

Dr. XESÚS BLANCO ECHAURI, profesor Doutor Titular de Ética e Filosofía Política da Universidade de Santiago de Compostela, na súa calidade de Director do Traballo de Investigación realizado por Don FRANCISCO FIDEL MASEDA MASEDA, sobre *Lois Tobío: vida e obra dun humanista galego e un galeguista universal*, para a obtención do grao de Doutor,

DECLARA:

Que o mencionado traballo de investigación reúne os requisitos de forma e contido legalmente establecidos para ser presentado a trámite e defensa pública.

O que se fai constar ós efectos oportunos.

Lugo, a 28 de abril de 2010

Asdo.: Dr. Xesús Blanco Echauri

O Autor:

Asdo.: Francisco Fidel Maseda Maseda

A Constanza Tobío Soler,
initium dimidium facti

A Victoria Rodríguez Viera, quen para
min sempre será o Uruguai

ÍNDICE

Agradecementos	13
Limiar	15
1. A obra de Lois Tobío	23-64
1.1. Arquivos, bibliotecas e institucións consultadas.....	24
1.2. Catalogación cronolóxica das fontes tobianas.....	25
1.2.1. Uns apuntamentos	25
1.2.2. Catalogación	28
1.3. Clasificación das carpetas do arquivo persoal de Lois Tobío segundo o autor	60
2. Marcando a senda	65-84
2.1. Facendo memoria	66
2.1.1. Advertencia inicial.....	66
2.1.2. Viveiro e Compostela	66
2.1.3. Galicia no primeiro terzo do século XX.....	68
2.1.4. Matizacións sobre o exiliado e o exilio galego.....	75
3. <i>Wie es auch sei, das Leben, es ist gut</i>	85-198
3.1. Tobío segundo Tobío.....	86
3.1.1. Un pequeno bosquejo introdutorio e uns apuntamentos.....	86
3.1.2. A infancia é a patria do home: Viveiro.....	88
3.1.3. O espertar da conciencia galega: Santiago	95
3.1.4. No centro do mundo: Berlín	110
3.1.5. O “europeo” chega a Madrid	121
3.1.6. A lealdade ás ideas: Sofía.....	128
3.1.7. De volta á crúa realidade: soños rotos	147
3.1.8. Seguindo o destino: o exilio	156
3.1.9. Fin da peregrinaxe	177
3.2. Anexo	185
3.2.1. “Cursillo de introducción a la Historia de Bizancio” (4-IX-1946).....	186
3.3. Apostilas ás senlleiras <i>Décadas de T.L</i>	188

3.3.1. Consideracións iniciais	188
3.3.2. O xerme	188
3.3.3. Nos soportais	189
3.3.4. Unha autobiografía galega.....	190
3.3.5. Diversas opinións sobre <i>As Décadas de T.L</i>	192
3.3.6. O noso particular parecer.....	196
4. Dignificando a cultura galega.....	199-228
4.1. Tobío no Seminario de Estudos Galegos	200
4.1.1. Un vencello indisoluble	200
4.1.2. Un seminarista de dezasete anos	201
4.1.3. Un labor xulgado	213
4.2. Anexos.....	215
4.2.1. “Razón de como se fundou e tivo desenvolvemento o Seminario d’Estudos Galegos”.....	216
4.2.2. “Conferencia lida na Galería Sargadelos de Madrid na Exposición Homenaxe ó Seminario de Estudos Galegos”, 9-II-1979	219
5. Loitando por unha Galicia Autónoma	229-310
5.1. Tobío redactor do I Anteproxecto de Estatuto e fundador do Partido Galeguista	230
5.1.1. Unha escusa	230
5.1.2. As primeiras militancias	230
5.1.3. A necesidade dun marco autonómico propio	231
5.1.4. A unión do galeguismo.....	236
5.1.5. Un triste remate	242
5.2. Anexo	245
5.2.1. “Exposición presentada pol-a poñenza encargada de redactar o Anteproyecto de Estatuto da Galiza”, <i>Seminario de Estudos Galegos: Seizón de cenizas, Sociaes, políticas i-económicas</i> , maio de 1931	246
5.3. Pensamento galego e galeguismo político. Autonomía, nación e política en Tobío.....	252
5.3.1. Uns lindeiros.....	252

5.3.2.	Os primeiros pasos: A etapa pre-republicana	253
5.3.3.	Ó fin tempos de liberdade: a etapa da II República Española	257
5.3.4.	Lonxe da casa común: A etapa do exilio americano	275
5.3.5.	Un breve esquema	279
5.3.6.	Recapitulando: o exemplo de Lois Tobío	280
5.4.	Anexos.....	283
5.4.1.	Escolma de “O galeguismo do porvir”, <i>El Pueblo Gallego</i> , 5-VIII-1926	284
5.4.2.	Escolma de “Refreísóns encol do momento aitual da Galiza”, <i>Nós</i> , 15-IX-1931	287
5.4.3.	Escolma de “Bases para unha orgaización política da Galiza”, <i>Galicia: revista do centro galego de Bos Aires</i> , xullo de 1940	292
5.4.4.	“O liberalismo galego” (conferencia lida no Centro Pontevedrés de Bos Aires, 11-IV-1958)	296
6.	As angueiras do exilio.....	311-414
6.1.	Tobío no Centro Republicano Español	312
6.1.1.	Galeguismo vs. Republicanismo?.....	312
6.1.2.	Un recordatorio: Tobío integrante do Centro Español Republicano	312
6.1.3.	Participacións en cargos directivos e Comisións.....	313
6.1.4.	Colaboracións en radio, prensa e algunha conferencia	315
6.1.5.	Lois Tobío Axente Oficioso da República no Uruguai	318
6.1.6.	Retrato dun home sempre implicado	321
6.2.	Anexos.....	323
6.2.1.	Carta de Manuel Blasco Garzón (6-VI-1946)	324
6.2.2.	Carta de José Giral (20-VIII-1946)	325
6.2.3.	Circular nº 1 do Ministerio de Estado (21-VIII-1946)	326
6.2.4.	Carta de Manuel Blasco Garzón (13-IX-1946)	328
6.2.5.	Carta de Luis Tobío (21-XI-1946).....	330
6.2.6.	Carta de Manuel Blasco Garzón (10-II-1947).....	331
6.2.7.	Carta de José Giral (10-II-1947).....	332
6.3.	Tobío tradutor.....	333
6.3.1.	Unha desculpa inicial.....	333
6.3.2.	Tradutor por supervivencia: as traducións de Tobío ó castelán	333

6.3.3.	Tradutor por conciencia: as traducións de Lois Tobío ó galego.....	338
6.3.4.	Coda final	345
6.4.	Anexo	347
6.4.1.	“A tradución poética na literatura galega” (conferencia lida no Ateneo de Madrid, 12-III-1979)	348
6.5.	Tobío no I Congreso da Emigración Galega	360
6.5.1.	Unha puntualización e caracterización	360
6.5.2.	A realización dun azo	361
6.5.3.	O artellamento de Lois Tobío	364
6.5.4.	Unha xuntanza para e por Galicia.....	367
6.6.	Anexos.....	371
6.6.1.	Manifesto ás colectividades galegas de América	372
6.6.2.	Temario. A. “O pasado da emigración galega”	376
6.6.3.	Temario. B.- “O presente da emigración galega”	377
6.6.4.	Temario. C.- “Futuro da emigración galega. Fitos e camiños”	378
6.6.5.	Regulamento	381
6.6.6.	“Opinión encol do Congreso” (por Lois Tobío).....	383
6.7.	Tobío na <i>Historia de Galiza</i>	385
6.7.1.	Castelao tivo un soño.....	385
6.7.2.	O pulo de Lois Tobío.....	385
6.7.3.	Os tempos son chegados.....	389
6.7.4.	Un quefacer modélico.....	394
6.8.	Anexos.....	397
6.8.1.	Carta de Rodolfo Prada a Lois Tobío (23-II-1956)	398
6.8.2.	Anacos dunha Carta de Manuel Puente a Lois Tobío (12-I-1961).....	400
6.8.3.	Anacos dunha Carta de Manuel Puente a Lois Tobío (4-V-1961)	401
6.8.4.	Anacos dunha Carta de Manuel Puente a Lois Tobío (26-VI-1961).....	402
6.8.5.	Anacos dunha Carta de Lois Tobío a Xosé Suárez (28-VII-1961).....	403
6.8.6.	Anacos dunha Carta de Emilio Pita a Lois Tobío (2-X-1961)	404
6.8.7.	Anacos dunha Carta de Leopoldo Novoa a Lois Tobío (21-III-1962) ..	405
6.8.8.	Anacos dunha Carta de Lois Tobío a Leopoldo Novoa (27-III-1962) ..	406
6.8.9.	Anacos dunha Carta de Emilio Pita a Lois Tobío (13-VI-1962).....	407
6.8.10.	Anacos dunha Carta de Fritz Krüger a Lois Tobío (31-VII-1962).....	408

6.8.11. Carta de Otero Pedrayo a Lois Tobío (27-IX-1962).....	409
6.8.12. Anacos dunha Carta de Manuel Puente a Lois Tobío (27-X-1962)	410
6.8.13. Folleto propagandístico en galego da <i>Historia de Galiza</i> redactado por Lois Tobío.....	411
6.8.14. Anaco dunha Carta de Xaquín Lorenzo a Lois Tobío (3-XI-1962)	412
6.8.15. Anaco dunha Carta de Francisco Fernández del Riego a Lois Tobío (17-XI-1962)	413
7. Unha teima: o Conde de Gondomar ós ollos de Lois Tobío	415-642
7.1. Retrato dun <i>alter ego</i>	416
7.2. De señor de Gondomar a <i>Jacques</i> de Inglaterra.....	420
7.2.1. Escenario: un complexo taboleiro de xadrez	420
7.2.2. <i>Dramatis personae</i> : traballando dende o berce: Piratas á vista!	432
7.2.3. Subindo chanzos: o <i>corregimiento</i> de Toro.....	436
7.2.4. Un efémero triunfo: o <i>corregimiento</i> de Valladolid.....	439
7.2.5. Oito anos de eterna espera	444
7.2.6. A gloria tardía: primeira embaixada en Londres	447
7.2.7. De regreso na corte: un grande desazo	460
7.2.8. A segunda embaixada en Londres: todo comeza a derrubarse	466
7.2.9. Coas tripas na man: morte de Gondomar	474
7.3. Derradeiras obrigas e ocios	478
7.3.1. Puntal en terra de herexes: a cuestión relixiosa.....	478
7.3.2. A confesión de Gondomar: Diego Sarmiento de Acuña erasmista?	504
7.3.3. Á abordaxe do pirata: a inmortalidade de Gondomar.....	516
7.3.4. Campás de voda truncadas	537
7.3.5. A razón de estado: praxe diplomática de Gondomar.....	554
7.3.6. Gondomar e a súa querenza polos libros: retrato dun bibliófilo.....	563
7.4. Unha comparación inevitable: Dous bos e verdadeiros galegos	570
7.5. Anexos.....	573
7.5.1. Carta do Conde de Gondomar a Felipe III (28-III-1619)	574
7.5.2. Proclamación do Rei de Inglaterra tocante a Walter Raleygh (9-VI-1618).....	586
7.5.3. Carta do Conde de Gondomar ó Secretario don Andrés de Prada (27-I-1614).....	588

7.5.4. Carta do Conde de Gondomar ó Secretario don Andrés de Prada (17-III-1614)	595
7.5.5. “El maquiavelismo actual” (conferencia lida no Instituto Hispano-Cubano de Cultura, setembro de 1939?)	596
7.5.6. “Gondomar, un galego universal”(conferencia lida na Caixa de Aforros de Vigo, 8-II-1977).....	629
8. Galegos por sempre	643-690
8.1. Lois Tobío e os nosos bardos	644
8.1.1. Unha labor divulgadora	644
8.1.2. O mellor de nós	644
8.1.3. Sempre sumando pola Terra	661
8.2. Anexos.....	663
8.2.1. “Actualidad de Feijóo” (conferencia lida no Centro Galego de Madrid, 17-XII-1964)	664
8.2.2. “A humanidade de Castelao” (conferencia lida no Centro Galego de Madrid, 17-I-1985)	678
9. Conclusións: O comezo do camiño	691-698
10. Bibliografía	699-753
10.1. Catalogación temática das obras de Lois Tobío	700
10.2. Listaxe cronolóxica das cartas usadas nesta investigación entre Lois Tobío e os seus correspondentes	728
10.3. Bibliografía relativa a Lois Tobío	729
10.4. Bibliografía non tobiana sobre o Conde de Gondomar	744
10.5. Bibliografía xeral.....	748

Agradecementos

Antes de entrar na lectura do noso traballo quixeramos deixar boa mostra da axuda e colaboración que en maior ou menor medida nos foi prestada, e sen a cal algúns dos aspectos desta tese quizais non se tiveran levado a bo porto.

Para comezar, agradecer fundamente o apoio, comprensión e ánimo dos meus pais, Fidel e María do Carme e o meu irmán Miguel Anxo, que soportaron pacientemente moitas veces a nosa desesperación e cambios de humor perante certas dificultades que nos ían xurdindo e nos facilitaron sempre os nosos desprazamentos dende o illado Lugo do século XXI.

Deseguido, mencionaremos á persoa que un día nos abriu os ollos ó universo tobiano, cousa pola que estaremos toda a vida en débeda con el, e fixo posible que nos embarcásemos na realización desta investigación, o profesor Dr. Xesús Blanco Echauri. Nel atopei un conselleiro intelixente, ponderado e sempre animoso. Un amigo e mentor sempre disposto a darme liberdade de acción e pensamento (unha verdadeira autodeterminación) e axudarme a encamiñar os máis complicados aspectos da tese.

Agora non podemos esquecer á persoa máis relevante na xestación desta investigación. Constanza Tobío Soler, Catedrática de Socioloxía na madrileña Universidade Carlos III, filla do noso benquerido guieiro, quen dende un primeiro intre, con grande agarimo, facilitounos a manchea de materias tobianos sen pexas e coa bonhomía que caracteriza a súa caste. Oxalá algún día a totalidade do legado que custodia poida ser felizmente aproveitado e usado en beneficio de todos nós. De seguro que a nosa terra melloraría e se enriquecería de xeito relevante.

Seguindo coa estirpe tobiana, a quenda é agora para Miguel Tobío, a súa dona e filla, pola boa acollida e a lembranza de tempos idos.

Tampouco podemos deixar de lado a colaboración duns bos amigos nosos como Abel M. Mesías, do ramo dos canteiros, a quen a malfadada crise e amizade que a nós o xungue dende hai anos lle fixo mergullarse connosco nos seus inacabables tempos mortos na recuperación da produción tobiana. Ou Xabier García Núñez, compañeiro dos tempos da Facultade, quen foi os meus ollos mentres eu estaba ó outro lado do mar. E Denise González, da outra USC (University of Southern California), a cal me enviou dende as súas cálidas terras materiais en inglés relativos ó Conde de Gondomar.

Tamén é subliñable a axuda cibernética de Dolores Vilavedra e Arximiro Villar, sen os cales nunca podería ter localizado parte dos primeiros artigos de Lois Tobío. Así mesmo, son de destacar neste punto as achegas de Mónica Rebolo que tivo a ben cedernos unha serie de editoriais do *Sempre en Galiza* grafados pola cálida e xeitosa letra de mestre do viveirense. E de Carlos Méixome que agarimosamente nos deu varios exemplares dun libro póstumo de Tobío sobre o Conde de Gondomar e nos permitiu publicar un artigo na Revista de Estudos Miñoranos.

Xa doutro lado do mar, no Uruguai, nun anaco da nosa Galicia extraterritorial, gozamos do xuízoso e desinteresado maxisterio do profesor Dr. Carlos Zubillaga, galego-uruguaio ou uruguaio-galego, a orde de factores non altera o produto: un home de lei, que comparte con afervorado verbo e paixón os seus coñecementos e pescudas. Sempre lle estaremos fondamente agradecidos por acollernos no fermoso “paisito” e poñer á nosa disposición tódolos medios materiais da Facultade de Humanidades y Ciencias de la Educación de la Universidad de la República, abrírnos as portas da Biblioteca Nacional e dos arquivos do CEGAL e do CEINMI e facilitarnos unha serie de materiais do seu arquivo persoal para a nosa tese. Sen esquecer o convite á participación no XIII Coloquio de Cultura Galega do CEGAL no que tivemos ocasión de gabar a figura de Lois Tobío, recolléndose dita sementeira no Anuario del Centro de Estudios Gallegos.

Continuando na beira do Prata, quixeramos agradecer a Victoria Rodríguez Viera, o noso grande descubrimento persoal no Uruguai, tesouro que sempre levaremos no corazón, que malia a non ter sangue galego nas súas veas viuse contaxiada do virus tobiano e xunto a nós percorreu centros e institucións de Montevideo.

Por último, non debemos esquecer á figura de Martiño Maseda, irmán maior, de verba atávica e barroca, prosista e poeta descoñecido da fecunda Terra Chá, que nos aconsellou na reescrita e na revisión ortográfica de todo o traballo.

Xa no que a axudas institucionais se refire, amosar a nosa gratitude á Xunta de Galicia, quen a través de diversas bolsas que van dende os tempos de terceiro ciclo, a etapa de tese e a nosa estadía en Montevideo, deunos a posibilidade de exercer a investigación e a estabilidade e apoio económico necesario para completar a nosa tarefa.

Limiar

Facer unha tese sobre Lois Tobío Fernández, e máis sendo a primeira que se elabora sobre o de Viveiro, non é cousa doada, porque Lois Tobío pode confesar como o poeta que viviu. E abofé que o fixo, pois a súa prolífica e longa vida abrangue os períodos máis degoirosos pero tamén máis magoantes da Historia Galega do pasado século.

O primeiro que cómpre salientar da figura e obra tobianas é a atracción que espertan no investigador pola súa condición polifacética e poliédrica, respectivamente. Diplomático, xurista, político, poeta afeccionado, ensaísta, xornalista, políglota e tradutor, historiador, melómano, crítico de arte e literatura, etc... Todas estas facianas (e moitas máis) da súa personalidade dan conta do amplo abano dos seus intereses intelectuais e ó mesmo tempo da profundidade dos seus saberes, particularmente no eido das letras e das humanidades. Esta é a razón pola cal apuntabamos a sedución que exerce ou pode exercer para calquera investigador cun espírito interdisciplinar que se achegue ás súas contribucións. Mais tamén os desafíos e pexas que representa aproximarse á súa produción. Calquera escolla dunha soa das temáticas máis especializadas que tocou o viveirense podería resultar acertada, emporiso atopariámonos perante un grande problema: a imposibilidade de focalizarnos en todos estes eidos en profundidade, xa non pola falta de dominio nalgúns dos que Tobío cultivou, senón porque a súa figura precisaba, ó noso xuízo, dunha presentación previa de conxunto, pois non se constrúe nunca a casa polo tellado. Non é, coma noutros casos, a do de Viveiro unha leira xa trillada, a súa sementeira aínda está por espallarse. A literatura principal (grande parte da súa continúa hoxe en día a ser descoñecida) e secundaria sobre a súa persoa é case que inexistente, e a súa faciana e aportes practicamente ignorados ou soamente á man para un círculo de escollidos. De aí, entón, que a nosa decisión se orientase cara a un baseamento –reflectido no título da nosa tese *Lois Tobío: vida e obra dun humanista galego e un galeguista universal*– que servise de previa para achegas posteriores xa máis especializadas.

Xa que logo, eliximos realizar unha pescuda, por unha banda, da súa biografía e, por outro lado, do conxunto da súa obra escrita e das actividades culturais e políticas máis importantes nas que ten participado ó longo da súa prolífica e case centenaria vida (1906-2003). Para mergullarnos na extensa andaina vital de Tobío dispoñemos dun documento de excepción, que non é outro que a propia autobiografía do noso mestre (no

noso criterio, e no doutros máis, o maior expoñente do xénero memorial da literatura galega contemporánea), sen desbotar o uso das escasas fontes secundarias para desenvolver e complementar a pescuda sobre a súa vida. Con relación á súa obra, entendemos que o fundamental é a súa produción escrita, a maior parte dela espallada ó longo de multitude de xornais e revistas das xeografías galega e alén do mar. E, asemade, unha boa cantidade da mesma é case que por completo descoñecida entre nós. Por iso, o primeiro obxectivo da nosa investigación foi sempre pescudar, localizar, archivar e catalogar a obra escrita tobiana ata o límite do noso tempo e enerxías. Cremos que –a excepción do seu epistolario, que requiriría dunha achega específica–, e guiados pola ambición de abarcar a totalidade da súa produción, polo menos como ideal regulador, e non sen dificultades, temos satisfeito este propósito. Agardamos que nun futuro esta primeira achega e catalogación, que xamais debe considerarse definitiva, sexa útil para os lectores do noso país ou doutras latitudes e para que outros investigadores nese porvir non moi tardío poidan enriquecer ou completar o noso traballo. Non obstante, entendendo sempre que o estudo da obra escrita supón o fito principal, tampouco pode un deixar de lado a intensa participación e o desenvolvemento de enerxías do autor en moitas actividades culturais e políticas de grande significación para a nosa terra. Como veremos ó longo das páxinas posteriores, Lois Tobío dedicou toda a súa vida e as súas forzas a loitar, xa fora a prol da autonomía galega (coa redacción do I Anteproxecto de Estatuto para Galicia), outrora por manterse firme á legalidade republicana ou ocupándose de temas máis específicos dende o Seminario de Estudos Galegos, como o estudo etnográfico e socioeconómico da súa Galicia e do seu Viveiro natal. Ou dando o seu parecer sobre temas de política internacional, como se pode ver no seu labor xornalístico no exilio uruguaio. Sen obviar a creación do estatutario xurídico do Consello de Galicia, a organización do I Congreso da emigración galega, a edición da I Historia de Galicia e o estudo doutro galego ilustre coma el, o Conde de Gondomar. Todas estas cousas e moitas máis, namentres procuraba activamente a recuperación do noso vilipendiado idioma, trasladando á nosa lingua e á súa irmá, o español, as obras de Goethe, Rilke, Brecht, os irmáns Mann... e outros tantos grandes escritores universais. Facendo un traballo impagable e sen recoñecemento durante case un século.

Como ben se pode observar no noso índice, case que a totalidade dos capítulos levan incorporados documentos, conferencias, cartas, artigos..., na súa maioría inéditos e

descoñecidos, que cómpre rescatar e que teñen pesado moito no estudo de cada un dos aspectos do noso traballo. Dalos a coñecer consideramos que é unha obriga para nós e ó mesmo tempo fornece e enriquece a nosa modesta contribución. Caso este último de tódalas conferencias citadas nos anexos¹, sempre con respectivo consentimento de Constanza Tobío Soler.

Polo manifestado e xustificado con anterioridade, o noso traballo non se mergullará con profundidade ou evitará certos temas por falla de documentación e coñecementos especializados para tocalos. Así, por exemplo, a eiva primordial foi que nos atopamos perante a imposibilidade de tratar dalgún xeito que consideramos axeitado a participación de Lois Tobío no Consello de Galiza, organismo do cal ideou o seu estatutario xurídico a petición de Castelao. Porque, máis aló de ter certas probas escritas, como saber por verbas do propio viveirense e dos seus coetáneos que grazas a este o Consello tomou corpo de seu como fideicomisario da nosa vontade autónoma, o que nos equiparaba de facto cos xa constituídos gobernos autonómicos de Cataluña e Euskadi, non podemos falar de como naceu esa idea e foi desenvolvida; posto que o viveirense perdeulle a pista ós documentos relativos ás consideracións que lle fixo sobre o dito organismo ó de Rianxo, ó deixalos en Uruguai antes da súa volta a España, por medo ás posibles represións.

No caso das aproximacións ó labor de Lois Tobío no Seminario de Estudos Galegos, ou no tocante ó Partido Galeguista, moitos dos materiais relativos ós membros (entre eles Tobío) e ás propias institucións perdéronse ou foron espoliados durante a ditadura franquista, polo que estas non foron todo o completas que desexamos. Por riba de dito, á hora de xulgar o papel de Tobío como membro do novo Seminario de Estudos Galegos, restaurado nos anos da transición democrática, e do cal o viveirense exercería co tempo o cargo de presidente, soamente nos quedaría por mencionar que ó final non escollemos engadir a súas achegas no capítulo correspondente, por falla de materiais e fontes primarias; inda que no arquivo persoal que custodia Constanza Tobío áchase unha carpeta referente ó Seminario de Estudos Galegos (falamos do novo) que tivemos opción de consultar. Pero consideramos que os papeis que a compoñen pouco ou nada poderían aportar á nosa investigación, incluso chegado o caso desviala por uns camiños que non temos por apropiados. Porque estaríamos falando de contadas cartas

¹ Con relación ós ditos anexos, debemos consignar que temos respectado rigorosamente a ortografía orixinal de todos os textos aquí reproducidos.

cruzadas entre Isaac Díaz Pardo (grande promotor da iniciativa) e o propio Tobío, nos que o primeiro lle pide a súa adhesión, consello e lle vai dando conta das preocupacións á hora de atopar un tecido xurídico (entre a documentación encontrase un informe dun avogado) axeitado para a nova Institución; ademais dunha serie de recortes de xornais onde se reflicte a intención de resucitar o espírito do antigo Seminario.

Se falamos da faceta de xornalista de Tobío nos seus anos de exilio americano, non consideramos conveniente, dado que desbordaría o obxecto deste estudo, o entrar en profundidade na case que interminable serie de artigos publicados en *El Día* e no seu Suplemento Dominical. Os primeiros relativos á II Guerra Mundial e ás súas consecuencias. Cousa que ben poderían facer nun futuro historiadores contemporáneos expertos neste conflito bélico. No caso dos editados no Suplemento, estes correspóndense cun amplo e diverso abano de teimas e querenzas persoais de Tobío que farían que a nosa tese doutoral se dirixise por uns camiños tan variados como enleados ata converterse nunha especie de arañeira que distaría moito dos obxectivos previamente fixados.

Entroncando coa faciana periodística de Lois Tobío, non lle dedicamos un capítulo aparte á súa participación no *Sempre en Galiza*, espazo radiofónico do que foi un dos fundadores, posto que dos doce anos nos que este exerceu como editorialista da audición, case non se conservan documentos e as testemuñas de primeira man que xulgaran o seu labor son xa inexistentes. Sen comentar o escaso da bibliografía, tanto en papel como no pouco número de cintas da emisora que deses anos se conservan, e que cremos que non sería tarefa nosa recuperar por falta de medios económicos e materiais, senón máis ben dalgunha entidade ou institución do noso país.

Seguindo coas delimitacións da nosa investigación, tampouco afrontamos dende o punto de vista filolóxico, por carecer das competencias pertinentes propias a este campo de estudo, o capítulo dedicado á tarefa de Tobío como tradutor.

Para rematar cos lindeiros do noso campo de traballo, cando nos referimos ó apartado monográfico sobre o I Conde de Gondomar, soamente nos queda comentar brevemente –porque dito apartado ten unha introdución propia na que afondaremos na súa concepción– como este se basea no punto de vista tirado dos textos de Lois Tobío sobre o seu benquerido Gondomar. O que non exclúe o uso de literatura secundaria sobre o do Val do Miñor e a súa época.

En canto á decisión de dividir o noso traballo en dez bloques que abrangerían o título do mesmo, ollamos como no punto número un aparece a primeira catalogación completa, feita de maneira cronolóxica, sobre a obra tobianana, para o cal nos servimos dunha serie de carpetas e cd's pertencentes ó arquivo persoal do viveirense e cedidos agarimosamente pola súa filla, Constanza Tobío, sen esquecer, por outra banda, que no catálogo se insiren así mesmo os froitos das nosas pescudas en diversos arquivos, bibliotecas e institucións, galegas e de alén do mar. Cousa esta que non elimina a posibilidade da aparición de máis textos tobianos, porque a semente da súa prolífica produción achase espallada tamén por Cuba e Venezuela, e no propio Uruguai e na Arxentina os materiais que custodian certas institucións aínda están por catalogar debidamente. E non descontemos os novos descubrimentos que na propia Galicia se dean. Engadir, no que afecta ó tema da ordenación dos materiais de Lois Tobío, que incluímos tamén a clasificación das carpetas, estruturadas segundo os seus criterios, do seu arquivo persoal de Madrid.

En canto ó segundo dos apartados da nosa tese, albiscamos brevemente a situación da Galicia de comezos do pasado século XX. Axeitado pórtico para entrar no terceiro dos grandes apartados, o relativo ó desenvolvemento da vida do noso obxecto de estudo. E que mellor voz para contala que a del mesmo. Polo que na súa elaboración contamos coa inestimable axudas das fermosas *Décadas de T.L.* –que nos permitimos apostilar no derradeiro capítulo da terceira parte– complementadas xunto cunha serie de fontes secundarias que nos axudan a facernos unha boa idea do amplo e importante periplo vital de Lois Tobío.

Despois de exposta a vida do de Viveiro, atoparémonos como os restantes agrupamentos da nosa investigación dedícanse a expoñer (seguindo unha serie de unións temáticas e cronolóxicas) as principais actividades culturais, políticas, intelectuais e investigadoras nas que este tomou parte.

Así ollamos como a cuarta das seccións encamiñase a lembrar o rol decisivo que Tobío xogou na xestación da maior empresa cultural da Galicia do século XX: o Seminario de Estudos Galegos. Cabe dicir que, por cuestión de non rachar a unidade temporal (o que daría lugar a equívocos saltos no tempo) e a claridade narrativa, optamos por separar a devandita sección da número seis, “As angueiras do exilio”, malia a relación continuísta no traballo a prol da posta en recoñecemento da cultura galega.

No tocante ó quinto compartimento, entraremos de cheo na participación activa de Lois Tobío no galeguismo político, tanto como fundador do Partido Galeguista, como na súa faciana de redactor do I Anteproxecto de Estatuto para Galicia durante a II República. Engadindo de particular achega un estudo no que tratamos de desenguedellar o tecido do pensamento galego e galeguista do viveirense.

Retomando a xa mencionada sexta sección, nela incluímos unha investigación sobre a descoñecida participación de Lois Tobío no Centro Republicano Español de Montevideo (intimamente relacionada, así o veremos, co efémero cargo que exerceu como Delegado no Uruguai do Goberno da República Española), ó carón das relevantes tarefas culturais do exilio americano –o I Congreso da Emigración Galega e a edición da *Historia de Galiza* de Pedrayo– nas que Tobío tivo un esencial papel protagonista. Da mesma maneira, aproximáremos á súa faciana de tradutor –lembrando as nosas limitacións, posto que non somos filólogos– ó español e ó galego. Facendo fincapé nestas últimas, auténtico agasallo consistente en verter ó noso idioma parte do mellor doutras linguas, para contribuír ó rexurdimento, a normalización da lingua galega e ó intercambio universal, no que as nosas verbas circularan polo mundo e as do mundo por Galicia.

Falando agora do sétimo bloque, o carácter monográfico deste abrangue unha vella obsesión de Lois Tobío polo estudo do seu benquerido Don Diego Sarmiento de Acuña, I Conde de Gondomar, á quen dedicou os seus serodios anos (agás un primeiro escrito no exilio e os restantes artigos e conferencias xa no seu retorno a España, os libros de Tobío sobre o conde van dende mediados dos oitenta ata unha obra póstuma no ano 2005). O viveirense indaga na figura do de Val Miñor, non só polo seu amor pola investigación histórica senón tamén porque era sabedor de que o Conde fora un galego de lei en tempos de escuridade para a nosa caste; e a través do seu estudo se reivindicaba e se sumaba a favor da nosa dignificación e orgullo como pobo. Mais, sobre todo, porque un Tobío crente nos arcanos vía na figura de Gondomar un trasunto de si propio: un diplomático galego como el, que viviu tres séculos antes.

Xa no colofón, e antes das conclusións da nosa investigación, centrámonos nunha selección das palabras que Lois Tobío brinda ós nosos máis destacados homes, reflectidas no anexo no que se inclúen dous textos inéditos que dan boa proba do coñecemento de tan habelenciosos persoeiros, a través das valiosas reflexións que nos mesmos fai o de Viveiro.

Por último, e relacionado co carácter poligráfico de Tobío que como case que a totalidade dos seus coetáneos de xeración sobresaía non só polo seu compromiso ético e civil senón tamén por estar dotado dun saber enciclopedista e humanista que abarcaba tódalas facetas do ser humano, atopamos a necesidade de elaborar unha catalogación temática da produción tobiana para unha mellor comprensión das eclécticas pólas que sempre tocou o seu atinado verbo.

Se volvemos novamente sobre o título, por que falamos na nosa intitulación de Lois Tobío coma un humanista galego e un galeguista universal? No tocante ó primeiro aspecto, o viveirense, en consonancia con case que todos os grandes persoeiros galegos da época, destacou como grande polígrafo e humanista, non soamente polo vasto cultivo e exposición do seus saberes senón pola integración dos valores humanos no amplo sentido da verba. Porque como home, nada humano lle era alleo. O xeito humanista de Lois Tobío pretendía estruturar o espírito do home, en contraposición á cultura hexemónica contemporánea, centrada nun saber que poderíamos denominar “transpersonalista”, que ollá a civilización como un feito externo e inabarcable onde todos traballan arreo, pero cada un aporta á cultura o seu quefacer especializado, limitado, deixando de lado o demais. Emporiso, vemos como Tobío fuxía deste concepto mecanicista, máis propio do mundo industrial, baseado nun rendemento estanco e opta por un estilo intelectual, non carente dunha saudable especialización; pero convencido de que o primordial é a construción do ser humano como totalidade. Por poñer un exemplo, na súa obra, as egrexias figuras de fóra éranlle tan próximas e paralelas como as insignes galegas, e costumes, feitos, terras e paisaxes alleos tiñan un celme de galeguidade e viceversa.

No relativo á caracterización do viveirense como galeguista universal, Tobío decatábase de que, por un lado, o universalismo serve para achegar ó noso pobo innovacións e préstamos útiles para el e, por outra banda, é válido para presentar a unha Galicia que tiña características propias e valores de seu que deberían ser conservados, potenciados, coñecidos e recoñecidos en pé de igualdade coas outras culturas que conforman o mundo. Recalquemos que Lois Tobío exerceu de cidadán no orbe pero sen esquecer nunca as súas raízes e a súa loita pola dignificación da cultura galega, xunto coa nosa harmónica liberdade de escolla como pobo. Durante as súas viaxes e a forzosa estadía no exilio forxou unha galeguidade exclusiva pero non excluínle, integradora pero propia, porque el ben sabía que se podía ser universal pero posuír ó mesmo tempo

raíces. A todo o dito, inda se engadiría que Tobío, humanista galego e galeguista universal, destacaba por ser dono dun pensamento heterodoxo, tolerante, aberto e non dogmático, dialogal e construtivo, que buscaba sempre sumar e contribuír, non illarse e crear fronteiras; o que visto dende a distancia e descoñecemento actual da súa efixie, inclusive se podería malentender.

Como colofón de todo o manifestado neste Limiar debemos finalizemos con estas exemplares verbas do mestre Tobío que resumen perfectamente todo un amplo periplo vital consagrado a Galicia: *“Foi fermoso vivir coa ilusión de estar axudando a restaurar a vella casa común, encanastrada por alleos e alleiros, para despois enriquecela con novas construcións”*.

1. A obra de Lois Tobío

1.1. Arquivos, bibliotecas e institucións consultadas

Arquivo persoal de Constanza Tobío Soler

Páxina web da familia Tobío: http://www.telefonica.net/web2/famtobio/sgg/m6m1_1.htm

Arquivo da Real Academia Galega

Arquivo Histórico Universitario da Universidade de Santiago de Compostela

Biblioteca Intercentros do Campus de Lugo, Universidade de Santiago de Compostela

Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago de Compostela

Biblioteca Provincial de Lugo

Arquivo Galego da Emigración

Arquivo Sonoro de Galicia

Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento

Museo de Pontevedra

Arquivo Xeral da Universidade Complutense de Madrid

Biblioteca Nacional de España

Universidade Libre de Berlín

Casa de Galicia de Montevideo

Biblioteca do Patronato da Cultura Galega de Montevideo

Centro Galego de Bos Aires

Biblioteca Nacional da República Oriental do Uruguai

Arquivos do Centro Republicano Español de Montevideo

Arquivo persoal do profesor doutor Carlos Zubillaga Barrera

Fondos do CEGAL (Centro de Estudios Gallegos da Universidade da República, Uruguai)

Fondos do CEINMI (Centro de Estudios Interdisciplinarios sobre Inmigración)

Museo da Emigración Galega na Arxentina

1.2. Catalogación cronolóxica das fontes tobianas

1.2.1. Uns apuntamentos

Para empezar debemos lembrar e facer fincapé en que esta catalogación cronolóxica non sería posible sen a axuda de Constanza Tobío, quen agarimosamente nos cedeu unha serie de cartafoles e de materiais en cd-rom (que gardan documentos escaneados deses cartafoles, para a súa mellor conservación ou pola súa relevancia, relacionados coa etapa do exilio americano de Tobío) que conteñen textos publicados e inéditos do noso benquerido Lois Tobío.

No tocante ás carpetas usadas nesta investigación, teremos en conta que nos foi imposible usar todas elas (96 en total), cousa que sería máis propia dun grupo de investigadores que dun traballo deste rango como o que presentamos. Xa que logo, forman parte da nosa escolma en papel e en medios informáticos os seguintes cartapacios: nº 11 (artigos *El Día*), nº 19 (Estatuto Galego), nº 20 (artigos e conferencias lidas en América sobre temas non galegos), nº 21 (*Historia de Galiza*), nº 30 (Gabriel Miró), nº 22 (artigos do *Suplemento Dominical de El Día* e doutros xornais estranxeiros), nº 31 (Otero Pedrayo), nº 35 e 36 (Castelao), nº 41 (Conferencias e inéditos en América, nº 41 bis (Conferencias e artigos de España), nº 43 (materiais relativos ó novo Seminario de Estudos Galegos) nº 88 (Premio Trasalba) e nº 90 (Cuba).

Polo que estamos dicindo, parecera que todo nos viñera xa dado de antemán, mais non foi así. Todos os documentos catalogados anteriores á Guerra Civil Española, agás un, que consignamos na propia catalogación cunha nota a pé, foron buscados por nós en arquivos, bibliotecas e institucións galegas².

² Así, por exemplo, mencionamos unha escolma dalgunhas das publicacións galegas e alén do mar (pero que se poden ollar dende Galicia) que consultamos. *Nós* (1920-1935), *A Nosa Terra* (1920-1972). No tocante a esta publicación imos mencionar un curioso caso que nos aconteceu e que amosa unha certa precariedade das nosas institucións. O feito foi que nin na Biblioteca Xeral nin na Intercentros da USC se conservan no mesmo edificio a edición facsímil de *A Nosa Terra* e os seus índices. Por exemplo, na Xeral e na Intercentros temos os números da revista dende 1916 ata 1972, pero non existen os índices onomásticos, de autores, etc. que facilitarían sobre maneira o traballo. Ditos índices si se achan na Biblioteca de Maxisterio do Campus de Lugo, inda que aí a colección áchase cortada porque non posúen os números relativos ó exilio. Polo que parece mentira que tiveramos que facer doce mil quilómetros para atopar a colección completa no GEGAL (Centro de Estudos Galegos) da uruguaia Universidad de la República. *Céltiga* (1924-1932), *Galicia: Diario de Vigo* (1922-1926), *El Pueblo Gallego* (1924-1933), *Alma Gallega: revista del Centro Gallego de Montevideo* (1919-1967), *Galicia: revista del Centro Gallego de Buenos Aires* (1940-1964) e *Galicia: revista de la federación de sociedades gallegas de la Argentina* (1941-1963).

Se falamos do groso da catalogación, os artigos tanto do xornal diario *El Día*³ como o do seu *Suplemento Dominical*, podemos engadir que a totalidade deles viñan sen paxinación e algúns con datas erróneas, polo que tivemos que facer un arduo traballo de “relevamiento” (usando a terminoloxía do Uruguai) de trinta dous microfilmes para atopar un total de vinte artigos novos (tanto do xornal como do suplemento). Tamén como resultado da revisión deses microfilmes soubemos da existencia de moitos máis cursos dados por Lois Tobío en *Radio Ariel*, dos que viñan mencionados nuns vellos recortes de xornal que se atopaban nun dos cd-roms cedidos por Constanza Tobío.

Seguindo coa nosa xeira americana, comentar que tentamos así mesmo clarificar a afirmación dun dos biógrafos de Lois Tobío, Xulio Ríos, quen asegura que este colaborara no xornal *Marcha*⁴ na súa etapa no exilio uruguaio, cousa que o viveirense nunca menciona nas súas *Décadas*, nin tampouco albiscamos nos vinte rolos microfilmados que examinamos.

Por outra banda, a nosa estadía no Uruguai serviunos para aportar luz a aspectos descoñecidos da vida de Tobío, como a súa participación no Centro Republicano Español de Montevideo. Polo que tivemos que analizar os libros que conteñen as actas do seu Consello Directivo dende 1941 ata 1963. Sen esquecer, como investigación colateral, o visionado dos números de *Lealtad* (revista oficial do Centro) dende os seus comezos ata 1963, ou ano de 1943 da España Republicana, órgano do Centro Republicano Español de Bos Aires, quen lle cedeu unha páxina ó Centro de Montevideo antes da fundación da dita *Lealtad*, cousa que vimos nas Actas do Consello Directivo do CRE. Dita páxina foille encargada a Tobío durante os meses de xullo a decembro de 1943. Inda así, cabe mencionar que non consignamos os materiais que se conteñen nela, xa non porque non se achan asinados polo de Viveiro, pese a que teñamos a certeza de que el era o seu responsable, senón porque o seu contido ecléctico e propagandístico dista moito do obxecto da nosa investigación.

³ Cabería mencionar que á hora de realizar unha catalogación dos artigos publicados en *El Día* en si, sen ter en conta o seu *Suplemento Dominical*, algúns dos escritos por Lois Tobío durante ese tempo son imposibles de inventariar ó non conter a súa sinatura, porque ou ben son editoriais ou ben entrevistas, caso que ocorre coas que deste xénero conserva a súa filla Constanza, custodiadas entre os numerosos materiais do seu pai, polo que asegura que son súas polo que debemos fiarnos da súa evidente boa fe e do seu directo coñecemento (amparándonos tamén no feito constatado nas *Décadas*, p. 507, polo propio Tobío de que tivo que traballar como entrevistador de persoeiros estranxeiros e uruguaio na súa etapa de redactor permanente de *El Día*), inda que nunca saberemos se están todas ou faltan algunhas.

⁴ Ríos, Xulio, *Lois Tobío. O diplomático que quixo e soubo exercer de galego no mundo*. Vigo, Ir Indo, 2004, p. 34. *Cfr. As Décadas de Lois Tobío*. Sada, Edicións do Castro, 1994, p. 515.

En canto ós editoriais do programa radiofónico *Sempre en Galiza*, comentar que os nove en papel que se conservan chegaron a nós grazas á xentil man de Mónica Rebolo, autora dun libro sobre a audición⁵, quen no seu estudo recolle un total de vinte e nove. Polo que cabe subliñar que todos os editoriais que presentamos nesta primeira catalogación tobiana son tirados dunha listaxe elaborada por nós en base á obra e ó préstamo de Rebolo.

Para rematar, mencionar dous aspectos importantes. En canto ás conferencias e artigos mencionados nas *Décadas* soamente non nos puidemos facer con dous dos citados, “O galeguismo de Gondomar” e “O mensaxe de Follas Novas”. Por outra banda, advertir novamente que nesta nosa catalogación non incluimos as cartas de Lois Tobío, porque xa de por si merecerían un estudo pormenorizado e independente, propio dun estado de investigación e coñecemento da obra de Tobío moito máis avanzado.

⁵ *Bos días galegos. Eiquí Sempre en Galiza*. Santiago de Compostela, Edicións Laiovento, 2002. A autora comentounos que soamente tivo acceso a que lle deixaran levar eses nove editoriais orixinais, porque entre algunha das persoas que os custodian houbo reticencias á hora de cedelos para o seu estudo (incluso non querían que se soubera que os tiñan). Mesmo algún soamente llos deixou un par de días ou lle fixo unha escolma previa dos materiais a consultar. Polo demais, Mónica Rebolo confesounos que un dos seus erros á hora de facer o seu traballo (cousa que estimamos se debe á xuventude coa que levou a cabo a súa investigación, pero non lle resta mérito a ese labor de recuperación importante para a nosa cultura que supuxo o seu libro) estivo en non facer listaxes dos editoriais nin copia deles e de moito do utilizado, senón usar os mesmos en función das súas necesidades.

1.2.2. Catalogación⁶

1923

- 1) “Muiñeira”⁷, *La Renovación: Semanario Social Católico*. Santiago, nº 101, 1-II-1923, p. 2.
- 2) “Inventario dos bens de Froitoso de Ulloa”⁸, 22-III-1923.

1924

- 3) “Muñeira”⁹, *Alma gallega: revista de Casa de Galicia de Montevideo*. Montevideo, nº. 1, 1924, pp. 7-8.
- 4) “Proclamación de Felipe II en Viveiro”¹⁰, 11-X-1924.

1925

- 5) “Sobre la fundación del Colegio Seminario de Viveiro”, *Boletín da Real Academia Gallega*, t. 15, nº. 170-171, 1-V-1925, pp. 52-58 e t. 15, nº. 172, 1-VII-1925, pp. 87-90.
- 6) “Unhas moedas castelás atopadas no Valadouro”, *Nós*, ano 6, nº. 22, 15-X-1925, pp. 4-6.

1926

- 7) “Viveiro no século XVI”¹¹, 17-IV-1926.
- 8) “Vocabulario popular galego-castelán”¹², *El Pueblo Gallego*, 4-VII-1926, p. 13.
- 9) “O galeguismo do porvir”, *El Pueblo Gallego*, 5-VIII-1926, p. 5.

⁶ Matizar que para distinguir na listaxe as traducións de Tobío ó español das que fixo ó galego. As primeiras levarán diante un asterisco (*) e as segundas dous (**).

⁷ O poema en cuestión ten a honra de ser a primeira publicación dun Tobío adolescente que contaba daquela con dezaseis anos (cumpría os dezasete en xuño). A composición é presentada coas seguintes verbas: “A continuación publicamos una bellísima composición original del culto escolar Luis Tobío Fernández, hijo del insigne autor de ‘Rosiñas da terra’ y que al mérito de estar escrita en la forma dialectal gallega de la Mahía suma una grafía especial y el ritmo de nuestra muiñeira”. Así mesmo, podemos ollar como se acha precedido dunha dedicatoria que reza: “O meu amigo da y-alma J. Filgueira Valverde como homilde proba d’afeuto”.

⁸ Comunicación mencionada nas actas do Seminario de Estudos Galegos, pero non se conserva. Mato, Alfonso, *O Seminario de Estudos Galegos, na documentación que garda o Instituto Padre Sarmiento*. Sada, Edición do Castro, 2001, p. 171.

⁹ Mesmo texto que “Muiñeira”, *La Renovación: Semanario Social Católico*. Santiago nº 101, 1-II-1923, p. 2.

¹⁰ Conferencia lida no SEG, da que tampouco se gardou o seu texto.

¹¹ *Idem*.

¹² Vemos que na primeira constancia que temos da publicación do Vocabulario nos exemplares dixitalizados de *El Pueblo Gallego* (4-VII-1926, p. 13), que se conservan na Biblioteca da Universidade de Santiago de Compostela, este xa se atopaba iniciado pola letra C. Por outra banda, podemos tamén engadir que dito Vocabulario deixou de aparecer sen que finalizasen as súas entregas no ano 1928.

1927

- 10) “Aportazón ó estudio da historia da pesca da balea nas costas da Galiza”, *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos*, vol. 1, 1927, pp. 89-93.
- 11) “Política i-evoluzón”, *El País Gallego*, 10-I-1927, nº 2, ano 1, portada.
- 12) “O problema da Galiza”¹³, *Céltiga: revista gallega de arte, crítica, literatura y actualidad*. Bos Aires, ano IV, 25-I-1927, nº 50.
- 13) “O eixemplo de Cataluña”, *El País Gallego*, 21-II-1927, nº 8, ano 1, portada.
- 14) “Fonética gallega. Primeira conferencia do cursiño do mesmo título”¹⁴, 20-XI-1927.
- 15) “Fonética gallega. Segunda conferencia do cursiño do mesmo título”¹⁵, 27-XI-1927.
- 16) “La necesidad de un Ateneo Jurídico”, *El Pueblo Gallego*, 12-XII-1927, p. 11.

1930

- 17) “El momento actual de la cultura gallega”¹⁶, 12-II-1930 (conferencia lida no *Romanische Seminar*).

1931

- 18) “Testamento e inventario de Dª Ana de Toledo, Condesa de Altamira”, *Boletín da Real Academia Galega, Colección de Documentos Históricos da Real Academia Galega*, Tomo II, 1931, pp. 1-22.
- 19) “La nueva juventud (VI conferencia da FUE)”¹⁷, *El Pueblo Gallego*, 18-I-1931, portada.
- 20) “Exposición presentada pol-a poñenza encargada de redactar o Anteproyecto de Estatuto da Galiza”, *Seminario de Estudos Galegos: Seizón de cenizas, Sociaes, políticas i-económicas*. Galiza, maio de 1931.
- 21) “A ladaíña de Sta. Tegra”, *Nós*, ano 13, nº. 93, 15-IX-1931, p. 170.
- 22) “Poñel-o santo”, *Nós*, ano nº 13, n. 93, 15 –IX-1931, p. 170.

¹³ Soubemos da existencia da publicación dun artigo de Tobío en *Céltiga* por unha referencia que se facía en *Nós* e que nos remitía a dita revista de alén do mar. Pero o caso curioso (e non o único como veremos máis tarde ó falar doutra publicación do de Viveiro tamén no exilio, en concreto en *Alma Gallega*) resultou no momento de facer a pescuda na Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago, xa que comprobamos que o número de tirada quincenal de *Céltiga* onde tiña que encontrarse o referido artigo fora arrancado na súa totalidade; namentres o resto da revista, que consultamos para verificar se poderíamos atopar outros escritos do viveirense, si se achaba en perfecto estado. Motivo que nos obrigou a solicitar unha copia á Biblioteca Nacional de Madrid, na que si se conservaba sen cortes.

¹⁴ Comunicación lida no SEG; non existe constancia escrita da mesma.

¹⁵ *Idem*.

¹⁶ Mencionado nas *D.T.L.*, p. 232; pero non se conserva.

¹⁷ Extracto da conferencia; non existe constancia do seu contido integro.

- 23) “Refreisoñs encol do momento aital da Galicia”¹⁸, *Nós*, ano XIII, nº 95, 15-IX-1931, pp. 198-203.

1932

- 24) “Die Werwaltungsorganisation der Welstädte París, London, New York, Wien”¹⁹, *Revista de Derecho Público*, Madrid, Edersa, nº 1, 1932, pp. 191-192.
- 25) “Galicia, pueblo autónomo, autodeterminación política”²⁰, *El Compostelano*, 18-XI-1932, p. 2.

1933

- 26) “A eirexa de Santa María de Viveiro”, *Nós*, nº 111, 15-III-1933, p. 7.
- 27) “Por qué debemos falar en galego”, *Nós*, 25-VII-1933, pp. 1-8.

1934

- 28) “Conferencia en el centro español de Sofía en 1934”²¹, s. f.

1939

- 29) “El Estado de Derecho y el recurso por desviación de poder”, 1939 (conferencia lida na Facultade de Dereito da Universidade de la Habana).
- 30) “El maquiavelismo actual”²² (conferencia lida no Instituto Hispano-Cubano de Cultura, setembro de 1939?).
- 31) “Transcripción dunhas verbas pronunciadas por Tobío co gallo da inauguración de la *Hora Ultra*” (suplemento radiofónico diario da revista *Ultra*), 25-X-1939.

1940

- 32) “Bases pra unha orgaización política da Galiza”, *Galicia: revista del Centro Gallego de Buenos Aires*. Bos Aires, ano XXVII, nº 330, xullo de 1940, pp. 86-87.

¹⁸ Publicado tamén en *A Fouce*, ano 4, nº. 62, xullo de 1933, pp. 6-8.

¹⁹ Trátase dunha recensión.

²⁰ No *El Compostelano* só se menciona o título da conferencia e que esta tivo lugar no local da Artística dirixida ós galeguistas, ó día seguinte, o 19 de novembro de 1932; pero nada se di tocante ó contido da mesma.

²¹ Segundo Constanza Tobío, este escrito do seu pai destaca por ser o único que se conserva anterior á Guerra Civil Española e ó seu periplo como exiliado. O contido do mesmo versa sobre a hispanidade e nel faise alusión ó estilo de prosa de certos escritores en español.

²² Conferencia pronunciada no Instituto Hispano-Cubano de Cultura. Segundo a carteleira de dito Instituto podemos deducir a súa data aproximada, posto que esta comunicación de Lois Tobío achábase inserida nun ciclo de conferencias que abranguería dende o mes de xullo ó de setembro. Dito ciclo sería de carácter semanal, participando dous poñentes os martes e os venres de cada semana. Pola posición que ocupa Tobío no folleto suxírenos que esta foi pronunciada sobre a segunda semana de setembro.

1941

- 33) “O feito galego”, *Galicia: revista de la sociedad gallega de federaciones de la Argentina*. Bos Aires, 8-III-1941.
- 34) “La adhesión croata”, *El Día*, 13-IV-1941, p. 4.
- 35) “Motivos Balcánicos”²³, 19-IV-1941, p. 10 (ciclo de conferencias).
- 36) “Siria y la guerra”, *El Día*, 17-V-1941, p. 5.
- 37) “Inglaterra y el Irak”, *El Día*, 30-V-1941, p. 5.
- 38) “El nuevo orden en los Balcanes”, *El Día*, 2-VI-1941, p. 4
- 39) “Prusianismo y pangermanismo”, 3-VI-1941, p. 5 (ciclo de conferencias: “La idea de Alemania de dominación mundial”²⁴).
- 40) “El mito de la raza”, 4-VI-1941, p. 9 (ciclo de conferencias: “La idea de Alemania de dominación mundial”).
- 41) “El nazismo y la dominación mundial”, 5-VI-1941, p. 10 (ciclo de conferencias: “La idea de Alemania de dominación mundial”).
- 42) “Sentido y peligros de la idea alemana de dominación mundial”, 6-VI-1941, p. 11 (ciclo de conferencias: “La idea de Alemania de dominación mundial”).
- 43) “Alemania y el conflicto de Siria”, *El Día*, 14-VI-1941, p. 5.
- 44) “¿Qué hace Rusia?”, *El Día*, 22-VI-1941, p. 4.
- 45) “La posición del Japón”, *El Día*, 2-VII-1941, p. 5.
- 46) “Lo que es América para los nazis”, 3-VII-1941, p. 9 (ciclo de conferencias: “América y el nazismo”²⁵).
- 47) “Las finalidades de la penetración nazi en los países americanos”, 4-VII-1941, p. 12 (ciclo de conferencias: “América y el nazismo”).
- 48) “Las tácticas del nazismo en América”, 7-VII-1941, p. 10 (ciclo de conferencias: “América y el nazismo”).
- 49) “La derrota de Italia”, *El Día*, 12-VII-1941, p. 5.
- 50) “Armas iguales”, *El Día*, 20-VII-1941, p. 4.

²³ Cómpre sinalar que nunca poderemos coñecer o contido exacto deste e de tódolos ciclos de conferencias que a partir de agora aparezan citados, porque na emisora onde foron pronunciadas, *Radio Ariel*, non se conservan as cintas desa época e soamente se custodia en escrito material de tipo administrativo dun lapso dende hai vinte anos deica a actualidade. Non obstante, si sabemos a data e o título dos mesmos porque figuran descritos no apartado dedicado á programación de *Radio Ariel*, que no xornal *El Día*, dono da devandita emisora, aparecía de forma o máis ou menos continuada. Neste caso ignoramos pola publicación discontinua da carteleira radiofónica se finalmente este ciclo estivo composto, como case que tódolos restantes, por máis dunha comunicación.

²⁴ Como no caso do restante ciclo de conferencias de *Radio Ariel* non se conservan os materiais.

²⁵ *Idem*.

- 51) “A vila d’estabañon: leenda”²⁶, *Alma Gallega: revista de Casa de Galicia de Montevideo* (número extraordinario dedicado al Día de Galicia). Montevideo, 25-VII-1941.
- 52) “Catal a frol d’auga fría”²⁷, *Alma Gallega: revista de Casa de Galicia de Montevideo* (número extraordinario dedicado al Día de Galicia). Montevideo, 25-VII-1941.
- 53) “Páginas románticas: Nicomedes Pastor Díaz”²⁸, *Alma Gallega: revista de Casa de Galicia de Montevideo* (número extraordinario dedicado al Día de Galicia). Montevideo, 25-VII-1941.
- 54) “Rusia y las democracias”, *El Día*, 28-VII-1941, p. 4.
- 55) “El error de Francia”, 30-VII-1941, p. 10 (ciclo de conferencias: “Consideraciones sobre el problema de Francia”²⁹).
- 56) “Los resultados de la capitulación”, 31-VII-1941, p. 9 (ciclo de conferencias: “Consideraciones sobre el problema de Francia”).
- 57) “La política de Franco”, *El Día*, 4-VIII-1941, p. 4.
- 58) “Caracteres antagónicos”, *El Día*, 13-VIII-1941, p. 4.
- 59) “El drama espiritual del Japón”, 13-VIII- 1941, p. 10 (ciclo de conferencias: “Los problemas del Japón”³⁰).
- 60) “La realidad social japonesa, 14-VIII-1941, p. 11 (ciclo de conferencias: “Los problemas del Japón”).
- 61) “La política interna del Japón”, 15-VIII- 1941, p. 9 (ciclo: “Los problemas del Japón”).
- 62) “El expansionismo japonés”, 16-VIII-1941, p. 9 (ciclo: “Los problemas del Japón”).
- 63) “La trayectoria de Turquía”, *El Día*, 21-VIII-1941, p. 5.
- 64) “El mundo islámico y la guerra”, *El Día*, 29-VIII-1941, p. 4.
- 65) “Japón en la encrucijada”, *El Día*, 6-IX-1941, p. 4.
- 66) “La propaganda nazi”, *El Día*, 13-IX-1941, p. 4.

²⁶ Segundo Constanza Tobío, o seu proxenitor recolleu esta lenda baixo o pseudónimo de Lois de Chousela (pobo próximo a Viveiro).

²⁷ De novo Constanza Tobío fainos a indicación de que este breve poema foi escrito polo seu pai baixo o pseudónimo de Johan de Solovio (lugar de Santiago de Compostela onde se atopa a igrexa de San Fiz).

²⁸ Constanza Tobío cre que ese editorial é probablemente autoría do seu pai, cousa nada estraña, porque no dito número de *Alma Gallega*, Lois Tobío figura na Comisión de Redacción.

²⁹ Como no resto do ciclo de conferencias de *Radio Ariel* non se conservan os materiais.

³⁰ *Idem*.

- 67) “Identificación del Estado y el partido en el régimen nazi”, 18-IX-1941, p. 9 (ciclo de conferencias: “El nazismo y la diplomacia”³¹).
- 68) “La actitud de Bulgaria”, *El Día*, 18-IX-1941, p. 5.
- 69) “La doble función de la diplomacia nazi”, 19-IX-1941, p. 10 (ciclo de conferencias: “El nazismo y la diplomacia”).
- 70) “Las democracias ante la penetración nazi por la diplomacia”, 20-IX-1941, p. 10 (ciclo de conferencias: “El nazismo y la diplomacia”).
- 71) “Turquía y los estrechos”, *El Día*, 23-IX-1941, p. 5.
- 72) “La actitud de las masas populares”, 25-IX-1941, p. 11 (ciclo de conferencias: “Las democracias neutrales ante la guerra”³²).
- 73) “La urgencia de una total solidaridad democrática”, 26-IX-1941, p. 9 (ciclo de conferencias: “Las democracias neutrales ante la guerra”).
- 74) “América, esperanza de Europa”, 27-IX-1941, p. 11 (ciclo de conferencias: “Las democracias neutrales ante la guerra”).
- 75) “La guerra económica”, *El Día*, 29-IX-1941, p. 4.
- 76) “Finanzas de guerra”, *El Día*, 5-X-1941, p. 4.
- 77) “Fracaso de una diplomacia”, *El Día*, 13-X-1941, p. 5.
- 78) “La guerra en el mar”, *El Día*, 18-X-1941, p. 5.
- 79) “El valor de los estudios sociales”, 23-X-1941, p. 12 (ciclo de conferencias: “Diez charlas sobre la Sociedad y el Estado”³³).
- 80) “El individuo y la colectividad”, 24-X-1941, p. 16 (ciclo de conferencias: “Diez charlas sobre la Sociedad y el Estado”).
- 81) “El fenómeno social”, 25-X-1941, p. 10 (ciclo de conferencias: “Diez charlas sobre la Sociedad y el Estado”).
- 82) “Terror en Europa”, *El Día*, 25-X-1941, p. 5.
- 83) “La entraña del Estado”, 30-X-1941, p. 11 (ciclo de conferencias: “Diez charlas sobre la Sociedad y el Estado”).
- 84) “Hobbes o el absolutismo”, 31-X-1941, p. 9 (ciclo de conferencias: “Diez charlas sobre la Sociedad y el Estado”).
- 85) “Rousseau o la democracia”, 1-XI-1941, p. 10 (ciclo de conferencias: “Diez charlas sobre la Sociedad y el Estado”).

³¹ Dadas en *Radio Ariel*; pero no se conservan.

³² *Idem.*

³³ *Idem.*

- 86) “El estado y la moral”, 5-XI-1941, p. 11 (ciclo de conferencias: “Diez charlas sobre la Sociedad y el Estado”).
- 87) “La tensión germano-norteamericana”, *El Día*, 5-XI-1941, pp. 5-6.
- 88) “Hegel o la deificación del Estado”, 6-XI-1941, p. 12 (ciclo de conferencias: “Diez charlas sobre la Sociedad y el Estado”).
- 89) “Liberalismo y democracia: antítesis y síntesis”, 7-XI-1941, p. 11 (ciclo de conferencias: “Diez charlas sobre la Sociedad y el Estado”).
- 90) “El estado totalitario”, 8-XI-1941, p. 11 (ciclo de conferencias: “Diez charlas sobre la Sociedad y el Estado”).
- 91) “Cuatro voces”, *El Día*, 15-XI-1941, p. 5.
- 92) “La superioridad aérea”, *El Día*, 19-XI-1941, p. 5.
- 93) “La crisis japonesa”, *El Día*, 26-XI-1941, p.5.
- 94) “Las campañas de Rusia”, 27-XI-1941, p. 10 (ciclo de conferencias: “En torno a la guerra de Rusia”³⁴).
- 95) “Los orígenes”, 28-XI-1941, p. 16 (ciclo de conferencias: “En torno a la guerra de Rusia”).
- 96) “Los demócratas ante la guerra rusa”, 29-XI-1941, p. 12 (ciclo de conferencias: “En torno a la guerra de Rusia”).
- 97) “La parada de Berlín y el nuevo orden”, *El Día*, 30-XI-1941, p. 4.
- 98) “Síntomas graves”, *El Día*, 6-XII-1941, p. 5.
- 99) “Alemania y la Guerra del Pacífico”, *El Día*, 11-XII-1941, p. 5.
- 100) “La rebelión contra la dominación nazi”, 11-XII-1941, p. 12 (ciclo de conferencias: “La Europa de Hitler”³⁵).
- 101) “Los amigos de Alemania”, 12-XII-1941, p. 10 (ciclo de conferencias: “La Europa de Hitler”).
- 102) “El nuevo orden”, 13-XII- 1941, p. 11 (ciclo de conferencias: “La Europa de Hitler”).
- 103) “China y Japón”, *El Día*, 15-XII-1941, p. 4.
- 104) “La retirada alemana”, *El Día*, 22-XII-1941, p. 4.
- 105) “La crisis del eje”, *El Día*, 26-XII-1941, p. 4.

³⁴ *Idem.*

³⁵ *Idem.*

- 106) “Los objetivos del Japón”, 26-XII-1941, p. 11 (ciclo de conferencias: “La Guerra del Pacífico”).
- 107) “El Japón y Rusia, 27-XII-1941, p. 13 (ciclo: “La Guerra del Pacífico”).
- 108) “La posición de los Estados Unidos en el Pacífico”, 29-XII-1941, p. 10 (ciclo: “La Guerra del Pacífico”).

1942

- 109) *Heller, Hermann, *Teoría del Estado*. México, Fondo de Cultura Económica, 1942.
- 110) “Wake y Hong Kong”, *El Día*, 8-I-1942, p. 5.
- 111) “Sobre la retirada alemana en Rusia”³⁶ (ciclo: 10-I-1942, p. 9).
- 112) Sección en *Radio Ariel* titulada: “Panoramas de la Guerra”³⁷, 17-I-1942, p. 14 e 31-I-1942, p. 10.
- 113) “Desmanes nazis”, *El Día*, 18-I-1942, p. 4.
- 114) “En torno a Río”, *El Día*, 20-I-1942, p. 5.
- 115) “La política del temor”, *El Día*, 25-I-1942, p. 4.
- 116) “Australia amenazada”, *El Día*, 4-II-1942, p. 5.
- 117) “La guerra por las comunicaciones”, *El Día*, 22-II-1942, p. 4.
- 118) “La India ante la guerra”, *El Día*, 27-II-1942, p. 5.
- 119) “Rosseau y la doctrina del nazismo”, *Afirmación: Revista de ideas e ideales*. Montevideo, marzo de 1942.
- 120) “Las acusaciones de Daladier”, *El Día*, 6-III-1942, p. 5.
- 121) “Turquía y la ofensiva de primavera”, *El Día*, 11-III-1942, p. 5.
- 122) “La guerra psicológica del Japón”, *El Día*, 20-III-1942, p. 5.
- 123) “La 5ª columna en oriente”, *El Día*, 23-III-1942, p. 4.
- 124) “La suerte de Rumania”, *El Día*, 31-III-1942, p. 3.
- 125) “Las andanzas de Boris”, *El Día*, 16-IV-1942, p. 4.
- 126) “La producción bélica”, *El Día*, 20-IV-1942, p. 4.
- 127) “Exterior: Reaccionarios y aventureros”, *El Día*, 25-IV-1942, p. 4.
- 128) “El Vaticano y la guerra”, *El Día*, 7-V-1942, p. 5.
- 129) “Presiones fallidas”, *El Día*, 12-V-1942, p. 4.

³⁶ Non temos constancia de que este ciclo estivese composto por máis dunha conferencia.

³⁷ Derradeira referencia sobre as participacións de Tobío en *Radio Ariel*, posto que a partir de entón non atopamos ningunha anotación máis sobre as súas colaboracións na emisora; engadindo, por riba, que ó pouco deixa de facerse público o programa de emisións de dita Radio no xornal *El Día*.

- 130) “El codiciado Cáucaso”, *El Día*, 15-V-1942, p. 4.
- 131) “La retaguardia nazi”, *El Día*, 23-V-1942, p. 4.
- 132) “Torpeza y dignidad”, *El Día*, 26-V-1942, p. 4.
- 133) “El panorama bélico”, *El Día*, 4-VI-1942, p. 4.
- 134) “El ocaso de una camarilla”, *El Día*, 8-VI-1942, p. 4.
- 135) “Los viejos mariscales”, *El Día*, 12-VI-1942, p. 4.
- 136) “La política de Laval”, *El Día*, 23-VI-1942, p. 4.
- 137) “Cambio de escena”, *El Día*, 29-VI-1942, p. 3.
- 138) “La eficaz democracia”, *El Día*, 3-VII-1942, p. 3.
- 139) “Guerra de continentes”, *El Día*, 14-VII-1942, p. 4.
- 140) “El saqueo de Francia”, *El Día*, 19-VII-1942, p. 3.
- 141) “La agricultura y la guerra”, *El Día*, 28-VII-1942, p. 3.
- 142) “Hitler ante el Cáucaso”, *El Día*, 3-VIII-1942, p. 3.
- 143) “Jefes sin pueblo”, *El Día*, 4-VIII-1942, p. 3.
- 144) “El desengaño de Hitler”, *El Día*, 16-VIII-1942, p. 3.
- 145) “El papel de la retaguardia”, *El Día*, 24-VIII-1942, p. 3.
- 146) “La unión de Europa”, *El Día*, 30-VIII-1942, p. 3.
- 147) “El Japón y la guerra”, *El Día*, 12-IX-1942, p. 4.
- 148) “Las ofensivas de Rommel”, *El Día*, 17-IX-1942, p. 4.
- 149) “La agitación balcánica”, *El Día*, 24-IX-1942, p. 4.
- 150) “Las mentiras de los nazis”, *El Día*, 4-X-1942, p. 3.
- 151) “El papel del Islam”, *El Día*, 11-X-1942, p. 3.
- 152) “Los neutrales”, *El Día*, 21-X-1942, p. 4.
- 153) “Egoísmo totalitario”, *El Día*, 25-X-1942, p. 4.
- 154) “Terror creciente”, *El Día*, 1-XI-1942, p. 3.
- 155) “El esfuerzo supremo”, *El Día*, 6-XI-1942, p. 4.
- 156) “Grave fracaso”, *El Día*, 18-XI-1942, p. 4.
- 157) “La movilización franquista”, *El Día*, 30-XI-1942, p. 3.
- 158) “Las estafas de los nazis”, *El Día*, 4-XII-1942, p. 4.
- 159) “Los errores de Hitler”, *El Día*, 8-XII-1942, p. 4.
- 160) “Compás de espera”, *El Día*, 14-XII-1942, p. 4.
- 161) “Síntoma inequívoco”, *El Día*, 19-XII-1942, p. 4.
- 162) “La posición de Franco”, *El Día*, 29-XII-1942, p. 4.

1943

- 163) “El episodio de Darlan”, *El Día*, 9-I-1943, p. 4,
- 164) “Propuestas de paz”, *El Día*, 14-I-1943, p. 4.
- 165) “La segunda línea antidemocrática”, *El Día*, 19-I-1943, p. 4.
- 166) “Rumania y Hungría”, *El Día*, 22-I-1943, p. 4.
- 167) “El programa nazi y la guerra”, *El Día*, 30-I-1943, p. 4.
- 168) “El mito de la derrota”, *El Día*, 10-II-1943, p. 4.
- 169) “Los que aprovechan de la guerra”, *El Día*, 16-II-1943, p. 4.
- 170) “Oportunas puntualizaciones”, *El Día*, 22-II-1943, p. 4.
- 171) “Generosidad y conveniencia”, *El Día*, 27-II-1943, p. 4.
- 172) “La misión de Beigberder”, *El Día*, 7-III-1943, p. 3.
- 173) “Exterior: peligro en África”, *El Día*, 25-III-1943, p. 4.
- 174) “Turquía y la guerra”, *El Día*, 26-III-1943, p. 3.
- 175) “Exterior: para las post-guerra”, *El Día*, 30-III-1943, p. 4.
- 176) “La hazaña de Roosevelt”, *El Día*, 5-IV-1943, p. 4.
- 177) “Exterior: el ocaso del eje”³⁸, *El Día*, 13-IV-1943, p. 4.
- 178) “Exterior: demasiado tarde”, *El Día*, 28-IV-1943, p. 4.
- 179) “Previendo problemas”, *El Día*, 29-IV-1943, p. 4.
- 180) “Buen indicio”, *El Día*, 11-V-1943, p. 4.
- 181) “La política post-bélica de la unión”, *El Día*, 15-V-1943, p. 4.
- 182) “La guerra en el Pacífico”, *El Día*, 18-V-1943, p. 4.
- 183) “La ruina del fascismo”, *El Día*, 23-V-1943, p. 3.
- 184) “Exterior: justicias de la fortuna”, *El Día*, 30-V-1943, p. 4.
- 185) “Alemania ante la derrota”, *El Día*, 5-VI-1943, pp. 3-4.
- 186) “La posición internacional del franquismo”, *El Día*, 9-VI-1943, p. 4.
- 187) “La rendición de Italia”, *El Día*, 18-VI-1943, p. 3.
- 188) “En el sudeste de Europa”, *El Día*, 21-VI-1943, p. 3.
- 189) “Una homogeneización necesaria”, *El Día*, 25-VI-1943, p. 3.
- 190) “Dos puntas de Europa”³⁹, 26-VI-1943 (conferencia lida no Centro Republicano Español de Montevideo).

³⁸ O artigo non vén asinado por Tobío nin por ningún.

³⁹ Da mesma consérvanse soamente apuntamentos, e non o contido íntegro. Por outra banda, nos papeis que tan xentilmente nos cedeu Constanza Tobío atopamos unha mención á citada conferencia do xornal de Montevideo (*La Razón*, 27-VI-1943), titulada “En el C.R. Español disertó Luis Tobío”.

- 191) “¿La guerra en el crepúsculo?”, *El Día*, 2-VII-1943, p. 3.
- 192) “España y la monarquía”, *El Día*, 9-VII-1943, p. 3.
- 193) “La guerra en Rusia y la propaganda alemana”, *El Día*, 10-VII-1943, p. 3.
- 194) “Italia ante la invasión de Sicilia”, *El Día*, 17-VII-1943, p. 3.
- 195) “El futuro de Europa”, *El Día*, 26-VII-1943, p. 3.
- 196) “En torno a una caída”, *El Día*, 31-VII-1943, p. 3.
- 197) “Exterior: Bulgaria y el Eje”, *El Día*, 5-VII-1943, p. 4.
- 198) “La cuestión italiana”, *El Día*, 6-VIII-1943, p. 3.
- 199) “Una nueva ofensiva de paz”, *El Día*, 14-VIII-1943, p. 3.
- 200) “De fortaleza a ciudadela”, *El Día*, 22-VIII-1943, p. 3.
- 201) “Naciones desunidas”, *El Día*, 23-VIII-1943, p. 3.
- 202) “Ganar la paz”, *El Día*, 29-VIII-1943, p. 3.
- 203) “El fin de un reinado”, *El Día*, 3-IX-1943, p. 3.
- 204) “Las inmoralidades fascistas”, *El Día*, 11-IX-1943, p. 3.
- 205) “Los gobiernos en el exilio”, *El Día*, 15-IX-1943, p. 3.
- 206) “La rendición de la armada italiana”, *El Día*, 16-IX-1943, p. 3.
- 207) “La fortaleza se cuarteá”, *El Día*, 20-IX-1943, p. 3.
- 208) “El miedo al caos”, *El Día*, 29-IX-1943, p. 3.
- 209) “La organización del mundo en la post-guerra”, *El Día*, 5-X-1943, p. 4.
- 210) “El último fracaso de Hitler”, *El Día*, 9-X-1943, p. 3.
- 211) “La actitud portuguesa y el franquismo”, *El Día*, 17-X-1943, p. 3.
- 212) “La transformación política de China”, *El Día*, 20-X-1943, p. 4.
- 213) “Finis germaniae?”, *El Día*, 1-XI-1943, p. 3.
- 214) “Exterior: el problemas yugoeslavo”, *El Día*, 3-XI-1943, p. 3.
- 215) “Los neutrales y la guerra”⁴⁰, *El Día*, 15-XI-1943, p. 3.
- 216) “Exterior: El mundo árabe”, *El Día*, 21-XI-1943, p. 3.
- 217) “Los Estados Unidos en el Próximo Oriente”, *El Día*, 25-XI-1943, p. 4.
- 218) “La democracia española se organiza”, *El Día*, 27-XI-1943, p. 3.
- 219) “Las elecciones norteamericanas”, *El Día*, 5-XII-1943, p. 3.
- 220) “Exterior: la posición de Turquía”, *El Día*, 11-XII-1943, p. 3.
- 221) “Las monarquías y la guerra”, *El Día*, 16-XII-1943, p. 4.

⁴⁰ Tamén aparece o mesmo artigo en: *España Republicana: órgano del Centro Republicano Español de Buenos Aires*. Bos Aires, nº 722, ano XXVI, 4-XII-1943, p. 3.

- 222) “En el centro del polvorín Balcánico: La rosa y el sable”⁴¹, *Suplemento Dominical El Día*, 19-XII-1943.
- 223) “La revolución italiana”, *El Día*, 19-XII-1943, p. 4.
- 224) “En el frente de la producción”, *El Día*, 26-XII-1943, p. 2.
- 225) “El destino de Alemania”, *El Día*, 31-XII-1943, p. 3.
- 1944**
- 226) “Peligros para la democracia”, *El Día*, 8-I-1944, p. 3.
- 227) “La posición del franquismo”, *El Día*, 13-I-1944, p. 4.
- 228) “En la Europa Oriental”, *El Día*, 15-I-1944, p. 4.
- 229) “Las últimas esperanzas”, *El Día*, 22-I-1944, p. 3.
- 230) “La liberación de los Balcanes”, *El Día*, 27-I-1944, pp. 3-4.
- 231) “Los límites de la política realista”, *El Día*, 29-I-1944, p. 3.
- 232) “La muerte de una política”, *El Día*, 5-II-1944, p. 3.
- 233) “Exterior: mito que se desvanece”, *El Día*, 9-II-1944, p. 3.
- 234) “Los nazis y el futuro de Alemania”, *El Día*, 16-II-1944, p. 3.
- 235) “Los titubeos de Turquía”, *El Día*, 21-II-1944, p. 3.
- 236) “Bulgaria y Finlandia”, *El Día*, 25-II-1944, p. 3.
- 237) “Las grandes democracias y Europa”, *El Día*, 26-II-1944, p. 3.
- 238) “Deducciones de una derrota”, *El Día*, 11-III-1944, p. 3.
- 239) “Franco y los aliados”, *El Día*, 18-III-1944, p. 3.
- 240) “La solidaridad de las democracias”, *El Día*, 21-III-1944, p. 4.
- 241) “Las batallas que se acercan”, *El Día*, 24-III-1944, p. 4.
- 242) “La suerte de Hungría”, *El Día*, 31-III-1944, p. 3.
- 243) “El derecho a elegir la forma de gobierno”, *El Día*, 4-IV-1944, p. 3.
- 244) “La guerra en los Balcanes”, *El Día*, 5-IV-1944, p. 2.
- 245) “Rumania en la balanza”, *El Día*, 13-IV-1944, p. 4.
- 246) “En el aniversario de la Segunda República Española”, *Suplemento Dominical El Día*, 16-IV-1944.
- 247) “El ordenamiento económico mundial”, *El Día*, 20-IV-1944, p. 4.
- 248) “Las reservas alemanas y el segundo frente”, *El Día*, 21-IV-1944, p. 4.
- 249) “Exterior: la conducta de los neutrales”, *El Día*, 27-IV-1944”, p. 4.
- 250) “Por tierras centroeuropeas”, *El Día*, 2-V-1944, p. 3.

⁴¹ Sobre Bulgaria.

- 251) “El problema político griego”, *El Día*, 7-V-1944, p. 3.
- 252) “Las complicaciones europeas”, *El Día*, 11-V-1944, p. 4.
- 253) “El destino de Finlandia”, *El Día*, 19-V-1944, p. 3.
- 254) “La unión de Europa”, *El Día*, 28-V-1944, p. 3.
- 255) “La administración de las tierras liberadas”, *El Día*, 3-VI-1944, p. 3.
- 256) “Seguridad e ideología”, *El Día*, 7-VI-1944, p. 4.
- 257) “En el Asia oriental”, *El Día*, 10-VI-1944, p. 3.
- 258) “La lucha en China”, *El Día*, 13-VI-1944, p. 4.
- 259) “La invasión y la guerra de nervios”, *El Día*, 21-VI-1944, p. 3.
- 260) “La rendición incondicional y el aniquilamiento de los pueblos”, *El Día*, 23-VI-1944, p. 3.
- 261) “En el extremo oriente”, *El Día*, 28-VI-1944, p. 3.
- 262) “El acoso de Alemania”, *El Día*, 1-VII-1944, p. 3.
- 263) “El renacer de Francia”, *El Día*, 5-VII-1944, p. 4.
- 264) “El ocaso del belicismo”, *El Día*, 13-VII-1944, p. 3.
- 265) “Ad portas”, *El Día*, 20-VII-1944, p. 4.
- 266) “Alemania se prepara para a ganar la paz”, *El Día*, 5-VIII-1944, p. 3.
- 267) “La trayectoria política de Turquía”, *El Día*, 8-VIII-1944, p. 4.
- 268) “Se desmorona el imperio hitleriano”, *El Día*, 11-VIII-1944, p. 4.
- 269) “El papel de la armada alemana”, *El Día*, 18-VIII-1944, p. 3.
- 270) “El viraje de Rumania”, *El Día*, 30-VIII-1944, p. 4.
- 271) “La camarilla búlgara”, *El Día*, 8-IX-1944, p. 4.
- 272) “Las esperanzas de los nazis”, *El Día*, 11-IX-1944, p. 3.
- 273) “Un peligro para la democracia”, *El Día*, 20-IX-1944, p. 4.
- 274) “La cuestión yugoeslava”, *El Día*, 23-IX-1944, p. 3.
- 275) “El problema de la reconstrucción de Francia”, *El Día*, 7-X-1944; p. 4.
- 276) “La táctica del caos”, *El Día*, 13-X-1944, p. 3.
- 277) “Problemas árabes”, *El Día*, 26-X-1944, p. 4.
- 278) “La rendición incondicional”, *El Día*, 30-X-1944, p. 4.
- 279) “El aislamiento en Norteamérica”, *El Día*, 7-XI-1944, p. 4.
- 280) “Las declaraciones de Franco”, *El Día*, 10-XI-1944, p. 4.
- 281) “El bloque occidental”, *El Día*, 19-XI-1944, p. 4.
- 282) “La resistencia alemana”, *El Día*, 23-XI-1944, p. 4.

- 283) “Na Porta Dunha Nova Etapa”, *A Nosa Terra*. Bos Aires, ano XXVIII, nº 433, decembro de 1944, p. 11.
- 284) “La agitación en los países liberados”, *El Día*, 8-XII-1944, p. 4.
- 285) “La nueva Yugoslavia”, *El Día*, 13-XII-1944, p. 4.
- 286) “Los sucesos de Grecia”, *El Día*, 20-XII-1944, p. 4.
- 287) “La situación en China”, *El Día*, 28-XII-1944, p. 4.

1945

- 288) *Durant, Will: *La vida de Grecia: Historia de la civilización griega desde sus orígenes y de la del cercano oriente desde la muerte de Alejandro hasta la conquista romana, con una introducción sobre la cultura prehistórica de creta*. 2 vols. Bos Aires, Editorial Sudamericana, 1945.
- 289) *Mann, Thomas, *Oíd, alemanes: discursos radiofónicos contra Hitler*⁴². Bos Aires, Editorial Nova, 1945.
- 290) “El destino de Austria”, *El Día*, 6-I-1945, p. 3.
- 291) “Francia se recobra”, *El Día*, 12-I-1945, p. 4.
- 292) “La reconstrucción de Europa”, *El Día*, 22-I-1945, p. 4.
- 293) “El armisticio que vendrá”, *El Día*, 29-I-1945, p. 4.
- 294) “La reunión de los tres”, *El Día*, 7-II-1945, p. 4.
- 295) “Exterior: el drama búlgaro”, *El Día*, 12-II-1945, p. 2.
- 296) “La conferencia de Crimea”, *El Día*, 16-II-1945, p. 3.
- 297) “El ocaso del sol naciente”, *El Día*, 21-II-1945, p. 4.
- 298) “Los bolsos de resistencia alemana”, *El Día*, 9-III-1945, p. 4.
- 299) “Regostos de monarquía”⁴³, *Orensano*, ano 1, nº. 9, 10 de marzo de 1945, p. 5.
- 300) “En la España franquista”, *El Día*, 12-III-1945, p. 4.
- 301) “Libertad y planificación”, *El Día*, 19-III-1945, p. 4.
- 302) “Turquía y los estrechos”, *El Día*, 26-III-1945, p. 3.
- 303) “El terrorismo alemán”, *El Día*, 19-IV-1945, p. 4.
- 304) “Los frentes olvidados”, *El Día*, 23-IV-1945, p. 4.
- 305) “Un recuerdo a Viena”, *El Día*, 28-IV-1945, p. 3.
- 306) “Un serio peligro”, *El Día*, 30-IV-1945, p. 3.

⁴² Esta obra foi reeditada no ano 2004 por Ediciones Península, coa particularidade que na reedición figura Bernardo Moreno como cotradutor xunto a Lois Tobío. Matiz que explicaremos con máis detalle nun capítulo dedicado á faceta como tradutor de Tobío.

⁴³ Publicado tamén en *A Nosa Terra*, Bos Aires, marzal 1945, ano IXXX, nº 446, p. 3.

- 307) “En la Europa Oriental”, *El Día*, 7-V-1945, p. 4.
- 308) “La democratización del franquismo”, *El Día*, 17-V-1945, p. 4.
- 309) “El problema de Alemania”, *El Día*, 21-V-1945, p. 3.
- 310) “El expansionismo yugoeslavo”, *El Día*, 26-V-1945, p. 4.
- 311) “O noso Estatuto”, *A Nosa Terra*, Bos Aires, xuño de 1945, nº 439, cabeceira.
- 312) “La maniobra de los junkers”, *El Día*, 8-VI-1945, p. 4.
- 313) “En torno a los fideicomisos”, *El Día*, 13-VI-1945, p. 4.
- 314) “Las declaraciones de Franco”, *El Día*, 21-VI-1945, p. 4.
- 315) “El aislamiento del franquismo”, *El Día*, 26-VI-1945, p. 4.
- 316) “La restauración de Europa”, *El Día*, 10-VII-1945, p. 4.
- 317) “La cuestión de Tánger”, *El Día*, 17-VII-1945, p. 4.
- 318) “Resabios peligrosos”, *El Día*, 21-VII-1945, p. 4.
- 319) “La reconstrucción de la economía alemana”, *El Día*, 26-VII-1945, p. 4.
- 320) “La situación de Franco”, *El Día*, 8-VIII-1945, p. 4.
- 321) “El fin del imperialismo japonés”, *El Día*, 15-VIII-1945, p. 4.
- 322) “La república española”, *El Día*, 20-VIII-1945, p. 4.
- 323) “La conducta de los japoneses”, *El Día*, 21-VIII-1945, p. 4.
- 324) “España y la monarquía”⁴⁴, *El Día*, 8-IX-1945, p. 4.
- 325) “La división de Alemania”, *El Día*, 13-IX-1945, pp. 4-5.
- 326) “El bloque occidental europeo”, *El Día*, 21-IX-1945, p. 3.
- 327) “Alemania y Europa”, *El Día*, 12-X-1945, p. 4.
- 328) “El único camino”, *El Día*, 13-X-1945, p. 3.
- 329) “En la Europa Sudoriental”, *El Día*, 22-X-1945, p. 4.
- 330) “Los restos del nazismo”, *El Día*, 26-X-1945, p. 4.
- 331) “Perspectivas poco halagüeñas”, *El Día*, 27-X-1945, p. 4.
- 332) “La agitación en Indonesia”, *El Día*, 9-XI-1945, p. 4.
- 333) “El problema de Alemania”, *El Día*, 16-XI-1945, p. 4.
- 334) “Europa y los extremismos”, *El Día*, 24-XI-1945, p. 4.
- 335) “En torno al proceso de Nuremberg”, *El Día*, 27-XI-1945, p. 4.
- 336) “Política austriaca”, *El Día*, 9-XII-1945, p. 3.
- 337) “En torno a la intervención”, *El Día*, 14-XII-1945, p. 4.

⁴⁴ Publicado también en *Lealtad: órgano del Centro Republicano de Montevideo*. Montevideo, ano II, nº 83, 15-IX-1945, p. 8.

- 338) “La rebelión del Azerbaijón”, *El Día*, 21-XII-1945, p. 4.
- 339) “El franquismo y el mundo actual”, *El Día*, 26-XII-1945, p. 3.
- 1946**
- 340) *Mann, Heinrich: *La juventud del rey Enrique IV*. Bos Aires, Editorial Sudamericana, 1946.
- 341) *Roeder, Ralph, *El hombre del Renacimiento: Savonarola, Maquiavelo, Castiglione, Arentino*. Bos Aires, Editorial Sudamericana, 1946.
- 342) “Franco y los monárquicos”, *El Día*, 9-I-1946, p. 5.
- 343) “El control de la energía atómica”, *El Día*, 17-I-1946, p. 4.
- 344) “Las fronteras de Italia”, *El Día*, 28-I-1946, p. 4.
- 345) “Unha i-alma Romántica”⁴⁵, *A Nosa Terra*. Bos Aires, ano XXX, febreiro 1946, nº 445, p. 5.
- 346) “La labor del Consejo de Seguridad”, *El Día*, 10-II-1946, p. 4.
- 347) “El bloque escandinavo”, *El Día*, 14-II-1946, p. 5.
- 348) “En el mundo árabe”, *El Día*, 20-II-1946, p. 5.
- 349) “El peligro de la demagogia”, *El Día*, 26-II-1946, p. 5.
- 350) “El expansionismo soviético”, *El Día*, 10-III-1946, p. 3.
- 351) “La autonomía de Indochina”, *El Día*, 15-III-1946, p. 4.
- 352) “Exterior: la agitación de Egipto”, *El Día*, 22-III-1946, p. 4.
- 353) “La rebelión de los Kurdos”, *El Día*, 28-III-1946, p. 4.
- 354) “La monarquía española”, *El Día*, 8-IV-1946, p. 4.
- 355) “La situación política en Grecia”, *El Día*, 18-IV-1946, p. 3.
- 356) “El petróleo de Irán”, *El Día*, 22-IV-1946, p. 3.
- 357) “Exterior: las monarquías europeas”, *El Día*, 28-IV-1946, p. 4.
- 358) “Problemas del imperio británico”, *El Día*, 8-V-1946, pp. 4-5.
- 359) “El problema de Alemania”, *El Día*, 16-V-1946, pp. 4-5.
- 360) “El Ruhr y la Renania”, *El Día*, 23-V-1946, p. 4.
- 361) “El hambre en el mundo”, *El Día*, 27-V-1946, p. 4.
- 362) “Carta de Luis Tobío Fernández”⁴⁶, *A Nosa Terra*. Bos Aires, xuño de 1946, nº 448, p. 3.
- 363) “La inestabilidad actual”, *El Día*, 8-VI-1946, p. 4.

⁴⁵ Antón Vilar Ponte.

⁴⁶ Redactada co gallo do décimo aniversario do Estatuto de Galicia, en resposta ós actos organizados polas Sociedades Galegas da Arxentina.

- 364) “El problema de los alimentos”, *El Día*, 18-VI-1946, p. 4.
- 365) “El régimen del Danubio”, *El Día*, 22-VI-1946, p. 4.
- 366) “El tratado de paz con Italia”, *El Día*, 28-VI-1946, p. 4.
- 367) “La conferencia de la paz”, *El Día*, 15-VII-1946, p. 4.
- 368) “Exterior: el problema de Alemania”, *El Día*, 18-VII-1946, p. 4.
- 369) “La independencia de la India”, *El Día*, 22-VII-1946, p. 4.
- 370) “Las elecciones en Turquía”, *El Día*, 26-VII-1946, p. 4.
- 371) “La regularización de la energía atómica”, *El Día*, 11-VIII-1946, p. 4.
- 372) “La cuestión de los estrechos”, *El Día*, 16-VIII-1946, p. 4.
- 373) “En la Europa Oriental”, *El Día*, 25-VIII-1946, p. 4.
- 374) “El panorama internacional”, *El Día*, 30-VIII-1946, p. 4.
- 375) “El plebiscito griego”, *El Día*, 11-IX-1946, p. 5.
- 376) “La frontera greco-búlgara”, *El Día*, 17-IX-1946, p. 4.
- 377) “El final de una monarquía”, *El Día*, 21-IX-1946, p. 4.
- 378) “Del cercano Oriente: Los estrechos”⁴⁷, *Suplemento Dominical El Día*, 22-IX-1946.
- 379) “Evocaciones renacentistas. Castiglione en Urbino y en España”, *Suplemento Dominical El Día*, 29-IX-1946.
- 380) “Exterior: el próximo plebiscito en Francia”, *El Día*, 29-IX-1946, p. 4.
- 381) “El nuevo gobierno de la India”, *El Día*, 7-X-1946, p. 4.
- 382) “Misión y dolor de Viena”, *Suplemento Dominical El Día*, 13-X-1946.
- 383) “La pugna por los Dardanelos”, *El Día*, 17-X-1946, p. 5.
- 384) “La unión de Europa”, *El Día*, 21-X-1946, p. 4.
- 385) “Oriente y occidente: El enigma de la India”, *Suplemento Dominical El Día*, 27-X-1946.
- 386) “El problema de la India, *El Día*, 28-X-1946”, p. 4.
- 387) “Alemania y los vencedores”, *El Día*, 14-XI-1946, p. 5.
- 388) “Pasado y presente de Egipto”, *Suplemento Dominical El Día*, 17-XI-1946.
- 389) “El Sudán y las negociaciones anglo-egipcias”, *El Día*, 24-XI-1946, p. 3.
- 390) “El problema de Indonesia”, *El Día*, 25-XI-1946, p. 3.
- 391) “Alemania y el federalismo”, *El Día*, 28-XI-1946, p. 5.

⁴⁷ Os estreitos do Bósforo e Dardanelos.

- 392) “Una colección particular: La cultura artística en el Uruguay”, *Suplemento Dominical El Día*, 1-XII-1946.
- 393) “La situación en Portugal”, *El Día*, 7-XII-1946, p. 4.
- 394) “El futuro de Alemania”⁴⁸, *El Día*, 13-XII-1946, p. 5.
- 395) “Del cercano Oriente: Rodas y el Dodecaneso”, *Suplemento Dominical El Día*, 15-XII-1946.
- 396) “Problemas del Asia”, *El Día*, 26-XII-1946, p. 4.
- 397) “La cuestión Macedonia”, *El Día*, 31-XII-1946, p. 5.

1947

- 398) “Reconstrucción de Europa”, *El Día*, 11-I-1947, p. 5.
- 399) “Estampas balcánicas: Athos”, *Suplemento Dominical El Día*, 12-I-1947.
- 400) “Exterior: de política europea”, *El Día*, 13-I-1947, p. 4.
- 401) “El problema de Spitzberg”, *El Día*, 25-I-1947, p. 5.
- 402) “Mujeres de antaño que parecen de hogaño”, *Suplemento Dominical El Día*, 26-I-1947.
- 403) “Exterior: el tratado con Alemania”, *El Día*, 28-I-1947, p. 5.
- 404) “Exterior: Europa y el carbón”, *El Día*, 9-II-1947, p. 4.
- 405) “Viejas ciudades: Compostela románica”, *Suplemento Dominical El Día*, 9-II-1947.
- 406) “Exterior: la cuestión de Palestina”, *El Día*, 20-II-1947, p. 4.
- 407) “La situación en China”, *El Día*, 23-II-1947, pp. 3-4.
- 408) “Por tierras de Grecia: Visita a Delfos”, *Suplemento Dominical El Día*, 23-II-1947.
- 409) “Exterior: el futuro de Alemania”, *El Día*, 24-II-1947, p. 4.
- 410) “Exterior: la paz con Austria”, *El Día*, 8-III-1947, p. 5.
- 411) “De la España Musulmana: un rey poeta de Sevilla”⁴⁹, *Suplemento Dominical El Día*, 9-III-1947.
- 412) “Exterior: el hambre en Europa”, *El Día*, 14-III-1947, p. 5.
- 413) “Exterior: el problema demográfico alemán”, *El Día*, 20-III-1947, p. 5.
- 414) “Recuerdos de Europa. Divagaciones sobre un río”⁵⁰, *Suplemento Dominical El Día*, 23-III-1947.

⁴⁸ Erro na firma do artigo, pon José Tobío en troques de Luis Tobío.

⁴⁹ Al-Mutamid.

- 415) “Exterior: Alemania y los vencedores”, *El Día*, 31-III-1947, p. 3.
- 416) “Tierras de Hispania: Encanto y espiritualidad de Cataluña”, *Suplemento Dominical El Día*, 6-IV-1947.
- 417) “Exterior: los bienes alemanes en Austria”, *El Día*, 8-IV-1947, p. 5.
- 418) “Exterior: la frontera austro-yugoeslava”, *El Día*, 17-IV-1947, p. 5.
- 419) “Tierras de Europa: El Tirol”, *Suplemento Dominical El Día*, 20-IV-1947.
- 420) “La cuestión de Corea”, *El Día*, 22-IV-1947, p. 5.
- 421) “Exterior: el mundo árabe”, *El Día*, 25-IV-1947, pp. 4-5.
- 422) “Evocaciones renacentistas. Nicolás Maquiavelo y Giovanni Dalle Bandenere”, *Suplemento Dominical El Día*, 4-V-1947.
- 423) “Conversando con el arq. Jones Odriozola. Su labor en distintos países americanos-Impresiones del viaje”⁵¹, *El Día*, 5-V-1947, p. 8.
- 424) “Exterior: el problema de Indonesia”, *El Día*, 17-V-1947, p. 4.
- 425) “Tierras de Austria: Carintia y el Wörthersee”, *Suplemento Dominical El Día*, 18-V-1947.
- 426) “Exterior: del extremo oriente”, *El Día*, 19-V-1947, p. 4.
- 427) “La situación de Austria”, *El Día*, 26-V-1947, p. 4.
- 428) “La cuestión del Sarre”, *El Día*, 30-V-1947, p. 4.
- 429) “Nieves de antaño. Cleopatra y sus amores”, *Suplemento Dominical El Día*, 1-VI-1947.
- 430) “Exterior: la vuelta de Abd-El- Krim”, *El Día*, 10-VI-1947, p. 5.
- 431) “Exterior: el soviét y Hungría”, *El Día*, 15-VI-1947, p. 4.
- 432) “Tierras de Europa: Semblanza de una nación ilustre”⁵², *Suplemento Dominical El Día*, 15-VI-1947.
- 433) “Exterior: la reconstrucción de Europa”⁵³, *El Día*, 20-VI-1947, p. 4.
- 434) “El poeta español León Felipe en nuestra casa”⁵⁴, *El Día*, 23-VI-1947, p. 6.
- 435) “Del cercano Oriente: Dos ciudades”⁵⁵, *Suplemento Dominical El Día*, 29-VI-1947.
- 436) “Exterior: la situación en China”, *El Día*, 2-VII-1947, p. 5.

⁵⁰ O Danubio.

⁵¹ Sen asinar por Tobío nin por ninguén máis.

⁵² Bohemia.

⁵³ Sen asinar por Tobío nin por ninguén máis.

⁵⁴ *Idem*.

⁵⁵ Angora e Constantinopla.

- 437) “Se halla en Montevideo una misión de la UNESCO. Objeto de su visita.- Declaraciones de los doctores Samuel Ramos y Julian Huxley”⁵⁶, *El Día*, 2-VII-1947, p. 6.
- 438) “Exterior: problemas de Austria”, *El Día*, 5-VII-1947, p. 4.
- 439) “Exterior: hacia la unión europea”, *El Día*, 12-VII-1947, p. 4.
- 440) “Siluetas de antaño: Alcibíades o la versatilidad”, *Suplemento Dominical El Día*, 13-VII-1947.
- 441) “Rusia y el plan Marshall”, *El Día*, 17-VII-1947, p. 4.
- 442) “Exterior: el problema de los desplazados”, *El Día*, 23-VII-1947, p. 5.
- 443) “Del Austria que revive. Los festivales de Salzburgo”, *Suplemento Dominical El Día*, 27-VII-1947.
- 444) “Una conversación con el arq. Kennet J. Conant. Objeto de su visita- sus investigaciones arqueológicas. Opiniones sobre la arquitectura”⁵⁷, *El Día*, 29-VII-1947, p. 7.
- 445) “Verbas na presentación de Otero Pedrayo en Casa de Galicia de Montevideo”, agosto de 1947.
- 446) “Hizo declaraciones a la prensa el escritor Georges Duhamel”⁵⁸, *El Día*, 1-VIII-1947, p. 6.
- 447) “Exterior: en los Balcanes”, *El Día*, 9-VIII-1947, p. 4.
- 448) “Nieves de Antaño. Teodora, emperatriz de Bizancio”, *Suplemento Dominical El Día*, 10-VIII-1947.
- 449) “Exterior: la cuestión del Rhur”, *El Día*, 13-VIII-1947, p. 5.
- 450) “Conversando con el profesor M. Ruíz Funes”⁵⁹, *El Día*, 21-VIII-1947, p. 9.
- 451) “De la vieja Compostela: Una plaza y un hospital”, *Suplemento Dominical El Día*, 24-VIII-1947.
- 452) “Exterior: el futuro de la India”, *El Día*, 27-VIII-1947, p. 4.
- 453) “El socialismo en Europa”, *El Día*, 28-VIII-1947, p. 5.
- 454) “Aspectos del problema de Palestina: una conversación con los sres. Y-Burla y E. Kroll, destacadas figuras hebreas de Palestina-Perspectivas del problema hebreo”⁶⁰, *El Día*, 30-VIII-1947, p. 7.

⁵⁶ Sen asinar por Tobío nin por ninguén máis.

⁵⁷ *Idem.*

⁵⁸ *Idem.*

⁵⁹ *Idem.*

- 455) “Exterior: la situación en Bulgaria”, *El Día*, 7-IX-1947, p. 5.
- 456) “Siluetas renacentistas. El fracaso de Arentino”, *Suplemento Dominical El Día*, 7-IX-1947.
- 457) “En torno al problema alemán”, *El Día*, 13-IX-1947, p. 4.
- 458) “Exterior: en Yugoslavia”, *El Día*, 19-IX-1947, p. 4.
- 459) “De la vieja artesanía: Los azabacheros compostelanos”, *Suplemento Dominical El Día*, 21-IX-1947.
- 460) “Exterior: el problema de Corea”, *El Día*, 25-IX-1947, p. 5.
- 461) “Ayer llegó a Montevideo el escritor español José Bergamín”⁶¹, *El Día*, 2-X-1947, p. 7.
- 462) “De los Balcanes: La cuestión de Macedonia”, *Suplemento Dominical El Día*, 5-X-1947.
- 463) “Exterior: Palestina y la U.N”.⁶², *El Día*, 9-X-1947, p. 5.
- 464) “Ayer pronunció el escritor Bergamín la primera conferencia del cursillo con el ella se inauguró el instituto de C. Hispano-Uruguayo”⁶², *El Día*, 11-X-1947, p. 7.
- 465) “Exterior: la situación en Rumania”, *El Día*, 16-X-1947, p. 5.
- 466) “De un rincón del cantábrico”⁶³, *Suplemento Dominical El Día*, 19-X-1947.
- 467) “Exterior la cuestión del Irán”, *El Día*, 22-X-1947, p. 5.
- 468) “En Checoslovaquia”, *El Día*, 27-X-1947, p. 5.
- 469) “Ciudades Europeas: De la vieja Praga”, *Suplemento Dominical El Día*, 2-XI-1947.
- 470) “Pasado y presente. La ópera de Viena”, *Suplemento Dominical El Día*, 16-XI-1947.

1948

- 471) *Durant, Will, *César y Cristo. Historia de la civilización romana y del cristianismo desde sus comienzos hasta el año 325 D. de. C.*, 2 vols. Bos Aires, Editorial Sudamericana, 1948.
- 472) *Hesse, Hermann, *Narciso y Goldmundo*. Bos Aires, Editorial Sudamericana, 1948.

⁶⁰ *Idem.*

⁶¹ *Idem.*

⁶² *Idem.*

⁶³ Sobre Viveiro.

- 473) *Mann, Heinrich, *La madurez del rey Enrique IV*. Bos Aires, Editorial Sudamericana, 1948.
- 474) “Un recuerdo de Miró”, *Suplemento Dominical El Día*, 25-I-1948.
- 475) “Viejas catedrales: Martirio y gloria de Reims”, *Suplemento Dominical El Día*, 25-IV-1948.
- 476) “Cuatro libros gallegos en la Expo del libro gallego organizada por el Centro Gallego de Buenos Aires”, 31-VII-1948 (conferencia).
- 477) “Conferencia sobre Yepes”, novembro de 1948 (lida no Ateneo de Montevideo).
- 1949**
- 478) **Poesía inglesa e francesa vertida ao galego*. Bos Aires, Alborada, 1949.
- 479) “Arte Bizantino: Los mosaicos”, *Suplemento Dominical El Día*, 30-I-1949.
- 480) “Compostela”⁶⁴. *Las Españas*, vol. 4, nº 12-IV-1949, pp. 16-17.
- 481) “Nieves de antaño. Zoe o la coquetería”, *Suplemento Dominical El Día*, 5-VI-1949.
- 482) “Dos perspectivas de la Ciudad Jacobea: Compostela”⁶⁵, 30-VII-1949.
- 483) “Historias del otro bosque de Viena”⁶⁶, *Suplemento Dominical El Día*, 31-VII-1949.
- 484) “Los juegos florales de la lengua catalana”, *Suplemento Dominical El Día*, 4-IX-1949.
- 1950**
- 485) “Poema de Jean Arthur Rimbaud: versión de Lois Tobío”⁶⁷, *La noche: suplemento del sábado*, nº. 15, 1950, p. 5.
- 486) “Castelao, mensaxeiro da terra”, *A Nosa Terra (número especial adicado a Castelao)*. Bos Aires, ano XXXII, nº 474, 25-VII-1950, p. 20.
- 487) “El españolismo de Artigas” *Lealtad: órgano del Centro Republicano Español de Montevideo*. Montevideo, ano VII, nº 211, 12-X-1950, portada.
- 488) “En torno a la escultura románica”, *Suplemento Dominical El Día*, 22-X-1950.

⁶⁴ Reproducido en *La Voz de Galicia*, o 25-V-1993, e tamén no *Heraldo de Vivero* baixo o título “Compostela, arrullada por dos ríos”, 4-VI-1993, p. 4.

⁶⁵ Idéntico contido que o artigo “Compostela”, *Las Españas*... Non obstante, descoñecemos o lugar da publicación do mesmo.

⁶⁶ Catedral de San Esteban.

⁶⁷ A poesía de Rimbaud que Tobío traduce e aparece reproducida en *La Noche*, é “Quand le front de l’enfant”, (“Cando a fronte do neno”). Este poema publícase tamén en *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego*, obra colectiva na que, aparte das versións de Lois Tobío, figura unha selección de poemas vertidos ó noso idioma por Plácido Castro e Florencio Delgado Gurriarán.

- 489) “El mensaje de Rosalía de Castro”, *Suplemento Dominical El Día*, 30-XI-1950.
1951
- 490) “Homenaxe a Castelao no 1º aniversario do seu pasamento”⁶⁸, xaneiro de 1951, *Sempre en Galiza*, *As Nosas Voces nº 5*, *Homenaxe a Manuel Meilán, a memoria galeguista en Montevideo*. Arquivo Sonoro de Galicia (Consello da Cultura Galega), 1994.
- 491) “Del turismo en la Edad Media”⁶⁹, *Suplemento Dominical El Día*, 18-III-1951.
- 492) “De la historia cercana: Fernando I, Zar de los búlgaros”, *Suplemento Dominical El Día*, 29-IV-1951.
- 493) “Nieves de antaño: La condesa de Castiglione”, *Suplemento Dominical El Día*, 24-VI-1951.
- 494) “Divagaciones sobre el pie”, *Suplemento Dominical El Día*, 2-IX-1951.
- 495) “Nieves de antaño. Agnes Sorel y Jacques Soeur”, *Suplemento Dominical El Día*, 21-X-1951.
- 496) “La imagen de la flor”, *Suplemento Dominical El Día*, 25-XI-1951.
1952
- 497) “Redouté y Audobon o la flor y el pájaro”, *Suplemento Dominical El Día*, 6-I-1952.
- 498) “Viejas trovas sobre el mar de Vigo”, *Suplemento Dominical El Día*, 3-II-1952.
- 499) “Estampas románticas. Un amor otoñal”⁷⁰, *Suplemento Dominical El Día*, 13-IV-1952.

⁶⁸ Primeiro editorial da audición radial *Sempre en Galicia* (ata o de agora descoñecido) do que temos constancia. Cfr. co libro encargado do estudo do programa, obra de Rebolo Vázquez, Mónica, *Bos Días Galegos. Eiquí Sempre en Galiza*. Santiago de Compostela, Edicións Laiovento, 2002. De entre os editoriais de Lois Tobío que a autora menciona na súa obra, recollidos entre oíntes, amigos dos fundadores e colaboradores da audición, e outros que non incluíu pero que tivo a xentileza de prestarnos, o máis antigo data de 1953. Por outra banda, queremos deixar patente o curioso feito de que, inda que figure este primeiro editorial no catálogo de fondos inéditos do Arquivo Sonoro de Galicia, pertencente ó Consello da Cultura Galega, nunha gravación doada polo galeguista emigrado na Arxentina, Segundo Pampillón, en realidade o mesmo leva xa case que dezaseis anos editado polo propio Consello da Cultura Galega. Resultou ser que este organismo incluíuno en *As Nosas Voces nº 5*, con motivo da homenaxe a Manuel Meilán celebrada no ano 1994. A voz que podemos escoitar na casete é a do propio Meilán. Advírtese na entradiña inicial á lectura de dito editorial que este era obra de Lois Tobío; igual que os editoriais lidos ata o ano 1962. Para rematar, no que afecta á data exacta deste primeiro editorial, esta non é mencionada en ningún momento, polo que a descoñecemos; inda que podemos apostar que a mesma caeu o primeiro domingo do recente estreado ano 1951, non só por ser o día no cal se radiaba o espazo, senón tamén porque Castelao morreu un 7 de xaneiro de 1950, e o seu aniversario ó ano seguinte correspondía en domingo, data que lembramos era a de saída ó ar da emisión.

⁶⁹ Sobre as peregrinaxes a Compostela.

⁷⁰ Francisco Renato Chauteaubriand e Leontina de Villeneuve.

- 500) “Estampas viejas. La vida de un libretista”⁷¹, *Suplemento Dominical El Día*, 16-IV-1952.
- 501) “La novela de Sargadelos”⁷², *Suplemento Dominical El Día*, 18-V-1952.
- 502) “Un magnate de nuestro tiempo”⁷³, *Suplemento Dominical El Día*, 5-VII-1952.
- 503) “Sobre el centenario de una famosa novela de Alejandro Dumas. Es dudoso que María Duplessis, se llamara en vida ‘La Dama de las Camelias’⁷⁴” (29?-VI-1952).
- 504) “Discurso del Dr. Luis Tobío sobre Castelao”⁷⁵, *Lealtad: órgano del Centro Republicano Español de Montevideo*. Montevideo, ano IX, 11-VIII- 1952, pp. 5-7.

1953

- 505) “Arredor da saudade”, *La saudade: ensayos*. Vigo, Galaxia, 1953; pp. 64-71.
- 506) “Nieves de antaño. Cristina de Suecia y sus amores”, *Suplemento Dominical El Día*, 21-VI-1953.
- 507) “A zanfona”, *Sempre en Galiza*, 8-XI-1953.
- 508) “Abolengo y elogio de la boina”, *Suplemento Dominical El Día*, 27-XII- 1953.

1954

- 509) “Viejas trovas del mar de Vigo”⁷⁶, *Galicia: revista del Centro Gallego de Montevideo*. Montevideo, febreiro de 1954, pp. 17-18.
- 510) “Sobre las brujas”, *Suplemento Dominical El Día*, 9-V-1954.
- 511) “La pintura bizantina y nuestro tiempo”, *Imago Mundi*. Bos Aires, ano I, nº 5; septiembre de 1954, pp. 64-69.
- 512) “Destacada actuación dos intelectuais galegos en Montevideo”⁷⁷, *Alma gallega: revista de Casa de Galicia de Montevideo*. Montevideo, outubro de 1954, pp. 50-52.

⁷¹ Lorenzo da Ponte.

⁷² Repaso polos orixes da fábrica de cerámica da Mariña lucense.

⁷³ Randolph Hearst.

⁷⁴ Artigo de orixe descoñecida.

⁷⁵ Extracto da conferencia.

⁷⁶ Mesmo contido que “Viejas trovas sobre el mar de Vigo”, *Suplemento Dominical El Día*, 3-II- 1952.

⁷⁷ Destacamos que a consecución deste artigo deu lugar a un feito ben subliñable. O caso é que se un consulta tódolos números contidos no cd-rom que acompaña a edición facsímile desta revista –que estivo ó coidado de Girgado, Luís Alonso, *Alma Gallega* [arquivo de ordenador] Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a investigación en Humanidades, 2006– comprobamos que no lugar onde debería ir o arriba citado artigo de Lois Tobío, claramente se ve como grande parte das dúas páxinas que o compoñen foron arrincadas, sen que se poida albiscar o nome e a sinatura. Sendo esta curiosamente a única eiva que atopamos na reprodución dos trinta e oitos números contidos no cd, e cedidos pola

1955

- 513) “La Escultura Integral de Eduardo Yepes”, *Élite*. Caracas, 22-I-1955.
- 514) “El último amor de Goethe”⁷⁸, *Élite*. Caracas, 5-II-1955.
- 515) **“Gondomar, bon galego”**, *Galicia emigrante*, ano 2, nº. 12, xuño-xullo de 1955, pp. 18 e 25.
- 516) “Homenaje a Rosalía de Castro”⁷⁹, *Lealtad: órgano del Centro Republicano Español de Montevideo*. Montevideo, ano XII, nº 294, 1-VI-1955, p. 3.
- 517) “O mensaxe de Follas Novas”⁸⁰, 15-VI-1955.

1956

- 518) “La cultura gallega bajo el franquismo”, *Lealtad: órgano del Centro Republicano Español de Montevideo*. Montevideo, ano XII, nº 302, 1-III-1956, p. 5.
- 519) “Opiniós encol do Congreso”, *Primeiro Congreso da Emigración Galega, 24 ao 31 de Xulio de 1956*. Bos Aires, Editorial Nós, 1956, p. 219.
- 520) “Galicia y la libertad”⁸¹, 14-VI-1956 (conferencia lida no Centro Republicano Español de Montevideo).

1957

- 521) “El paisaje en la literatura”, *Suplemento Dominical El Día*, 7-VII-1957.
- 522) “La imitación de los defectos”, *Suplemento Dominical El Día*, 21-VII-1957.
- 523) “En torno a Musset”, *Suplemento Dominical El Día*, 24-VII-1957.
- 524) “Nieves de antaño. Los devaneos de Madame Greuze”, *Suplemento Dominical El Día*, 13-X-1957.
- 525) “Por terras de Galicia”, *Sempre en Galiza*, 10-XI-1957.
- 526) “Caldas de Reis”, *Sempre en Galiza*, 1-XII-1957.

Biblioteca Nacional de Montevideo, a Fundación Penzol e a Real Academia Galega. Non obstante e paradoxalmente, logramos facernos cunha copia do escrito de Lois Tobío, porque se conservaba na Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago de Compostela ese número en papel de *Alma Gallega*. Mágoa que os responsables do cd-rom da edición facsímile non corrixan ese grave erro.

⁷⁸ Ulrica von Levetzow.

⁷⁹ Resumo das verbas pronunciadas por Lois Tobío co gallo da homenaxe á súa parente Rosalía de Castro.

⁸⁰ O título da comunicación e a data están tiradas das *Décadas de T.L.* Non obstante, non se conserva por desgraza o texto da conferencia entre os materiais cedidos por Constanza Tobío.

⁸¹ *D.T.L.*, p. 595. Mencionada e denominada na obra de Tobío co título de “La lucha del pueblo gallego por su libertad”, ollaremos máis adiante, no capítulo dedicado ó Centro Republicano Español de Montevideo, lugar onde foi dada a conferencia, como nas actas do Consello Directivo de dita institución é trocado o nome orixinal e finalmente esa comunicación aparece pronunciada baixo o título de “Galicia y la libertad”. E con ese nome sae tamén no orixinal que nos cedeu Constanza Tobío.

- 527) “Aventura y desventura de Cagliostro”, *Suplemento Dominical El Día*, 15-XII-1957.

1958

- 528) “O Humanismo de Otero Pedrayo”, *Ramón Otero Pedrayo: a súa vida e a súa obra: homaxe da Galicia Universal*. Caracas, Centro Galego de Caracas, 1958, pp. 32-33.
- 529) “O traxe tradicional galego”, *Sempre en Galiza*, 26-I-1958.
- 530) “O viño na Galiza”, *Sempre en Galiza*, 16-II-1958.
- 531) “O liberalismo galego”⁸², 11-IV-1958 (conferencia lida no Centro Pontevedrés de Bos Aires).
- 532) “Viaxando por Galicia”, *Sempre en Galiza*, 18-V-1958.
- 533) “Audición”⁸³, *Sempre en Galiza*, 31-VIII-1958.
- 534) “A Ulla”, *Sempre en Galiza*, 10-IX-1958.
- 535) “Celanova”, *Sempre en Galiza*, 24-IX-1958.
- 536) “O castiñeiro en Galiza”, *Sempre en Galiza*, 14-XII-1958.

1959

- 537) “A poboación galega rural”, *Sempre en Galiza*, 29-III-1959.
- 538) “Cambados”, *Sempre en Galiza*, 5-IV-1959.
- 539) “Polas Rías Baixas”, *Sempre en Galiza*, 12-IV-1959.
- 540) “Unha dura proba”⁸⁴, *Sempre en Galiza*, 26-IV-1959.
- 541) “Poetas galegos de hoxe”, *Sempre en Galiza*, 24-V-1959.
- 542) “Rosalía”, *Sempre en Galiza*, 12-VII-1959.
- 543) “Xelmírez”, *Sempre en Galiza*, 19-VII-1959.
- 544) “Otero Pedraio”, *Sempre en Galiza*, 16-VIII-1959.
- 545) “O Congreso da Emigración”⁸⁵, *Sempre en Galiza*, 11-X-1959.
- 546) “Bayona”, *Sempre en Galiza*, 18-X-1959.

1960

- 547) “Álvaro Cunqueiro”, *Sempre en Galiza*, 25-IX-1960.
- 548) “Concepción Arenal”, *Sempre en Galiza*, 13-III-1960.

⁸² Data tirada de *A Nosa Terra*, ano XVI, nº 501, abril de 1958, p. 4. Conferencia pronunciada no Centro Pontevedrés de Bos Aires.

⁸³ Conmemoración do oitavo aniversario de *Sempre en Galiza*.

⁸⁴ Editorial solidario coas crúas inundacións que sufrira o Uruguai.

⁸⁵ Sobre o Congreso da Emigración celebrado en España polas autoridades franquistas.

549) “Xohán Vicente Viqueira”, *Sempre en Galiza*, 5-VI-1960.

550) “Fragmento Editorial”⁸⁶, *Sempre en Galiza*, 9-VI-1960.

551) “O teatro galego”, *Sempre en Galiza*, 11-XII-1960.

1961

552) “Guillermo Schulz”, *Sempre en Galiza*, 2-X-1961.

553) “Un gallego garibaldino”⁸⁷, *Sempre en Galiza*, 15-X-1961

554) “Reflexiones sobre la literatura Galega”, xuño de 1961 (conferencia lida no Centro de Artes e Letras do xornal *El País* de Montevideo).

555) “La crisis española del siglo XX”⁸⁸, *Combate*, San José de Costa Rica, xullo e agosto de 1961, pp. 73-74.

1962

556) *Purdy, James: *El sobrino*. Bos Aires, Editorial Sudamericana, 1962.

557) “Curros Enríquez”, *Sempre en Galiza*, 5-VIII-1962.

1963

558) *Quigley, Carrol.: *La evolución de las civilizaciones: introducción al análisis histórico*. Bos Aires, Hermes, 1963.

1964

559) “O Europeísmo de Feixóo”, *Galicia: revista del Centro Gallego de Buenos Aires*. Bos Aires, nº 538, ano XXXI, xullo-agosto de 1964, pp. 15-16.

560) “Actualidad de Feijóo”, 17-XII- 1964 (conferencia lida no Centro Galego de Madrid).

1965

561) *Valoración de Pondal*. Montevideo, Casa de Galicia, 1965.

1968

562) “Viveiro, ayer y hoy”, *Heraldo de Vivero*, 20-I-1968, p. 10.

1969

563) “O nomeamento de Gondomar como embaixador en Londres”, *Grial*, nº. 24, 1969, pp. 133-162.

1970

564) “Na historia do rexurdir da literatura galega”, *Nós*, ano 50, nº. 145, 30-X-1970, pp. 53-54.

⁸⁶ Sen título; versa sobre a emigración galega.

⁸⁷ Leonardo Sánchez Deus.

⁸⁸ Trátase dunha recensión.

- 565) “O erasmismo de Gondomar”, *Grial*, nº. 28, 1970, pp. 129-159.
- 1973**
- 566) “Gondomar e o galego”, *Grial*, nº. 40, 1973, pp. 133-144.
- 1974**
- 567) *Gondomar y su triunfo sobre Raleigh*. Santiago de Compostela, Bibliófilos Gallegos, 1974.
- 568) “Unha fonte”⁸⁹, *Ronsel*, nº. conmemorativo do cincuenta aniversario da súa publicación, 1974, p. 47.
- 1977**
- 569) “Outras dúas cartas en galego a Gondomar”⁹⁰, *Grial*, t. 15, nº. 57, xullo-setembro de 1977, pp. 366-367.
- 570) “Gondomar, un galego universal” , 8-II-1977 (conferencia lida na Caixa de Aforros de Vigo).
- 1978**
- 571) “A Socio-economía”, *Testemuñas e perspectivas en homenaxe ao Seminario de Estudos Galegos* . Sada, Edicións do Castro, 1978, pp. 81-85.
- 1979**
- 572) “Seoane, na lembranza”, *Grial*, nº. 65, 1979, pp. 361-362.
- 573) *Bodas de Oro de los Licenciados en Derecho por la Universidad de Santiago de Compostela, promoción 1928*⁹¹. Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, 1979, pp. 5-10.
- 574) “A tradución poética na literatura galega” , 12-III-1979 (conferencia lida no Ateneo de Madrid).
- 1980**
- 575) **Rilke, Rainer M., *Os Sonetos a Orfeu*⁹². Sada, Edicións do Castro, 1980.
- 576) “A amizade de Bacon e Gondomar”, *Grial*, nº. 68, 1980, pp. 210-215.
- 577) “Unha poesía relixiosa en defensa da nosa fala”, *Grial*, nº 70, t. XVIII, 1980, pp. 494-495.

⁸⁹ Reproducido tamén no *Heraldo de Vivero*, 18-XII-1987, p. 10.

⁹⁰ O buscador da Biblioteca da Universidade de Santiago de Compostela adxudícalle a Lois Tobío o seguinte artigo de Xosé María Barreiro Duro, “A fauna en Queixumes dos Pinos”, *Grial*, tomo XV, nº 57, xullo-setembro de 1977, pp. 359-365. Erro quizais producido porque xusto a continuación se atopa o artigo de Tobío, “Outras dúas cartas en galego a Gondomar”.

⁹¹ Lois Tobío é o encargado de pronunciar un discurso neste acto en representación dos seus compañeiros.

⁹² Reeditado no ano 2005 para a colección Biblioteca Galega do xornal *La Voz de Galicia*.

- 578) “Galego familiar escrito a comezos do século XVII”, *Grial*, nº. 69, xullo-setembro de 1980, pp. 357-358.

1981

- 579) “O galeguismo de Gondomar”⁹³, 1981 (conferencia lida na Irmandade Galega de Madrid).
- 580) “Texto para a lectura na presentación dos *Cadernos do novo Seminario de Estudos Galegos*”⁹⁴, 9-X-1981.

1982

- 581) “Sobre o Himno Galego”⁹⁵, 27-IX-1982, *Crónicas Galegas de América, Rolda Terceira*. Sada, Edicións do Castro, 2001, p. 378.
- 582) “Verbas pronunciadas co gallo da presentación do libro de Valentín Paz Andrade”, *Castelao na luz e na sombra*. Sada, Edicións do Castro, 1982.

1984

- 583) *A intervención de Gondomar nos problemas internacionais da pesca*. Sada, Edicións do Castro, 1984.
- 584) “Cuestiones de precedencia en la Corte Inglesa durante la embajada de Gondomar”, *Revista de Estudios Internacionales*, nº 2, abril-xuño de 1984, pp. 385-414.
- 585) “Eramismo de Gondomar: Pacifismo”⁹⁶, *Heraldo de Vivero*, 18-V-1984, portada.
- 586) “Armando Cotarelo Valledor”, *Heraldo de Vivero*, 25-V-1984, portada.

1985

- 587) “O meu Viveiro”⁹⁷, *Heraldo de Vivero*, 4-I-1985, portada.
- 588) “A humanidade de Castelao”, 17-I-1985 (conferencia lida no Centro Galego de Madrid).

1986

- 589) “Verbas pronunciadas co gallo do cincuenta aniversario da aprobación do Estatuto Galego de 1936”.

⁹³ Inda que aparece mencionada nas *Décadas*, Constanza Tobío non localizou o texto entre os documentos que custodia do seu pai.

⁹⁴ Verbas enviadas por carta a Isaac Díaz Pardo.

⁹⁵ Resposta de Tobío por carta a unha petición de Neira Vilas. O caso foi que este quixo saber a modo de enquisa entre os seus amigos cando fora a primeira vez e como eles escoitaran o Himmno Galego.

⁹⁶ Reproduce o artigo parcialmente o contido de “O erasmismo de Gondomar”, *Grial*, nº 28, 1970, pp. 129-159.

⁹⁷ Reeditado no mesmo xornal o 21-III-2003, portada.

- 590) “Lembranza de Antón”⁹⁸, *Heraldo de Viveiro*, 28-II-1986.
- 591) “Con Castelao no Plata”⁹⁹, *A Nosa terra. Extra*, nº. 5/6, 1986, pp. 33-35.
- 592) “Poeta Comprometido: Pondal”, *A Nosa terra. Extra*, nº. 7, 1986, pp. 9-12.
- 1987**
- 593) *Gondomar y los católicos ingleses*. Sada, Ediciós do Castro, 1987.
- 594) **Bretch, Berlolt, *Nai coraxe mais os seus fillos*: versión ao galego de Lois Tobío. Sada, Ediciós do Castro, 1987.
- 1988**
- 595) “Piedade pra as fontes”, *Heraldo de Viveiro*, 8-I-1988, portada.
- 1989**
- 596) “Os valores éticos en Castelao”, *Actas do Congreso Castelao*. Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, Fundación Castelao, 1989, pp. 225-236.
- 1990**
- 597) “Lembranza de Ramón”, *Homenaje a R. Martínez López*. Sada, Ediciós do Castro, 1990, pp. 131-135.
- 598) “Mensaxe de Lois Tobío co gallo do corenta aniversario da audición radial *Sempre en Galiza*”, 1990.
- 599) “Relendo «De Villahermosa a la China»”, *Heraldo de Viveiro*, 14-IX-1990, portada.
- 1991**
- 600) *Catro ensaios sobre o conde de Gondomar*¹⁰⁰. Trasalba, Patronato R. Otero Pedrayo, 1991.
- 601) “Discurso lido co gallo da concesión do Premio Trasalba”, 13-IV-1991.
- 1992**
- 602) “Limiar”, *Galicia e a sociedade de Nacións*. Vigo, Editorial Galaxia, 1992, pp. 9-12.

⁹⁸ Sobre Antón Villar Ponte.

⁹⁹ Reeditado en catro series no *Heraldo de Viveiro*: “Con Castelao no Plata (I)”, 24-XI-2000, portada; “Con Castelao no Plata (II)”, 1-XII-2000, p. 5; “Con Castelao no Plata (III)”, 8-XII-2000, p. 5; “Con Castelao no Plata (e IV)”, 15-XII-2000, p. 5.

¹⁰⁰ Compilación de catro artigos sobre o Conde de Gondomar: “O nomeamento como embaixador en Londres”, “O erasmismo de Gondomar”, “A amizade con Bacon” e “Actitude verbo da lingua galega” (“Gondomar e o galego”).

- 603) “Prólogo”, *Pintura y pintores de Viveiro*. Sada, Ediciós do Castro, 1992, pp. 11-12.
- 1993**
- 604) “Pastor Díaz e a lúa”, *Heraldo de Vivero*, 10-IX-1993, portada.
- 1994**
- 605) “Fonte de area: unha fonte”, *Cartafol fontes de Viveiro*. Viveiro: Seminario de estudos Terra de Viveiro, 1994.
- 606) *As Décadas de T.L.*: Sada, A Coruña: Ediciós do Castro, D.L. 1994.
- 1995**
- 607) “In Memoriam, Don Ramón Canosa en el centenario de su nacimiento”, *Heraldo de Vivero*, 15-IX-1995, p. 16.
- 1997**
- 608) **Goethe, Johann W., *Fausto*¹⁰¹. Santiago de Compostela, Edicións Laiovento, 1997.
- 609) “La mirada sin dueño”, *Pilar Santos: Exposición del 4 al 28 de febrero 1997*. Madrid, Casa de Galicia, 1997.
- 610) “Lembranzas do instituto”, *Pasado e presente do Instituto Xelmírez*. A Coruña, Deputación Provincial da Coruña, 1997, pp. 239-241.
- 611) “Dun onte lonxano”¹⁰², *Heraldo de Vivero*, 9-V-1997, p. 4.
- 1999**
- 612) “Sinal de felicidade”, *Galicien Magazin*, nº. 8, novembro de 1999, pp. 44-45.
- 2003**
- 613) “Arreglo del jardín de los claustros”, *Heraldo de Vivero*, 4-IV-2003, p. 5.
- 614) “A noso Estatuto”, *Murguía*, Nº. 1, 2003, pp. 135-136.
- 2005**
- 615) *Dous embaixadores: Dibgy e Gondomar*¹⁰³. Vigo, IEM (Instituto de Estudos Miñoranos), 2005.
- 2006**
- 616) *A Nova Vida*¹⁰⁴. Sada, Ediciós do Castro, 2006.

¹⁰¹ Reeditado no ano 2005 para a colección Biblioteca Galega do xornal *La Voz de Galicia*.

¹⁰² Lembranza de Ánxel Fole.

¹⁰³ Obra póstuma.

¹⁰⁴ *Idem*.

Sen datar

- 617) “Curros” (artigo, s.f.).
- 618) “Discurso homenaxe a Castelao na Casa de Galicia en Montevideo”¹⁰⁵ (conferencia, s.f.).
- 619) “El mar en la poesía gallega”¹⁰⁶ (conferencia, s.f.).
- 620) “El mérito principal de la farsa (?) de Castelao”¹⁰⁷ (conferencia, s.f.).
- 621) “El sentimiento de la naturaleza en la literatura” (conferencia, s.f.).
- 622) “La canción popular gallega”¹⁰⁸ (conferencia, s.f.).
- 623) “La personalidad de Galicia” (conferencia, s. f.).
- 624) “Pesca en Galicia” (conferencia, s.f.).
- 625) “Sentimiento de la naturaleza”¹⁰⁹ (apuntes, s.f.).
- 626) “Texto para *Radio Carve* onde fala do día de Galicia” (s.f. e título).

¹⁰⁵ Son uns breves apuntamentos.

¹⁰⁶ Trátase dun esquema.

¹⁰⁷ Texto manuscrito pola muller de Tobío (letra de difícil comprensión).

¹⁰⁸ Apuntamentos para unha comunicación pronunciada no campamento de Piriápolis pertencente á YMCA (asociación de mozos cristiáns), da que Tobío era socio máis por motivos de lecer que por crenza.

¹⁰⁹ Quizais é unha continuación de “El sentimiento de la naturaleza en la literatura” (inda que a conferencia só abrangue ata o Renacemento), porque se trata de dúas follas cunha cita relativa a Poe e á súa obra *Eleonora* e outra a Louis Brehier, *La civilisation byzantine*.

1.3. Clasificación das carpetas do arquivo persoal de Lois Tobío segundo o autor

- 1) Herencias
- 2) Gondomar-Bibliotecas
- 3) Gondomar-Varios (correspondencia x al)
- 4) Gondomar-Separatas-
- 5) “Gondomar y Raleigh”
- 6) Gondomar. Iconografía-
- 7) Gondomar. Resumen de libros e artigos
- 8) Médico (análisis, recetas, vellos)
- 9) YMCA -I-
- 9 BIS) YMCA-II-
- 10) Club Torredolodones
- 11) Artículos El Día
- 11 BIS) Casas 26 marzo. J. B. Lamas
- 12) Varias I
 - (correspondencia)
 - Editoriais
 - Traductores
 - UN
 - Pobuda
 - Conf. Lima
 - Roche
- 13) Varias II
 - Rolan, Sefarditas, Ubeda, Losada y Prada, Pondal, Lorca, Inst Libre de Enseñ
 - Bodas de Oro. Seman de Galicia en Madrid (1982)
- 13 VARIA II Pedron de Ouro Traslado restos Castelao Fotocopias dod Lacasa
- 14) Casas: María de Guzmán Fundadores
- 14 BIS) Casa Carrasco
- 15) Casa Bonetero (documento)
- 16) Casa Bonetero II (id.)
- 16 BIS) Roche image

- 17) Coches
- 18) Celtas
- 19) Estatuto Galego
- 20) Artigos, temas e conf^{as}, en América (temas non galegos)
- 21) “Historia de Galicia” (edición)
- 21 BIS) Papeis vellos de Bonetero
- 22) Art^{os}. Supl. “El Día” (e outros)
- 23) Feixóo
- 24) Viaxes I Bulgaria 1988-Vivieiro 1988
 - Galicia 1987-Portugal
 - Arlé Sigúenza
 - Porto 1971
 - Londres
- 25) Viaxes II (Cruceiro Bielorusia)
- 26) Filoloxia & Literatura
- 27) Ciencia, Arqueología
- 28) Cristoloxía
- 29) Fontes
- 30) Gabriel Miró
- 31) Otero Pedrayo
- 32) Amigos
- 33) Política Mundial I (Casas reinantes)
- 34) Política España I
- 35) Castelao (textos e correspondencia)
- 36) Castelao (materiais)
- 37) Castelao (congreso)
- 38) Sargadelos
- 39) Rosalía
- 40) Textos correxidos (Gondomar)
- 41) Artigos. Conferencias e inéditos (América)
- 41 BIS) Artigos, Conferencias (España)
- 42) Galicia I
- 43) Seminario de E.G.

- 44) Sitges
- 45) Máquinas
- 46) C.H.U.
- 47) Persoal (España)
- 48) Galicia II (América)
- 49) Bajados
- 50) Viveiro I
- 51) Viveiro II
- 51 BIS) Viveiro III
- 52) Mapas
- 53) Nacionalismos
- 54) Madrid
- 55) Balcanes-Bizancio-Oriente
- 56) Mulleres
- 57) América
- 58) Catalunya
- 59) Viaxes III (Austria) 1989 Galicia 1989/90 Italia 1990
- 60) Galicia III
- 61) URUGUAY I
- 62) Política internacional (II) ata 1956
- 63) ICONOS
- 64) Familia, documentos I
- 65) Familia II
- 66) Miguel
- 67) Constanza
- 68) Dutton [?]
- 69) Sta Teresa
- 70) América recen
- 71) Turismo
- 72) Política mundial III (recén)
- 73) Europa (recén)
- 74) Italia
- 75) Austria

- 76) URSS e Satelites
- 77) Politica España II
- 78) Medicina
- 79) Beethoven
- 80) Portugal
- 81) Lingua e literatura galega
- 82) Galegos/as
- 83) Revolución francesa
- 84) España 1963-1965
- 85) Alemania
- 86) Poesía (recortes)
- 87) Golfo, Islam
- 88) Premio Trasalba
- 89) Jazz-Cine
- 90) Cuba
- 91) A Guerra Civil
- 92) China
- 93) Adriana
- 94) Portugal
- 95) Berlín 1994
- 96) Alemania

2. Marcando a senda

2.1. Facendo memoria

2.1.1. Advertencia inicial

O noso obxecto nestas páxinas non é outro que o de propiciar unha mínima información indicativa sobre a Galicia do primeiro terzo do século XX, na que naceu e deu Lois Tobío os seus primeiros pasos no eido da política e da cultura, para dotar ó lector dun mínimo marco referencial que se complementará e ampliará a continuación cunha mirada máis global arredor da vida do viveirense narrada no capítulo “Tobío segundo Tobío”. Sen esquecer, para rematar, algunhas matizacións que tamén axuntaremos sobre a figura do exiliado en xeral e sobre o exilio galego en particular, dada a calidade de expatriado do de Viveiro.

2.1.2. Viveiro e Compostela

Encetaremos, xa que logo, polo berce de Lois Tobío, o concello de Viveiro¹¹⁰. En canto a este, a súa poboación viña decrecendo anualmente dende a década final do século XIX un -0,39% por mor da forte emigración alén mar. Aínda que nos dez primeiros anos do novo século a tendencia viraría e o ritmo de crecemento demográfico acadará un 0,42% cada ano. Pola contra, a cidade de Viveiro en si creceu nesas mesmas datas (finais do século XIX primeiros dez anos do XX) a un ritmo anual dun 1%, inda que entre 1910 e 1920, cando contaba a vila cunha poboación de 3.351 habitantes, sufrirá novamente o golpe das correntes migratorias cara a América.

No eido político, o Viveiro de principios de século XX enceta coas disputas¹¹¹ entre os turnistas liberais e conservadores. Loitas que algunha que outra vez finalizaban de forma nada democrática e dialoal. Pero non todo foron controversias no Viveiro deses anos, ou así nolo amosa a celebración en setembro de 1911 da efeméride do centenario do nacemento do seu paisano máis ilustre, Nicomedes Pastor Díaz. Conmemoración na cal tería ocasión de participar de primeira man o pai de Lois Tobío, Lois Tobío Campos, mestre na vila naquela tempada.

¹¹⁰ Datos tirados da *Enciclopedia Galega Universal*. Vigo, Ir Indo, Tomo nº 16, 1999, p. 410.

¹¹¹ Chao Espina, Enrique, *Historia de Viveiro*. Sada, Edicións do Castro, 1988, p. 289. Lembra o autor da obra como as cousas entre os liberais e conservadores ían ata tal punto que buscaban o apoio dos mineiros da Silvarosa para facer presenza de forza. Por outra banda, tamén nos dá conta da morte dunha muller, como vítima colateral nun tiroteo ocorrido durante os enfrontamentos entre ámbolos dous bandos.

Noutro orde de cousas, xa naquel entón a vila natal de Lois Tobío tiña unha certa actividade mineira, destacando as minas de Silvarosa, e industrial con empresas madeireiras, ou outras coma os talleres de Chavín, onde se fabricaban os daquela novidosos motores de Dion Bouton. Sen esquecer a importancia que dende sempre tivera a pesca para esta cidade da mariña lucense.

Mudando de localización, falemos agora de Santiago de Compostela, cidade crucial na vida de Tobío á cal marcharía cos seus pais por mor de continuar os seus estudos. Esta caracterízase polo seu estancamento poboacional¹¹² que viña xa do século XVIII e se estendeu ata a chegada da II República.

Compostela¹¹³ destacaba naquel entón pola perda de case que todo o seu pulo industrial e comercial, virando cara a converterse nunha cidade de servizos, académicos, sanitarios e eclesiásticos.

Se de política tratamos, Santiago non escapou tampouco das redes dos partidos turnantes, aínda que o predominio político de Montero Ríos na súa cidade natal era tal que o seu xenro, Manuel García Prieto, acadará a representación como deputado polo distrito de Santiago dende 1893 ata 1910.

Se nos referimos á Universidade Compostelá¹¹⁴ compre apuntar que a comezos dos anos vinte albíscase un cambio na vella *alma mater*¹¹⁵, non soamente pola grande

¹¹² *Gran Enciclopedia Gallega* (dirixida por Otero Pedrayo). Santiago de Compostela, Tomo nº 28, p. 44. Sobre 1754 a poboación de Santiago era duns dezasete mil habitantes, superando con creces ós nove mil cincocentos da Coruña e ós dous mil cincocentos de Vigo; inda así, as tornas virarán e cara ó ano 1910, pois Compostela tiña daquela uns vinte catro mil trescentos habitantes, namentres a cidade herculina e a cidade olívica andaban xa polos corenta mil.

¹¹³ Lois Tobío, *Bodas de Oro de los Licenciados en Derecho por la Universidad de Santiago de Compostela promoción 1928*. Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, 1979, p. 8. Comenta Tobío, co gallo do cincuenta aniversario da súa promoción de licenciados en Dereito, o que segue sobre a situación da capital galega durante os seus anos de estudante: “[...] *era aquella Compostela, tan recogida, tan ensimismada, tan vuelta sobre sí después de siglos de vivir en el mundo, para el mundo. Era amable, casera, pueblerina; en cualquier lugar, fuera para morar, comer, beber o esparcirse, uno estaba siempre en su casa, en realidad era como una gran casa de todos, como una gran pensión familiar, incluso en la calle, incluso en la alameda nuestro gran jardín familiar*”.

¹¹⁴ Lois Tobío, *opus cit.*, pp. 7-8. Dinos Tobío o seguinte sobre a alma mater santiaguesa: “*Y nuestra Universidad, nuestra facultad. Recuerdo aquellas mañanas del invierno santiagués, sin calefacción o muy rudimentaria. ¡Cuánto frío pasábamos, señor! Era una universidad espartana, austera, severa, sin mucho más confort que en siglos pasados [...] Las clases eran poco numerosas, como deben ser, no de intento sino por las circunstancias. Venían pocos estudiantes. El profesor conocía perfectamente a cada alumno, para bien y para mal. No era el alumnado solamente un número, una ficha, un nombre en una lista sino un ser de carne y hueso, guapo o feo, elegante o desmañado, al que se podía tomar, y se tomaba, simpatía o antipatía. Lo cual no dejaba tampoco de tener sus inconvenientes. Solían predominar los exámenes orales, hoy materialmente imposibles, asimismo para bien o para mal. El contacto humano era estrecho y esto tiene su valor. Estaba entonces la enseñanza más cerca del viejo estilo clásico. Diálogo, que, cuando el profesor era bueno, resultaba fecundo y sugerente. No se hacía en nuestra facultad investigación propiamente dicha ni había seminarios o apenas*”.

presión demográfica do alumnado que precisa novos espazos e facultades, senón tamén porque a sensibilidade perante a nova situación social e política impón o traballo científico como unha meta irrenunciable da nosa Universidade.

En 1922 o ministro galego Rodríguez de Viguri crea as Facultades de Ciencias e de Filosofía, esta última de importancia porque será onde cursará Tobío o seu primeiro ano de estudante universitario, posto que ata o momento os estudos cursados na mesma eran preparatorios para o ingreso nas Facultades de Dereito e Farmacia.

A media de alumnos matriculados nos estudos universitarios entre 1900 e 1936 achégase a uns 1.500. A incorporación da muller á vida universitaria galega ten lugar no ano 1914, sendo as dúas primeiras as irmáns e estudantes de medicina Jimena e Elisa Fernández de la Vega, as que rematarían os seus estudos cinco anos máis tarde cun premio extraordinario. Dentro do profesorado, a Universidade Compostelá sofre a incorporación de novos mestres¹¹⁶ que introducen unha nova metodoloxía, na maioría dos casos, depreendida no estranxeiro. É así como neses anos integran parte da alma mater compostelá nomes como Ciriaco Pérez Bustamante, Luís Pericot, Porteiro Garea, Luís Iglesias, Parga Pondal... Tamén foron aqueles anos de problemática estudantil que se facía eco dos problemas políticos, sociais e económicos do momento. Na Universidade as Mocidades Galeguistas e sobre todo a FUE (Federación Universitaria Escolar) loitan por unha mobilización activa do alumnado, ata aquel entón dominado polas vellas oligarquías restauracionistas. Pero a irrupción súbita da gadaña fascista botará todo a perder.

2.1.3. Galicia no primeiro terzo do século XX

O enceto do século XX non provoca en Galicia a crise de identidade pola perda das derradeiras colonias de ultramar coma sucedeu no resto do Estado Español. Pola contra, este supón para a nosa terra o inicio da muda dos seus cimentos tradicionais de base agraria cara a unha sociedade máis modernizada, urbana e con saída o sector

¹¹⁵ Sobre a Universidade Compostelá do momento véxase, Xosé Ramón Barreiro Fernández, *La Universidad de Santiago*. Santiago de Compostela, Secretariado de Publicación de la Universidad, 1980 e Isaura Varela, *La Universidad de Santiago 1900-1936*. A Sada, Edicións do Castro, p. 1989.

¹¹⁶ Lois Tobío, *opus cit.*, p. 8. Sobre os novos profesores universitarios, neste caso, os da Facultade de Dereito de Compostela, que Tobío ben coñeceu, comenta: “[...] *había un grupo creciente de jóvenes maestros que nos traían las últimas novedades de la ciencia jurídica, que nos hablaban de Hauriou y Kelsen, Duguit, y Jèze, Schmitt y Heller; que ensayaban nuevos métodos de enseñanza y nos iniciaban en los de investigación. Con ellos se nos abría un panorama sugestivo y esperanzador, más allá de lo estrictamente profesional, el afán puro de saber, la seductora curiosidad científica*”.

terciario. Para que teña lugar este relevante cambio estrutural que albiscamos foi necesario, segundo Ramón Villares¹¹⁷, que se producisen tres grandes fitos. 1) A consolidación dunha agricultura de pequenos propietarios que tece unha rede asociativa mediante o agrarismo e amósase capaz de mergullarse no mercado interior español. 2) O nacemento nas costas galegas dunha industria directamente ligada coa explotación dos recursos mariños. 3) Unha fonda metamorfose política e cultural no que tivo un labor principal a emigración galega¹¹⁸ a terras americanas, que xunto co campesiñado propietario e os industriais conserveiros confórmanse como os tres primordiais factores sociolóxicos da Galicia dos primeiros trinta anos do século XX.

Xa que logo, entraremos decontado nas causas desta grande renovación. No agro a crise finisecular europea de finais de 1880, desencadeada pola importación de produtos agrarios máis baratos de alén do mar, ten como consecuencia a aplicación dunha política proteccionista na defensa dos seus mercados internos por parte dos países europeos. Dita política, aplicada tamén en España, deu lugar á creación dunha serie de aranceis ás materias ultramarinas que propiciaron como efecto beneficioso para a agricultura galega a súa integración no mercado estatal e a orientación case que exclusiva dos seus rendementos cara ó sector gandeiro.

A mencionada crise non só trouxo consecuencias para o campo galego, que supuña o 85% de activos agrarios no ano 1900, no seu sector produtivo. Así os arrendadores viron mingoados os seus ingresos posto que, como consecuencia colateral e finalmente esencial, prodúcese unha metonimia entre o cultivador directo da terra e o propietario. Como froito desta identificación dáse o troco máis importante nestes primeiros seis lustros, que non é outro que a mutación do campesiño foreiro nun pequeno propietario. Para chegar a esta situación ten lugar a redención dos foros¹¹⁹, xa en tempos da ditadura de Primo de Rivera, na que inflúen, aparte das medidas proteccionistas, o asociacionismo agrario e o agrarismo¹²⁰, unha produtiva

¹¹⁷ Villares, Ramón, *Historia de Galicia*. Vigo, Editorial Galaxia, 2004, p. 308.

¹¹⁸ Villares, *opus cit.*, p. 328. A emigración galega da época resultou eminentemente masculina e de base campesiña, tendo bastantes casos de retornados temporais ou definitivos. A mesma gozou de lugares de acollida moi estables ata a década de 1930. Arxentina acolleu a metade dos emigrantes, Cuba a terceira parte e o resto foi para a Uruguai, Brasil ou Estados Unidos. Trala Guerra Civil, México e Venezuela aparecen como destinos predilectos.

¹¹⁹ Villares, *opus cit.*, p. 311. O decreto de redención dos foros aprobouse, tras varios intentos frustrados, por Primo de Rivera en 1926 e como consecuencia del extraíase unha indemnización favorable ó foreiro equivalente a vinte veces o valor da renda redimida.

¹²⁰ Ramón Villares, *Galicia siglo XX*. A Coruña, La Voz de Galicia, 2004, p. 29, 33 e 63. Dentro do agrarismo destaca a figura do sacerdote ourensán Basilio Álvarez e de movementos como Solidaridad

comercialización dos excedentes e, por enriba de todo, os cartos que os emigrados enviaban de ultramar que favoreceron a compra de maquinaria, a creación de novas casas de labranza e a cancelación de hipotecas sobre terras.

Xunto coa redención dos foros o outro grande factor modernizador e transformador do agro galego é o reparto dos montes¹²¹ e a súa conseguinte privatización. Non obstante, tampouco debemos desprezar as series de melloras e adiantos propiciados por unha incipiente ciencia agrónoma que propicia, grazas a un mellor aproveitamento e uso intensivo dos solos, un incremento da produtividade no agro galego. Un agro que se especializa, xa que logo, nunha crecente importancia da cabana bovina¹²², o que fai que Galicia sexa a principal produtora de carne de toda a cornixa cantábrica.

No que atinxe ó sector industrial, xa albiscamos con anterioridade que a explotación dos recursos mariños tivo unha importancia decisiva no despegue da nosa industria. Inda que Villares resalta¹²³ que xunguido ó auxe das conserveiras galegas tamén destacan outros factores: os cartos enviados polos emigrantes dende América, a liberación do sal e que moitos dos empresarios cataláns deixaran de enviar os beneficios que obtiñan coas súas empresas en Galicia ás súas terras de orixe. Ademais, como no

Gallega, nacida en 1907 a imaxe de Solidaritat Catalana, que gozaron de grande éxito no agro galego mediante a promoción de sociedades agrarias, por medio de mitins, publicacións de xornais... O seu principal fito foi a organización das Asambleas Agrarias de Monforte celebradas no mes de agosto dos anos 1908, 1910 e 1911. Os principais temas tratados nas mesmas foron: 1) Solucionar a cuestión foral. 2) Modernizar a agricultura galega mediante a introdución de novidades técnicas, da mellora do sistema de cultivos, do crédito rural, da necesidade dunha política forestal. 3) A discusión dun programa de rexeneración social e política para Galicia no que se albiscaban solucións para problemas tales como o caciquismo ou a emigración. Polo que ollamos, sen o agrarismo cambios do tipo da redención de foros ou o reparto de montes comunais non se terían acelerado. Tamén os seus locais e organizacións serviron como plataforma de difusión de importantes novidades técnicas para o sector agropecuario. *Vid.* tamén do autor, *Historia de Galicia*, pp. 325 e 326. Dinos Villares aquí sobre o agrarismo galego, quen chegou a censar no ano 1923, 234 sociedades e 801 sindicatos en toda Galicia: “*Foi un movemento plural e multiforme. Inzaron as organizacións agraristas por Galicia adiante, tiveron éxitos certos e soados, pero, como diría Risco no ano 1930, o agrarismo foi un ‘partido malogrado’.* Tivo a grande vantaxe de ter contribuído a dotar dunha plataforma organizativa ao campesiñado e de estimular unha rudimentaria conciencia política, a traveso da prensa local, a presenza nos concellos, os mitins e as concentracións agraristas, feitas moitas veces en feiras e romarías. O agrarismo situou ao campesiñado galego nun primeiro plano da historia, pero non logrou darlle voz política propia, nun tempo no que inzaron Europa adiante os partidos agrarios”.

¹²¹ Villares, *opus cit.*, p. 313. Ó contrario da redención foral a periodización da privatización dos montes foise pospoñendo en diferentes xeiras, en 1925 e en 1965, sendo que inda hoxe, a comezos do século XXI, quedan terras de propiedade colectiva.

¹²² Villares, *opus cit.*, p. 316. O censo da cabana bovina pasa das 600 mil cabezas no ano 1906, a dobre esta cifra nos anos vinte. Como resultado, esta foi a idade de ouro dos tratantes de gando e das feiras no sector.

¹²³ Villares, *opus cit.*, p. 317.

caso do agro, do papel xogado polas importantes innovacións técnicas, neste caso, na captura da materia prima primordial das conserveiras, a sardiña¹²⁴.

En canto ó número de fábricas este vese incrementado e á altura de 1907 hai 106 conserveiras en terras galegas, cando soamente dous anos antes se contabilizaban 82, sendo Vigo o núcleo conserveiro principal de todo o Estado Español e Galicia a maior produtora do sector conserveiro, cun 59% de cota, e tamén a principal exportadora de peixe de toda España, cun 60%. Isto débese, sobre todo, a que a industria galega das conservas multiplicou por sete a súa produción entre 1901 e 1935, cunha media de dezaseis mil toneladas anuais.

No mar galego non eran todo conservas e a industria naval, auspiciada polas crecentes necesidades desta de materias primas, alcanza un grande pulo coa implantación de diferentes estaleiros na ría de Vigo e no Arsenal de Ferrol, grazas ó Programa Naval iniciado en 1907 polo goberno de Antonio Maura que impulsaba a construción de buques para a armada española.

Pero a industria galega do tempo non soamente miraba cara ó mar e nesta tempada sobresaie tamén o valor do sector mineiro, que deu lugar a comezos de século á creación dunha serie de sociedades mineiras que extraeron, con maior ou menor éxito, cobre, volframio, antimonio...

Tampouco esqueceremos aquí o aproveitamento do caudal dos ríos galegos que foi crucial na transición enerxética do carbón á electricidade¹²⁵, alcanzando tal nivel o asunto que polo 1930 das cinco primeiras empresas do noso país tres pertencían o sector eléctrico.

A mestura dos froitos do comercio, a industria e as remesas da emigración resulta esencial no asentamento da actividade bancaria galega. Nos comezos da década dos vinte¹²⁶, en Galicia atopamos 135 casas de banca de eido local ou comarcal, como por exemplo, a de Hijos de Olimpio Pérez en Santiago, a Banca Romero en Ourense ou a de Viñas-Aranda en Vigo, vencelladas á domiciliación dos envíos de remesas

¹²⁴ *Ibidem*. A principios do século XX desbótanse progresivamente as artes de pesca pouco intensivas e temporais como a chamada do *xeito* e óptase polo uso da traíña, para aumentar a capacidade de captura das sardiñas. Feito que se verá complementado a comezos dos anos vinte co uso do vapor nos barcos de pesca que fará que os nosos navíos deixen as rías galegas e se trasladen ao Gran Sol e a Terranova.

¹²⁵ *Galicia siglo XX*, p. 29. En 1888 Pontevedra foi a primeira en incorporar a iluminación eléctrica nas súas rúas e edificios. Dous anos máis tarde, A Coruña tentará o mesmo, aínda que non sería ata 1913 cando consiga unha iluminación eléctrica completa. No tocante a outras cidades galegas, Lugo comezaría en 1894 o uso de luz eléctrica e ó ano seguinte Ferrol e Santiago.

¹²⁶ Villares, *opus cit.*, p. 321.

emigrantes e á expansión comercial; tres bancos rexionais, o Banco de Vigo (1900), o Banco de La Coruña (1917) e o Banco Pastor (1925), o único que sobrevive; dúas sucursais de bancos españois, o Banco Central e o Banco Hispanoamericano e tres bancos estranxeiros, o máis importante deles, o Banco Español del Río de la Plata, mediador entra ámbalas dúas beiras do Atlántico.

Malia a todo o dito, a desaparición da fidalguía, incapaz de adecuarse á nova sociedade burguesa, e a súa conseguinte substitución polos pequenos e medianos agricultores é con moito o acontecemento máis destacable deste período. Xorden así un campesiñado propietario¹²⁷, unha burguesía comercial e industrial e un sector proletario ceibe de ataduras gremiais. Aínda que cabe lembrar tamén unha figura crucial destes anos, os emigrantes retornados¹²⁸. Os chamados *indianos* conforman unha referencia en vilas e aldeas e transplantan a elas innovacións políticas e sociais adquiridas en América.

A transformación da agricultura, o desenvolvemento da banca, a vida política ou as iniciativas culturais e educativas non serían posibles sen os emigrados. Tampouco xornais e revistas se farían realidade sen o concurso dos mesmos. No ámbito educativo, a través das sociedades de instrución creadas en América fundáronse en Galicia máis de trescentas escolas que axudaron a alfabetizar a boa parte da poboación galega. Trouxeron tamén estes a política sindical e asociativa e fundaron sociedades agrarias. O seu influxo vese tamén na música, na arquitectura... Polo que podemos corroborar a manida expresión de que Galicia non se comprende sen América¹²⁹:

“E grazas a América e á súa influencia cultural, moitos dos mitos europeizadores que azunaron a cultura española da ‘Idade de Prata’ tiveron, no caso galego, cumprida expresión na relación con América. Porque a europeización de Galicia tivo un forte compoñente de ‘americanización’, talvez máis intensa na cultura popular do que na alta cultura letrada, que seguía sen quitar ollo de Madrid e París”.

No eido político, os partidos políticos turnantes mantiveron a súa hexemonía en Galicia ata o ano 1923 —soamente un deputado galego dos elixidos nas eleccións dese

¹²⁷ Villares, *opus cit.*, p. 322. En 1930 un 65% da poboación activa achábase no agro e na pesca.

¹²⁸ *Galicia siglo XX*, pp. 50 e 51. Os motivos para emigrar eran varios, entre eles, as ansias de mellora, motivos puramente aventureiros, o medo ás quintas, a miseria do campo, a opresión do sistema caciquil e o exceso de poboación. Pese ó dito, non emigraba quen quería senón quen podía, posto que era necesario ter cartos para pagar a viaxe e ter información necesaria sobre o destino ou incluso as redes de acollida.

¹²⁹ Villares, *opus cit.*, p. 333.

ano non figuraba nas filas conservadoras nin nas liberais—, isto pese a que no resto de España o réxime da Restauración comezaba a desfacerse.

Malia esa faciana, diversas tendencias culturais e políticas levaban tempo agromando nas cidades¹³⁰ e mesmo nalgunhas vilas galegas. Na cidade herculina naceron a Academia Galega e As Irmandades da Fala. Na cidade xacobeá tivo o seu xerme o provincialismo e o rexionalismo. Na provincia de Pontevedra, a capital foi a sede da asemblea fundacional do Partido Galeguista e a cidade olívica converteuse no principal exemplo de modernidade en Galicia do primeiro terzo do século XX, o lugar onde agromou unha xeración de xornalistas comprometidos coa nosa terra e cabeceiras inesquecibles como *El Pueblo Gallego* e *Galicia*. Tamén en Lucus Augusti ten lugar outro dos principais fitos destes anos, que non é outro que a primeira reunión, en 1918, das Irmandades da Fala, xuntanza de importancia vital no transcurso da cal o movemento irmandiño se declara nacionalista¹³¹.

Inda así, o principal foco de fecunda acción cultural e política a prol da causa galeguista acha o seu domicilio na cidade das Burgas. Foi no Ourense da época onde apareceu a coñecida Xeración Nós, marabilloso grupo de escritores, investigadores e dirixentes políticos que tiveron en Vicente Risco e sobre todo, en Otero Pedrayo, ós seus principais próceres.

A ditadura de Primo de Rivera, instaurada como consecuencia dun golpe de estado en setembro de 1923, gozou dunha ampla aceptación popular¹³². Os seus compromisos de acabar co caciquismo, a guerra de Marrocos e manter a orde pública calaron en case que tódolos sectores da sociedade. Intelectuais como Risco, os irmáns Vilar Ponte ou Losada Dieguez colaboraron nun primeiro intre con este novo réxime, ata que se decataron de que as súas promesas de mancomunidade galega eran falsas.

¹³⁰ *Galicia siglo XX*, p. 27. A comezos de 1920 o volume de poboación urbana non superaba o 15% do total da habitantes de Galicia.

¹³¹ Villares, *opus cit.*, p. 384. Na Asemblea Nacionalista celebrada na cidade de Lugo os días 17 e 18 de novembro de 1918 apróbase a seguinte declaración fundamental na historia do galeguismo: “*Tendo Galicia tódalas características esenciaes de nacionalidade, nós nomeámo-nos, de hoxe para sempre, nacionalistas galegos, xa que a verba ‘rexionalismo’ non recolle tódalas aspiracións nin encerra toda a intensidade dos nosos problemas*”.

¹³² *Galicia siglo XX*, p. 110. Ademais das mencionadas, outras das medidas levadas a cabo polo xeneral Primo de Rivera foron: suprimir os vellos partidos, pechar as cámaras parlamentarias, cambiar e perseguir ós prohombres do vello sistema, poñer concellos e deputacións en mans dun novo persoal político e os gobernos civís a cargo de militares. Tales medidas constitúen o primeiro grande troco de elites políticas que se fixo na España do século XX, e anticipan o que porá en marcha o franquismo inicial. Paradoxalmente, a política de Primo, que tivo como consecuencia o remate das redes caciquís e dos vellos partidos, axudou ó enceto dunha política de masas vital para as novas organizacións republicanas.

As bases sociopolíticas da ditadura de Primo¹³³ foron, aparte dos militares, os agrarios, os mauristas e algúns rexionalistas. A ditadura amosouse incapaz de consolidarse e, malia a súa obsesión pola xestión e a loita eficaz contra as redes clientelares e o caciquismo dos vellos partidos, as medidas do réxime non calan na xente.

En xaneiro de 1930 caerá a ditadura, que nos deixa como único paso positivo a posibilidade de achegarse á política ás novas xeracións, cansas da identificación entre ditadura e monarquía e fartas perante a imposibilidade dunha participación real na vida pública e na inexistencia dun verdadeiro réxime democrático de masas. A solución, polo tanto, será republicana e democrática. Inda que como albiscamos, e por mor do turnismo imperante ata entón, o republicanismo galego de comezos do século XX tiña unha grande debilidade doutrinal e organizativa¹³⁴.

O 14 de abril de 1931 proclámase oficialmente a II República. Son tempos de mobilización social¹³⁵, de loita contra o poder relixioso, pero tamén de importantes adiantos educativos e culturais.

A Constitución Republicana definía España coma un estado integral, aínda que non unitario. Tal concepción abría as portas a un posible Estatuto Autonómico para Galicia. Polo tanto, as principais reivindicacións do nacionalismo político galego ata a chegada do trebón fascista en 1936 reflíctense na demanda do dito Estatuto galego e a organización federal da Península Ibérica, organización que incluíría a Portugal. Resulta doado decatarse de que nacionalismo, republicanismo e federalismo ibérico son os conceptos fundamentais para o nacionalismo galego no primeiro terzo do século XX.

Neste senso, nun primeiro intre a voz cantante levouna a Organización Republicana Galega Autónoma (ORGA), creada en 1929 por Santiago Casares Quiroga

¹³³ Villares, *opus cit.*, p. 337. Segundo Villares o réxime foi: “*Unha mestura de ‘revolución conservadora’, catolicismo social e rexeneracionismo político. Os mauristas foron o principal cemento ideolóxico da ditadura. En Galicia, por influencia de Calvo Sotelo, acadaron unha notable influencia, sobre todo na provincia de Ourense. Os agrarios, reforzados por moitos indianos retornados, fixéronse cargo de moitos concellos galegos*”.

¹³⁴ Villares, *opus cit.*, pp. 339 e 340. Deixando aparte a cidade da Coruña, quen dende fai máis de trinta anos atopábase rexido por unha maioría republicana, a canteira política dos republicanos foi a emigración ou a participación en Casinos e Ateneos republicanos.

¹³⁵ Villares, *opus cit.*, p. 343. En Galicia os principais problemas no eido social foron dous. Os continuos conflitos provocados polas constantes paralizacións da obra do ferrocarril Zamora-Ourense e a mala situación do agro galego por mor do cese da emigración galega a América, xunguido, por outra banda, tamén certas políticas desvantaxosas para a gandería dos nosos devanceiros, como o malfadado tratado comercial co Uruguai que autorizaba á importación de carne conxelada da Banda Oriental do Prata. Feito que supuña un ataque directo á posición exportadora do gando galego no interior do estado español.

e por Antón Vilar Ponte; que naceu coma unha organización a prol da autonomía galega, malia que ó ano seguinte en virtude do Pacto de Lestrove, reunión entre republicanos galegos e políticos galeguistas, a ORGA transformárase na Federación Republicana Galega (FRG), co afán de perseguir o réxime republicano e un Estatuto Autonómico. Mais, final e paradoxalmente, a ORGA acabará sendo un grande obstáculo para a tramitación do devandito Estatuto, polo que moitos dos membros galeguistas do mesmo pasaranse ó PG.

No tocante ó Partido Galeguista sinalar que nel maniféstanse tódalas correntes nacionalistas¹³⁶ recollidas xa desde tempos das Irmandades. O seu obxectivo, ademais da loita estatutaria dentro dos límites da nova Constitución republicana, era a ampliación do partido ós máis diversos sectores sociais, sobre todo, con propostas esquerdistas cara ó mundo rural e mariñeiro, comunicando o seu ideario por medio de conferencias, mítins e excursións.

Pese a algunhas divisións existentes no seo do PG, este logrou o seu grande obxectivo que non era outro có xa sabido Estatuto de Autonomía –do que Tobío foi fundamental precursor mediante o I Anteproxecto elaborado polo Seminario de Estudos Galegos. As dificultades para a súa aprobación pola Constitución republicana eran moitas, pero Galicia pasou sen eivas as dúas primeiras fases do proceso, a aprobación do texto estatutario polos concellos e polo censo electoral. Outro cantar será a decisiva aprobación polas Cortes Republicanas, posposta polo inminente comezo da Guerra Civil. Aínda que o texto do Estatuto será finalmente ratificado polas Cortes, xa trasladadas por culpa do conflito a Barcelona en febreiro de 1938. Pero pouco durará a alegría e o triunfo do xeneral Franco deixará o Estatuto coma un documento histórico sen validez e aplicación; o que non e óbice para destacalo como un notable éxito do nacionalismo galego e do PG.

2.1.4. Matizacións sobre o exiliado e o exilio galego

Ó comezo da longa noite franquista a secular situación de illamento de Galicia suporá neste caso unha grande eiva e será clave á hora da incorporación case que inmediata da nosa terra ó bando insurxente. Moitos dos homes e mulleres contrarios ó levantamento, que por aquel entón se acharon mergullados nesa artimaña, pagárono

¹³⁶ Beramendi, Xusto e Núñez Seixas, Xosé Manuel, *O nacionalismo galego*. Vigo, Edicións A Nosa Terra, 1996, pp. 99-121.

decontado coa súa vida. Os máis afortunados tiveron que convivir sufrindo a peaxe de todo tipo de vexacións, torturas e medos. Só un certo número dos que se atopaban en Galicia e lonxe dela escapou ás zonas republicanas ou mesmo ó exilio en Europa ou alén mar. Un destes exiliados, inda que o inicio da Guerra Civil o sorprendese fóra da súa terra, foi Lois Tobío. O seu periplo duraría máis de vinte anos. Ollemos, xa que logo unha breve caracterización xeral da figura do exiliado e concreta do exilio galego:

“El exilio es algo curiosamente cautivador sobre lo que pensar, pero terrible de experimentar. Es la grieta imposible de cicatrizar impuesta entre un ser humano y su lugar natal, entre el yo y su verdadero hogar: nunca se puede superar su esencial tristeza. Y aunque es cierto que la literatura y la historia contienen episodios heroicos, románticos, gloriosos e incluso triunfantes de la vida de un exiliado, todos ellos no son más que esfuerzos encaminados a vencer el agobiante pesar del extrañamiento. Los logros del exiliado están minados siempre por la pérdida de algo que ha quedado atrás para siempre”¹³⁷.

En primeiro lugar, debemos sinalar que o exilio galego de 1936¹³⁸, e por ende o español, non supuxeron un caso único na nosa historia. Xa no século XIX se puideron albiscar os exilios liberais, carlistas, anarquistas, os exilios da I República e nos primeiros anos do XX vimos exilios acontecidos durante a ditadura de Primo de Rivera.

En segundo lugar, diferenciaremos entre o exiliado, o emigrante económico e os refuxiados. O exiliado ten que marchar necesariamente. Se queda, a súa vida e a dos seus corre perigo por culpa da súa actividade pública activa levada a cabo en campos políticos, sindicais, culturais e profesionais contra o réxime imperante. O exiliado, por conseguinte, debe abandonar o seu país de orixe en condicións moi restritivas, feito que reduce a escolla de opcións sobre o lugar de destino e sobre unha futurible volta. Ademais os exiliados continúan a traballar de forma dinámica a prol da causa defendida no seu país de acollida.

No que se refire ós emigrados económicos, a principal característica que os individualiza e os distingue claramente dos exiliados consiste en que aqueles en teoría saen voluntariamente do seu país na procura dun futuro mellor, ninguén lles impide volver cando queiran. Non obstante, debemos puntualizar e mencionar que toda

¹³⁷ Edward W. Said, “Reflexiones sobre el exilio”, *Reflexiones sobre el exilio. Ensayos literarios y culturales*. Barcelona, Debate, 2005, p. 179.

¹³⁸ Para ollar unha tipificación das diversas etapas do exilio galego e as súas características coma integrante do conxunto do exilio republicano español, véxase, Xosé Manuel Núñez Seixas, “Itinerarios do desterro: sobre a especificidade do exilio galego de 1936”; *O exilio galego de 1936: Política, sociedade, itinerarios*. Sada, Edicións do Castro, 2006, pp. 22-51.

emigración económica non está exenta, nin moito menos, de ningún tipo de motivación política, é dicir, os emigrantes económicos marchan da súa patria debido a unha mala xestión política que lles impide en moitos casos atopar un traballo e un sustento que lles permita vivir dignamente. Polo que trala emigración económica tamén se pode agochar, en certa medida, unha forma de protesta política contra situacións sufridas no país de orixe. Así mesmo engadir que nos países receptores moitos dos exiliados escollen mergullarse no interior do conxunto dos inmigrantes económicos –pero sempre tendo unha maior conciencia polo xeral de seu, da súa maior categoría–, e non optan por acollerse ó estatuto xurídico de refuxiado político¹³⁹. Posto que se moitos se acollían ó estatus de refuxiado, as súas oportunidades de mobilidade e de inserción social e laboral estaban en mans das políticas públicas dos estados receptores e á disposición destes para acolleren refuxiados; así como a relación que estes países de collida establecesen coas autoridades franquistas.

Tomando de novo a cuestión dos emigrantes económicos, remarcaremos que moitos destes identificáronse coa causa republicana e grande parte deles chegarán a considerarse a si mesmos exiliados, polo que algúns terán por iso problemas co sistema franquista nas súas viaxes de retorno ou de paso por terras españolas. Inda que entre os emigrantes afectos á causa da República vemos coma moitos non procuraban, ó igual que os exiliados, a finalidade dun cambio de situación política para España, o que normalmente era condición *sine qua non* entre os exiliados republicanos para volver.

No caso do termo refuxiado, este aplícase xeralmente a sectores de poboación que marchan do seu país por unha persecución de tipo político, étnico, relixioso..., pero tendo en conta que a meirande parte deles a miúdo non participa activamente da oposición ó réxime imperante no seu país de orixe e non teñen medo, polo tanto, en regresar a este unha vez pasados os perigos que ameazaban a súa integridade física.

Centrándonos no exilio galego, habemos de manifestar que comeza no mesmo intre no que se produce a sublevación franquista. Algúns políticos ou funcionarios naturais de Galicia foron sorprendidos por dita sublevación no seu lugar de traballo en Madrid ou noutro punto de España, e acabada a contenda repregáronse cara a Francia coa administración republicana. Os combatentes galegos da Fronte do Norte dirixíronse cara a Asturias, Santander e País Vasco. Os mozos recrutados polos fascistas pasáronse ó exército leal e acabaron ao Norte dos Pirineos. Pero o groso da poboación galega caeu

¹³⁹ Núñez Seixas, *opus cit.*, p. 15.

en mans dos sublevados en poucos días. Os republicanos que conseguiron facerse á mar e cruzar a fronteira foron moi poucos. En Galicia apenas houbo combatentes republicanos. Como dixemos, a tradicional situación de illamento das terras galegas, que fixera que estas fosen meras espectadoras de moitos feitos tráxicos da historia española, volveuse aquí na súa contra e converteu a este territorio do noroeste peninsular nunha auténtica trampa. Isto provocou que moitos dos nosos exiliados tiveran que fuxir vía directa Portugal-América, ou Galicia-América nos primeiros intres da rebelión.

Se falamos da meirande parte dos exiliados galegos comprometidos coa causa republicana e que participaron na contenda no bando leal, estes víronse na obriga de seguir o mesmo destino que o groso dos exiliados españois. Ou sexa, pasar a fronteira cara a Francia nos meses iniciais de 1939, ser internados en campos de concentración –os exiliados galegos nos campos de concentración franceses a finais de 1939 eran uns 1.320– e dende aí andar na procura dun traballo en Francia e ficar, ou embarcar cara a América, sobre todo, cara a México, Cuba, Santo Domingo, Chile e Arxentina. Saíron de España cara a Francia cincocentas mil persoas, o que supuxo o exilio do 2% da poboación. Pero pasados seis anos só quedaban no país galo a metade da xente, posto que moitos optaron por ir a outros países, ou por retornar cara a España.

Moitos exiliados españois escolleran quedarse en Francia por razóns de proximidade xeográfica; pero no caso dos galegos a cousa resultaba distinta. Para unha boa parte dos nosos exiliados, Francia estaba máis lonxe ca Bos Aires, A Habana, Montevideo, México ou Nova York. Lugares onde os fluxos migratorios galegos se dirixiran xa dende o século XIX. O que fixo que moitos galegos do exilio contasen neses países coas amplas redes sociais de familiares, amigos, conveciños, etc., os cales puideron axudar a facilitar a rápida integración dos recentemente chegados. Nestes países americanos deuse unha interrelación entre os emigrantes económicos e os exiliados, o que fixo que moitos deles percorreran un itinerario vital semellante. Numerosos exiliados en América necesitaban unha carta de chamada ou un contrato de traballo real ou ficticio que era conseguido a través deses parentes, amigos ou veciños.

Un grande número dos exiliados galegos non eran novos na experiencia de ter que deixar a súa patria, posto que moitos emigraran antes da Guerra Civil e incluso fora nos países de acollida onde adquiriran o seu compromiso ideolóxico republicano. Xa que logo, estes que naceran na emigración e volveran para loitar a favor da legalidade,

poderán exiliarse grazas á posesión dun pasaporte estranxeiro. As relacións familiares dos exiliados galegos na América xogaban un papel importante ante as pexas e problemas das autoridades consulares dos países americanos de acollida. Pero non só foron importantes os lazos familiares de carácter privado senón tamén o apoio e a axuda das colectividades de emigrantes galegos.

Destes exiliados galegos que puideron acadar facilidades para trasladarse a terras americanas boa parte eran, sobre todo, profesionais liberais e man de obra cualificada, en contraposición ó maior número de campesiños, mariñeiros e xornaleiros que emigraron antes de 1936.

Canta maior formación posuían os exiliados galegos, máis redes privadas de asistencia, unha idade laboral non moi avanzada, todo iso sumado concedería máis oportunidades de integración nos países americanos de acollida. Aínda que non se debe esquecer que tamén houbo exiliados de orixe labrega que puideron obter un futuro como pequenos comerciantes, artesáns ou empregados e que outra parte dos mesmos subsistiu traballando en oficios diversos que nada tiñan que ver coa posición social e económica da que gozaban en Galicia.

Cabe dicir, que non todo foi idílico na emigración galega ó continente americano. A partir de 1936 a lexislación e as prácticas emigrantes de América Latina e dos Estados Unidos caracterizáronse, nun primeiro momento, pola súa hostilidade cara ós exiliados políticos, negándolles en moitos casos a concesión dun estatus de inmigrantes. Asemade, ós españois exiliados en Francia, o goberno galo facilitoulles a súa repatriación e a emigración cara a outros países. Durante os primeiros anos da guerra os consulados dos países americanos remitían aviso a estes sobre a chegada de barcos españois que podían traer nas súas filas cargamentos de indesexables e extremistas, é dicir, comunistas e anarquistas. Foi por ese motivo polo cal países do exemplo de Arxentina solicitaban como cláusula de acceso ó seu territorio un certificado de boa conduta para evitar a entrada ó país de elementos exóticos e perturbadores da orde social¹⁴⁰.

Daquela, os problemas que se producían nun primeiro momento para entrar na Arxentina diluíranse co tempo polo cambio de goberno e a súa situación de ilegalidade trocará. O anterior contrastaba coas facilidades dadas en México ós exiliados, os cales

¹⁴⁰ Schwarstein, Dora, “Migración, refugio y exilio: Categorías, prácticas y representaciones”, *O exilio galego de 1936: Política, sociedade, itinerarios*. Sada, Edicións do Castro, 2006, p. 55.

eran considerados como representantes da legalidade e lexitimidade republicana¹⁴¹. México aplicou o principio diplomático de non recoñecer a ningún goberno establecido coa axuda militar estranxeira, por iso endexamais aceptou o goberno franquista e si o derrocado republicano. Houbo que agardar ata 1977, cando se encetou a transición democrática, para que tal recoñecemento se producise, chegándose incluso a facilitar a reconstrución das institucións republicanas españolas no exilio.

Segundo estimacións¹⁴², México nos meses de xuño e xullo do fatídico 1939 recibiu uns 4.660 exiliados españois, dos que 147 eran galegos; e aló por 1941 atopábanse no país azteca uns 300. En México, os galegos supuxeron o 4,2% das 20.000 persoas acollidas. O 2% eran de Coruña, o 0,9% de Ourense, 0,8% de Pontevedra e o 0,5% de Lugo. As condicións que dispuxo o goberno mexicano foi que os exiliados financiasen a viaxe e os primeiros meses de estancia no país, que vivisen fóra da capital azteca, argumentando que querían recibir un 60% de agricultores, un 30% de artesáns e técnicos cualificados e un 10% de intelectuais. Destacar que o exilio galego neste país foi de grande nivel: científicos, escritores, mestres, etc.

Noutros países de América Central, a situación distaba moito da de México. Así, en Guatemala, Nicaragua, Honduras e Salvador triunfarán políticas autoritarias que rexeitaron as súas relacións coa República Española. O que unido á non presenza de grandes colectividades españolas, dificultou a recepción de exiliados.

En Estados Unidos o exilio tivo en xeral carácter transitorio, a pesar da existencia dunha boa colonia galega na cidade de Nova York, unhas quince mil persoas, a comezos do século XX e a creación dende 1936 da Fronte Popular Antifascista Galega, que agrupou no seu seo a tódalas sociedades españolas de Nova York.

Entrementres, no Santo Domingo do novelesco ditador Trujillo produciuse un proceso de aceptación, non por simpatías políticas deste cara á República senón por un planeamento de colonización interior e de branqueo da poboación, a uns 3.100 exiliados

¹⁴¹ Cagiao Vila, Pilar, “Outra vez América, terra de acollida”, *O exilio galego de 1936: Política, sociedade, itinerarios*. Sada, Edicións do Castro, 2006, p. 107. Recolle a autora as seguintes opinións da historiadora Clara Lida sobre as sensacións que causou en tódolos extractos sociais mexicanos a chegada masiva dos republicanos españois: “*simpatía dende os medios gobernamentais e intelectuais, ambivalencia dende os núcleos obreiros, reacción dende a dereita anticardenista, expectación dende as elites crioulas, etnofobia dende os sectores nacionalistas radicais e suspicacia por parte dos antigos residentes españois*”.

¹⁴² Véxase para o caso do país azteca as cifras aportadas por Núñez Seixas, *opus cit.*, pp. 27-28 e Enriqueta Tuñón Pablos, “El exilio gallego de 1939 en México”, *O exilio galego de 1936: Política, sociedade, itinerarios*. Sada, Edicións do Castro, 2006, pp. 176 e 180.

españóis, dos que, soamente, 23 eran galaicos. Pode resultarnos estraña esta situación paradoxal do ditador Trujillo ó permitir a chegada de exiliados españois dadas as súas simpatías cara ó bando franquista, pero a política de xenofobia da illa e a instalación de colonias agrícolas na fronteira haitiana levaron a permitir esas chegadas. Aínda que a escaseza de agricultores entre os exiliados provocou que moitos deles foran botados do país. Cabe mencionar que A República Dominicana tamén será lugar de paso cara a outros destinos como Cuba, Puerto Rico, Venezuela, Costa Rica ou Panamá.

No Caribe, a Cuba de Batista manterá unha política de ambivalencia respecto á entrada de exiliados. Aloumiñando a franquistas e a republicanos segundo os seus intereses. Cuba foi para o exilio galego un destino indirecto e en moitas ocasións un país de tránsito cara a rumbos dispersos, e en menor medida operou como destino directo en circunstancias particulares.

Xa en América do Sur¹⁴³, Chile aceptou entre 2.200-2.500 exiliados españois, sendo 45 galegos. Na Arxentina dos 2.500 exiliados, uns 138 eran de orixe galega. Venezuela mantivo relacións cos gobernos franquistas e coa República. O país necesitaba un grande aporte poboacional, de aí que permitise as sucesivas ondas de exiliados. Aínda que nun primeiro momento por receos ideolóxicos e relixiosos, Venezuela só admitirá a entrada ós nacionalistas vascos, por seren considerados estes de cerna profundamente católica. Tamén a Constitución venezolana do 36 consideraba traidores ós anarquistas e comunistas, e tal supuña unha nova pexa para a admisión. Con todo, en 1945 a Junta Patriótica Revolucionaria recoñecerá á República española como a única lexítima e capaz de ter representación diplomática en Venezuela.

O Brasil supuxo unha opción puramente circunstancial á recepción de exiliados galegos, a maioría dos cales chegou no transcurso da guerra de Portugal.

Dos países mencionados, o exilio galego do Prata implicou unha porcentaxe dun corenta por cento de tódolos destinos latinoamericanos. Aínda que o deterioro da situación política arxentina na primeira metade da década dos corenta significou de principio un obstáculo para a recepción de exiliados. Pero co tempo esta situación inicial mudaría e as terras do Prata converteríanse para os galegos, segundo verbas de Castelao, na metrópole ideal dunha Galicia libre¹⁴⁴. Mesmo o veciño Uruguai foi o

¹⁴³ Núñez Seixas, *opus cit.*, p. 28.

¹⁴⁴ Zubillaga, Carlos, “El exilio gallego en Montevideo ¿Subsidario o Autónomo?, *O exilio galego de 1936: Política, sociedade, itinerarios*. Sada, Edicións do Castro, 2006, pp. 136, 137. Danos conta aquí

terceiro país de América Latina e o noveno do mundo en enviar axuda para a causa republicana. Feitos desta índole motivaron que fose neses países a ámbalas dúas beiras do Río da Prata onde tivese lugar a fundación do Consello de Galiza ou a celebración do I Congreso da Emigración Galega, entre outros actos político-culturais subliñables, nos que Lois Tobío sería un actor principal. Decatámonos de que Arxentina foi o lugar central do exilio galego debido á presenza de Castelao, ó que sumamos que a capital porteña contaba cunha colonia emigrante galega de varios centos de miles, só en Bos Aires sobre uns trescentos mil, a cal propiciou ós seus compatriotas exiliados tamén galegos un clima e un caldo de cultivo favorable que non podían atopar en ningún sitio máis do mundo. O colectivo galego da cidade porteña estaba moi politizado, polo que Castelao quixo sempre gañar ós emigrados para a causa republicana. Sen Arxentina e sen América en xeral, Galicia non tería moitos dos signos prototípicos como nación, como país que sobreviviu cunha unidade diferenciada. Nese senso non deixa de ser significativo que símbolos nacionais galegos como a bandeira, o himno, o Día de Galicia, etc., resultasen talvez máis familiares para os emigrantes e exiliados que para os propios habitantes de Galicia: numerosos galegos coñeceron alén do mar a cultura galega que non coñecían no seu país.

O continente americano, xa que logo, resultou elixido como destino preferente polos exiliados galegos dadas as importantes migracións cara a esas latitudes que se sucederon entre 1870 e 1930. Polo que América se converteu novamente nunha terra de acollida. As colectividades de ultramar foron núcleos activos que prestaron unha grande axuda á comunidade republicana. O exilio galego en América influíu no mantemento de institucións propias xunto cos emigrantes que deseñaron unha cultura política específica que se deixaría ver en feitos como a creación dun tecido editorial, publicitario, propagandístico, a conmemoración de datas destacadas como a do 25 de xullo ou o Banquete de Conxo.

Este asociacionismo verase prexudicado pola desunión existente entre os partidos republicanos no exilio xunto coa presenza de adeptos ó réxime franquista entre moitos dos novos emigrantes económicos que ían chegando e as antigas clases podentes destes que se atopaban en terras americanas.

Carlos Zubillaga da vantaxe que tiña na primeira metade da década dos corenta Montevideo, e polo tanto Uruguai, sobre a veciña Arxentina na recepción de exiliados republicanos españois.

Co paso do tempo ollamos como, por desgraza, o exilio de 1939 non logrou o obxectivo político de propiciar a caída do réxime franquista e a restauración republicana. Pero contribuíu decisivamente á transición democrática trala morte do caudillo co seu silencio exemplar carente de calquera tipo de revanchismo.

En relación co exilio galego en América é lícito mencionar que se trata da historia non só dunha ausencia da patria perdida senón tamén a dunha doazón ás sociedades americanas que acolleron a estes exiliados, nas cales deixaron a súa influencia e marca visibles na evolución dos seus eidos cultural, social e incluso político. Estes transterrados, termo acuñado por Xosé Gaos para así poñer o acento na privación da terra, do lugar de orixe, ou o simple acto de ser expulsados, perderon o seu lugar na Historia. En América estiveron os nosos mellores homes, o mellor de nós e da nosa patria.

Dentro do exilio republicano español o galego non é un subconxunto importante e propio como serían o exilio catalán e vasco. No Arquivo da emigración galega atópanse rexistrados uns 2.141 exiliados galegos. Boa parte destes exiliados finaron sen chegar nunca a ver de novo a súa patria. Houbo exilios á medida de cada persoa, segundo fora a súa condición política, social, a súa procedencia, polo que nos atopamos ó fin e ó cabo con tantos exilios coma persoas exiliadas; pero no fondo só se tratou dun exilio de corenta anos de duración. A traizón das democracias occidentais, a cortina de aceiro, as divisións existentes no seo dos partidos e institucións republicanos e a represión dun totalitario réxime franquista frustrou durante catro decenios o soño destes exiliados de ver a súa patria libre, a vella arela de que todo o que facían estaba ben feito só se estas obras lograban repercutir no seu lar perdido.

***3. Wie es auch sei, das
Leben, es ist gut***

3.1. Tobío segundo Tobío

*“Lois Tobío, foi un dos principais persoeiros de Galicia durante este último século, xunto con Castelao”.*¹⁴⁵

3.1.1. Un pequeno esbozo introdutorio e uns apuntamentos

Como se poderá observar, este capítulo inicial, baseado no achegamento e presentación para moitos por primeira vez á biografía tobiana, ten por nome Tobío segundo Tobío. Consideramos básica dita intitulación, xa que logo, por unha serie de cuestións que caen en boa medida polo seu propio peso. 1) O mesmo Lois Tobío Fernández deixou o testemuño do seu enteiro percorrer vital –as súas *Décadas* son publicadas cando el ten oitenta e oito anos, e a derradeira data citada nelas é 1986– redactado profusamente e en primeira persoa. 2) Aínda que non foi Tobío Fernández o único membro da súa familia¹⁴⁶ que deixou constancia en forma de memorias do seu

¹⁴⁵ Díaz Pardo, Isaac, en declaracións a *O correo galego* o 13-III-2003, o día seguinte do pasamento de Lois Tobío.

¹⁴⁶ Tobío Campos, Lois, *Memorias*, Brión, 4 de novembro de 1883 e *Crónica de la Familia*, Viveiro, 1905. Ámbalas dúas obras poden atoparse no seguinte enlace da páxina creada pola familia Tobío. Os Tobío (Brión-Viveiro): http://www.telefonica.net/web2/famtobio/sgg/m6m1_1.htm Estes manuscritos de puño e letra de Tobío Campos foron atopados en Madrid, á morte de Xesús Tobío Fernández, o benxamín dos Tobío Fernández, quen viviu en Santiago ata o pasamento dos seus pais e foi o custodio dos bens paternos. No tocante á chegada ata nós aclarar que no intre de producirse a morte repentina de Xesús Tobío, os irmáns Carlos e Javier García Tobío, sobriños do mencionado Xesús, ocupáronse da testamentaria, sendo Javier García Tobío quen se encarga do escaneado e posta na rede dos documentos. Estas *Memorias* e *Crónicas* -os folios están numerados por nós, dado que non teñen ningún tipo de numeración- escritas como xa dixemos por Lois Tobío Campos, malia non estaren publicadas aínda que sexan de libre acceso, cremos que son de vital importancia por varios aspectos: 1) Porque fan ver a conciencia de si que tiña Tobío Campos, é dicir, o valor que para el tiña plasmar as súas vivencias persoais e profesionais, xa dende unha idade temperá. 2) Porque, como xa apuntamos no texto principal, nos proporcionan unha información de primeira mán, que complementa, vén dar veracidade, encher baleiros, aportar outro punto de vista distinto ó do seu fillo. Do cal podemos adiantar que xoga un claro papel predominante nos escritos paternos, así veremos e daremos boa proba. 3) Porque marcan unha pauta, un modo de actuar, que polo menos dous dos fillos de Tobío Campos seguirán, ó noso obxecto de análise, Lois Tobío Fernández, e a súa irmá María. Polo que vemos que os dous irmáns maiores deixarán plasmadas tamén as súas vivencias pola vía memorista e autobiográfica. O primeiro, nas consabidas *Décadas*, e a segunda na obra *Anacos da vida dunha muller Galega*. Sada, Edicións do Castro, 2003. Cómpre mencionar que María Tobío data as súas memorias no ano 1980 e que estas foron publicadas con moito retraso, ademais de conter un erro, chocante ó noso xuízo, como é o de citar incorrectamente no limiar o apelido da nai de María Tobío, á cal se lle chama Mélida Fernández Veiga, cando de segundo apelido era González. Falando das *Memorias* de Tobío Campos, estas, ó contrario que a *Crónica de la Familia* e que as escritas pola súa filla María, si teñen unha xustificación expresa, aínda que a segunda, a *Crónica*, poida tratarse dunha ponla desgaxada da primeira e na que entre non só o “eu” de Campos senón o “nosoutros” que sería a familia creada por el. Por exemplo, nas *Memorias* que chegan como veremos

paso por este val de bágoas. Sen ir máis lonxe, o seu propio pai Lois Tobío Campos e a súa irmá María de los Ángeles deixaron por escrito –cabe mencionar que con moita menos claridade de detalles e extensión, posto que as Memorias de Tobío Campos chegan ata 1938 e as da súa filla María rematan coa súa volta do exilio en 1947– a súas impresións vitais, que corroboran, amplifican e completan as verbas de Tobío Fernández, e algunhas das pinceladas do que acontece nos seus primeiros anos de vida. No caso das *Memorias* do pai atopamos referencias sobre Tobío Fernández ata 1926, e no caso das de María de los Ángeles, estas datan as últimas referencias ó seu irmán no México de 1940. Eles son, pois, actores secundarios dentro desta nosa tese, porque non esquezamos que nos seus escritos Tobío Fernández é un protagonista accidental. 3) As biografías sobre a figura de Tobío limítanse, *sensu strictu*, a dous pequenos libros¹⁴⁷ divulgativos, autoría de Xulio Ríos e de Rosa Pascual Abal, baseados nas *Décadas* de Tobío, e non nun traballo de investigación paralelo e complementario; sen desbotar e menosprezar a existencia dun libro de homenaxes¹⁴⁸, no cal participan numerosos persoeiros que tiveron a grande honra de poder tratar e coñecer a Lois Tobío e fan referencia en terceira persoa a diversas pasaxes e aspectos da vida deste.

Expostos xa estes motivos, e tendo a posibilidade de que o noso cicerone, o noso guía sexa o propio Tobío, parecería pouco menos que unha estulticia non seguir o seu periplo vital en base ó que el mesmo nos deixou escrito, sen, por suposto, deixar de lado outro tipo de fontes secundarias que nos aporten luz, claridade e outro punto de vista diferente ó de Lois Tobío.

Sen máis preámbulos, e sendo fieis, deamos a coñecer parte da axitada e proveitosa vida de Tobío, por Tobío, e vexamos os avatares que lle acaeceron ó noso galego máis “universalista”, pero menos “universal”.

ata 1938 –el morrería en 1943– soamente se fai referencia ó primoxénito, a Lois Tobío, e nas *Crónicas de la Familia*, si son incluídos, amén de Tobío Fernández, os seus oito irmáns. Pasando ó asunto da xustificación do porque da redacción das *Memorias*, vexamos o que nos di Tobío Campos, folio nº 2: “*Es el día 4 de Noviembre de 1883, día en que cumplo veintidos años. He determinado llevar desde hoy este libro de memorias, atendiendo á que mi memoria es poco fiel, con el fin de recordar los sucesos más notables de mi vida (cuando) cuando lo desee único objeto que me ha movido á emprender este trabajo. Daré comienzo por lo mas notable que me haya sucedido en el curso de mí vida hasta el día de hoy, con algunos otros datos que crea [tachada a verba ajuntar] añadir, y culminaré después anotando por años á medida que vayan transcurriendo [...]*”.

¹⁴⁷ Ríos, Xulio, *O diplomático que quixo e soubo exercer de galego no mundo*. Vigo, Ir Indo, 2004. Pascual Abal, Rosa, *D. Loís Tobío: unha aproximación biográfica*. Val Miñor, IEM, 2001.

¹⁴⁸ Lombao, Manuel... [et al.], *Homenaxes a Lois Tobío*. Madrid, 13 xuño do 2001. Sada, Edicións do Castro, 2001.

3.1.2. A infancia é a patria do home: Viveiro

Lois Lucio Antonio Tobío¹⁴⁹ Fernández, como enteira e realmente se chamaba o noso querido protagonista, naceu en Viveiro (Lugo), o 13 de xuño de 1906¹⁵⁰, nunha casa situada enfronte da pousada da Pola, na rúa Cayuela. O seu pai, Lois Tobío Campos¹⁵¹, era un mestre relacionado coa Institución Libre de Enseñanza, e chegou a

¹⁴⁹ Lois Tobío, *As décadas de T.L.* Sada, Edicións do Castro, 1994, p. 102. A partir de agora referirémonos á obra só coas siglas *D.T.L.* Véxase as curiosas hipóteses que establece o autor sobre a orixe do seu apelido. O que amosa a súa grande paixón pola historia e a xeanoloxía, herdada sen dúbida do seu pai, e a cal comparte co seu Conde de Gondomar.

¹⁵⁰ É curioso coma Tobío non menciona nas *D.T.L.* a data exacta do seu nacemento e só nós di que este sucedeu un día 13, e que este día por esa e outras circunstancias favorables que terán lugar na súa vida en días trece, seralle beneficioso, e nunca será supersticioso en relación a ese número senón todo o contrario, carrearalle sempre moita sorte. *Vid.* para o caso o que di Lois Tobío nas súas *D.T.L.*, p. 273: “[...] *que é o meu número da sorte porque nacín en 13 e moitas cousas boas me pasaron na vida en relación coese número*”. Pero non di Lois Tobío explicitamente que nacera o 13 de xuño de 1906, nin empeza por facer referencia a esa data, cousa que sería comprensible se nos decatamos que estamos a falar dunhas memorias escritas en primeira persoa. O máis que chega a dicir, na páxina 288 das *D.T.L.*, foi que naceu o mes 6 do ano 6, sen engadir nesta ocasión que fora un día 13. Data esta si mencionada por completo nas *Crónicas de la Familia*, folios nº 4 ao 12 -nas que, ademais de aludir a dita data, tamén se nos amosa un relato pormenorizado dos primeiros anos do Tobío Fernández e as súas pesaxes, tallaxes, nacemento dos dentes, enfermidades, vacinas, cicatrices, primeiras verbas pronunciadas... En *Memorias de Tobío Campos*, folio nº 40, inclusive se engade que o 13 de xuño caera en mércores, que viu ó mundo ás catro e cuarto da mañá, que foi bautizado o neno o día 21 e que exerceron coma padriños Lucio Fernández Argüellez, (á sazón notario público de Viveiro, e motivo de que lle fora dado como segundo nome o de Lucio aTobío Fernández, segundo o costume da época), e Matilde Fernández González, tía de Tobío fillo. Ámbolos dous padriños tamén exerceron esa función na voda de Tobío Campos.

¹⁵¹ Aparte do que nos poida aportar Tobío Fernández sobre o seu pai e a imaxe que del recolleu, (pp. 12-13 das *D.T.L.*), onde se menciona que chegaba a Viveiro con 33 anos, despois dun paso por Madrid, onde fixera o grao na Escola Normal Central e puido coñecer persoalmente a Giner de los Ríos e gozar do seu maxisterio e o dos seus colegas da Institución Libre de Enseñanza. Tobío Fernández destaca no aspecto físico do seu pai como este tiña a imaxe dun cabaleiro da *belle époque*, dotado dun espírito aberto e comprensivo malia ser fervoroso católico practicante. Pese a estes apuntamentos filiais, podemos facer un breve achegamento máis de primeira man se cabe aínda e demos unhas pinceladas sacadas das *Memorias* do propio Tobío Campos. Este naceu o 4 de novembro de 1861, en Lamiño, na parroquia de Brión, foi bautizado cos nomes de Luis Andrés, sendo primoxénito e nacente ó ano de matrimonio dos seus pais, exactamente coma Tobío Fernández. Ver folios nº 4-6, “Matrimonio y linaje”, para ter unha idea máis precisa da xenealoxía de Tobío Campos. No tocante á súa chegada a Viveiro, esta prodúcese dun modo rocambolesco e cando menos curioso ou rechamante. A intención de Tobío Campos, por aquel entón mestre en Lousame, o cal era, segundo as súas verbas, “*un lugar de penitencia*” (véxase o folio nº 25) fora opositar á escola de Vigo. As prazas convocadas eran para Vigo, cun soldo de 1.375 pesetas, Viveiro, con 1.100 pesetas, Sayar, Laza e Valle de Oro, con 825 pesetas, respectivamente. Deste proceso de oposición fálanos a *Gaceta de Galicia* detalladamente. Xa o 21-V-1892 se nos relata: “*Llamó la atención a los concursantes la facilidad de expresión y los conocimientos poco comunes que adornaron al Sr. Tobío, último de los que ayer hicieron ejercicios prácticos*”. Estas calidades facían prever un bo desenvolvemento para os propósitos de Tobío Campos de conseguir unha praza en Vigo. Pero todo se torce, como podemos ollar no mesmo xornal dous días máis tarde (23-V-1892). Vexamos o porque: “*Fué colocado en primer lugar el Sr. Alfalla, maestro de la célebre interinidad de Puenteareas, escuela que desde hace dos años es propietario el Sr. Miguez, por oposición; pero que aún no ha tomado posesión, pues dicho ayuntamiento no se la ha dado fundándose en el cariño que posee al Sr. Alfalla. Es de advertir que por algún juez que se hizo simpático al público por su recto proceder, fué colocado el Sr. Alfalla en el undécimo lugar. Pasó á ocupar el segundo el Sr. Campos, quien debiera ocupar el primero, dada la inmensa distancia, que el campo de la ciencia lo separa del Sr. Alfalla*”. Isto provocará que Tobío Campos chegue moi desgustado á vila de Viveiro da que di ó poñer o pé nela en 1892, folio nº 26

esta vila costeira en 1892. Como nos sinala Tobío Fernández¹⁵²: “[...] *era un home de universal curiosidade, un enciclopedista coma os de antano (ou dos do futuro interdisciplinar) [...] sabía moito de matemáticas, interesábase pola astronomía, estaba moi informado de ciencias naturais, física e química (comezara a carreira de farmacia que non chegou a rematar) e tamén de historia e de folklore do que publicou algúns ensaios [...]*”.

Todos estes trazos paternos poden verse perfectamente reflectidos ó longo da vida de Tobío fillo. Quen tivo un pai que, aparte de destacar polo seu fondo sentido cívico e social¹⁵³, se caracterizou por ser un home polifacético. Que foi escritor¹⁵⁴,

nas súas *Memorias*: “*Que feo y viejo me pareció*”. Máis adiante di no folio nº 28: “*Dejaré Vivero no me satisface la vida de este pueblo*”. Nos seguintes folios (nº 29 e 30), veremos a constante obsesión na que se convertiu para Tobío Campos o saír de Viveiro, tentándoo primeiro mediante un ascenso, o cal é frustrado por un erro administrativo á hora de cubrir as instancias, e máis tarde chegará coa mesma finalidade a solicitar un traslado a Carmona (Sevilla). É paradoxal a actitude de Tobío Campos se a comparamos ó manifestado nas *D.T.L.* polo seu fillo, onde se ve a un Tobío Campos perfectamente integrado na sociedade viveirense, nos seus actos culturais, sociais, lúdicos, e que é quen de adicarlle un poema á praia de Viveiro e outro ó seu principal persoeiro, Nicomedes Pastor Díaz (p. 70 das *D.T.L.*) Contraponse esa actitude á amosada por Campos nas súas *Memorias* e *Crónicas*, onde nunca rectifica abertamente as súas primeiras impresións e calificativos sobre a vila, malia que si acabe sentindo marchar dela, como podemos ollar nunha carta súa publicada no semanario viveirense *Verdad y Justicia*, o 27-V-1916: “*Tras de veinticuatro años de rudo batallar en el campo de la enseñanza pública y privada de la Muy Noble y Leal ciudad de Vivero, deberes paternales ineludibles obliganme a separarme de este pueblo tan querido, al que honraba en considerar como propio y al que me ligan tan fuertes vínculos de familia y afectos de amistad. Y por eso, al trasladar mi residencia a la también amada Compostela, cumple a mi deber y a mis pensamientos enviar un sentido adiós de despedida a los habitantes de esta ciudad, y, en particular y muy efusivamente, a todos los que fueron mis discípulos, presentes y ausentes, y a los amigos que me han distinguido y honrado con su afecto. Aunque mi posición y nuevo destino de maestro de sección de la escuela práctica agregada a la Normal de Santiago sean bien modestos, no ha de ser esto obstáculo para ofrecer sinceramente a los vivairenses, como desde aquí lo hago, mis humildes servicios. Que Dios haga prosperar a este hermoso país y colme de venturas a sus habitantes. Son los sentimientos y anhelos que al marcharse abriga*”.

¹⁵² *D.T.L.* p. 70. Tamén nos di Ríos, *opus cit.*, p. 5: “[...] *un home aberto, interesado e receptivo cos avances e innovacións educativas da época, partidario da interdisciplinariedade e, sobre todo, home de universal curiosidade*”. E vexamos por último, unhas verbas sobre o seu pai do propio Tobío recollidas na p. 529, das *D.T.L.*, co gallo do seu pasamento en 1943: “*Fora un home recto e bo, católico e liberal [...] Nel tiven un pai e tamén un mestre [...] ensinome a ser disciplinado, metódico, responsable e respectuoso cos demais e coas suas opinións; e respectou as miñas cando fun adulto. Nos tempos en que eu andaba metido nas loitas estudiantís contra a dictadura de Primo e a prol da República, na FUE e no galeguismo, nunca me fixera observación ningunha verbo deso*”.

¹⁵³ *El Regional, Diario de Lugo*, ano XIX, nº 6.602, 9-II-1902, p. 2. Lois Tobío Campos reúne os seus compañeiros do partido [non di cal] para constituir a Asociación del Magisterio.

¹⁵⁴ *D.T.L.* p. 70. Tobío Fernández recórdanos a faceta de escritor do seu pai, ademáis do libro *Ecos y Esbozos*, que contén poemas en galego e en castelán, menciona como a *Colección de Cantigas da Mahía* que o seu pai recopilou en 1880, apareceu publicada un século despois, xa baixo o selo do novo Seminario de Estudos Galegos, cun limiar de Xaquín Lorenzo. Tobío Campos nas súas *Memorias*, folio nº 41, fala da publicación de *Ecos y Esbozos*, da que di que ten poesías xa publicadas en xornais e outras inéditas. Máis adiante, no folio nº 43, fai referencia a *Rosiñas da Terra*, dentro da cal hai poesías xa publicadas no *Heraldo de Vivero*. Por último, podemos atoparnos con dúas curiosidades ó respecto da produción literaria de Tobío Campos. Por unha banda, nese mesmo folio nº 43, onde menciona a publicación de *Rosiñas*, dinos así mesmo que rematou o borrador dun libro, *Gallegos Ilustres*, creado coa

conferenciante¹⁵⁵, poeta bilingüe en galego e castelán, meteorólogo, astrónomo¹⁵⁶ e fotógrafo afeccionado, amante da natureza¹⁵⁷ (soia saír de excursión cos rapaces da escola para recoller plantas, minerais, cunchas...) e das actividades cinexéticas, grande melómano¹⁵⁸ (formaba co padriño de Tobío e coas fillas deste, un peculiar cuarteto) e ata foi membro correspondente da Real Academia Galega. A todo isto, hai que engadir

idea de ser libro de estudo nas escolas galegas. Libro que nunca vería a luz. Pero o máis paradoxal é que obvie a publicación da súa derradeira obra, *Rimas Galicianas*, no ano 1935, cando recordemos que as memorias de Tobío Campos conclúen en 1938. Non deixa de ser abraiante como deixa pasar por alto este feito. No tocante á súa faceta de conferenciante, Campos participou en numerosos actos oficiais celebrados en Viveiro, como ben nos conta Tobío Fernández, *D.T.L.* p. 54-55. É o caso dos centenarios da publicación do Quixote en 1905 e do nacemento de Pastor Díaz en 1911. Adiantando por un intre os acontecementos, nesta última conmemoración tivo ocasión de anovar a relación epistolar que mantiña con Alejandra, a filla de Rosalía, que acudiu ó acto acompañando ó seu pai Murguía.

¹⁵⁵ Véxase *El Regional: Diario de Lugo*, ano XIX, nº 6.602, 9-II-1902, p. 2. Menciónase unha conferencia dada por Lois Tobío Campos o 21 de xullo de 1901, na Escuela Normal de Maestros de Lugo, e publicada no número dous e continuada no cinco [*El Regional*, ano XIX, nº 6.614, 21-II-1902, p. 2], da revista *La Enseñanza Moderna*, que se editaba na capital lucense.

¹⁵⁶ Era tal a paixón de Tobío Campos pola ciencia, en concreto, pola astronomía, que conta nas súas *Crónicas de la Familia*, folios nº 2-3, como fai o posible para poder regresar a tempo da súa lúa de mel e ver unha eclipse total de sol que se produciu o 30 de agosto de 1905. Por outra banda, nas *D.T.L.*, pp.18 e 63, dísenos que montou unha garita para as observacións meteorolóxicas no medio do xardín, mandando os resultados de ditas probas a Madrid. Que estivo en relación co observatorio astronómico do Ebro, onde tamén enviaba os resultados da súas pescudas. E que portaba sempre un caderno consigo para realizar anotacións, costume herdado da Institución Libre de Enseñanza.

¹⁵⁷ *D.T.L.* p. 51. Non só ía de camiñada o mestre Campos cos seus alumnos, tamén eran habituais os paseos co seu fillo, nos cales o instruía sobre a historia de Viveiro, da comarca da Mahía e doutras zonas galegas, ou lle ensinaba a diferenciar os diferentes tipos de prantas e de árbores. Rematando as súas explicacións no balcón da súa casa onde lle amosaba as estrelas e as constelacións.

¹⁵⁸ *D.T.L.*, p. 61: “Unha das cousas que os avencellaban era a música. O meu pai tocaba a frauta e don Lucio o violín; unha das súas fillas, Elisa, o piano, e outra máis nova, Luisa, aprendera tamén o violín [...] Tiña tamén meu padriño un vello instrumento, un monocordio, que seica lle comprara ás monxas de Valdeflores, e que tocaba as veces outra das fillas, María Cruz. Desta maneira facíanse naquela casa concertos familiares nos que se interpretaban anacos de óperas e pezas de concerto sinxelas que enchían de ledicia e gozo as horas calmas do vivir vilego”. Máis adiante e seguindo tamén as *D.T.L.*, p. 135, dinos Tobío: “A min sempre me gustou moito cantar [...] e non para espantar males [...] senón polo puro gozo que me dá, que é coma sair deste encasulamento en que vivimos, unha liberación, un espallamento da alma, un botarse fora, cousa que tamén pasa coa danza coma ben nos dixera aquel grego Zorba. E era máis ca nada a armonía de cantar a duo, facendo a segunda voz, mesmo improvisándoa, o que me engadaba, un senlleiro pracer. Eu cantaba sempre que tiña proporción, cos meus compañeiros de Santiago e en Viveiro, nas tépedas e sereas noites do verán, cantigas galegas, fados, tangos, habaneras e os cuplés de moda ou romanzas de zarzuelas para as miñas tías acompañado ao piano por algunha das miñas irmás”. Vid. *Memorias*, folio nº 37, ano 1900: “En casa de D. Lucio se hace música tocando él sus hijas el pianista Marco y yo la flauta á veces”. Tamén en María Tobío, *opus cit.*, p. 15, se corroboran estes testemuños: “Moi ben o pasabamos e moito alegramos a casa dos meus tíos en Viveiro, onde coa miña irmá Ofelia, máis nova ca min e que tamén tocaba o piano, acompañábamnos a outro irmán, Luís, que cantaba ben, ou polo menos con gusto, e a min, pois a profesora que tiven de piano tamén me ensinara a cantar e por iso coñecín moitas das mellores zarzuelas e ata óperas”. Para rematar, dicir que esta paixón pola música é continuada na estirpe dos Tobío, cousa que puiden comprobar de primeiramán, non só nas visitas á miña querida Constanza Tobío Soler, grande melómana ó igual que o seu home Juan Antonio, senón con ocasión dunha reunión da familia Tobío -á cal tiven o privilexio e a honra de ser convidado, incluso nela fun nomeado Tobiófilo e Tobío adoptivo-, que cada certo tempo se reúnen para afianzar os seus lazos, ter un bo xantar, unha boa conversa e, como non, cantar un pouco.

ademais o seu parentesco con Rosalía de Castro¹⁵⁹, posto que era neto de María Josefa Martínez Viojo, irmá do pai de Rosalía. Mantivo unha relación epistolar con ela e incluso chegou a vela antes do seu pasamento. Aínda que foi máis intensa a súa relación epistolar con Alejandra, filla da inmortal poetisa.

En canto á figura materna¹⁶⁰ debemos apuntar que a súa nai, Melida, proviña dunha estirpe fidalga de Viveiro e era moito máis nova que o pai de Tobío, vinte anos en concreto. Coñecéronse na pensión na que residía o mestre Lois Tobío Campos, posto que Melida era a benxamina das netas de dona Carlota, a dona da hospedaría. Por un momento, poderíamos establecer un grande paralelismo entre Lois Tobío pai, e Lois Tobío fillo, xa que ámbolos dous eran uns anos maiores cás súas mulleres, casaron tarde para a época, xa entrados nos trinta, e os dous coñecéronas nunha “pensión” (Tobío fillo coñeceu a súa dona Melu, María del Carmen Soler, na residencia de estudantes de Barcelona). Talvez unha máis das casualidades do destino ás que tantas veces aludirá ó longo da súa vida e que marcarán a Tobío.

¹⁵⁹ De novo xiremos a vista cara ás *Memorias*, folio nº 4, de Tobío Campos, que nos relata de primeira man a relación de parentesco existente: “*Mi abuela paterna, María Josefa Martínez, que aun vive y Dios conserve largos años, es hija de Miguel Martínez y Manuela Viojo, naturales de Ortoño. Un hermano del tal Miguel llamado fue Comendador del convento de mercenarios de Conjo. Un hermano de esta abuela llamado José fué Capellán mayor de la Colegiata de Iria y padre natural de la popular escritora Rosalia de Castro, hija de Teresa Castro, de Padrón, esta tal Rosalia tuvo un hermano que murió en la infancia y está actualmente casada con el historiador Murguía*”. Máis adiante, no folio nº 19 das *Memorias*, co motivo dunhas verbas sobre o pasamento da poetisa dísenos como entrou Tobío Campos en contacto con ela: “*El 15 de julio [estamos a falar do ano 1885] falleció Rosalía Castro de Murguía, á quien había visitado en el día de la pascua 5 de marzo en Padrón; la tisis puso fin a las horas de la insigne cantora de Galicia [...] El parentesco recuerdo[?] que conmigo tiene fue causa que yo procurase conocerla, a cuyo fin le había escrito hace como dos años, a cuya carta contesto. Este día (5 de mayo) me regaló su retrato y su última obra; En las orillas del Sar*”. Por último, nas *D.T.L.*, pp. 88-91 vemos un resumo do contido desas cartas. Cabe dicir, que as mesmas foron donadas pola familia Tobío á fundación Penzol, coa condición de que estas foran sempre expostas e de consulta pública. Condicións que, semella ser, non se están a cumprir.

¹⁶⁰ *D.T.L.*, pp. 10-11. “*A familia da miña nai era dunha vella xinea fidalga de Viveiro, os Pardo Vaamonde [...] Pero os Pardo Vaamonde viñeran a menos, coma tantas familias fidalgas, e os últimos bens que lles quedaran foran un casal no lugar de Chouselas (polo que á miña avoa e ás súas irmáns chamábanlles as Chouselas) e unha horta na Altamira. En troques, xentes que viñeran de fóra, vascos ou cataláns, maragatos, ancareses e valenciáns, de pulo emprendedor, industrial ou comercial, fixeron cartos e non tardaron en ser a camada económica superior da vila. A miña bisavoa, dona Carlota Pardo Vaamonde, tivo que dar pensión na súa casa para achegar algún diñeiro, pero, aínda así, gardaba o orgullo da súa caste*”. No referente á orixe do nome materno, p. 16 das *D.T.L.*: “*Este nome de Melida, que quedará xa coma un nome senlleiro da familia –outro será o de Minia– fóralle dado polo seu padriño, un patrón vasco que viña de cando en cando por Viveiro e que se fixera amigo dos meus avós. Coido que era o nome da súa nai anque eu non o atopei nunca coma nome de pía fora dos meus, anque sí coma apelido e tamén coma nome de certo castelo seica en Navarra*”. Vid. Asimesmo, *D.T.L.*, pp. 110, 111 e 583. Nesas páxinas, resalta Tobío a admiración que sente polo mundo feminino e como non recibíu máis ca ben das mulleres, considerando a estas o elemento básico da humanidade. Tamén podemos ver un pequeno estudo da súa relación coas mulleres na obra de Rosa Pascual Abal, *opus cit.*, pp. 39-40.

Unha breve descrición de Tobío Fernández¹⁶¹ suxírenos o marcado e decido carácter de dona Melida e da súa familia materna:

“Na miña familia materna, que foi coa que máis avencellado estiven, houbo mulleres admirables pola intelixencia e a vontade, pola enerxía e a habelencia, a comezar pola miña nai, a miña avoa e a miña tía Matilde. Foi a miña nai, criada como señorita vilega sen moitos estudos, quen, contra as vacilacións do meu pai, quixo que as miñas irmás fosen á universidade, e ela será tamén quen me defenda cando algún crego se queixe ao meu pai dos meus ‘extravíos’ ideolóxicos e políticos”.

Retomando por un momento o tema da orixe fidalga da súa nai, faremos referencia, a modo de “anécdota”, a unha das pasaxes das memorias de Tobío, as chamadas *Décadas de T.L.*¹⁶²: “[...] E para outro parente, tamén un Luis... ‘hidalgo muy principal de Vivero y cuñado de Juan Sarmiento de Rivadeneyra’, pedíalle en 1605 ao conde de Gondomar¹⁶³ un amigo que o tomase ao seu servizo pois sabía que quería para el xente nobre galega”.

Esta aparente e “mera información anecdótica” que aquí expoñemos, será, non obstante, un tema crucial na vida de Tobío. Xa estamos a falar da súa obsesión pola figura de don Diego Sarmiento de Acuña, o I conde de Gondomar, ó cal lle dedicará multitude de horas do seu tempo durante tódalas etapas da súa vida, que se verán reflectidas en varios libros, artigos, ensaios e conferencias. Pero non adiantemos acontecementos, dado que no seu momento poderemos extendernos, e sigamos o noso discurso narrativo.

Somos conscientes de que o ambiente familiar de Tobío era un caldo de cultivo axeitado para que xermolasen as inquedanzas que o marcarían de por vida. Así nolo relata nun pequeno parágrafo das súas *D.T.L.*¹⁶⁴ como na casa familiar, situada no convento viveirense de San Francisco¹⁶⁵, comezou a ler¹⁶⁶ practicamente ó mesmo

¹⁶¹ *D.T.L.* p. 111 e p. 60, na cal Tobío Fernández califica a súa nai de doce, calma, tenra e unha miga melancólica. Vid. tamén a opinión semellante que nos dá Ríos sobre dona Mélida, *opus cit.*, p. 6: “[...] sen moitos estudos pero dotada dunha intelixencia natural que lle permitía insistir na importancia de proporcionar unha boa educación a todos os seus fillos, nove en total, dos que oito tiveron, naquela época, formación universitaria”.

¹⁶² *D.T.L.*, p. 11.

¹⁶³ Lembrar que dedicamos un capítulo monográfica ás achegas de Tobío sobre seu benquerido Conde.

¹⁶⁴ *D.T.L.* p. 20.

¹⁶⁵ *D.T.L.*, p. 17: “A casa que tiñamos no convento de San Francisco era [...] ampla e fermosa. A principal porta de entrada era o portón do convento que estaba a carón da fronte da igrexa (e que ao chegar a noite había que pechar cunha enorme chave vella). Despois había que pasar una das alas do claustro que tiña o chan de chapacuña e unhas reixas nos arcos formadas por varas de ferro postas de pé e rematadas en puntas de lanza, que me levaban a maxinar as batallas entre antigos guerreiros que lía nos libros de contos. Fronte delas, nesta banda do claustro, achábanse as portas dos cabozos e, no

tempo que un neno dos seus anos se poría a balbucir os seus primeiros parlamentos: “[...] Cando aprendín a ler, que foi aos tres anos, pasaba moito do tempo libre con libros que collía da biblioteca do meu pai: os meus preferidos eran os contos de Andersen e Perrault [...] Máis adiante irei extendendo o horizonte das miñas lecturas [...] e así comecei a ler á nosa Rosalía e a Curros do que tiña un exemplar de ‘Aires da miña terra’”.

A pesar da súa privilexiada situación social, que contrastaba coa penuria económica da época, o neno Tobío ía á escola pública do seu pai cos fillos dos mariñeiros¹⁶⁷ e non só compartía asento con eles senón tamén, xogos, cantigas, travesuras... Mentres que os señoritos asistían a centros privados de pago ou ás clases particulares do seu pai¹⁶⁸, evitando desta maneira o contacto cos fillos das clases inferiores.

fondo, unha grande escaleira que viraba en varios tramos e que levaba ao andar de enriba. Aquí, cara a esquerda, quedaban as vivendas dos carceleiros, encol do claustro, e, cara a dereita, pasados os xulgados, estaba a nosa casa co seu xardín perchado que xa se vía desde a escaleira a traveso dun fenestral. Este xardín foi para min un mundo cheo de engado e aventura. Moitas foron as viaxes que por el fixen, as cousas novas e sorprendentes que nel descubrín [...] Tiña un laranxeiro bravo, patriarcal, copudo, que daba unhas laranxas grandes e acedas que ardían no medio da escura ramallada. O chan estaba cheo de animalíños que me divertían ollar, as lumachas e caracois co seu andar vagaceiro, as miñocas a se retorcer como endiañadas e, polo ar, as douradas abellas”.

¹⁶⁶ Tobío Campos venenos corroborar isto co que segue nas *Crónicas de la Familia*, folio nº 9, onde se nos di: “Habla y discurre bien [...] Escribió la primera carta á su abuelo en la Navidad de 1910: lee regularmente en esta fecha: tiene buena memoria”.

¹⁶⁷ D.T.L., p. 22 manifesta Tobío Fernández: “Deses cativos meus compañeiros aprendín moitas cousas do seu mundo. Falábanme das sinais que anuncian a morte, das sereas que hai no mar e que engadan os mariñeiros, da doncela da cova que hai en Grallal, tamén engadadora, e da Santa Compañía. Debuxábanme na pizarra co pizarriño todos os tipos de barcos, as traíñeiras e traíñóns, as gabarras e chalupas, e tamén os grandes, os trincados, os pataches, motoras e os vapores cun fume longo a sair da chimenea. Contábanme unha chea de historias de naufraxios, de peixes raros, historias que lles ouviran aos seus pais ou irmáns a quen eu vía pola tarde, cando andaba a xogar na Praza, baixar cara o peirao co carabelo da comida tapando cun pano branquísimo, troupeleando coas zocas e o traxe de auga dobrado no brazo”.

¹⁶⁸ Novamente vexamos o que opina Tobío Campos nas súas Memorias, folio nº 23, neste caso sobre os centros privados da época: “Los colegios privados suelen ser casas de explotación”. Así mesmo, máis adiante, no folio 26, menciona que o ano da súa chegada a Viveiro como mestre xa comeza co asunto das clases particulares, asunto que iniciara con anterioridade, posto que sobre 1885 lle daba leccións a domicilio a unha filla dun comerciante (vid. *Memorias*, folio nº 21). Seguindo co asunto das clases particulares, aínda que non o mencione para nada nas súas D.T.L si se pode ver nun anuncio do xornal *El Compostelano* (4-IV-1931, p. 2), tamén dará o seu fillo Tobío Fernández ese tipo de instrución académica, anos máis adiante, malia que xa era profesor auxiliar por oposición de Dereito Romano e Historia do Dereito na Universidade de Santiago de Compostela. Tobío Fernández impartía clases na sección de letras e na sección de idiomas, alemán en concreto, da Academia Nieves, sita na compostelana rúa de Montero Ríos. Na mencionada sección de idiomas recalcábase que Tobío estivera pensionado pola universidade santiaguesa para ampliar estudos en Berlín, o cal daba boa proba do seu dominio do idioma. Polo demáis, destacar que a maioría dos mestres que formaban parte do claustro desa academia atopábanse nunha situación semellante á del, sendo profesores axudantes ou auxiliares en varias Facultades da Universidade de Santiago de Compostela. Véase que o estipendio que pagaba a *alma máter* non era moi xeneroso.

Outro punto de vista que tiña o feliz Tobío na súa infancia era a relación co mundo labrego a través das súas visitas estivais a Mahía¹⁶⁹, comarca natal do seu pai, situada ó oeste de Santiago. Polo que podía participar tamén dos costumes labregos e os seus traballos, ó igual que facía en Viveiro co mundo mariñeiro. Ampliando aínda máis os seus horizontes e o seu coñecemento sobre as xentes, os costumes e o idioma galego. O que non lle impedía aprender xa neses anos outra lingua como sería o francés da man dun capitán de carabineiros¹⁷⁰.

Pero como cada etapa da vida ten un comezo e un final, Tobío encóntrase na encrucillada que lle xorde ó estar a piques de acabar os seus estudos primarios. Polo que, sendo aínda un neno, ten que afrontar o problema do seu futuro. Pois non podía continuar a súa vida académica¹⁷¹ en Viveiro. Debendo deixar o Viveiro do místico Encuentro, do antroido no Casino, do nadal cos retornados, do San Roque inda nunca escalado, do San Pantaleón venerado, das merendas da praia, dos balbordos nas peixerías, dos soños no xardín... A solución será que toda a familia se traslade a Santiago. Alí, o seu pai estudara de novo, tiña moitos amigos e podía estar preto da súa

¹⁶⁹ D.T.L., p. 7. Relata Tobío: “A segunda lembranza [...] téñ relación coa visita que fixen cos meus pais a Santiago, en 1909, para ganar o xubileo do Ano Santo e para que os parentes do meu pai que vivían na Mahía coñecesén á miña nai e máis a min: tiña eu daquela tres anos”. E certo que dita visita ten lugar como no la confirma Tobío Campos nas súas *Memorias*, folio nº 39, e nas *Crónicas de la Familia*, folio nº 8: “El día 12 de julio de 1909 salió Luisito con sus papás en automóvil para Brión de donde regresaron el día [espazo en branco] de agosto después de ver las fiestas del año Santo.” No que si erra Tobío Fernández é ó considerar que esta era a primeira vez que a súa nai visitaba a comarca da Mahía. Posto que, segundo as mesmas *Crónicas*, no folio nº 2, decatámonos como despois de casar o día 5 de agosto de 1905, ás 7 da mañá: “[...] salieron los desposados para Ortigueira, Ferrol, Coruña, Santiago y Brión, pueblo del marido, de donde regresaron a fines del mismo mes [...]”.

¹⁷⁰ María Tobío, *opus cit.*, p. 17. Coméntanos María como os coñecementos e a instrución do seu irmán Lois no idioma de Molière foron claves para unhas oposicións a auxiliar de arquivistas e bibliotecas ás que ela concurríu. O caso é que no exame de francés aparecían as verbas *Genève* e *Genes*, e case que tódolos opositores traduciron a primeira delas por *Xénova*, estragando así a súa puntuación. Pero María puido facer ben a tradución porque recordou unha observación do seu irmán Lois que lle advertía que a palabra francesa que significa *Xenebra* parecíase máis a *Xenova*.

¹⁷¹ Tamén alude Tobío Fernández ó ímpetu e valentía da súa nai, cruciais no momento de estudar ós fillos, dos nove, oito fixeron carreira universitaria. Pois outro tanto acontecera con Tobío Campos, para quen será importante a influencia da súa figura materna á hora de cursar os seus estudos de mestre. *Vid. Memorias*, folio nº 10: “Mi cariñosa madre algun tiempo antes de su muerte aconsejó á mi padre que procurase darme una carrera literaria atendido á que mi organización era débil, por lo cual y atendiendo á la escasa fortuna de mi familia acordó mi padre en unión con mi tío Luis, que la carrera que se me diera fuese la de maestro de instrucción primaria, en cuyos estudios solo se invertían tres años”. *Vid.* tamén o que nos di María Tobío, *opus cit.* p. 13, ó respecto: “Miña nai matínaba na idea de que estudiara algo máis, que para iso viñeramos de Viveiro, para que estudaríamos os que quixeramos e servísenos, e o que non quixese estudar, non o obrigaban, pero entón tería que traballar no que fose. O que non querían meu pai e miña nai era que emigrase ningún, bastoulles con ver a miña avoa, que tivo que chorar moito os cinco fillos que se foron a América; un deles de doce anos, que lle partiu a alma e do que nunca se consolou, pois aínda que andando o tempo veuna ver unha vez, xa estaba vella e foi a única e derradeira visita”.

benquerida comarca da Mahía. Así é como Tobío nos narra a súa despedida de Viveiro¹⁷²:

“A despedida foi, naturalmente, triste. Todos a chorar menos eu que ollaba aquilo coma unha grande aventura, coñecer terras novas, xentes novas, das que tanto ouvira falar. Pensaba, emporiso, que cando me eu fose de Viveiro todo o que nel había, cousas e persoas, deixarían de existir e eso dábame pena. Quixen despedirme non só dos amigos senón tamén das cousas e durante varios días enteiros estiven a tocalas e carexalas para lles dar o meu adeus, ás casas, como a da miña avoa, a do meu padriño e a de Matilde, os bancos en que me sentaba na Praza e noutros sitios, algunhas árbores benqueridas e, máis ca nada, a miña casa de San Francisco con todos os misterios e marabillas que nela había”.

Aínda que no pensamento dos nosos lectores non debe ficar esta imaxe triste e si, non obstante, outras reflexións que realiza Tobío sobre a súa infancia¹⁷³: “[...] Viveiro cunha grande riqueza de matices, vivencias, persoas e xogos. Foron dez anos máximos, cheos de marabilla, como vivir no paraíso”.

3.1.3. O despertar da conciencia galega: Santiago

Coa chegada a Santiago¹⁷⁴, Tobío cambia o horizonte mariño da vila costeira que tanto o marcará e ó que regresará ata os seus derradeiros anos¹⁷⁵: *“O mar era a cousa que máis botaba a faltar; ás veces sentíame coma afogado, aquel non poder espallar a vista pola miña ría e ollar os barcos e as ondas a bulir sen trégola”*. Pero, en troques, verá abertos outros horizontes ben distintos.

¹⁷² D.T.L., p. 74. Vid. tamén Lois Tobío, “O meu Viveiro”, *Heraldo de Viveiro*, 4-I-1985. Onde Tobío manifesta o que segue: *“Vello Viveiro meu: cánto ben me ten feito o teu recordo ao longo da miña vida ventureira. Tívente na nenez e xa non te perdín endexamais, fúcheste fidel, pequeno paradiso, refuxio de lembranza nas horas griseiras, coa ledicia inesgotabel que sempre me traguías: ‘Villa de Viveiro alegre’.*

¹⁷³ D.T.L., p. 8 e Rodríguez Guerreiro, Francisco Luis, “Lois Tobío e o seu Viveiro Natal”, *Homenaxes a Lois Tobío: Madrid, 13 xuño do 2001*. Sada, Edicións do Castro, 2001, pp. 73-75. Fai un resumo da estadia de Tobío na súa nenez e o seu reencontro coa vila tra-la volta do exilio e nos seus últimos anos de vida. Corroba a impresión de Tobío a súa irma María, *opus cit.*, p. 9 que nos di: *“Na nosa Galicia hai lugares e vilas do máis fermosos e belidos que se poidan ver no mundo e un destes é Viveiro, a vila onde eu nacín. Quen queira ver e gozar da natureza que suba ao monte San Roque, ou mellor aínda, que tome unha lancha e vaia polo río Landrove arriba. ¡Que lugares de ensoño! ¡Nin que fose o paraíso! [...]”*.

¹⁷⁴ D.T.L., p.77. Fálanos Tobío da tormentosa viaxe de Viveiro a Santiago nun mareante autobús de liña e despois nun relaxante tren, que transportaba ós seus pais e a cinco irmáns -Luis, Maruja, Alfonso, Melidita, Carlos e a servente Emilia, como ben nos di Tobío Campos nas súas *Memorias*, folio nº 42-; a súa irmá Ofelia quedará a vivir coa súa tía materna Matilde. Vid. tamén María Tobío, *opus cit.*, p. 10, onde comenta tamén a sinuosa travesía.

¹⁷⁵ D.T.L., p. 79

Nestes primeiros anos¹⁷⁶ en Santiago, os Tobío comezarán por vivir¹⁷⁷ nunha pequena vivenda, en comparanza coa que tiñan en Viveiro, aínda que gardaba resonancias homónimas no nome da rúa, posto que o edificio en cuestión se atopaba no número seis de rúa de San Francisco, diante do novo hospital¹⁷⁸ en construción, onde os

¹⁷⁶ D.T.L. pp. 95-97. Podemos ollar que nestes anos iniciais en terras santiaguesas Tobío Fernández non deixou de lado certos costumes herdados do seu benquerido Viveiro, como eran as camiñadas con seu pai. Sendo grazas a estes paseos como puido coñecer as fermosuras do barroco compostelán ou as engaloiadoras e místicas visións dos persoeiros do Pórtico da Gloria. Contrasta esta idílica visión coa máis terreal que nos ofrece máis adiante nas súas D.T.L., pp. 176-177, nas que se refire á relixiosidade compostelá desta maneira: “*A vida relixiosa naquel Santiago era a que correspondía a unha cidade pequena con sé arcebispal (coma a Vetusta de ‘La regenta’) quer dicir moita burocracia, moita hipocresía, moita rexouba, moita cerimonia e pouca relixiosidade auténtica. O ambiente da catedral era máis espectacular que recollido, un espléndido e evocador teatro de ópera con función todas as mañáns de domingo*”. Para máis adiante, louvar o cambio exercido grazas á chegada á sé arcebispal de don Manuel Lago González: “[...] *ese sí que era un espírito verdadeiramente relixioso e superior. E o seu primeiro fito foi acabar coas corruptelas e desarranxos que alí había; pero as resistencias que nelo atopou enchérono de amargura e, se cadra, acortaron a súa vida. Pois a catedral e o cabildo eran un foco de liortas e conflitos e mesmo escándalos, correndo verbo deso moito rexouba entre os sectores da clerecía e das ordes relixiosas, e tamén no pobo*”. Para rematar, vid. o artigo de Tobío Fernández, “Compostela”, *Españas*. Méjico, Vol. 4, n. 12, 1949, p. 16. Onde fai unha encantadora semblanza dende o exilio da capital galega, da súa xeografía, das súas xentes e rúas e da súa idiosincrasia.

¹⁷⁷ María Tobío, *opus cit.*, p. 14. Vexamos que nos di a irmá de Lois do vivir diario naqueles tempos: “*O que se pasaba daquela era un frío condenado. Non había medio de quentarse pois nas casas o máis que se podía ter era un braseiro que a pouco chegaba, e nos edificios públicos non había para quentarse nada de nada [...] Se lembrásemos como se vivía naqueles tempos, moito teríamos que falar. Como non había auga nas casas, había que carrexala da fonte; as casas tiñan pozos negros para os sumidoiros e varias veces ao ano había que desocupalos, o que daba un cheirume que o invadía todo. As cociñas eran de ferro e había que mercar as piñas para prendelas, traíanas rapaces que viñan con burras cargadas e despois de subilas aos faiados ou levalas aos almacéns tiñan que contalas, no que había que ter moito tino pois como un se descoidase, logo o enganaban, xa que ao coller dúas piñas en cada man para contar de catro en catro era moi fácil coller unha soa piña na man, ou tamén, ao ter contado un cento, collíase unha piña e separábase e con ela ía botándose outras piñas ao terminar cada cento, pero no canto de botar unha piña botaban dúas ou ao final esbarraban co pé e metían máis piñas no montón dos centos. Era un pouco picareiro todo iso, pero non paraban aquí os traballos. Había tamén que comprar a leña ou o carbón e se se mercaba un carro había que chamar a un home que a picase e a recollese. A roupa sucia lavábana as mulleres, lavandeiras, que se dedicaban a iso, pero facíano nos ríos e no inverno collían moito frío e reumas e outras enfermidades que acaban con elas [...] Para pasar o ferro era de risa porque había que usar carbón vexetal, o que cumpría acender e logo soprar para que non se apagase ou mornease e ás veces perdía un o sentido de tanto soprar [...] Pola contra, o que eu noto é que naqueles tempos comíase moito máis [...] Lémbrome que daquela na casa máis sinxela a comida do mediodía era polo menos un caldo, un cocido ou un prato de carne, e outro máis lixeiro que podía ser un peixe, e ademais, o postre, que moitas veces era de cociña, ou sexa de doce. As ceas eran case como a comida das doce [...]*”.

¹⁷⁸ Cfr. con María Tobío, *opus cit.* p. 11. Narra aquí a autora como o edificio que estaba en construción era o novo edificio da Facultade de Medicina e non o novo hospital como di o seu irmán. Por outra banda, engade María outros datos tales como que antes de chegar á casa da rúa San Francisco viviron un tempo nunha fonda, que a aterraxe en Santiago produciuse na primavera e que co traslado á rúa de Santo Antonio cambiaron o martelar dos ciceis -martelar que os deixou por certo sen criada, posto que esta se namorou perdidamente dun canteiro- polo máis prosaico ruído dos carros e os coches de liña cara á Coruña. Vid. así mesmo as *Memorias* de Tobío Campos que nos dan a data exacta da chegada da familia a Santiago, o 26 de maio de 1916. Volvendo con María Tobío, dinos na páxina 12 das súas memorias que comezaron as clases, no instituto para o seu irmán Lois, nun colexio de monxas para ela e na Escola Normal para o seu pai e o resto dos seus irmán, en outono de 1915 (o que debía supoñer que o curso escolar remataba daquela un anaco antes do que hoxe en día ou que estiveron sen clases ata o comezo do novo curso escolar).

canteiros traballaban arreo de sol a sol, ante a mirada engaioladora dun Tobío neno que esculcaba apampado dende a atalaia da súa fiestra a arte de labrar a pedra. Mester este que non era do agrado da súa nai, quen enfermou dos oídos por cousa de tanto repenicar de ciceis. Polo que, seguindo as recomendacións do doutor, a familia mudárase á máis silenciosa pero igualmente santa rúa de Santo Antonio, tamén situada nun número seis para máis motivo de coincidencia.

Temos, xa que logo, a Lois Tobío en Santiago, aínda que botando de menos o seu Viveiro natal, as súas xentes¹⁷⁹ e os seus xogos. Malia estas saudades, non había moito tempo para a melancolía, o labor chamaba e Tobío Fernández debía preparar o ingreso no Instituto General y Técnico¹⁸⁰. Entrará no mesmo sen problemas, grazas á súa prodixiosa memoria que o capacitaba para aprender libros enteiros, no curso 1916-1917¹⁸¹. O ensino no instituto estaba baseado exclusiva e precisamente nun sistema memorístico de aprendizaxe, no que por suposto Lois Tobío destacaba de xeito singular,

¹⁷⁹ D.T.L., p. 78. Comenta Lois Tobío o que segue do ambiente santiagués que se atopou: “Os xogos eran en Santiago algo diferentes dos de Viveiro, máis ca nada no nome, e así ao caño chamábanlle estornela e á pavana, panda. Os rapaces tampouco eran coma aqueles, parecíanme máis retranqueiros e chufóns, menos garimosos, se cadra porque eu viña de fóra, era un alleo. Tampouco miña nai se afacía ao comezo á xente de Santiago que atopaba unha miga solerte e desconfiada, e non tiña aquel xeito aberto e familiar, sen mixiricos, da xente de Viveiro. Non tardaría, emporiso, en acostumarse ao novo ambiente, de seguro máis urbán, cortés e cumprimenteiro coma correspondía a unha cidade de tan longa e distinguida tradición”. Con todo, non para toda a familia foi igual de duro o cambio de aires. Vexamos o que nos di Lois Tobío nas súas D.T.L., p. 87, sobre a chegada do seu pai a Santiago: “Para o meu pai o traslado a Santiago viñera ser coma unha volta á mocidade, a aqueles anos de que tantas veces nos falara, coma estudante de maxisterio primeiro e despois de farmacia ao tempo que traballaba coma mancebo de botica nunha do Tremo [...] En Santiago atopara algún amigo ou compañeiro dos tempos de estudante, coma Victor Fraiz Andón, que era o director da Normal, e polo tanto o seu xefe agora”.

¹⁸⁰ Tobío, Lois: “Lembranzas do instituto”, *Pasado e presente do Instituto Xelmírez*. Coruña, Deputación Provincial da Coruña, 1997, pp. 239-241. Aquí poderán os lectores interesados atopar de forma condensada as lembranzas pertencentes á etapa de estudante de bacharelato de Tobío, senón queren facer o “esfuerzo” de ler as páxinas 79-84 das súas fermosas D.T.L.

¹⁸¹ *Crónicas de la Familia*, folio nº 11. Conta Tobío Campos como o seu fillo Lois se matriculou en 1º de Bacharelato o 26 de setembro de 1916. Ollamos tamén nesa mesma páxina que Tobío Campos se queixa do “baixo rendemento” no segundo ano académico no instituto de Lois Tobío, pois afirma que “soamente” sacou unha matrícula de honra. Cabe dicir que temos no noso poder unhas copias do expediente de Tobío nos tempos de estudante de bacharelato e de estudante de Dereito -polo que recibirá un premio como mellor expediente da Universidade de Santiago- e podemos manifestar sen pexas que ámbolos dous son abraiante, pese ás críticas e esixencias paternais. Non obstante, Tobío Fernández é aquí aquiescente coa versión do seu pai e explícanos nas súas D.T.L., p. 86, o porque deste súpeto “baixón” nas súas calificacións. Pero situémonos antes en antecedentes. Era o ano 1919, tempo da terrible gripe española, que se levou a persoeiros tales como Porteiro Garea e obrigou a pechar os centros de ensino. Circunstancia esta pola que Lois Tobío tivo que estudar unha tempada na súa casa. Xa temos logo o xerme, só queda dicir sobre o asunto das notas que: “A causa fora que un meu compañeiro dérame a ler as historias, que viñan en entregas con moi belidas tapas, de Dick Turpin e Nick Carter, e era tal o engado que tiñan para min, sobre todo o primeiro que arredaba os meus textos para me mergullar nas aventuras daquel elegante bandido inglés de casaca, antiface e tricornio e a sua pandilla de Batanero [...] Eu metía eses cadernos entre ás láminas do meu atlas de xeografía e cando algún entraba no meu cuarto, pasaba a folla a facía coma se estivera a estudar un mapa”.

o que non lle impedía criticar este sistema como unha típica pauliña: “*unha das manifestacións do medo ao libre razoar da vella España*”¹⁸². Malia isto, non deixou de sacar proveito Tobío a estes anos. No seu transcurso tivo a ocasión de coñecer e trabar amizade con personaxes, algún deles malogrados prontamente, como Xulián Magariños Negreira, o seu mellor amigo nos tempos do ensino secundario. Dous anos maior que Lois Tobío, dotado dun¹⁸³: “[...] *fino e fermoso traxeito, intelixente e sensible. Sabía atopar a vertente humorística nos feitos e nas xentes e non tardou en escribir contos que me lía e que tiñan moita gracia*”. Por outro lado, tamén tivo gratas influencias entre o gremio dos profesores, destacando o maxisterio¹⁸⁴ exercido por Federico Gómez Lluca, profesor de xeoloxía, botánica e zooloxía, e por Ricardo Montequi, mestre de física e química. Contrastaban estes ascendentes coa mala imaxe que lle proporcionaban outros profesores coma o de relixión, causante en parte do menoscabo da súa fe católica.

No tempo do instituto Tobío segue a demostrar as súas inquietudes e a súa precocidade escribindo un poema épico sobre a batalla das Navas de Tolosa¹⁸⁵. Foron estes anos ledos para o viveirense, non todo era estudo. Houbo tempo nos seus momentos de esparexemento para completar a súa preparación musical, mediante clases de solfexo e piano, continuando así a paixón paterna, unha paixón familiar herdada: “*A música: o mundo máxico da música na intimidade que ha ser ao longo da miña vida lecer, ledicia e consolo*”¹⁸⁶. Amor este que compartía cos xogos e paseos pola Ferradura e coas visitas reveladoras ó cine os domingos pola tarde, pois nel coñecería un Lois Tobío adolescente ós seus primeiros amores de xuventude, Greta Garbo e Marlene Dietrich.

Pero non facía o ano enteiro estadia na capital compostelá; chegada a tempada de estío Tobío desprazábase á terra paterna da Mahía. Alí tiña tres casas a onde poder ir, a de Lamiño¹⁸⁷, a de Guitiande e a de Pedrouzos. A primeira era a casa paterna na que

¹⁸² D.T.L., p. 82.

¹⁸³ D.T.L., p. 80.

¹⁸⁴ D.T.L., pp. 83-84. Recalca Tobío as súas impresións sobre estes dous mestres e as influencias que exerceron no seu espírito. De Gómez Lluca dinos: “[...] *el me dependeu a non deixar pasar unha falencia no saber das cousas e ir de contado a remediala consultando libros ou a mestres e non deixar aquel baleiro na mente*”. De Montequi conta: “[...] *con Montequi aprendín a experimentar, a ensaiar, a sentir curiosidade polo que debe vir*”.

¹⁸⁵ D.T.L., p. 81.

¹⁸⁶ D.T.L., p. 109.

¹⁸⁷ Na miña asistencia a III Tobíada, celebrada o 13 de setembro do 2008, convidado por Constanza Tobío -filla do meu benquerido Lois- tiven a honra de poder coñecer a comarca da Mahía, de comer en Guitiande, de peregrinar ó santuario de Santa Minia, de visitar a casa de Lamiño, a casa onde naceu Tobío Campos e que visitaba nos veráns o seu fillo Lois, e poder sacarnos unha fotografía xunto con Constanza

moraba aínda o seu avó Ramón, ós seus máis de noventa anos. Tratábase dunha casa rural, en comparanza coa casa de estilo fidalgo de Guitiande, casa da familia materna do seu pai, a cal tiña unha boa biblioteca onde Lois Tobío puido deleitarse con exemplares de obra do seu prezado padre Feixóo. No que se refire á casa de Pedrouzos, que estaba habitada por unha prima do seu pai, tiña a regalía de aparecer situada enfronte do santuario de Santa Minia¹⁸⁸, edificado por un tocaio devanceiro de Tobío.

Este ambiente da comarca da Mahía, como xa anticipamos en páxinas precedentes, foi enriquecedor para Lois Tobío e axudoulle a completar a visión sobre a terra galega¹⁸⁹:

“As tempadas vranceiras que pasei na Mahía significaron para min un mundo novo, a revelación dunha vida diferente da que ata entón coñecera. Eu vivira a miña primeira infancia nun mundo vilego e, en parte, mariñeiro polos meus amigos e compañeiros da escola do barrio da pescadería de Viveiro. O mundo da Mahía era un mundo labrego. Ademais atopei unha diferenza na fala. Anque os meus pais falábanme sempre en castelán e empregábano entre eles (fora a lingua do seu noivado, era a moda entre señoritos) a miña nai falaba sempre en galego coa súa e as súas irmás e o meu pai con todos os seus parentes da Mahía sen excepción. Ora o galego de Viveiro tiña un soar máis duro e seco que este delicado e doce da Mahía [...] O meu falar chocáralle, por eso, á miña tía Elena que dicía que eu falaba coma os xalleiros, aqueles homes [...] que baixaban á Mahía a mercar por pouco diñeiro as froitas e legumazas que se desbotaban por cativas”.

Tobío puido gozar e participar nestas estadías coma un máis do vivir¹⁹⁰ e dos traballos do mundo labrego, o que lle axudou, como xa dixemos, a completar a visión

–coa portada do libro das *D.T.L.* con esa fermosa caricatura nela de Lois Tobío–, perante da súa fachada. Vexamos agora a descrición que nos fai Tobío Fernández, *D.T.L.*, p. 99 do fogar de Lamiño: “*Era unha boa casa de dous andares e tiña na pranta baixa unha ampla cociña na que a lareira ocupaba case a metade dela. A lareira tiña no medio da beira unha cortada redonda para poder achegarse ás olas e toda ela estaba cuberta pola campá da cheminea da que penduraba a gramalleira co seu pote. A carón da cociña estaba a horta á que se salía por unha pequena porta, e máis alá o pomar, mentras que da outra banda da casa achábanse as cortes do gando, vacas e cuchos e unha besta para as viaxatas [...]”.*

¹⁸⁸ *D.T.L.*, pp. 102-105. Narra Lois Tobío, que este parente seu, de nome e apellidos homónimos, trouxo a Santa de Cádiz, lugar onde emigrara na procura de traballo e estivera servindo moitos anos a un home de importancia, o cal lle concedeu coma premio polos seus bos servizos escoller o que el quixera. Optando este devanceiro por elixir a reliquia dunha Santa que o señor tiña no seu oratorio. A Santa en cuestión, chamábase Santa Minia; fora unha mártir nos tempos de Diocleciano, como autenticaban os papeis, posto que fora sacada con todas as da lei dunhas catacumbas de Roma; aínda así, non figura para nada o seu nome no santoral nin nos traballos recollidos polos bolandistas. Deixando de lado cuestión nominais, o antergo de Tobío Fernández coidou que debía construírse unha capela para a Santa, que ata entón estivera na súa casa. Para elo, pediulle axuda ós vecinos que deron axuda de abondo, pero non a suficiente como para rematar a magna obra que este imaxinara, polo que a capela quedou a medio edificar, feito que se pode comprobar perfectamente hoxe en día. O que non quedou a medio facer foi a fama que gañou Santa Minia, cuxa romería quedou instaurada o 27 de setembro e goza dunha grande sona, non soamente na comarca da Mahía senón a nivel de Galicia.

¹⁸⁹ *D.T.L.*, p. 105.

sobre a súa terra galega. Estas visións calarán fondamente na súa personalidade ó igual que os veráns de amor devoto¹⁹¹, praia, tertulia no café, paseos, tenis e brisca, que pasará retornando ó seu Viveiro natal xa a partires da súa época de universitario.

No que afecta ó ambiente universitario da capital compostelá, este atopábase dividido en dous grupos¹⁹². O dos galeguistas, grupo polo que Tobío sentía especial

¹⁹⁰ D.T.L., p. 106-107. Aquel mundo enchía de abraio e ledicia a Lois Tobío. Era un mundo sen tantos corsés nin estándares morais coma o mundo vilego que el coñecía: “Os standards morais dos nosos labregos eran neso moi diferentes dos burgueses e máis ben semellantes aos dos aristócratas e dos reis (máis tradicionais) que non teñen a mingua ser un ‘fitz’ ou bastardo porque eso non lles impide gañar batallas de Lepanto ou formar novas dinastías. Pero o conto é que para min daquela, criado coma me criaran, as cousas que alí vía e ouvía verbo deso non deixaban de chocarme [...]”. Pero non era todo tempo para a diversión, tamén o había para participar nos traballos, así nolo reflicte o mesmo Tobío: “Seguía e mesmo axudaba nos traballos da malla na eira deica erguer o palleiro coroadado cunha cruz feita de canas cravadas en mazáns e no que logo faríamos os rapaces os nosos madureiros, aló ben dentro, coa froita verde que apañábamos. Cortaba cunha fouce os pendóns do millo cando chegaba o seu tempo e axudaba a recoller os cerollos e fatóns, as peras e as mazáns, e cortar os acios de cepas e parras e botalos nos gueiros, e arrincar as berzas e esfollar as espigas de millo tolléndolles a poma e despois debullalas esfregando unha contra a outra, e alindar o gando tendo man do adival e soste o caneco cando munxían as vacas e máis outros labores que moito me gustaba facer ou axudar”. Por último, tamén estaban as noites, ó carón da lareira, escoitando vellas historias contadas polos máis anciáns, cheas de engados e arcanos. Vexamos as sensacións que esto producía en Lois Tobío: “Eu estaba aparviado a escoitar todo aquilo e sentía coma un vencello misterioso cun pasado recuado que me daba unha grande paz e unha grande ledicia, saber que era ún é coma un elo dunha longa cadea que ven de moi lonxe e quizais non teña remate”.

¹⁹¹ Permítimonos aquí un breve guiño e xogo de palabras. A cuestión é que nestas tempadas estivais de Viveiro, Lois Tobío coñecera unha moza da que quedou prendado. A rapaza en cuestión, cousas do destino, virá vivir a Santiago e Tobío retomará a súa amizade con ela. Amizade que o fará pandear cara a un fervoroso catolicismo, dado que a rapariga era ó parecer das de misa diaria. Polo que Tobío decide asistir a novenas, sermóns trisaxios... Cabe dicir, que el xa formaba parte das congregacións xesuíticas de San Estanislao de Kostka e máis tarde da de San Luis Gonzaga. Chegando a ser secretario da primeira. Oficio que desempeñara numerosas veces ó longo da súa vida. Tanto contacto co catolicismo estivo a piques de lograr que Tobío se decantase por facerse crego. Finalmente, esta devoción iría mingando e virando cara a unha actitude crítica, coma nos cita o propio Tobío Fernández nas D.T.L. pp. 114-115: “[...] certas lecturas e conversas e reflexións fixéronme ir devalando cara unha relixión máis racional, libre de cerimonia reservas e baleiras, de pexas e ritualismos. Pero esto será un proceso longo, de varios anos, con moito cismar e matinar e mesmo moita loita interior, anque sentindo sempre o máximo respecto para todas as actitudes que non supoñan persecución nin desgabo para ningún porque cada ún ten o seu xeito de ver as cousas e a verdade esencial ninguén a coñece”. Por outra banda, é nestas tempadas de Viveiro cando pode entrar en contacto con Pepe Casariego, co cal organizará o arquivo do desleixado arquivado municipal, o que lles acarreará unhas amargas e ocultas queixas do Cronista Oficial da vila e cos irmáns Vilar Ponte ós que Tobío describe como segue, D.T.L., pp. 144-145: “En canto os irmáns Villar Ponte, eran sobranceiros pola personalidade e o saber e de min especialmente estimados pola súa laboureira a prol de Galicia. Malia coincidiren neste, os dous irmáns eran moi diferentes de aspecto e carácter, pois mentras que Antón, de corpo rexo, algo cangado de costas, forte queixada e voz de baixo, de xestos e falar pousados, era home pragmático e reflexivo nos seus xuícios, Ramón viña ser todo o contrario, nervoso, fráxil, idealista: en breve, un romántico e por eso, foi el quen aguillou ao seu irmán a fundar a Irmandade da Fala”.

¹⁹² Corroboran esta imaxe de división, non soamente do ambiente universitario compostelán senón que da meirande parte da intelectualidade galega da época, unhas verbas de Alfonso Bozzo na súa obra: *Los partidos políticos y la autonomía en Galicia 1931-1936*. Madrid, Editorial Akal, 1976, p. 165. Recollidas pola profesora Pascual Abal, opus cit., pp. 16-17. Que din así: “O galleguismo neses anos vai retrasar a súa definición fronte á Monarquía ou á República, debido, segundo Bozzo, principalmente á heteroxeneidade dos seus compoñentes. Hai sectores conservadores, como o de Risco contrarios á definición republicana, principalmente polo carácter democrático e laicista que esta contiña, outros

afección, e o dos non galeguistas. O galeguismo era de raíz republicana, pero antepoñía o problema de Galicia ó resto de conflitos estatais, en contraposición a unha grande parte dos republicanos, que eran centralistas, unitarios e xacobinos. O grupo dos galeguistas era escaso e formado por xente de clase media, profesores, estudantes, profesionais liberais.; a base obreira non existía, posto que este colectivo ou non se preocupaba polas cuestións políticas ou soñaba coa idea anarquista dun mundo sen fronteiras e cunha soa lingua. A pesares destas aparentes diverxencias, as relacións entre os dous grupos eran fluídas ó atoparse xunguidos pola común tarefa de loita contra a ditadura de Primo, e as actividades políticas durante estes tempos debían ser clandestinas e baseadas nas redes e vencellos persoais. Tobío, home de espírito aberto, non dúbida en manter relacións con eses grupos menos afíns.

Despois de mencionar brevemente a polarización existente no ambiente universitario santiagués por aqueles tempos, non debemos ignorar unha semellante dicotomía máis xeralizada que afectaba, xa non ó conxunto da mocidade, senón por extensión, a toda a sociedade, entre os que se preocupaban dos problemas en maior ou menor medida, segundo estes foran de carácter local e lle afectaran soamente á terra galega, ou se estes proviñan dun espectro máis amplo, a capital do estado, xa que logo por extensión, España. Vexamos o que nos di Lois Tobío ó respecto do asunto¹⁹³:

“Pois había daquela en Madrid un fervedoiro cultural e político que asenllaba rexenerar o estado e o vivir común en oposición á dictadura, seguindo a guía de mestres ilustres, moitos deles formados na liña da Institución Libre de Enseñanza. Ese movemento irradiaba en maior ou menor medida a toda España. Ora, resultaba manifesto que, cando de España falaban, quer no espiritual quer no material, pensaban, máis ca nada en Castela, Andalucía e Extremadura. Por esa razón, nunha parte daquela mocidade santiaguesa as cousas de Galicia estaban coma esquecidas ou embazadas porque o brillo da capital do estado non llas deixaba ver a xeito e, mentras uns centraban o seu interés principalmente no noso, outros centrábano no que en Madrid se andaba a facer e no que de alá viña. Non había guerra, xa que logo, entre eses dous sectores pois, alén da común arela de saber e de estar informados, achábanse unidos polo vencello e tarefa urxente de acabar coa dictadura. Doutra banda, a fronteira entre os dous sectores non era ríxida e pechada senón fluida e, por eso, non poucos pasarán máis adiante para a banda do galleguismo coma tamén haberá algún que pandee despois para o

como Vilar Ponte, Viqueira, Blanco Torres, etc., defensores do republicanismo progresista e outros como o grupo de Bos Aires, Suárez Picallo, Blanco Amor, etc. que teñen posturas socializantes... Esta situación favorecerá á dobre militancia no campo galeguista e en partidos republicanos dalgún deles como Vilar Ponte. A partir da proclamación da República no 1931, o problema resolverase co aparición do Partido Galeguista, que na súa declaración de principios une os conceptos de nacionalismo e republicanismo”.

¹⁹³ D.T.L., p. 159.

falanzismo por medo e/ou comenencia ou por crer que podería ser un camino para a rexeneración de España”.

No Santiago da época había varios lugares onde se concentraban as inqedanzas¹⁹⁴ das novas xeracións; nel podemos ver un breve esbozo dos moitos parladoiros, tipo café “Español”, onde un mozo estudante García Sabell exercía xa o seu maxisterio, pequena ágora de liberdade, aberta ós persoeiros santiagueses e ós visitantes. Nas súas tertulias¹⁹⁵ tocábanse tódolos paus, arte, literatura, pero, sobre todo, falábase de política, sen pexas, sen pontífices nin mandaríns. Outro dos lugares xeradores de ideas era a librería do alacantino, pero grande amante da terra galega, Arturo Cuadrado. Este home efectuou xa por eses anos, sen apenas recursos, labores editoriais, como a creación da revista *Resol, hojilla volandera del pueblo*. Ensaio de máis altas tarefas editoras que porá en marcha no exilio axudado por Luís Seoane.

Pero non deixemos de falar destas reunións sen ver a visión que nos mostra un Lois Tobío que tivo a sorte de interactuar de primeira man con moitos destes senlleiros personaxes galegos¹⁹⁶:

“Por aquelas tertulias e xuntoiros pasaron moitos dos rapaces que tiñan un ferrocino cravado no espírito e que, nalgúns casos, chegarían a agromar en obra importante e perdureira: coma Anxel Fole, enclaustrado, bohemio, cun eterno pito malo de arder nos beizos, a meditar, calado, nos seus contos futuros; coma Carlos Martínez-Barbeito de fina e recatada elegancia intelectual, entón namorado da fada Poesía; coma Luis Manteiga, poeta doce e unha miga triste; coma Alvaro Cunqueiro, louseño e lourido, vagoroso e romántico, a remar polo seu Mar ao

¹⁹⁴ D.T.L., p. 161. Manifesta Lois Tobío o que segue sobre esas novas xeracións: *“Aquela mocidade tiña grande cobiza por estar ao día. Líamos moito os escritores rusos naqueles tomiños de tapas verdes e tan baratos da ‘Colección Universal’. A revolución rusa, noviña aínda, semellaba un abrente rosado e cheo de promesas, comezo dun mundo máis xusto e máis humano, e todo o ruso estaba de moda. Eu lía tamén daquela moita poesía galega, castelá, francesa e mesmo catalana: Maragall, o ‘Himne ibèric’, ‘La vaca cega’. Despois de varios anos cos románticos, na adolescencia, Zorilla, Espronceda, o meu Pastor Díaz, Lamartine, e Musset, eran agora os meus compañeiros cotiáns os modernistas, Rubén, os poetas malditos, máis ca nada Verlaine (Ai, Verlaine!). Adoitaba ler a poesía en voz alta para gustar da súa música, mesmo diante de amigos, en pequenos recitais caseiros. Dese xeito cheguei a saber de memoria moitos poemas”.* Máis adiante das súas D.T.L., pp. 174-175, argumenta Tobío como Xosé Fernández Rofast, un compañeiro seu de universidade de orixe francesa, o introduce na lectura de Montaigne. Experimentando Tobío tamén admiración por Jérôme Coignard e Anatole France: *“Desta maneira e tamén polo vieiro dos poetas, románticos e malditos, irei entrando na literatura francesa que tanto amarei e á que tanto lle debo en formación e gozo”.*

¹⁹⁵ Fernández del Riego, Francisco: *Ánxel Casal e o libro galego*. Sada, Edición do Castro, 1983, pp. 88-90, 202, 204. Aparte de corroborar a grande importancia tanto na calidade como na cantidade dos asistentes ó faladoiro do café “Español”, menciona del Riego as reunións que se celebraban a carón da figura do malfadado Ánxel Casal no local da súa valiosa imprenta Nós. Ás mesmas, ademais de Tobío, asistían moitos dos persoeiros que terían unha grande relevancia na xestación do Partido Galeguista, homes como Sebastián González García-Paz, Antón Fraguas, Manolo Beiras, o propio Paco del Riego...

¹⁹⁶ D.T.L., pp. 158-159.

Norde e a cantar cantigas novas que se chaman Ribeira. E entre os artistas plásticos, Maside, o escultor Eiroa, e Colmeiro, que viña a Santiago por veces desde o seu retiro aldeán para enchouparse naquel ambiente máxico e estimulante. E moi sobranceiramente Luis Seoane cuio extraordinario e multiforme talento esbrochaba entón principalmente no debuxo, en labor constante, nas clases, na casa, no café, mentras seguía a parolar cos compañeiros. Debuxaba no mármore das mesas do café, nos programas de cine que nel repartían, debuxos de labregos e mariñeiros, retratos dos amigos que alí estábamos, con liña segura, sobria e expresiva”.

Aínda que con relación a todo isto, caberían unhas matizacións, a cidade paradigma da modernidade intelectual por aqueles primeiros anos do século XX era Ourense. Co grupo Nós¹⁹⁷ capitaneado polo triunvirato de Pedrayo, Risco e Cuevillas, que en verbas de Tobío, tiñan unhas altas antenas viradas cara a Europa, pero sempre buscando o proveito da súa terra, pese a usar e traballar coas técnicas máis novidosas e traídas de fóra –vale recordar a modo de inventario que foi Pedrayo o primeiro tradutor dalgúns dos fragmentos do *Ulysses* a unha lingua do estado español, a galega, para a revista *Nós*, antes de que fosen traducidos ó castelán outros anacos da novela de Joyce na *Gaceta Literaria*, afirmando sen pexas os seus tradutores que era a primeira vez que tal cousa ocorría en España. E, en segundo, lugar estaba Compostela, na que, como vimos, unha parte da xuventude só se preocupaba polos problemas da capital do estado e de todo o que de alí viña. Malia iso, Santiago comezaba a saír do seu escurantismo intelectual. Baseado ata entón, case que exclusivamente, nun ensino universitario sen azos de inquirir e investigar, nunha falta de liderato no eido das letras, adicado en boa medida a escritos sobre temas de historia e arqueoloxía. Paradoxalmente, a ditadura de Primo de Rivera supuxera un revulsivo para os bulideiros e os pescudadores dun cambio ideolóxico.

Despois desta presentación do ambiente compostelán daquel tempo, retomaremos agora o tema dos estudos de Lois Tobío. Rematada a época do

¹⁹⁷ D.T.L., pp. 164-165. Vexamos as impresións que nos deixa Tobío sobre este xenial triunvirato: “*Dos tres grandes de Ourense, moi diferentes de aspecto e carácter, Otero tiña a rexa e ergueita serenidade dun menhir, algo da fondura de alma dun bardo rebordando humanidade. Risco era, en troques, coma unha lumiña vagaceira, esgarabelladora e inqueda, rebelde e desacougada* (*‘Nós, os inadaptados’*), *de mente sutil, analítica e escorregante e un pendor polo místico que o levaría a interesarse algún tempo polo ocultismo e as crenzas orientais malia ser católico practicante. [...] Cuevillas, era, pola contra, un dos homes máis racionais que teño coñecido, mente clara e xeométrica, asinado en todo. Modesto e concienzudo no seu labor, de vontade rexa, posuía unha grande honradeza intelectual que freaba os sobardos da fantasía, alén de ter unha senlleira nobreza de carácter*”. Ademais das impresións de Lois Tobío, debemos mencionar o que apunta a súa irmán María, *opus cit.*, p. 18, quen durante a súa estadia coma bibliotecaria en Ourense, puido gozar tamén da compañía e amizade destes tres grandes próceres galegos.

bacharelato, Tobío non sabe ben aínda que estudar, dado que era igual de eficiente nas materias de ciencias como nas de letras. Aínda que ten máis habelencia para as letras, a literatura e a historia que fitaba como materias máis fermosas. Estivo a piques de matricularse na recen creada sección de Historia da Facultade de Filosofía e Letras, malia que todos lle falaban en contra do seu pouco porvir e das súas escasas saídas laborais. Finalmente, opta por matricularse no curso preparatorio de Dereito que era tamén común para a carreira de Filosofía e Letras. Tomando á súa vez unha decisión que influirá no seu futuro inmediato e no resto de seu periplo vital, que non é outra cá de empezar a aprender o idioma alemán.

Nos seus anos coma estudante de Dereito¹⁹⁸, carreira que escolle definitivamente, entra en contacto con profesores universitarios que o marcarán para sempre. Nomes coma Armando Cotarelo¹⁹⁹, que se converterá, máis adiante o veremos, en guía, apoio e compañeiro de traballo e causas comúns. Desa xenial figura dirá: “[...] *era un home de moitos saberes, un enciclopedista, ao xeito de Feixóo ou Sarmiento [...] Era unha miga desordenado e un pouco bohemio, non moi coidadoso do seu vestir, de fala chareteira e erudita, dunha memoria portentosa, cordial e gasalleiro, que se facía querer de contado polos seus alumnos*”. E outra non menos decisiva coma Ciriaco Pérez Bustamante²⁰⁰, que se tiña achegado á figura do Conde de Gondomar, espertará en Tobío a curiosidade por esa figura, tendo, co paso do tempo, ámbolos dous a oportunidade de compartir as súas reflexións e inquedanzas sobre a valía deste inmorredoiro prócer galego.

¹⁹⁸ D.T.L., p. 132. Ollemos a crítica que fai Tobío ó respecto dos planos de estudo da Facultade de Dereito: “[...] *o ensino oficial da facultade de dereito tiña un aquel pousón e rutinario que non ía alá de formar profesionais discretos, no mellor dos casos, ou dar unha base mínima para futuros avantamentos dos que delo tivesen anxeio. Non se facía investigación, non había seminarios e, todo o máis, dábannos unhas clases prácticas pola tarde a cargo de axudantes que, polo xeral, reducíanse a facernos aprender textos legais e presentar aplicación prácticas deses textos*”.

¹⁹⁹ D.T.L., p.120.

²⁰⁰ *Idem*. Cóntanos Lois Tobío como o profesor Bustamante xa se tiña adicado á figura do Conde de Gondomar dende os anos de creación do Seminario de Estudos Galegos, no cal presentará unha comunicación sobre este tema. E máis adiante retomaráo dando un discurso inagural da universidade no curso 1928-1929. Así retrata Tobío o efecto que lle produce esa introdución por parte do profesor Pérez Bustamante na figura gondomariana: “*Estes traballos espertarán en min a arela de afondar no estudo deste gran diplomático noso e esa arela poderá ser cumprida moitos anos despois e terei a satisfacción de que o meu vello profesor asista á presentación do meu primeiro libro sobre Gondomar no Museo de América de Madrid e diga nel palabras de emocionada lembranza*”.

Na súa etapa de estudante, cando cursaba primeiro de Dereito²⁰¹, entra en contacto cun grupo de alumnos de diversos cursos, un deles, Fermín Bouza Brey, que se atopaba nos derradeiros anos da carreira de Dereito. Circunstancia que non impediu que se xuntara cun Tobío, aínda no preparatorio, baixo o sino do profundo amor que tiñan por Galicia e a súa cultura. Outros persoeiros cos que Lois Tobío tivo relación nesa época, foron Xosé Filgueira, que na súa Pontevedra natal xa puidera gozar do maxisterio intelectual de Castelao e Losada Diéguez; Ramón Martínez López, gran conversador e todo corazón; Manuel Magariños, que xa coñecía como vimos da etapa do bacharelato; Lucho Bouza, irmán de Fermín, e con grande facilidade tamén para a versificación; e Xulio Cordal Carús, que chegará co tempo a ser un dos mellores amigos de Tobío. Con Lucho, Magariños e Cordal sacará Tobío por eses tempos unha revista de ton satírico chamada *Adral*²⁰², na que facían unha crítica mordaz dos persoeiros da Universidade e da cidade, cargando as tintas contra deles con artigos e caricaturas.

Non obstante, esta incursión “anecdótica” en *Adral*²⁰³, a cal lle servirá para establecer contacto e relacións con moitos dos seus compañeiros, rapaces cos que compartía ideas, inquedanzas e sentimentos, non será o principal fito de Lois Tobío na súa etapa universitaria. O mellor aínda estaba por chegar. Certo día que se atopaba no

²⁰¹ Vid. *El Heraldo Gallego*, órgano de las colectividades gallegas en el Plata, ano XVII, nº 687, 5-XII-1926. Lois Tobío resulta elixido por aquel entón como membro do Consejo Universitario, o que dá boa proba da importancia que tivo a súa figura entre os seus compañeiros.

²⁰² *D.T.L.*, p. 122. Publicábase a revista dunha forma un tanto *sui xeneris*, pois usaban para sacala ó prelo unha copiadora rudimentaria consistente nunha cubeta grande de fotógrafo chea dunha pasta de xelatina e cola de peixe e outros ingredientes que Tobío non recorda, posto que a fórmula deulla un amigo seu, Antón Varela Lisarrague, que tomaba clases de pintura na Sociedade Económica. Na portada de *Adral* podían verse os debuxos dos catro redactores –Lucho, Magariños, Cordal e Tobío– de perfil feitos por Lucho Bouza. En canto ó seu contido, non tiñan no seu interior ningunha pexa en atacar ata o mesmísimo rector da universidade de Santiago, Blanco Rivero. Vid. así mesmo o que nos di Xosé Filgueira Valverde, *VIII Adral*. Sada, Edicións do Castro, 1994, pp. 241-243. Cóntanos Filgueira Valverde que a revista saíu publicada por primeira vez o 26 de abril de 1925, que se tiraban unha ducia de exemplares que ían de man en man, que a redacción de *Adral* se atopaba na casa de Tobío, e danos os seudónimos dos redactores e ilustradores. Así Magariños sería (Julio Marín), Tobío (Ariel Garcés), Cordal (Palo da Chousa, Cordiel e Lauro Clarisel), Lucho Bouza (Luccius) e o propio Filgueira asinaría coma Filcaria, nome que lle dera Otero Pedrayo. Relátanos tamén como participaban no asunto Vidrián Freiría, Pena, Martínez López... Como anéctoda mencionar que en *Adral*, pese ó galeguismo militante de moitos dos seus compoñentes, usábase relativamente pouco o galego, xa que logo, porque quería ser reservado para cotas máis altas.

²⁰³ Debemos mencionar que non é soamente este o único capítulo máis ou menos escuro da etapa universitaria de Lois Tobío. Cabe dicir que cando falamos de “escuro” referímonos á mágoa que supón non termos constancia escrita da existencia de *Adral* ou que non saibamos o porque dos seudónimos escollidos polos seus integrantes. Raro e paradoxal resulta tamén o caso da chamada irmandade dos Úbedas, creada polo poeta Feliciano Rolán e integrada polos estudantes de dereito da quinta de Tobío e da que el mesmo formou parte. Mencionada de paso por primeira vez na páxina 157 e despois na 688 das *D.T.L.* e tratada con absoluto secretismo. Non obstante, a súa filla Constanza, (en “Lois, Galicia, aquí y allá”, *Homenaxes a Lois Tobío: Madrid, 13 xuño do 2001*, p. 79), déixanos albiscar que os Úbedas eran unos cónclaves nos que participaron o seu pai e os seus compañeiros de promoción da Facultade de Dereito de Santiago de Compostela.

claustro da Facultade esperando para entrar nas clases achegárase a Tobío un estudante de segundo curso, Wenceslao Requejo, o cal lle comunicou a intención de formar con outros compañeiros unha especie de ateneo ou tertulia, onde se falase de arte, literatura, política, historia, etc. Lois Tobío acepta decontado a proposición e fala con Filgueira, Magariños e Martínez López. A idea era facer reunións semanais por turnos nas casas dos integrantes. Pero Requejo, que fora o ideario como vimos, quería ir máis alá e puxo a súa proposta en coñecemento dos estudantes que estaban a piques de rematar a carreira, nomes xa sobranceiros como Ánxel Romero Cerdeiriña, Xosé María de la Fuente Bermúdez e, por enriba deles, o de Fermín Bouza Brey. Este último decidiu dar un paso máis aló e dar conta do proxecto ó profesor Armando Cotarelo. Baixo a tutela deste, a idea xerme irá tomando corpo e así serán fundadas e sentadas as bases do futuro Seminario de Estudos Galegos²⁰⁴; aínda que a idea orixinal do seu compañeiro Wenceslao Requejo, fora, como xa adiantamos, a constitución dunha especie de ateneo. Malia iso, o grupo resultante e constituído non se asemella para nada ó ateneo e é definido desta forma por Tobío²⁰⁵:

“[...] senón un fogar de inquérito e espallamento do saber, cinguido, ademáis, á cultura e realidade galegas. Sería co tempo, escola de investigadores, debendo recadar para elo xente nova; e ben alonxado, doutra banda, do tipo de academia que téñ sempre un aquel de casa de retiro para figuras máis ou menos ilustres. Por esa razón, non se chamaría instituto nin centro nin nada polo estilo senón seminario, nome que propuxo Cotarelo por estar daquela moi en uso nos medios universitarios do estranxeiro e levar, mesmo na súa etimoloxía, unha connotación de alcoube e sementeira moi a xeito para o que se tentaba facer, malia a confusión homonímica coa coñecida institución eclesiástica [...] O xornal ‘Galicia’ de Vigo, que dirixía Valentín Paz Andrade, publicou un debuxo de Castelao no que aparecía un grupo de xente que estaba a ollar para unha estrela e a lenda, proféticamente, era unha frase bíblica: ‘Os que andaban en terra de tebras viron en vós gran luz’ [...] en realidade, o Seminario viñera ser un catalizador de ideas, sentimentos e arelas que andaban no ar, da sentida necesidade de unir esforzos e estruturalos a prol do desenrolo da nosa cultura [E continua máis adiante dicindo] Aos dous anos de terse fundado, xa era o Seminario a máis importante galaxia do pequeno cosmos intelectual galego”.

²⁰⁴ Non afondaremos moito nestas páxinas na cuestión do Seminario de Estudos Galegos, posto que en páxinas ulteriores lle adicaremos un capítulo aparte.

²⁰⁵ D.T.L., pp. 124, 125, 126, 130 e 131. Tamén pode botárselle unha ollada a un breve artigo de Tobío chamado: “A socio-economía”, *Testemuñas e perspectivas en homenaxe ao seminario de estudos galegos*. Sada, Edicións do Castro, 1978, pp. 83-85. Breve pero intenso texto de grande valor á hora de coñecer o funcionamento interno e a evolución da Sección de Ciencias Sociais, Xurídicas e Económicas, do Seminario de Estudos Galegos e, por extensión, a do propio Seminario.

Como primeiro acto da institución, deciden facer a pé unha marcha dende Compostela a Ortoño, casa natal de Rosalía. A idea xorde das conversas entre Lois Tobío e Fermín Bouza Brey. O primeiro puxo ó tanto a Bouza dos seus vencellos coa inmortal poetisa e faloulle da existencia dunha tía súa, a tía Minia, que aínda vivía e que puido coñecer a Rosalía en vida desta. Tobío comunicalle por carta, a petición daquel, os recordos que gardaba a tía Minia do seu encontro con Rosalía. Xa que logo, foi así como xurdiu a vontade de constituír oficialmente o Seminario na casa de Castro, na parroquia de Ortoño. E coa mesma, o 12 de outubro de 1923 foron ata alí a pé os rapaces fundadores para cumprimentar tal propósito.

En canto ó funcionamento do Seminario, os traballos no seo deste serían individuais e colectivos, fomentándose dese xeito as relacións interdisciplinares. As seccións creadas non serían ríxidas, terían límites traspasables, posto que moitos dos membros integrantes no pertencían soamente a unha sección senón que ademais colaboraban en varias. As primeiras destas tarefas conxuntas e interdisciplinares foron a creación, a idea de Cotarelo, dunha bibliografía e unha iconografía galegas. Tobío ingresará no Seminario en 1923, cun traballo sobre “Algunhas moedas castelás atopadas no Valadouro”, e exercerá como secretario de actas da institución ata 1926. Durante estes primeiros anos, realizará diversas indagacións de carácter histórico coa axuda inestimable do arquivista do concello de Santiago, Pablo Pérez Costanti, o cal era membro da Real Academia Galega. Isto facilitoulle a Tobío a publicación no Boletín de dita academia, ademais de poder ver investigacións súas en revistas coma *Nós*. Aínda que os traballos históricos non eran a única dedicación exclusiva desta etapa de Tobío no seminario, como demostra a publicación dun curso de fonética galega influído pola batuta do mestre Cotarelo, e no xornal *El Pueblo Gallego* dun Vocabulario popular galego-castelán²⁰⁶. Dando así sobrada mostra da interdisciplinabilidade das súas pescudas.

²⁰⁶ Vilavedra, Dolores, “Entrevista a Luís Tobío Fernández”, *Fermín Bouza Brey: Día das Letras Galegas 1992*. Santiago de Compostela. 1992, p. 136. Nesa entrevista, dinos Tobío que o devandito Vocabulario publicábase en *El Pueblo Gallego* en forma de folletín, publicación que quedou interrompida. Nas súas *D.T.L.* non menciona en ningún momento o lugar de publicación do Vocabulario. Pero vexamos, xa que logo, unhas verbas de Lois Tobío, *D.T.L.*, pp. 179-180, sobre Portela Valladares, á sazón creador de *El Pueblo Gallego*: “[...] Portela Valladares que andaba empeñado en facer de ‘El Pueblo Gallego’ o primeiro xornal de Galicia, o mellor informado en cousas da casa e de fóra e o máis interesado polos seus problemas. Portela, que xa daquela axudaba economicamente ao Seminario, deume a impresión de que o seu amor por Galicia e a súa arela de contribuir a soerguela eran sinceros e afervoados. Díxonos que o que gañaba en Cataluña cos tecidos ía gastalo en chumbo de linotipia en Galicia e que para sacar á nosa terra do seu atraso faría canto puidese. ‘Son galeguista’, engadía, ‘pero

Forman parte desta etapa nomes coma Risco, Pedrayo, Cuevillas, Castelao, Losada Diéguez, Evaristo Correa, Gonzalo López Abrente, Augusto María Casas, Francisco Asorey, Camilo Díaz Baliñó, Roberto Blanco Torres... Chegando a ingresar máis tarde figuras como Ánxel Casal, Fernández del Riego, Xesús Carro, Sebastián González Paz, Xaquín e Xurxo Lorenzo, Ricardo Carballo Calero... Sen deixar de lado nin restar importancia á figura do arcebispo de Compostela, Manuel Lago González²⁰⁷, que fora no século XIX un rexionalista de pro e tería a honra de ser presidente do Seminario ata a súa morte acaecida apenas un ano despois do seu ingreso.

O Seminario xogará un papel moi importante durante a etapa da ditadura de Primo. Dado que non había actividade política, centrarán os seus quefaceres no ámbito cultural. Coma ben nos amosa Rosa Pascual²⁰⁸, quen, á súa vez, seguindo as opinións de Beramendi e Núñez²⁰⁹, nos din: “[...] *podemos falar dun segundo rexurdimento que deixa pequeno ao primeiro, pois xa non se limita á poesía e ao folclore, senón que abarca tamén a prosa literaria e case tódolos aspectos das ciencias humanas e das artes [...]* [Engadindo ademais]: *‘constitúe sen dúbida a empresa científica e intelectual máis notabel de Galicia no século XX’*”.

Rematada xa a ditadura, o grupo do Seminario de Estudos dirixido por Tobío será encargado da preparación dun Anteproxecto de Estatuto para Galicia²¹⁰. Na comisión da súa redacción participaron Bóveda, Paz Andrade, Risco, Carballo Calero e o propio Tobío. Sendo estes dous últimos os encargados da elaboración definitiva, dando forma ás contribucións que fixeron por escrito os restantes membros do grupo. As de Risco, por non ser enviadas a tempo, quedaron fóra. Como orientación, usáronse os textos constitucionais das nacións que acadaron o autogoberno despois da I Guerra

non quero unha Galicia porca, coma a que Risco quer, pura etnografía, senón limpa, aberta, rica e moderna’”. Volvendo ó tema do Vocabulario, segundo as nosas pescudas, a primeira data de publicación do mesmo é o 4 de xullo de 1926, aparecendo na páxina trece do devandito xornal. Cfr. Xulio Ríos, *opus cit.*, p. 16 quen di incorrectamente que o Vocabulario foi publicado no xornal *Faro de Vigo*. Erratas estas repetidas na voz “Lois Tobío Fernández”, da *Gran Enciclopedia Galega* e na *Enciclopedia Galega Universal*. Así mesmo, erra tamén Ríos, *opus cit.*, p. 15, ó datar o tempo que estivo Tobío coma secretario de actas do Seminario, posto que a súa labourea acabou en 1926 (Vid. Mato, Alfonso, *O Seminario de Estudos Galegos na documentación que garda o Instituto Padre Sarmiento*. Sada, Edicións do Castro, 2001, p. 38) non en marzo de 1928.

²⁰⁷ D.T.L., p. 128. Era tal o amor do arcebispo pola súa terra galega que proclamou, segundo Tobío, no seu leito de morte o que segue: “*Hai que unirse para salvar a Galicia*”.

²⁰⁸ Pascual Abal, *opus cit.*, p. 14.

²⁰⁹ Beramendi, Xusto e Núñez, Xosé Manuel, *O nacionalismo galego*. Vigo, A Nosa Terra, 1995, p. 136.

²¹⁰ Mencionar que entraremos máis adiante fondamente, nun capítulo aparte, na xestación deste grande empresa e a participación de Lois Tobío na mesma.

Mundial. En dito Anteprojecto²¹¹, que constaba dun articulado de 41 puntos, dicíase: “Galiza é un Estado libre dentro da República Federal Española”²¹².

Aínda que o inescrutable destino mande a Tobío lonxe da súa ben amada Galicia e do seu filial Seminario, el continuará máis nominalmente que outra cousa, por causas da distancia, formando parte do Consello Director do Seminario, en calidade de membro permanente, sen esquecermos que uns anos antes chegará a ser director da Sección de Ciencias Sociais Xurídicas e Económicas, fundada en 1930. Como estamos dicindo, Lois Tobío manterá sempre unha estreita vinculación co Seminario, incluso cando se marche a continuar a súa formación académica a Berlín. E como indica Xulio Ríos²¹³, xa na etapa berlinesa fomentará o intercambio co *Romaniches Seminar*. Abandonando por mor das súas ocupacións diplomáticas o seu querido Seminario, ó cal volverá para presidilo nunha etapa serodia cando este se refunde de novo coa chegada da democracia.

Terminando xa co asunto da formación universitaria de Lois Tobío engadir que este convértese grazas á súa mencionada portentosa capacidade memorística nun estudante de primeira. Coa consecución de varios premios, como o da Caixa Postal de Aforros²¹⁴ por ser o estudante co mellor expediente da Universidade de Santiago e un premio da Fundación Fernández Carril²¹⁵ que se lle outorgaba tódolos anos ó licenciado en Dereito con mellor expediente. Polo tanto, xa temos a Tobío como xurista²¹⁶ con cualificación de sobresaliente e premio extraordinario. Como curiosidade, mencionar

²¹¹ D.T.L., p. 260. Véxase como Tobío nos narra como o texto se publicou o 6 de maio, cando aínda non transcorra un mes dende a proclamación da República. E foi o primeiro texto que se publicou en todo o estado español que recoñecía a un dos seus países como un estado libre. Cfr. Coa opinión que nos dá Isaac Díaz Pardo, no seu artigo “Lois Tobío, a lealtade ás ideas”, *Galicien Magazin*, nº 10, 2000, p. 28, onde di que o Anteprojecto foi o primeiro documento desa natureza que se fixo en Europa.

²¹² D.T.L., p. 260.

²¹³ Ríos, *opus cit.*, p. 16.

²¹⁴ *El Pueblo Gallego*, 19-III-1926, p. 9. Vexamos por un intre as verbas extractadas do discurso de Lois Tobío co gallo da concesión do premio nunha cea homenaxe perante corenta amigos seus, entre eles, Filgueira Valverde, Bouza Brei, Ramón Martínez López, Xulián Magariños, Xoán Xesús González...: “[...] comienza diciendo que agradece en el alma la intención, el cariño, la adhesión sincera, que tiene el homenaje que se le tributa, pero que él no merece, ya que sus cualidades son las de trabajar y se considera uno de los menos en todo momento. Pero que llevará grabado en el alma este momento tan saturado de emoción, tan demostrativo de las nobles dotes de afecto y de cariño que caracterizan a la siempre gallarda clase escolar. Habla luego del compañerismo, de las simpatías y del humor juvenil, de las juventudes apasionadas y conmovidas. El discurso del señor Tobío es calurosamente acogido por todos los comensales, que lo aplauden con estruendo y con enardecimiento”.

²¹⁵ *El Compostelano*, 20-I-1934, p. 2. A Facultade de Dereito entrega o premio Fernández Carril a Tobío que é o único aspirante.

²¹⁶ *El Herald Gallego: órgano de las colectividades gallegas en el Plata*. Bos Aires, ano XVII, nº 735, 27-X-1927. Ata as terras americanas chega a nova da obtención do grao de licenciado en dereito por parte de Lois Tobío.

que presenta neses anos, de ditadura e clandestinidade, un traballo de cátedra titulado “Nacionalismo y nacionalismo gallego”²¹⁷.

Nun primeiro intre, rematada a carreira, meditará opositar a notaría, pero, finalmente, decide aceptar unha proposta de García Labelle para traballar de profesor axudante na cátedra²¹⁸ de Dereito administrativo. Pasando a ocuparse asemade da posta en servizo da biblioteca da Facultade, con grande éxito. Con todo, o destino do noso protagonista, como veremos a continuación, está a piques de levalo lonxe da alma mater compostelá.

3.1.4. No centro do mundo: Berlín

Como xa anunciamos, Lois Tobío decide decantarse pola proposta de García Labelle e acepta ser axudante de cátedra en Dereito administrativo. Rematan así os anos de estudante de Tobío, anos sen máis preocupación que sacar doadamente o curso, dada a súa capacidade memorística. Debía agora enfrontarse o noso protagonista á realidade, que non era outra que saír ó mundo laboral e gañar o seu sustento²¹⁹. Xa durante a súa

²¹⁷ D.T.L., p. 133. Tobío presentara este traballo en colaboración con Filgueira Valverde. No cincuenta aniversario da promoción de Tobío, alá polo ano 1979, o profesor ó cal Tobío e Valverde lle expuxeran o traballo, confesoulles que aínda podía ter vixencia daquela.

²¹⁸ Isaura Varela, *La Universidad de Santiago 1900-1936*. Sada, Edicións do Castro, 1989, pp. 44-45. Segundo o Real Decreto sobre Autonomía Universitaria aprobado en maio de 1919, o cargo de profesor axudante, creado a proposta do catedrático correspondente, era anual e prorrogable chegado o caso. Requería o grao de licenciado e atopábase limitado a traballo de carácter técnico. No caso de Tobío, D.T.L., p. 196, preparar as clases prácticas, semellantes a seminarios, e substituír ó profesor do cal dependía cando este se ausentaba. Por outra banda, véxase, *El Pueblo Gallego*, “La necesidad de un Ateneo Jurídico”, 12-XII-1927, p. 11. Lois Tobío amosábase crítico nesa época co funcionamento de certos aspectos da Facultade de Dereito e co exercicio do seu novo cargo: “*Los límites de la cátedra son harto mezquinos, por lo general, para exponer el contenido total y básico de su disciplina, cuando más para realizar particulares estudios que por su actualidad, importancia o fecundidad merezcan atención especial. Precísase una labor, en cierto modo independiente, aunque orientada siempre por los maestros, que aumente el horizonte intelectual de los escolares en aquella especialidad que más haya herido su atención y afectado a su curiosidad científica. Elaboración meditada, serena, libre de toda posible preocupación ante la prueba final y por consiguiente más autónoma y desinteresada. Si el estudiante de derecho quiere prepararse sólidamente para su mañana, culto imprescindible ese modo de proceder. No solo por lo que enriquecería su caudal científico, sino por lo que disciplinaría su intelecto. La relación de trabajos de investigación, de estudios monográficos; los cursillos sobre especiales puntos, objeto de la particular inquisición científica, la discusión de tesis preseñaladas, acarrearían inmensas ventajas al escolar jurídico. Le adiestrarían en la heurística, le aficionarían a la controversia, le acostumbrarían a la exposición oral, la creación de un Ateneo Jurídico, que profesores y escolares alternasen en la exposición de las cuestiones de su especialidad huyendo de todo nocivo charlatanismo, resulta de suma urgencia. Brindo la idea a los escolares de Derecho. Otras Universidades españolas han puesto ya en práctica esos métodos y sus óptimos resultados aumentan su nombre científico. La Facultad jurídica de nuestra Universidad compostelana debe seguir ese camino*”.

²¹⁹ María Tobío, *opus cit.*, p. 15. Dinos a autora como por aquel tempo, cando ela estaba a piques de rematar, quería preparar as oposición de cátedras de institutos e gañar os seus propios cartos, posto que eran moitos na casa. Como ben nos sinala ela, dos nove irmáns só Lois Tobío gañaba naquel entón para si, sen ter en conta unha irmá que vivía cos seus tíos; os demais dependían dos seus país. *Vid.* Como a

etapa universitaria tanto o profesor Labella, como o profesor Recaséns espertaran nel o seu interese pola ciencia política e o Dereito público. Aínda que finalmente Lois Tobío estimará o Dereito privado con máis saídas laborais que o público. Orientado polos consellos do granadino Labella, empeza, xa que logo, a elaborar unha bibliografía co obxecto de poder presentarse nun futuro ás cátedras de Dereito administrativo ou de Dereito político.

Neste tempo coma profesor axudante, Tobío preparaba as clases prácticas, que tiñan unha semellanza ós seminarios, e tamén se encargaba de substituír a García Labella nalgũa clase maxistral cando este se ausentaba. Por outra banda, e como xa adiantamos, dados a eficiencia e o bo facer que sempre caracterizaron a Lois Tobío, este foi posto ó fronte da Biblioteca da Facultade. Os catedráticos novos viron nel a persoa axeitada para volver poñela en funcionamento, dado que ata entón se atopaba pechada. Desta maneira si podería gañar un pequeno estipendio, porque a axundatía era un posto de carácter honorario soamente.

Naqueles anos a situación estudantil continuaba polos mesmos derroteiros. A meirande parte do estudantado estaba en contra do réxime de Primo, pero xa non soamente os estudantes senón tamén moitos dos catedráticos novos. A axitación estudantil ía *in crescendo*, ó igual que noutras Universidades de España. Aínda que o curioso do caso é que unha das revoltas e liortas máis graves neses anos foi obra de Xosé María Castroviejo, de herdanza carlista, fillo dun catedrático da Universidade, futuro admirador do Conde de Gondomar como o noso Tobío. Resulta que o bo do Castroviejo non tivo mellor idea que poñer unhas bombas, que conseguira dun amigo seu fogueteiro, dentro da Universidade para así pretender finalmente o seu peche, cousa que non se lograba coa acción pacífica das folgas. O gracioso do asunto foi que das dúas bombas que Castroviejo puxera, unha fora estourar ó despacho dun compañeiro e amigo do seu pai, e mala fe ou casualidad, tamén veciño da súa familia. Para rematar o esperpento, a cousa parou no consello de disciplina que se lle formou por tal atrocidade, do que, por ser el quen era e grazas ás declaracións exculpatorias de Xoán Xesús

situación económica da familia Tobío non era excesivamente solvente. Pódese constatar isto nunha nova aparecida no diario *El Compostelano* o 1-X-1926, p.2. Onde saen as concesións de axudas para matrimonios pobres que teñen moitos fillos. Entre os agraciados por tales axudas atopábase un tal Lois Tobío, inda que non posuamos a certeza de que se tratase de Lois Tobío Campos, disponemos dalgún que outro indicio, porque, malia que este menciona nas súas *Memorias*, folio nº 45, que no ano 1920 lle fora subido o soldo, cobrando 3.500 pesetas, eran oito en total os fillos a manter, cousa que se agravará cando case que todos acudan á Universidade.

González, xornalista de *El Compostelano* pero estudante de Dereito por aquel entón, saíu o Castroviejo limpiño como unha patena por falla de probas.

Deixando de lado sucesos pintorescos, Lois Tobío debía ocuparse naquela época de cumprir coa obriga postergada coa patria. É dicir, debía facer o servizo militar, coa sorte de que o García Labella, que soamente era uns anos máis vello ca el e que pedira unha prórroga para poder opositar a cátedras, foi o seu compañeiro de quintas. Ingresaron así os dous en xaneiro de 1928 no VIII Rexemento de Artillería de a Pé, que tiña o seu cuartel nunha vella escola de veterinaria en desuso na rúa do Hórreo. Aparte da proximidade da casa de Tobío co cuartel, este alegou como motivo persoal para apuntarse na artillería que non facía moito uns oficiais desa unidade levantáranse contra o ditador. Resulta anecdótico que Lois Tobío tivo que solicitar a mediación da súa nai para poder entrar no rexemento por el escollido, pois sucedía casualmente que este non daba a talla para ser artilleiro. Esta estaba fixada no metro sesenta e Lois Tobío quedaba tan só a un centímetro da mesma (a realidade é que tivemos a oportunidade de ver o seu pasaporte e o da súa dona e descubrimos que este media un metro e cincuenta nove centímetros, por un sesenta e tres da súa muller); daquela, a persoa encargada de tallalo estaba no correcto. Polo que tivo que ser grazas á axuda materna, quen solicitou a colaboración dunha antiga compañeira de escola, a sazón irmá do coronel de artillería, para que o asunto chegase a bo porto.

No tempo do servizo militar²²⁰, entre chufas e brincadeiras, Tobío aproveitou para converterse en suboficial. O estudo facíalle máis doados eses meses e, por outra banda, aprendeu a montar a cabalo, cousa que no futuro lle será de proveito para posteriores afeccións deportivas, sen esquecer o tiro de artillería que, desgraciadamente, habería de perfeccionar na guerra.

Rematados os nove meses de servizo militar en novembro de 1928, Tobío xa puido ter de novo todo o tempo libre para dedicalo á Universidade e ó Seminario²²¹. Este último, xa se consolidara e establecera vencellos con outras institucións do estado español e mesmo de fóra del, como cun algún centro de Alemaña. No relativo á

²²⁰ D.T.L., p. 208. Vexamos o que nos relata Tobío desta tempada: *“A etapa no servizo militar, que fixen a varios niveis, foime, en conxunto, beneficiosa porque puiden coñecer aspectos do vivir deica entón ignorados, ademáis de aprender algunhas cousas das que nada sabía: pois de toda situación, mesmo dura ou desagradable, sempre se saca algún proveito coma experiencia ou habelencia ou sabencia. Puiden alí observar de preto mentalidades e actitudes totalmente inéditas para min, o mundo militar por dentro, coas suas esixencias, traballos e absurdos, se cadra necesarios, non digo que non, para unha cousa tan inicua e inhumana coma a guerra, pero que levan á inxusticia e ao contrasenso”*.

²²¹ D.T.L., p. 210. No verán de 1929 participará Tobío na famosa xeira por terras de Melide.

Universidade, a Facultade de Dereito convocou por aquel tempo unha bolsa para ampliar estudos no estranxeiro. Lois Tobío contaba co apoio dos catedráticos novos que o animaban en tal devezo, aconsellándolle que xa que dominaba o alemán dabondo podía ir cara a esas terras a aumentar os seus coñecementos de teoría do estado e ciencia política. Así a todo, o de Viveiro non era o único que se presentaba por aquel entón á convocatoria desa pensión. O outro solicitante era un parente dun vello catedrático de historia do Dereito e Dereito romano, polo que este contaba co beneplácito dos catedráticos de máis idade mentres que os novos apoiaban a Tobío. Finalmente e tras varios tiras e afrouxas, optouse por resolver a tensa situación creada dunha forma salomónica. Partíronse, ó cabo, a partes iguais os cartos asignados, co que a axuda, que xa era ínfima, quedou reducida a unha parte case irrisoria.

Pese as pexas que lle xurdiron, Lois Tobío continúa adiante coa súa teima. No inverno de 1929 embárcase cun billete de terceira cara a Alemaña²²² no Cap Arcona, arribando ó porto de Hamburgo o 14 de novembro de 1929, onde debía tomar os camiños de ferro que o levarían ó seu destino final, Berlín²²³: “[...] *desde o calmo e pequeno Santiago ata o gran Berlín, daquela un dos centros de máxima tensión espiritual no mundo, un fervedoiro de saber e de arte, sen tan siquiera ter pasado denantes por Madrid*”.

Á súa chegada á fría capital de Alemaña, Tobío alóxase na *Waitzstrasse*, no barrio de *Charlottenburg*, con Felipe Fernández Armesto. Alí Lois Tobío disporía dunha habitación de seu na casa de *Frau Tornegg*²²⁴, unha muller divorciada de orixe

²²² Grischkat, Natalie, “Das lieders de Rosalía de Castro ás Décadas de T.L., a imaxe de Alemaña a través dos galegos”, *Actas do VI Congreso Internacional de Estudios Galegos: un século de estudos galegos, Galicia fóra de Galicia*: Universidad de La Habana, Facultad de Artes y Letras, Cátedra de Cultura Gallega, 17 a 21 de abril de 2000. Sada, Edicións do Castro, 2000, pp. 534-542. Fai unha análise da achega que no país alemán fan, ademais do propio Tobío, Camba, Castelao e Risco. Vid. tamén Meyer, Franck, “Cervexa, salchichas, ideas pesadas. A imaxe de Alemaña en Camba, Risco e Tobío”, *Grial*, nº 131 (xullo-setembro 1996), pp. 331-350. Ámbolos dous autores coinciden no caso de Tobío en que este non perdeu o tempo e se implicou de verdade na vida alemana -ía á universidade, visitaba bibliotecas e museos, coñeceu a vida nocturna alemana e as súas festas e tivo tamén unha moza alemana- ata o punto de chegar a considerala unha segunda patria. Non esquezamos que Tobío foi tradutor de Goethe, Rilke, os irmáns Mann e Bertolt Brecht, e que remata as súas *D.T.L.* cunha frase do seu benquerido Goethe.

²²³ *D.T.L.*, p. 214. Tamén, máis adiante, nas mesmas *D.T.L.*, p. 249 dinos: “*Poucas cidades eran tan completas como aquel Berlín do que se podía dicir que tiña de todo: lagos, praias, bosques de verdade como o Grunewald, alén dos centros de xardíns e parques, un zoo espléndido, teatros, pazos, bibliotecas, museus...*”

²²⁴ *Idem*. Ollemos a descrición do lugar onde se hospedaba Tobío: “*A casa de Frau Tornegg era aquecente e mesmo elegante segundo a moda e estilo da volta do século, con moitas fotos vellas enriba de cómodas e mesas, e cadriños nas paredes empapeladas, moita alfombra e moita cortina (as famosas ‘gardenen’ de encaixe que tanto amaba, louvaba e coidaba a dona) e as fiestras dobres para defensa contra a friaxe. Había tamén enormes estufas de cerámica, vello e fermoso sistema de calefacción dos*

xudeu. Fernández Armesto levaba naquel lugar un tempo desempeñando funcións de correspondente de *La Vanguardia*, baixo o pseudónimo de Augusto Assía. O de xornalista era un oficio casual, posto que Armesto mandara varias crónicas a diarios españois e a quen máis lles gustaron foron os do xornal *La Vanguardia*, quen decidiron, xa que non tiñan ningún correspondente en Alemaña, que este podería exercer esa función. Tobío, aconsellado polo propio Fernández Armesto, tentará repetir a xogada enviando unha crónica ó *Heraldo de Madrid*, pero o seu intento será en balde.

A mesma noite da súa chegada a terras alemanas o viveirense entra en contacto con Francisco Ayala²²⁵ –co que coincidirá tamén máis tarde durante a guerra civil, na emigración e nos seus derradeiros anos en Madrid–, para quen traía unha epístola do profesor Recaséns. O trío Lois Tobío, Felipe Fernández Armesto e Francisco Ayala intercambiará impresións e xuntos coñecerán a cidade.

Pero como era o Berlín co que se atopou Tobío? Deixemos que el mesmo nolo conte²²⁶:

“A primeira impresión que daba era a dunha grande cidade chea de luces pola noite e moitos locais de esparxemento, cafés, cervexarías, restaurants, cines, moitos deles uns cines pequenos, coma en casas de veciños, cos taboleiros das fotos das películas a unha e outra banda do carreiro de entrada. A grande avenida, o eixo da vida do noso barrio, o e Charlottenburg, era o Kurfürstendamm do que arrincaba unha chea de rúas. Esa avenida remataba por un dos extremos nunha praza construída case toda nun estilo neorrománico de gusto discutible: no medio dela erguíase a Gedächtniskirche ou igrexa conmemorativa [...] Nesta praza, que se chamaba de Augusta Victoria, estaba o ‘Romanisches Kaffee’, café de escritores e artistas unha miga ao xeito dos de París ou Madrid”.

Nesa avenida do *Kurfürstendamm* achábase a *Konditorei Wien*, unha mestura entra unha cafetería e unha confeitaría. Onde tódolos sábados mantiñan unha boa tertulia despois de xantar, ademais do propio Tobío, Armesto e Ayala, todo tipo de personaxes, maioritariamente de España e Sudamérica, sen desbotar tampouco a presenza dalgún nativo.

países xermánicos que vemos xa en grabados antigos e que dá unha doce quentor ao ambiente, e tamén ao corpo cando ún se apoia na estufa. Outra novidade daquel vivir en casa alemá era a cama, dura por abaixo e mol por riba, coese chomazo ou edredón que é coma unha blusa de froixel de ganso metida nunha funda e que se cingue coma unha carexa estreita a todos os recunchos do corpo. Nas noites de inverno aquilo era a gloria, moito mellor, xa que logo, do que as mantas e cobertores, tesos e pesados de máis, das nosas camas”.

²²⁵ Ayala, Francisco: “Del paraíso al destierro”. En: *Homenaxes a Lois Tobío: Madrid, 13 xuño do 2001*, pp. 17-19. Neste pequeno artigo, Ayala conta como convenceu a Tobío, o cal, vencido pola saudade, medita en voltar apenas quince días despois da súa chegada a Berlín. Saudade esta que non menciona para nada Lois Tobío nas súas *D.T.L.*

²²⁶ *D.T.L.*, p. 215.

Foi precisamente un alemán, Joachim Joesten, asistente á devandita tertulia e bo coñecedor do español, posto que tiña unha moza desa nacionalidade, quen comezou a introducir a Lois Tobío e Francisco Ayala no mundo feminino berlinés. Pois presentáballes rapazas estudantes universitarias amigas súas. Este mundo feminino foi novidoso e rechamante para Tobío. O noso protagonista observaba como nas tempadas primaverais e veraneiras os lagos do Wannsee²²⁷ se enchían de xente que ía alí tomar o sol sen maior protección e pudor que o seu corpo espido. Estas persoas posuían unha liberdade de costumes, moi atraínte e innovadora, sobre todo no caso da liberdade que gozaban as mulleres en tódolos ámbitos, asemellándose en certa maneira, e salvando as distancias, á que vira nas súas visitas á comarca paterna da Mahía. Vexamos agora en verbas de Lois Tobío o que el consideraba a causa desta circunstancia²²⁸:

“Os alemáns, que pasaran unha guerra terrible [...] querían despicarse do que sufriran gozando das boas cousas da vida, o confort, a ‘gemütlichkeit’, o bon xantar e bon beber, a música e o canto, a literatura e a arte, o teatro e a natureza, segundo o xeito de cada ún, cun epicureísmo que ás veces, en certos sectores, resultaba unha miga lurdio e esbardallante. Na nova xeración impuxéranse unha liberdade de costumes que non deixaba de sorprendernos-e apracernos- aos que viñamos de lugares en que rexían outros criterios. As rapazas berlinesas de clase media, estudantas ou empregadas, movíanse sen pexas e facían o que lles petaba sen daren conta a ninguén. Isto debíase, en boa parte, á súa independencia económica, pois moitas traballaban ou tiñan becas e xa non vivían encás dos seus pais, pero mesmo as que vivían coa familia e dependían dela máis ou menos, non procedían doutra maneira. Os vellos dicían que isto era consecuencia da guerra, que antes non fora así, e podía que houbese algo de certo nelo, pero asmo que en Centroeuropa sempre deberon ter nesas materias criterios menos rigoristas do que nos países do sur. Escomasí, para os que viñamos de España co fardel de prexuícios da nosa sociedade vilega, era como chegar a unha terra incógnita, a outro mundo [...] Aquela mocidade coidaba que a relación erótica era un dos praceres da vida que non tiña por qué enguedarlle necesariamente con sentimentos ou estados de ánimo de orde diferente e, moito menos, con vencellos legais”.

Tamén se atopou Tobío co Berlín da animosa e diferente vida nocturna, cos seus cabarés de homosexuais, de lesbianas, que o achegaban a unha nova maneira de ver o *ars amandi* (no que será introducido por unha nativa, a súa querida Elisabeth). Ademais

²²⁷ D.T.L., pp. 217-218. Coméntanos Tobío a situación: “Non había alí, maiormente, moito do que os anticuados chaman ‘pudor’: en realidade viñan ser xentes como os adiantados dos nosos tempos en España. Moitas mulleres, incluídas as de media e máis ca media idade, amosaban canto lles petaba sen que a ninguén lle importase, anque o espectáculo non era a veces moi estético. Ora, tocantes ás rapazas, era, polo xeral, outra cousa: tiñan moitas delas corpo de efebo, elástico e ben feito. Os rapaces, entroques, pandeaban a formas unha miga femininas, abondando os brancos de pel, loiros e lampiños. Daba a impresión de que os sexos estaban menos diferenciados ca en España”.

²²⁸ D.T.L., pp. 218-219.

do encontro co cine de Eissenstein e o seu *Potemkin* ou o *Anxo Azul* da súa amada Dietrich, o teatro de Brecht ou as comprometidas pinturas de Georg Grosz, das cales lle regalará un álbum a Seoane.

Seguindo co seu periplo berlinés, Tobío atópase cun contraste maniqueísta entre unha Alemaña racional e confiada na fe cega da técnica, onde a distancia entre o pensamento e a acción é menor ca noutros países, e outra sentimental, pese a que ollamos antes o desembarazo existente nas relacións, na que persistía tamén un amor romántico, un sentimentalismo alemán, que se expresaba nas cancións populares, os *schlager*, que moita xente cantaba, cheas de *sehnsucht*, termo semellante á nosa *saudade*, e que evocaban tempos pasados mellores –cabe recordar que o pobo alemán acababa de saír perdedor da Primeira Grande Guerra. Unha Alemaña poboada por unha xente nada escéptica e carente de calquera sentido de humor e de capacidade irónica, chea de dogmatismo, de aí que, a xuízo de Tobío, foran tan bos militares e seguiran a consigna de falsos profetas²²⁹:

“A verdade é que aquela xente daba a sensación de que quería, de que precisaba ser conducida, que lle dixesen o que tiña que facer, se cadra por nugalha mental ou por pouca fantasía: que lle gustaba obedecer, coma unha especie de masoquismo. Semellaba que, a diferenza doutros pobos, o alemán non tivese moi desenrolada esa capacidade de autoorganización, tan importante nos intres de crises colectivas, cando fallan os resortes do poder, e que precisara dun coma aparello ortopédico externo para estruturalo e darlle forma, sinalando a cada quen a tarefa que debe cumprir no labor común. Isto é o que Hitler, que coñecía ben ao seu pobo –e por eso o engaiolou– chamaba o individualismo alemán”.

Apartando a un lado todo este tipo de xuízos e de impresións, non debemos deixar de ter presente que o obxectivo principal de Tobío nesta etapa berlinesa fora o de acrecentar os seus coñecementos no eido da ciencia política e a teoría do estado. Para o que se puxo en contacto con profesores coma Rudolf Smend, Carl Schmitt e, sobre todo, Hermann Heller. Un Heller que andaba mergullado de cheo na súa magna obra, a *Staatslehre* –que nunca poderá rematar e que será sacada ó prelo por un discípulo seu, Gerhardt Niemeyer. Será, xa que logo, polo mestre Heller por quen sentirá Tobío unha fervorosa admiración²³⁰:

²²⁹ D.T.L., p. 223.

²³⁰ D.T.L., p. 225.

“A postura de Heller era especialmente dialéctica, acollendo e integrando, con ollada xenial ao meu sentir, o xurídico e o sociolóxico, a norma e o poder, a normatividade e a normalidade, socialismo e liberalismo, nunha fórmula á que se lle deu o nome de ‘estado social de dereito’ e que terá fecunda proxección na vida política. Esa actitude intelectual atraguíame moito porque, por algunha característica vital (e se cadra astrolóxica pois son xéminis) pandeo a percibir as dúas caras das cousas, nunha integración dos opostos que non vexo coma contrarios senón coma complementarios”.

Heller polemizará co marxismo pero desde dentro, como socialista, como socialdemócrata que era, e criticará o unilateral das súas teses e conclusións. Aínda que estaba de acordo con eles na crítica á sociedade capitalista e o seu concepto de normalidade non se atopaba moi lonxe das praxes marxistas²³¹.

Seguindo os paradoxos insondables do destino, Tobío será o tradutor anos máis adiante, no exilio, da principal obra de Heller, *Staatslehere*. Un Heller que tamén, designios da roda da vida, morrerá no desterro en Madrid, ó verse expulsado de Alemaña polo nazismo.

Unha das cousas que máis lle chamaría a atención ó noso home na súa experiencia académica berlinesa era como o universitario alemán ía ó fondo das cousas, cunha dedicación ascética, sen pensar en lucimentos persoais ou na vantaxe económica. Malia que moitas veces estes perdíanse en abstraccións ante a súa teima de querer abarcar e coñecer a totalidade dun tema. Lonxe esta postura da común que sostiñan os universitarios do sur de Europa, os cales moitas veces soamente perseguían o aloumiño e aplauso dos profanos. Anos máis tarde, lamentará Tobío ver dende a distancia como esa institución universitaria, que tanto influiría nel e no seu modo de pensar, vai sufrir un descenso ós infernos coa chegada do nazismo, quedando practicamente reducida a ser un centro xa non do saber senón propagandístico.

Polo tanto, pode dicirse que hai e haberá un Tobío antes e despois da súa estadía en Berlín. Nesta estancia Tobío verá un camiño, unha porta tomada do contacto coa corrente marxista –aínda que Tobío non segue cega e dogmaticamente os seus postulados, e non está de acordo con moitos dos seus aspectos sociais–, da que tomará as súas bases para a progresión autónoma das posibilidades dos diferentes pobos para o

²³¹ D.T.L., pp. 245-246. Asistiron Lois Tobío e Felipe Fernández Armesto a un mitin comunista o 1 de maio de 1930. Cría Tobío que por aquel entón o marxismo estaba moi presente nos fervedoiros intelectuais de Alemaña. Inclusive pensaba que no país podería instaurarse un réxime comunista ou socialista, sen as imperfeccións do sistema ruso, un país aquel cheo de problemas étnicos, xeográficos, demográficos e económicos, cousa que non tiña a disciplinada e eficiente Alemaña. Afirmacións estas que como veremos, non eran nada do agrado de Risco.

florecedo libre do seu ser. E por iso Tobío comezará ou continuará, mellor dito, a soñar cunha terra galega que amose ó mundo toda a súa riqueza e potencial.

Falabamos antes do romanticismo e sentimentalismo alemán, boa proba diso tivo Lois Tobío cando por invitación dun estudante co que facía intercambios de idioma foi convidado ás xuntanzas dunha irmandade universitaria. Alí viviu de primeira man ese ambiente onde aínda se daban os desafíos con espada, onde prevalecía o vello sistema corporativista, típico dos gremios artesanais, onde as irmandades se dividían en clases aristocráticas e clases medias, onde a cervexa corría á esgalla e se cantaban cantigas goliardescas en pseudolatín cheas de saudade.

Neses tempos de pensionado na Universidade de Berlín, Tobío entrará en contacto co profesor Gamillscheg, director do *Romanisches Seminar*. Home aberto, que convidaba segundo se acostumaba facer no ambiente universitario berlinés da época ós alumnos e visitantes estranxeiros á súa casa. Este Gamillscheg²³² pasará, tempo despois, por Santiago, nunha xeira en busca dunha Universidade europea onde continuar o seu labor con tranquilidade, pois xa estaba preto o trebón nazi. Lois Tobío durante esa estadia introducira ó xente do Seminario de Estudos Galegos.

En Berlín o profesor Gamillscheg proporalle a Lois Tobío dar unha comunicación nalgún dos seminarios que el dirixía, e así foi como deu unha titulada: “El momento actual de la cultura gallega”²³³, o 12 de febreiro de 1930. Aínda que a máis sobresaínte que por eses anos se pronunciou no *Romanisches Seminar* foi unha conferencia dada por Ramón Gómez de la Serna, a quen Tobío, Armesto e Ayala acompañaron durante os días que pasou en Berlín.

²³² A chegada de Gamillscheg a Compostela prodúcese o 24 de setembro de 1931, segundo se ollá en *El Compostelano* 22-IX-1931, p. 3. Non será esa a súa única visita e seguindo ese mesmo xornal (19-I-1931, p.2), vemos como volve o ano seguinte (convidando pola Facultade de Filosofía e Ciencias e o Seminario de Estudos Galegos) a dar un cursiño sobre Introducción á Lingüística e Literatura Alemana, dende xaneiro ata maio

²³³ Assía, Augusto (seudónimo de Felipe Fernández Armesto), “Proyección de Galicia”, *La Vanguardia*, 21-II-1930. No artigo podemos ver o grande aprezo e admiración que espertaba un novo Tobío no seu compañeiro Armesto, quen fai gabanza da intervención deste na Universidade berlinesa: “*Luis Tobio, profesor ayudante de la Universidad de Santiago, se ha arriesgado a definir la inapresible vida de Galicia ante un auditorio curioso en la Universidad de Berlín, para esta atrevida investigación Luis Tobio llegó armado de la gran preparación que le ha convertido ya, todavía mozo, en uno de los más austeros valores de la Galicia de hoy. Y ha sido capaz de someter al centro del verbo todos los rayos huidizos y contrarios que salen de la luz de Galicia [...]*”. Para rematar, deixarmos Armesto unhas breves verbas que dan boa proba da teima universalista, constante na vida de Lois Tobío, e remarcada ante o auditorio berlinés: “*Nuestra consigna es la paz universal, y nuestra aspiración cooperar con lo que hay en nosotros de peculiar y de personal a la mayor diversidad y al mayor interés de la cultura universal*”.

Co decorrer dos meses, inesperadamente e sen case saber o motivo, Tobío ten que abandonar a casa de Frau Tornegg, encontrando aloxamento deseguida nunha casa en *Gieselerstrasse*²³⁴, no barrio de *Wilmerdorf*, tendo agora como arrendadores a unha familia holandesa, os Dzialiner, e coma compañeiro na nova vivenda a Xosé Canedo, un rapaz dunha vila de preto de Ordes, especialista en lingüística indoxermánica. Foi por aquel tempo de mudanzas, pola primavera de 1930, cando chegará a Berlín Vicente Risco²³⁵. Risco traía a idea de informarse dos últimos avances que se produciran no eido da etnografía. Co ourensán pasará Tobío días enteiros e horas inesquecibles²³⁶:

²³⁴ D.T.L., p. 238. Na balconada desa vivenda pasará Tobío longas horas afondando na literatura alemana. Coa primeira parte do Fausto de Goethe, co Cancionero de Heine ou cos Sonetos a Orfeo de Rilke. Confesando ter dificultades con esta última, ata que nos seus derradeiros anos consiga Lois Tobío vertela na nosa lingua.

²³⁵ Risco narrou parte das súas experiencias en *Nós*, antes de relatálas no *Mittleuropa*, como ben nos di Pascual Abal, *opus cit.*, p. 13. Vid. A este propósito, Romero, Marga, “Conversa con Lois Tobío”, *Galicien Magazin*, nº 8, (novembro 1999), p. 40. Tobío manifesta o que segue sobre o *Mittleuropa*: “É un libro de impresiões dunha viaxe, non ten pretensións, como se lle quixo ver, de profundidade. É un libro de viaxe, non é un libro de análise profundo. Desde logo nel non está o Berlín daqueles anos, un dos centros máis vivos, onde todo andaba a bulir e no que había moita esperanza”. Seguindo coas experiencias narradas en *Nós*, ollemos a visión que nos dá o polifacético ourensán do primeiro encontro producido entre Risco, Tobío e Armesto. *Nós*, 15-IV-1931, nº 88, ano XIII, p. 78. Baixo un epígrafe titulado “Primeiras impresiões”, nárranos Vicente Risco como se atopa con Fernández Armesto e Lois Tobío e deciden tomar algo xuntos nun café preto do zoo. Risco non se sente cómodo co ambiente que o rodea, faille mal, dalle noxo, non lle agradan as xentes, o Berlín onde todo é novo, moi superior a París, como lle din os seus cicerones, en tódolos seus eidos, nas artes, na ciencias... Todo isto sumado a que lle comunican que alí hai case un millón de comunistas e que verdadeiramente si se coñece o que sucede en Rusia e non andan na ignorancia como en España. Por todo o que está vivindo e escoitando, cre nun principio que endexamais debería ter abandonado as comodidades da súa Galicia, pero, por outra banda, a visita serve para reafirmalo nas súas ideas conservadoras e contarias ó progreso. Á súa sensación de malestar contribúen as verbas de Armesto e Tobío: “A isto engádese que o Fernández Armesto e máis o Tobío puxéronse en comunistas e rusófilos [...] E emprincipian a falar das escolas rusas, dos hespitales, das fábricas, de todo... E resulta que Rusia ten todo o maior do mundo; a fábrica máis grande do mundo, o edificio máis grande do mundo, o sanatorio máis grande do mundo, etc., etc. E votan por aquela boca toda a ortodoxia ou heterodoxia marxista, todo o economismo, todo o materialismo histórico, e todol-os lugares comús do socialismo internacional”. Como nos di máis adiante, a Risco non lle acaían ben estas explicacións en clave marxista, *Nós*, 15-IX-1931, nº 92, ano XIII, p. 146: “Non hai caso. Co marxismo, esprícase todo, coma lle dea a gana a un. O que é eu, non vexo moi crara a espricadeira, máis non é cousa de porfiar arestora”.

²³⁶ D.T.L., p. 241. Vid. que pese a esta primeira impresión negativa e a que os xuízos emitidos por Risco sobre os seus compañeiros non anunciaban nada bo, co devalar do tempo notamos que para o ourensán os seus encontros con Armesto, Tobío e Canedo foron: “As millores horas de Berlín”, *Nós*, 15-IX-1931, nº 92, ano XIII, pp. 148-149: “O Tobío, levoume despóis que sereou a tarde á casa, onde iba coñecer ao Canedo, e ond’iba pasar dend’entón, moitos días, horas inesquecentes. Terei que lembrar toda a vida aquelas conversas, nas que, a pequena colonia galega de Berlín-catro ou somentes tres amigos, despois xa soilo dous, comentábamos a vida estrana no plano máis ergueito do espirito [...] O Tobío tiña unha cámara c’un balcón de cemento sobr’a rúa, todo comprido de froles e enrredadeiras. N-aquíl balcón puñamos unha mesiña e sillós de junco. Estábase alí fresco coma n-un jardín [...] podía alí fumar e parolar de geito gustoso. Máis pra erguel-o espirito da conversa había qu’agardar á hora lúcida do lusco-fusco. D’aquela, o Tobío, que é un rexo temperamento filosófico, podía espaxar o seu verbo. Solía d’aquela voar do poleiro do comunismo onde Berlín apousara, para polas ben máis ergueitas do pensamento. E eu recreábame na crareza lumiosa do seu pensar, na repousada abelencia lóxica no tino e no acerto extraordinario das suas sentenzas, na sua dialéctica de cote un pouco quente e vibradoira de

“[...] malia o seu arraigañado e case visceral reaccionarismo e a súa visión pesimista do mundo e do futuro, era un espírito sutil e requintado, intelixente e culto, de parola irónica e enguedellante [...] Risco, coa súa puxente capacidade analítica, arrenegaba do ‘progreso’ en moitos dos seus aspectos, xusto naqueles en que Berlín era un dos centros máis vivos, e cando andaban a bulir unha chea de esperanzas despertadas polos acontecementos da posguerra e as dúas ideas-forzas de nación e clase. Coido que había unha certa coincidencia de puntos de vista entre Risco e o gran escritor vienés Karl Kraus –aunque non penso que o tivese lido pois nunca me falou de el– coa súa crítica fementa e pesimista da vida social e política, dos avances tecnolóxicos e do futuro da humanidade concebido coma unha marcha cara un destino superior”.

As conversas que manterán os dous, xunto con Armesto e Canedo, serán polémicas e interesantes, e mesmo confésanos Tobío que tiñan algo de diálogo platónico. Malia as aparentes discrepancias, o amor a Galicia era o vencello que os unía.

Con todo, a situación económica de Lois Tobío non era moi alentadora, o ritmo de vida en Berlín facíase difícil de aguantar, aínda que contase cunha axuda que lle mandará un tío seu empresario emigrado en América. Por outro lado, tiña que pensar no seu futuro laboral. Non podía alongar máis a súa tempada berlinesa, así que debe tomar a decisión de voltar. Pero vexamos antes da partida as impresións que lle causou á alma gozosa de Tobío a súa estadía alemana²³⁷:

“Eu sentíame feliz en Berlín, coma se estivese no centro do mundo, pero o tempo pasaba e tiña que pensar no porvir e espertar daquel sono engadante e mesmo enervante [...] Dera o salto de Galicia a Europa sen pasar polos madriles nin coñecer ningún outro lugar de España. E a verdade será que en moitos sitios desta heime sentir máis alleo do que en Alemania. Hai en Santiago un vello fondo de europeísmo que lle ven do sonado Camiño e que, malia todas as pexas e deformacións que houbo de sufrir ao longo dos séculos, persiste acochado nos seus moimentos e no ambiente das ruas e, máis ca nada, no Pórtico da Gloria, o noso gran vencello coese mundo [...] Voltaba de Alemania máis europeu e máis

sentimento, e ata gorentaba a súa voce, que semellaba tér âs veces com’un estrangulamento cordial no meio do seu cheo resoar de campana. Cand’o Armesto, na súa rápida ortodoxia marxista, exposta n-un estilo anguloso coas imáges detonantes da nosa literatura qu’acacía máis do seu sorriso de bon rapaz bromista que co-a súa voze decrebada quería barrer todo sentimentalismo, toda filantropía, toda flebeza justiceira ou ética, o Tobío argumentaba que se non fora por un sentimento de justiza e fraternidade humán, ningún podería ser comunista. Antre nós, o Tobío, qu’era o máis novo, era o elemento ecléctico e moderador, o espírito da comprensión e da síntese. A luz acesa, ollábase na parede onde caía a cabiceira da cama do Tobío, un gran retrato pendurado. Era unha d’esas ampliacións fotográficas que na nosa Terra se poñen nas casas onde morre un da familia. Parellamente era aquil o retrato d’unha filla do matrimonio Dzialiner, morta moi nova [...] Aconselleille ao Tobío que se namorara d’aquela morta. O Tobío láyase, coma min, da desaparición da Alemaña romántica; máis non conseguín que se namorara d’aquil retrato [...] logo, o Tobío descende da cadeira filosófica e jurideca e vai pr’a cociña, e namentres o Canedo cobre a mesa e pon n-ela queixo, pan centeo e un queipo de froita, volve c’unha bandeja de laca na que traí café con leite e máis unha tortilla de man de mestre preparada co-as suas mans profesoras. O Tobío satisfeito de ter deixado un instante a Kelsen por Picadillo”.

²³⁷ D.T.L., pp. 251-253.

galego pois non hai dúbida que o futuro salvador destas terras está no recoñecimento e na armonización das distintas e gloriosas singularidades, de todas, teñan hoxe estado ou non, nunha irmandade coa que desde hai xa ben tempo veñen soñando os seus máis ilustres fillos”.

3.1.5. O “europeo” chega a Madrid

Tobío regresa de Berlín a Galicia por un breve intre de tempo, en concreto, por un ano. De novo a Santiago durante o curso 1930-1931. Presentíase xa o desmoronamento da ditadura: Primo dimitirá e o monarca encargará a Berenguer a formación dun goberno. Esta situación fixo que os partidos e os sindicatos comezaran a posicionarse. No caso galego, un dos que primeiro o fixo foi Casares Quiroga, a quen Tobío coñeceu nunha xuntanza a cal acudiu como parte integrante dun Comité Universitario. Vexamos de primeira man o impacto e as sensacións que lle provocou tal persoeiro²³⁸:

“A impresión que me produciu xa daquela foi máis ben decepcionante para conductor político. Era o típico señorito de A Coruña, liberal, snob, fino, sutil, unha miga escéptico, máis por consideralo elegante que por convicción, devoto da literatura francesa. Era o ‘enfant terrible’ da sociedade coruñesa á que pertencía por vencellos familiares e eso dáballe prestixio entre as clases medias e populares, acrecentado por certos xestos irreverentes e iconoclastas de que todos falaban [...] Emilio González López hame confesar, moitos anos despois, no desterro, que o Casares fora unha criación dos republicáns de A Coruña que precisaban dunha figura de viso para poñela ao fronte, e que, polo seu carácter, era un inconsciente, un frívolo e un superficial [...] que nada tiña de galeguista, que era un republicano ao vello estilo, máis ben centralista e unha miga caciquil, foi quen levou a representación da nosa terra nas xestións e xuntanzas que se fixeron nas vésperas da instauración da República”.

A chama galeguista estivera acesa durante os tempos ditatoriais, grazas ás Irmandades e á rede de contactos persoais existentes. Coa chegada de Berenguer ó poder, a Irmande Nazionalista decatouse que debía dar un paso ó fronte e posicionarse politicamente, así o fará cando se proclame republicana pouco antes da arribada da República. No tocante a Casares Quiroga, este era consciente de que lle conviña atraer elementos galeguistas ó grupo que andaban a conformar. Porque aínda que el fose republicano, non se preocupaba polo problema de Galicia. Polo que tivo que conseguir que Antón Vilar Ponte se aproximara ó seu partido e lle dera desta maneira o cariz

²³⁸ D.T.L., pp. 255-256.

galeguista do que ata entón non gozaba. Así naceu en setembro de 1929 a ORGA (Organización Republicana Gallega Autónoma), o de autónoma referíase a que non se integraba noutra estrutura política do Estado Español; isto distaba moito de querer unha autonomía para Galicia, pois no seu programa a ORGA non ía máis aló de solicitar a integración nunha república federal.

Mentres a ditadura se afundía, Casares Quiroga continuou a súa persoal escalada, foi representante de Galicia no Pacto de San Sebastián, aínda que malfadado mensaxeiro do Comité Nacional Revolucionario no intento de insurrección de Jaca. Errada tentativa que, así a todo, feriría de morte a ditadura e a conivente monarquía —xa o dixeran Ortega naquel mítico artigo de *El Sol*, do 15 de novembro de 1930, *Delenda est monarchia*—. A axitación popular obreira e estudantil traería consigo finalmente a convocatoria de eleccións municipais o 12 de abril e a proclamación dous días despois da II República²³⁹.

Clarificados xa os acontecementos, e como xa anunciamos, Lois Tobío atopárase de novo en Compostela para o ano académico 1930-1931. Alí exercerá por primeira vez na súa vida coma profesor auxiliar, no eido do Dereito Romano e da Historia do Dereito²⁴⁰, pero nesta ocasión si contará cunha pequena remuneración. Na oposición tivo que lidar cun opoñente de renome, Rovira Sanz, que era fillo do catedrático de Dereito Penal. Pese a que os catedráticos de máis idade se postularon de maneira clara polo seu contrincante, Lois Tobío gañará a praza. Grazas en parte a que as probas eran de libre acceso ó público, o cal podía apreciar a diferenza de saber existente entre os

²³⁹ María Tobío, *opus cit.*, p. 17. Cóntanos desta vehemente forma a impresión que lle produciu a chegada da República e o xeneroso e bo comportamento de Lois Tobío co sector do clero: “*¡Como me lembro de cando veu a República! Meus irmáns estaban coma tolos, entrando e saíndo a cada minuto e cantando o Himno de Riego. Meu pai presentía que non ía durar moito e lamentaba que lle puidese custar a vida a alguén. Algunhas noites chegou a faltar o irmán maior porque tiña que facer vixilancia nalgúns conventos, pois as monxas tiñan medo que as molestasen, cousa que non chegou suceder, e polas mañás, moi agradecidas, dábanlle aos estudantes que as coidaban uns almorzos e biscoitos e doces feitos por elas que nunca tal viran*”.

²⁴⁰ Isaura Varela, *opus cit.*, pp. 44-45. O primeiro cargo de Tobío coma profesor fora coa categoría de axudante, sen ningún tipo de remuneración e vinculado soamente a traballos de tipo técnico. Xa que logo, é por ese motivo polo que podemos dicir que Lois Tobío exerce por vez primeira na súa vida coma profesor, neste caso xa de maneira remunerada, pasando unhas oposicións e coa categoría de auxiliar. Tocante á figura dos profesores auxiliares naquel tempo coméntanos Isaura Varela que, segundo o Real Decreto sobre Autonomía Universitaria aprobado en maio de 1919, a función principal destes era a de substituír ós catedráticos correspondentes ó seu grupo, sendo nomeados para o cargo durante un período de 4 anos, prorrogable por outros tantos máis. O curioso é que en teoría para exercer o mesmo era necesario posuír o título de doutor, cousa que Tobío nunca acadará. Por outra banda, seguindo a *El Compostelano* (20-XI-1930, p. 3), ollamos como o segundo e derradeiro exercizo das oposicións tivo lugar o 20 de novembro de 1930. Así mesmo, podemos ver tamén grazas a *El Compostelano* do 15-XI-1930, p. 3, que Tobío tiña realmente dous rivais para o posto, aparte do mentado Rovira Sanz, o outro aspirante era un tal Vidal Fraga.

dous candidatos, e grazas tamén a que contou co beneplácito do novo catedrático de Dereito Romano que formaba parte do xurado e era o máis capacitado para xulgar o méritos dos candidatos, pois recordemos que a praza convocada era para ese campo.

Tobío fíxose cargo aquel curso académico da materia de Historia do Dereito, porque coincidiu que había pouco que o catedrático que a daba tivera que xubilarse. Para elo usou bibliografía moderna, moita dela alemana, para explicar os Dereitos Romano e Xermánico, encozando o curso cunha introdución sociolóxica sobre o Dereito das sociedades primitivas. Á maneira de experimentación e innovación, antes de rematar a súa primeira experiencia coma docente²⁴¹, dará ós seus alumnos un pequeno curso de Historia do Dereito Galego, impartido nesa mesma lingua. Lingua que xa podía ser usada, pois nos atopamos en tempos da II República e porque Lois Tobío amosábase partidario da galeguización da Universidade Compostelana²⁴²: “*Galeguización e a fonda penetración no human galego como úneco xeito de afondar no human universal*”.

Seguindo coas actividades universitarias, o presidente da FUE, Domingo García Sabell, convidou a Lois Tobío a dar unha comunicación en torno á súa experiencia en Alemaña, co propósito de que Tobío ofrecese a súas impresións sobre a mocidade universitaria que alí atopou. A conferencia tivo lugar no paraninfo, co título “*La nueva juventud*”²⁴³. Sendo merecedora a mesma da crítica do catedrático Castroviejo²⁴⁴,

²⁴¹ D.T.L., p. 254. Parece ser que lles gustou tanto ós seus alumnos a maneira innovadora de traballar de Tobío, que estes llo agradeceron cun pergameu que contiña os nomes de tódolos seus alumnos e unha adicatoria: “*Aloisio Tobío Fernández iuveni magistro primi/ eius discipuli Compostelana in Academia intimo/ optimo labore perfecto memorabili académico/currículo ani MCMXXX et MCMXXXI mirantes gratulantes dicavere*”.

²⁴² A Fouce, Bos Aires, ano III, 1-III-1932, p. 4. “A galeguización da Universida de Compostela”, verbas de Lois Tobío nun artigo no que membros galegos e casteláns da *alma mater* Compostelana –Pérez Bustamante, Carballo Calero, Arias Ramos, García Sabell...– amosan as súas opinións e avogan porque se fixera nela ciencia galega, concienciando tamén ós estudantes do que é a cultura galega.

²⁴³ Ver para o caso unha interesante reseña sobre a mesma, a chamada VI Conferencia da F.U.E., de *El Pueblo Gallego*, do 18-I-1931. Tal reseña, que consiste nun resumo dalgunha das verbas pronunciadas por Tobío aquel día, contén tamén unha caricatura do propio conferenciante. Vexamos algunhas das ideas expresadas: “*La nueva juventud tiene hambre de contenido, hambre de realidades. Y considera que hay un valor primario postulado de todos los demás valores. Este valor primario es lo económico. Así lo estiman las juventudes de extrema izquierda y de extrema derecha que constituyen el tipo genuino de la nueva juventud. La primera tarea a realizar es la justicia social en el orden económico. Los bienes de los otros aspectos vitales habrán de servir a esta misma labor en interés incluso de ellos mismos. Además, la nueva juventud es esencialmente realista. Por ello repugnan la tolerancia como ineficaz. El buen camino es uno solo. El que posea la idea salvadora tiene derecho a imponerla a los que profesan ideas perjudiciales. De aquí se deduce una saludable intolerancia, intolerancia para todo lo malo. La nueva juventud es intolerante. No hay más que una verdad y no hay más que un camino para imponerla. Para la nueva juventud este camino es la acción directa. La nueva juventud rechaza el pacifismo a outrance, burgués y acomodaticio. No se concibe la vida sin lucha, ni es la paz primero que la justicia. Ya que no se puede suprimir la lucha aspiremos que se sólo se batalle por la justicia. La nueva juventud es también antidemocrática en cuanto duda de que la realización de sus ideales primarios pueda realizarse mediante*

porque pensaba que tales cousas non se podían dicir abertamente nunha Universidade —cabe matizar que cando foi pronunciada esta conferencia, xaneiro de 1931—, a ditadura estaba aínda dando as súas derradeiras bocaladas.

A República provocou cambios no tecido universitario. Profesores estimados por Tobío, como Labella e Recaséns, e recoñecidos republicanos de pro foron escollidos para desempeñar tarefas políticas no novo réxime democrático. Así, García Labella sería nomeado Gobernador Civil da provincia da Coruña e Recaséns ocupárase en Madrid da Dirección General de Administración Local.

Durante esta breve estadía en Compostela, e tendo en conta a súa preocupación por facer comprensible o importante cambio político producido no país ás xentes do agro, Lois Tobío sairá polas terras próximas á cidade —ó igual que fará no verán polo seu Viveiro natal na compañía de Ramón Vilar Ponte e outros galeguistas da zona— para explicarlles de forma sinxela e apartidista as vantaxes do novo sistema político. Escoitemos o que nos di desas xiras pedagóxicas e informativas²⁴⁵:

“Nesas ocasións axuntábase xente dabondo que seguía con interés o que lles dicíamos, naturalmente na súa lingua; víase que desexaban estar informados encol das cousas do goberno e da política, que querían arrincar os tirefos con que, por tanto tempo, os caciques e a ditadura lles privaran de ver [...] Coa República xurdira a esperanza de que os anxeiros dos galeguistas ían ter, ao cabo, ‘cumprido fin’. Estábamos seguros de que o novo réxime había de organizarse a base federal, co que podería resolverse o longo pleito das nacionalidades”.

No que afecta ó seu querido Seminario, este vive coa volta á legalidade política unha boa situación. Abrindo o seu novo fogar no Colexio de Fonseca, poñendo a disposición do público a súa biblioteca, aumentando o seu número de publicacións e, como xa vimos, relacionándose con novas entidades de España e de fóra. Pero non será esta institución inmune ós aires democráticos que circulaban polo estado español. Como os seus membros eran conscientes da oportunidade de ouro que supuña poder participar no soñado autogoberno para Galicia, a Sección de Ciencias Sociais, Xurídicas e Económicas dirixida por Tobío púxose mans á obra na preparación, algo que trataremos

la participación más o menos teórica de todos en la vida pública. Esto no obsta para que todos sus anhelos tiendan a la mejoración de las condiciones de vida social y política del pueblo. No todos los miembros de la comunidad poseen ese instinto propio del gobernante. Este instinto es privilegio de las grandes antenas espirituales, de los verdaderos super-hombres. La masa no siempre comprende lo conveniente ni lo justo. A esas grandes antenas cumple disciplinar, educar a la masa”.

²⁴⁴ Véxase ó tocante, Carballo Calero, Ricardo, *La fuerza pública en la Universidad de Santiago y otros escritos escolares (1930-1933)*. Sada, Edición do Castro, 1987, p. 38.

²⁴⁵ D.T.L., p. 259.

máis fondamente nun capítulo posterior, dun Anteproxecto de Estatuto²⁴⁶ para a nosa terra. O grupo de traballo estaba conformado como xa dixemos polo propio Lois Tobío, Alexandre Bóveda, Carballo Calero, Paz Andrade e Vicente Risco. O texto viu a luz o 6 de maio de 1931, cando non pasara nin un mes da proclamación da República. Xunto co articulado anexábanse tamén unhas apostilas que viñan clarificar cales foran os camiños elixidos para a súa redacción, ademais dun estudos económicos (obra de Bóveda) que semellaban un complemento do feito tres anos antes por Asdrúbal Ferreiro Cid sobre os aspectos fiscais necesarios para unha eventual autonomía galega.

Transcorrido ese ano en Compostela, Tobío trasládase a Madrid, despois de ter recalado antes na cosmopolita e punteira Berlín, en inverno de 1931, onde estará para prepararse coma doutorando ata outono de 1932. Para a celebración dos cursos de doutoramento²⁴⁷ Tobío acudía ás clases no vetusto caserón de San Bernardo, pertencente á Universidade Central.

O Madrid republicano ó que chegou Tobío era un formigueiro intelectual e coma non político. Neste último eido, o 9 de decembro fora aprobada a Constitución e ó pouco nomeado presidente da República Niceto Alcalá Zamora, sendo Azaña o presidente do goberno. Este último incluíu ó mencionado Casares Quiroga como ministro de Gobernación. No plano intelectual, o cambio a un réxime democrático trouxo consigo reformas e iniciativas coma as Misións Pedagóxicas e *La Barraca*. Eran tempos de esperanzas e soños, de modernidade e progreso, de achegamento da cultura ó pobo. Un dos principais centros intelectuais, por non dicir o máis importante daquel tempo e seguramente de todo o século XX, non só en Madrid senón en toda España, foi a Residencia de Estudiantes. Lois Tobío acudía alí asiduamente para gabarse escoitando a persoeiros tales como Ortega²⁴⁸, Unamuno, Paul Valery, Madame Curie...

²⁴⁶ D.T.L., p. 260. O Anteproxecto do Seminario foi a primeira, pero non a única aportación. Posto que, o Segredariado de Galiza en Madrid, o Instituto de Estudios Gallegos, Labor Gallega e a Federación Republicana Gallega, discutiron tamén o tema e presentaron as súas contribucións.

²⁴⁷ D.T.L., p. 261. Tobío menciona que acudía a tres clases: Política Social, Historia das Institucións Políticas de América e Dereito Municipal. Non obstante, temos no noso poder unha copia do seu expediente de doutoramento no ano que pasou na Central e podemos ollar como as materias cursadas son catro e non tres como relata Lois Tobío. Quen parece errar e xuntar o nome da asignatura Historia das Institucións Políticas de América, a cal aparece no expediente como soamente Historia de América, sendo a primeira das catro que aparecen no listado unha intitulada Historia do Dereito Institucional. Por último cabe recalcar que en todas elas, sexan tres ou catro, sacou sobresaínte.

²⁴⁸ D.T.L., p. 198-200. Vexamos as impresións tobianas sobre os maiores pensadores españois do tempo, opositores acérrimos do réxime de Primo, aínda que tempo despois vivirían en convivencia co doutro xeneral. En canto a Unamuno: “[...] *era un rexo pensador, impulsivo, intuitivo, receoso da razón, propugnador dun ‘quijotismo’ egocéntrico: por eso adoitaba repetir aquela frase do ‘Oberman’ de*

E tamén asistía, como non podía ser menos, porque durante toda a súa vida buscou o reconforto que lle proporcionaba mergullarse nos ambientes culturais, políticos, sociais... contemporáneos seus. Dicimos que era asiduo das principais tertulias madrileñas, como a da Sagrada Cripta de Pombo, na que puido ver ó seu “vello amigo” Ramón Gómez de la Serna. Ou a da Cacharrería do Ateneo, onde ollou a Unamuno exercendo o seu peripatético maxisterio. Doutro Ramón, Valle-Inclán, gozou do seu exercicio coma pope máximo na Granja del Henar... Gorentábase pois Lois Tobío naqueles “madriles” dun segundo século de ouro ou, polo menos, de prata. Sen esquecernos das boas gargalladas ou malestares das chufas e sucedidos máis ou menos mordaces²⁴⁹ que circulaban polos mentideiros da capital.

Pero o máis relevante da súa estadía madrileña será que alí poderá tomar contacto con Castelao, Pedrayo e Antón Vilar Ponte. Todos eles elixidos deputados. Os tres atopábanse inmersos no proceso de discusión da nova Constitución Republicana. Lois Tobío xuntábase con eles despois do xantar, na rúa Peligros, no café de Riesgo. Proféticos e premonitorios nomes ámbolos dous que anunciaban a desfeita fascista que caerá sobre eles e a súa terra en pouco tempo. Volvamos de novo deixar que sexan as verbas de Tobío as que nos presenten a estas tres sobresaíntes figuras da causa

Senancour, cáxeque un lema para el: ‘¿Qué son eu? Para o universo, nada; para min, todo’. O que Unamuno buscaba afoutamente era vencer a su amáis ca probable extinción total coma individuo, sobrevivíndose nas suas obras (‘non omnis moriar’) e mesmo na sua imaxe física coa singularidade dos seus xestos e actos e aínda do seu vestir e trexeito. Vaz Ferreira comentaba, ao lelo, que o quijotismo sen ilusión nin arela de supervivencia é o máis heroico de todos: ‘Investigar y explicar sin término... ni aun esperado, comprender para comprender más, sabiendo que cada comprensión hace pulular más incomprensiones... sin ilusión... y darse a eso gozando y sufriendo es el quijotismo supremo’. Trasladada esa actitude unamunesca ao colectivo do estado español, viría dar nun certo orgullo e pretensión de superioridade e aínda nun ultranacionalismo e mesmo imperialismo, ao proclamar que malia a sua pobreza, España tiña unha riqueza, un herdo non perdido de valores que outros non posuían. El foi quen creou a palabra ‘hispanidad’ que tan brillante carreira había facer no franquismo, e quen propuxo a tese de que, en troques de europeizar España, coma sostiñan os rexeneracionistas, compría, se cadra, españolizar Europa [...] Ortega, pola contra, era dos que defendían a europeización do país, a introducción dos estilos e métodos europeos, o rigor na labor intelectual, a precisión conceptual, a racionalidade palabreira. Continuaba nese aspecto a liña da Institución de Giner anque non, certamente, no que esta tiña de modesta, calada, recollida, dun recollimento case relixioso, conventual. Pois Ortega era un poseur, amigo do lucimento e da figuración, inimigo do home ‘masa’ e amigo de codearse con xente distinguida [...] Ortega foi, máis ca nada, un gran mestre, aguillador de inquiredanzas intelectuais, expositor lúcido e esclarecedor de doutrinas alleas máis ou menos escuras ou difíciles, un gran ensaísta que analisaba con sotileza e garbo a realidade; pero non foi propiamente un filósofo no sentido estricto que hoxe téñen a palabra pois non chegou a conformar a fondo un sistema nin unha visión coherente do mundo e da vida senón que mariposeaba dun tema noutro e expuña as suas reflexións e descubrimentos nun estilo elegante, claro, preciso, ben de seu, que non deixará de facer escola”.

²⁴⁹ D.T.L., pp. 266-268. Dinos Tobío como na época Azaña, a sazón como vimos presidente do goberno, era acusado de homosexual polos xornais de dereita ou, fóra da súa condición sexual, como se metían co seu vestiario, polo cal se gañou o alcume de “el botas”, polo seu costume de usar zapatos dese tipo pasados de moda. Ou como tamén desde un xornal de dereitas se acusaba sen probas de ningún tipo ó ministro de Instrucción Pública de fuxir do país cos fondos do seu ministerio.

galeguista²⁵⁰ e o grande gozo e algarabía que provocaba nel o contacto con tales próceres:

“Comentábase a situación política e os problemas e perspectivas de Galicia, principalmente, tendo sido aquela a época da miña vida en que con máis lecer e de xeito máis seguido mantiven relación coeses tres grandes homes. Grandes, si, porque eran espíritos superiores, mentes claras con alteza de miras e recta moral. Tamén para eles aquel contacto madrileño fora cousa nova e aquecente pois deica entón cada ún vivira na súa vila e os contactos que entre eles tiñan eran máis ben esporádicos. Castelao e Otero facían cada semana a viaxe de ida e volta a Madrid xuntos no tren e todo eso dáballes ocasión para teren longas conversas. Castelao confesoume unha vez que estaba marabillado do moito que sabía don Ramón e da súa grande calidade humana. Pola miña banda, era con Castelao con quen máis sintonizaba, máis que con Antón malia ser da miña vila. Don Ramón non é que fose reservado e esquivo, que non o era, senón que eu sentía cara el un certo respecto porque tiña un aquel coma de antigo sabio grego, que ollaba os acontecementos desde un plano máis alto e non terre-à-terre coma os máis, e os feitos vindeiros confirmarían esta impresión inicial. Castelao era un alma a arder por todo e por todos, dunha exquisita sensibilidade de artista e un senso ético extremado e nada convencional que o levaba a sentir coma propio todo mal alleo e a esforzarse por alivialo. Tocantes a Antón, víase nel o rexo loitador e denunciador das inxusticias e opresións, o político de raza e vocación, no mellor dos sentidos, entregado á causa do común, destemido, preciso e claro. Tres tipos humanos, logo de nobleza, bondade e sabencia que foi para min unha regalía chegar a coñecer e tratar naqueles días. Poucas veces na miña vida haberei de atopar homes de tan excelsa calidade”.

É nesta tempada en Madrid cando se funda o Partido Galeguista²⁵¹, o 6 de decembro de 1931. E aínda que se atopa lonxe da súa terra²⁵², Tobío pasará decontado a formar parte del, coma membro do Consello Executivo. Integrándose a maiores no que Castelao chamará “equipos sonoros”. Á mercé disto percorrerá de novo, aínda que esta vez si con marcado fin partidista, varias zonas próximas a Santiago e ó seu Viveiro natal co gallo de acentuar a chegada da mensaxe do galeguismo e as súas arelas políticas a toda a cidadanía. Lois Tobío é o encargado nesas sesións explicativas de falar sobre as políticas imperialistas e o dano que estas lle causaban ás pequenas nacións. Nas súas pláticas introducía unha noción moi importante, a que aludía ó concepto de Galicia como “célula de universalidade”. Noción esta incluída na declaración de principios do

²⁵⁰ D.T.L., pp. 260- 261.

²⁵¹ Teremos ocasión de mergullarnos fondamente noutro capítulo na participación de Lois Tobío no PG.

²⁵² D.T.L., p. 269. *“Mentras eu estivera en Madrid, o 6 de decembro de 1931, fundárase en Pontevedra o Partido Galeguista que axuntaba todas as forzas do galeguismo deica entón espargalladas en grupos e figuras isoladas que por todas partes había”.* Máis adiante demostraremos unha afirmación tobiana que non é para nada acertada, pois non se axusta á realidade, como o propio Tobío nos conta, que se atopara realmente en Madrid cando se crea o PG, encontrándose xa, como ben demostraremos, en terras galegas.

partido, o chamado tetrólogo, que inspiraría a acción política deste. Na súa totalidade ese punto IV reza así²⁵³: “*Galicia, célula de universalidade, antiimperialismo, federalismo internacional, pacifismo*”.

Xa de regreso de Madrid, en outono de 1932 —cómpre aclarar que a etapa de Tobío na participación nos chamados “equipos sonoros” prodúcese cando este volta no verán de vacacións a Galicia, concluído o seu ano de curso de doutoramento na capital española—, Tobío debe meditar na procura dunha seguridade laboral para o seu futuro, dado que a súa familia non podía axudalo economicamente por máis tempo, posto que case tódolos seus irmáns estaban a estudar e o posto de axudante non daba para moito. Polo que finalmente decide presentarse a unhas oposicións de inspector de traballo. Pero unha vez máis o destino influiría na vida do noso home, e ó mesmo tempo que esas prazas para inspector de traballo son convocadas tamén o son unhas para entrar na carreira diplomática. Tobío decide simultanear as dúas convocatorias nun primeiro intre. Ata que ó final se acabe decantando pola vía diplomática.

3.1.6. A lealdade ás ideas: Sofía

Volta, xa que logo, Tobío ás súas clases de Historia do Dereito, aínda que o ambiente que se atopa agora na capital compostelá é algo descafeinado, posto que a maior parte dos profesores novos pasáranse ó eido da política co establecemento da II República. Por iso, dedicaba Lois Tobío as súas horas mortas a estar na Biblioteca da Facultade. Foi alí onde, ollando un número da *Gaceta*, comprobou que se convocaban postos para a carreira diplomática. O de Viveiro coñecía perfectamente as materias que se ían tocar, porque aínda as mantiña intactas da súa etapa de estudante. Por outra banda, un dos exercicios que se pedían era tamén dabondo doado para o noso protagonista, xa que consistía nunha proba de linguas estranxeiras, sendo unha o francés —lingua que Lois Tobío dominaba dende pequeno— e o outro idioma deixábase á libre escolla do opositor, e como tiña o alemán aínda ben fresquiño, decantouse por este.

Entre o tempo que Tobío tarda en solicitar os papeis necesarios para a presentación da documentación, tendo que realizar distintos trámites administrativos, xórdelle o problema de que reúne tódolos documentos necesarios xusto a véspera²⁵⁴. Por

²⁵³ D.T.L., p. 270. En capítulos posteriores afondaremos nesa noción tobiana da cédula de universalidade.

²⁵⁴ D.T.L., p. 271. Lois Tobío fai a seguinte reflexión, que se mostra unha constante ó longo da súa dilatada vida, sobre o papel que xoga a sorte no percorrer vital dos seres humanos: “*Cántas veces na vida*

iso, solicita axuda ó pai dun compañeiro seu, que era o xefe de correos de Santiago, para que o funcionario que leve a correspondencia a Madrid lle mande a instancia directamente ó ministerio nada máis chegar á cidade.

Ocorría tamén, como xa mencionamos en liñas anteriores, que Tobío optara por presentarse primeiro a unhas oposicións de inspector de traballo. Pero como as de diplomático non eran unha carga excesiva de traballo para a súa portentosa memoria e xa dominaba moitos dos temas, escolle preparar as dúas a un tempo. Para tal motivo, tendo en conta que as prazas para inspector de traballo eran de nova creación, Lois Tobío decide partir de novo cara a Madrid²⁵⁵ no comezo do ano 1933. Alí alóxase no número 38 da rúa Castello. A súa arrendadora sería dona Patricia, unha viúva cincuentona.

Axiña terá Tobío que enfrontarse ó reto dos exames. Primeiro, ós de inspector de traballo, coa boa sorte de que consegue superar as dúas primeiras probas. Aínda que case decontado comezan os exames para a carreira diplomática, nos que obtén semellante fortuna ós anteriores. Porque eses primeiros valados que tivo que brincar resultábanlle coñecidos para el; estou a falar das probas de coñecemento de idiomas, nas que el sobranceaba. Emporiso, houbera certa chanza co choio que incluso deu para un artigo de xornal, no que baixo o título de “La institución y la Institución”, publicado no ABC por Eugenio d’Ors establecíase a diferenza entre aqueles que aprenderan o idioma de nenos coa súa institutriz francesa e aqueles que o aprenderan gramaticalmente. Predominando no oral os primeiros, co seu acento puro parisiense; pero resultando gañadores os segundos, entre os que Tobío se contaba, porque os seus exercicios escritos eran ben mellores.

Anécdotas aparte, o da carreira diplomática pintaba mellor e agradaba máis ó viveirense, sendo decisorio para que se decantase por esta que suspendera o terceiro exame para inspector de traballo, malia que Tobío o preparara acudindo a unha academia onde tomara clases da man dun enxeñeiro industrial. Pero víase que os fados tiñan reservados outros designios para o noso benquerido actor. Así pois, dedícase de cheo e con exclusividade ás probas de ingreso no corpo diplomático. Cos novos tempos

o destino do home depende de pequenas cousas como esta: somos, de certo, fillos do azar, do capricho dos deuses que xogan connosco, dixeran os vellos gregos, coma con monecos”.

²⁵⁵ D.T.L., pp. 271-272. Lois Tobío dinos da súa segunda estadía na capital do estado: “*E tamén me sentía a xeito en Madrid, e era xa a segunda tempada que nel pasaba. Aquela xente era boa, cortés e servicial, cicais un pouco inxenua, sen retranca, algo superficial, leda e o falar das clases populares facíame gracia por aquel seu ton unha miga retórico ou ‘redicho’ e o silabeo e ademáns de majo*”.

o modelo de exame cambiara algo e xa non tivo que enfrontarse a unha proba escrita. Agora os membros do tribunal interpeláranos sobre as diferentes materias a examinar, tratando así de avaliar o seu xuízo e capacidade para o cargo a desempeñar nun futuro. Dos máis de douscentos aspirantes iniciais, soamente foron aprobados vinte e sete, quedando sen cubrir tódalas prazas ofertadas. A Lois Tobío déronlle o posto do seu benquerido, para outros malfadado, número trece —dixito sempre de boa sorte para el, como ben sabemos, que nacera un día tal que así—, se ben, tempo despois descubrirá que nin ese posto estivera a piques de obter, porque Américo Castro²⁵⁶, presidente do tribunal, actuará na súa contra para baixarlle a puntuación e incluso deixalo fóra; carraxe ou manía, xa non cara Tobío mesmo, senón cara a estirpe galega, que nunca alcanzou a entender o noso protagonista dun home tan ben estimado nun país cunha fala irmá da galega, o Brasil, e porque Sánchez Cantón lle fixera chegar comentarios laudatorios a don Américo sobre a persoa de Lois Tobío e a súa importante función no Seminario de Estudos Galegos. Á parte de resultarlle chocante ó de Viveiro que el fora o único galego dos que se presentaron que obtivo praza, e iso que había entre os desa *raza* moitos tamén moi ben preparados.

Pasados xa estes trámites, os vinte e sete aprobados²⁵⁷ deben comezar un curso de formación sobre Dereito diplomático e consular. Os encargados de dar o curso eran catedráticos de universidade, funcionarios do ministerio e algún diplomático experimentado ou, dado o caso, tamén algunha figura de alcance na escena política internacional do momento. Por outro lado, este tempo de ensinanzas en común contribuíu a aumentar e estreitar fondamente os lazos de amizade entre tódolos

²⁵⁶ D.T.L., pp. 273-274. De tódalas maneiras vemos como co paso dos anos aquela carraxe que parecía ter Américo Castro cara os galegos trocara, e mesmo parece ser que durante o exilio axudara a Ramón Martínez López (a quen por certo lle falou boas cousas don Américo de Lois Tobío) a conseguir unha praza de profesor na Universidade de Texas.

²⁵⁷ Segundo di *El Compostelano* (18-II-1933 p. 2), Tobío sacou a praza na oposición. Por tal motivo, e sempre como vemos seguindo a dito xornal, é felicitado nunha reunión do Seminario de Estudos Galegos celebrada o 10 de marzo de 1933. Renunciando oficialmente, tamén según este xornal, o 15 de novembro de 1933 á súa praza como profesor auxiliar na Facultade de Dereito da Universidade de Santiago. Ata aí parece ser todo correcto, o máis curioso do caso, e que podemos ver en *El Compostelano*, é que ó final, uns días antes da súa renuncia, Lois Tobío fora ascendido para ocupar a cátedra de Historia do Dereito, en concreto o 6 de novembro de 1933. Tamén se nos fai chamativo que ós escasos dous meses de ter saído a nova sobre a obtención dun posto por parte de Tobío no corpo diplomático saíse outra do 25 de abril de 1933, que nos informa da concesión a este dunha bolsa veraniega na Universidade de Santander. Bolsa que non sabemos se chegou a desfrutar ou non, porque nas súas *D.T.L.* non se nos di nada ó respecto nin tampouco el conta que finalmente se lle ascenderá á cátedra de Historia do Dereito. Finalmente, e para rematar con este baile de datas de *El Compostelano*, comprobamos que o 28 de marzo de 1934 é convocada unha praza no benquerido Seminario de Estudos Galegos, para cubrir a baixa de Tobío como director da Sección de Ciencias Sociais, posto que, dise no xornal, este se achaba xa en Sofía.

aspirantes. Sendo Francisco García Lorca, irmán do inmortal poeta, Salvador Téllez, Jaime Argüelles e Margarita Salaverría, primeira muller que entrou na carreira diplomática en España, os persoeiros a quen Tobío lles tomará máis lei, dado que amosaba coincidir con eles en temas políticos e ideolóxicos. A tempada alemana de Lois Tobío e a súa teima europeísta facía que os seus compañeiros de promoción o alcumasen “el europeo”.

Transcorrido o tempo preceptivo de formación máis teórica, o grupo de futuros diplomáticos fará unha viaxe percorrendo as zonas do Estado Español que tiñan máis directa e intensa relación coa produción e comercio para a exportación. Véxanse: a Mancha, Andalucía e o Levante. Pese ó aparente hieratismo diplomático e ó seu bo estar, a expedición tiña ás veces máis trazos de excursión escolar, porque nos desprazamentos entre un punto e outro predominaban as cantigas dos tempos infantís. Ollemos por un breve instante as sensacións que lle produciu a Lois Tobío este percorrido por terras de España ata entón para el descoñecidas²⁵⁸:

“Aquela viaxe fora para min unha revelación pola variedade e fermosura do que vira e polo novo e diferente que era do meu. A paisaxe de Alemania non me parecera tan estraña coma moitas das que agora contemplaba. Estrañas pero maravillosas, coaquela luz, aquel claror, aquelas brancuras coas sombras violeta, aqueles azúes intensos do ceo e do mar. Sentía a atracción do home norteo pola nidia beleza das terras do sul, do Mediterráneo, que a tantos norteos enfeitizou [...]”.

Concluído o periplo, volven todos por un breve lapso de tempo a Madrid. Alí están só o necesario para que se lle firme a Tobío, dende o Ministerio de Estado, a orde pola cal era apto para continuar os cursos preparatorios e ingresar na diplomacia. Xa que logo, emprenden de novo unha xeira, neste caso, polo estranxeiro. A súa primeira parada será Xenebra, onde deben seguir uns cursos da Sociedade de Nacións. Nesta cidade neutral terán un enfrontamento sobre o tema da democracia, cos chufóns e declamadores facciosos italianos. Aínda que tamén enlazarán con Madariaga, xefe da delegación española na Sociedade de Nacións²⁵⁹, quen lles ofrecerá valiosa información

²⁵⁸ D.T.L., p. 277.

²⁵⁹ Ríos, Xulio, *Galicia e a Sociedade das Nacións*. Vigo, Galaxia, 1992, p. 11. Nesta interesante obra prologada por Lois Tobío podemos ver unhas pequenas verbas do viveirense sobre a institución creada e a situación despois da I Guerra Mundial: “*Pois pesia ás declaracións idealistas e utópicas de Wilson, ó proclamar o principio das nacionalidades, todo o que se fixo, desde o deseño das novas fronteiras ata a propia Sociedade, non foi máis que a expresión das conveniencias e intereses dos vencedores para afianzar o seu triunfo. Nin vencidos nin neutrais tiñan alí nada que facer*”. Máis adiante, nas D.T.L., pp.

sobre o funcionamento da mesma e sobre o complicado sistema internacional de relacións.

Continuando coa viaxe, e deixando atrás os cursiños xenebrinos durante os que Tobío puido coñecer afondo a cidade, agora desprázanse cara á antiga e belida capital imperial, Praga. Cos seus moradores que causan admiración naquel, porque foran quen de erguer a súa asoballada lingua. Unha feiticeira Praga da que Lois Tobío di²⁶⁰:

“Non perdera o seu carácter máxico de antano pois aínda sentía ún pasar as pantasma dos alquimistas que moraran e laboraran na procura da pedra filosofal e doutros misterios nas casas pequeniñas do seu barrio, e pairaba no ar a lembranza de Rodolfo II, aquel emperador de espírito esotérico e surrealista engaiolado polas pinturas de Archimboldo e as artes divinatorias e astrolóxicas de John Dee. Praga –dixera un dos seus fillo – está moi preto da paradoxa pois nela vívense intensamente os soños, o mundo ao revés, os disparates, e a xente móvese doadamente no límite que separa a realidade dese outro mundo de fronteiras que está por debaixo ou por enriba das cousas, o dos anxos de Rilke”.

Tralo engaiolante paso por terras checoslovacas, a expedición diríxese cara á veciña Polonia, que atravesarán de sur a norte. En tal contexto poderá comprobar de primeira man Tobío os problemas e disputas do pobo polaco con Alemaña, polo famoso e desventurado, ó cabo, corredor do Danzig, produto da pésima división de fronteiras nacida da Primeira Grande Guerra e xerme da Segunda que logo virá.

Malia estar Polonia dominada por unha ditadura encuberta, foi alí onde as súas autoridades se portaron con mellor regalía cos expedicionarios. Era este un país de contrastes, dada a súa anterior repartición e división. Nel víanse xentes con xeito vienés, outros con adobíos prusianos e outros de comportamentos rusos, porque como ven comprobaría Tobío²⁶¹: *“Non é doado recompor axiña nacións que estiveron partidas moito tempo e, no caso, a penas pasara unha ducia de anos desde que se tiña restaurado a unidade. A influencia cultural, social e política remanece, coma un eco, longamente; hai que agardar unha xeración polo menos”.*

287-288, coméntanos Tobío como nunha segunda estadía en Xenebra puido seguir unha tensa escena de enfrontamento entre as delegacións xermana e austríaca que, por mor do protocolo da Sociedade de Nacións, na cal se seguía o idioma francés, figuraban ó carón unha da outra. Estando entre os representantes alemáns Goebbels e Hess e pola banda austríaca o chanceler Dollfuss, quen subiu ó estrado para queixarse amargamente dos abusos de poder nazi e as tentativas destes por mobilizar os seus seguidores en terras austríacas e tiralo do poder. Os nazis negaron rotundamente estas acusacións, pero non tardaría moito en caer asesinado Dollfuss nun asalto nazi á chancelería de Viena.

²⁶⁰ D.T.L., p. 281.

²⁶¹ D.T.L., p. 283.

Sen abandonar os pensamentos de Lois Tobío, deleitémonos unha vez máis coas súas profundas e suxestivas descricións, neste caso, de dúas das principais cidades polacas:

“Varsovia era unha cidade evocadora, cos seus restos do pasado, palacios e igrexas, enchoupada dunha melancolía que subía do río, a que adoitan ter as cidades que viñeron a menos. Aínda máis melancólica era Cracovia, coa sua catedral gótica e a Barbacana das antigas murallas e o castelo de Wawel, a cidade onde se coroaban e sartegaban, alfa e omega, os antigos reis de Polonia. Cracovia é a capital da Galicia do oriente europeo, cuio nome, coma o da nosa proclama a sua orixe céltica. Desde aquí, e deica os Fisterres, estendérase por toda Centroeuropa aquel pobo que constituí, sen dúbida, a derradeira camada masiva chegada á nosa terra”.

Dende a evocadora chama do pasado celta, Tobío e os vinte e seis compañeiros trasládanse ata unha vella e descoñecida Alemaña. Nada máis chegar a Berlín de novo, o viveirense decátase abraiado de que a suba dos nazis ó poder trocara as cousas²⁶²: *“Non se vían máis ca bandeiras vermellas ca svástica por todas partes. Moitos SA fachendosos, desafiante, en parellas, a bater forte no chan coas suas altas botas”.* Aínda así, o goberno alemán non os trataba mal. Incluso tiveron a ocasión de visitar, a saber por qué, un laboratorio de bioloxía, onde se traballaba arredor das investigacións xenéticas e dos cruces raciais, dirixido paradoxalmente por unha xudía²⁶³. No seu retorno a terras xermanas Tobío tivo ocasión de xuntarse de novo con Elisabeth, a súa moza alemana, da cal quedou desencantado, porque malia considerarse demócrata non vía con malos ollos a vitoria de Hitler. Segundo razoaba o noso protagonista²⁶⁴: *“Parecíame que neles o degoiro de recompor a nación tronzada e aontada era máis forte do que calquer outra consideración e pensaban que Hitler eran quen a facelo. Pero o destino, o schicksal que tanto obsesinou sempre aos alemáns, fará de el, pola contra, o axente dun final aínda máis tráxico”.*

En outono de 1933, despois de ver o estado en que se atopaba a súa malpocada Alemaña, Lois Tobío e os demais aspirantes fan viaxe de volta a Madrid. Xa superados tódolos cursos e xeiras preparatorias, era hora de agardar pola resolución final. Esta foi propicia para Tobío que lle permitiu subir uns chanzos no escalafón, pasando do seu

²⁶² D.T.L., p. 285.

²⁶³ D.T.L., p. 286. Cóntanos Tobío como entre sectores xudeus non foi mal ollada a chegada dos nazis ó poder e por iso colaboraron con eles, dicindo que seguramente iso se debera a unha actitude de auto-odio, parecida tamén á que se enxerga nos galegos.

²⁶⁴ D.T.L., p. 287.

afortunado posto trece a un nada desdeñable número seis. Grazas, en boa medida, ós óptimos informes e traballos feitos recollendo as impresións producidas durante o itinerario por terras estranxeiras. Era, entón, pola favorable posición que acadara que Lois Tobío podía solicitar un destino fóra de España, cousa que el quería, en troques de estar agardando en situación de expectativa de rumbo. Resulta, por iso, que Tobío se decanta como lugar da súa parada polo viceconsulado de Xerusalén. Pero cando se atopaba preparando a partida recibe unha chamada dun compañeiro de promoción, ó cal lle interesaba o posto de Xerusalén e lle solicitaba un troco polo de secretario da legación de Sofía que el escollera. Lois Tobío accede sen problemas ó cambio, dado que calquera dos dous destinos lle agradaban; non obstante, a seu pai non lle compracía en demasía tal troco, porque tiña a esperanza de que o fillo en terras de Oriente Medio recuperase a fe perdida. O que si quería Tobío era pasar as vacacións de Nadal na súa casa. Aínda que a tentativa viuse truncada por unha chamada do ministerio que urxía a súa ocupación inmediata do cargo, posto que non había ningún funcionario de carreira na legación e a mesma era atendida por un vicedónsul honorario.

É así como Lois Tobío chega á capital búlgara o 26 de decembro de 1933, vía Xenebra, despois dun traxecto no *Simplon Orient Express*. Na estación é recibido por dous xudeus sefarditas²⁶⁵, David Haimof, o vicedónsul honorario e Josef Davidof, o chanceler da legación. O país²⁶⁶ ó que chega Tobío é naquela época un reinado baixo a soberanía do rei Boris. Bulgaria atópase moi empobrecida polas consecuencias da I Guerra Mundial e vivindo unha situación política inestable.

²⁶⁵ D.T.L., p. 296. Ollemos o que nos di Tobío sobre estes sefarditas ou espanioles: “*Estes espanioles eran principalmente xente de comercio e de banca e profesionais do dereito e da medicina, escritores, de formación francesa os máis deles porque Francia coidara moito este aspecto da súa expansión polo Próximo Oriente a través da Alliance Israelite Universelle: case todos estudaran en escolas francesas e por eso o ladino da xente culta estaba inzado de galicismos; lémbrome, por exemplo, que nunha conferencia que dera no ‘Centro Español’ un coñecido intelectual sefardí, aos ‘seres’, no senso filosófico, chamáballe ‘etros’. Ese centro era unha sociedade recreativa facía tertulia, xogábase, bailábase, organizábanse festas e dábase algún concerto ou conferencia: eu falei nel alguna vez sobre temas relacionados coa moderna literatura española*”. Nós temos a sorte e a honra de ter, grazas ó impagable labor de Constanza Tobío, filla de noso benquerido Lois, esa conferencia que menciona Tobío nas súas D.T.L. Esa e case que todas as mencionadas nesa obra, como xa dixemos. Dita comunicación, único traballo inédito e manuscrito que del se conserva anterior á Guerra Civil Española, versa sobre a prosa española dende o século XVI, o chamado Século de Ouro da literatura española, ata o século XX, onde se remata falando de autores daquela contemporáneos, coma Valle-Inclán, Azorín e Gabriel Miró. Vexamos unhas pequenas verbas da mesma: “*El hecho es que la prosa castellana es la más llena, magnífica, solemne y sonora de todas las literaturas que subsiguen al renacimiento [...]*”.

²⁶⁶ D.T.L., p. 289. Nel recolle a opinión das impresións da persoa que ocupou o cargo antes ca el na legación española. Este coméntalle o seguinte que Tobío parafrasea desta maneira: “*Díxome que era unha marabilla, un deses sitios nos que, coma se di, éntrase chorando e sáese chorando porque, debaixo da súa aparencia griseira e morna, latexa un mundo cheo de interés, novedoso e mesmo engaiolador*”.

Percibamos por un intre como era a capital da Bulgaria á que chegou Lois Tobío²⁶⁷:

“Sofia era unha cidade pequena e graciosa, moi limpa e ben soleirada, nalgunhas ruas con pavimento de tacos de madeira que facía lene o camiñar. Non chegaba por aqueles anos ao cuarto de millón de veciños e o ritmo urbán era calmo e pracente. Non había nela barrios miserentos, deses que adoita haber nas grandes metrópolis, e, en coxunto, daba a impresión dun vivir modesto pero dabando cómodo e sen grandes contrastes no económico e social. Desde que Bulgaria acadara a independencia, Sofia fora medrando coma capital do novo estado. Tiña bons centros de ensino, museus e un teatro oficial, a parte doutros privados, o ‘Naroden Teater’, ou Teatro Nacional, no que había función todos os días, alternando ópera e drama”.

Aqueles xeadas e invernais rúas sofiotas ás que arribou Tobío ofrecían imaxes ben paradoxais. Porque era perfectamente palpable o contraste entre a xente que se vestía seguindo máis ou menos un estilo occidental e aqueles labregos con pelizas coloridas e os seus galorchos picudos, que alí chámanse *kalpak*; ou os popes barbudos e guedelludos que portaban sombreiros en forma de cheminea; os turcos co seu máis cativo fez, acompañados das turcas tapadas ata as orellas; os vendedores albaneses de *bosá*, auga de cebada, ataviados á antiga forma turca. Todo isto sazonado cos postos onde se vendían doces tradicionais orientais, cos cafés turcos, coa súa xente na porta fumando narguilé, cos seus abondosos baños turcos tamén, nos que Sofia é privilexiada polas súas fontes de auga quente natural. Tendo como contrapunto este colorido collage uns negros corvos sempre alborotadores que asexaban dende os tellados.

A Bulgaria á que chega Lois Tobío a finais de 1933 saía, como xa dixemos, aínda das tachas que lle caeran enriba por ter participado no bando dos vencidos durante a I Guerra Mundial. A decisión fora do tsar Ferdinand²⁶⁸, de orixe alemana. Este actuara conforme ás súas filias desbotando o sentir do pobo búlgaro por Rusia, país este último a quen lle debía Bulgaria a súa independencia.

²⁶⁷ D.T.L., pp. 291-292.

²⁶⁸ D.T.L., p. 303. Observemos o que nos di Tobío sobre ese tsar búlgaro: *“Ferdinand de Saxonia-Coburgo-Gotha é un curioso caso de autócrata algo anacrónico, un déspota ilustrado après la lettre, gran organizador, requintado, culto, sensual, afouto polo progreso do seu reino. Fora oficial do exército austriaco, era de xinea francesa pola nai, Clementina, nada menos que filla de Louis Philippe, e casara con María Luisa de Borbón Parma. Sabía moito de botánica e colleccionaba pedras preciosas que gustaba de remexer e deixar esvarar entre os dedos, deleitándose co seu tacto [...] Tiña soños de príncipe oriental e nas guerras balcánicas o seu fito era chegar a restablecer o Imperio Bizantino e porse na cabeza a coroa de basileus”.*

Malia iso, Ferdinand fora o creador da moderna Bulgaria, dotara ó país de boas escolas, estradas e obras públicas, reformando a antiga e corrupta administración legada polos turcos e, por suposto, creara tamén un exército moderno. Concluída a I Guerra Mundial con consecuencias desastrosas para Bulgaria, Ferdinand abdicará no seu fillo Boris²⁶⁹ —que gobernaba ó arribar Tobío a Bulgaria— e co cal poderá ter varias conversas a soas, segundo os usos diplomáticos.

A corte sofiota era tirando a modesta, aínda que Ferdinand nos seus tempos, e dado que fora criado en Viena, propuxérase crear unha copia reducida da corte dos Habsburgos que el coñecera. Pero ó non dispor nin de cartos nin de cortesáns, porque a meirande parte da nobreza pasara a mellor vida no tempo da dominación turca, tivo que transformar en cortesáns, xa que logo, a pequeno burgueses e mesmo nalgún caso a xentes do agro. Malia que xa no reinado de Boris había unha pequena elite culta formada no estranxeiro, o país estaba sumido nunha profunda ruína como consecuencia do pago das reparacións da I Guerra Mundial. Con todo, Boris sempre gustou de aparentar e, ó cabo, a corte de Sofía viña semellar unha opereta vienesa representada nun teatro provinciano.

Boris alcanzara o trono na xuventude, ós 24 anos, tras finalizar a I Guerra Mundial. En primeiro lugar, encargara a formación do goberno a Alexander Stambuliski, fillo de labregos, que estivera condenado na cadea durante tres anos por ameazar ó tsar Ferdinand cunha ondeada de violencia se este se puña de parte do bando dos imperios centrais; aínda que de resultas, Stambuliski foi o que asinou o tratado de Neuilly. O partido que el dirixía mantiña unha loita *sui generis*, porque non propugnaba un conflito de clases entre capitalistas e propietarios senón entre o agro e as vilas, esixindo desta maneira a expropiación dos grandes latifundios en poder da Igrexa, da Coroa e en mans privadas, para así poder repartilos entre os refuxiados búlgaros que viñan das zonas que Bulgaria perdera no conflito armado. Pero a estraña ditadura do agro sobre a cidade que Stambuliski instaurara non duraría moito e este será asasinado en 1923, sendo substituído por outro goberno despótico en mans dun tal Tsankof que se

²⁶⁹ D.T.L., p. 304. Coméntanos Lois Tobío sobre Boris o que segue: “[...] Boris, que era, polo trexeito físico e polo carácter, máis Borbón ca alemán, saía á nai. De algo menos que mediana estatura, tiña o nariz da familia materna, ollos verdes de mirar esquivo e esculcante, ancha fronte curvada, cranio calvelo, bigode pequeno recortado e beizos finos que as veces asomaban unha expresión irónica. Dicían que tamén era moi dado á botánica, que sabía moito de mecánica e doutras cousas, que falaba moitas linguas, que era moi afeizoado ás carreiras de automóbeles pero que a súa teima maior era coller unha locomotora e conducila ata Dragomán, na fronteira con Iugoslavia”.

dedicou a vingarse desfacendo os logros conseguidos polo seu antecesor, ó que os partidarios daquel (Stambuliski) contestaron mediante unha campaña terrorista.

En decembro de 1933, data na que Tobío pon os pés en Bulgaria, as cousas parecían atoparse máis calmas. O goberno estaba en mans dunha coalición de catro partidos, presidido por Nicola Muxanof, o cal adoitara unha política de tolerancia e reconciliación nacional. Pero a crise económica e o auxe do comunismo, dada a influencia e simpatía cara a Rusia pola meirande parte do pobo búlgaro, viñeron dar ó cabo con outra situación de inestabilidade e cambio político. O caso foi que os comunistas obtiveran, grazas ó apoio dos traballadores que coa crecente industrialización foran substituíndo ós labregos, a maioría absoluta de concelleiros na capital búlgara nas eleccións municipais de 1932. Os sectores de ultradereita alarmáronse ante a situación e como consecuencia o parlamento anulou as actas deses concelleiros e, por enriba, encarcerou a algún deles. Como o goberno non se puña de acordo sobre a actitude que debían seguir verbo dos comunistas, xunguido á mala situación económica pola que pasaba o país, isto deu lugar finalmente a que un grupo de militares asaltaran o palacio real en maio de 1934. Instaurándose así unha nova ditadura, en convivencia co rei Boris, a cal resultou incapaz de resolver os problemas económicos, pero que levou a cabo dúas medidas que acaerán moi ben entre o pobo: establecer relacións coa URSS e rematar co problema macedonio²⁷⁰. Pese a iso, as cousas non rematarán así, Boris despertará do seu letargo e decidirá cambiar o escenario dos acontecementos substituíndo ó xefe da ditadura militar por outro miliciano; idea que

²⁷⁰ *D.T.L.*, pp. 310-312. Resumamos a información dada por Tobío sobre a cuestión macedonia. A cousa era que Macedonia estivera dividida en tres partes, unha parte grega, unha iugoslava e outra búlgara. O pobo macedonio compartía maiores semellanzas e simpatías cos búlgaros; pasando despois da guerra moitos macedonios coma refuxiados das zonas grega e iugoslava á búlgara. Pero isto non quedou nun mero trasvase poboacional, os macedonios asentados en territorio de Bulgaria decidiron crear a Organización Revolucionaria Interna de Macedonia (ORIM) para loitar contra os gregos e os iugoslavos. Para elo, comezaron unha campaña terrorista pola fronteira que o pequeno exército búlgaro era incapaz de controlar e que fora ben acollido entre moitos sectores da poboación de Bulgaria, aínda que isto daba lugar a tensións con gregos e iugoslavos. Co tempo comezaron as discrepancias dentro do ORIM, entre aqueles que propugnaban unha unión con Bulgaria e aqueles que optaban por unha Macedonia unida, autónoma e dentro dunha federación dos eslavos dos Balcáns. Entrementes, Mussolini aproveitou a situación ó ver as augas revoltas, así, baixo unha finxida axuda ós partidarios da unión con Bulgaria, escondíase un fomento dos actos de terrorismo contra Iugoslavia, coa cal xa se achaba enfrontado. Comezou logo a dar cartos e os actos de terrorismo da ORIM tomaron cada vez máis forza e relevancia, pero non soamente aumentaron estes actos de violencia externa senón que no seo da organización os da ORIM, partidarios da unión con Bulgaria, deron en perseguir e asasinar ós federalistas. Na tempada que Lois Tobío chegou a Sofía os membros de ORIM campaban con liberdade pola cidade, sen ocultarse, cos seus uniformes paramilitares, tiñan o seu cartel xeral nun hotel situado no centro da capital e dedicábanse a extorsionar ós empresarios locais. A ditadura militar que subiu ó poder en 1934 decidiu frear este problema encarcerando ós dirixentes da ORIM, facéndolles entregar as armas e acabando coas bases que estes tiñan no país.

non lles resultou atractiva ós que tiñan que deixar o goberno, polo que optaron por intentar unha nova conxura, que se viu frustrada porque o rei actuou a tempo e detivo ós conspiradores, formándose finalmente un goberno de civís, de centro, que seguiu unha liña de moderación.

Xa unha vez presentado o país polos ollos tobianos, podemos agora entrar na vida e traballo do de Viveiro en Sofía. A legación española encontrábase na rúa Neofit Rilski, nome dun monxe que escribiu a primeira gramática búlgara. Era unha casa de aluguer, arrendada a un sefardita de apelido Mordohai, que era cidadán español, como moitos dos sefarditas que alí se atopaban aínda que na súa vida tiveran postos os pés en terras españolas. Isto non era óbice para que moitos deles sentiran saudade da terra dos seus devanceiros, incluso sabían de que vila procedía a súa familia, crearan un Centro Español e aínda falaban o ladino. España non era soamente unha terra da que foran expulsados senón que era para eles o seu Sión, máis que Xerusalén, que lles quedaba lonxe no tempo.

Tobío acomodase, entón, na vivenda da legación, comezando a traballar²⁷¹ sen ningún tipo de experiencia previa nin ningún tipo de supervisión, pois carecía dun xefe ó seu carón que o puidera guiar. Produto da súa inexperiencia, e da súa boa fe, toma a decisión de dar a coñecer ás autoridades búlgaras e ás demais delegacións diplomáticas acreditadas nese país que el era agora o encargado da legación española; posto que el si era funcionario de carreira e non lle parecía procedente que achándose el alí presente se levasen aínda as relacións a través dun vicecónsul honorario. Esta enérxica afouteza seralle reprochada dende Madrid, alegando que, segundo os usos diplomáticos, non podía presentarse a si mesmo. Cabe dicir que esta será a única pexa que teña no desenvolvemento do seu labor.

Ó arribar á capital búlgara, Tobío non se atopou con máis españois de España, agás co lector de español da Universidade e a súa familia. Un tipo peculiar, afeccionado ó xogo e que vivía moi por enriba das súas posibilidades. Gozaba dunha especie de pasaporte diplomático co cal cada certo tempo ía ata París, volvendo sempre cheo de regalos para os seus, presentes, que tendo en conta o pouco estipendio que gañaba, chamaban a atención do noso protagonista que andaba xa coa mosca tras da orella. As súas sospeitas serán confirmadas máis tarde, cando un dos seus coñecidos sefarditas lle

²⁷¹ Durán-Loriga, Juan, *Luis Tobío recuerdos de un diplomático intermitente*. Burgos, Editorial Dossoles, 2003. Nel atópase unha selección e tradución ó castelán dos anos que exerceu de forma interrompida Tobío coma diplomático, e que veñen narrados nas súas *D.T.L.*

poña sobre aviso en relación co lector, ó cal acusa de andar implicado no tráfico de drogas, en concreto, de opio. Ata aquel entón Lois Tobío sempre tivera unha boa e cordial relación con el e os seus familiares, que inclusive o acolleran con engado nas visitas que facía á súa casa. O problema xurdiu cando o lector tivo que renovar o seu pasaporte e Tobío, que xa andaba informado das súas escuras manobras, rexeitou facer tal renovación coa falsa escusa de non estar el capacitado, pero o que pretendía era descubrir de que pé coxeaba realmente o lector. A actitude de Tobío espertou abraio e xenreira nel, quen comezou a insultalo chamándolle mal amigo, porque lle impedía con esa acción levar a cabo, segundo o lector, un negocio de exportación de ovos de Turquía cara a España co que gañaba un necesario sobresoldo para vivir de xeito máis folgado durante a súa estadía en Bulgaria, argumento totalmente falaz.

A vida en Bulgaria, polo xeral, era ben modesta, sen facer moitas chufas. Non había nin tendas de luxo nin hoteis e restaurantes de sona, aínda que alí se producía e comercializaba caviar do Danubio. No tocante ó sexo, non había en Sofía as eivas e prexuízos das sociedades occidentais urbanas e burguesas. O noso home puido gozar desa desinhibición grazas á axuda dalgunha que outra celestina e entrar en contacto con varias mulleres desa sociedade, moitas delas casadas ou con mozo. Vese, xa que logo, que non había moitos escrúpulos nisto do amor na comunidade sofíota, máis aínda se mediaba algunha vantaxe económica de por medio.

En Sofía a tarefa de Tobío consistirá en obter datos sobre a situación política, socioeconómica, cultural e internacional do país e informar e xestionar os asuntos que se tivesen que tratar co goberno búlgaro. Sen desbotar nunca a importancia da función representativa nas xuntanzas sociais, nos festexos, en comidas de protocolo, etc. Nestes lugares o viveirense obtiña moita información para poder realizar posteriormente os tratos e cometidos necesarios. Sobre a súa función representativa dinos²⁷²: *“Tocantes á laboura de representación, que algúns coidan banal e mesmo merecente de críticas, expoñente de frivolidade e faineantismo dos diplomáticos, é de fundamental importancia non só pola cortesía e para manter o prestixio do país senón porque esa vida de relación social e festas [...] constitui unha fonte inapreciable e insustituible de información e mesmo ocasión para iniciar tratos e facer xestións”*.

Entre as numerosas delegacións diplomáticas coas que Tobío estableceu tratamento —franceses, ingleses, polacos, romaneses, arxentinos— podemos salienta

²⁷² D.T.L., p. 345.

dous contrapuntos e, xa que logo, polos opostos. Por unha banda a legación diplomática da URSS, coa que a ditadura militar búlgara, coma xa mencionamos, acababa de restablecer as súas relacións. Estes corresponderon grata e rapidamente e non tardaron en mandar ó seu representante. O cal se ocupaba de organizar famosas e soadas festas, para nada caracterizadas pola austeridade como cabería esperar: nelas todo era ó máis puro estilo *belle époque*, con cociña e champaña francés servidos en exquisita porcelana dese país ó igual que a cristalería, de *Baccarat*, iso si, convenientemente gravada coa fouce e o martelo. Neste sentido queda axeitado que fagamos referencia a un comentario de Tobío, o que nos dá unha vez máis proba da súa integridade e bo xuízo, pese a situarse na póla esquerda do nacionalismo galego e de beber das fontes marxistas, onde nos relata o seguinte sobre este modo de ser ostentoso dos soviéticos:

“Sempre me estrañará esa pervivencia dos luxos da vella sociedade rusa na soviética, o gusto pola ostentación, o requintamento do ballet clásico, alí mantido con máis pureza do que en ningures, os profusos adovíos modernistas do metro de Moscú e tantas cousas máis que non semellaban estar moi en armonía cun sistema que debería pandear ao severo e ascético. Non cabe dúbida de que a revolución rusa foi nese e noutros aspectos, coma no vestir, menos ‘revolucionaria’ cá francesa. Parece coma se os ‘proletarios’ deparasen chegar, por despique, a posuír e deleitarse cos bens de que gozaran a aristocracia e a alta burguesía e que denantes lles estiveran vedados, sen coidarse de crear outros máis en harmonía coa nova sociedade que teimaban forxar”.

Pola outra, e deixando de lado as exuberancias comunistas, reclamará a atención de Lois Tobío, ben relacionado coa numerosa xente que coñecerá por aquel entón, a figura do Delegado Apostólico de Roma, un tal monseñor Roncalli. Que máis tarde chegaría a ser Xoán XXIII. Del apunta Tobío²⁷³, aparte de destacar a súa vasta cultura e formación e o pracer da súa conversa, o que segue: *“Roncalli, home xangal e de dondas maneiras, cun certo aquel de abade de aldea [...] No tempo que coincidimos en Sofía, puiden decatarme do elevado espírito de Roncalli, da sua bonhomía, da comprensión que tiña para todo e para todos e da sua sinxeleza de trato e aparencia que o levará máis adiante, cando estea na cadeira de Pedro, a desbotar os adovíos de ‘sátrapa persa’, coma el dicía”.*

Pasado pouco tempo da súa chegada, Lois Tobío recibirá ó primeiro dos tres xefes que tratará durante a súa etapa búlgara. Un catalán de Sitges, fillo dunha familia de vella liña fidalga, chamado Manuel Llopis de Casades. Nos seus quefaceres era un bo

²⁷³ D.T.L., p. 320.

e experimentado diplomático. Froito das magníficas xestións de ámbolos dous —que conseguiron que se asinase un acordo comercial moi vantaxoso para os exportadores do Levante e Cataluña, a cambio da importación en España dos saborosos ovos búlgaros—, Tobío acadará pronto os seus primeiros recoñecementos ó seu labor na carreira diplomática. Así, o goberno búlgaro daralle unha condecoración como Cabaleiro de San Alexandre e o homónimo español concederalle a Orde da República. Paradoxos da vida de Lois Tobío, estas hanlle durar pouco. Nuns anos, ámbalas dúas condecoracións seranlle retiradas. A búlgara polos comunistas e a española polos franquistas.

Llopis tiña unha saúde feble, padecía artrite defórmante e o costume de só comer polo asado, co que ó pouco caeu enfermo. Saíranlle un montón de furúnculos polo corpo, malia o seu ingreso no hospital ruso, os esforzos serán inútiles e finará o 11 de marzo de 1935.

O seguinte xefe de Tobío foi Sanz y Tovar, individuo desleixado e mal afeito ó traballo; só se alimentaba de fiames e comida mercada por el na propia delegación, aparte da súa falta de aseo na súa vestimenta, por ter soamente un único traxe que usaba tódolos días. Como era un absoluto folgazán, deixou toda a responsabilidade da legación²⁷⁴ nas mans de Lois Tobío. Por sorte, tal personaxe non duraría moito tempo no cargo.

O derradeiro xefe que tivo Lois Tobío en Bulgaria foi Carlos de Miranda y Quartín; de nai inglesa, home distinguido, competente no traballo e correcto no trato, co que Tobío se levará perfectamente dende o comezo. A excepción dos dous xefes anteriores que eran solteiros, Carlos de Miranda estaba casado; circunstancia que obrigou a Tobío a deixar libre o apartamento que tiña na legación e a ter que procurarse unha vivenda pola súa conta; vivenda que encontrará, abofé case decontado, coa chegada do novo lector de español, Estanislao Quiroga y Abarca —o anterior, do que xa falamos, non retornará tralas vacacións— con quen a partir de entón compartirá piso.

²⁷⁴ D.T.L., p. 328. O bo labor diplomático de Tobío contrasta coa desidia de Sanz y Tovar. E é por iso que Lois Tobío nos deixa de novo unha valiosa reflexión, neste caso, sobre a carreira diplomática e a necesidade dun control sobre as funcións e condutas dos diplomáticos. Nas súas verbas: “*Porque, unha vez salvado o ingreso, o resto era coser e cantar e ún podía botarse á bartola deixando que o escalafón o fose subindo de categoría, un capital seguro que non se esgotaba, sempre a dar intereses crecedeiros, fixera ún o que fixese ou non fixese (fóra de casos moi escandalosos)*”. Podemos ver a través da opinión de Tobío a evolución que tivo lugar na carreira diplomática dende a época do seu benquerido Gondomar, posto que cando Gondomar exerceu o seu posto foi a cargo do seu capital persoal e dun escaso recoñecemento.

En Bulgaria non todo era traballo e o noso diplomático aproveitará a súa estadia para moitos mesteres máis prosaicos, pero non menos proveitosos, como iniciarse na práctica do esquí, o deporte nacional búlgaro, ou tornar á experiencia xa probada do tenis nos veráns viveirenses, ou da equitación, que coñecía dende a súa época de quinto. Aínda que por enriba deses hábitos máis ou menos novidosos, Tobío seguirá coa paixón pola lectura —sobranceira na literatura francesa contemporánea— e co seu costume das camiñadas, herdada dende neno e inculcada polo seu pai. Esta teima foille propicia para poder coñecer ben outras paraxes das terras búlgaras; acompañado nas súas excursións case sempre por algún compañeiro sefardita. Así presentóuselle a ocasión de descubrir un pobo de pastores nómades de orixe e lingua romanese ou de mergullarse no pluralismo da xente dos Balcáns, capaces de cambiar do grego ó turco, ó ladino, ó búlgaro ou ó francés con grande facilidade e naturalidade.

Con todo, sobre esas cousas citadas con anterioridade, emerxe o afán de coñecemento de Tobío, que o impulsará a dedicar parte do seu ben aproveitado tempo libre e dos seus esforzos á aprendizaxe do búlgaro. Unha lingua que ata había pouco estivera sometida, como o galego, e que se atopaba en proceso de recuperación dende o século XVIII. Observemos nas verbas do noso home o porque desa curiosidade²⁷⁵: *“Sempre sentira grande interese polas literaturas ‘pequenas’, as de linguas minoritarias, a miúdo asoballadas, e de cultivo recén, por ser tamén o caso da miña”*.

Xa vimos como o desempeño das súas tarefas non só lle traerá loores curriculares, en Sofía terá Tobío tempo de lecer para moverse libremente polo país. Para avanzar máis rapidamente que a pé, Lois Tobío sacará o carné de conducir; mercando nun primeiro momento un DKW²⁷⁶, que provocaba chanza polo seu escaso e pouco representativo tamaño para un diplomático. Nel, e nun máis apropiado Mercedes que mercará con posterioridade, percorrerá cidades de vello como Tórno, Varna e Plodiv.

Non soamente visitou Lois Tobío vilas dentro de terras búlgaras senón que tamén sairá das súas fronteiras co gallo de percorrer outros países, como Austria ou os

²⁷⁵ D.T.L., p. 343.

²⁷⁶ D.T.L., p. 348. Con este automóbil tivo un desagradable percance Tobío. O caso foi que un día ía conducindo a pouca velocidade, porque non había moito que aprobara o carné, e atropelou a un rapaz moi preto do hospital ruso. O de Viveiro consideraba que o golpe non era para tanto, pero o rapaz foi deseguido ingresado nese centro hospitalario. Por recomendación do xefe de protocolo do Ministerio de Asuntos Exteriores, para que o asunto non trascendera ós xornais, Tobío chegou a pagar unha certa cantidade de diñeiro.

colindantes con Bulgaria, Romanía, Turquía, Grecia e non nos esquezamos da súa querida e anhelada Alemaña, que atopará agora baixo o xugo do nazismo.

Comecemos logo por Austria. Tobío estivo alí no verán de 1934; visitou primeiro a turística zona de Velden, pasando despois a quedar unha tempada en Viena, na cal acudiu a tertulias cun grupo de españois, pensionados, estudantes, artistas e xornalistas. Examinemos as impresións que nos legou Lois Tobío sobre a feiticeira Viena²⁷⁷:

“[...] cidade que sempre tivo grande engado para min por ser un dos centros de alta tensión cultural europea. Levaba ela con grande dignidade o seu devecimento coma esas familias que viñeron a menos pero manteñen a súa prestancia. Aqueles grandes palacios, aqueles momumentos, aquel empaque, criados para un imperio, viñan estar fora de proporción para o pequeno estado a que quedara reducida Austria [...] O que máis me engaiolara de Viena era xustamente esa actitude de armonizar os opostos, conciliando unha frivolidade requintada, a da música popular, da patisería exquisita, das reunións sociais elegantes e distinguidas coa consideración das extremas da vida do home, a arela do bon vivir non por inconsciencia senón por superconsciencia ata chegar a idea de que nada val nada, de que todo é vaidade e que a única verdade é a caducidade de todo e de todos”.

Case que por aquel tempo tamén puido visitar Romanía. País que saíra beneficiado da guerra e acadara novos territorios, os cales lle acabaran traendo problemas, como o da minoría húngara en Transilvania e a búlgara en Dóbruxa. Romanía era naquela época unha monarquía, cun curioso rei por certo, o melodramático Carol, que grazas ás súas maquinacións chega a instaurar unha ditadura no país. Consideremos antes de partir da Romanía tobiana os matices que el albiscou nas súas terra e xente²⁷⁸:

“Bucarest era naqueles anos unha cidade de grande aparato e brillo, a súa sonada calea Victoria estaba chea de tendas de luxo que pouco tiñan que envexar ás de París, que por eso chamaban a Bucarest o París do Balcán. As donas da sociedade eran moi cultas, ademáis de elegantes e engailadoras, formadas en Francia ou a francesa en todos respectos [...] Esa condición refinada e civilizada fixo que os rumanos, a diferenza doutros pobos veciños, odiase, en xeral, a violencia e resultase pouco axeitado para a guerra, preferindo sempre a diplomacia, os arranxos e os métodos indirectos, os camiños desviados cun certo aquel de maquiavelismo, un pouco ao estilo dos italiáns”.

²⁷⁷ D.T.L., p. 353.

²⁷⁸ D.T.L., p. 359.

Así mesmo gozou de dúas temporadas en Istambul, na primavera de 1935 e retornando ó ano seguinte de novo. A Turquía que se atopa Tobío esta baixo o mando do revolucionario Mustafá Kemal, o vencedor, o pai dos turcos; un ditador e déspota ilustrado que emprendeu reformas de occidentalización da sociedade turca, sen contar, paradoxalmente, para nada con occidente. El substituíu a escrita árabe pola latina; prohibiu o turbante e o fez nos homes e que tapasen a cara as mulleres, contribuindo con outras reformas á súa liberación; levantou a prohibición de beber alcohol... Velaí as verbas de Lois Tobío sobre esta cidade e as súas xentes²⁷⁹:

“Estambul impresinoume grandemente pola melancolía que deitaban os seus monumentos ao ter deixado de ser capital imperial, bizantina primeiro e turca despois, ao cabo de milenio e medio. Pasáralle o que a Viena pero aínda peor. A xente que vía pasar tiña, na maioría, expresión apouvigada e miserenta, era coma a concurrencia dun enterro multitudinario e pobre. Mesmo no Bazar non se sentía a acostumada ledicia argalleira dos tendeiros e siareiros. A pasividade oriental acrecentábase co devalo da cidade, da cidade única, da cidade por antonomasia [...] Todo alí era ruína, marabillosa ruína, ruínas de todo, ruínas de ruínas [...] Non se ten insistido dabondo no que o Occidente medieval lle debe a Bizancio. Pásase sobre este tema, no insino e nos libros, ás caladas, en puntas de pés, coma se quixeran gardar para si todo o mérito da creación e desenrolo, cando a verdade é que o Occidente estivo a zugar sen tregua e con abastanza da arte e, en xeral, da cultura bizantina durante todo o milenio medieval”.

Vista xa a turca Istambul, non podía Tobío deixar de visitar a gloriosa e grega Atenas. Na compañía dun compañeiro de promoción e a súa dona helena puido percorrer case que toda a capital ateniense, a nova e a vella, e tamén Delfos. Valoremos agora, como non, algúns dos apuntamentos de Lois Tobío sobre estas terras helénicas²⁸⁰:

“[...] é case un milagre que o Partenón aínda estea en pé, malia as suas feridas, coas cousas que tivo que aturar, voladuras e roubos. Na aba da Acrópolis hai dous teatros, un a carón do outro, un romano e o outro grego: este, o de Dionisio, máis achairado e aberto que o romano, deixoume unha fonda impresión non só pola sua equilibrada fermosura senón polas inscricións que hai nos asentos do primeiro renque que sinalan a qué maxistrado da cidade correspondía cada ún. Estes achegamentos ás cousas pequenas do pasado sempre me causaron unha emoción saudosa e indescriptible, saber que nestas cadeiras asistían aqueles homes a unha representación de Esquilo ou Eurípides [Máis adiante, sobre unha visita á luminosa praia de Glifalda dinos] Moito tivo que ver, sen dúbida, esta claridade ateniense na que os contornos son nidios, precisos, xeométricos, na conformación da mente e a sensibilidade helénicas. Para min este ambiente tiña un engado indicible, coma o

²⁷⁹ D.T.L., pp. 364-365.

²⁸⁰ D.T.L., pp. 368-369.

dunha amante sensual e seductora que engaiolaba o meu cerne nórdico, cantábrico. Ao pasar polas ruas entretíñame por veces en ler os letreiros das tendas e oficinas que non raramente evocaban palabras venerables da linguaxe científica resultando unha miga cómico velas empregadas en cousas do vivir diario”.

Non podía Tobío rematar a súa xeira por terras europeas sen tornar á súa benquerida Alemaña. Tal aconteceu a finais de 1935, comezos de 1936, en pleno dominio nazi. O pretexto inicial da súa visita sería acudir ás Olimpíadas de inverno de Garmisch-Partenkirchen, pero, en realidade, a súa verdadeira intención era atoparse coa súa amada Elisabeth, a cal gardaba o desexo de casar con el. Desexo que non se viu cumprido polo rexeitamento de Tobío, alegando que os problemas en España ían en aumento e non manifestaban visos de devalar. Así a todo, tivo ocasión Tobío de estar con ela na doce Munich²⁸¹:

“Munich era coma unha pequena Viena, algo provinciana, pero tamén cidade da arte, barroca, católica e sentimental [...] As torres de remate de cebola erguíanse encol da masa urbá e había un barrio de artistas coma un pequeno Montmartre. Os Wittelsbach mandaron aquí seica máis tempo do que ningunha outra dinastía europea para dar de si, preto xa do final, esas dúas flores velaíñas que foron Sisii e Luis II, o rei cisne. Non deixa de ser unha irónica paradoxa do destino que o nazismo tivese aquí o seu berce e vise tamén o brutal tronzamento da súa ponla máis arriscada coa morte de Röhm e os seus”.

Pero non podemos abandonar aínda a Alemaña de Lois Tobío sen ollar a súa análise sobre a aberración nazi²⁸²:

“O fenómeno do nazismo, que eu vivín na Alemania en tres tempos, coma axitación na rua primeiro, despois xa no poder, con Hindenburg ou sen el, e na etapa que comezou coa noite dos coitelos longos, tiña varias raigañas. Había xa que logo, o desexo de buscar un castrón emisario a quen apor os males que agañotaban ao pobo e que eran debidos á pésima política dos seus dirixentes. Como entre os donos de empresas había algúns xudeus, chegados, se cadra, de fóra despois da guerra, fixérase un trasvase da loita de clases para a loita racial, que tiña tradición nos progroms e en certas teorías, e eso explica que o nazismo inzara entre os pequenoburgueses proletarizados: dáballes unha ideoloxía que, defendendo os seus reclamos económicos, non os obrigaba, como o marxismo, a renunciar aos seus prexuícios de clase e conceptos herdados. Pois o alemán, aquel alemán, precisaba ter unha ideoloxía en que se afincar, unha ‘weltanschauung’ que xustificase os seus actos [...] Escomasí, non é doado reducir o nazismo a un esquema sinxelo polo seu carácter esencialmente irracional e emocional ata a histeria. Porque histérico ou neurótico era xa o Führer: non había máis ca velo ou

²⁸¹ D.T.L., p. 373.

²⁸² D.T.L., pp. 373-374.

ouvido nas suas intervencións cara as masas, coaqueles seus berros e esbardallo, o seu bracear e patexar, pra ún se decatar de contado que se trataba dun caso de psiquiatría. O que me chamaba a atención era que a grande maioría do pobo alemán non o vise así, sendo como era un pobo razonador e culto; pero tal é a condición do home, alemán ou non: no fondo de todos nós latexa o instinto e a paixón moitas veces escurece e anula o discurrir sereno. Varios amigos meus, de espírito liberal e humanista antes, caeran baixo o impeitizo do novo movemento enchoupado en mitos e ritos. Tamén, unha amiga, Elisabeth”.

Estando en Sofía, Tobío saberá do fatídico golpe de estado franquista contra o réxime republicano. Ó pouco recibiu un telegrama urxente do goberno para que lle comunicase a súa adhesión, e outro dos sublevados coa mesma finalidade. Ó chegar ós seus oídos as primeiras novas, Tobío non dubidará nin un instante en posicionarse a carón da legalidade. O que lle xerou un conflito co xefe da súa legación, Carlos de Miranda, que se pasara ó bando nacional e installe a facer o mesmo²⁸³. Mais Tobío responderalle desta forma²⁸⁴: “[...] *deso nada, que seguiría coa República ata o fin, viñera o que viñese*”. Como consecuencia diso, a Tobío non lle queda outro remedio que asumir o mando da misión diplomática, por dimisión do seu xefe, e trasladar esta á súa propia casa. Unha decisión que lle acarreará un grande número de problemas²⁸⁵, pesadumes e desagradables vivencias. A partir de entón terá que aturar o axexo ó que se ve sometido polos servizos de información búlgaros, malia que no terreo oficial o goberno búlgaro o trataba con tódalas consideracións e respectos debidos, porque aínda se recoñecía dende Bulgaria a valía da República española.

A situación chegará a tal extremo que o caso foi que a comezos do ano 1937 Lois Tobío recibe unha orde do Ministerio na cal se lle ordena deixar Bulgaria, posto que fora nomeado cónsul de primeira no Consulado Xeral de Montevideo. A estadía de Tobío no fermoso país balcánico durara un total de tres anos e medio.

²⁸³ D.T.L., p. 381. Vid. tamén Ríos, *opus cit.*, p. 25. Brevemente Xulio Ríos relátanos que en moitas ocasións a simple casualidade determinou dentro do estado español que uns e outros quedasen nun ou noutro bando, sen capacidade de elección. En cambio, no exterior, aínda que si se podía en teoría elixir, quen o facía non podía ocultar e disimular a que bando pertencía.

²⁸⁴ D.T.L., p. 381.

²⁸⁵ José Luis Pérez Ruíz, *Las depuraciones en la carrera diplomática española (1931-1980)*. Burgos, Editorial Dossoles, 2005, p. 295. A fidelidade de Tobío á República fai que se vexa expulsado da carreira, dende o 10 de abril de 1938 por un Tribunal Seleccionador do bando franquista, sendo posteriormente confirmada a súa expulsión o 23 de novembro de 1940. Inda que como veremos el seguiu traballando a prol da legalidade no bando republicano, exercendo diversas funcións relacionados co campo da diplomacia, durante toda a Guerra Civil.

3.1.7. De volta á crúa realidade: soños rotos

O nomeamento como cónsul de primeira en terras uruguaias non se forxou, porque en realidade nunca se fixera con tal intención. Lois Tobío fora chamado en comisión, aínda que continuaba en Sofía; pero a medida viñera encamiñada a incrementar os seus gastos de representación, xa que el era agora o encargado de negocios e debía asumir máis obrigas.

Finalmente, tres meses despois e en comisión real, Tobío era trasladado, non a Montevideo senón a Valencia, sede do goberno republicano. Volvía a España coma un membro leal á causa republicana polo que non terá problemas, malia a encontrar no seu arribo cun ambiente de guerra nas rúas. Con malencarados milicianos, labregos e xentes de toda condición coas súas pertenzas ás costas e, como fondo, unha cidade valenciana, outrora limpa e agasalleira, porca e desleixada, onde predominaban os lemas belixerantes da CNT-FAI. Aínda que esta fose a aparencia, porque como ben nos amosa Lois Tobío²⁸⁶:

“Eso era, certo, a fachada porque despois, no trato coa xente, nunha análise máis detida e a fondo, puiden decatarme da súa disciplina interior e de coraxe e firmidía con que secundaban as instruccións que se daban, aturando sen queixa as dificultades e penurias, prestes a sacrificarse estoicamente e a loitar ata o final para non vivir baixo o fascismo [...] Aquela Valencia, capital da República en guerra, era un fervedoiro de xente e de trafego, na cidade e no Grao, no centro e nos arrabaldos. Milicianos ou soldados con licencia, xente que fuxira dos pobos tomados polos fascistas enchían ruas locais. Xa pasaran, felizmente, os días dos medos e dos paseos, dos desmandos e crimes dos incontrolados e delinquentes comúns que se aproveitaban do mar revolto. Había mesmo unha certa alegría no ambiente”.

A situación política naquel momento era bastante convulsa, como ben cabe imaxinar. Tobío preséntase no Ministerio de Estado, un ministerio onde escaseaban os funcionarios de carreira coma el, porque a maioría se atopaba no estranxeiro, dirixido neses intres por Álvarez del Vayo; aínda que non o terá moito tempo por xefe, porque deseguido coa crise accedería á presidencia do goberno Juan Negrín²⁸⁷. Negrín

²⁸⁶ D.T.L., p. 386 e 394.

²⁸⁷ D.T.L., pp. 387-388. Ollemos en verbas de Lois Tobío como era exactamente o modo de ser dos principais actores daquel entón, e a situación pola que atravesaba a República ó asumir Negrín a presidencia do goberno: “Este era, de certo, un home excepcional pois a súa condición de científico unía unha grande habelencia diplomática e a enerxía dun home de acción. Tiña ademáis, mentalidade e formación internacionais, dominando varios idiomas, o que lle permitía, nas xuntanzas con xente de diferentes países, dirixirse a moitos deles na súa propia lingua. Coma home de mundo, cortés e

encargoulle, xa que logo, o Ministerio de Estado a Giral, quen era químico, e nomeou subsecretario ó xornalista Carlos Esplá. Pese á falta de homes de carreira no ministerio e tamén no exército da República —xa que a maior parte dos militares e os oficiais se atopaban co bando franquista, o cal ademais contaba coa axuda dos facciosos nazis e italianos—, tardarán os sublevados tres anos en vencer os inexpertos republicanos.

Lois Tobío pasou, entón, a ocupar o seu posto no gabinete do ministro, sendo o único funcionario de carreira, que era unha especia de secretaría ampliada que dependía directamente do subsecretario. Alí Tobío encargárase da preparación da documentación necesaria para a intervención dos representantes españois na Sociedade de Nacións, ademais de ocuparse da elaboración de informes e ditames xurídicos de carácter internacional e de enviar a documentación pertinente ás representacións diplomáticas leais aínda á República.

No seu tempo no ministerio atopárase Tobío con vellos amigos dos seus diversos periplos, como Francisco Ayala, co que pasara a boa tempada berlinesa e a José López Rey y Arrojo, a quen coñecera nunha viaxe a Viena nos seus anos en Sofía. Pero naquela Valencia non se atopou soamente o noso protagonista con amigos, aínda que funcionarios ó fin e ó cabo coma el do ministerio, senón que ata a cidade trasladáronse escritores, xornalistas, artistas, profesionais liberais... e moitos outros quedaron na zona ocupada, onde non foron poucas as desercións e as escapadas cara ó bando sublevado, xa fose por medo, apatía ou verdadeiras convicións.

Seguindo co tema das amizades, puido Lois Tobío reencontrarse con bastantes galegos, antigos amigos ou coñecidos, que tiveran a sorte de librarse do trebón fascista que xa asolagaba Galicia, por atoparse en Madrid, algúns, como delegados para entregar

gasalleiro, gañábase de contado a simpatía de cantos chegaban a coñecelo [...] Por mala fada, chegaba demasiado tarde anque, sen dúbida, tampouco el houbese podido salvar a República xa que eran máis ca nada factores exteriores os que determinaban a súa sorte. Decatándose de que a organización e a disciplina eran imprescindibles para gañar a guerra, pandeou cara aquel sector do bando republicano que máis amosaba esas condicións, o comunista. Isto explica que malia ser un home moderado —pertencera ao sector de Prieto— se aliara coeles e acabara opóndose ao que fora seu amigo político. Prieto, intelixente, activo, traballador, era apaixonado de máis e sentía unha aversión visceral cara os comunistas nos que vía cicais o máximo nemigo para a súa actividade cara as masas obreiras. Non podía disimular as súas orixes de gran dirixente sindical, unha miga demagogo, e irritáballe a fría eficiencia de Negrín. El fora o principal fautor da destitución de Alcalá Zamora da presidencia da República, substituído por Azaña, sen dúbida grande erro político. Xa no feito de presentar unha moción de censura contra aquel pola última disolución das Cortes, que trouxeran o trunfo do Frente Popular, procedía con manifesta incongruencia. Pero o máis grave foi que propuxera para presidente a Azaña, o menos indicado, malia a súa innegable categoría intelectual, para dirixir o país nos graves tempos que se avicinaban e que un político de experiencia tiña que ventar [...] cicais houbese feito na guerra un presidente da República máis resolto, enérxico e activo que o intelectual dubidoso e escéptico das veladas de Benicarló que, no fondo, non cría no seu pobo [...]”.

o Estatuto Galego que fora plebiscitado había pouco; outros, por encontrarse preparando oposicións a cátedras de bacharelato, tal foi o caso de Carballo Calero, con quen Tobío se tornaría a ver en Valencia. Aínda que tamén os houbo que non corran a mesma sorte, como Ánxel Casal, o malfadado alcalde de Santiago, que, malia presidir a delegación do Estatuto, decidira volver á cidade compostelá onde sería asasinado polos fascistas.

A quen tivo de novo a honra de ver Tobío decote na súa etapa valenciana foi a un atarefado Castelao, quen sacara ó prelo o seu álbum de estampas do conflito, *Galicia Mártir*, e ó pouco daría á luz tamén *Atila en Galicia*. Un Castelao que estivera a piques de ir como embaixador a Arxentina²⁸⁸ por unha proposta de Álvarez del Vayo, e que como lle collera lei ó novo e eficiente Tobío, puxo de condición para ser enviado á Arxentina que fose o viveirense o seu secretario, cousa que non aconteceu porque Del Vayo alegou a necesidade de ter a Tobío no ministerio e porque, finalmente, sería Ossorio y Gallardo o nomeado embaixador en terras do Plata.

Como consecuencia desa esixencia, Lois Tobío é mandado a finais de maio de 1937 en inspección a varios consulados no sur de Francia. A causa que provocou tal obriga foran unhas denuncias por parte de membros da CNT-FAI sobre o manexo de cartos e irregularidades contables por parte dos responsables deses consulados.

Así terá ocasión, acompañado dun contable, de pasar por Burdeos, onde o cónsul era outro galego, Xosé Almoina Mateos²⁸⁹, a quen lle agardaba un destino e un final esperpéntico; Marsella onde xantará Tobío a mellor bullabesa da súa vida; Niza e Monaco onde verá a pomposidade e o luxo dos grandes hoteis e casinos, perdendo unha pequena cantidade nestes últimos. Regresando, ó pouco, de novo a Valencia, iso si, sen proba ningunha que dese veracidade ás denuncias. Tralo mes seguinte terá que partir a

²⁸⁸ Vid. tamén para este caso a versión de Carlos Casares, “Castelao e Tobío”, *Homenaxes a Lois Tobío: Madrid, 13 de xuño do 2001*. Sada, Edicións do Castro, 2001, p. 27. Casares transmite a historia contada por Tobío nas súas *D.T.L.*, p. 396, con varias salvedades, porque Carlos Casares coñeceu a versión que expón no seu artigo nunha conversa con Ramón Piñeiro, o cal no esencial, o nomeamento de Castelao como embaixador en Bos Aires e a petición deste da asistencia como secretario de Tobío, coincide coa versión do propio Lois Tobío. O que xa non concorda é o motivo polo cal se desbota que Tobío sexa secretario de Castelao na Arxentina. Neste caso, parece que, segundo Piñeiro, Lois Tobío atopábase en Bulgaria aínda e non en Valencia, e no ministerio considerábase básica a súa xestión para manter esta legación leal á República.

²⁸⁹ *D.T.L.*, p. 398. Almoina Mateos, perdida xa a guerra, exiliarase na República Dominicana, ó cabo, outra ditadura como a da que quixera fuxir. Alí será preceptor dun fillo do ditador Trujillo e máis tarde, secretario deste. Parece ser que Almoina co paso do tempo renegará das actividades do ditador e marchará cara a México, onde morrerá asasinado por dous inviduos no medio da rúa, simulando un accidente de tráfico.

outra inspección, neste caso a varios consulados do norte de África²⁹⁰. Esta nova xeira si que podía ocasionar algún perigo para Lois Tobío, posto que os fascistas movíanse con certa liberdade por aqueles territorios. Con ese fin, o noso protagonista levará consigo unha pistola para, chegado o caso, pegarse un tiro se fose capturado. Na súa tarefa inspectora debía visitar os consulados de Arxel, Orán, Rabat, Casablanca, Fez, Marraquez e Uxda.

Máis adiante efectuará tamén o noso home outros cometidos semellantes para o ministerio. Así, no solpor de xaneiro de 1938 e cando xa a sede do goberno se atope en Barcelona, Tobío partirá de novo en misión diplomática. Esta vez o seu labor consistiría en levar instrucións e novas claves para evitar a espionaxe a representantes de Grecia, Bulgaria, Romanía e Rusia²⁹¹. Neste periplo atoparase con compañeiros diplomáticos de mentalidade conservadora e de dereitas, que se mantiveron, non obstante, leais á República e á súa legalidade e lexitimidade. Ollemos que nos comenta sobre estes homes²⁹²:

“Eu sentía e sinto o meirande respecto e simpatía polos que, sendo de ideoloxía conservadora, mantivéronse no bando republicano porque era o da lei e da lexitimidade. Se nese bando se cometían tamén abusos e crimes, non eran, de certo, as autoridades quen os cometían senón delinquentes que se aproveitaban do desorde e descontrol producido pola rebelión e que os poderes públicos moitas veces non podían coutar: tal era o punto de vista, asisado e xusto, destes homes dos que Portela Valladares e Ossorio y Gallardo foron dous bos exemplos”.

Aparte de todas estas funcións administrativas, que serán unha tónica habitual no seu traballo por eses anos, Tobío retoma, como xa vimos, coa súa volta á península, o contacto con figuras do galeguismo. Xunto con elas loitará neste difícil escenario

²⁹⁰ D.T.L., pp. 404-405. Observemos as impresións tobianas sobre estas terras: “[...] fumos unha vez xantar a casa dun mouro distinguido [...] e aquilo foi para min a revelación dun mundo inédito e exótico do que soio tiña noticia polas lecturas e que se atopaba, cousa curiosa, na nosa viciñanza, sen máis ca cruzar o estreito”. Por último vexamos a descrición que nos fai do ambiente da praza da Xemaa en Marraquez: “A praza da Xemaa fervía de xente no solpor, espectáculo policromo e variegado de vendedores e adiviños, franxinotes e xograres, recitadores e músicos, encantadores de serpentes, animais amaestrados, e cegos, moitos cegos mendiños a pregar ou salmodiar polo baixo”.

²⁹¹ D.T.L., p. 417. Demos conta dun sucedido que lle pasou a Lois Tobío na súa visita á URSS. Aconteceu que as autoridades soviéticas lle expediran uns visados para entrar no seu territorio e no momento de abandonar esas terras resultou que soamente tiña un visado de entrada e non de saída. Sírvenos esta situación, do mal funcionamento da deshumanizada administración soviética, de enlace para ver de novo a brillante capacidade de Tobío para analizar os lugares polos que transita e o que acaece ó seu redor. Deixándonos a seguinte reflexión sobre os cambios estruturais producidos pola Revolución Comunista: “Eu pensaba no que viñeran a dar os soños dos ideólogos que prometían unha sociedade libre e sen pexas, máis xusta e máis humana”.

²⁹² Idem.

político a prol dun recoñecemento estatutario establecido legalmente para o noso pobo. Vexamos a través dos ollos de Tobío como se puido levar a cabo tan ardua e digna tarefa²⁹³:

“O primeiro de outubro de 1937 reuníronse as Cortes na Lonja de Valencia con douscentos deputados, entre eles Portela Valladares. Dos galeguistas estaban Castela e Suárez Picallo que teimaban seguir adiante co proceso para a aprobación do noso Estatuto. Pero os que querían malvar o propósito valéronse dun expediente indirecto ao suprimir a Comisión dos Estatutos alegando que non era necesaria por non haber ningún presentado. Coma isto non era certo, pois fora ben pública e mesmo solemne a presentación do noso, procurouse en Madrid a documentación pertinente, que co trafego da guerra non era doado localizar, e, ao fallo, Emilio González López conseguiu dar coela. Desta maneira quedaba libre o camiño para o Estatuto poder ser aprobado polas Cortes na súa próxima sesión, que sería no Mosteiro de Monserrat, o primeiro de febreiro de 1938, malia a oposición solerte que lle fixera o Partido Socialista e, moi especialmente, un fato de galegos desleigados que pertencían a ese partido arreados polo grotesco, aproveitado e malfamado deputado Manuel Cordero”.

Un mes despois da xuntanza das Cortes en Valencia, o 31 de outubro, o goberno trasladarase a Barcelona, instalando sen problemas as oficinas dos ministerios e outros organismos republicanos nas residencias que os burgueses cataláns deixaran baleiras coa súa fuxida. Comprobemos da man de Lois Tobío como era a situación na Barcelona²⁹⁴ da guerra:

“O ambiente en Barcelona era, en xeral, agora máis ben calmo e de fe e seguridade no esforzo que se estaba a facer: o ‘seny’ e o tino organizativo dos cataláns deixábanse sentir nas fábricas, nas oficinas e na rua. Había menos esbardallo e boria, máis orde, e mesmo baixara moito a criminalidade común e ún podía andar de noite por todas partes da cidade, ata polo Barrio Chino, sen perigo ningún. Có que a xente recibía no racionamento e o que podía conseguir nos pobos e aldeas ou por algún que viña de fóra, arranxábase, e fame non se pasaba [...] A idea de estar a cumprir unha misión importante para o futuro afinara a sensibilidade moral en moitos, que a veces viña dar cáxeque no puritanismo, un puritanismo que se combinaba con estoicismo que era necesario para aturar as faternas, privacións e medos polos bombardeos da aviación franquista que en marzo do 38 chegaron a durar un día enteio [sic]”.

En canto ó contacto coas xentes destas terras déixanos Tobío un comentario aínda hoxe cheo de actualidade²⁹⁵:

²⁹³ D.T.L., pp. 406 e 407.

²⁹⁴ D.T.L., p. 407.

²⁹⁵ D.T.L., p. 419-420.

“Coñecera ao longo da miña vida moitos cataláns e nos máis deles puideron apreciar algúns valores que non abundan no resto do Estado. Endemáis, a rexa defensa que viñeron sostendo da súa persoalidade constituía para nós os galegos un exemplo. Esa defensa valeralles aldraxes a oito de parte dos sectores españois e centraístas, teimando presentalos coma xentes movidas somente polo interés e a cobiza cando, coma dixera o propio Unamuno, cicais sexa o pobo máis idealista dos da península, coma o demostra o seu amor e labor nas artes e o feito de manter e cultivar a súa lingua minoritaria malia as vantaxes prácticas que puidera supor a adopción dunha lingua de máis ampla difusión”.

Na cidade catalana²⁹⁶ tomará aloxamento, xunto co seu amigo Xosé López-Rey, na Residencia de Estudiantes. Alí, no seu novo asentamento, poderá entrar en contacto con xentes de diferentes idades, profesións e nacionalidades, coas cales intercambiará opinións sobre o devir dos acontecementos acaecidos por mor da guerra. E no plano persoal terá lugar un dos sucesos máis importantes da vida de Lois Tobío, feito, como non, atribuído por el á divina providencia. O caso non é outro que o encontro coa súa futura dona, María del Carmen Soler Ponce de León, Melu, para a súa familia. Unha alumna duns vinte anos da Facultade de Filosofía e Letras, unha muller activa e traballadora que nacera en terras uruguaias, en Montevideo, onde os seus pais estiveran emigrados como propietarios dun negocio de modas. Na Universidade, Melu, acompañada doutras compañeiras, organizara unha cantina para dar de comer ós estudantes necesitados usando das provisións que daban ós cuáqueros ingleses. Ocorreu así que deseguido captou a atención de Tobío, o cal nos retrata, de forma moi poética, a súa “musa particular”²⁹⁷: *“Era de corpo lanzal e faciana de liñas puras e dondas e tiña un andar firme e elástico. Os seus ollos eran verdes e unha miga irónicos e enigmáticos coma os da Flora da ‘Primavera’ de Boticelli e a súa voce doce e ben timbrada. Pero moito máis alá do que esas excelencias exteriores era o seu espírito, que desde o primeiro momento me engadou, mente clara e fina sensibilidade”.*

Cando os encontros cada vez máis amorosos de Tobío e Melu estaban no seu cénit reaparece de novo a cruenta realidade, e as variadas e compatibilizadas ocupacións do noso protagonista non o librarían, así e todo, de ser chamado a filas.

²⁹⁶ D.T.L., pp. 419 e 420. É interesante resaltar, a modo anecdótico, como unha das principais afeccións de Tobío na cidade Condal será a bibliofilia. A cal resultaba ser a paixón preferida do seu venerado Gondomar.

²⁹⁷ D.T.L., p. 422.

O 10 de maio de 1938²⁹⁸ é destinado coma suboficial a Granollers, ó Centro de Recrutamento e Instrución Militar nº XIII, coa función de actuar como instrutor de quintos. O ambiente na cidade era marabilloso; as rúas estaban ledas, cheas de rapaces, a reloucar; a guerra parecía non existir alí. Ata que un día, pola mañá, os avións dos sublevados bombardearon a vila e o seu vivaz bulicio. A masacre foi considerable. Lois Tobío axudou a recoller os feridos, porque polos mortos nada se podía facer xa; aínda que era un espectáculo terrible saber a un tempo cómo distinguir quen só estaba esmorecido e quen en realidade morto. Tras esta acción fascista, a cidade apagouse; ninguén se atrevía xa a saír á rúa.

Ó pouco de atoparse no agora fantasmagórico Granollers, e coa magoa do superior de Tobío que lle collera lei, este recibe unha orde pola que debe trasladarse de urxencia ó Centro de Organización Permanente de Artilería de Figueras. Nese lugar a vida que podía levar Lois Tobío eran ben distinta: aloxado nun castelo, soamente tiña tempo para a instrución sobre artilería e táctica militar —coa excepción da participación nun xornal mural que se facía no castelo no cal interveu a invitación dun superior seu—, tendo que refrescar o seus coñecementos da etapa de servizo militar en Santiago. Cos meses, rematado o curso, acadaría o grao de tenente de artilería en campaña, co cal Tobío xa estaba presto para entrar en combate.

Paso previo este, xa que logo, do seu destino na fronte do Ebro, xunto co mal abastecido exército republicano, a onde marchará o 1 de agosto de 1938, a primeira liña de batalla en Mora la Nova. Alí bateu cuns veciños en triste retirada que deixaron gravadas nel unhas desacougantes visións²⁹⁹: *“Daba mágoa ollar aquelas casas, moitas delas boas casas, abandonadas, destripadas, revolteadas, cos mobles, as lilailas, as fotos de familia, os vestidos, os cadros, todo estrado, escandallado, ciscado polo chan, aquilo que fora o amor da sua xente, os seus recordos, a sua vida”*.

²⁹⁸ Seguindo *El Compostelano*, 24-XI-1938, p. 2. Ollamos como no bando franquista que dominaba Galicia é chamado a filas, na cidade de Compostela, o reemprazo de 1927 e que o nome de Lois Tobío figura entre os quintos. Xa sabemos que o chamamento sería inútil posto que Tobío se tiña decantado pola legalidade republicana. Cousa pola que é posible que non optara, o seu pai Lois Tobío Campos, posto quen se menciona nunha nova dese mesmo xornal do 22 de abril de 1938 que un Luis Tobío dera a cantidade dunha peseta para axudar ás poboacións devastadas polo marxismo. Sobre o que si que non habería dúbidas e sobre o seu irmán Xesús Tobío (quen asina con nome e apellidos) quen o 21 de decembro de 1939, xa rematada a guerra, publica un poema épico titulado *Gloria de España*, no que louva as fazañas e bo facer do bando vencedor. Por último, e seguindo as *D.T.L.*, p. 528, dinos Tobío que o seu irmán Alfonso, de profesión médico, fixera a guerra obrigado como capitán médico no bando franquista, pasando posteriormente a exercer coma médico na Coruña, polo que non sufriu a pauliña do exilio.

²⁹⁹ *D.T.L.*, p. 428.

Ó día seguinte alcanzaron a igualmente abatida Mora de Ebro. A función de Tobío nesta fronte consistía en agocharse nun rudimentario e rústico observatorio co gallo de axexar e corrixir o tiro e, coa caída da noite, contabilizar as luces dos automóviles, porque de seren moitas talvez anunciasen movemento de tropas. Mais o observatorio axiña será localizado e bombardeado, causándolle a morte a un capitán que se atopaba no seu interior.

Estando nesa fronte, sen poder apenas avanzar, chegou o inverno e moitos dos soldados, incluído o propio Tobío, sentían os rigores do mesmo. Aínda que pronto se sobrepuñan, dado que eran novos e loitaban por unha causa xusta. Así estaba o asunto ata que un día o viveirense ten noticia por carta dun amigo de Barcelona da convocatoria dunhas prazas de tenente auditor en campaña, ás que concorre e resulta admitido. Polo que abandona entón a fronte o 9 de outubro de 1938.

Xa de novo en Barcelona, é destinado no Ministerio de Defensa á asesoría xurídica do Exército de Terra. Neste posto tiña que informar acerca dos expedientes daqueles que se querían librar de ser recrutados. Tralo exercicio da auditoría como Tenente de Campaña e a súa participación na comisión que facilitará a retirada das brigadas internacionais que combatían a carón da República, o Ministerio de Estado, no que Álvarez Del Vayo se atopa de novo, volve reclamar os seus servizos. Tobío reincorpórase o 10 de novembro a dito ministerio, sendo nomeado o 1 de decembro de 1938 Secretario Xeral. Soamente se situaba por riba del a autoridade do Ministro e do Subsecretario; posto este último que recaería —casualidades da vida de Lois Tobío— na persoa de José Quero Molaes, aquel que con anterioridade á chegada de Tobío, ocupara a primeira habitación na que o viveirense se hospedara en Berlín na súa etapa de pensionado.

Reintegrado ás súas tarefas, recibirá a visita de Ramón Suárez Picallo, quen lle pedirá a súa mediación a favor da solicitude como cónsul interino en Bos Aires de Eduardo Blanco Amor. Por outra banda, tiña ocasión de reunirse nun café nas súas horas libres con amigos seus galegos para comentar cómo transcorrían as cousas na súa querida terra. A este respecto, ve Tobío un día por azar do destino un cartel do Partido Galeguista nunha casa da Diagonal; interesado polo asunto, decide subir e para a súa sorpresa descubre que o delegado do partido en Barcelona é Xoán Xosé Pla, un viveirense, amigo seu e compañeiro de xogos da súa infancia nesa máxica terra, co cal falaría do labor acometido polos galegos en defensa da República. Relacionado co que

vimos de expresar, fitemos agora por un intre unhas verbas de Lois Tobío nas que dá conta das novas recibidas e do cruel destino desa xeración de galegos que el tan ben coñeceu e da que formou parte³⁰⁰:

“Non había dúbida, a nosa xente soubera responder con firmidia e azo ás esixencias do momento na loita antifascista. Castelao non acougaba levando a cabo unha teimuda acción política e social e faría un enorme servizo ao esforzo común coaqueles dous álbumes arripiantes que darían a volta ao mundo denunciando o horror que nos trouxeran os sublevados. Souben entón algo máis dos abafallos e crimes que os fascistas cometeran en Galicia, cantos homes bos perseguidos, mortos, non poucos amigos meus, Balbino Cerdeiras, alcalde da miña vila, tan intelixente e noble, Ánxel Casal, todo xenerosidade, que coa súa imprenta tanto fixera a prol da nosa cultura, Camilo Díaz Baliño, o gran artista a quen tantas veces visitara no seu taller da rua das Hortas de Santiago, e tantos e tantos máis; e souben tamén que moitos dos asasinados eran coñecidos e veciños cos que antano nos atopábamos e mesmo latricábamos na rua ou no café ou na universidade, asasinados de tiro no carrolo ou de firma ao pé dunha sentenza ou dun informe de fiscal, señoritos de boas familias que, cando chegou a hora a xeito e caíron os valados que os contiñan, revelaron o criminal que levaban dentro”.

Deixando dun lado todas estas amarguras, Lois Tobío vivía outra vez en Barcelona, pese a que agora non podía xa parar na Residencia de Estudantes, porque a carestía de provisións obrigara a reservala soamente a profesores e alumnos en activo. Esta deficiencia obrigouno a acomodarse na casa dos pais dun amigo seu, Anselmo Carretero. Malia a separación temporal, conservara o contacto con xente da Residencia. E tamén restableceu a súa relación con Melu. Quedaron en verse decotío; e aquel amor freado por mor da partida de Tobío retomouse con máis forza, ata o punto que casaron³⁰¹ nos albores do fatídico 1939, en concreto, contraeran nupcias polo xulgado o 24 de xaneiro. Pasando unha noite de vodas máis ou menos calma, aderezada co son das sereas e o estoupido dos antiaéreos.

A súa segunda noite de vodas é, non obstante, máis movida. Lois Tobío recibe unha chamada dende o ministerio na que lle advertían que debían partir decontado cara a Figueras. Co avance implacable do exército nacional, o goberno cambia novamente de lugar e instalárase nese lugar ben coñecido por Tobío. Pero non ficarán alí moito tempo, a sorte dos perdedores está botada; só restaba cruzar a fronteira francesa por Perpignan.

³⁰⁰ D.T.L., pp. 438.

³⁰¹ D.T.L., p. 440. Refírese aquí Lois Tobío á anécdota do seu dobre casamento con Melu, dado que o réxime franquista só consideraba válidos os matrimonios canónicos e eles casaran polo xulgado como vimos. Chegando a anular o matrimonio un ex compañeiro de Tobío, fatalidades do destino, novamente. Máis tarde, xa no exilio uruguaio, casarán outra vez para poder recoñecer lexitimamente os dous fillos que daquela tiña xa a parella.

3.1.8. Seguindo o destino: o exilio

As potencias democráticas soltaran amarras coa República, e agora parecía que soamente tentaban un arranxo cos vencedores; en canto á URSS, tamén deixou de lado ós republicanos españois. Estando así as cousas, o exilio empeza a ser a única saída para moitos republicanos, como Tobío ben presentía³⁰²: “*Sentíamos a premonición inmediata do exilio [...] Todo me parecía alleo e distante, sentía como rachados todos os vencellos que me unían o mundo, ao meu mundo, sen achego ningún*”.

Principia, desta maneira, a antesala do desterro americano de Lois Tobío. Cunha primeira escala na fronteira francesa, onde Tobío se queixara amargamente do recibimento preparado polo goberno francés, á sazón presidido por un socialista, que, cousas da política, parecía simpatizar con Franco. Non auguraba aínda o pobo francés o trebón que estaba a piques de caerlles enriba. Os exiliados que chegaban de España eran aloxados en míseros campos de concentración³⁰³, dos que Lois Tobío e a súa muller Melu se librarían grazas ó pasaporte diplomático del, aínda que a súa dona esquecería o seu en España; revés que propiciará a nefasta continxencia do seu arresto polas autoridades francesas, sendo levados á comisaría como vulgares delincuentes co propósito de regularizar a situación de Melu. Esta, para a obtención dun pasaporte válido, acudirá ó Consulado Uruguaio, dado que ela, aínda que de pais cataláns, nacera en Montevideo e tiña, por conseguinte, dereito á cidadanía uruguaia. Por sorte carrexaba canda ela un certificado de nacemento e, entón, púdolle ser tramitado o seu pasaporte. O bo trato dado polos representantes do Uruguai contrastaba moito co menosprezo dos mandos galos³⁰⁴.

³⁰² D.T.L., p. 442.

³⁰³ María Tobío, *opus cit.* p. 52. Cóntanos a autora como na súa fuxida ó exilio, tamén por Francia, non correron a mesma sorte que Lois Tobío e a súa dona Melu, porque o seu home, Pedro Martul, foi confinado nun campo de concentración e ela foi parar na compañía do seu fillo pequeno a un refuxio. O seu irmán (Lois Tobío), quen se atopaba aínda en Perpignan, recibiu unha carta de Martul solicitándolle axuda, e así foi como facilitou a saída do seu cuñado do campo de concentración onde se achaba confinado e deulle cartos para que poidera ir na procura da súa muller e o seu cativo, que se encontraban nun refuxio, no castelo de Montelimar. *Vid. D.T.L.*, p. 445. Resulta estrano comprobar como Tobío fala que axudou en xeral a moita xente do seu ministerio e outros exiliados e, en cambio, que non nos relate o caso particular da súa irmá e o seu cuñado.

³⁰⁴ María Tobío, *opus cit.* p. 47. Constata a irmá de Lois Tobío que as autoridades galas actuaron de mala maneira metendo en campos de refuxiados a moitos dos exiliados que cruzaban a súa fronteira, incluso ela, como vimos, foi separada do seu home, levado a un campo de concentración pola policía francesa. Aínda así, amósanos co seu testemuño un raio de esperanza, que dá talante das xentes de a pé de Francia. O caso deuse cando subidas a un tren María Tobío co seu fillo, xunto a outras mulleres exiliadas cos seus cativos, comprobou atónita como unha morea de habitantes do lugar onde estacionara o tren acudían traendo leite condensado, queixo, manteiga, galletas e demais cousas para comer. Destacando María

Despois deste pequeno contratempo, Tobío só pensa no destino que lle espera no exilio alén do mar, nunha terra para el descoñecida, a terra americana. Cabe matizar que, polo momento, non pasaba por apuros, pois nos anos que traballara en Sofía creou unha conta no banco de Londres onde gardaba aforros que lle permitirían ir tirando unha tempada. Por outra banda sucedía que tanto a Lois Tobío coma á súa dona non lles compracían as terras francesas. Por iso, co fin de abandonar o país galo na procura dun destino mellor, comeza Tobío a súa particular odisea o 18 de marzo de 1939 no Queen Mary, con billetes de terceira, cara a Nova York, en tránsito para Cuba; descoñecedor de que aquela aventura íase prolongar máis de vinte anos. Tras varios días de travesía, chega finalmente á cidade dos rañaceos, a piques de amencer; o de Viveiro queda marabillado pola visión dun sol xigantesco. Todo era extremo en Estados Unidos, concibido a escala imperial³⁰⁵: *“Aquel sol era o meirande que na miña vida vin como se quixera por á par do grandor da cidade, pero non tiña moito brillo, estaba como embazado, como detrás dun vidro esmerillado”*.

En canto á metrópole na que pasaron uns días³⁰⁶:

“Polas ruas xente atafegada, mulleres fermosas, fermosísimas, elegantes, maquilladas, coches, un metro escuro, mouro, que máis parecía unha mina, ruas escuras moitas delas porque co altor dos edificios o sol non daba moitas veces no chan máis do que uns minutos. Pola noite sí que eran lumiosas as ruas cos letreiros de neón de tantas maneiras e cores, letreiros xigantescos de cinemas e clubs en Broadway e na Fifth Avenue e noutros sitios”.

Alí, diante de tales visións, Lois Tobío esperta da súa quimera cunha nova desilusión. O día da súa chegada encóntrase cunha manifestación en favor do recoñecemento do goberno franquista por parte dos Estados Unidos. O que máis asombrou a Tobío do caso fora que moita da xente participante na concentración non eran burgueses, senón obreiros e xente de cor.

Nesa breve estadía na terra da liberdade, o noso protagonista atoparase con Castelao, que andaba por lares tan distantes facendo unha función de propaganda a prol da causa da República e do galeguismo. O de Rianxo tiña que procurarse o seu sustento

Tobío que eran xentes particulares, non institucións de caridade nin xente con recursos; feito do que nos deixa estas fermosas verbas ó respecto: *“¡Esa si que era solidaridad! Foi tan emocionante aquel xesto da xente que nunca o deixei de lembrar e contar sempre que tiven ocasión de falar do verdadeiro pobo francés”*.

³⁰⁵ D.T.L., p. 449.

³⁰⁶ Idem.

como profesor de pintura e debuxo nun colexio burgués dos arredores de Nova York. Pola súa banda, Tobío tamén aportará o seu gran de area ofrecendo información ós membros da Casa de Galicia e do Frente Popular Antifascista Galego da penosa situación e do calvario que estaban sufrindo os perdedores da contenda. Malia os intentos por parte de moitos dos galegos que residían en Nova York para que Lois Tobío se quedase alí, este declina o ofrecemento e continúa o seu periplo encamiñándose, como nun principio pensara, cara a Cuba, onde tiña uns parentes, os cales gozaban dunha boa posición social e que, a pesar de que se amosaban simpatizantes do bando franquista, estaban dispostos a prestarlle a súa axuda a Tobío. No seu traxecto cara a Habana pasará por Miami, un lugar que, salvando as distancias, equipara co noso San Sebastián ou co Biarritz da época. Do que pode observar nese percorrido, Tobío queda impresionado pola violenta e tropical luminosidade da paisaxe remarcada polo refulxir do mar. No tren expreso no que viaxa, o Silver Meteor, manterá unha amigable conversa cunha rapaza canadense de Quebec apelidada, cousas do destino, Franco.

Chegan á Habana o 30 de marzo de 1939; a cidade e a xente cativan a Lois Tobío³⁰⁷:

“A Habana é unha cidade preciosa en todo, e moito nos gustaba, polo clima, quente sen ser apouvigante, pola fermosura das árbores de flores ardentes coma o ceibo e o flamboyant e a noble elegancia das palmas reais [...] cidade fermosa, aberta, longa. Recendos enervantes enchían o ar, recendos de froitas tropicais, das flores e do mar. Paseaban negras, mulatas, brancas, de ollar fondo e churrusqueiro, camiñando con ritmo engaiolante, ondeante que evocaba o son e a habanera, o mundo do azúcar, café e tabaco, a santa triloxía, o rico contrapunto cubano. De certo que se eiquí non estivo o Paraíso, como algún dos conquistadores españois pensara, esta era ‘la tierra más hermosa que ojos humanos vieron’ [...] A xente pareceunos cordial e aberta, cun certo lungor gracioso que é quizais fillo da dozura sesteante do clima. Ese abandono pode que fose tamén a causa de certa inseguridade nas promesas que che facían con facilidade e femenencia e coa mesma facilidade esquecían. Pero esto, que ao principio nos despracía unha miga, despois mesmo chegou a facernos gracia porque xa sabíamos de entrada que as promesas e as perspectivas que che pintaban había que tomalas con rebaixa. A intención era boa pero o que pasaba era que non se decataban moitas veces das limitacións que puña a realidade. Exceso de fantasía estimulada polo trópico”.

Malia contar coa axuda dos seus tíos e atoparse moi ben na cidade, saír adiante na Cuba á que chegou, a de Batista, non era tan doado como parecía. Non resultaba fácil

³⁰⁷ D.T.L., pp. 453 e 471.

conseguir traballo porque o ditador establecera unha serie de limitacións e restricións ó emprego dos estranxeiros; sendo, por tal motivo, moitos deles expulsados dos seus oficios, entre os mesmos, como non, numerosos galegos.

Do goberno cubano dinos³⁰⁸:

“O goberno de Cuba estaba en mans de Fulgencio Batista que pasou de sarxento de oficinas a coronel por obra e gracia das revolucións [...] -repetiendo o que dixerá Prieto - esas revolucións somente serven para que os adoquíns troquen de sitio. Malia a súa orixe revolucionaria, viñera dar en dictador, coma un Napoleoncíño que facía e desfecía ao seu antollo, cáxeque peor que o Machado, a quen axudara a botar, anque, para atraerse a simpatía da masa, levára a cabo unha política populista e mesmo demagógica. No tocantes á guerra de España fixera por moito un dobre xogo, á agarda de ver como se desembrullaba o novelo. E cando as cousas comezaran a virar mal para a República, decidiu prohibir os agrupamentos políticos españois, fosen republicáns ou franquistas, anque, coma os primeiros eran os máis activos, a medida ía dirixida principalmente contra deles. Non quería perder o apoio que puidera ter nas masas obreiras, que eran naturalmente partidarias da República, pero tampouco desexaba enemistarse co sector dos españois ricos que eran cáxeque todos da banda de Franco. A final decidiu recoñecer a este pero sen prohibir os actos dos seus inimigos, seguindo, logo, unha política de dúas velas e non deixará de dar mostras de tolerancia e mesmo aloumiño nalgún caso cara os nosos exiliados ata o punto de que o propio Indalecio Prieto adicáralle entón certas frases falangueiras, lembrándolle mesmo que había entre eles o vencello de seren e teren traballados de taquígrafos [...] Batista era [...] o que manexaba os fíos das marionetas cun pragmatismo sen escrúpulos nin ideoloxía e cuio único fito era aproveitarse do poder, el e máis a súa recovaxe”.

Ó comezo da súa estadía na Illa, Lois Tobío e a súa dona aloxaranse nun pequeno hotel propiedade dun asturiano franquista, que, a pesar da súa condición e como o negocio era o negocio, trataraos ben. Con todo, a xeito de anotación dicir que un día que se achegou pola Habana de paso cara ós Estados Unidos Paco García Lorca, irmán de Federico e compañeiro de Tobío nos seus tempos de preparación diplomática, ó no dar con este no hotel, deixáralle un recado co seu nome ó propietario; mais este, por vergonza ou por malicia, só lle dixo ó noso protagonista que pasara por alí un señor preguntando por el, engadindo que esquecera o nome que lle dera.

Anécdotas aparte, as posibilidades de atopar traballo non se presentaban con bos ollos, polo que Tobío empeza a darlle voltas á posibilidade de partir cara a México, pese a que este país non o acababa de convencer pola cantidade de republicanos españois que

³⁰⁸ D.T.L., pp. 461,462 e 463.

alí se atopaban; Uruguai, onde nacera a súa muller, non o cativaba por ser un país pequeno; entón, barallaba seriamente a opción de dirixirse cara á rica Arxentina.

Non obstante, todo isto de momento viñan sendo suposicións e a realidade atrapaba aínda a Tobío na Habana e os aforros minguaban e os ingresos eran nulos. Pero a situación parece que comezará a mellorar lixeiramente. Resulta que unha tía política súa era profesora de Psicoloxía na Universidade e porao en contacto con outros profesores universitarios de Dereito e ciencia política. Desá xuntanza, e tras longas conversas, xurdirá a idea de crear un centro de estudos superiores no que participasen profesores cubanos e españois. Grazas a esa toma de contacto co ámbito universitario cubano, aparte de atopar un traballo gratificante e que lle permitise saír a flote, Tobío conseguirá a oportunidade de ter tratos con intelectuais tales como Raúl Roa³⁰⁹, Alejo Carpentier, José A. Portuondo, Elías Entralgo, etc. E entre os exiliados españois, con personaxes da talla de Manuel Altolaguirre. Polo seu lado, tamén Melu estableceu as súas conexións co mundo intelectual da illa; dunha banda, matriculouse na Universidade para tentar rematar os seus truncados estudos de Filosofía e Letras —algo que varias veces tentará pero que non acadará na vida—; da outra, foi membro do *Lyceum Club*, onde coñeceu e trabou amizade con escritoras tales como Julia Rodríguez Tomeu e Dulce María Loynaz.

A idea da creación do centro de ensino tomou forma e deu lugar así á Escuela Libre de la Habana³¹⁰, institución inspirada na Institución Libre de Enseñanza. A maior parte do capital para a posta en marcha da Escuela debeuse á xenerosidade pecuniaria

³⁰⁹ D.T.L., pp. 455 e 464. Vexamos como nos presenta Tobío a Raúl Roa, un dos principais intelectuais cubanos do momento e principal aguilloador da creación da *Escuela Libre*, e a un exiliado español e membro moi esquecido da xeración do 27, Manuel Altolaguirre. En canto a Roa dinos: “*Roa era o máis nidio exponente dese tipo de cubano que puideramos calificar de romántico. Esguío, de xestos amplos e abertos e falar deserto, agudo, todo corazón, viña a estar na liña de Martí anque con menos modestia pois gustaba de botar por ela e fachendear unha miga, contaxio, cicais, da súa estada nos Estados Unidos onde pasara unha tempada exiliado nos tempos da ditadura de Machado despois de loitar contra el nas liortas dos estudantes*”. No tocante a Altolaguirre: “*Manuel Altolaguirre era coma un neno, bo e grande, tamén de alma, tenro e delicado, dunha bondade anxélica e coesa marca misteriosa, gloriosa e dorosa, coa que veñen ao mundo algunas almas predestinadas que levan unha estrela na fronte e no bico un cantar*”.

³¹⁰ Grazas como sempre á inestimable axuda de Constanza Tobío Soler, temos no noso poder un exemplar do Catálogo da *Escuela Libre de la Habana*, de setembro de 1939. Lois Tobío desempeñou nesta institución o cargo de *Secretario de la Sección de Estudios Superiores, Universidades, Especialidades e Investigación*. En canto ós propósitos de dita Escuela vexamos brevemente un apuntamento: “*La Escuela Libre de la Habana constitúyese, por su estructura y orientaciones, un ensayo sin precedentes en nuestro ámbito educativo. No se trata, en modo alguno, de un centro de enseñanza al uso, exclusivamente dominado por preocupaciones de tipo inmediato. La Escuela Libre de la Habana aspira a ser, por el contrario, bajo la advocación iluminada de nuestro José de la Luz y Caballero y del no menos nuestro por el espíritu y la ejemplaridad, Francisco Giner de los Ríos, un semillero de inquietudes creadoras y un taller de conductas y vocaciones*”.

dos cubanos. Dada a vía proteccionista e ultranacionalista en materia económica e de emprego de Batista, a única solución viable para Tobío nese momento era integrarse na Escuela Libre de la Habana; inda que a institución contaba con moito profesorado e pouco alumnado e os profesores cubanos traballaban case de balde. Así, ó entrar en contacto co mundo intelectual e universitario cubano, comezou deseguido a dar clases, impartir conferencias, escribir artigos, ademais de encetar aquí unha das súas grandes afeccións, que non é outra ca tradución³¹¹. Sendo a primeira obra traducida, uns anacos da peza cume do seu mestre en Berlín, Hermann Heller, *Staatslehre*.

A maior parte da xente adiñeirada española en Cuba eran galegos e asturianos, case que todos a favor do bando franquista e que adoitaban celebrar as súas xuntanzas no Casino Español. Isto contrastaba coa postura de familias da alta burguesía cubana coas que establecerá relación Lois Tobío, posto que atopará dentro delas persoas con inclinacións filosoviéticas e comunistas ortodoxos, que crían que de alí procedería a luz que lles alumaría cara ó futuro, descoñecedores do seu erro. Tamén se encontraban en Cuba aínda moitos saudosos da colonia porque transcorreran escasos anos da independencia. A masa de emigrantes proletarios reuníase nos centros galegos e asturianos. Dentro de ambos centros había diverxencias entre os republicanos e os franquistas, ata tal punto que, con motivo dunha visita de Castelao á Illa, o Centro Galego, que tiña conformada a maior parte da directiva por xente favorable ó bando franquista, negarase a facerlle unha recepción oficial. O propio Castelao solicitara de Tobío o seu esforzo para manter a colonia galega de Cuba orientada á causa republicana e galeguista.

A pesar de toda a fermosura visual cubana, a vida non era nada fácil para os pobres, a maior parte deles negros e mulatos. Inda que a discriminación desaparecera da tinta das leis, seguía presente no trato social do día a día, como se constaba no feito de que no documento de identificación figurase a raza das persoas. Cabe dicir, aínda así, que con estas pexas a situación dos negros en Cuba era moito mellor que a que gozaban por aquel entón a xente de cor dos veciños Estados Unidos. Na Illa, os negros que tivesen cartos podían acudir a tódolos sitios, incluídos lugares de grande luxo; o dirixente sindical máis importante de Batista era un negro; e nas familias de boa posición, en moitas delas, había mostras patentes desa mestura de sangue. Os negros cubanos facíanse chamar morenos; eran homes dunha fala elegante e un pouco barroca;

³¹¹ Lembremos que máis adiante adicarémoslle un capítulo a esta importante faciana de Lois Tobío.

xente orgullosa da súa caste e das súas orixes africanas que se reflectían en moitos dos seus costumes, como o da santería; e que participaron de forma activa na consecución da independencia.

Ningún goberno cubano dende a independencia tomara decisións importantes sen consultar antes á embaixada estadounidense. E Cuba acaba converténdose como constatará Tobío nun³¹²: “[...] *distinguido centro de expansión eróticas para os veciños ricos do norte. A independencia de Cuba tivera mal comezo por esa intervención norteamericana e pola morte prematura do Quijote-Martí*”. O afán intervencionista levará a algúns políticos norteamericanos a propoñer o traslado de tódolos negros do seu país a Cuba, como tentara facerse coa creación do Estado de Liberia. E o seu destino non será despois máis favorable, cando as ideas dun socialismo humanista que abrazara nun primeiro intre Fidel Castro sexan substituídas por un: “[...] *marxismo-leninismo esclerosado e burocratizado ao que teiman seguir fieis cando xa se ve desbotado no seu berce, non sei se por inercia ou por levar a contraria e non dar o brazo a torcer*”³¹³.

No ano que Lois Tobío viviu en Cuba, decatouse³¹⁴: “[...] *do ilusorio que moitas veces resulta a independencia política que, nos países recién emancipados, pode non ser máis do que unha máscara ou manto que encubre e disimula unha dependencia e sumisión se cadra máis forte aínda que nos tempos en que eran, oficialmente, colonias*”.

Como vemos, logo, practicamente un ano despois da súa chegada, Tobío deixa o plácido e amigable ambiente cubano e parte cara a México, onde viven uns irmáns seus, en busca dunha mellor estabilidade económica ante o fracaso da Escuela Libre de La Habana. Lois Tobío chega a terras mexicanas o 11 de xaneiro de 1940. A impresión que lle causa a xeografía do lugar nada máis chegar e tomar o tren cara á capital azteca é a que segue³¹⁵:

“Unha paisaxe impresionante, que non semella feita a medida do home, polo menos do europeo, paisaxe para xigantes que apouviga, causa, se cadra, dese xeito premido e calado do indio. En Cuba non estranáramos a terra porque non había moita diferenza con algunhas de España pero México era outra cousa. Esta era a América enorme, para nós descoñecida. O Popocatepetl albeiro e misterioso

³¹² D.T.L., p. 475.

³¹³ D.T.L., p. 476.

³¹⁴ D.T.L., p. 475.

³¹⁵ *Idem*.

dominando aquela vastedade, os horizontes lonxanos, a soedade da terra a penas habitada, todo nos resultaba estraño”.

Imaxe que tamén corroborará anos máis tarde nunha viaxe á señorial Lima, cidade feita para eles, os señores e os conquistadores, e decatarse novamente de que a latitudes americanas non estaban creadas a unha escala á que os ollos europeos se sentisen acostumados. Tal sentiu ó cruzar os Andes preto do Aconcagua, visión inesquecible chea de grandeza e misterio.

A acollida que se lles daba en México ós exiliados españois era excelente. Nada máis pousaban o pé nas terras mexicanas, un funcionario do goberno do país dicíalles ós que acababan de chegar: *“señores españoles: están ustedes en su casa”*. Pero este recibimento non quedaba só en meras verbas decorosas, senón que se levaba á praxe; así se comprobaba en tódalas facilidades que se lle daban ós españois para integralos en tódolos sectores sociais mexicanos. Tobío xulgaba esta actitude como un caso raro na Historia, pois non había ningún tipo de resentimento cara ós colonizadores españois.

Ó pouco de chegar á capital mexicana, Lois Tobío constataba que³¹⁶:

“[...] era manifesto que moitas cousas, xeitos, estilos e gustos da España barroca mantíñanse alí malia a independencia e as revolucións. Repetíase o caso, común nas outras partes que pertencieran ao imperio español de América, pero aquí se cadra, con máis forza, da pervivencia ou supervivencia de xeitos de vida, fala, mentalidade e trato que hoxe case non se ven na que fora a súa metrópoli e que eles aínda siguen a chamar a veces madre patria. No crioulo mexicán quedaba non pouco do español de antano, en virtudes e defectos, na xenerosidade e na ‘majeza’, no coido pola ‘reputación’, e no botar por ela, no ‘sostenella’ y no ‘enmendalla’, no ‘puntillo’, unha hipertrofia do senso da dignidade. A maneira cortés e cerimoniosa dos mexicanos, que non deixa de ser unha mostra de civilización e elegancia en España en gran parte xa perdida, chamábanos moito a atención”.

Aínda que baixo estas formas cerimoniosas e pulcras agochábase de xeito velado unha paixón que estouraba en actos de violencia inesperados e desmesurados. Algún dos cales puido Tobío ler nos xornais, como o caso dun individuo que apuñalara a outro ó saír dun tranvía porque: *me miró feo*.

Vexamos agora por uns intres unha interesante análise do sector social deses países indoamericanos³¹⁷:

³¹⁶ D.T.L., p. 478.

³¹⁷ D.T.L., pp. 626-627.

“O sector mestizo encarna o resentimento contra o ‘colonialismo’ con máis rabia do que os creoulos e os indios. Estes, os pobres, levan unha vida, miserenta dadoito, apovigados e resignados coa súa infinda e lexendaria paciencia. O crioulo de sangue branco, máis ou menos, é o señor, o propietario latifundista, o gobernante, a miúdo culto e refinado [...] Estes crioulos soen ter dobre cara pois dunha banda, non deixan moitas veces de barafundar e botar pestes da colonización española, do que, polo demais, son principais beneficiarios, e doutra, sinten no fondo o orgullo de descender dos vellos opresores. Pero o resentido, o gran rebelde, é o mestizo que non quere ser indio e non pode ser branco. A situación social nestes países indoamericanos non é nen miga doado e daí os ‘senderos luminosos’ e outros sendeiros e atrancos que neles hai [...] As revolucións independentistas -que foron máis unha creba da metrópoli ca verdadeiros movementos liberadores nados de seu- fixéronas, coma é sabido, os españois, quer dicir, os crioulos fillos de españois, e non remediaron as diferencias sociais [...] porque eso ía contra os intereses dos caudillos; máis ben viñeron agravadas porque a clase alta explotadora e politicamente dominante era xa agora dona absoluta sen os atadillos e pexas que moitas veces supuñan o poder central e os seus axentes”.

Lois Tobío parte cara a México non só pola presenza no país de irmáns seus, senón tamén polo ofrecemento que lle fixera un cuñado, Pedro Martull (home de María Tobío), que fora profesor de secundaria en España, para traballar no Instituto Hispano-Mexicano Ruíz de Alarcón³¹⁸. Dito instituto estaba especializado no ensino a nivel de primaria e secundaria. Tobío dará alí clases de Historia e creará a sección de estudos de política internacional e diplomacia.

Así e todo, ó pouco tempo de chegar a México, en concreto, ós cinco meses, Lois Tobío decátase das malas perspectivas do Ruíz de Alarcón. O caso é que esta institución, a primeira creada no país azteca por exiliados españois, tivo que enfrontarse á competencia e oposición doutros centros similares creados tamén por exiliados españois. Vemos que unha vez fracasado o proxecto do Alarcón, pola manifesta hostilidade entre os grupos de exiliados españois, Tobío debe emprender de novo o seu camiño, sendo nesta ocasión o destino elixido Montevideo. Apuntamos xa que Melu, a

³¹⁸ María Tobío, *opus cit.*, pp. 58-60. Dinos a autora que o centro foi creado seguindo a idea do seu home Pedro Martull, quen sería o fundador e o director do centro. Nel dábanse en concreto clases de Primeiro Ensino, Ensino Medio, Xardín do Neno, Escola de Dereito, Estudos Mercantís, con títulos recoñecidos pola Universidade. O proxecto do Instituto parecerá ir ben, ata que a intervención de Prieto e a súa JARE (Junta de Auxilio a los Refugiados Españoles) acaben levando todo a pique. Resulta que Indalecio Prieto mandou ó centro un feixe de alumnos, polo que se tivo que mercar material e contratar profesorado; aínda que pouco despois Prieto retirará a estes alumnos e, vendo que eran moitos, fundará el o seu propio centro e o Instituto Ruíz de Alarcón pechará máis tarde. Nas *D.T.L.*, pp. 479-480, tamén nos amosa Lois Tobío a súa versión sobre a mala actuación de Prieto, que fundou para facerlle competencia ó Ruíz de Alarcón un centro cos recursos da JARE, o Colegio Madrid. Valéndose para elo dos fondos republicanos de axuda ós exiliados que Prieto usou para o seu antollo e finalidade. Por último, véxase o artigo de Luis Martull Tobío (fillo de María Tobío e sobriño polo tanto de Lois Tobío), “O Instituto Hispano-mexicano “Ruíz de Alarcón”: unha experiencia docente no exilio”, no CD- Rom, *O exilio galego: actas do congreso e repertorio bibliográfico*. Sada, Edicións do Castro, 2007, pp. 1551-1559.

súa dona, nacera alí; circunstancia que propiciou, nun primeiro momento, a residencia de Tobío no país sen atrancos e, tempo despois, a súa adopción da cidadanía uruguaia.

De camiño ó Uruguai, Lois Tobío fai escala en Nova Orleans atravesando o novelesco Mississippi³¹⁹:

“[...] a visión era maravillosa por aquel río grande, fermoso, río americano, cheo de engado e misterio, lecturas de Mark Twain e de Faulkner, ‘Old Man River’. Ficamos algúns días en Nova Orleans [...] días cheos de cousas novas nas ruas, nas xentes, nos negros de ollar tristeiro e beizos sorrintes que deixaban ver uns dentes branquísimos, as negras colandreantes con panos chamarrandeiros na cachola. E as comidas, a jambalaya, que é unha especie de paella tropical; e os cheiros, intensos, embaidores, de flores, de cebola rustrida, de suor; e as músicas, ritmos que saían das casas, das cantinas, dos patios, dos calexóns, soar de trombóns e trompetas, bater de tambores, o jazz, o jazz vello, o de forte swing que te enleva”.

A partir do seu paso por Nova Orleans, tránsito que realiza cun pasaporte portugués, dado que o da República xa non é recoñecido en ningures, Tobío converterase nun gran amante do jazz. Mesmo verá actuar anos máis tarde en Montevideo a Louis Armstrong, *Satchmo*, posuidor dunha voz que semellaba cortiza engurrada de árbore vella, coa súa trompeta dorida e festeira, capaz de rir, chorar ou monear. Tras deixar terras norteamericanas embarcan o trinta de xuño de 1940 no Delnorte cara a Bos Aires.

Aquela viaxe camiño ó Uruguai era como un tempo de asueto que posibilitaba que Lois Tobío esquecese as súas preocupacións sobre o seu futuro inmediato e o do seu país.

En Uruguai contaba, como non, tamén con parentes. A calma do Uruguai da época —comezos da década dos 40— pousará en Tobío tamén unha sensación de acougo ó longo das máis de dúas décadas que el permanecerá alí. O Uruguai de Lois Tobío era un pequeno país de dous millóns de habitantes, dos que un millón vivía na capital. Montevideo, con ese millón de almas, rachaba, polo tanto, co prototipo de cidade provinciana ou co de metrópole. O país gozaba de tranquilidade e prosperidade económica grazas ás revolucións pacíficas de Battle, o cal³²⁰: “[...]organizara o país sobre unha base de laicismo, liberdade política e xusticia social. En lexislación social, en materias tales como o divorcio, liberdades de asociación, reunión e prensa, na

³¹⁹ D.T.L., pp. 483-484.

³²⁰ D.T.L., p. 489.

sumisión dos militares ao poder civil, non só teórica senón tamén na práctica [...] o Uruguay ía na dianteira dos países de América Latina e mesmo dalgúns do vello mundo”.

Sobre as impresións que Tobío captará da natureza e a paisaxe uruguiaia³²¹: “[...] a natureza tampouco se extremou creando cousas impresionantes como noutros países de América pois fora deste cerro [o de Montevideo] e do das Ánimas, que só ten cincocentos metros de altor, e dalgunhas ‘cuchillas’, todo o resto é terra chá aunque doce, verdecente e belida, pola que pacen vacas e ovellas. Escomasí compre sinalar unha excepción coas praias que son soberbas e aquecentes moitas delas”.

Nun primeiro momento, Lois Tobío asentárase na rúa Galicia³²², nome de gratos agoiros e recordos; o ambiente era propicio³²³: “*Atopáramos un pequeno paraíso, tranquilo, sinxelo, modesto, de xente, polo xeral, cordial e acolledora e quer, por simpatizar, na súa inmensa maioría, coa causa da República española, recibía aos exiliados con todo agarimo*”. Xa asentado, Tobío non tardará moito en poñerse en contacto coas organizacións galegas e republicanas do Uruguai, como a Casa de Galicia e o Centro Republicano Español³²⁴, ademais de celebrar xuntanzas no Café “Tupí Nambá” e no Café “Montevideo”. No relativo ás dúas institucións que acabamos de mencionar, estas organizaban numerosos actos culturais, certames, exposicións conferencias... E non eran poucos os persoeiros galegos, residentes nese país e noutros de Sudamérica ou vidos da propia España ou do exilio europeo, que participaban nelas. Polo que Lois Tobío puido exercer o seu maxisterio e gozar da visita de vellos coñecidos, como Castelao³²⁵, Pedrayo³²⁶, Fermín Bouza Brey, Fernández del Riego³²⁷, Salvador de Madariaga, etc.

³²¹ D.T.L., p. 525.

³²² Comezará vivindo Lois Tobío na rúa Galicia; máis tarde mudarase á rúa Dionisio Coronel, nº 116; despois na rúa Azarati, no barrio de Pocitos; posteriormente, e no mesmo barrio, mudaránse á rúa 26 de Marzo, nº 1089; para, co tempo, cambiarse de novo, nesta ocasión, á rúa José Benito Lamas, nº 2941; e por último mercarán unha finca en Carrasco, preto de Montevideo, na rúa Mariano Uriarte esquina Cooper.

³²³ D.T.L., p. 489.

³²⁴ No tocante ó mencionado Centro Republicano Español e á implicación de Lois Tobío no mesmo, debemos remitirnos a páxinas posteriores a un capítulo aparte.

³²⁵ Tobío, Lois: “Con Castelao no Plata”, *A Nosa Terra. Extra.*, nº 5/6, 1986, pp. 33-35. Fai Tobío aquí un esbozo da actuación de Castelao no exilio loitando pola causa galeguista e as súas impresións sobre a persoa deste.

³²⁶ D.T.L., p. 563 e 564. Pedrayo viñera a terras do Prata para dar unha rolda de conferencias en agosto de 1947. Do seu encontro con Lois Tobío, quen o presentou en varios dos relatorios que deu en Montevideo, deixou o señor de Trasalba unhas alumeadoras impresións no seu *Por os vieiros da saudade*, palabras que recolle o de Viveiro nas súas D.T.L. que din: “*Tobío levaba con fidalguía a tristeza do meditativo de*

O sistema político uruguaio non tiña nada sinxelo para un país das súas reducidas dimensións. Batlle establecera un poder executivo ó estilo do colexiado suízo, para evitar os ditadores, cousa que non se conseguiría. O executivo era mixto, cun presidente da República e un Consejo Nacional de Administración. Os principais partidos uruguaio eran o Colorado e o Nacional ou Blanco, aínda que tamén había outros partidos, como o Socialista, a Unión Cívica ou o Comunista, que non seguían un ideario fixo, senón que no seu interior cabían ideoloxías de dereita e de esquerda. Cada partido presentábase ás eleccións cun só “lema”, que correspondía ó nome do seu Partido, por exemplo: Partido Colorado, Partido Nacional, etc. Pero dentro de cada grupo político existían varios sublemas designados por un número e unha frase ou slogan (“Patria y libertad”, “Por un Uruguay feliz”). Cada un presentaba unha lista de candidatos para presidir a república e para seren deputados e senadores. O que chamaba a atención dese particular sistema electoral xurdía no momento de facer o escrutinio dos sufraxios, porque se sumaban tódolos votos dos sublemas de cada lema, e o lema que obtivese máis votos resultaba o gañador, e dentro del, para a elección de presidente, o sublema máis votado. Non obstante, para os deputados e senadores facíanse unhas reservas proporcionais ás maiorías do mesmo partido e dos outros. Desta maneira, votos de sectores da dereita podían axudar a que gañase un candidato da esquerda e viceversa. Como podemos observar, o sistema político uruguaio, xa que logo, era moi intrincado e caracterizábase por unha excesiva burocratización.

Aínda que Tobío viviu case que un cuarto de século nun Uruguai libre, democrático e pacífico, iso resultaba un feito anormal dentro da Historia Uruguiaia, salpicada de períodos escuros.

A República Oriental do Uruguai de Lois Tobío era un crisol cultural, onde, aparte dos galegos ou dos nados noutros recantos de España, había italianos,

esencias desviado do seu camiño, obrigado á estrada bruidosa de política e altoalidade. Sorprendímolo na súa feituca casiña, en barrio de froumas e areas, traballando calmo, sereo, privilexiado por a lus amante, celosa, dos pensadores”. Para rematar ollemos as plásticas e poéticas verbas tobianas sobre o seu reencontro con Pedrayo: “Aquela visita fora para min coma unha vaga de vento fresco da miña terra, chea de recensor dos piñeiros e carballos, das maruxías e das froitas e do repinicar das campás das festas, e deixará un longo ronsel aliviador do meu desterro”.

³²⁷ Fernández del Riego, Francisco: “Epistolario de Lois Tobío a Francisco Fernández del Riego”, *Grial*, nº 158, 2003, pp. 89-93. 2003. Podemos ver aquí unha pequena mostra de catro cartas dendo o exilio en Montevideo, onde Tobío amósalle a del Riego as súas inquedanzas sobre o futuro e o discurrir da causa galeguista. Véxase tamén o artigo de Tobío titulado: “Destaca actuación de los distinguidos intelectuales gallegos en Montevideo”, *Alma Gallega*: revista de Casa de Galicia de Montevideo. Montevideo, outubro de 1954, pp. 50-52. Onde se relata a visita a Montevideo de Fernández del Riego e Juan Rof Carballo.

franceses, ingleses, suecos, holandeses, xudeus e xente de diversos países de Centro-Europa. Un país cun sistema social moi adiantado para o seu tempo; nel non había fortunas escandalosas nin tampouco grandes focos de miseria. Unha nación particular, onde os nomes propios das súas xentes resultaban ben chocantes, indo desde as Aspirinas, Fatalinas, os Trademark Rodríguez, Teatro Pedrouzo, Epursina, Sócrates, Aristóteles... No que o asado é un acto solemne, cheo de ritos e cautelas, homenaxe á tradición, e ocasión para estreitar os vencellos da amizade alén de gozar dun bo xantar simple e gorentoso. E ó final, o mate pasa de man en man; aínda que a primeira e única vez que Tobío o toma, non lle cae moi ben e non concilia o sono en toda a noite. Un Uruguai totémico, no que o cabalo e a vaca son dous animais case que simbólicos, de aí que figuren no seu escudo. Un lugar onde os entroidos e os Nadaís eran quentes e baixo as estrelas, e remataban cun baño na praia de madrugada.

No Uruguai o xénero feminino tivera un papel preponderante. O ensino primario estaba cheo de mulleres e estas lograron grandes progresos coas súas actuacións no mundo do feminismo. Foran as mulleres uruguaiaas o puntal da reforma educativa que facía de Uruguai un dos países máis instruídos de América Latina, grazas á orografía e ó clima propicio. Xa en 1877 efectuárase a devandita reforma educativa, que estableceu a educación común e obrigatoria e encheu o país de escolas. O número de escritores e artistas, en relación co número de habitantes, estaba por enriba de calquera outro país Latinoamericano. Alí puido tratar Tobío con Benedetti, Juan Carlos Onetti, Esther Cáceres, Ida Vitale... E moitas das súas Facultades, como as de Medicina, Enxeñería, Dereito, Arquitectura, etc., tiñan grande sona en Sudamérica.

Supoñemos que a isto contribuiría o carácter do urguaio que³²⁸: “[...] *era polo xeral, modesto, [...] non runfraba nin chufaba, gostaba máis ben, de aparecer unha miga por debaixo do que era ou tiña, a diferencia neso dos seus veciños arxentinos, sobre todo os porteños*”.

Na sociedade urguaia a relixión non tiña un grande influxo, tal e como sucedía na madre patria e noutros países de América Latina. Todo era calado, discreto, recollido, non había procesións multitudinarias e ostentosas. Batlle secularizara moito a sociedade, se ben, xa nos tempos coloniais a igrexa nunca acadara moita importancia, dado que non posuía importantes fortunas e propiedades. O presidente Batlle, seguindo esa liña secularizadora, chegará a trocar o día de Nadal polo Día da Familia, e a Semana

³²⁸ D.T.L., p. 536.

Santa converteuna na Semana do Turismo. Incluso fixo que no seu xornal o nome de Deus se escribise con minúsculas, posto que o deus cristián non era o único que había.

O feito de ser exiliado republicano e, por riba, galego, abrialle moitas portas³²⁹ a Lois Tobío en Uruguai. Practicamente tódolos sectores sociais do país, agás algún da dereita, se solidarizaban coa causa republicana española. O pobo uruguaio non simpatizaba, polo que vemos, case que para nada co réxime franquista, dura e constantemente criticado en prensa, radio e conferencias. Era, xa que logo, un privilexio vivir nun país así, onde o noso autor fará unha chea de amizades. Aparte diso, a semellanza da meirande parte dos países de América, os galegos fundaran institucións de asistencia social, recreativas, de tipo cultural que celebraban certames literarios, conferencias e homenaxes a ilustres galegos. A colectividade galega publicaba a ámbalas dúas beiras do Río de la Plata, periódicos, revistas, libros..; facíanse programas de radio onde tiña cabida a xente emigrada e exiliada e a xente que quedara en España. Lois Tobío colaborará acotío nestes proxectos escribindo artigos en revistas creadas por galegos en varios países latinoamericanos; asistirá a reunións intelectuais e tertulias. O que lle axudará a integrarse e loitar contra a saudade da terra.

Co tempo, Tobío porase a traballar no principal xornal de Uruguai, *El Día*, de orientación batllelista, e, por tanto, do bando Colorado, co que Lois Tobío *simpatizaba* coa súa póla esquerdista, en contraposición de moitos dos españois residentes que xunto cos seus fillos eran tradicionalmente Blancos. En *El Día* comeza redactando artigos semanais³³⁰ que versasen sobre o panorama internacional, obriga que lle reportaba uns ingresos de cen pesos mensuais —hai que ter en conta que daquela o peso estaba case á par co dólar—. Algunhas veces tamén publicaba no Suplemento Dominical dese mesmo periódico artigos de carácter histórico ou literario. Pasado o tempo, en 1944, chegará a

³²⁹ Aínda que tamén sufriu algún que outro revés, como se pode ver nas *D.T.L.*, p. 561. Cando, por mediación do profesor Lincoln Machado Rivas e animado polo común interese de ámbolos dous no mundo bizantino, este propúxolle a Tobío dar un curso nun centro de ensino superior, a Facultade de Humanidades e Ciencias da Educación, pertencente á Universidade da República. Idea que finalmente resultou desbotada, pero estimulou os azos de Lois Tobío por converterse nun bizantólogo afeccionado. Grazas de novo á inestimable colaboración e amabilidade do profesor Zubillaga, ex decano de dita Facultade, temos no noso poder un documento inédito que non é outro que o malogrado proxecto tobiano de cursiño de “Introducción a la historia de Bizancio”. Polo interese e curiosidade do documento incluiremos o plano de estudos proposto entre os documentos anexados.

³³⁰ Como ben podemos ollar na catalogación presentada, a periodicidade dos artigos dista moito de ser fixa, pola contra, obsérvase como fluctúa sobremaneira e distánciase dos sete días mencionados por Tobío nas *D.T.L.*, p. 503.

ser redactor permanente³³¹, cun horario e estipendio fixos; cousa que ademais o facultará para escribir algún que outro editorial e realizar entrevistas a personalidades estranxeiras que visitaban o Uruguai, ou a uruguaiois que retornaban tras desempeñar un labor importante fóra da súa patria. Os artigos de Tobío ían ó gran, de forma breve e concisa, en antítese ó xornalismo español da ditadura cargado de barroquismo e retórica franquista. Porque como ben xulgaba Lois Tobío³³²: *“A min paréceme que hai un desaxuste entre ese estilo xornalístico e o mundo de hoxe no que a xente non anda sobrada de tempo para ler tan longas parrafadas”*.

Por outro lado, traballar en calquera cousa non era un fenómeno raro en terra allea e entre os exiliados como apunta Tobío³³³: *“[...] moitos tivemos que vivir de actividades que non eran a nosa propia, de algo que se tomara se cadra como afición [...] E, se ben se mira, non ven estar tan mal ese troque de tarefas e anqueiras pois enriquecía a existencia, faina máis ventureira, menos monótona e árdua que a dos que, ao longo dos anos, están sempre a facer a mesma cousa”*.

No xornal a sección con máis persoal —cabe dicir aquí que a maior parte deste persoal era moi heteroxéneo en canto á súa procedencia, claro reflexo da sociedade montevideana— era a de carreiras de cabalos e a de deportes, destacando o fútbol, única forma de darse a coñecerse a nivel mundial para os uruguaiois: en 1950, estando alí Tobío, Uruguai logrará gañar, por segunda vez, o campionato do mundo.

No tempo de articulista e redactor do noso home no periódico non se podía escribir cousa ningunha que supuxese un ataque, censura ou crítica contra os norteamericanos e os ingleses, e se tal sucedía, estes artigos nunca chegaban ó prelo. A excusa para actuar así era que debía defenderse a causa dos aliados, pero na práctica sucedía o contrario, posto que os artigos nos que se facía crítica da URSS eran ben acollidos³³⁴. Causa que nos analiza novamente Tobío³³⁵: *“Porque a liberdade de prensa*

³³¹ Máis adiante como veremos nun capítulo aparte, será escollido Tobío nos seus anos como membro do CRE, como redactor dun espazo semanal dependente do Centro Republicano Español de Bos Aires, *España Republicana-ACRE. LACD*. nº 3, acta nº 100, sesión do 26-5-1943, pp. 424- 425.

³³² *D.T.L.*, p.507.

³³³ *D.T.L.*, pp. 605-606.

³³⁴ *D.T.L.*, pp. 510 e 514. Boa proba desta actitude no xornal consistía en que tódolos artigos que fosen publicarse sobre temas que atinxiran a ingleses ou americanos tiñan que ser aprobados e lidos pola dirección do periódico, sendo desbotados aqueles que non pasasen esa criba. Lois Tobío sufríu esta censura cando presentou un artigo sobre asuntos norteamericanos, malia que a maior parte dos datos, segundo el alegara, sacáraos da revista *Time*, rotativo que mantiña, por enriba, unha postura aínda máis crítica cá súa. Outro claro exemplo desta postura sucederá o día da celebración da reconquista de París por parte dos aliados, data na que se fixera unha grande festa na cidade de Montevideo. O edificio do xornal *El Día* engalanárase coas bandeiras dos aliados, todas, agás a da URSS.

da que tanto se fala e esbardalla dase somente para os donos do xornal e os seus colaboradores. E se o dono pertence a un grupo financeiro ou calquer outro de presión ou político, coma adoita ser o caso, xa ún pode ver o que dá de sí a tan louvada e reclamada liberdade de prensa. Porque as voces dos que non teñen esas potencialidades non poden ouvirse”.

Tamén coñecerá outra póla do xornalismo, entrando a formar parte do mundo radiofónico. Participou nas emisións de *Radio Ariel*³³⁶, onde reiterará o tratamento de temas de política internacional e outros de ámbito cultural en series ou cursiños. Experiencia que lle servirá cando máis adiante, en 1950, e trala morte de Castelao, sexa un dos promotores e fundadores, xunto con Xesús Canabal, Manuel Meilán, Pedro Couceiro e Antón Crestar, do programa de radio *Sempre en Galiza*³³⁷, o primeiro no mundo feito integramente en galego, emitido os domingos pola mañá por *Radio Carve*, no cal colaborará ata o seu regreso; programa que aínda continúa as súas emisións na actualidade, quizabes por unha milagre do rianxeiro dende o alén.

³³⁵ D.T.L., p. 514.

³³⁶ Deixando de lado as mencionadas series de cursiños en *Radio Ariel*, pero sen abandonar esta mesma emisora, e entroncando coa substancial e case que ignorada colaboración tobiana co Centro Republicano Español –ACRE. LACD. nº 2, acta nº 36, sesión do 3-12-1941; pp. 188-189– vemos como este designou a Tobío e a Rodolfo Obregón, neste caso de maneira retribuída, para formar parte do espazo radial “*Hora Española*”; a súa función consistiría en falar de temas literarios relacionados co ámbito español. Máis adiante –ACRE. LACD. nº 4, acta nº 151, sesión do 21-6-1944, p. 615–, nun informe presentado perante a Comisión de Prensa e Propaganda, da cal Tobío era presidente, constatamos como o mentado oco radiofónico sofre bastantes recortes ata o punto de ser suspendido. Malia iso, este xulga que pode ser organizado de novo, dada a boa vontade da dirección de *Radio Ariel*, aínda que el descarta seguir colaborando como ata o de agora no programa, pese a que si se atopa disposto a contribuír na medida das súas posibilidades. Por outra banda, nestes anos e tamén como membro do CRE –ACRE. LACD. nº 4, acta nº 125, sesión del 9-12-1943, pp. 515-516–, será Lois Tobío designado para a conmemoración do segundo aniversario de *Radio Carve*, nal cal cooperou durante uns doce anos no seu *Sempre en Galiza*.

³³⁷ D.T.L., pp. 573-574. Dinos Tobío o seguinte sobre a audición: “*Todos facíamos nela entón de locutores, axuntándonos cada semán para grabar os discos que se utilizarían na emisión [...] A audición era moi ouvida nos fogares galegos do Uruguay e máis da Arxentina porque lles traguía a lembranza e como o recendo da terra lonxana no espacio e para moitos tamén no tempo*”. Cfr. Con Samuelle, Cristina, *Conversas con Manuel Meilán*. Vigo, Edicións Xerais, 1993, pp. 161-165. Meilán coméntanos como a audición foi inaugurada concretamente o 3 de setembro de 1950, a prosposta de Alfredo Somoza. A frase de apertura do programa, que se transmitía os domingos ás nove e media da mañá e que se tornaría en mítica, ó igual que os acordes da Muiñeira de Chantada interpretada ó piano por Emilio Pita, rezaba: “*Eiquí Sempre en Galiza, audición radial ó servizo da arte e da cultura do Pobo Galego [...]*”. A elección de *Radio Carve* non foi para nada fortuíta. Dous motivos empurraron á mesma: 1) O grande prestixio de *Carve*; 2) porque se escoitaba tamén na Arxentina, país que tiña prohibido o uso de calquera lingua que non fose o español nos medios de comunicación. Por último, podemos ollar como os editorais eran escritos por Lois Tobío e lidos por Pedro Couceiro ou Manuel Meilán. Ó pouco, só tres dos membros fundadores continuarían sacando o programa adiante, Couceiro, Meilán e Tobío. Vid. ó respecto o libro de Mónica Rebolo Vázquez, actual correspondente da emisión: *Bos días galegos. Eiquí Sempre en Galiza*. Santiago de Compostela, Edicións Laiovento, 2002. Así mesmo, de Fernando Pereira Caamaño, quen foi colaborador da audición, “A audición radial de Montevideo ‘Sempre en Galiza’, *Boletín de la Real Academia Gallega*, T. 32, nº 357, 1975, pp. 102-105.

Aparte de escribir no xornal, Tobío aproveitaba o seu poliglótismo para proseguir os labores de tradución iniciados en Cuba. Así, ademais de traducir a Heller, tamén vertía obras de Will Durant, James Purdy, Ralph Roeder, Hermann Hesse, Heinrich e Thomas Mann e Carroll Quigley. Tampouco esquezamos as obras de Goethe, Rilke e Brecht que verterá ó galego nos seus derradeiros anos. Cabe mencionar que as traducións sudamericanas foron ben acollidas, incluso algunha, como a dunha obra de Ralph Roeder, loada por escritores da altura de Borges ou Bioy Casares³³⁸. Estas foron feitas na súa meirande parte para a importante Editorial Sudamericana, mentres que no caso da obra de Heller foino para o Fondo de Cultura Económica e no de Thomas Mann para a Editorial Nova.

No ano 1943 celébrase en Montevideo o duodécimo aniversario da proclamación da República no Estadio do Centenario. Acuden Martínez Barrío, Aldassoro, Serra Moret e, como non podía ser menos, Castelao. Un Castelao que aínda tiña fe no triunfo dos aliados na II Guerra Mundial e, como consecuencia, da caída do franquismo en España.

Vistos estes azos, Castelao acude de novo a Montevideo en maio de 1944 para entrevistarse con Lois Tobío. Este, obviamente, contribuirá de forma esencial á causa galeguista, cando o galeguismo republicano do exilio, con Castelao ó fronte, pretenda crear un organismo de Dereito Público que sexa o depositario da legalidade autonómica do Estatuto plebiscitado o ano 36. Desta maneira, Tobío na entrevista suxírelle a Castelao a forma xurídica³³⁹ do Consello de Galiza. Un organismo que actuará como

³³⁸ D.T.L., pp. 517-518. Ditas gabanzas sobre a tradución de Tobío de *El Hombre del Renacimiento*, conclúen cunha valiosa reflexión deste labor de tradución que desempeñou durante tantos anos: “É, xa que logo, unha falta de consideración e unha inxusticia cara o traductor esto de alterar a obra sen a súa autorización, alén das que supón o feito de que non se lle reconozca unha comisión polos exemplares vendidos: de existir esta norma [...] moitos cartos houbese recibido dalgunha das miñas traducións”.

³³⁹ Boa proba destas conversas veñen reflectidas nunha carta enviada por Castelao a Tobío, tras a súa visita a Montevideo, e datada en Bos Aires o 12 de maio de 1944. As verbas expresadas polo mestre Castelao expresan a crucial participación e importancia de Lois Tobío na articulación do Consello de Galiza: “Cheguei preñado de canto ti me dixeches. Certamente eu necesito de ti, porque xa non teño tempo de improvisar o camiño que nos leve ao exterior. Tampouco teño á miña veira quén me axude nos traballos, pero abundan e sobran os que me interrompen e confunden. Faime o favor de mandarme os esquemas que che pedín. Eso será ouro para min. Non te esquezas”. Cabe dicir que esta é a única carta conservada sobre este particular enviada polo rianxeiro, posto que as outras perdéronse coa desafortunada decisión de Tobío de deixalas en terras uruguais e non traelas consigo, cousa que non consideraba moi segura, no seu retorno a España tras máis de dúas décadas de exilio. Vid. tamén a este particular a Cristina Samuelle, *opus cit.*, p. 136, onde se poden atopar unhas corroboradoras verbas de Manuel Meilán ó respecto do asunto que din o que segue sobre a relación do rianxeiro e do viveirense: “Castelao tiña moita confianza nel. Consultáballes moitas decisións de carácter organizativo e xurídico e político. Admiráboas moito. Pois ben, de resultados dun primeiro proxecto de Tobío naceu pouco despois o Consello de Galiza [...]”.

fideicomisario da vontade autónoma do pobo galego, o que posibilita que a nosa terra sexa equiparada cos gobernos autónomos de Catalunya e Euskadi. Servindo ademais á creación do Consello co gallo de agrupar os nosos deputados no exilio. Xunto a Castelao, únense á causa, Alonso Ríos, Suárez Picallo, Emilio González López, que estaba en Nova Iork, e Edmundo Lorenzo, que vivía en México.

O consello presentárase en Montevideo o 30 de xuño de 1945³⁴⁰. E con Castelao de presidente pasará a ser integrado dentro do goberno republicano de Giral, exiliado en París. Aparte de actuar como representante xunto cos vascos e cataláns na restaurada Galeuzca.

Por eses anos, tamén nos fala Lois Tobío da repercusión que tivo a publicación en Bos Aires de *Sempre en Galiza*³⁴¹, que segundo manifesta coas súas verbas era: *“Libro senlleiro e alumiador da nosa loita, alveiro fundamental do noso camiño, exposición crara e valente dos nosos problemas, que terá de ser lido, estudado, comentado ao longo do tempo xa que nel están as claves e os signos do noso futuro”*.

O ano 1945 traerá para Tobío dúas boas novas. Unha, a fin da Segunda Guerra Mundial, feito que, ó cabo e por desgraza, non trocará para a nada a situación en España como se prevía. Algo ben observado polo viveirense³⁴²:

“[...] o remate da guerra grande non había traer o final de Franco e coel a nosa volta. O caudillo viráralle as costas ao seu antigo valedor e arranxárase cos vencedores que tampouco tiveron escrúpulo ningún. O que contaba era, como sempre, a razón de estado, e eso que loitaran pola liberdade e a democracia, pura propaganda: Churchill xa fora abofé ben sincero cando decrarou brutalmente que a loita deixara de ser ideolóxica. Pola nosa parte, tiñamos que pensar que a estada en América ía ser longa se non definitiva e dispor as cousas baixo este ángulo”.

A outra, que virá compensar tal situación de mágoa, decepción e incerteza, o nacemento do seu primeiro fillo, Miguel, que saíu a este mundo o día de reis e recibirá ese nome en honor a unha estatua dun atleta grego que hai no Museo de Istambul.

No 46 é designado por Blasco Garzón representante da República para América do Sur³⁴³, como Axente Oficioso da República no Uruguai. Pero dimitirá ós poucos

³⁴⁰ D.T.L., p. 536. Ese mesmo ano da creación do Consello de Galiza, Castelao volverá a Montevideo co gallo de dar unha conferencia no Ateneo da cidade verbo de explicar a significación dese organismo que viñera de fundarse e a postura deste cara a República.

³⁴¹ D.T.L., p.536.

³⁴² D.T.L., p. 541.

meses, ó igual que o fará o Presidente Giral, quen asinara o seu nomeamento; dadas as diverxencias entre os republicanos e aqueles que propugnaban un arranxo coa monarquía. E gañará o premio da Federación de Sociedades Galegas de Arxentina polas súas traducións poéticas, de poemas ingleses e franceses, seleccionadas coas de Plácido Castro e Florencio Delgado Gurriarán. É ben sabido que Tobío sempre acostumou a tratar de facer noso o alleo verténdoo na lingua galega.

En 1947, perdida xa toda esperanza de restauración da vida democrática en España, Lois Tobío prefire asegurar así a súa situación económica e entra a traballar na multinacional Roche onde realizará tarefas de edición e distribución de publicacións de propaganda. Ademais de aprender algo de medicina, química e técnicas de impresión; todo nun grato ambiente multicultural de traballo. O seu xefe será Antonio Giral, fillo de José Giral, aquel que fora Ministro de Estado e, polo tanto, superior de Tobío durante os gobernos republicanos de Valencia e Barcelona e que agora era o Presidente do Consello de Ministros da República no exilio.

No 1948 tivo a honra de presenciar, co gallo da conmemoración do Día de Galicia —durante o cal o centro Galego de Bos Aires organizara unhas xornadas coa impartición de varias conferencias—, a valiosa alocución de Castelao, *Alba de gloria*.

Ó ano seguinte Tobío obtivo a cidadanía legal uruguaia. Deixou así de ser un apátrida e tivo de novo pasaporte; a súa situación normalizouse, podía viaxar dun lado cara a outro sen complicacións. E como o seu casamento en España fora anulado, por ser un casamento canónico, volverá casar de novo coa súa dona.

En xaneiro de 1950 morre Castelao³⁴⁴ en Bos Aires, e como nos di Tobío: *“Ningúen coma el fora quen a espertar e soerguer tantas almas galegas a prol da dignificación e liberación da nosa terra. Morría no desterro porque amou a xusticia e aborreceu a iniquidade. Galicia perdía o fillo que máis dera e fixera por ela na arte, na literatura, na política. De súpeto sentímonos coma orfos, desnortados, sen guieiro”*.

O ano 1954 traerá para Lois Tobío sentimentos contraditorios. Por unha banda nacerá a súa filla Constanza —mesmo nome que a beata Constanza de Castro do seu Viveiro natal, e que a esposa do seu conde de Gondomar—. Pola outra, recibe a triste nova do falecemento da súa nai. Tamén nese ano celébrase en Montevideo unha

³⁴³ Tobío pouco ou nada menciona sobre esta designación e a súa decisión de dimitir, ocurrida o 21 de novembro de 1946, *D.T.L.* pp. 564-565. Inda que afondaremos na mesma no capítulo dedicado á súa participación no Centro Republicano Español aportando a propia carta da súa dimisión.

³⁴⁴ *D.T.L.*, p. 573.

xuntanza da UNESCO. A dita reunión acoden varias organizacións galegas que fan entrega ós participantes da *Denuncia diante a UNESCO da persecución do idioma galego polo Estado español*. O xefe da delegación española, un tal Manuel Fraga Iribarne, alegaba na defensa da súa postura que tanto el coma o Caudillo eran galegos e nunca se sentiran discriminados por selo.

En 1955 fúndase o Banco de Galicia³⁴⁵ en Montevideo, a semellanza do que xa existía en Bos Aires, seguindo a inspiración de Xesús Canabal (quen ocupara trala dimisión de Tobío o posto de representante da República para América do Sur). Tobío será o primeiro en subscribirse no listado de accionistas.

Outra das grandes contribucións de Lois Tobío vai ser a de participar de forma decisiva no Primeiro Congreso da Emigración Galega³⁴⁶, auspiciado polo Consello de Galiza e tendo en conta unha suxestión do xa falecido Castelao, que acontecerá en Bos Aires entre o 24 e o 31 de xullo de 1956, coincidindo co Centenario do Banquete de Conxo de 1856. A súa tarefa consistirá na redacción do Manifesto, o Temario e o Regulamento da xuntanza. Ó mesmo tempo, xurdiralle outra angueira, a de mediador³⁴⁷, grazas ó seu talante aberto, dialogal e conciliador, entre as diferentes vontades e puntos de oposición dos participantes. Cabe resaltar que durante todo o Congreso só se utilizou o idioma galego.

No ano 58, está a piques de dar o salto á ONU como tradutor, posto que rexeitará polo baixo salario que supuña. A súa dona Melu tramitoulle unha solicitude atopándose el ausente de Montevideo. Melu actúa desta maneira porque xa o país comeza a mostrar signos de cambio no eido social e no político. Principian por estes anos os ataques dunha guerrilla urbana en Uruguai, os tupamaros; o que obriga a moita xente a ter que abandonalo país a mediados dos sesenta. E a isto engádeselle o desexo de ver ós seus pais xa anciáns, que había tanto que ela non vía.

Pese a todo, non acaban aquí nin moito menos os esforzos de Tobío. Véndose inmerso agora no grande labor que un Castelao a piques de morrer lle pedirá a Manuel

³⁴⁵ Nun concurso que o Banco de Galicia convocou en abril de 1961, do que Tobío foi presidente do xurado, para premiar traballos sobre a influencia dos galegos no Uruguai resultou premiada unha investigación do noso benquerido Carlos Zubillaga que tanta axuda nos prestou en terras da República Oriental do Uruguai.

³⁴⁶ Falaremos máis adiante deste Primeiro Congreso, nun capítulo aparte que lle adicaremos.

³⁴⁷ *D.T.L.*, pp. 591 e 592. Tobío ten que enmendar un erro que se produce por parte da comisión organizadora, a cal, non convidou á AGUEA (Agrupación Galega de Universitarios, Escritores e Artistas). Esta asociación, ó non ser convidada formalmente, quixo boicotear o Congreso, pero Tobío mediu e todo quedou solucionado e AGUEA pasou a ser parte integrante de maneira formal do Congreso.

Puente que financiase: a publicación da *Historia de Galiza*³⁴⁸, que Pedrayo chamaba *Grande e Xeneral Estoria*. Tarefa esta, inspirada por Castelao, froito do mecenado de Manuel Puente e dirixida polo mencionado Pedrayo, o cal lle encomenda a Lois Tobío a posta en orde de todo o material e a unificación do galego de tódolos textos enviados polos participantes nesta sublime empresa. Tobío, sempre atento a todo, proporalle a Emilio Pita que inclúa algo sobre a Historia da Música galega ó ver que faltaba.

No limiar da década dos 60, a plácida situación que gozara Uruguai comezaba a virarse e os que podían daban en marchar cara ó estranxeiro. O país contaba neses anos cunha balanza comercial deficitaria, o que propiciou que o Partido Nacional ou Blanco chegase ó poder tras case que un século na oposición. Ó alcanzar o poder, este partido instaurou unha política de neoliberalismo económico que empeorou aínda máis a situación. A caótica situación na que se viu somerxido o país deu lugar á creación do MLN, Movemento Nacional de Liberación, que desencadeou na guerrilla urbana dos tupamaros (fundada por estudantes, profesionais liberais, escritores, artistas...) levados como di Lois Tobío³⁴⁹: *“por un pulo idealista e unha miga romántico máis do que por realidades e análise obxectivas”*. Tobío engade ademais que³⁵⁰:

“[...] eses movimientos soen ter unha dinámica interna que chega a ser máis ou menos independente da vontade dos que nela participan e dos obxectivos e a ideoloxía con que naceran ofrecendo ocasión propicia para os tolos e os aproveitados e aínda os delincuentes comúns que ven nelo unha fermosa máscara. No caso dos ‘tupas’ viñeron dar en atracos a bancos, asaltos a cárceres, con liberación indiscriminada de presos, e secuestros [...]”.

O goberno irá collendo medo a estas accións cada vez máis cruentas dos tupamaros e deixará o poder ós militares, dando paso a unha ditadura violenta. Con esta situación, Lois Tobío axiña prepara a súa marcha. Neste ambiente, a farmacéutica Roche anuncia o peche das súas oficinas en Montevideo e proporalle ó noso home o traslado a Basilea ou a Madrid para continuar nun dos dous lugares os seus cometidos. Aínda que nesta ocasión tería que ocuparse da tradución e edición das publicacións en español destinadas a América Latina. Ata aquel entón, Lois Tobío nunca exercera labores de tradutor, pero paradoxalmente, grazas a ser un tradutor acreditado pola ONU, poderá continuar na compañía.

³⁴⁸ Teremos ocasión de afondar máis adiante na participación de Tobío nesta grande tarefa nun capítulo aparte.

³⁴⁹ D.T.L., p. 630.

³⁵⁰ *Idem*.

Todo está xa preparado para a volta. Ou non, pois a súa muller Melu recibe unha carta materna na que lle aconsella non retornar, xa que a policía do réxime buscábaa por unha denuncia que había contra ela por masona. Liquidada as súas pertenzas ó estilo do país. Bandeira na casa, avisos nos xornais, altofalantes na rúa. Unha dobre saudade asalta agora a Tobío, a da terra uruguaia que ía deixar³⁵¹: *“A xente do Río de la Plata é de corazón quente e saudoso e eso fixo que me chegara a entender ben coeles e que lles tomara lei”*, e da galega que agora por fin podería xa calmar.

No Uruguai pasou Lois Tobío as décadas centrais da súa vida e foi feliz, na medida do posible, afastado da súa terra. Agora tiña que deixar un país libre, laico, democrático e aberto, e volver a unha España gris.

Tal e como apreciamos, Tobío acatou eses anos de exiliado³⁵²: *“Lois Tobío aceptou a sorte que lle tocou como exiliado político, cun silencio exemplar, enchido de dignidade e lealdade ás ideas ás que tiña servido, con grande coñecemento de causa”*.

Incluso podemos engadir, xa que logo, como remate deste apartado unhas verbas do mestre viveirense que nos axudarán a entender a morriña da terra que sentiu no seu periplo vital de exiliado³⁵³:

“Despois do que teño ollado nas miñas pelerinaxes, penso hoxe que o factor de ambiente físico xoga máis decisivamente na vida do home do que outrora me imaxinaba [...] o home é, cicáis denantes de todo, fillo da súa terra i-é ela o que máis a fondo o forxa e conforma [...] A caste, ou a raza ou como se lle queira chamar, é sen dúbida, unha realidade. Máis ten algo de fuxidío e esbárasenos das mans cando a queremos apreciar. E a terra non. A terra está ahí, permanente e tanxibre realidade”.

3.1.9. Fin da peregrinaxe

No ano 1962 comeza por fin a viaxe de retorno, logo de 21 anos no seu retiro uruguaio. Aínda que nos pareza inaudito, o seu regreso resultou calmo para Tobío, grazas ós indultos; sobre todo se temos en conta que fora un alto funcionario do goberno republicano que sempre se mantivera leal á súa causa. Emporiso, a súa muller terá que comparecer perante as autoridades policiais por unhas acusacións que pesaban na súa contra por presunta masona. Coa obriga de cumprir co trámite de presentarse diante das

³⁵¹ D.T.L., p. 643.

³⁵² Ríos, *opus cit.*, p. 31.

³⁵³ Piñeiro Ramón, Tobío, Lois [et al.]: “Arredor da Saudade”, *La saudade: ensayos*. Vigo, Galaxia, 1953, p. 68.

autoridades policiais e do Tribunal Especial de la Represión de la Masonería y el Comunismo. Todo se normaliza de xeito rápido, posto que os irmáns de Melu tiñan contactos dentro da policía e xa arranxaran as cousas previamente³⁵⁴. Namentres, Lois Tobío fará o seu retorno por separado; primeiro irá a Suíza, a Basilea, a sede central da casa Roche, para resolver asuntos relativos ó seu novo traballo en Madrid. Da súa estadía no país helvético déixanos as seguintes conclusións³⁵⁵:

“Curioso país este de Suíza no que conviven en paz e armonía catro comunidades lingüísticas e dúas relixións importantes, a parte outras minoritarias, no medio dunha Europa en tensión sen que ningunha das grandes potencias se estrevera nunca a atacala pola protección que lle dá a xeografía e un exército cidadán en vela constante e ben garnido. Ese senso de vivir en seguridade, coma ao achego dunha fortaleza inexpunible, creou alí unha sociedade burguesa, calma e cómoda, unha miga egoísta, culta, que non coñece as traxedias colectivas da guerra nin da fame. Outra característica dos suízos é o plurilingüismo: case todos falan as dúas linguas principais do país, alén da súa propia os que pertencen ás outras dúas minoritarias [...] Aquela sociedade heterogénea demostraba que poden convivir nunha organización política grupos nacionais diferentes cando hai respecto total para as características de cada ún, con autogoberno, e que aquel principio das nacionalidades de que cada nación debe ter o seu estado non é un principio inconcluso pois as situacións reais son moito máis complicadas e compre buscar solucións pragmáticas para cada caso”.

Tras esta obrigada estadía en Basilea, Lois Tobío encamiñase para Barcelona, a finais de 1962, onde se atopaba Melu cos dous fillos vivindo na casa dos seus pais na rúa Corcega. O regreso para ela tampouco estaba sendo fácil, despois de máis de vinte anos de exilio; os seus proxenitores cambiaran moito e apenas os recoñeceu. Por outra banda, nestes anos de ausencia non puido despedirse da súa irmá e duns sobriños, xa falecidos, cousa que a entristeceu grandemente. Por outra parte, a Cidade Condal recibíao con neve e na tempada do Nadal, unha especie de agasallo que lles facía a natureza, posto que había uns corenta anos que non caía unha nevada tal. Os seus fillos ollaban abraizados a paisaxe nevada por primeira vez na súa vida.

Co enceto do novo ano, o 2 de xaneiro de 1963, Tobío marcha para Madrid, para procurar aloxamento e información sobre o traballo a desenvolver, deixando por un breve intervalo á súa dona e ós cativos na casa dos pais desta.

³⁵⁴ D.T.L., pp. 648-649 e 674-675. Malia iso, vemos como Melu tivo que pasar sendos interrogatorios en Barcelona e despois en Madrid. O seu caso será sobreseído, dada a pouca entidade do denunciado e que o Tribunal Especial de Represión de la Masonería y el Comunismo é substituído ó ano polo de Orden Público.

³⁵⁵ D.T.L., pp. 644-645.

Na súa volta a España³⁵⁶: *“O pasado asaltara a cada paso e o reencontro con moitos e vellos amigos dulcificaría o rigoroso contraste coa contradictoria e paradoxal liberdade do exilio. Quen retorna a aquela España dos anos sesenta é un home de América, onde viviu e tanto creou; pero sen esquecer o fondo europeísmo que sempre profesou e ao que retornará con renovado empeño”*.

Na capital do Estado hospedárase polo momento no Hotel Fénix. Vexamos en verbas do noso protagonista como foi o reencontro con Madrid:

“A impresión que me produciu aquel Madrid foi máis ben pobre. Medrara a parte vella, a da miña mocidade, aparecía desleixada e porca coas fachadas das casas escascadas e despintadas e os balcóns enferruxados por aquilo do bloqueo dos alugueres que facía que os donos non tivesen diñeiro para reparar. As ruas estaban en moitos sitios cheas de lorda e, na parte nova, case todas as construcións, públicas ou privadas, eran de mala calidade e peor gusto, moitos bloques sen gracia ningunha, uniformes, de ladrillo ou cemento, que nalgúns casos comezaban xa a escanastrarse. A xente que miraba pasar era, na maioría, de trexeito rural, desertores do agro empobrecido pola mala política do goberno. Aquela capital de finos burócratas e artesáns que era o Madrid de antes, frívola e elegante, ‘alegre y confiada’, cortés e polida, de falar silabeante e garboso, vírase afogada por unha masa de ‘paletos’ na procura dunha solución para a súa vida desfeita”.

Chocáballe por aquel entón a Lois Tobío o mal funcionamento dos servizos públicos españois, algo raro, di el, nunha ditadura; carecendo os cidadáns das cousas necesarias para un bo benestar material, ademais de estaren privados de liberdade. De igual maneira, critica o pésimo sistema educativo. A burguesía mandaba ós seus fillos a colexios de pago, a maioría católicos. As cousas no ensino universitario non eran máis favorables. A Universidade vírase privada dos seus mellores mestres, depurados ou no exilio; sendo ocupados os seus postos por incompetentes acólitos do réxime, moitos deles nomeados segundo un sistema arbitrario e *dedocrático*. Había, así mesmo, unha ausencia de espazos culturais e de diálogo; función que exercían noutroa os parladoiros e o Ateneo, agora en mans dos franquistas ou vixiadas as súas actividades por eles. Constatábase tamén unha falla de liberdade de prensa³⁵⁷: *“[...] un xornalismo mediocre que daba unha imaxe deformada ou incompleta da política tanto interior coma exterior, e sin atractivo porque os sucesos que tiñan algún picante calábanse”*. Pero, por riba de todo, destacaba a intromisión da relixión católica a través do clero en tódalas

³⁵⁶ Ríos, *opus cit.*, p. 46.

³⁵⁷ D.T.L., p. 655.

manifestacións da vida pública e mesmo da privada. O que propiciaba case que o reinado dun sistema de teocracia encuberta, que estendera os seus tentáculos polos eidos políticos, económicos e culturais. A igrexa católica gozaba de todo tipo de privilexios con Franco no poder. Non había liberdade de culto naquela España e as leis do ditador, nese senso, vulneraban os máis básicos dereitos do home.

Trala breve visita ós pais e familiares de Melu, instálase o matrimonio en Madrid; unha cidade marcada aínda pola represión franquista, tan diferente e estraña da que Tobío coñecera ben anos atrás. Daquela tiña o de Viveiro fondos temores, sobre todo, de que o seu fillo maior Miguel, criado nun ambiente de liberdade, laico e sen pexas, puidese afacerse á España de Franco: represiva, autoritaria e clerical.

Nun primeiro intre alugará a parella unha vivenda na rúa General Moscardó, para máis adiante mudarse á de María Guzmán e de alí á rúa Bonetero, nº 5, a derradeira morada de Lois Tobío —actual residencia da súa filla Constanza, á cal tivemos ocasión de visitar e así impregnarnos do espírito tobiano—. Non obstante, dentro deste vaivén de mudanzas, non debemos esquecernos da casa de Aranjuez, lugar pracenteiro para descansar, que Tobío define³⁵⁸ como: “*Un oasis, unha illa verde, vizosa e cantareira de augas no cerne desta Castela parda e seca [...]*”. Ambiente propicio para reflexionar e principiar coa escrita do seu *Gondomar y Raleigh*³⁵⁹.

Naquel Madrid, como en tódalas cidades que vivira ó longo da súa dilatada vida, comezará pronto a integrarse nos faladoiros³⁶⁰ do vello café “Gijón” ou do café “Lion”, uns dos poucos espazos madrileños onde había certa liberdade de expresión. Decontado, seguirá o seu labor inesgotable e imperecedeiro a prol da cultura galega, sendo unha das súas primeiras tarefas dar unha conferencia no Centro Gallego de Madrid sobre Feixóo, con motivo do bicentenario do seu pasamento.

³⁵⁸ D.T.L., p. 677.

³⁵⁹ Ocuparémonos noutro capítulo máis detidamente da querenza de Tobío por Don Diego Sarmiento de Acuña, o I Conde de Gondomar.

³⁶⁰ D.T.L., pp. 685-686 e 695-696. Nesa constante de participar da vida das cidades e dos países nos que viviu, e ter sobre todo a posibilidade de continuar unha serie de afeccións como as reunións sociais, a equitación e o tenis, Lois Tobío ingresará no RACE e será membro da directiva da YMCA (Asociación de Xovenes Cristiáns); asociación ben coñecida do seu tempo en Uruguai, da que foi presidente en terras españolas Adolfo Suárez e da que Tobío ocupará un posto na directiva, malia o seu coñecido anticlericalismo. Cabe dicir que no tocante a Melu, esta entrará na *Asociación Española de Mujeres Universitarias* nun Círculo Literario feminino. Non olvidemos que Melu escribiu varias novelas, das que soamente tres saíran ó prelo: *Cómo enriquecer la tercera edad*. Barcelona, Argos Vergara, 1979. *Banquetes de amor y de muerte*. Barcelona, Tusquets Editores, 1981. E postumamente, *Gracia y justicia en los manjares. Los contactos entre la gastronomía y el derecho*. Madrid, Civitas, 1987.

No verán do ano seguinte á súa chegada, pode Tobío volver por primeira vez a Galicia, a súa terra nai, da cal estaba ausente dende o ano 1933. Trinta anos de sentida e saudosa ausencia. El e a súa familia percorren Compostela, unha cidade que, segundo verbas súas, se sobrepuxera ós malos momentos, e que lle traía recordos da súa mocidade e dos seus anos de universitario; lembranzas amargas, porque moitos amigos quedaran polo camiño. Aínda así, dinos Tobío³⁶¹:

“Pero a impresión que me causaba aquela extraordinaria cidade sobrepúñase a todo e todo deixaba na sombra. Despois dunha tan longa ausencia, decatábame agora máis da súa grandeza. A familiaridade do cotián non permite valorar a xeitos as cousas coma asemade as persoas. E non soamente porque de preto vense mellor as chatas senón porque falta distanciamento e perspectiva para descubrir o excelso. Toda a cidade compostelá, pero máis ca nada a catedral, dárame unha impresión de perdurante xuventude [...] No Pórtico parecíame que o tempo estaba detido, e ao seu carón sentíame xa vello. ‘Cando eu non sexa ti inda serás’”.

Continúan despois ata A Coruña, cidade de fasquía bipolar, matiz do que o mesmo Tobío nos deixa a súa particular visión³⁶²:

“[...] unha de rexo cerne galego, fiel ás suas raigañas atlánticas e célticas, a da Torre de Breogán romanizada en Torre de Hércules, a da prehistóricas singladuras a Irlanda e das que hoxe se fan ao Gran Sol, a Coruña da Cova Céltiga, da Academia Galega, da Irmandade da Fala, a de Murguía, Pondal, Martínez Salazar, Carré e tantos máis dos que hoxe continúan o seu maxisterio; e outra a Coruña señoriteira e snob, mesmo ‘hortera’, imitadora provinciana de Madrid, alleeira e desleigada, que tén a mingoa de falar a lingua da súa terra e olla con desdén e pedante ar de superioridade aos que sinten amor e traballan polo seu. E, por mala fada, nos tempos que corren, semella que esta Coruña inferior é a que ten influxo nos centros de poder e de dirección e os seus mandamases siguen unha liña no fondo e na intención antigalega, anque máis ou menos camuflada, expoñente de servilismo político, penuria intelectual e carencia emotiva, e que contrasta co que se fai noutras cidades e vilas da nosa terra”.

De alí, trasládase ás Rías Baixas, en concreto a Vigo, a ver ó seu amigo Francisco Fernández del Riego, quen o levará polas terras de Gondomar e o seu pazo, residencia do seu amado Conde. Personaxe que por estes anos, e ata o final dos seus días, marcará tódolos esforzos intelectuais do viveirense; podendo, por fin, centrarse nunha figura que lle chamara tanto a atención dende a súa etapa universitaria e á que o

³⁶¹ D.T.L., p. 667.

³⁶² D.T.L., p. 668.

propio Castelao gabara en *Sempre en Galiza*. Pero, como xa anticipamos, do interese de Tobío pola figura do Conde falaremos noutro epígrafe aparte.

O máis ansiado do seu retorno, sen dúbida, foi a volta ó seu Viveiro³⁶³ da alma. O fillo pródigo atópase cun santuario viveirense que aínda non sufrira os cambios que virían afealo co paso do tempo. Tamén se reencontrará cos seus parentes. E coa súa vella casa de San Francisco, agora deshabitada, e coa vivenda da súa avoa, no Cantón de Abaixo, que pasara a outras mans.

Inmerso nestas viaxes, Tobío e a súa familia percorreren outros territorios peninsulares, porque no tempo que pasou en terras uruguaias, non tiveran a posibilidade de viaxar e coñecer novos lugares. Desta maneira, explora o Levante e o Sur, Estepona, Ronda, Sevilla e Nerja, onde se atopou de novo con Paco García Lorca. Ollemos por un instante as sensacións que lle produciron tales visitas por terras andalusís³⁶⁴:

“Andalucía causárame unha fonda impresión pola sua paisaxe, polos seus monumentos, en moitos dos cuais aflora o oriente, e pola xente do pobo, para min a máis fina e delicada de toda Europa, xentil, limpa no seu vestir e nas suas casas e vilas, fagueira e cortés, elegante de xestos e maneiras, alma de artista. Ben sei que tamén tén a sua vertente escura, que Federico soubo reflexar na sua obra, pois e apaixonada de máis, sofre estados de tensión que poden chegar a violencia extrema e tén unha psique complexa chea de inhibicións e represións e unha imaxinación que a alonxa da realidade: pero nada desto se dexerga no trato diario que adoita ser amable e mesmo engaiolador anque, a veces, unha miga fachendoso”.

Pero no mes de vacacións do que dispuña ían en primeiro lugar de viaxe unha semana polo estranxeiro, a visitar Londres, Lisboa, Italia., dedicando o resto da tempada estival a gozar, sobre todo, das praias catalanas, porque a Melu tiráballe a súa terra; aínda que tiveron tamén ocasión de ver as máis frías do Cantábrico como as de San Sebastián e Santander.

³⁶³ O xornal da súa vila natal, o *Heraldo de Vivero* saúda o regreso de Lois Tobío cun artigo asinado polo seu director e amigo, Ramón Canosa, datado do 29-VIII-1964. Ollemos por un intre algunhas das palabras que se lle dedicaron por aquel entón: *“Tobío que tanto escribiu y dijo en ámbitos de gran resonancia sobre nostalgia, emigración y saudades viene ahora al pueblo que le sirvió de cuna haciendo bueno cuantas doctrinas esparció sobre el influjo gallego en tribunas desde diferentes escenarios de Europa y de la América española. Desde este semanario queremos hacerle llegar un emocionado abrazo de vieja mantenida amistad”*. Vexamén tamén as anecdóticas verbas da súa filla Constanza, “El homenaje a Tobío llenó el Pastor Díaz”, *Heraldo de Vivero*, 23-VII-2006, p. 5. Relatou esta, co gallo dunha homenaxe celebrada polo terceiro aniversario do seu pasamento, que no primeiro viaxe da familia a Viveiro, por estrada nun seat 1.500, tras máis de dúas décadas de exilio, era tal a felicidade do seu pai que nada máis entrar na provincia de Lugo comezou a cantar cancións galegas.

³⁶⁴ *D.T.L.*, p. 679.

No mes de setembro de 1973, Tobío ten que abandonar Roche, posto que lle chega o momento da xubilación. Isto suporá un grande inconveniente para el, porque non tiña dereito a cobrar os moitos anos traballados no Uruguai; dado que só se lle pagaban ós residentes no país, e o que a el lle tocaba segundo a seguridade social española era unha miseria. Estando así as cousas, tivo Lois Tobío que consignarse durante un ano e medio á realización de traducións comerciais xa fóra de Roche.

Algo que podemos destacar dos anos de Lois Tobío en España, foi a súa teima, nada máis poñer pé nestas terras e pese a traballar para Roche, por solicitar o seu reingreso na carreira diplomática. Poñendo como precedente para o caso, os repetidos indultos concedidos polo réxime franquista. Malia iso, as súas solicitudes foron continuamente denegadas, por culpa do seu alto grao de compromiso coa causa republicana. E, a pesares dos recursos ante os tribunais, das promesas e intentos de moitos amigos e coñecidos que o apoiaron na súa causa —entre eles, Felipe Fernández Armesto, amigo del dende os anos berlineses, que se puxo en contacto con ministros e co propio Manuel Fraga Iribarne, por aquel entón embaixador en Londres, que falou en favor de Tobío—, só coa entrada dun compañeiro da súa promoción, Pedro Cortina Mauri, como Ministro de Exteriores puido ó fin Lois Tobío ser readmitido³⁶⁵ no ano 1974, co cargo de Conselleiro de Embaixada. E de novo aquí, a deusa fortuna axudará ó noso protagonista de maneira anecdótica; pero que a el o encheu de honra e satisfacción persoal. O caso foi que a publicación do seu nomeamento se fixo no Boletín Oficial do Estado ó día seguinte de Franco delegar as súas funcións no Príncipe Xoán Carlos. Polo tanto, Tobío nunca exercerá de funcionario baixo o mando do ditador. Será destinado á sección de Legalizacións, onde estivo ata a súa xubilación en 1976; e deixará mostra activa do seu labor, propoñendo un plan de reorganización do servizo, o que demostra o espírito incansable e traballador de Tobío por mellorar as cousas.

Nos derradeiros anos da súa andaina vital, en 1986, tivo que aturar e sufrir Lois Tobío un dos peores transos da súa longa vida, a perda da súa amada Melu³⁶⁶. Ollemos en boca do propio Tobío as sensacións que tamaña perda lle produciron:

“Sentín coma se me tiveran tronzado unha parte do meu ser. Era case medio século de convivir nunha armonía de complementariedade que agora quedaba desfeita. Coincidindo en moitas cousas, nos gustos pola arte e a literatura, polas

³⁶⁵ Véxase, José Luis Pérez Ruíz, *opus cit.*, pp. 181-83, onde se relata o longo proceso (comezado en 1964 e finalizado o 31 de maio de 1974) de readmisión de Tobío na carreira diplomática.

³⁶⁶ *D.T.L.*, p. 701.

viaxes e a natureza, tiñamos dadoito visións diferentes sobre os problemas e eu decatábame de que a sua visión non se opuña á miña senón que dialécticamente a completaba. Era, logo, coma a visión tridimensional de dous ollos: agora sería soamente bidimensional”.

Malia este e outros golpes do destino, Lois Tobío participou ata a súa morte, o 12 de marzo do 2003, en exposicións e homenaxes ó Seminario de Estudos Galegos, do que actuaría de presidente, cando sexa de novo reinstaurado xa na etapa democrática. No Congreso Castelao; en actos en memoria de Blanco Amor; presentando obras de amigos; dando conferencias; escribindo libros sobre o seu benquerido Gondomar; acudindo tódolos veráns a Sargadelos a participar en reunións culturais; recibindo premios³⁶⁷ e gabanzas... Aínda que todas estas actividades non alcancen o suficiente para dignificar a memoria dun galego sempre fiel e consagrado á súa terra por enteiro. Esperemos estar aínda prestos para honrar a súa memoria e o seu traballo como se merecen.

³⁶⁷ Nas súas *D.T.L.*, pp 700-701, publicadas en 1994, soamente menciona Lois Tobío dous premios dos que lle foron dados: en 1984, O Pergamiño de Honra e Louvanza, que o Padroado do Pedrón de Ouro lle concedeu: “*pola súa constante lealdade na defensa dos dereitos nacionais de Galicia*”; e, en 1991, o Premio Trasalba da Fundación Otero Pedrayo. Pascual Abal, *opus cit.*, p. 45, fai un resumo dos recoñecementos obtidos nos últimos anos da vida de Tobío. Dos cales, quedarían por citar: en 1996, A Medalla de Honor “Cidade de Viveiro”; no 1999, o Premio das Artes e das Letras de Galicia; mencionando, en derradeiro lugar, como no 2001 o Concello de Gondomar lle deu o seu nome ó auditorio municipal, e no 2005, a título póstumo, o nomeamento de fillo adoptivo desa mesma vila. A todo o dito nos engadimos a concesión do premio Triskel por de Oro pola cátedra de Estudos Gallegos del Ateneo de Madrid.

3.2. Anexo

3.2.1. CURSILLO DE INTRODUCCIÓN A LA HISTORIA DE BIZANCIO

- 1) Bizancio: la ciudad.– Topografía urbana. Emplazamiento. Las huellas bizantinas en la actual Estambul: monumentos, población. Orígenes de la ciudad de Bizancio. Bizancio hasta el siglo IV d. de C. Bizancio capital del Imperio.
- 2) El Imperio bizantino.– Características: a) amplia síntesis de elementos culturales muy diversos (helénicos, orientales, romanos...); b) el sentido teológico; c) el “autocrator” y la capital, factores de unificación del Imperio; d) la rebeldía de la masa; e) ritmo reiteradamente ascendente y decadente del Imperio bizantino.
- 3) Los comienzos del Imperio bizantino.– De Constantino a Teodosio I. La división del Imperio romano. La “pars orientalis”: significación geográfica y política. Arcadio y Teodosio II el Calígrafo. León I y sus sucesores.
- 4) Los problemas del Imperio bizantino.– Los dos problemas fundamentales acompañan constantemente la vida del Imperio. La amenaza de los “bárbaros”. Las primeras pugnas religiosas: arrianismo, nestorianismo, monofisismo.
- 5) Justiniano.– El gobierno de Justiniano. El objetivo de la restauración del Imperio romano. La obra jurídica. Apogeo cultural. El arte: Santa Sofía.
- 6) El Hipódromo.– Papel del Hipódromo en la vida de la ciudad y del Imperio. Organización de las actividades del Hipódromo.
- 7) Los herederos de Justiniano.– Heraclio. La renuncia al imperio universal. Bizancio y el Islam. Los Heraclidas: desbarajuste del Imperio. La dinastía isaúrica. Los iconoclastas: sentido teológico, social y político de la doctrina iconoclasta. La dinastía macedonia. Basilio II y la nueva expansión territorial. La cristianización de Rusia. Declinación de la dinastía macedonia: fracasos exteriores y agitación interna. El clima de Oriente: sentido religioso y político. La cultura bajo los macedonios. Renacimiento del arte al término de la revolución iconoclasta: retorno al helenismo.
- 8) Bizancio y las Cruzadas.– El choque entre Oriente y Occidente. El Imperio en poder del feudalismo militar. Los Comnenos. Alexis I y la primera Cruzada. La segunda Cruzada. Turbulencias internas e intrigas palatinas. Fin de los Comnenos. El arte y la literatura bajo los Comnenos.
- 9) Las Cruzadas tercera y cuarta. La situación política y económica del Imperio. Relaciones con los pueblos de Occidente. Isaac II y sus sucesores. El

desmembramiento. Imperio latino de Constantinopla e Imperio griego de Nicea. Los Paleólogos. La expedición de Roger de Flor a Oriente. La cultura bajo los Paleólogos.

- 10) La literatura bizantina.– La teología: sofística y dogma: bizantinismo. La historia: Procopio, Agatías, Teofilacto, Nicéforo, León el Gramático, Ana Comneno. La conservación de las obras clásicas y su transmisión a Occidente por la vía del Islam. Bizancio y el Renacimiento.
- 11) El arte bizantino.– Influidos que recibe. El espíritu y los caracteres generales del arte bizantino: intensidad, hieratismo, detallismo. Las artes plásticas: predominio del arte bidimensional sobre el de tres dimensiones. Las artes menores. La música. Influjo constante del arte bizantino en el de Occidente.
- 12) La caída de Constantinopla.– Significación geográfico-histórica e histórico-cultural. Ojeada de conjunto sobre el milenio bizantino.

Estas lecciones serán ilustradas con lecturas y proyecciones cuando corresponda. Y serán completadas con trabajos de seminario a fin de familiarizar a los alumnos con el manejo de las fuentes y desarrollar aquellos temas concretos cuya importancia lo haga aconsejable.

3.3. Apostilas ás senlleiras *Décadas de T.L.*

3.3.1. Consideracións iniciais

Como non somos teóricos nin críticos literarios, estas nosas apostilas pouco ou nada terán de filolóxicas e lingüísticas; antes ben, servirán de pequeno proemio para un verdadeiro e sabio estudo desta peza cumio da man tobiana. Achamos que podería ser así, porque por vez primeira prendemos algo de luz sobre o albor das *Décadas*. Para elo aportamos, xunto a unha concisa caracterización do xénero no que se inserta o libro, unha colección de opinións expertas de aspectos cruciais da obra, culminados coa nosa propia.

Só nos queda entón agardar que as pescudas que van deseguido axuden a unha mellor comprensión xeral das *Décadas de T.L.*, o inqueda e esperanzador relato da vida de Lois Tobío.

3.3.2. O xerme

En canto á xestación das *Décadas*, Constanza Tobío refírenos como o xermolo desta obra estivo na teima da súa nai, María del Carmen Soler, quen constantemente lle insistía ó seu esposo na necesidade de que escribise as súas memorias. Sendo cruciais tamén os consellos da propia Constanza para que o seu pai deixase grafado en papel, co gallo de puidesen ser lidas e lembradas por todo o mundo, todas aquelas anécdotas e vivencias que relataba nas reunións familiares e nas xuntanzas con amigos. Porque xulgaba Constanza, con atinado siso, que estas poderían ter grande interese para a Historia de Galicia e de España, dado o papel desenvolvido polo seu proxenitor nesas duras e decisivas épocas que lle tocaran vivir. Malia as indicacións dos seus seres queridos, non foi curiosamente ata un ano ou dous da perda da súa querida compañeira Melu, no ano 1987, cando Tobío reacciona e de *motu proprio* se decide por fin a verter o seu valioso periplo vital nunha computadora, agasallo da súa filla Constanza e o seu marido Juan Antonio; os mesmos que lla ensinaron a manexar a un Lois Tobío sempre afouto a deprender pese ós seus anos. Como ben nos manifestou Constanza Tobío, o seu pai usaba paseniñamente o novo aparello dúas ou tres horas tódalas tardes despois da sesta, tempo no que plasmaba case que todo de memoria, gozando moito coa súa escrita. Polo que lle abondaron dous ou tres anos, entre 1989-1991 ou 1992, aproximadamente, para finalizar o primeiro borrador das *Décadas*. Esta primeira versión remataba dunha

forma algo abrupta para Constanza, primeira lectora da mesma; matiz polo que lle insistiu a seu pai para que engadise un epílogo que redondease e pechase de mellor maneira todo o narrado.

Resulta importante dicir que, nun primeiro intre, Tobío tiña o firme propósito de contar as cousas como el as lembraba, con nomes e apelidos; pero, co tempo, a súa ponderación diplomática decidiu que o mellor era calar ou non concretar moito cando houberse persoas que se puideran sentir feridas e aludidas. Do mesmo xeito, foi prudente, ou máis ben pudoroso, á hora de non dedicar abertamente *As Décadas*; inda que Constanza Tobío considera que nos seus adentros o seu pai llas dirixiu á súa dona Melu. Fora como fose, xa unha vez rematado o manuscrito, Lois Tobío deixouno en mans de Isaac Díaz Pardo, quen o leu febrilmente, e creu axiña que as verbas do seu benquerido amigo merecían ser publicadas sen demora na valiosa colección da Serie “Documentos” da súa Edicións do Castro.

3.3.3. Nos soportais

O primeiro que nos chama a atención antes de entrar na lectura das *Décadas* é, fóra do xogo de palabras coas iniciais do viveirense e as do historiador romano Tito Livio³⁶⁸, a súa coincidencia no gusto por historiar e o feito de chamar á súa obra *As Décadas de T.L.*, en clara referencia tamén ós diversos volumes de Livio sobre a Historia de Roma (*Ab urbe conditio libri*), xeralmente coñecida como as *Décadas*³⁶⁹, que abranguen os acontecementos acaecidos no Imperio dende a fundación de Roma ata

³⁶⁸ Martul Tobío, Luis: “As *Décadas* de T.L. ou as lembranzas dunha alma gozosa”, *Homenaxes a Lois Tobío: Madrid, 13 de xuño do 2001*, pp. 42-43. Comenta o sobriño de Tobío o seguinte sobre o vencello establecido polo seu tío co historiador romano: “A referencia primeira apunta á obra histórica elaborada por Tito Livio, mais non hai unha invocación de exclusividade como para situar as memorias no terreo do xénero histórico, referencia unívoca que iría á par dunha concepción documentalista do escrito, unha idea de recolleita de feitos obxectivos [...] hai unha postura irónica e xogueteira, ao provocar esta sobreimposición ou reduplicación do venerable historiador latino e o narrador galego. Sen dúbida, o título é asemade un comentario irónico sobre o propio autor, xa que os seus traballos como historiador erudito sobre o Conde de Gondomar, situano na estirpe de Tito Livio”.

³⁶⁹ Martul, opus cit., p. 43. “Aquí as *décadas* non significan o mesmo que con Tito Livio, senón que, polo contrario, son primeiro que nada a proba dunha ordenación que xurde do subxectivo. Na medida en que o autor di que os feitos se agruparon dese xeito, obxectivamente establecendo *décadas*, propugna unha pretensión histórica da súa autobiografía; na medida en que esa pretensión se revela obedecendo aos procedementos da ficcionalización ou da fabulación, distánciase da primeira e apunta á mediación da subxectividade. Por esta razón a obra pode desenvolverse no espazo compartillado da testemuña e do subxectivo, da constatación histórica e da conciencia, do recoñecemento e da fidelidade. Deste xeito, dirixíndose ao lector galego, reclama asemade un compromiso co país e unha exixencia respecto da identidade de Galiza”.

o século noveno antes de Cristo. Non habendo relación nin na estrutura nin na forma nin nos contidos de ámbalas dúas creacións.

Doutra banda, resulta curioso ver como Lois Tobío se refire a si mesmo no prólogo das súas *Décadas* en terceira persoa, malia que el quen fala da obra como unha autobiografía —cuestión que trataremos en páxinas sucesivas—. O viveirense, dende ese distanciamento da introito, xulga con tino que a Historia non se compón soamente dos relatos sobre os grandes persoeiros, senón que tamén as vivencias das xentes de a pé contribúen a dar testemuño da paisaxe histórica. Como imaxe que reflicte o que vimos de narrar quedámonos cun comentario da propia Constanza que alude a unha conversa na que o seu pai deixou a un lado a súa característica humildade chegou a manifestar namentres se tocaba lixeiramente o peito que: “*desa madeira xurdiran grandes homes!*”. Porque como soe suceder, a gloria dos triunfadores é moitas veces adxudicada a un só home, caendo no esquezo todos aqueles que colaboraron na forxa dos seus grandes fitos.

No relativo á ordenación da obra, esta vai dividida formalmente, segundo Tobío, en períodos da súa vida que se corresponderían cunha década, ó final das cales se produciría un troco importante na súa existencia coa súa consecuenta muda de ciclo. Aínda así, comprobamos que en realidade algunha delas abarcaría moitos máis anos. E non esquecendo tampouco unha falla de correspondencia entre a estrutura da obra, partillada en seis decenios e un epílogo³⁷⁰, cos oitenta oito anos que o de Viveiro tiña cando tira *As Décadas* ó prelo.

3.3.4. Unha autobiografía galega

Un paradoxalmente representado Lois Tobío en terceira persoa advértenos da necesidade de dar cabida ás historias das xentes correntes e non só dos grandes próceres. Porque xunto ós notables feitos teñen lugar tamén os pequenos, que non menos importantes. Pero non por iso o seu relato se baseará nunha documentación pormenorizada e polo tanto obxectiva³⁷¹ do sucedido. Máis ben todo o contrario, Tobío

³⁷⁰ D.T.L., p. 701. En realidade si que parece haber unha correlación entre a idade de Tobío e as décadas da súa vida. O caso é que o viveirense salta da sexta década rematada en 1966 e que ten como continuación un epílogo referido ó seu asentamento definitivo en Madrid e alí parece deterse. Pero a cousa non finaliza así e comprobamos, case que no remate da súa obra, como outro feito transcendental na súa andaina, a morte da súa muller Melu, faille comentar a Lois Tobío a súa pesadume pola entrada con mal pé na súa novena década.

³⁷¹ Vexamos as ilustrativas e críticas verbas de Lois Tobío sobre a obxectividade no xénero biográfico, pronunciadas na presentación do libro de Valentín Paz Andrade, *Castelao na luz e na sombra*. Sada,

é consciente de que a súa función atópase inzada de subxectividade. O autor que lembra o seu pasado fai tempo que deixou de ser quen era no mesmo e observa e xulga as cousas dende a perspectiva que lle deu o paso dos anos. Entón, as súas consideracións non se achan ancoradas no pouso do que foron, senón tamén, e sobre todo, no que viñeron en dar.

No relativo á denominación de xénero das *Décadas*, comprobamos no seu prólogo que Lois Tobío cataloga a súa obra como unha autobiografía subxectiva e reflexa, e non como memoria obxectiva e documentada. Tal conceptualización é máis tarde reiterada polo propio autor co gallo da presentación da súa obra. Vexamos como o de Viveiro afonda e matiza o seu modo de ver esa diferenciación³⁷²:

“O libro trata de expoñer as cousas que me pasaron na miña longa vida nos diferentes ambientes que me tocou vivir, os traballos que me tocou facer e as aventuras que tiveron que correr. Cando un home se pon a recoller todas as experiencias da vida, pode facelo, na miña opinión, de tres maneiras. Unha é a do diario, ir consignando por escrito cada día ou en períodos curtos o que lle pasou, o que observou, o que viviu. Outra son as memorias, nome equívoco porque as memorias non soen ser feitas coa memoria senón co papel, con documentos e datos que outros proporcionan tamén coa memoria. Finalmente está a autobiografía, que é o conto que fai o individuo ó final da súa vida, valéndose exclusivamente da memoria. Nese senso, sería máis axeitado darlle o nome de memoria a esto que se chama ordinariamente a autobiografía. A autobiografía non contou, non utiliza, non entrega de ordinario en medida apreciable o documento e a testemuña dos outros senón soamente a lembranza propia. A autobiografía e o individuo que se pon diante do espello e que empeza a facer o autorretrato. A autobiografía ten naturalmente o grande inconveniente de que non é unha historia exacta –en realidade non hai historias exactas–. Como non utiliza, ou utiliza só en pequena medida, o documento escrito, a testemuña real, práctica, en realidade moitas veces a autobiografía é unha novela. De feito, eu estiven tentado moitas veces de poñerlle ó meu libro como subtítulo ‘novela autobiográfica’. Desta maneira, non se poden utilizar os datos concretos que aquí aparecen como fontes históricas, senón soamente como reflexos ó cabo do tempo do que me pasou, tal como o vexo hoxe”.

Edicións do Castro, 1982: “Porque as interpretacións e biografías que se basean sómente en datos que se chaman ‘obxectivos’ son as máis falsas e alonxadas da realidade verdadeira. Así coma non podemos facernos unha idea del ser físico dun home a través dos seus parámetros externos exclusivamente así tampouco chegaremos a ‘saber’ cómo era su espíritu polos datos exteriores do que fixo ou dixo sómente. Eses datos poden ser fíos que nos leven ao núcleo central cerne da persoa mais non hai que darlles máis valencia da que teñen, indicios, anuncios, testemuñas”.

³⁷² Fausto Galdo... [et al.] “Lois Tobío: memoria Coral en Sargadelos”. *Tempos novos*, nº 71, abril do 2003, p. 70. Comentarios de Tobío co gallo da presentación das *Décadas* no Seminario Sargadelos en agosto de 1995.

Non obstante, as precisións conceptuais realizadas por Tobío non son sempre facilmente apreciables³⁷³, dado o carácter difuso existente entorno ó termo *autobiografía*. O que, por exemplo, fai que moitas veces un relato autobiográfico ben poida resultar premiado nun concurso de novela, e que outras veces sexa imposible ter unha lectura ficticia duns feitos que dan testemuño dunha época. Porque autobiografías que se presentan como non ficción e novelas creadas cunha fonda base autobiográfica posúen ás veces semellantes formas discursivas.

3.3.5. Diversas opinións sobre *As Décadas de T.L.*

Xa que non existe, fóra dalgún tipo de opinións soltas de diversos autores, ningún caso de achega específica relativa ás *Décadas* de Tobío, plasmaremos deseguido unha escolma das impresións, ó noso xuízo máis importantes, que sobre a mesma se verteron e que consideramos nos axudarán a comprender un pouco mellor o miolo desta maxistral peza da nosa Historia e Literatura.

Principiando con Fermín Bouza Álvarez³⁷⁴, diremos que este sitúa a figura de Tobío e a súa obra como un expoñente que representa a exemplar forma de pensar e de actuar prevalecente entre todo o grupo de galeguistas que viron cortadas as súas aspiracións por mor do malfadado réxime franquista:

“O relato de T.L., é a historia entrevista nas súas páxinas destas persoas e escenarios contada por unha das persoas mais significativas de Galicia emerxente, paradigma dun certo xeito de ve-lo mundo que era xeneralizable, en certo modo, ás xeracións de galeguistas ilustrados do seu tempo, ós que Lois Tobío representa nos seus textos ó mellor nivel moral e intelectual”.

³⁷³ Pozuelos Yvancos, José María: “La frontera autobiográfica”, *Poética de la ficción*. Madrid, Editorial Síntesis, 1993, p. 179 e 185-186. Sobre as relacións da ficción co xénero autobiográfico: “*Son relaciones difíciles como lo son todas las fronterizas, puesto que la autobiografía ha sido defendida –de ahí su lugar de frontera– como género no ficcional por algunos autores, en tanto que para otros es uno de los lugares en que se decide la necesaria e intrínseca ficcionalización de toda escritura narrativa.* [Continúa Yvancos Pozuelos falando das dúas correntes críticas do problema autobiográfico] a) *Quienes piensan que toda narración de un ‘yo’ es una forma de ficcionalización, inherente al estatuto retórico de la identidad y en concomitancia con una interpretación del sujeto como esfera del discurso. Una línea que arranca de Nietzsche, que reúne a Derrida, Paul de Man, R. Barthes y lo que se conoce en general como deconstrucción plantea el intrínseco carácter ficcional del género autobiográfico.* b) *Quienes como Gusdorf, Starobinski, Lejeune, E. Bruss, aun admitiendo que algunas formas autobiográficas utilizan procedimientos comunes a la novela, se resisten a considerar toda autobiografía como una ficción. Precisamente buscarán definir los términos por los cuales la autobiografía se propone como discurso que afirma una especificidad de alguna naturaleza: histórica, pragmática o en el horizonte de las convecciones genéricas, toda vez que las autobiografías no son novelas, ni la mayor parte de ellas entran siquiera en la categoría de obras literarias”.*

³⁷⁴ Fermín Bouza Álvarez, “A cuarta Década de T.L.”, *Homenaxes a Lois Tobío...*, p. 26.

Segundo Xosé Luís Axeitos³⁷⁵, as *Décadas* supón un paso na reconstrución da Historia Galega do pasado século, a que seguramente nunca figurará nos libros de texto. Axeitos acércase a esta obra cunha proximidade que a Tobío lle acaería ben, posto que a considera case como un relato novelesco no cal acha pasados compañeiros de angueiras esenciais, cerna da Galicia ceibe que hoxe gozamos:

“Unha das miñas lecturas favoritas é ler este tipo de xénero retrospectivo case como unha novela, neste caso cun especial achegamento a unha conciencia dunha cultura periférica. Por silencio ou por esquecemento convértese todos estes libros nunha especie de antidiscurso, de antihistoria que intenta recompoñer a memoria dun pobo marxinado e silenciado, co cal é practicamente ese ángulo o de maior interese. É curioso como, entre os máis de mil nomes que figuran, un atópase aí vellos coñecidos, completa datos sobre personaxes que forman parte do mundo e das lendas individuais de cada un, que foron parte de empresas agradabilísimas e que ó mesmo tempo son un intento de recuperar a memoria histórica nosa”.

Xesús González Gómez³⁷⁶ considera nun principio *As décadas de T.L.* como un libro nacional e universal, anti-imperialista e pacifista, antifascista; tomando como partida un dos fitos principais nos que Tobío contribuíu de maneira decisiva, a elaboración do IV punto do tetrálogo do Partido Galeguista, partido que o de Viveiro axudou a fundar. Tamén engade que as *Décadas* agochan a un Tobío fondamente moderno, porque, relamos o seu prólogo, a Historia non debe centrarse só nos homes importantes. Feito polo que González Gómez identifica a posición de Tobío coa do pintor da vida moderna de Baudelaire, e a súa obra de homónimo título. Por ende, consignaba González Gómez ó viveirense e a súa autobiografía como un paradigma da modernidade:

“Teimaba reflexar e referir o que el vira e vivira ao nivel relativamente modesto que lle cadrara, recollendo lembranzas de xentes, xucedos, situacións, anécdotas e aínda rexoubas, incluíndo as que non soen aparecer nas grandes memorias, para completar así o cadro do pasado, como nesas gravuras románticas nas que, a carón dunha catedral ou dun pazo ou por diante da vista dunha vila ou unha paisaxe grandiosa aparece unha muller cun paxe na cabeza, un labrego cun burro da trenla [...] Historicidade pura. [As Décadas áchanse inzadas dun alento de modernidade] de modernidade no sentido de procura de sentido, como non acontecera desde hai anos, demasiados, na literatura galega. Porque a modernidade de Tobío non é de catecismo, non é unha modernidade procurada, é unha modernidade achada, encontrada. Unha modernidade que Lois Tobío nos descobre nas terras da Mahía na segunda década do século XX e no Berlín dos anos 30. E se ben esta cidade é unha cidade moderna, ¿quen nos ía dicir que a

³⁷⁵ Fausto Galdo... [et al.] “Lois Tobío: memoria Coral en Sargadelos”, p. 68.

³⁷⁶ “A memoria dun galego contra a suspensión das consciencias”. *Luzes de Galiza*, nº 29, 1998, pp. 15-16.

Mahía daqueles anos era, tamén, un paradigma de modernidade? Só un escritor de raza, un home moderno que se chama Lois Tobío. Só un home moderno que, o máis seguro, nin se sabe moderno nin quixo ser moderno, senón, simplemente, do seu tempo”.

Luis Martul Tobío³⁷⁷ estima *As Décadas* como o peche no seu parente Tobío dunha traxectoria vital consecuente sempre coa defensa e fidelidade a uns ideais comúns a tódolos nacionalistas galegos de comezos do século XX. Por outra banda, Martul é consciente de que a distancia temporal da escrita tobiana produce que este se poida dirixir a un receptor plenamente identificado: tódolos galegos que gozan de grande parte dos degoiros polos que Tobío e os seus compañeiros galeguistas loitaron durante o arduo século pasado. Daquela, complementando as verbas de Martul, cremos que de seguro Lois Tobío remata o seu libro cunha dobre e fonda satisfacción, a que lle supuxo a súa constante contribución a prol da causa galeguista e a de ver como as novas xeracións recolleron o seu testemuño:

“En grande medida, As décadas de T.L., como obra que abrangue e pecha toda a xeira vital, é reflexo desa versatilidade que da razón do culto e do popular, do persoal e do colectivo, e vén ser a realización consecuente co que foi, no seu conxunto, a súa andaina vital e intelectual. As memorias, onde a pluralidade é atada polo fío dunha palabra que di eu, son o símbolo dunha actitude de época, xa que aí procúrase, nun esforzo de grande alento, recoller os feitos representativos do século, nun senso ou outro, en relación a Galicia, e responden deste xeito e nunha forma xenérica á vontade de empeño múltiple que caracterizou aos nacionalistas galegos dos anos vinte e trinta. A autobiografía ten un destinatario plenamente constituído e identificable: o lector galego como pobo galego. A obra non se produce nun baleiro, por a carencia dun interlocutor orixinada nas crises históricas do século XX, un tipo de lector privado, cortado subxectivamente de toda conciencia colectiva. A escrita confiada, plena, lonxe dun eu en cirse, malia todas as pexas históricas encontradas, non se dirixe estritamente á posterioridade, nin tampouco a unha institución –ou institucións– principal, aínda que o autor teña conciencia da súa existencia. Escrebe sabendo que o fai para os galegos, dotados de identidade de seu no que no fin do século teñen conquistado moitos dos alvos que nos anos vinte se propuxeran. Por iso, o autor non vacila, nin a súa escrita está cuarteada polas autointerrogacións, nin polas dúbidas entre suxeito e nación ou dimensión privada e pública, nin de quen é ese eu a quen se refire ese eu, nin quen son eses outros, que son o mesmo, a quen se dirixe”.

³⁷⁷ “As Décadas de T.L. ou as lembranzas dunha alma gozosa”. *Homenaxes a Lois Tobío...*, pp. 41 e 42.

Camilo Nogueira³⁷⁸ resalta que Tobío sempre situou a Galicia como eixo central do seu pensamento, malia a multitude de lugares que este visitou por traballo e lecer, e nos que se tivo que refuxiar para vivir; ademais os azos do viveirense encamiñanse sempre á procura do melloramento político e cultural da súa terra nai. Tamén e subliñable para Nogueira o dominio da historicidade do viveirense, o cal pódese ver no percorrido polas dúas primeiras décadas do seu libro:

“[...] o libro de Lois Tobío vén a falarnos da multitude de persoas que toman decisións fundamentais. Narra o que pasa no mundo en referencia a esas persoas que toman decisións fundamentais en relación coa nosa terra, coa nosa nación. Máis aínda, eu creo que Lois Tobío, neste libro, dalgunha forma concreta a historia de Galicia, e non só desde o seu nacemento senón anteriormente. Por exemplo, dalle bastante importancia as dúas primeiras décadas, especialmente a da infancia en Viveiro. Xustamente, cando nos conta a vida en Viveiro está contando implicitamente unha parte da historia de Galicia que habitualmente non se conta [Tobío] olla como evolucionaron o nacionalismo e a nosa nación en relación co que pasa no mundo”.

Marga Romero³⁷⁹ destaca o carácter recordatorio das *Décadas*, que para a viguesa son lembranzas de tempadas de ausencias e exilios forzados, da intervención da providencia divina, de aflicción perante os terribles acontecementos individuais e colectivos que afectaron a Galicia e ó mundo durante todo o século XX:

“É unha biografía que fala de cartas, daqueles tempos nos que Galicia era a carta que mandaba a familia que quedara na terra, mais tamén cartas que chegan doutras latitudes, de familias e amigos, espallados polo mundo nesta desubicación obrigada. Da perda, dos encontros e desencontros, falan estas páxinas. Quen escribe é un home tolerante que foi viaxeiro e esperanzador para Galicia e Lois Tobío foi compañeiro dos que traballaron para legarnos esa esperanza [...] Décadas, de encontros e desencontros, azares de deuses, os deuses gregos que xogan con un. Memoria de mortes naturais, mortes presentidas e asasinatos. Lembranza de casas, moradas e abeiros. Moitos exilios. As cicatrices, da terrible dor que sentimos diante do desprazamento e da ubicación”.

Rematamos agora esta pequena selección coas verbas de Ramón Villares³⁸⁰, quen fai fincapé na grande catadura moral de Tobío, porque este sempre amosou ó longo da súa dilatada vida unha especie de obriga contractual cos eidos político-

³⁷⁸ “Lois Tobío: memoria Coral en Sargadelos”, pp. 69-70.

³⁷⁹ “Conversa con Lois Tobío”, *Galicien Magazin*, nº 8, novembro 1999, p. 37 e Manuel Lombao... [et al.], “Marga Romero”, *Homenaxes a Lois Tobío: Madrid, 13 de xuño do 2001*, p. 99.

³⁸⁰ “Lois Tobío: memoria Coral en Sargadelos”, pp. 67-68.

culturais galegos. De aí que Villares sinta predilección pola terceira década do libro, ó seu xuízo a máis atractiva. Inda que lle atribúe un grande valor á obra no seu conxunto como alumeadora para o pobo galego, carente case que por completo de declaracións e puntos de vista, neste caso, da outra Galicia, a dos desterrados, a que nunca foi. Polo que as *Décadas* nos axudarían a comprender mellor o noso pasado e presente como caste en tempos de recuperación da memoria histórica:

“En As décadas T.L., Tobío non conta só a súa memoria, o que a el lle aconteceu, senón como el veu o mundo. Non é un libro de carácter reivindicativo ou xustificativo, nin lamentativo, onde se queixe do inxusta que foi con el a historia e o mundo, aspectos que creo que lle dan valor suplementario á obra. Ó propio tempo, ó ser un libro de memorias, creo que para o contexto da cultura galega en xeral e incluso fóra dese contexto, é moi pertinente, pois estamos moi escasos de memorias e de testemuñas persoais. A terceira década é para min a máis suxestiva deste libro [...] o máis importante é sobre todo o compromiso, o compromiso civil que se pode deducir, xa non só deste libro, senón da propia executoria vital de Lois Tobío con Galicia e cuns certos valores e principios, o compromiso coa cultura galega”.

3.3.6. O noso particular parecer

Aínda que co dito semella que teríamos dabondo para facernos unha idea da vital importancia para a cultura galega do valioso e testamentario legado co que Lois Tobío nos agasallou no ocaso da súa existencia, non nos podemos resistir perante a tentación de aportar o noso pequeno gran de area e deixar as impresións coa que nos marcou a iluminadora lectura de *As Décadas de T.L.*

Consideramos *As Décadas* un libro bipolar, mestura apocalíptica e esperanzadora, que enlea ó lector por veces nun universo de esotéricas coincidencias e acaba facendo crer que o azar non é para nada casual. Un libro cheo de carga histórica e clarificadora subxectividade, pero tamén de prosa sinxela e eficaz, desprovista de adobíos e solemnidade, que ten cabida para unha esmagadora obxectividade. Atopámonos non soamente diante dun libro de intrahistoria galega, senón tamén fronte ó relato dunha vida exemplar e proveitosa, na que Tobío fala na xusta medida e un non bota de menos os galantes silencios do viveirense. Unha obra escrita por e para os galegos, non soamente polo uso do noso idioma senón porque nela se nos fai partícipes da evolución de Galicia no século XX, e como esta alcanzou unhas características de seu recoñecidas tras case que cincuenta anos de loita. Non obstante, tamén é unha peza

universal en temas, atmosferas, lugares, relacións humanas... Tratado de nacións e dunha soa nación. Relato costumista e labor de crítica social e visión cosmopolita. Creación maxistral que un nunca se cansa de reler e na que atopa ensinanzas novas. Para outros, lectura definitiva. Morada de pensamento heteroxéneo no que se persegue un único obxectivo. Volume de cabeceira dalgúns eruditos especializados de Galicia. Oxalá algún día, obrigada lectura ou manual no noso sistema educativo.

Libro por sempre das humanidades!

4. Dignificando a cultura galega

4.1. Tobío no Seminario de Estudos Galegos

“A Universidade e os centros culturás do país, viven de costas ós problemas que non son privativos. E así van xurdindo as novas xeneracións, desvencelladas da realidade que as arrodea, desconocedoras e indiferentes á historia, á xeografía, á economía e ó idioma propios, como si se sentisen estranxeiros na terra que os ollóu nacer. Soio unha minoría de intelectúas calificados e de personalidades da cultura, traballa adoito e sin acougo pra impedir que o noso esprito e as nosas características de pobo se perdan de xeito definitivo. Istes homes da cultura teñen fé na galeguización de Galicia; e saben, ademáis, que non se crea unha patria con lapsos de ociosidade e de parvura, sinon traballando día a día, aínda nas xeiras menos propicias”.

Francisco Fernández del Riego³⁸¹

4.1.1. Un vencello indisoluble

Se calquera estudante da Universidade de Santiago de Compostela se achega polo Campus Sur da vella Alma Mater, ollará como lindando co edificio de Xestión Académica do dito Campus, perante a atalaia esculcadora da Facultade de Dereito e fronte á Facultade de Farmacia, hai un pequechiño illote arborado, para moitos de ignorado nome e orixe. O lugar non é outro ca praza do Seminario de Estudos Galegos.

Hoxe en día non se podería entender boa parte da Historia de Galicia sen a Universidade Compostelana³⁸² e é precisamente ela o cerne da meirande institución cultural³⁸³ contemporánea creada ó abeiro do estudo da ciencia e a cultura do noso país, o Seminario de Estudos Galegos —dende agora SEG—, un exemplo de modernidade en tempos de prohibicións. Neste senlleiro fito, no que tomaron parte, como veremos, o mellor de diversas xeracións de intelectuais de Galicia, tivo un importante papel un dos

³⁸¹ “A emigración e a cultura”. *Primeiro Congreso da Emigración Galega feito desde o 24 ao 31 de xulio de 1956*. Bos Aires, Editorial Nós, 1959, p. 163.

³⁸² Palabras de Lois Tobío no gallo do cincuenta aniversario da aprobación do Estatuto de 1936. “O Seminario naceu na nosa Universsidade, creada por estudantes dela e secundado por profesores dela. A universidade —entendendo coma tal non somente o orgaismo adeministrativo que é, mais coma, ao vello estilo tradicional, a comunidade de profesores alumnos, unidos pola arela de saber.—A nosa Universidade, digo, estivo en moitos momentos avencellada aos movementos de liberación de Galicia dunha ou doutra maneira. O banquete de Conxo, o rexionalismo de Brañas e de Cabeza de León, o noso Seminario e todo o que ven despois son delo boa testemuña”.

³⁸³ Como “precedentes” mencionaremos que en Galicia existía un Instituto de Estudios Gallegos da Coruña, do que se fala en *A Nosa Terra*, ano III, nº 195, 1º de Nadal de 1923, p. 3. “Na Universidad Compostelá. Seminario de Estudios Gallegos”: “*Na Cruña ven funcionando tamén un Instituto de Estudios Gallegos. Mais francamente, parécenos que nen a sua orientación nen a intensificación do seu traballo fará gran cousa en ben de Galicia*”. Dentro do Estado Español, xa uns anos antes, os cataláns crearan en 1907, por iniciativa de Prat de la Riba, o Institut d’Estudis Catalans, e en 1918, en Euskadi, constituíran a Sociedade de Estudos Vascos.

poucos, pero valiosos estudantes universitarios da Compostela daquel entón, Lois Tobío.

A andaina do SEG comeza no ano 1923 baixo a ditadura do xeneral Primo de Rivera e finará paradoxalmente no 1936 coa chegada ó poder doutro réxime ditatorial instaurado tamén por un xeneral, por enriba, galego de nacemento. O percorrido do Seminario neses catorce anos, nove meses e seis día de vida, dende que os fundadores fixeran a excursión á casa do Castro de Ortoño ata o estoupido o 18 de xullo da Guerra Civil, supón inda hoxe en día a fazaña máis grande ata hoxe levaba a cabo a prol do coñecemento, tras séculos de desleixamento imposto, da árbore científica e cultural galega.

4.1.2. Un seminarista de dezasete anos

O comezo da ditadura de Primo de Rivera coincide co inicio dos estudos universitarios de Lois Tobío. Xa observamos no capítulo anterior como un aínda adolescente Tobío se matricula no curso preparatorio de Dereito, común tamén á licenciatura de Filosofía e Letras. É nela onde se xesta, xa que logo e segundo nos relata o propio Tobío nas súas *Décadas*³⁸⁴, a creación do SEG. Como albiscamos no “Tobío segundo Tobío”, o promotor da iniciativa fora Wenceslao Requejo Buet, despois a mesma é trasladada a Bouza Brey, quen a pon en coñecemento do mestre Cotarelo. Este convoca unha xuntanza na súa casa onde se sentan as bases do Seminario. Como xesto simbólico, varios dos estudantes, influídos polas informacións que Lois Tobío dá sobre a súa parente Rosalía a Bouza, deciden facer unha camiñada a pé á Casa do Castro de Ortoño, tal e como figura na Actas do Seminario³⁸⁵. Inda así, o SEG é constituído formalmente o 21 de outubro de 1923 na casa do profesor Armando Cotarelo, que se converterá no primeiro presidente da institución.

Ó igual que o de Viveiro, moitos dos membros e colaboradores do Seminario serán estudantes e profesores da recentemente creada licenciatura de Historia,

³⁸⁴ Sobre a fundación do SEG, *D.T.L.*, p. 123, 124 e 125. Para ollar as distintas versións sobre este fito, véxase, Mato, Alfonso, *O Seminario de Estudos Galegos na documentación que garda o Instituto Padre Sarmiento*. Sada, Edicións do Castro, 2001, pp. 137-140. Véxase tamén Xosé Filgueira Valverde, “A revistiña ‘Adral’, 1925”, *VIII Adral*. Edicións do Castro, 1994, p. 241. Di Filgueira que na casa de Tobío se argallou a creación do Seminario e colexiouse o Vocabulario Popular Galego Castelán, do cal falaremos máis adiante.

³⁸⁵ No anexo incluiremos as “Razóns polas que se fundou o SEG”, os Estatutos orixinarios de dita Institución, e unha conferencia de Tobío dada o 9 de febreiro de 1979, co gallo da Exposición Homenaxe ó Seminario na Galería Sargadelos de Madrid.

implantada en 1922, inserida na Facultade de Filosofía e Letras. Á que hai que engadir tamén a de Dereito ou a de Químicas, pertencente á Facultade de Ciencias, da que saíran outros importantes compoñentes do SEG. Nos primeiros tempos, a Facultade de Filosofía e Letras cede os seus locais ó Seminario, e outra Facultade, a de Ciencias, tornárase co paso dos anos na sede dos Laboratorios da Institución. Por outra banda, cabe mencionar que en 1926 o SEG múdase ó Colexio de San Clemente, grazas ó préstamo do local por parte da Sociedade Económica³⁸⁶, para finalmente instalarse no Colexio de Fonseca, ata a súa incautación polas autoridades franquistas, recuperando así o seu vencello coa Universidade.

O SEG significou a existencia dunha institución cultural, destinada á investigación científica, xunguida á *alma mater* Compostelana³⁸⁷, dela nutríuse, foi a perfecta canteira da que tirou dos mellores profesores e alumnos universitarios³⁸⁸. Pero tamén ó labor do SEG uníuselle o grupo Nós³⁸⁹, o mellor dos intelectuais do galeguismo e moitos dos investigadores que se atopaban por aquel entón en Galicia.

Xa que logo, ó pouco xuntáranse á iniciativa o principal triunvirato ourensán de Nós, Pedrayo, Risco e Cuevillas, cos de Pontevedra, Castelao e Losada Diéguez, e da Coruña, Antón Villar Ponte, Leandro Carré Alvarellos, Lugrís Freire e Gonzalo López

³⁸⁶ Salvador Cabeza de León, “A Universidad de Sant-Yago e o Seminario de Estudos Galegos”, *A Nosa Terra*, ano XI, nº 239, 25-VII-1927, p. 3. Sobre o traslado ó local cedido pola Sociedade Económica: “*Pro este troque de casa non mingou no mais pequeno anaco o fervente amor do Seminario pol-a Alma Mater. Dela considérase fillo: a separación que as circunstancias lle impuxeron, non rompen a forte lazada de cariño e respeto que liga o noso Centro coa vella Escola*”.

³⁸⁷ Mato, *opus cit.*, pp. 28-29. Neste período, o mesmo no que se vai desenvolver a historia do Seminario, a Universidade coñecerá o afianzamento das novas licenciaturas, o incremento do número de alumnos, a renovación do profesorado, a aparición do movemento estudantil, do proxecto da Residencia de Estudiantes e dunha incipiente galeguización. Homes coma Ciriaco Pérez Bustamente, Luis Pericot, incorporados á Facultade de Letras por aquel entón, ou figuras senlleiras da ciencia galega, como Isidro Parga Pondal e Luis Iglesias, daquela auxiliares da Facultade de Ciencias, forman parte dese novo profesorado que inserta ventos de reforma na Universidade Compostelana. Tomado de Xosé Ramón Barreiro, “Idade Contemporánea”, en “Santiago de Compostela”, *Gran Enciclopedia Gallega*, tomo 28, pp. 44-48.

³⁸⁸ “O Seminario de Estudos Galegos”, *A Nosa Terra*, ano IX, nº 217, 1-X-1925, p. 9. “*A mocidade que en Galicia ten mais valor; cantos nas artes, nas letras ou nos estudos históricos representan un presente glorioso ou un porvir brillante, forman xa nas fileiras dos asociados á tan culta e galeguísima institución, e todos propoñense facer novos estudos encol de temas de intrínseco para Galicia que serán enviados ou lidos no Seminario*”.

³⁸⁹ Dolores Vilavedra, “Entrevista a Lois Tobío Fernández”. *Fermín Bouza-Brey: Día das Letras Galegas 1992*. Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, Servicio de Publicacións e Intercambio Científico, 1992, p. 137. Manifesta Tobío: “*A colaboración dos de ‘Nós’ foi certamente importante e mesmo diría esencial. Axiña comezaron a nos mandar traballos e suxerencias e viñan a miúdo a Santiago para estreitar a relación. Non houbo o menor conflito xeracional senón unha irmandade estreita e cordial porque nós os mozos recoñeciamos a superioridade dos maiores e neles apoiabamos para os nosos intentos*”. Advértase que co gallo dalgunha Xuntanza Xeral o outro acto importante, acudían a Santiago moitos dos persoeiros que colaboran co SEG, e Tobío eran quen de gozar así da compañía e maxisterio de egrexias figuras como Castelao, Risco, Pedrayo, Lugrís Freire...

Abrente, entre outros nomes. De importancia crucial foron as axudas de Leandro Carré e a súa editorial *Lar*, posteriormente a de Ánxel Casal que sacará ó prelo os *Arquivos* do SEG, e tamén Xoaquín Arias Sanjurjo que, malia a súa orixe fidalga, mudara o seu domicilio, deixando o seu pazo en Monforte, a Santiago para estar a carón do Seminario e doaralle a este a súa biblioteca, mobles antigos e pezas de arqueoloxía. Ou a adhesión de dous homes do clero o arcebispo Manuel Lago, quen sería presidente de honra da Institución ata a súa madrugadora morte, e o sacerdote Xesús Carro, polo que practicamente tódolos sectores sociais de Galicia achábanse implicados no proxecto.

O SEG encetou a súa andaina con reunións semanais na Facultade de Historia. Na Universidade, naquel entón, e fóra dela tamén, non había ningún tipo de formación investigadora e coa ditadura quedaran prohibidas todo tipo de actividades políticas³⁹⁰, co que o Seminario tiña que orientarse cara a actividades culturais e de formación:³⁹¹ “[...] *propoñéndose arrecadar dos galegos axuda pra chegar a ter na nosa Pátrea un nó que cinguise os espallados esforzos dos que traballaban nos eidos da sua cultura. El Seminario de Estudios Gallegos tiene por objeto el estudio de todas las manifestaciones de la cultura gallega, tendiendo a la formación de investigadores y a la divulgación del resultado de los trabajos*”.

Nos primeiros cursos do Seminario foron figuras claves o primeiro presidente do mesmo, Armando Cotarelo, Gónzalez Salgado, decano da Facultade de Letras, o cal puxo a disposición do Seminario os locais da mesma, e Pablo Pérez Costanti, arquiveiro municipal do Concello de Santiago, quen axudará a moitos dos estudantes daquel tempo, case que inda uns adolescentes, nas súas pescudas e investigacións.

³⁹⁰ Salvador Cabeza León, *A Nosa Terra*, ano XIV, nº 274, 25 de xullo de 1930, p. 17. “Política do SEMINARIO DE ESTUDOS GALEGOS”: “*O Seminario de Estudos Galegos vive completamente arredado da política militante. Na súa aitividade toman parte homes de moi distinto modo de pensar, das mais dispares orientacións ideolóxicas, sin que nos anos que leva de vida a nosa isticución houbérase producido o máis cativo roce entre as diversas ideoloxías que no Seminario conviven [...] Así, os pobos que como Galicia viviron séculos e séculos soterrados baixo a capa de elementos forasteiros que os desfiguraron facendo desaparecer a sua fisonomía, van, gracias aos continuados esforzos de amadores románticos e da abnegados cultivadores da cultura indíxena, recobrando os seus rasgos propios e afirmando de este xeito cada día con máis visión, a súa personalidade e con ela dereito de exercer con plena autonomía, as funciós á tal persoalidades debidas. E velaí a nosa política. Sin propoñerse facela, pol-o soilo resultado da súa laboura cultural, o Seminario faina no máis nobre e simpático senso da palabra. Fai unha política dinificadora, a úneca, en verdá, que tén poder pra libertar e redimir aos pobos*”.

³⁹¹ “Razóns de como se fundou e tivo desenrolo o Seminario d’Estudos Galegos”, e artigo nº 1 dos “Estatutos” reformados na Sesión Extraordinaria do 16-XI-1930.

No tocante ós alumnos, nesta primeira época, destacaban as persoas de Filgueira Valverde e Lois Tobío³⁹². O viveirense, aparte de figurar nas actas do Seminario como socio fundador³⁹³, numerario, activo e protector, quedará encomendado, como tónica habitual ó longo da súa vida, ás tarefas da secretaría³⁹⁴: “*O Segretario levará iste libro, será o depositario dos traballos e ouxetos e bens; e o escribano da corporación, refrendando e autorizando todol-os actos e documentos oficiaes*”.

Inda que non acaba para nada aquí a súa función administrativa, xa que temos constancia, nun artigo asinado por Diego Saavedra y Aguiar³⁹⁵, de que Tobío e Filgueira Valverde foron os encargados da redacción dos primeiros Estatutos do SEG. Estatutos que serán reformados de novo na Sesión Extraordinaria do 16 de novembro de 1930, para a súa aprobación polo Gobernador Civil da Coruña, Luís Maraver. Nos mesmos Lois Tobío asina como Secretario Accidental.

Malia que a iniciativa partira dun grupo de estudantes, as cousas foron pouco a pouco consolidándose e o poder non se sentiría amedrentado perante un fato de raparigos que se propuña estudar os seus costumes, o seu pasado... As tarefas do SEG tomaron corpo, a elo contribúe a asunción da presidencia, pola marcha de Cotarelo a

³⁹² Mato, *opus cit.*, p. 35. Nos tres primeiros cursos de vida do SEG, as figuras máis sobranceiras do mesmo resultan nesa tempada Armando Cotarelo Valledor, Presidente do SEG, Filgueira Valverde, Secretario de Información e Correspondencia, e Lois Tobío, Secretario. Entre os tres presentan vinte e sete traballos, case a terceira parte dos oitenta e seis presentados. *Vid.* tamén Fernán Vello, Miguel Ánxo, Pillado Mayor, Francisco, *Conversas en Compostela con Carballo Calero*. Sotelo Blanco, Barcelona, 1986, p. 44. Corrobora Calero que as principais figuras do SEG entre os estudantes eran Filgueira Valverde e Lois Tobío.

³⁹³ “Os homes, os feitos a verbas”, *Nós*, nº 32, ano VIII, Ourense, 15-VIII-1926, p. 14. Socio nº 5 por orde de ingreso Lois Tobío.

³⁹⁴ “Constitucións do Seminario de Estudos Galegos”, Santiago, 27-X-1925, punto nº VI, “Da Seición Direitora”. No tocante ó labor de Secretario, cargo que exerceu Tobío durante os tres primeiros cursos de vida do SEG, 1923-1926, cabe matizar que coa reforma dos Estatutos da Institución aprobados no curso 1926-1927 prodúcense trocos na Xunta Directora, aínda que Mato dinos, *opus cit.*, p. 62, que non atopou constancia nos materiais que se custodian no Instituto Padre Sarmiento deste novo regulamento. A Secretaría, xa que logo, ficou dividida en dous como se ve na Sesión da Xunta Xeral do 12-X-1926, (Mato, *opus cit.*, p. 254). A Secretaría Xeral, posto único que ata entón ocupaba Tobío e que agora pasa a mans de Filgueira Valverde, e a Secretaría de Actas, traballo que lle será encomendado a Lois Tobío e este exercerá ata abril de 1927, tempo no que sería relevado, sen saberse o motivo, por Sebastián González García-Paz, quen parece facerse cargo das dúas Secretarías a un tempo pola dimisión de Filgueira. Aínda así, podemos ollar como Tobío actúa *ad hoc.*, (Mato, *opus cit.*, p. 262), na Sesión do 5-X-1929 e como Secretario Accidental nos novos Estatutos presentados para a súa aprobación ó Gobernador Civil da Coruña o 19 de decembro de 1930.

³⁹⁵ “Compostela y la cultura. Cómo se trabaja en el Seminario de Estudios Gallegos”, Galicia, 13 de abril de 1924, p. 3. Tomado de Mato, *opus cit.*, pp. 244-246. Na visita de Diego Saavedra y Aguiar ó SEG, para coñecer o funcionamento da institución, este fala con Armando Cotarelo, quen o remite a Filgueira Valverde: “[...] *ahí tiene usted a Filgueira, el secretario de informaciones, el autor con Tobío del Estatuto, él le dará cuantos datos quiera*”.

Madrid, por parte do vello rexionalista e decano da Facultade de Dereito, Salvador Cabeza de León. Esta nova situación é caracterizada por Tobío da seguinte forma³⁹⁶:

“Aos dous anos de terse fundado, xa era o Seminario a máis importante galaxia do pequeno cosmos intelectual galego [...] O Seminario era un alapeante fogar de entusiasmo e optimismo, de labor serio e desinteresado alentado por un activo amor á nosa terra. Pouco a pouco irá recadando axudas espirituais e materiais dentro e fóra de Galicia e gañando prestixio coa publicación dos seus estudos que o darán a coñecer en moitos sitios, establecendo vencellos con centros de Cataluña e Madrid e aínda de Alemania”.

Pese a que, como vemos, o SEG buscou unha serie de contactos con institucións semellantes de dentro e fóra³⁹⁷ de España, este non foi un lugar pechado e só para eruditos, senón que procurou desde o seus comezos o contacto coas xentes de a pé. Para elo fomentou ciclos de conferencias, exposicións, lecturas públicas de traballos, xeiras... A súa biblioteca era de consulta aberta, e supoñemos que debeu ter unha boa cantidade e calidade de libros porque moitos dos propios seminaristas, entre eles, como non, Tobío, eran subscritores habituais da mesma.

Para que as cousas marcharan era básica a existencia dunha serie de cimentos reflectidos na construción dun modelo³⁹⁸ de recollida de información e a exposición dos froitos do mesmo. É dicir, non valía soamente coa teoría, o Seminario debía ter unha aplicación práctica, palpable e real. Por ese motivo, achábase necesario para entrar no SEG a realización dun traballo orixinal e inédito sobre temas galegos que se complementaría cun traballo anual obrigatorio. Sen deixar de lado a recolección por parte dos socios, segundo indicación do mestre Cotarelo, dunha serie de fichas referentes a bibliografía³⁹⁹ ou iconografía galegas.

Velaí unha relación dos traballos que elaborou un moi activo Tobío nos primeiros cursos de vida do SEG:

³⁹⁶ D.T.L., p. 130 e 210.

³⁹⁷ Mato, *opus cit.*, p. 59 e 85. Boa proba destes vencellos son o ingreso no SEG de profesores portugueses e o intercambio con institucións do país veciño. E, a partir do curso 1926-1927, foméntase o troco con outras entidades científicas e culturais de España e do estranxeiro —óllese o listado das mesmas en Mato, *opus cit.*, pp. 205-212—, por exemplo, algún profesor de Xapón ou publicacións de Xerusalén. Véxase tamén as D.T.L., pp. 131-132 e 231-233. Tobío actúa coma cicerone xunto co seu compañeiro Ramón Martínez López nunha visita de Francesc Cambó ó SEG. Por outro lado, tamén contribúe o de Viveiro ó espallamento das relacións do Seminario cando lle introduce ás xentes da Institución a figura do profesor Gamillscheg, o cal coñecera na súa tempada de bolseiro en Berlín.

³⁹⁸ Vid. Para ollar como traballa o SEG. Xoán Xesús González, *Céltiga*, “Una visita al Seminario de Estudios Gallegos”, 25-I-1928.

³⁹⁹ Xosé Filgueira Valverde, *El Pueblo Gallego*, 23-VII-1926, portada, “A laboura etnográfica”. Amosa Filgueira seis pasos eficaces para a recolleita dentro do SEG de bibliografía, catalogación, etc...

- Traballo de ingreso no SEG, 24 de novembro de 1923, “Algunhas moedas castelãs atopadas no Valadouro⁴⁰⁰”.
- Traballo anual, curso 1923-1924, 22 de marzo de 1924, “Inventario dos bens de Froitoso de Ulloa⁴⁰¹”.
- Traballo anual, curso 1924-1925, 11 de outubro de 1924, “Proclamación de Felipe II en Viveiro”.
- Traballo anual, curso 1924-1925, “Do Colexio Seminario de Viveiro⁴⁰²”, 8 de novembro de 1924.

⁴⁰⁰ Galicia, nº 411, 25-XI-1923. Sobre o relatorio de ingreso de Lois Tobío no SEG. “*El trabajo del Sr. Tobío Fernández viene a demostrar cómo la Facultad de Filosofía y Letras ha ejercido su influencia en todas las ramas del saber histórico; rama tan difícil y descuidada por los gallegos como la Numismática medioeval, viene a cobrar impulso ante los trabajos del Sr. Tobío Fernández, joven tan modesto como estudioso. Comenzó su trabajo el Sr. Tobío dando cuenta del hallazgo de las monedas de que se va a ocupar, al reconstruir la iglesia de Adelán, en Val D’Ouro. Las monedas, a su valor puramente numismático, añaden el de probar la fecha de la edificación de la iglesia en que se hallaron; el señor Tobío solamente se ocupa del primero; más tarde enviará una comunicación al Seminario estudiando tal edificio y lo que sobre la fecha de su construcción esclarezca el segundo. Las monedas halladas pertenecen a los reyes Fernando III, Alfonso X y Alfonso XI y comenzando el disertante por las del primero encuentra en ellas algunas que presentan variantes más o menos grandes de las que Heiss cataloga en su obra y dos que llevan S como marca de cera y que prueba que fueron acuñadas en Segovia. De Alfonso X no figura más que una de una ceca desconocida, no catalogada por el autor citado, y entre las de Alfonso XI señala cuatro de las cecas de Burgos y Toledo, variantes de las que Heiss consigna. Precisó el Sr. Tobío la fecha de su acuñación, y la legítima atribución a tales reyes, así como la denominación de las monedas, que son todas de vellón aunque de ley variable. Fué ratificado socio numerario el disertante*”.

⁴⁰¹ Galicia, nº 467. Sobre o traballo titulado “Inventario dos bens de Froitoso de Ulloa”. “*La sesión del Seminario de Estudios Gallegos dedicóse a la lectura del testamento de Froitoso de Ulloa, transcrito y anotado por el secretario de dicho centro, D. Luís Tobío Fernández, cultísimo escolar de la Facultad de Derecho de nuestra Universidad. Comenzó el conferenciante exaltando la memoria del insigne regidor compostelano que tan principal papel tomó en las luchas entre el señorío de los arzobispos y la ciudad de Santiago en el siglo XVI, tipo tan solo comparable por su galleguismo al mariscal Pardo de Cela. Poco se ha escrito sobre tan relevante personalidad, tan sólo López Ferreiro en su magna Historia, en la delicadísima novela A tecedeira de Bonaval y en Galicia en el último tercio del siglo XV nos ha dejado algunas notas sobre la biografía de tan recio luchador. Sin embargo, en los archivos compostelanos existen numerosos documentos que permiten rehacer su biografía y esta es la labor que se ha impuesto el señor Tobío Fernández, entusiasta de nuestros grandes héroes, afirmaciones potentísimas de la propia personalidad de Galicia. Esta comunicación del Sr. Tobío Fernández se reduce a la lectura del testamento e inventarios hechos a la muerte de Froitoso de Ulloa, pues en la mansión de este noble no faltaban paños de figuras, armaduras, alhajas de todo género, arcas de taracea y, sobre todo, copiosa biblioteca, puede reconstruirse no sólo el ajuar de dicho regidor sino los gustos y la cultura de la Compostela que llenó sus ideales. Tampoco faltan en dicho testamento preciosas indicaciones, políticas y sociales a más de numerosos datos genealógicos y biográficos que el disertante con su notable erudición analiza detenidamente. La labor del Sr. Tobío Fernández fue premiada con numerosos aplausos*”.

⁴⁰² El Pueblo Gallego, 9-XI-1924, p. 10: “*En este trabajo estudia su autor las figuras preeminentes de varias personalidades gallegas del siglo XVI. Encarece la importancia del Colegio vivairense y dice al final que él no puede menos de recordar con cariño y reconocimiento, la figura de la ilustre fundadora del mencionado Seminario, doña María Sarmiento Rivadeneyra*”. Cabe dicir que dito traballo publicouse posteriormente co título “Sobre la fundación del Colegio Seminario de Viveiro”, no Boletín de la Real Academia Gallega, A Coruña, nº 170-171, 1-V-1925, pp. 52-58; nº 172, 1-VII-1925, pp. 87-90.

- Traballo anual, curso 1925-1926, 16 de xaneiro de 1926, “A eirexa románica de Santa María de Vivero”.
- Traballo anual, curso 1925-1926, 17 de abril de 1926, “Viveiro no século XVI⁴⁰³”.
- Traballo anual, curso 1926-1927, 20 de novembro de 1927, “Fonética gallega”. Primeira conferencia do cursiño do mesmo título.
- Traballo anual, curso 1926-1927, 27 de novembro de 1927⁴⁰⁴, “Fonética gallega”. Segunda conferencia do cursiño do mesmo título.
- Traballo presentado para a cátedra de Economía de Armando Castroviejo, “Testamento e inventario de Dª Ana de Toledo, Condesa de Altamira”⁴⁰⁵, 1931.

En canto a este listado de traballos de Tobío que acabamos de enumerar por orde cronolóxica temos que precisar catro cousas. 1) Dos nove traballos que aquí recollemos, cinco teñen algún tipo de vinculación co Viveiro⁴⁰⁶ natal de Tobío ou coas comarcas

⁴⁰³ *El Pueblo Gallego*, 18-IV-1926, p. 9. “[...] El señor Tobío leyó un trabajo de antropogeografía histórica titulado *Viveiro no século XVI* [...] Luís Tobío Fernández nos ha deleitado ayer con la lectura de un trabajo sólido a la par que ameno. Trata de antropogeografía histórica y es una acabada visión de Vivero en el siglo XVI, donde se estudian y muestran los más nimios detalles de su vida urbana. El erudito secretario del Seminario de Estudios Gallegos examina los aspectos más característicos de la vida vivairense, alguno de los cuales son verdaderos prodigios de erudición como el que estudia la peste en Vivero. Además Tobío ha verificado detenidos estudios sobre la arquitectura tanto civil como religiosa de dicha ciudad averiguando la fecha exacta de muchas construcciones, entre ellas el célebre castillo del Puente. Tobío fue muy aplaudido al final de la lectura de su muy documentada labor”.

⁴⁰⁴ Vilavedra, *opus cit.*, p. 136. Manifiesta Tobío: “Tocantes ao cursiño de fonética histórica do galego que eu dera, viña ser consecuencia da pluralidade de actividades a que tiñamos que adicarnos porque a tarefa era extensa e a xente pouca. Eu estudiara con Cotarelo no curso oficial fonética histórica do castelán, á que el lle daba moita importancia, e a min ocurriúseme estudar en paralelo, e pola miña conta, a do galego, e daí veu o de dar ese cursiño cun puro carácter de divulgación e elemental, sen máis pretensións, porque a filoloxía non era o meu eido”. Véxase tamén, Mato, *opus cit.*, p. 174. O autor erra ó situa-las dúas conferencias como pronunciadas na mesma data. Para unha datación correcta, véxase *Libro de Actas de las Sesiones del “Seminario de Estudios Gallegos” compuesto de 100 folios*. Santiago, 25-VI-1926. Para rematar a cuestión dos dous Cursiños de Fonética, *Seminario de Estudos Galegos: Dez cursos de traballo, 1923-1934*. Santiago de Compostela, 1934, p. 12. Sobre estes dous relatorios de Tobío dise: “[...] pondo deste xeitos os alicerces de unha idea que tería de recoller mais adiante a Universidade”. E Nós, nº 35, ano III, Ourense, 15-XI-1926, p. 16. “Curso de fonética en comparanza coa dos demais idiomas peninsulares”.

⁴⁰⁵ *D.T.L.*, pp. 126-127. Inda que este traballo aparece mencionado nas *Décadas*, non figura no libro de Alfonso Mato porque non aparece recollido nas actas do Seminario. De feito, fixémonos co traballo grazas á recente catalogación e escaneado da totalidade dos Boletíns da Real Academia Galega, (na súa Colección de Documentos Históricos, no tomo II, 1931, inda que polo que se deduce nas *D.T.L.* debeu ser dos primeiros traballos redactados por Tobío; senón o primeiro) por parte da dita Institución, porque nunha consulta anterior a resposta no tocante á conservación do mesmo fóra negativa, polo que o dábamos por perdido.

⁴⁰⁶ *D.T.L.*, pp. 147-149. Non descansa o afán seminarista de Tobío nin no seu tempo de lecer. E no estío en Viveiro propónse, xunto co seu amigo Pepe Casariego, facer unha serie de pescudas no arquivo do concello, cousa que non lle acaeu moi ben ó daquela cronista oficial da vila, Xesús Noya, de quen se comentaba que levara para a súa casa moitos dos materiais citados en artigos seus, dos que despois non

lindeiras. 2) Dos mesmos, soamente catro viron o prelo e os demais por desgraza non se conservan. Así, Lois Tobío publica, grazas ó seu labor no SEG e a axuda inestimable do arquivista do concello de Santiago e membro de número da Academia Galega, Pablo Pérez Costanti⁴⁰⁷, en *Nós*, “Unhas moedas...” e “A eirexa de Santa María...”; no *Boletín da Real Academia Galega* “Sobre la fundación...” e “Testamento e inventario de Dª Ana...” 3) Tobío inda divulga outra investigación súa para o Seminario en 1927, por certo, tamén relacionada coa vila viveirense, “Aportazón ó estudo da Historia da pesca da balea nas costas de Galiza”, nos *Archivos do Seminario de Estudos Galegos* I⁴⁰⁸. Pero este é un estudo feito ex profeso para ser editado e non se trata como noutros casos dun traballo anual de curso. 4) Como comprobaremos deseguido, estas actividades mencionadas non son as derradeiras achegas, nin moito menos, de Lois Tobío para o SEG. Pola contra, sucede que as demais contribucións tobianas encádranse dentro dunha serie de colaboracións interdisciplinares.

Antes de aproximarnos ós traballos colectivos de Tobío para o Seminario, temos que dicir que todas estas empresas individuais do ilustre viveirense insírense nunha serie de Seccións do Seminario⁴⁰⁹, as cales, agás a de Historia Natural, non se entenden de xeito autónomo ata transcorridos os tres primeiros cursos, aparecendo un total de dez Seccións na Xunta Xeral de Socios do 12 de decembro de 1926. Ditas Seccións⁴¹⁰ nas

figuraba nin rastro no arquivo da cidade. Este presentou unha queixa ó concello alegando a intromisión no seu labor de Tobío e Casariego, pero o organismo municipal desbotouna respondendo que ata a data ninguén se preocupara polos estado dos documentos alí custodiados. O máis chocante do caso non foi a queixa, senón que o propio Lois Tobío e o seu compañeiro de choio se reunisen case a diario con Noya para falar de temas do pasado viveirense, amosando este sempre unha actitude cordial con aqueles, contraria a calquera presumible displicencia. Durante ese proceso de investigación foron moitos os materiais que Tobío atopou, entre eles, un preito con baleeiros vascos que lle será útil para presentar un traballo no SEG, que será publicado máis tarde, tal e como vimos, nos *Archivos*.

⁴⁰⁷ D.T.L., pp. 126-127. Grazas á figura de Pablo Pérez Costanti, arquivista do concello de Santiago, que estaba mergullado na escrita de *Notas Viejas Galicianas*, achou Lois Tobío un expediente dos tempos de escolar doutro viveirense ilustre, Pastor Díaz, e puido escribir un artigo no *Heraldo de Viveiro* –o mesmo non se conserva porque é case que imposible atopar números do xornal anteriores á Guerra Civil–. E tamén por medio de Costanti soubo do testamento dunha condesa de Altamira do século XVI, Ana de Toledo, que, xunto con outro documento do mesmo tipo dun home modesto tamén dese século [supoñemos que Tobío se refire ó traballo “Inventario dos bens de Froitoso de Ulloa], deulle para elaborar un esbozo das condicións de vida e a situación social e económica, que presentou á cátedra de Economía dirixida por Amando Castroviejo. O mesmo Tobío mandará publicar na Academia Galega o testamento de dona Ana de Toledo, que sae ó prelo nesa ilustre institución xunto o traballo “Sobre la fundación del Colegio Seminario de Viveiro”.

⁴⁰⁸ *Céltiga*, “A xuntanza anual do Seminario de Estudos Galegos”, 10-VI-1927. Dise, de maneira xenérica, que nos *Archivos* do SEG, Tobío vai publicar uns “Estudos sobre Viveiro”.

⁴⁰⁹ Mato, *opus cit.*, pp. 37 e 60.

⁴¹⁰ *Dez cursos de traballo*...pp. 35, 36, 38, 41, 48, 82 e 85. Numismática, traballos inseridos dentro da Sección de Historia, dirixidos por Bouza Brey e onde Tobío colaboraba. E tamén no apartado de Historia Social, onde Tobío e Lourenzo Fernández estudan as crases sociais na Idade Media –inda que en páxinas

que se incluírían estas achegas tobianas serían a de Historia, Arqueoloxía e Historia do Arte e Filoloxía.

Xa comprobamos que no funcionamento do SEG eran importantes os traballos individuais, inda que tamén tiñan tanta ou máis importancia os estudos colectivos⁴¹¹: “*Non era o Seminario unha simpre agrupación de seccións a traballar cada unha pola sua banda no seu, arredadas, sinón que se achaban avencelladas, malia a natural autonomía de cada unha. Ese avencellamento xurdía do feito de pertenceren moitos membros a varias seccións [...]*”. Como vemos, as Seccións do Seminario nunca tiveran uns lindes moi marcados, xa que moitos dos integrantes participaban ó mesmo tempo en varias das Seccións creadas a partir do curso 1926-1927⁴¹²: “*No Seminario, as cousas ían vento en popa. Reformáranse os estatutos para axeitalos aos novos tempos e ás novas e máis amplas angueiras. Arrombárase o pouco que inda podía quedar nel de centro ou academia ao vello estilo, e collera xa resoltamente un rumbo vital e moderno cun maior énfase nos traballos en equipa, de campo e interdisciplinares*”.

Seguindo a tónica xeral, tamén Lois Tobío toma parte activa nestas tarefas compartidas⁴¹³, así acontece no caso da publicación dun “Vocabulario Popular Galego-Castelán”⁴¹⁴ en *El Pueblo Gallego*, xunto con Filgueira Valverde, Magariños Negreira e Cordal Carús.

Con todo, estas achegas de biblioteca en grupo, por así chamalas, non eran suficientes para os integrantes do SEG que se amosaban dispostos a pasar á acción e estudar *in situ* algunhas das comarcas galegas a través dunhas campañas de

posteriores só se atribúen eses estudos a Lourenzo Fernández-. E dentro da Historia Eclesiástica, sobre aspectos illados do ensino en Galicia: o Colexio Seminario de Viveiro. Sección de Arqueoloxía e Historia do Arte. Investigación do románico nos mosteiros e nas igrexas rurais menciónase a Lois Tobío xunto con Filgueira Valverde, Fernández Oxea, González García... Sección de Filoloxía. Conferencias sobre Fonética Galega. E por último, nas publicacións no eido da Sección de Historia adxudícanse dous traballos a Tobío. O da “Aportazón ó estudo da historia da pesca de balea nas costas de Galiza”, e o de “A eirexa de Santa María de Viveiro”.

⁴¹¹ Lois Tobío, “A Socio-economía”. *Testemuñas e perspectivas en homenaxe ao Seminario de Estudos Galegos*. Cuadernos do laboratorio de formas de Galicia. Sada, Edicións do Castro, 1978, p. 83.

⁴¹² D.T.L., p. 258.

⁴¹³ Mato, *opus cit.*, p. 57. Non incluímos o encargo para que Lois Tobío e Filgueira Valverde estuden a posibilidade da elaboración da edición crítica do *Cancioneiro Colocci-Brancutti*, Sesión do 23-X-1925, porque este nunca se concretou.

⁴¹⁴ *El Pueblo Gallego*, “Vocabulario Popular Galego-Castelán”, 4-VII-1926, data na que albiscamos a primeira referencia do Vocabulario entre os exemplares dispersos deste xornal que se conservan na Biblioteca Xeral da Universidade de Compostela, ata abril de 1928, momento no que se interrompe a publicación do “Vocabulario”, segundo Eduardo Pardo de Guevara y Valdés “El Seminario de Estudios Galegos. Auge, ocaso y continuidad”, *A patria enteira. Homenaxe a Xosé Ramón Barreiro Fernández*. Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico da Universidade de Santiago de Compostela, p. 676-. *Vid.* tamén, *Dez cursos de traballo...*, p. 45. O “Vocabulario” insírese na Sección de Filoloxía, nas investigacións lexicolóxicas.

investigación ou xeirás⁴¹⁵. Vexamos o que nos di Tobío sobre as mesmas: “[...] *iamos todos en equipo e todos botábamos man e por duas razóns: primeiro pola necesidade de facer estudos de integración e outra porque tiñamos pouca xente e había que axudar en todo; así, un da Facultade de Ciencias tomaba fotografías dunha fachada románica ou dun castro ou axudaba a facer algunha excavación*”.

A primeira desas viaxes de investigación foi a Monforte, en verán de 1926, e no ano seguinte varios membros do Seminario acudirán a terras de Carballiño e Ribeiro. Inda que non será ata 1928, na compañía pola comarca do Deza, cando participen por primeira vez tódalas Seccións do SEG. Lois Tobío, como non podía ser doutra forma, participará no verán de 1929 pola xeira á Terra de Melide⁴¹⁶, publicada co mesmo título nun volume en 1933. Na mesma a función de Tobío será de catalogar castros, inseríndose o seu traballo no capítulo a “Prehistoria de Melide”, e tamén aportou o seu gran de area no da “Arqueoloxía relixiosa de Melide”.

Non remataron acó as ocupacións de Lois Tobío no SEG. Por iso no ano 1930⁴¹⁷ farase cargo en calidade de director da recentemente creada Sección de Ciencias Sociais, Xurídicas e Económicas, que xa contaba coa presenza de Risco, Carballo Calero, Asdrúbal Ferreiro Cid, Alexandre Bóveda, Valentín Paz Andrade... A Sección nacía para adaptarse ós novos tempos, xa próximos á chegada da II República. Tamén no SEG existía unha boa base nos estudos de tipo histórico e arqueolóxico, pero no eido dos estudos de tipo social, xurídico e económico, partíase case de cero, polo que así

⁴¹⁵ Xan Carballa, “Luis Tobío: Falar da entrega sumisa de Galiza ao fascismo é unha falacia histórica”. A *Nosa Terra*, nº 1, 2-III-1987, p. 52. Véxase o que nos di Vilavedra, p. 134. “*O percorrido de camiño a Ortoño foi un anticipo das xeirás, que con outro enfoque e outros medios, faría o ‘Seminario’ máis adiante*”.

⁴¹⁶ *D.T.L.*, p. 155. Dinos Tobío que o seu compañeiro de habitación na xeira por Terras de Melide foi Ricardo Carballo Calero. Pero, segundo se apunta en Xosé Filgueira Valverde, *Terra de Melide*, “Limiar da segunda edición”. Sada, Edicións do Castro, 1978, p. IX, nas tres campañas que se fixeron en Melide no verán de 1929 non figura para nada a persoa de Carballo Calero. Lois Tobío participou na de xuño, xunto con Taboada Roca, Antón Fraguas, Cuevillas, Risco, Pedrayo, Xosé Pena, César Torres e González Salgado. Por outra banda, no índice onomástico non aparece o nome de Carballo Calero. *Vid.* tamén, Mato, *opus cit.*, p. 131, parece que estes foron os primeiros traballos dese tipo feitos en Europa, e a única xeira recollida nunha publicación.

⁴¹⁷ *Dez cursos de traballo...*, pp. 13, 60 e 61. Dise erroneamente que a Sección de Ciencias Sociais, Xurídicas e Económicas se creara no curso 1927-1928. Inda que páxinas máis adiante se datase correctamente e mencionase o curso 1930 como a súa orixe. Entre as investigacións da citada Sección, das que se ocupou Tobío, figura o estudo da organización de Galicia na Idade Moderna, encargándose da análise dos Concellos. Tamén se ocupará das Institucións Culturais e os gremios e a pesca. E non esquezamos nunca a súa grande achega nesta área e na súa tempada no SEG, o I Anteproxecto de Estatuto para Galicia (do que falaremos en páxinas posteriores).

ocuparíanse de novas áreas menos investigadas e divulgadas en Galicia e conseguían cubrirse ocos que outras Seccións non podían encher⁴¹⁸:

“Nos traballos das outras seccións –encol de todo as de Historia e Antropoloxía– había ás veces aspectos que correspondían ao social, xurídico ou económico. Mais chegou un tempo en que se xusgou que este tipo de traballos debía constituir unha sección de seu. I en 1930 esta Sección escomenzou a traballar con autonomía. Moitos dos estudos que se encetaron daquela tiñan carácter histórico, derivando da situación anterior. Temas tais coma o dos castros na orixe das parroquias, ou as crises sociais en Galicia na Edade Meia, ou a custión dos cotos e xurisdiccións galegas na Edade Moderna ou os gremios e pesca no pasado ocuparon aos investigadores integrados nesta Sección. Pra levar a termo traballos serios encol da realidade actual atopábase entón dúas fortes pexas: a falla de estadísticas completas e fiables e a escaseza de especialistas preparados e de estudos anteriores dos que poder arrincar [...] Hai que engadir, por de remate, tamén se encetaron traballos nesta Sección sobor da economía agrícola e gandeira polo membro señor Fernández Osorio i encol dos aspectos industriais e fiscais da Terra de Deza dentro da serie traballos de conxunto”.

Como non hai mal que mil anos dure, a ditadura chegaba ó seu fin e albiscábase o retorno dunha solución democrática. Xa que logo, o SEG non tiña que agocha-los seus azos e angueiras a prol do futuro político da nosa terra e tomaría xa partido de contado e abertamente polos degoiros autonomistas⁴¹⁹:

“O Seminario, anque non era político en sentido estricto, infundía un interese e amor cara a nosa terra que había ter a súa repercusión no político para os que comezábamos. Doutra banda, nel entraran moitos galeguistas, desde vellos rexionalistas, coma Cabeza de León, o seu presidente, ata xente das irmandades, nacionalistas netos. Foi o contacto coeles, lecturas e reflexións o que, pouco a pouco, espertara en min, coma moutros compañeiros de entón, o sentimento da galegitude, a conciencia de pertencer a un grupo con características de seu que o ensino oficial nos acochara”.

Polo que ó ano seguinte de constituída a Sección, xa en tempos da II República e con anterioridade á aprobación da Constitución desta, Tobío recibe o encargo máis importante da súa vida, que non é outro ca redacción do I Anteproxecto de Estatuto para Galicia⁴²⁰.

⁴¹⁸ Lois Tobío, “A Socio-economía”, *Testemuñas e perspectivas en homenaxe ao Seminario de Estudos Galegos*. Sada, Edicións do Castro, 1978, p. 84.

⁴¹⁹ *D.T.L.*, p. 168.

⁴²⁰ Teremos ocasión de afondar nesta tarefa no capítulo seguinte.

Tan só dous anos despois do cumprimento desta magna empresa, motivos profesionais levaban a Lois Tobío lonxe do seu amado Seminario⁴²¹, inda que sempre ficaría xunguido a el mediante o posto de membro permanente do seu Consello Directivo e polos contactos epistolares cos seus compañeiros de angueiras.

Será logo dende unha terra allea a Galicia, aínda que Tobío volvera a España reclamado polo Goberno Republicano, dende onde se faga eco, entre outras malas novas, da desaparición⁴²² baixo a gadaña franquista do seu SEG⁴²³, incautado porque se identificaba coa autonomía, a república e o galeguismo:

“Tamén me enteirarei da morte do noso Seminario de Estudos Galegos que con tanta ilusión fundáramos unha ducia de anos atrás e que, malia a defensa teimuda que de el fará don Xesús Carro, meu benquerido e lembrado don Xesús, será expoliado, roubado e desfeito anque máis adiante tentarán, cicais movidos do remordimento, crear algo semellante, pero limitado e sen o espírito que animara ao noso, con algunhas táboas salvadas do naufraxio”.

Xa co trebón fascista asentado en España e con moitos dos membros do Seminario exiliados, represariados ou mortos⁴²⁴, óptase por tentar unha recuperación de maneira *sui xeneris* das faíscas e a memoria do malfadado SEG⁴²⁵, por medio da creación do Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos⁴²⁶, dependente do CSIC de Madrid, que xa non posuirá o espírito cordial e democrático que tiña o seu antecesor, no cal se integrarían algúns dos membros do Seminario que ficaran en Galicia. Sobre o mesmo apunta Tobío: “*Eu, xa que logo, non me sentía identificado co proxecto do*

⁴²¹ Mato, *opus cit.*, p. 90. Comenta que Lois Tobío deixa o seu cargo como Director da Sección de Ciencias Sociais, Xurídicas i Económicas por mor do seu ingreso na carreira diplomática, así consta na acta da Sesión do 7-XI-1933, sendo substituído, sen saberse exactamente cando, polo profesor da Facultade de Dereito Juan López Durá, como figura nunha nota das derradeiras Sesións do Seminario, entre abril e maio do fatídico 1936. Segundo *El Compostelano*, 28-III-1934, p. 2, óllase como se convoca unha reunión no SEG para cubri-la baixa de Tobío como director da Sección de Ciencias Sociais, Xurídicas e Económicas.

⁴²² Sobre a incautación do Seminario véxase, Isaac Díaz Pardo. *Galicia Hoy y el resto del mundo*. Sada, Edicións do Castro, 1990, pp. 53-81.

⁴²³ *D.T.L.*, p. 438.

⁴²⁴ Mato, *opus cit.*, pp. 132, 233-236. Setenta e sete socios do Seminario foron asasinados, represariados ou tiveron que exiliarse.

⁴²⁵ Francisco Díaz-Fierros, *Isaac Díaz Pardo: creación e compromiso na Galicia do século XX*. A Coruña, Deputación Provincial da Coruña, 2006, p. 405. Relátanos as diversas tentativas de reconstrución e os apoios dende América, onde a morriña pola desaparición do Seminario era constante. O intento de reorganización por parte de Rodolfo Prada en 1943. O feito de poñer o anagrama e pé de imprenta do SEG, ás *Cruces de Pedra na Galiza* de Castelao. A iniciativa de recrealo por parte de Antón Baltar no ano 1956, presidente da AGUEA, quen ata se trasladou a Galicia con tal motivo, sendo convidado pola Brigada Político Social para que abandonase España.

⁴²⁶ Vilavedra, *opus cit.*, p. 138.

‘Instituto Padre Sarmiento’, aínda que podo entender que fose daquela un mal menor [...] De tódolos xeitos, a nova institución pouco tiña que ver co vello ‘Seminario’, fóra de terse apropiado dos seus bens”.

Emporiso, a vinculación de Lois Tobío co Seminario non finará aí, e a roda da vida nunha das súas voltas permitirlle presidir un restaurado SEG⁴²⁷ co devir da democracia, xa nos serodios anos da súa longa andaina, e grazas ós pulos e iniciativa do seu vello amigo e mecenas Isaac Díaz Pardo. O que nos manifesta Tobío encol desa decisión⁴²⁸ dista moito da súa opinión sobre o Sarmiento:

“Pretende continuar o espírito da vella institución polo seu carácter interdisciplinar e a súa entrega a Galicia, procurando ocuparse de temas que non entran no círculo de interese doutras institucións. En canto ao seu rol específico, coido que é xa importante e prometedor e que pode extender a súa esfera de acción e afondar na súa actividade se recibe a axuda e colaboración que recibiu o primeiro ‘Seminario’”.

4.1.3. Un labor xulgado⁴²⁹

As tarefas do SEG bandeaban cara á formación de promocións de investigadores e o Seminario contribuíu á creación dunha xeración cultural única, que de non ser polo trebón fascista de 1936, quen sabe aínda o meirande rol que terían desenvolvido a prol da mellora da nosa cultura.

⁴²⁷ D.T.L., p. 698. Cando se restaure non será unha figura pasiva Tobío, unha reliquia, senón que tentará aporta-los seus coñecementos de forma activa. Neste novo SEG, contribúe, entón, nos anos oitenta, coa publicación de dous libros patrocinados polo Seminario. *A intervención de Gondomar nos problemas internacionais da pesca*, e *Gondomar y los católicos ingleses*. Vid. tamén, Díaz-Fierros Viqueira, Francisco: “Lois Tobío, memoria e guieiro para o novo seminario”, *Homenaxes a Lois Tobío: Madrid, 13 xuño do 2001*; p. 33. Cóntanos Francisco Díaz como ó reconstituírse o Seminario, Tobío aportou o seu libro: *A intervención de Gondomar nos problemas internacionais da pesca*. Unha achega histórica de vital importancia para a área de Ciencias Mariñas que ata entón só utilizara metodoloxía das ciencias naturais, físicas ou químicas.

⁴²⁸ Vilavedra, *opus cit.*, p. 138. Ollemos tamén a Exposición de Motivos dos Estatutos do Novo Seminario de Estudos Galegos, aprobados en 1979: “*O novo Seminario de Estudos Galegos, con plena consciencia da necesidade de afirmación cultural que hoxe se vive en Galicia e da falta dun labor de coordinación na promoción e desenvolvemento da cultura galega en tódolos seus eidos, e intentando recolle-lo nome, e o espírito e as inxerencias do seu inesquecible precedente histórico, procura asumir tal tarefa, tomando como eixo da súa liña de investigación a realidade galega no seu mais amplo sentido. Como no vello Seminario, a utilización da nosa lingua representa un elemento necesario para normalización da cultura galega*”.

⁴²⁹ Marga Romero, “Conversa con Lois Tobío”, *Galicien Magazin*, nº 8, novembro de 1999, p. 42. Sobre o labor desenvolvido por Tobío no SEG: “*Eu so un dos fundadores, de maneira que non quero autoxulgarme, iso teñen que facelo outras persoas*”.

Lois Tobío foi un home do Seminario e identificouse de cheo con el. No SEG encetou a súa misión investigadora e nel achou os seus mellores mestres, vínculos persoais, culturais, políticos... Coma outros dos seus compañeiros seminaristas de anqueiras, non se cinguiu soamente a un campo de estudo e coñecemento, o que se reflicte ben no resto da súa andaina vital. O seu labor foi coma sempre calado, constante, humilde, lonxe de todo protagonismo, inzado en cambio da irmandade, principal característica do Seminario.

Tobío no exilio e no país mantívose sempre fiel ó traballo e espírito do Seminario. Os coñecementos e experiencias vividas no SEG, as xentes coñecidas, as inquietudes e tarefas compartidas, o saber aprendido, a liberdade roubada, encheran o fardel seminarista de Tobío, cunha obra como a do Seminario, galega e universal, durante a súa longa e frutífera vida.

4.2. Anexos

4.2.1. “Razón de como se fundóu e tivo desenrolo o Seminario d’Estudos Galegos”

A doce do mes de outono do mil novecentos vintetrés, xuntos na Casa do Castro de Ortoño, na Amaía os Sñres. Don Fermín Bouza Brey, Don Wenceslao Requejo e Buet, Don José Filgueira Valverde e Don Luis Tobío Fernádes, estudantes de Leises e Don José Pena e Pena e Don Alberte Vidán Freiría, estudantes de Historias acordaron de facer xuntanza na Universidade Galega pra adicarse ao Estudo da Terra.

Para o que vinteun do mesmo mes xuntos na casa do Dr. Armando Cotarelo Valledor declararon feito e constituído o Seminario d’Estudos Galegos adscrito a Universidade Compostelã e lle deron as seguintes Constitucións de acordo cós fíns d’iste Xuntorio e co-as arelas dos seus membros, propoñendose arrecadar dos galegos axuda pra chegar a ter na nosa Pátrea un nó que cinguise os espallados esforzos dos que traballaban nos eidos da sua cultura.

Constitucións do Seminario de Estudos Galegos.

I. Baixo iste nome faise xuntanza con todol-os que traballen na cultura galega pra potencializar os seus esforzos nunha común laboura.

II. Poden por isso pertescer a il os que nados ou non na Galiza s’adiquen aos devanditos traballos

III. Da elección dos socios.

O Seminario terá tres xeitos de socios: Asesores, Numerarios e Correspondentes. Os primeiros teran o tidoo de Mestres e os das outras duas crases o de Irmans.

Socios asesores serán os que pol-a sua sabencia, sexan propostos pol-a Seición Direitora; teran de residiren en Compostela e dirixiran co-a dita Seición todol-os traballos.

Socios de número seran os que propostos da sua vontade por algun outro socio sexan ademitidos na xuntanza seguinte â da sua proposta e teñan feito o seu ingreso.

Seran socios correspondentes os que non podendo asistir ás xuntanzas do Seminario colaboren co-il e tamén os que sendo eleitos socios de número non teñan presentado o seu traballo de ingreso.

As eleicións dos socios faránse por votación secreta.

IV. Dos deberes dos socios

Os socios do Seminario teran de presentar dempois de elexidos un traballo orixinal e inédito encol d´algun tema galego.

A comisión directora regulará o orden de presentazón dos traballos podendo eliminar da Xuntanza aos que non cumpran co-istas Constitucions.

Nun prazo de catro meses a partir do día da lectura do seu traballo de ingreso o socio terá de presentar o traballo que con carácter anual é obligatorio, amais das comunicazons que queira facer e das colaborazóns aos traballos do Seminario que lle sean demandadas.

V. Das Sesions

O Seminario celebrará unha sesión semanal durante o tempo do curso académico a partir da do segundo sábado d´outono na que leerá o seu traballo anual o Mestre Presidente.

Istas sesions seran de duas crases: privadas e públicas; ordinarias e extraordinarias como acorde a Xunta Directora.

Os traballos do Seminario seran lidos n´istas sesions.

VI. Da seición Directora

A Seición Directora estará composta dun Presidente, un Censor e un Segretario.

O Presidente ha sere un socio asesor que representará ao Seminario e ourentará os seus traballos.

O Censor dictaminará sobor dos traballos presentados, levará o orden dos mesmos e a lista dos socios pertescentes ao Seminario. Tera de sere un socio numerario.

O Secretario levará iste libro, será o depositario dos traballos e ouxetos e bens; e o escribano da corporación, refrendando e autorizando todol-os actos e documentos oficiaes. Será un socio numerario.

VII. Das seicións

A mais da Seición Directora o Seminario terá tantas seicións como o xusgue comenente.

Unha d´elas será a de Informacions e Correspondencia cun Secretario ou varios encarregados d´ela.

Nos pobos onde haxa varios socios correspondentes poderan facer unha xuntanza correspondente d´iste centro coa obriga de mandar a il todol-os traballos lidos e levados a cabo tendo vida autónoma respecto a iste centro.

VIII. Do nomeamento dos cargos.

Os cargos provistaranse por acordo da Xunta xeneral dos socios numerarios e asesores, por calquera dos xeitos usuais que a Xuntanza coide comenente.

IX. Da propiedade dos traballos.

Todo-os traballos presentados ao Seminario que as Constituizóns coidan obrigatorios serán propiedade do Seminario. Os demais traballos son da propiedade dos socios.

X. Do cese dos socios e dos cargos.

O socio que deixe de presentar os traballos obrigatorios o que non cumpra estas Constituizóns quedará de seu excluído d'ista Xuntanza, tendo de seren de novo proposto pra entrare n'ela.

Os socios asesores e numerarios que se ausenten de Compostela pasaran a categoría de Correspondentes.

XI. Do cese da Xuntanza

No caso de disolución d'ista xuntanza os bens pasaran onde os socios dispoñan, sendo preferida en caso de dúbida as Facultades de Letras e dereito da Universidade Compostelã.

XII. Da reforma das Constituizóns.

Estas constituizóns poden ser reformadas por acordo de todol-os socios de todas clases que n'il figuren.

En Santiago a 27 de outono do 1925.

Socios que asistiron â devandita Xuntanza sendo emporiso tidoados “fundadores”:

Fermín Bouza Brey.

Wenceslao Requejo Buet.

Xosé Pena e Pena.

Xosé Filgueira Valverde.

Luis Tobío Fernández.

Ramón Martínez López.

Manuel Magariños Negreira.

R. Francisco Romero Lema.

Alberte Vidán Freiría.

4.2.2. “Conferencia lida na Galería Sargadelos de Madrid na Exposición Homenaxe ó Seminario de Estudos Galegos, 9 de febreiro de 1979”.

Nada más grato para mí que recordar aquellos años del nacimiento del S. de E. G. que fueron también los de mi primera juventud: tal vez el más hermoso capítulo de mis memorias no escritas [as *Décadas* non aparecerán ata 1994]. Hay que descontar en él, desde luego, lo que deba atribuirse al inevitable embellecimiento de lo pasado: pero aun con esa rebaja, queda todavía mucho para que aquellos años sean, para mí, como un paraíso perdido.

En esta evocación que quiero hacer de ellos, en lo que toca a su vinculación con el S. de E. G., no me he valido de dato escrito alguno mio solo de la memoria, cada vez más precisa y aguda como es sabido con el andar de los años para las cosas, como ésta, lejanas. Pero ello no quiere decir, como también es sabido, que su testimonio sea enteramente fidedigno. Por lo cual lo que os voy a referir no tiene un rígido carácter de testimonio histórico sino más bien de evocación nostálgica.

En aquel otoño de 1923 íbamos a iniciar el primer año de Facultad. Habíamos acabado el preparatorio, que era el 1º de Letras, y entrabamos en Derecho. Nuestra convivencia con compañeros de cursos más adelantados iba intensificandose y ampliandose. En nuestras repetidas, interminables, infinitas vueltas al claustro de la universidad, en torno a aquel patio (donde una pequeña inscripción rememoraba, en elegante y conciso latín la gesta del Batallón Literario), como sus palmeras—un tanto extrañas— y su fuente, hablabamos, como es natural, de todo: de política (Primo de Rivera había hecho su pronunciamiento poco antes), de poesía (de nuestros poetas y de los de Madrid), de arte y de mil cosas más. Hablábamos también, y muy principalmente, de Galicia, su situación, sus problemas, su cultura. Se daba la circunstancia de que en otras ciudades gallegas había núcleos, grupos, centros que se ocupaban, se inquietaban, trabajaban por la cultura de Galicia: en la Coruña además de la Academia, las Irmandades da Fala con sus escuelas para la difusión de nuestra lengua y poco después, la editorial Lar de Carré Alvarelllos, que publicaba novelitas en gallego y llegará a editar un diccionario, hoy útil todavía. En Ourense el formidable grupo Nós, el gran binomio de Risco-Otero-Cuevillas con otros más en torno a ellos, entregados a la labor de levantar nuestra cultura, con el oído atento a lo de afuera y sobre todo, de más allá de los Pirineos y de más allá del Miño, antes tan descuidados:, lectores insaciables y exigentes, de pasmosa información. Y a este respecto, voy a abrir un paréntesis para

hacer una digresión. Semanas atrás se suscitó en un diario cierta polémica sobre la traducción de unos textos de Joyce al gallego. Alguien desde Ferrol escribió a un diario de Madrid que le referencia que en este se había hecho sobre una supuesta prioridad en la traducción de Joyce en España no era exacta pues con anterioridad había aparecido en Galicia, en la revista Nos un extenso fragmento de dicho autor, vertido al gallego por Otero Pedr. Lo malo es que los datos que aportaba al lector no eran correctos pues ni el libro, *Finnegans Wake*, ni la fecha que señalaba a la traducción, (anterior a la aparición del libro original), correspondían. Naturalmente que hubo, y a pares, quienes con celo impetuoso acudieron a deshacer el entuerto y atacar implacablemente al que tal había dicho. Pero con ello venían a confesar—pese a que parecían muy enterados de cuanto a Joyce concernía—que ignoraban lo que respecto a Joyce se había hecho en Galicia por entonces. Pues si no era ciertamente de F.W lo que tradujo Otero sí lo había hecho del *Ulyses* y si la traducción no se publica en 1920 si lo había sido en 1926, en la revista Nos. La 1ª edic. del *Ulyses* apareció en París en 1922. En 1926 publicaba Otero su traducción al galego de un extenso fragmento, la primera traducción, aunque parcial hecha en Esp. —que yo sepa— del famoso texto. El grupo Orensano, con sus finas antenas, había captado la genialidad del escritor irlandés, de su obra máxima, mojón imponente y fundamental de la novelística moderna. Al año siguiente Risco publicaba en la misma revista una paráfrasis (pseudoparáfrasis le llamaba él) del *Ulyses* que tituló “Dedalus en Compostela”. Y aún agregaré para terminar este ya largo paréntesis, que en la “Gaceta Literaria” de antes de la guerra y bastante después de lo de Nos, aparecieron también, con pretensiones de prioridad en España, unos fragmentos del *Ulyses* traducidos al castellano. Decía antes que en la Coruña y en Ourense y ahora añadiría que en Pontevedra, —aquí Losada Dieguez y Castelao—sobre todo había grupos interesados por elevar el nivel cultural de Galicia; en cambio en Santiago, casi nada había, en la ciudad universitaria, en el viejo centro ecuménico de la cristiandad occidental. Hablábamos de esta y otras cosas los estudiantes y, como primer paso, decidimos reunirnos periódicamente en casa de alguno de nosotros para hablar más de vagar de los temas y cosas que nos atraían e inquietaban, dar a conocer unos a otros las cosas que podíamos ir haciendo y... nada más. Era animador muy especial para esta iniciativa, para que nos reuniésemos, como nuestro acicate o látigo Wenc. Req. Buet, vigués, fino, inteligente, entusiasta, hoy muerto. Cuando otros estudiantes de cursos más avanzados supieron de nuestra iniciativa, la cosa fue extendiéndose, tomando cuerpo.

De todos ellos, el que la acogió más entusiasmado fue Fermín Bouza Brey. Y así tuvimos largas conversaciones, entre todos o por pequeños grupos, con Galicia siempre en el fondo o en el centro. Cierta vez conté a Fermín Bouza cómo yo había oído contar en casa a mi padre y a mis parientes de Amaía, cosas de la juventud de Rosalía de Castro y que una tía abuela mía, prima suya, que aun vivía, la había conocido y vivido con ella algún tiempo en la casa grande de Ortoño. Fermín me instó a que hiciera a mi tía Minía una entrevista en regla sobre el tema y yo se la hice y recogí cuanto me dijo en una larga carta que escribía a Fermín y le envié a Villagarcía en el verano del 24. El había de utilizar aquellos datos en alguna de las cosas que escribió sobre Rosalía.

Tenia Bouza Brey una estrecha amistad con D. Armando Cotarelo, que había sido ya profesor nuestro. Le habló de nuestras inquietudes y propósitos y él le pidió que nos invitase a celebrar las reuniones del grupo en su casa. Y allá fuimos. Recuerdo como si fuera hoy la primera de aquellas reuniones. D. Armando erudito y cordial, nos dio todo su apoyo y propuso, que aparte otras tareas, iniciamos dos colectivas: la de reunir fichas para una amplia bibliografía de G^a y material para un archivo iconográfico gallego. El fue quien infundió a la balbuceante criatura en trance de nacer la semilla de lo que sería su carácter más destacado el del trabajo en equipo, el de Seminario, y él fue quien propuso, también, por tal motivo, el nombre que al cabo recibió y que reflejaba un estilo entonces nuevo y que, por eso, no muchos entendían, hasta llegar a hacer alguna broma por su homonimia con las conocidas instituciones eclesiásticas.

Decidida ya la constitución del nuevo centro quisimos darle simbólica significación poniéndolo bajo el espiritual mágico patronato de nuestra Rosalía de quien acababa yo de trasladar a Bouza, como dije, algunos datos inéditos. Y así resolvimos fundarlo en la misma casa de Ortoño en que había pasado algunos años de su juventud. Fuimos pues un grupo de nosotros a la Mahía, pedibus andantibus o como decía Cuevillas, pe ante pe, y allí en aquella casa, lo dejamos fundado. Aquella excursión en la que vimos, castros, pazos, paisajes, iglesias fue como avance o germen de lo que serían nuestras “xeiras” o campañas. Suele hablarse de la fantasía y de los sueños de la juventud y de cómo luego la realidad los frustra o quiebra o mengua. En este, caso, sin embargo, puedo decir que la realidad superó con creces, con muchas creces, nuestras ilusiones. No podíamos haber pensado los jóvenes que allí nos hallábamos un día de otoño, en aquel viejo casal mahián, que el centro a que estábamos dando vida hubiese de llegar a ser lo que andando el tpo fue, el servicio que llegaría a prestar a la cultura de

nuestra tierra, la función de enlace, hermandad y compenetración entre cuantos llevaban el corazón encendido en el afán de despertar nuestro ser colectivo, nuestra cultura. Nosotros, pobres muchachos sin experiencia—yo tenía 17 años y los demás más o menos— nada podíamos columbrar, pero sí podrán hacerlo nuestros meigos, o meigas, nuestros profetas, nuestros druidas—en Galicia siempre tenemos alguno, Rosalía, Curros o Pondal, por ej.— que saben leer el futuro. En este caso fue Castelao. Por entonces publicaba a diario unos dibujos de grave humorismo, de sentido social, de ternura o poesía, en un periódico de Vigo. Esta vez, el que nos dedicó llevaba por leyenda una frase de la Biblia: “El pueblo que andaba en tinieblas, vio una gran luz”. (Isaías 9,2; Mateo 14,16).

Empezó el Seminario a dar sus primeros, pasos en las reuniones que celebrábamos en casa de Cotarelo y a las que siempre llevábamos todos, unas papeletas bibliográficas o algún material gráfico y cada vez y uno de nosotros un trabajo o trabajillo de investigación para que los novatos pudiésemos ir haciendo la mano. Algunos nos pusimos en contacto con D. Pablo Pérez Costanti—y no Constanti como reza erróneamente el rótulo de la calle que le dedicó el ayuntamiento compostelano— que era el archivero municipal, hombre excelente, paciente investigador del pasado de Santiago. D. Pablo nos acogió con afecto y allí, bajo una dirección, rebuscamos y encontramos algunas cosas curiosas: yo recuerdo, p. ej. el testamento de una de Ana de Toledo, del siglo XVI, condesa de Altamira, en el que aparecían los libros de su biblioteca, entre otros uno de poesías de Ausias March, (Osias Marco se le llamaba en él) lo que indica que se le leía por entonces en Galicia. Este afán inquisidor solía mantenernos en nosotros los jóvenes durante los veranos y así en los que yo pasaba en mi lugar natal, Viveiro, revolví y ordené el archivo de aquel concejo, muy expoliado ya, y de él saqué algunos documentos con los que hice una comunicación sobre la pesca de la Ballena en las costas del cantábrico gallego. Al lado de estos pinitos de los principiantes—Bouza, Filgueira, y M^o López los más activos— apostaban los maestros los suyos ya sólidos y elaborados. Ya estaban conectados al Sem. Los de los grupos de Ourense, Pontevedra y La Coruña y con todo lo que unos y otros enviaban llegó a formarse un fondo de trabajos a la espera de su publicación. Algunos de esos trabajos aparecerían en varias revistas y, sobre todo, más adelante, en la serie de Archivos.

Había entre nosotros quienes eran profesores o alumnos de la joven fac. de F. y L. sec. de H^a y como buena parte de los estudios que se hacían correspondían a este

sector del saber, el enlace con ella era natural e inevitable. Por esa razón otros profesores de esa fac. como Perez Bustamante, y Moralejo, se vincularon al sem. Y en ella, en sus aulas terminamos celebrando nuestras reuniones. Más tarde se nos ofreció un local en el viejo Colegio de Pasantes de S. Clemente, en los salones que ocupaba la Sociedad Ec. De Amigos del País. En su magnifico salón de actos, bajo la mirada ilustrada del retrato de Carlos III cubierto de rojo dosel, tuvimos nuestras xuntanzas más importantes. Allí se celebró la primera, con una exposición del album Nós de Castelao en 1924 y en ella se recibio como miembro al Arzobispo Lago Gonzalez al que se le ofreció la edición de una pequeña antología de sus poemas gallegos. Recuerdo que el ar. Lago comenzo su discurso con aquellos versos de nuestro clásico:

Ai esperta adorada Galicia
dese sono en que estas debruzada
do teu rico porvir a alborada
polo ceo enxergandose vai.

Lago, desgraciadamente, no tardaría en morir; y en el delirio de la fiebre final—según nos dijeron los que le atendían— hablaba constantemente de Galicia y exhortaba a la misión de todos los gallegos para salvarla.

D. Armando Cotarelo fue nuestro primer presidente. Era hombre apasionado, inmensamente curioso de todo y de una vastísima cultura no sólo en lo humanístico que era lo suyo, sino incluso en cosas científicas: así por ej. se interesaba mucho por la astronomía. Recordaba a los enciclopedistas del S.XVIII, a nuestros Feijóo o Sarmiento. Era, como se sabe, hijo de D. Emilio Cotarelo Mori secretario del R. Ac. Esp. Y notable erudito y habia nacido en Vegadeo, o sea que era, administrativamente, asturiano. Pero él se consideraba y era gallego a todos los efectos pues sabido es que en esa zona fronteriza en la orilla oriental del Eo, se habla gallego. Cotarelo era, ademais de erudito, literato, habiendo escrito alguna novela histórica sobre la gesta del Bat. Liter. y en gallego varias piezas de teatro una de las cuales “O Lubicán”, se estrenó en Santiago por aquellos años con Fermín Bouza en el papel protagonista y yo de modesto traspunte. Por cierto que no dejó de causar cierta risa un genial pro quo que se produjo cuando uno de los personajes recitaba:

Entre a bouza decote perseguido.

O sea, “siempre perseguido entre la maleza”, y el que por ella cruzaba, en efecto, era Bouza.

Cotarelo fue el director que necesitábamos para los primeros tpos por su espíritu encendido, apasionado, romántico y hasta bohemio. Pero luego era necesario, después de encendida la chispa, administrar el fuego, y el destino—siempre más sabio que los hombres— vino a darnos, de modo llano y natural, por la ausencia de Cotarelo, el presidente adecuado a la nueva etapa. D. Salvador Cabeza de León, decano de derecho, regionalista desde los años mozos, compañero o mas bien discipulo, en esas lides, de Brañas. Don Salvador era la ecuanimidad, la organziación, la diplomacia y habilidad, para sortear dificultades. Bajo su serena y prudente conducción el Seminario que creciendo lento y seguro. En 1926 celebra éste su segunda Xuntanza Xeral, de la que ha quedado, para la historia una fotografía tomada en tal ocasión en el Salón de Actos de la Soc. Ec. de A. del País. Cabe afirmar que son pocas las figuras que entonces contaban en el movimiento del despertar gallego, que en ella no aparezcan.

Teníamos, ciertamente, los del S. mucho entusiasmo y mucho afán de trabajar. Pero pocos o ningunos recursos. Como sucede a menudo, el estado español, tan generoso muchas veces para retribuir centros o actividades—inútiles, no se acordaron de nosotros—. Por eso, hasta la llegada de la Repl no recibimos de el subvención alguna, teníamos que hacer muchas veces nosotros mismos las labores materiales de instalación: recuerdo ahora la estantería que a golpe de martillo y clavo, montamos Ramón Martínez López y yo en nuestro local de S. Clemente. Hubo, en verdad, algunas donaciones particulares, muy especialmente de Portela Valladares que siempre fue un buen gallego, y de los gallegos de América. Más tarde, algo también de las diputaciones gallegas. Pero todo ello era insuficiente para atender a nuestros gastos y publicar los muchos trabajos que se habían ido acumulando.

La editorial Lar de La Coruña, que pertenecía a Leandro Carré Alvarellos imprimió algunos de esos trabajos; y luego la editorial Nos del llorado Anxel Casal, hombre bueno y generoso, si los ha habido, se encargó de ir sacando adelante en su imprenta, pagandole cuando se podía,—y se podía pocas veces o tarde— los Archivos y todo lo demás. Y así siguió el S. extendiendo sus zonas de interés y actividades, aumentando sus publicaciones cada vez más serias e importantes, más rigurosas. Se puso en contacto con algunos centros. Afines de España y del extranjero y en algun caso se acometió alguna empresa. Ya era bien conocido fuera de Galicia. Recuerdo que por

entonces Frances Cambó no sé por quien ni cómo, tuvo noticia de nuestro Seminario y en uno de sus viajes quiso hacerle una visita. Era a la sazón el mecenas de la famosa Bernat Metge catalana. Recuerdo aquella mañana gris en que D. Salvador Cabeza, Ramón Martínez, Filgueira y yo fuimos a buscarle al hotel en Santiago. Parecía uno de los profetas del Pórtico de la Gloria, quizá, Isaías, con su barba y ceño, su perfil semita menudo y grave. Pocas y roncadas palabras. Cuando llegamos a nuestro local pidió el fichero de la bibliografía gallega y buscó: “Brañas: El regionalismo”. Y se quedó contemplando la ficha, con vaga emoción: “Qué mundo de recuerdos me trae este libro!”, dijo. Pues, cosa que no suele decirse, el libro de Brañas—editado en Barcelona— uno de los que más se leyeron en Cataluña cuando el movimiento regionalista y uno de los que mas contribuyeron a influyeron en él.

El Sem. había sido como el catalizador y el unificador de todas las corrientes y grupos, más o menos corales, que en Galicia trabajaban, según distintos estilos y modos, por despertar su vieja olvidada cultura, su lengua, su historia, y por estudiar sus actuales problemas. Un grupo de adolescentes bajo el magisterio de algunos profesores, habrá hecho el milagro. Los caminos del Señor son muy extraños a veces y hay casos en que escoge para sus propósitos, a los niños, a los simples, a los más sencillos: como cuando para difundir el Evangelio eligió a unos pescadores de Galilea.

En una u otra forma establecieron relac. Con el sem. la benemérita misión biológica de que el inolvidable Cruz Gallastegui, el modesto y ejemplar, observatorio astronómico de Lalín de Ramón Mª Aller, la Sociedad Coral Polif. de Pontevedra, la Acad. Gallega y los otros centros de investigac histórica y filológica de Galicia. Por su iniciativa que bajo su dirección se formó el Labor. de Geoquímica de Isidro Parga Pondal, el Consultorio de plagas del campo de Luis Iglesias. Pues no era su labor de pura investigación recluida sino que—teniendo en cuenta la realidad gallega— tratada de proyectar hacia fuera, hacia la sociedad a la que servía.

No quiero terminar esta rápida evocación sin referirme a dos miembros del S. que creo merecen que les dedique un especial recuerdo. El uno es D. Xoaquín Arias Sanjurjo de señorial estirpe de Monforte, que fuera discípulo de D. Fco. Giner a quien veneraba, y cuya grandeza de alma podía equipararse a la de su maestro. De gran cultura, y vida un tanto bohemia y descuidada, abandonó su pazo monfortino para vivir en Sant^o. (en una casa que adquirió en un suburbio al que bautizó Vilacha de Almaciga), para vivir al lado del Semin^o al que venía cada día. Nos dio toda su rica biblioteca y sus

piezas de arte y arqueología—algunas de éstas discutibles— para nuestro museo. El otro era D. Xesus Carro, arqueólogo, de la línea compostelana de López Ferreiro y Oviedo Arce, modesto, informadísimo, erudito, escrupuloso en su trabajo, fervoroso y, cuando llegó el momento, valiente miembro del Semin^o al que defendió cuanto pudo, hasta el fin, el doloroso inicio fue aquella empresa hermosa, limpia, pura, que, por eso como dice Pondal en nuestro himno, los

féridos e duros
imbeciles i oscuros
non nos entenden, non.

Así vivió desde 1923, hasta 1936 el S. de E. dejando una labor rica en actividad y publicaciones. Pero dejando, también, un legado de más valor aún un legado ético: que el entusiasmo, la fe, el afán de trabajar por el bien y el avance del propio país puede realizar milagros sin apoyos oficiales, con solo el esfuerzo de los individuos, desde abajo, sin necesidad de contar ni con el César ni con Creso. Que éstos muchas veces bastardean y aún corrompen lo que tocan si en ello se entrometen demasiado, burocratizando los organismos, poniéndolos al servicio de otros fines menos altruistas y nobles, financieros o políticos—en el mal sentido—.

En el aspecto de la labor intelectual desarrollada en el S. se caracterizó por varias notas que entonces tenían bastante novedad aunque hoy no la tengan ya tanto. En primer término se desterró todo el regusto oratorio, declamatorio y pomposo que era pesada herencia de los estilos ochocentistas y de la pompa academizante que aun pervirá. Nada de discursos, nada de estilo bombástico. Al grano. Hablar poco y hacer mucho.

En segundo lugar,—y ello era no sólo criterio metodológico teórico serio además fatal imposición de las circunstancias— nada de compartimentos estancos. Eran muchos los que trabajaban en diversas secciones, en aquellas cosas que podían estar conectadas, más o menos. Se tenía el concepto anti-romántico de que la labor de investigación debe ser esencialmente artesanal, paciente y modesto. Nada de genios, nada de sabios eruditos. Nada de monstruos sagrados. Trabajo en equipo, sin pompa; cada obrero a su pared, su piso o su techumbre y como teníamos pocos obreros habían que trabajar en distintas obras. De este modo se hizo una labor interdisciplinar, que dio excelentes frutos. Las diferentes ramas se ayudaban, se potenciaban unas a otras.

En tercer lugar no había en el Semin^o fractura generacional. Convivíamos, al mismo nivel, salvo la natural consideración al que más experiencia tenía, viejos y jóvenes. Era una maravillosa hermandad. No había arrogancia y adustez sabionda en los viejos o maduros, ni violencia ni petulancia en mozos. Las academias suelen albergar a varones sesudos, aislados de toda savia joven, e una como anticipación del panteón o mausoleo. En otras instituciones dominan la agitación e inquietud a veces no muy responsables de los jóvenes. Si jèunesse savait e vieillisse pouvait, decía Ronsard. Esa dicotomía fue salvada en nuestro pequeño, modesto, integrador seminario que, en su esfera, sabía y podía porque reunía la experiencia y saber de los mayores y el empuje de los jóvenes.

Después de 13 años de ascenso constante, sin decaer los ánimos, antes cada vez más vivos y despiertos. Logrando cosas y haciendo cosas de interés para nuestra tierra, llegó el César y creyendo que aquello era una amenaza para sus designios, todo lo liquidó de un plumazo o de un sablazo. Triste condición esta de que el hombre pueda destruir en un momento lo que tanto tiempo y esfuerzo costó edificar. Rivalizando, en esto también, con la implacable naturaleza, ciego como ella, violento. Así, la violencia, el Cesar violento lo liquidó... Lo demás es silencio.

5. Loitando por unha Galicia autónoma

5.1. Tobío redactor do I Anteproxecto de Estatuto e fundador do Partido Galeguista

5.1.1. Unha escusa

Nun primeiro intre queremos recalcar que non é a nosa intención facer unha esexese sobre o Partido Galeguista⁴³⁰, nin o é tampouco estudar dende o punta de vista xurídico a traxectoria e a elaboración do I Anteproxecto de Estatuto, redactado pola Sección de Ciencias Sociais, Xurídicas e Económicas do Seminario de Estudos Galegos, aínda que non evitaremos indicar certas matizacións tocante a eses eidos, cando sexa preciso. Asemade, omitiremos unha referencia completa á xestación ou ó desenvolvemento do posterior proceso estatutario. Para nós, o verdadeiramente importante e, polo tanto, a nosa idea fundamental é dar conta da participación de Lois Tobío nestes dous fitos transcendentais para a evolución política galega do pasado século XX, enxalzando que o noso persoeiro non só estivo alí, senón que foi parte crucial e activa nos mesmos.

5.1.2. As primeiras militancias

Se Galicia ten na actualidade unhas institucións autonómicas propias, unha lingua e unha cultura de seu protexidas, usadas e respectadas, xunto cunha conciencia diferencial específica, débese en boa medida ós xermolos sementados polo galeguismo nacionalista anterior á Guerra Civil española.

Xa dende os tempos da ditadura de Primo, e malia que as actividades políticas estaban prohibidas, Tobío amosou unha constante preocupación polo ser e a marcha da súa terra galega. Por iso, non podía ser alleo ós primeiros e básicos intentos rexeneradores producidos no abrente republicano, como foi o caso das Irmandades da Fala, das que Lois Tobío, aínda estudante universitario, ó igual que anteriormente fixera o seu pai, Lois Tobío Campos, formou parte, en concreto, coma membro da Irmandade

⁴³⁰ Véxanse para o caso: Alfonso Bozzo, A., *Los partidos políticos y la autonomía en Galicia. 1931-1936*. Madrid, Akal, 1976. Beramendi, Justo, “El Partigo Galleguista y poco más. Organización e ideologías del nacionalismo gallego en la II República”, en Beramendi & Máiz, *Los nacionalismos en la España de la II República*. Madrid, Siglo XXI, 1991, pp. 127-170. Beramendi, Justo e Núñez, Xosé Manuel, *O Nacionalismo Galego*. Vigo, A Nosa Terra, 1995. Beramendi, Justo, *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*. Vigo, Edicións Xerais, 2007. Castro, Xavier, *O galeguismo na encrucillada republicana*. Ourense, Deputación Provincial, 1985 e Zubillaga Barrera, Carlos, *El problema nacional de Galicia*. Montevideo, Edicións do Patronato da Cultura Galega, 1974.

da Fala de Santiago⁴³¹. Xa que logo, temos a un Tobío implicado de cheo nas actividades culturais, ou con fachada dese eido, porque no fondo agochábase un labor de proselitismo e crítica, máis ou menos velada, da situación política. Tarefa incluída no programa de actuación das mencionadas Irmandes e do SEG.

5.1.3. A necesidade dun marco autonómico propio

En 1931, coa chegada da II República, moitos dos nosos mellores homes viron abertas as portas dunha nova e luminosa etapa. Coas novas condicións políticas, Galicia parecía que, por fin, sería quen de acadar a tan degoirada liberdade de autogoberno. Entre eses próceres que agardaron pola anhelada oportunidade histórica, achábase, como non, Lois Tobío. Velaí o que nos di sobre esa gloriosa tempada⁴³² na que as arelas dos galeguistas terían, polo momento, cumprido fin:

“Aquela primavera de 1931 viñera envolta en ilusións e esperanzas coma ningunha. Era un frolecer lumioso que enchía de ledicia a todalas xentes en todos os pobos de España. Coidábase que íase dar-por fin! - o salto decisivo para recupera-lo tempo perdido e poñérmonos á par dos países da Europa central. En Galicia sentíamos, co poeta, que ‘os tempos son chegados’, que aquilo pudera ser o enceto dun novo camiño. Poucas veces houbo na nosa Terra tanta arela e esperanza de saír da cova en que, por séculos, estivera pechado o noso pobo. Semallábanos que as nosas vaguedades ían ter cumprido fin. Aquela primavera inzada de ilusións no tería, ao fallo, máis sorte do que outras primaveras máis recentes noutros pobos da Europa. Pero vivimos entón o seu engado, os seus ledos roibéns de abrente, felices, pensando que íamos comezar o vieiro que paseniño, pé ante pé, nos levaría ao final degarado, ao comprimento das nosas vaguedades. á sua concreción e realización. Esas vaguedades viñan de lonxe, eran os anceios que escomenzaran a xurdir, primeiro bretemosos e pouco a pouco máis nidios, desde que Galicia perdera a capacidade de dirixirse así mesma, de desenrolar libre de pexas o seu ser. Esas vaguedades que, após da nosa doma e castración no século XVI apuntan xa no XVII en tímidas isoladas manifestacións, e van adequirindo corpo cos románticos, cos precursores e chegan desde entón deica o de agora cada vez máis craras, precisas, máis tanxibeis”.

⁴³¹ Beramendi, Justo, *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*. Vigo, Edicións Xerais, 2007, pp. 433 e 703. Menciona nesas páxinas como Lois Tobío Campos e Lois Tobío Fernández foron integrantes da Irmandade da Fala de Santiago. Paradoxalmente, Tobío non nos conta nada disto nas súas D.T.L. Vid. tamén Carballa, Xan, “Falar da entrega sumisa de Galiza ao fascismo é unha falacia histórica”, *A Nosa Terra*, nº 1, 2 de marzo de 1987, p. 53. Ollemos unhas palabras do propio Tobío relativas ás Irmandades da Fala: “*As Irmandades da Fala eran unha organización cultural cuxa finalidade era promocionar o emprego, na fala e no escrita, do galego, e tiñan escolas [...] pero o espírito da escola e das propias Irmandades en conxunto era político. Tiñan ese nome, non estritamente como unha camuflaxe, pero eran, desde logo, unha organización política*”.

⁴³² Verbas pronunciadas por Lois Tobío con motivo do cincuenta aniversario da aprobación do Estatuto de 1936.

Polo tanto, era necesario dar un novo pulo cara adiante no tocante ás aspiracións galeguistas. Este vaise producir como consecuencia da paulatina perda de forza da ditadura e co enceto da transición á República, onde o político e as súas manifestacións tomarían agora corpo de primeira necesidade. Corría no ambiente e albiscábase que a II República ía ser federal, polo que no seo das diversas tendencias galeguistas había que estar preparados para o cambio. Dado que no interior do republicanismo galego, nin a Organización Republicana Galega Autónoma (ORGA) nin máis tarde a Federación Republicana Galega (FRG) amosábanse capaces de loitar por unha autonomía plena para Galicia, malia o que se deducía dos Pactos de Lestrove, Barrantes e San Sebastián.

Os nacionalistas galegos debían actuar xa e agora, non podían deixar o seu destino en mans alleas. A proclamación da II República e a convocatoria de eleccións ás Cortes Constituíntes esixían rapidez e unidade. Durante todo 1931 floreceron nas cidades, vilas e comarcas rurais multitude de partidos e organizacións de carácter galeguista. Tobío, inmerso de cheo neste proceso, non dubida en afiliarse, primeiro, á Agrupación Nazonalista de Santiago⁴³³, grupo creado por Xoán Xesús González, e dous meses máis tarde, á Esquerda Galeguista⁴³⁴.

⁴³³ Beramendi, *opus cit.*, p. 793. No tocante á Asociación Nazonalista de Santiago, cóntanos Beramendi como esta estaba integrada por unhas trinta persoas de tendencias heteroxéneas, en contraposición coa máis homoxénea Esquerda Galeguista, na que, ademais de Tobío, tamén Carballo Calero e Seoane repetían a dobre militancia, sendo ó mesmo tempo integrantes da Asociación Nazonalista de Santiago. Cfr. con Quintana Garrido, Xosé Ramón, “Da cantiga á arenga. Xénese e desenvolvemento do nacionalismo galego (1916-1936): as Irmandades da Fala e o Partido Galeguista”, *Tempos de Sermos. Galicia nos séculos contemporáneos*. Vigo, Universidade de Vigo, 2002, p. 207. Quintana dinos que o 4 de xuño de 1931 créase en Compostela a Agrupación Nazonalista promovida por Xoán Xesús González, que máis tarde pasará a denominarse Esquerda Galeguista, sendo o seu manifesto fundacional asinado o 14 de xuño dese mesmo ano, e que Lois Tobío formou parte da mesma, xunto con persoeiros como Carballo Calero, Ánxel Casal, Luís Seoane... Con todo, Beramendi dá a entender que son dous partidos diferentes, non mencionando, en ningún caso, que Xoán Xesús González fora igualmente o creador de Esquerda Galeguista. Por outra banda, si nos relata Beramendi, Justo e Núñez, Xosé Manuel, *O Nacionalismo Galego*. Vigo, A Nosa Terra, 1995, p. 120. que Xoán Xesús González, membro do PSOE, fundou a Unión Socialista Galega en 1932. Seguindo co tema, podemos comprobar como as datas dadas por Quintana Garrido son falsas, porque a Agrupación Nazonalista de Santiago foi creada o 22 de abril de 1931, así se pode ler en *El Compostelano* (na portada de dito xornal), nun artigo titulado “Agrupación Nazonalista” onde se nos relata o que segue: “Celebróse una reunión de elementos galleguistas con el objeto de construir una agrupación galleguista que respondiera a las necesidades políticas del actual momento gallego y representara a nuestra ciudad en aquellas asambleas que se celebren con la finalidad de recabar para Galicia aquella personalidad que por derecho propio le corresponde para desarrollar su vida y encauzar y resolver sus problemas. A esta reunión concurrieron numerosas y significadas personas de la localidad D. Juan Jesús González, iniciador de esta reunión manifestó a los reunidos que el objeto de la convocatoria que había lanzado a la Prensa tenía por única finalidad sondear la opinión pública en espera de hallar personas que se interesaran por formar una agrupación de carácter galleguista que fuera capaz de llevar la voz de Compostela en las próximas asambleas que se celebren con el fin de discutir el Estatuto que Galicia ha de llevar a las Constituyentes. Hicieron uso de la palabra los señores Vázquez Enríquez, Banet-Fontenla, Tobío Fernández, Carballo Calero, Sebastián González y Juan Jesús acerca de la denominación que había de dar fisionomía política a este grupo y se acordó, por

Mais, fóra de filiacións políticas, a importancia de Lois Tobío nesta etapa resulta crucial. Sen saber aínda cal sería o modelo constitucional da II República —cabe recordar que a Constitución republicana foi aprobada o 9 de decembro de 1931—, os azos galeguistas buscaban o rumbo dun marco autonómico para Galicia. Dentro dos partidarios a prol da autonomía, decidírase a celebración dunha asemblea dirixida en principio a tódolos actores políticos, sociais e culturais de Galicia, na que se discutiría a cuestión autonómica. Daquela, o SEG, que xa en tempos de democracia non tiña que ocultar as súas arelas políticas⁴³⁵, decide participar mediante a súa Sección de Ciencias Sociais, Xurídicas e Económicas⁴³⁶, creada o ano anterior e dirixida por Lois Tobío, na elaboración dun Anteproxecto de Estatuto para Galicia, co gallo de presentalo na devandita asemblea organizada ao cabo pola FRG, que tería lugar finalmente, tras ser posposta nalgũa ocasión, o 4 de xuño de 1931.

Xa adiantáramos de xeito sucinto en páxinas anteriores que a redacción do Anteproxecto⁴³⁷ foi encomendada a unha comisión da que formaron parte Bóveda, Paz

unanimidad se llamara 'Agrupación Nazionalista' independiente previamente de las demás agrupaciones similares de otros pueblos gallegos. Seguidamente, procedióse al nombramiento de un Comité provisional para proceder a la organización del Grupo y por aclamación fueron designados los siguientes señores: Francisco Vázquez Enríquez, presidente; Juan Jesús González [...]".

⁴³⁴ No referente á Esquerda Galeguista, acudiremos a *El Pueblo Gallego*, 17-VI-1931, pp. 1 e 11, "A Esquerda Galeguista fálalle o país". Neste artigo podemos ver un resumo dunha reunión do partido celebrada o 14 de xuño en Compostela. O seu breve programa de tan só tres puntos, e asinado por Lois Tobío, avogaba pola "independencia da cultura galega" e pola autodeterminación de Galicia, porque a terra fose para quen a traballase e porque se lle negase a subsistencia ós "*que non rendan unha función social*", ademais de declarar que manterían "*o dereito a vixiar ós candidatos triunfantes sobre moitos dos caes recaen nosas sospeitas de que treizonarán os outos intereses da República e os sagros dereitos do pobo galego [...]*". Para rematar co asunto, dicir que no artigo non aparece en ningún momento o nome de Xoán Xesús González.

⁴³⁵ Ramón Villares, "A xeración de Plácido Castro". *Congreso sobre Plácido Castro e o seu tempo*. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, Consellería de Cultura e Deporte, 2006, pp. 15. "[...] *na Xeración do Seminario hai moito máis peso do compoñente político das Irmandades do que o maxisterio político da Xeración Nós. Eles son discípulos da Xeración Nós desde o punto de vista cultural, pero dende o punto de vista político o que tratan é de levar adiante os presupostos das Irmandades da Fala, que son as necesidades de cambiar, transformar e resolver os problemas de Galicia pola vía política. Non só pola vía intelectual e cultural, que tamén é importante, pero sobre todo introducir este elemento da acción política; e a acción política faise a través de realizacións, de aí que nese momento é cando xorde por primeira vez un partido nacionalista, despois das varias tentativas das Irmandades da Fala de se organizar como tal*".

⁴³⁶ Lois Tobío, "A Socio-economía", *Testemuñas e perspectivas en homenaxe ao Seminario de Estudos Galegos*. Sada, Edición do Castro, 1978, p. 84. Cóntanos Tobío: "*O troque de réxime do estado español en 1931 veu dar pulo e azos aos membros desta Sección. A posibilidade de Galiza de se orgaizar autónomamente dacordo coas tendencias que xurdiron na Segunda República, fixo que a Sección encetara traballos endereitados a encarar a nova situación*".

⁴³⁷ No anexo engadiremos o texto completo do articulado. Por outra banda, Pellitero Ramilo, Laudelino [et al.] "Lois Tobío, crónica viva dun século", *Tempos Novos*, nº 47, abril do 2001, p. 21. Xúlgaos como o primeiro proxecto teórico que se levaba a cabo en España nesa dirección. Noutro orde de cousas, ollemos agora unhas breves análises do mesmo.: Cores Trasmonte, Baldomero, *O Estatuto de Autonomía de Galicia (1932-1936). Os documentos oficiais*. Santiago de Compostela. Forum Galicia de Estudios

Andrade, Risco, Carballo Calero e o mencionado Tobío⁴³⁸, aínda que finalmente aquel foi obra case que exclusiva destes dous últimos, destacando sobre a función de Calero⁴³⁹

Sociales, 1998, pp. 9-10. Comenta isto sobre o Anteproxecto: “Desde unha perspectiva nacionalista, o modelo federalista acadou unha fórmula distinta no Anteproyecto de Estatuto da Galiza formulado pola Ponencia do Seminario de Estudios Galegos. No artigo primeiro di que ‘a Galiza é un Estado libre dentro da República Federal Española’. O artellamento fundamental é federalista, xa que no artigo 8 se fala do Estado federal español, no 24 se fai a distinción entre o Poder federal e o Poder galego, ó que se refire tamén no artigo 27, cando no 26 chámalle Poder central. De Estado federal sen máis fala no artigo 30 e no 33 da Federación española. Que se trata dun modelo político federalista non existe dúbida. Pero, en realidade, é un modelo federalista de perspectiva nacionalista. A omisión da adxectivación de Estado autónomo indica que se tenta de artellar unha nova forma de relación, na que a existencia do Estado galego dentro da federación non é algo a encher de calquera xeito, senón dacordo cunha fórmula política de perspectiva galega. Hai un intento de artella-la forma política federalista, instrumento mecanicista, cun contido ideolóxico galego máis intenso. A expresión Estado libre, substituíndo o adxectivo libre ó de autónomo, evoca inmediatamente ó Estado libre de Irlanda. O modelo irlandés non era malo para unha concepción enxebre da realidade política. Pero, tal expresión non ten a connotación histórica que ten na constitución irlandesa. A intención é destaca-las posibilidades de acción autónoma do poder galego, sen interferencia do poder central”. Sigamos tamén con Mato, Alfonso, 5 Documentos sobre a Autonomía Galega (1931-1981). Sada, Edicións do Castro, 2001, pp. 25-26. Que engade o seguinte: “Galicia é considerada como nación, de xeito indirecto (no art. 3 fálase das ‘côres nacionaes da Galiza’), [...] Recoñécese a oficialidade da lingua galega, xunto coa castelá, e a obrigatoriedade de coñecerla para exercer cargos públicos (art. 2). No art. 9 aparece subliñado o papel central da soberanía popular (‘Os poderes do Estado galego corresponden ó pobo da Galiza’), que se traduce na elección do Parlamento e na posibilidade de controlar a Cámara mediante o referendo lexislativo e a iniciativa lexislativa popular (arts. 11 e 19). O Parlamento, co nome de Asemblea, é o centro dos poderes políticos: ostenta a potestade lexislativa e nomea ós membros do Executivo ou Consello (arts. 17 e 20), quen elixen, no seu seo, ó Presidente do Goberno, quen terá a suprema representación do poder galego (art. 21). O carácter nacionalista e descentralizador do anteproxecto do Seminario está presente tamén nas atribucións do Estado galego (art. 29): réxime tributario, agás o de aduanas, organización local, administración de xustiza, mando das forzas da policía, débeda pública, o ensino en tódolos seus graos, camiños de ferro, estradas e tráfico mariño de interese galego, dominio público, sanidade, establecementos penitenciarios, lexislación civil, etc. Sinalar, por último, no articulado referente á Facenda galega (Título V), a creación dun imposto directo único e progresivo (art. 34)”.

⁴³⁸ Romero, Marga, “Conversa con Lois Tobío”, *Galicien Magazin*, nº 8, novembro de 1999, pp. 41-42. Dinos Lois Tobío sobre a creación do Anteproxecto: “Os políticos andaban cada un polo seu lado, no Seminario pensamos que cumpría facer un ‘Estatuto Teórico’ como modelo intelectual, non para ser levado á práctica, senón que para servir de modelo aos políticos que o terían que redactar. Ese labor tocounos a Carballo e a min, recollímos toda a información posible, nunha colección francesa limos todos os textos legais semellantes que apareceran despois da Primeira Guerra Mundial. Dirixímonos a todos os membros do Seminario da Sección de Ciencias Políticas e Económicas para que nos fixesen chegar todas as súas suxerencias, ideas ou mesmo proxectos de Estatuto, para incluírmos no Estatuto Teórico que andabamos a elaborar. Valentín Paz Andrade, desde Vigo, mandou unha chea de suxerencias e moitos outros. O único que non mandaba era Risco, e na final, cando xa case estaba rematado o noso traballo, ao final aparece un estatuto de Risco, que tamén era unha cousa teórica, pero nós non o puidemos ter en conta, porque xa ía saír publicado o que fixeramos tendo en conta todas as suxerencias que nos enviaran. Foi un estatuto elaborado a partir do idearium que representaba o Seminario de Estudos Galegos”. Agregamos asimesmo un extracto dunhas verbas pronunciadas por Lois Tobío con motivo do cincuenta aniversario da aprobación do Estatuto de 1936 e relativas á redacción do Anteproxecto: “Escomasí o Seminario xulgou que o momento que se estaba a vivir non ademitiía demoras, dúbidas nin timideces e moi longo pensamos que había que contribuir dalgún xeito ao fervedoiro político en que nos atopamos no que arela de autogoberno para Galicia era anxeio xeral e de boas perspectivas [...] para nos servir de orientación e exemplo de diversos textos constitucionais ou estatutarios, especialmente, daquelas nacións que chegaran ao autogoberno, estatal ou non, de resultados da Primeira Guerra mundial (Irlanda, Chocoslavaquia, Yugoslavia, Polonia e os novos [tachado] estados do Báltico) fumos redactando o noso anteproyecto de Estatuto modelo. Era un texto breve e craro, segundo o estilo dos textos constitucionais daquel tempo. Con el o Seminario quería facer a sua

o papel xogado polo viveirense dada a súa maior idade e os seus vastos coñecementos xurídicos.

Así pois, o proxecto definitivo foi presentado o 6 de maio de 1931, apenas transcorrido un mes da proclamación da República. Composto por 41 artigos, o do SEG, constituíuse como un proxecto de características maximalistas e o máis cobizoso do feito naqueles anos, ó igual que o máis espallado, posto que foi difundido en Bos Aires polo Sociedade Nazionalista Pondal. Cómpre engadir que a dito Anteprojecto se anexou un informe económico-fiscal elaborado por Alexandre Bóveda e que contaba cun precedente no estudo realizado en 1928 por Asdrúbal Ferreiro Cid. Por último, sinalar que o Anteprojecto continuaba a liña programática fixada polas Irmandades da Fala en 1918, nesa cobiza de que a II República fose ó cabo federal, e onde Galicia resulta definida coma un: *“Estado libre dentro da República federal española”*.

aportación aos traballos preparatorios para o Estatuto [sic.] definitivo. Sabemos que non foi porque seguían pesando aínda moitos prexuícios e resistencias, obstáculos tradicionais. Para min este anteprojecto de Estatuto pode considerarse como unha aportación de Universidade galega ás xeirás a prol de autogoberno de Galicia”.

⁴³⁹ Vid. Blanco, Carmen, *Conversas con Ricardo Carvallo Calero*. Vigo, Galaxia, 1989, pp. 71-73, e Fernán Vello, M. A., Piyado Mayor, Francisco, *Conversas en Compostela con Carballo Calero*. Barcelona, Sotelo Blanco, 1986, pp. 82-83. Nos dous textos citados, Calero proporcionanos unha valiosa e esclarecedora información sobre a elaboración do Anteprojecto. Mais, por orde de antigüidade e para non reiterarmos, reproduciremos este último de Vello e Piyado, no que Calero nos conta que: *“Foi un encárgo do Seminario de Estudos Galegos. E sobre a elaboración deste estatuto hai algunhas confusións. Publicou-se naquela época en dúas edicións: unha primeira co texto articulado simplemente e outra no que este texto ía precedido dun estudo económico. Realmente o texto articulado foi obra exclusiva de Lois Tobío e mais eu, mas acostumase a indicar nos libros de historia que Alexandre Bóveda tivo unha participación importante neste Estatuto, neste anteprojecto, o mesmo que Risco e Paz Andrade. Mas como para os historiadores de hoxe, os historiadores post-franquistas, entre estas figuras a figura favorita é a de Bóveda, porque foi un mártir das súas convicións galeguistas, subliñase sobretudo a súa participación. En realidade, como digo, fomos Tobío e mais eu os que redactamos sós, reuníndonos na biblioteca da Facultade de Dereito desta Universidade, todo o articulado. Non participaron nese labor os outros individuos que se mencionan. Agora ben, Tobío ten afirmado nunha ocasión –creio que nun fascículo dedicado ao Seminario de Estudos Galegos, publicado polo Laboratorio de Formas de Sargadelos– que estas outras persoas que formaban parte, polo visto, dunha comisión encargada da redacción do Estatuto, nos enviaron suxerencias, opinións, consellos, observacións... que, en maior ou en menor medida, teríamos tido en conta. Segundo Tobío, algunhas destas persoas se limitaron a facer-nos algunhas indicacións de carácter xeral, pero houvo algunha outra que nos remitiu a súa opinión en forma mais extensa. Eu, a verdade, non teño a menor lembranza disto, mas é indubidábel que sería así, xa que Tobío o recorda. De todos xeitos, Tobío e mais eu, actuando como ponentes, se se quer considerar así, redactamos este Estatuto, que se publicou tal como saíu das nosas maos, e non lembro en que medida tivemos en conta suxestión algunha dos nosos compañeiros desa comisión que ao parecer existiu. Non pudo ser moi grande, porque se non a lembraría. Este anteprojecto de Estatuto publicou-se primeiramente co texto articulado elaborado por Tobío e por min, e despois, como digo, nunha nova edición con outro formato, precedido dun estudo sobre as finanzas autonómicas. E aparecen as firmas de todas estas persoas neste prólogo económico. Mas creio que así como realmente os autores do Estatuto articulado, somos exclusivamente Tobío e eu, creio, repito, que o autor dese informe económico e financeiro é exclusivamente Alexandre Bóveda, aínda que aparecen as firmas de todos estes individuos que, ao parecer, formávamos parte dunha comisión; pero o traballo distribuíuse deste xeito”*.

A pesar de todo o dito e visto, o influxo dos galeguistas neste primeiro proceso de loita estatutaria era escaso, recaendo este no autonomismo galego non nacionalista representado pola FRG, aínda que dentro deste actuasen sectores do galeguismo. Xa que logo, e dado esa preponderancia, como xa anunciáramos, o FRG convocou unha Asemblea pro Estatuto⁴⁴⁰ o 4 xuño de 1931. Na mesma Tobío tomou parte representando á Agrupación Nazionalista de Santiago, e como integrante da Mesa Presidencial do acto, o cal viría a explicar a pouca participación nos debates que este tivo⁴⁴¹. Durante a celebración da Asemblea, que estaba destinada a elaborar un futuro texto de Estatuto para Galicia, foron presentados tres proxectos, o do SEG, o do Secretariado de Galicia en Madrid e o do Instituto de Estudos Galegos da Coruña, ademais dun proxecto elaborado por FRG, e algunhas ponencias, como a da Asociación Profesional de Estudantes de Dereito e a de Labor Galleguista de Pontevedra. No relativo ó presentado polo SEG, armado baixo a batuta tobianana, resulta paradoxal ollar como o mesmo foi retirado por Cabeza de León, a sazón presidente do Seminario e vicepresidente da dita Asemblea, pasando a aceptarse polo vello rexionalista as bases presentadas pola FRG. Aínda que certos postulados nacionalistas do Anteprojecto, como a cooficialidade do galego, a personalidade xurídica da parroquia rural, a desgravación arancelaria en gandería e pesca, etc. figurarían finalmente inseridos no proxecto da FRG que resultou aprobado. Morría⁴⁴², entón, o Anteprojecto do SEG, coas súas valiosas achegas tobianas, apenas un mes despois da súa saída á luz.

5.1.4. A unión do galeguismo

O nacionalismo galego decide tomar as rendas, tentando desta maneira poñerlle freo á fragmentación existente entre as súas diversas tendencias, cansos do estatismo e da pasividade da ORGA cara ó proceso estatutario e vendo que non se concretaba a fórmula federal para a II República e si unha definición de estado integral, apoiada nas

⁴⁴⁰ *El Compostelano*, 6-V-1931, p. 3, baixo o título de “La Asamblea de ayer en La Coruña”, atopamos aquí unha ampla crónica da reunión estatutaria celebrada no teatro Rosalía de Castro da cidade herculina. Nela vemos como Lois Tobío tivo participación como secretario auxiliar.

⁴⁴¹ Vilas Nogueira, Xosé, *O estatuto galego*. Edicións do Ruedo, A Coruña, 1977, p. 147.

⁴⁴² Pese a que na Asemblea debateuse e aprobouse o texto da FRG, coas súas respectivas emendas e modificacións, este tiña un problema, que soamente fora froito do acordo da ORGA, FRG e dos galeguistas, sen gozar do apoio do resto dos partidos, que, por outro lado, non acudiran ó acto, polo que tras varias reelaboracións finalmente foi aprobado un texto de Estatuto o 25 de outubro de 1931 nunha Asemblea celebrada novamente na cidade da Coruña, e coa asistencia de máis partidos. Pero, José Mª Martínez Almoyna, defendía aínda no *El Compostelano*, 20-X-1931 (portada), titulado “La Patria Chica” o proxecto do SEG, o cal definía de: “[...] ático, algo idealista, avanzado, hecho por mis apreciables colegas el señor Tobío y el señor Carballo Calero”.

Cortes polos deputados non galeguistas da FRG, ó que se lle sumaba o fracaso do anquilosado xa texto estatutario aprobado nunha nova Asemblea celebrada o 25 de outubro de 1931, posto que defendía unha República federal que nunca sería. Por elo, faise unha convocatoria formal por parte do Partido Galeguista de Pontevedra ós demais grupos do galeguismo para a celebración dunha reunión os días 5 e 6 de decembro de 1931. Os obxectivos⁴⁴³ da reunión eran unha adaptación do programa fundacional das Irmandades da Fala e a creación dun partido disciplinado e ben organizado que acollese a tódolos nacionalistas.

Sobre a fundación do PG⁴⁴⁴ cóntanos Tobío o seguinte: “*Mentras eu estivera en Madrid, o 6 de decembro de 1931, fundárase en Pontevedra o Partido Galeguista que axuntaba todas as forzas do galeguismo ata entón espargalladas [...]*”. Ata o de aí, e valorando estas verbas, todo parecería normal de non ser porque el mesmo se trabuca, algo fóra do ordinario, ó realizar tal afirmación, xa que temos abundantes probas documentais que sitúan ó viveirense no acto fundacional do Partido Galeguista, tanto na súa previa⁴⁴⁵, como no día D⁴⁴⁶ en cuestión ou nos días posteriores⁴⁴⁷ á súa posta en funcionamento.

⁴⁴³ Beramendi, *opus cit.* p. 847.

⁴⁴⁴ D.T.L., p. 269.

⁴⁴⁵ *El Pueblo Gallego*, 4-XII-1931, p. 12. Menciónase a celebración o día 1 de decembro da Xunta xeral da Agrupación Nazionalista de Santiago; na reunión desta última interveñen na discusión Tobío, Gónzález, Carballo, Vázquez, Moar, e outros, acordando sumarse ó futuro PG e asistir á Asemblea constitucional do mesmo, para o cal proxectaron enviar unha comisión co encargo de presentar diversas emendas ó proxecto de programa do Partido.

⁴⁴⁶ *A Nosa Terra*, ano XV, nº 291, 1-I-1932, pp. 3-4. Consta que: “*Tobío entrevistou, activamente, nos debates fundacionais do partido na asamblea de Pontevedra. Membro da dirección e organización do partido, membro do comité que actuará como Consello Permanente e directivo provisional. Fírmalo os irmáns seguintes: Pedro Basanta, Luís Tobío, Ricardo Carballo Calero, Alvaro das Casas, Xosé Núñez Búa, Ramón Martínez López, Víctor Casas, Manuel Lugo Freire, Plácido R. Castro, Vicente Risco, Manuel Banet Fontenla, Valentín Paz Andrade, Antonio Alonso Ríos, Alejandro Bóveda e Xosé Filgueira Valverde*”.

⁴⁴⁷ *Idem*, p. 7. Mitin do PG celebrado o 27 de decembro de 1931, no teatro Rosalía da Coruña. Retrátase a intervención de Luís Tobío: “*Luís Tobío é recibido con aprausos. Estuda os ataques que se lle fan ao galeguismo destruindoos con argumentos poderosos. Fala do carácter internacionalista do galeguismo e sinala como dende a guerra ficaron somentes en pé as ideas sociais e de liberación das pequenas nacionalidades. Sinala os casos de Irlanda, Polonia, India, Checoslovaquia e outros novos estados. Alude tamén ás ideas particulares de cada un no orde relixioso que o partido respeta. Os católicos suscriben o programa do partido que é francamente esquerdista no social e económico. Alude aos trágicas con frase certa. Remata o seu formidable discurso falando da moralidade e futura mental dos homes do galeguismo. Durante o discurso de Tobío foi premiado con aprausos en diversos párrafos e ao final recibiu unha ovación grande e prolongada*”. *A Nosa Terra*, ano XV, nº 292, p. 7. Mitin do 3 de xaneiro de 1932, no teatro García Barbón de Vigo: “*Luís Tobío estudou o galeguismo no seu aspecto internacionalista, pacifista e de tendencia esquerdista no orde social*”. Continuando coas actividades a prol do PG durante todo 1932, *El Compostelano*, 10-X-1932, p. 2. Participa nun mitin galeguista, dado o día anterior, en Labacolla, xunto con Suárez Picallo e Fernández del Riego.

Coa constitución do PG⁴⁴⁸ xuntábanse no seu interior tódalas forzas espalladas do galeguismo, individuais e colectivas, con independencia de cal fora a súa militancia ideolóxica. Falando de Lois Tobío, algo que dá boa proba da consideración que se lle tiña por aquel entón é que sendo un mozo de escasos vinte cinco anos figuraba xa coma membro do seu Consello Executivo, órgano encargado da redacción dos estatutos, da difusión do programa, da propaganda e da acción e da dirección política. Sen esquecer a xa mencionada participación nas xeirás⁴⁴⁹ dos chamados equipos sonoros, nas que Tobío ceibaba a dialéctica da súa teima antiimperialista.

O galeguismo anterior á guerra non era unha doutrina pechada, por iso dentro do PG atoparon acomodo tódalas correntes políticas, sempre e cando defenderan o concepto da liberdade de Galicia. Botémoslle agora unha ollada de primeira man ó que nos di Tobío acerca do Partido Galeguista recentemente fundado⁴⁵⁰:

“No Partido militaban xentes de campos ideolóxicos moi variados pero que coincidían na urxencia de solucionar o problema previo e fundamental do rexurdimento e autogoberno da nosa nación despois de tantos séculos de asoballamento político, económico e cultural. O centro dinámico do partido estaba na parella Castelao-Bóveda. Castelao era o carisma, o apóstolo, o espírito aceso e afervorado que espertaba amores e entusiasmos na xente, a figura simbólica que, con debuxos e escritos, viñera furando na conciencia do pobo que sentía nel a voz que expresaba os seus pensamentos e anxeios. Bóveda, en troques, era o home de acción, o talento organizador, mente clara e vontade enérxica que se impuña a todos pola forza da razón dando coherencia e disciplina ao partido. Mesmo Castelao sometíase derado ás súas ordes: ‘Eche un dictador’ díxerame algunha vez cun sorriso compracido. Os franquistas que o asasinarán ben sabían o golpe que coeso daban ao galeguismo”.

No tocante ao programa do PG, Tobío participa de forma moi activa e decisiva⁴⁵¹. No IV punto do chamado tetrálogo⁴⁵², auténtica declaración de principios do

⁴⁴⁸ Pellitero, p. 20. Tobío conta sobre os seus compañeiros do SEG: *“Incorpórase moita xente do Seminario porque xa eran galeguitas. Só hai que cotexar os nomes dos seus membros cos dos que estabamos no Seminario. Moitos deles serán figuras claves na política”.*

⁴⁴⁹ Xan Carballa, *opus cit.* p. 55. Comenta Tobío sobre a labor doutrinal do PG: *“A nosa prédica era moi ben acollida. Parece como se lle revelásemos ás xentes cousas que tiñan tapadiñas e que por causas externas, a mecánica política, as autoridades, os intereses... estaban tapando, pero en canto rabañas un pouquiño a xente saltaba e entusiasmábase [...] apreciei que o galego, en canto se lle tira esa costra de medo, de receo, de presión que en séculos de xeración actuou, xurdía un galego... como en América comprobámos despois. E Castelao niso era un mestre, tiña unha máxia... dicía catro cousas e deixaba aleladas ás xentes”.*

⁴⁵⁰ D.T.L., pp. 269 e 270.

⁴⁵¹ Beramendi, *opus cit.*, p. 849. Danos boa proba dos postulados, logros e influencias de Tobío no programa aprobado polo PG: *“Modifícase a definición do principio quinto e último, ‘Galicia, célula de universalidade’, mantendo o anti-imperialismo e o pacifismo, pero substituíndo ‘super-estatismo’ por*

partido, reza: “Galicia, cédula de universalidade, antiimperialismo, federalismo internacional, pacifismo”. Sentenza na que se adiviña a fonda pegada de Lois Tobío⁴⁵³ e de Castelao⁴⁵⁴.

O Consello Executivo do PG, con Tobío como membro do mesmo, foi o encargado da redacción dos estatutos⁴⁵⁵ do partido, tarefa que se rematou apenas unha semana despois do transcurso da Asemblea de Pontevedra. A nova directiva traballou nun texto que:

“Era un documento relativamente breve (22 artigos) que fixaba o deseño básico da organización, pero deixaba moitos cabos soltos. O art. 2º expresaba que o novo partido era un lugar de encontro de nacionalistas de ideoloxías diversas pois, amén de respetar ‘as actividades individuais dos afiliados’, garantía ‘a prena

‘federalismo internacional’, horizonte este moi querido por algúns membros da xeración máis nova, como Tobío e Fernández del Riego. Na cuestión dos foros introdúcese, a proposta de Lois Tobío, ‘a extinción forzosa das rendas sen que se faga a costa do pequeno propietario rural’. É tamén a primeira vez que un programa nacionalista sae da tradicional ambigüidade perante as diferentes fórmulas de redención e o fai en sentido moi favorable ó labrego”.

⁴⁵² Carballa, opus cit., p. 53. Tobío asume a súa participación no articulado do PG: “*Eu participei na elaboración dese, diríamollsle cuadrólogo. Outros tamén como Suárez Picallo, Alonso Ríos, Martínez López, desde logo Bóveda, ... Tiñamos que marcar un cartel dos puntos básicos da nosa ideoloxía*”.

⁴⁵³ Pellitero, opus cit., p. 21. Nesta entrevista Tobío confesa con grande satisfacción que el mesmo e Castelao atopábanse detrás desa formulación de principios, o que confirmaría en parte o exposto por Beramendi. Vid. por outro lado o que significaba en si esa visión de Galicia como cédula de universalidade, Programa de acción para os Grupos Galeguistas aprobado polo Partido Galeguista na II Asemblea, 1933”. Murguía, *Revista Galega de Historia*, nº 7/8, maio decembro 2005, pp. 22-24: “O recoñecimento da persoalidade de Galiza e a arela de anovar a súa autóctona cultura, a defensa da autodeterminación política do noso pobo, a laboura pol-a potencialización da súa economía, serían angueiras estériles i-egoístas, senón fosen inspiradas pol-o degoiro de armonizar na cultura universal o rexurdimento da nosa cultura, de integrar na comunidade dos pobos a liberdade do noso pobo, de coordinar ca solidariedade da economía mundial e o melloramento da nosa economía, en suma, de que Galiza existindo, ‘vivindo a súa vida’, se capacite pra ser un novo órgao da humanidade. O Partido Galeguista pretende pois que Galiza, cumprindo os seus destinos históricos, encha o imperativo que representa a súa vinculación a unha superior unidade humán, que intente asegurar, guindando cas fronteiras, a paz dos pobos e o benestar dos homes”. Todo isto conxugado despois cunha táctica de difusión da cultura galega no exterior sen desbotar a colaboración con outros pobos, dentro dun senso de irmandade universal e pacifismo. Ademais, reciben o encargo, sen deixar nunca de lado os membros do PG a súa formación galega, de coñecer os avances producidos noutros países, porque desa maneira as portas de Galicia cara ó mundo estarían abertas grazas ó seu labor. O que se lle suma unha defensa do anti-imperialismo, cun estudo dos rexurdimentos das diversas minorías nacionais do mundo e peninsulares, con especial atención á potenciación das relacións directas con Cataluña e o País Vasco. E por último, cun pangaleguismo que se reflicte en varios eidos, no étnico que nos xunge con terras como Irlanda, Bretaña e Gales; no lingüístico con Portugal e Brasil; no histórico, polo mantemento da galegitude de terras como o Bierzo, Sanabria e as terras do Miño portugués; e non esquezamos tampouco a importancia da pertenza a Galicia da comunidade de emigrantes galegos espallados polo mundo, os seus dereitos e o valer da súa galegitude.

⁴⁵⁴ *Idem*. Por aquel entón, Tobío era un dos integrantes máis novos do PG, o que se contraponía a outros integrantes de máis idade coma Castelao, aínda que Lois Tobío non o xulga así para nada: “*Vaia, eu non lle diría vello a Castelao. Para nós, era tan novo coma os do noso grupo. Os vellos eran o Antón Vilar Ponte, etc. Tiñan conceptos un pouco pasados, propios da Revolución Francesa, unha democracia de Revolución Francesa. Castelao era un home do noso tempo*”.

⁴⁵⁵ Beramendi, opus cit., p. 851.

liberdade das suas creencias e das suas tendencias sociales'. Velaquí o pacto entre demócratas e tradicionalistas, entre laicos e católicos, que fixo posible o nacemento do PG [...]".

O obxectivo capital do partido que viña de fundarse era a consecución dun marco autónomo para Galicia. Pese a isto, as aspiracións do PG sempre tiveron os pés no chan. A autonomía buscouse polas únicas vías posibles naquel tempo, é dicir, apostando por un republicanismo de esquerdas, o que deu lugar a pequenas escisións e controversias no seu interior. Polo demais, Lois Tobío caracteriza ó partido daqueles anos como segue⁴⁵⁶:

"O PG, seguindo unha constante dos partidos minoritarios, era un partido de gran pureza, dun grande espírito de sacrificio. Era un partido probe pois non tiña axuda nen protección de nengunha institución pública, como sucedía nos partidos grandes. O diñeiro saía, empezando por Castelao, do peto das xentes do partido. Eramos moi idealistas e sabíamos que non tiñamos nengunha sinecura, nengunha vantaxe, nengun choio, como consecuencia da nosa actividade. Pero ese é un fenómeno relativamente xeral dentro dos partidos minoritarios e idealistas e non nos eleitores e comenenciados".

Como deducimos das verbas de Tobío, o PG, se quería ter peso efectivo na escena política da II República e loitar por unha verdadeira autonomía para Galicia, debía desbotar vellos prexuízos⁴⁵⁷ e adaptarse ás regras do xogo de aquel momento:

"Naqueles tempos non, porque somente cando empeza a actuación política que podíamos chamar de rua e de loita electoral, quer dicir a loita política, non a campaña de concienciación e convencimento, de apostolado, de gañar homes e non votantes. Cando a campaña política é convencer almas e non gañar papeletas de voto a política é pura. Despois chega o momento en que pensas 'se queremos chegar á ter influencia na vida política temos que ter tamén votos' e veñen as manobras de tipo politiquero, que moitas veces son precisas senón queremos estar sempre na torre de marfil do idealismo. E o Partido Galeguista tamén tivo que facelo porque senón era alonxarse e dicir 'aquí estamos os puros', e ben, pero os puros non chegan aos centros de decisión aonde tiñamos que facelo para deixar ouvir a nosa voz".

Lois Tobío, como membro fundador do PG e como partícipe activo na creación do seu articulado e estatutos, era sabedor de que este debía adaptarse ás circunstancias contemporáneas e que non se podía reclamar para Galicia unha autonomía apartada da

⁴⁵⁶ Carballa, *opus cit.*, p. 53.

⁴⁵⁷ *Ibidem*, p. 54.

súa realidade social e económica; que cumpría ser pragmáticos na súa pugna, e así nolo evidencia nestas sabias verbas⁴⁵⁸:

“Galiza é unha nación, como nación ten dereito ao autogoberno, porque é normal que o individuo e as entidades nacionais se dirixan de acordo coa súa maneira de ser, de pensar e de sentir. Agora, a forma de concreta de como se plasma na realidade xurídica, constitucional, política, esta función de autogoberno é unha cuestión de carácter histórico, circunstancial, e segundo o momento, as relacións con outras forzas políticas,... pódense formular de distinta maneira. Porque eu sosteño que non hai nengunha fórmula neses aspectos que poda considerarse única, básica, fundamental, conveniente e xusta, senón que son as circunstancias as que mandan. Fórmula da independencia? pode ser, nalguns casos pode ser que a única e máis conveniente solución sexa a independencia, pero eu, que vivín en moitos países, e que coñecín moitas independencia falsas, máis mediatizadas que outros países que non tiñan esas independencia, non creo nela como fórmula única, exclusiva e sempre salvadora [...] o único válido, que é o autogoberno, a autodirección, quer dicir a autonomía no senso etimolóxico, non no que se lle pode querer dar: autonomía, quer dicir norma miña; norma propia; eu doume e dirixo os meus pasos de acordo coa miña maneira de ser e pensar. Este é o senso que ten o autogoberno de Galiza dentro do Partido Galeguista”.

Malia que teimemos en remarcar que a consecución da autonomía para Galicia foi unha das súas principais ansias vitais, Tobío non puido participar nin na propaganda nin na votación do Estatuto finalmente plebiscitado, posto que se encontraba en Bulgaria cumprindo coas súas obrigas como diplomático. Polo que abandonou prontamente o seu cargo no Consello Executivo, por motivos profesionais, durante a II Asemblea⁴⁵⁹ do PG celebrada en Santiago, os días 10 e 11 de decembro de 1932. Por iso que tivo que agardar os anos serodios da súa existencia, tralo fracaso do malfadado intento do 36, para ver por fin a súa terra ceibe e cun sistema político autónomo de seu. Comprobemos que sensacións lle produciu a consecución da autonomía xa na etapa democrática⁴⁶⁰:

“Pois unha gran satisfacción porque, ó fin e ó cabo iso era, en boa parte, unha das aspiracións de toda a miña vida. Ver realizada a Autonomía de Galicia era algo que desde estudantes estabamos arelando, algo que chegou despois de moitas voltas e reviravoltas, con todos os seus defectos, con todas as súas imperfeccións,

⁴⁵⁸ Carballa, *opus cit.*, pp. 53-54.

⁴⁵⁹ Beramendi, *opus cit.*, p. 983. Aínda así, Tobío manifesta en, Carballa, *opus cit.*, p. 53, que nunca se desligou do PG, como darían tamén boa proba as súas actividades do exilio, e dinos: *“Eu desde o 1933 non participei na vida do Partido, pola miña incorporación á carreira diplomática, pero tiña unha correspondencia con moitos membros do Partido: Cuevillas, Martínez López,... con todos”.*

⁴⁶⁰ Pellitero, *opus cit.*, p. 25.

pero ó fin e ó cabo, un sistema decente. Non hai sistemas absolutamente puros, en ningunha parte, e debemos aceptar sistemas semipuros. Este é pasablemente puro, a pesar de todas as historias, as discusións, é un sistema relativamente puro, senón comparémolo con outros. O PG no estatuto do 36 cumpriu, en xeral, co obxectivo da transición cara a un sistema democrático. En base a este precedente, con todos os defectos que se queiran, hoxe temos un sistema autonómico que marcha”.

5.1.5. Un triste remate

Todas estas achegas e magnas contribucións á causa galeguista de Lois Tobío que acabamos de mencionar e constatar non tiveron continuidade. Motivos profesionais e a chegada da gadaña franquista botaron por terra todo tipo de aspiracións nacionais, agás claro, as dos fascistas. Tobío tivo que recorrer ó exilio para salvar a vida, dende onde seguiu en contacto co resto de galeguistas que sufriron a súa mesma trágica sorte, sen omitir as conversas mantidas cos galeguistas do interior. Sempre coa arela posta, como ben rematamos de ollar, na liberdade de Galicia, no soño de ver a súa terra ceibe e autónoma, e traballando para acadar tal causa. Para iso, o viveirense e toda unha xeración agardaron de forma calada, paciente e sufrida, observando como caían tódolos fascismos de Europa trala II Guerra Mundial, todos agás o franquista.

Con todo, cando despois de corenta anos de escuridade comezou a albiscarse a luz ó final do túnel, ningún chamou a Lois Tobío nin ós outros membros desa xeración perdida e esquecida, para contribuír á causa pola que tanto loitaron e pola que tanto deixaran. Endexamais tiveron unha nova oportunidade. Cando por primeira vez en todo o século XX se viu limpo de atrancos o camiño para a autonomía galega, Tobío recibiu como agasallo a indiferenza e o descoñecemento. Ninguén contou coa súa autorizada voz na elaboración do Estatuto de 1981, un Estatuto que entroncase coa nosa tradición republicana, que lles dese unha verdadeira autoridade moral. As novas xeracións tiñan seguramente demasiada présa ou non posuían os coñecementos necesarios, a longa noite fixera ben o seu cometido. O universalismo, polo que tanto avogou Lois Tobío, foi interpretado de forma perversa, e valeu máis saber antes de todo o que pasa no mundo, en troques de saber o que sucede na propia casa e dalo a coñecer.

Hoxe en día, tamén segue resultando unha mágoa que en tempos nos que se debate sobre a recuperación da nosa memoria histórica, cando máis tiñamos que saber e comprender de nós mesmos —aínda que por desgraza nunca máis volva a existir un SEG de tal calibre que se preocupe por esa sementeira—, non optemos pola posta en coñecemento e a revalorización de figuras claves da Historia Galega coma Lois Tobío.

Algo que debería primar nunha terra galega tan descoñecedora dos nomes e andanzas dos seus guieiros intelectuais, culturais e políticos pretéritos. Debería doer na nosa alma coma pobo que ninguén saque do ataúde do abandono e a indiferenza a unha figura coma a de Tobío. Agardemos que non sexa demasiado tarde.

5.2. Anexo

5.2.1. “Exposición presentada pol-a poñenza encargada de redactar o Anteproyecto de Estatuto da Galiza”

Que presentou a Poñenza

TÍDUO I.

Do Estado, territorio e cidadáns da Galiza.

Art. 1.º A Galiza é un Estado libre dentro da República Federal Española.

Art. 2.º As linguas oficiais no Estado Galego son, indistintamente, a galega e a castelá.

Non poderán desempeñar na Galiza cargos públicos os que non coñezan a lingua galega.

Art. 3.º. As cores nacionais da Galiza son branco-azul.

Art. 4.º O territorio da Galiza comprende as antigas catro provincias da Cruña, Lugo, Pontevedra e Ourense.

Art. 5.º Poderáse agregar o territorio da Galiza calquera outro colindante, por acordo dos dous tercios dos seus electores, aprobado pol-a Asamblea do Estado galego e a legislatura a que estiver sometido o territorio en cuestión; todo isto cõfrendo do Poder federal.

O plebiscito a que se refire o primeiro párrafo d'iste artigo terá lugar por iniciativa do Consello do Estado galego ou da vixésima partes dos electores do país que se trata d'anexar.

Art. 6º Serán Galegos:

- a) os fillos de galegos nados no territorio do Estado galego.
- b) os fillos de pai ou nai galegos, inda que nazan fora, sempre qu'isa sexa a súa vontade. Namentral-os fillos sexan menores, enténdese coma vontade súa a do seu representante legal.
- c) os que non sendo originariamente galegos, gañen viciñanza en calquera lugar da Galiza.

Art. 7.º Os que non sexan galegos fican suxeitos pol-os bens raíces e dereitos civís que dentro da Galiza lles correspondan ás disposicións vixentes no Estado galego. Respeito ós bens mobles rixe a lei persoal do dono.

As leises e disposicións do Estado galego rexirán a forma dos actos jurídicos realizados dentro do territorio galego que sexan autorizados por autoridades ou funcionarios do Estado galego.

Art. 8.º Os dereitos fundamentaes dos galegos serán os que se determiniñen pra todol-os españoles na Constituzón do Estado federal español.

TÍDUO II.

Dos poderes do Estado Galego.

Art. 9.º Os poderes do Estado galego corresponden ô pobo da Galiza.

Estes poderes son exercidos pol-o Corpo eleitoral, a Asamblea e o Consello da Galiza.

Art. 10. Compoñen o corpo eleitoral tedol-os galegos, homes e mulleres, que teñan mais de 21 anos, coas escepcións que as leises asiñalen.

Art. 11. O Corpo eleitoral exerce o seu poder:

a) pol-as eleizóns.

b) pol-o referendum e a iniciativa popular.

Art. 12. O sufragio será igual, diercto, segredo e segundo un sistema de representazón proporcioal.

Art. 13. A Asamblea do Estado galego estará formada poi-os eleitores galegos, na proporción que determiñe a leí orgánica, atendendo ó número de votantes efectivos.

Art. 14. Son eligibres pra a Asamblea, como pra as demais corporazóns públicas da Galiza, os galegos, homes e mulleres, maiores de 23 anos, que rendan unha función útil pra a coletividade, salvo as escepcións que as leises asiñalen.

Art. 15. A renovazón dos membros da Asamblea terá lugar cada catro anos.

Art. 16. A Asamblea funcionará con continuidade, nos días que determiñe a lei orgánica e coas vacacións que ista mesma a siñale.

Art. 17. A Asamblea compete legislar sobre das materias atribuídas por iste Estatuto ô Poder galego.

Art. 18. Os deputados da Asamblea gozarán de inviolabilidade parlamentaria, e non poderán outar, namentras dure o sea mandato, outros cárregos públicos retribuídos que os de membros do Consello.

Art. 19. Toda lei votada pol-a Asamblea será sometida a referendum si, drento dos trinta días seguintes â sua votación, pídeno eisí cinco mil eleitores.

Un proyeito de lei artigoado, presentado â Asamblea coa firma de 10.000 eleitores, obriga a ista a deliberar sobr'il no prazo d'un ano. O acordo someteráse a referendum.

Art. 20. O Consello da Galiza estará formado pol-os conselleiros nomeados antr'os seus membros pol-a Asamblea, no número que determiñe a correspondente lei orgánica. Cada conselleiro será jefe d'un departamento da Administración galega.

Art. 21. O Consello desinará antr'os seus membros o presidente, cuías funcións, como tal, durarán un ano.

O presidente do Consello terá a suprema representación do Poder galego e presidirá as sesións do Consello, dirixindo os debates e tendo voto de calidade en caso de empate.

Art. 22. Actuará o Consello dende a súa elección deica a primeira sesión da legislatura seguinte a aquela en que foi electo.

O Consello cesará nas súas funcións automaticamente por un voto de desconfianza aprobado pol-a maioría absoluta dos membros da Asamblea.

Art. 23. O cargo de conselleiro será retribuído e voluntario.

Art. 24. Competen ó Consello as seguintes atribucións:

- a) executar as lexis votadas na Asamblea.
- b) dirixir a gestión dos servizos públicos do Estado galego.
- c) convocar a Asamblea e disolvela cando fine o prazo da súa duración, con arreglo ás lexis.
- d) actuar nas relacións co Poder federal, coma representante do Poder galego.

Art. 25. A responsabilidade criminal dos conselleiros por delitos comúns cometidos namentras estean ocupando os seus cargos. ora sexa no exercicio das súas funcións ou fora d'elas, farase efectiva, previa autorización da Asamblea, ant'o mais outro Tribunal de Xustiza do Estado galego.

Art. 26. Contr'as resolucións dos poderes galegos nas materias atribuídas á súa potestade non poderá interporse recurso ante o Poder central.

Art. 27. Si os poderes galegos invaden os límites das atribucións do Poder federal ou de calquera outro federado, corresponderá ó Poder federal declarar a nulidade dos acordos que constituían a estralimitación.

Art. 28. Contra as resolucións das autoridades galegas que infrinxan as regras que delimitan as súas facultades, e non estean comprendidas no artigo anterior, caberá recurso ant'os tribunais administrativos da Galiza.

TÍDUO III.

Da esfera das atribuzóns e obrigas do Estado galego.

Art. 29. Corresponden ó Estado galego as seguintes esferas de competencia:

- a) Régime tributario, agás o imposto d'aduanas. O establecemento das tarifas arancelarias verificaráse por acordo antr'os poderes federal e galego.
- b) Organizazón local.
- c) Administración da Justiza.
- d) Mando das forzas da policía, cúa organización corre a cargo do Poder Central.
- e) Débeda pública.
- f) Política social, sin perjuizo dos compromisos gæaes.
- g) O ensino en todol-os seus grados.
- h) Camiños de ferro, estradas e tráfico marítimo de interés predominante galego.
- i) Réxime dos institutos de Banca e Creto.
- j) Dominio público.
- k) Beneficenza.
- l) Sanidade.
- m) Regramentación d'espectáculos e xogos.
- n) Establecementos penitenciarios.
- o) Lexislación civil.

Art. 30. Son obrigas do Estado galego, ademais das contidas n-outros artigos d'iste Estatuto:

- a) sometérese as normas gæaes que dicte o Estado federal dentro das súas atribucións.
- b) garantir o traballo a todos os cidadáns segundo as súas condicións e as súas necesidades, con arreglo as exigencias da xustiza social.
- c) regular a propiedade rural de xeito que veña a ficar ceibe de toda carga pra o que a traballa.
- d) proporcionar a todol-os cidadans os medios necesarios pra o seu pleno desenvolvemento espiritual.
- e) protexer todas as manifestacións da cultura galega.

TÍDUO IV.

Do réxime local

Art.31. A organización local faráse a base de concellos nas vilas e de parroquias e agrupacións de parroquias no agro.

A estroiturazón local da Galiza será materia de lei.

TÍDUO V.

Da facenda.

Art. 32. A Asamblea votará cada ano o presuposto do Estado galego, a proposta do Consello.

Art. 33. O Estado Galego contribuirá ás cargas da Federación española coa cantidade que determine a lei de presupostos xerais do Estado español.

Ista cantidade constituirá a primeira partida de gastos do presuposto do Estado Galego.

Art. 34. Existirá un imposto directo único que gravará as rendas, cun gravámen maior para as rendas que proveñen do capital que para as que procedan do traballo, i-eximindo d'imposto as rendas do traballo menores da cantidade que a lei correspondente determine.

Art. 35. Habera ademais os impostos indirectos que se establezan con arreglo ás lexis.

Art. 36. Sómente se poderá facer apelazón ó creto público por medio d'unha lei.

As entidades locais poderán apelar ó creto d'acordo coas lexis.

TÍDUO VI.

Da reforma d'iste Estatuto.

Art. 37. A iniciativa da reforma d'iste Estatuto requirirá as mesmas condicións que a iniciativa d'unha lei ordinaria.

Art. 38. Para qu'un proxecto de reforma d'iste Estatuto sexa aprobado, é mester o voto favorable dos tres tercos dos membros da Asamblea e a aceptación pol-o corpo electoral, manifesta en referendun.

TÍDUO VII.

Disposicións transitorias.

Art. 39. O entraren vixenza iste Estatuto, considéranse galegos todol-os que vivan na Galiza sexan fillos de pai ou nai nados na Galiza, e os que vivindo na Galiza e non sendo fillos de galegos, manifesten que tal é o seu desexo.

Os fillos de galegos nados fora da Galiza considéranse tamén galegos si así o solicitan.

Art. 40. Os funcionarios que, ó tempo de entrar en vixenza iste Estatuto, exerzan as súas funcións na Galiza, conservarán os seus cargos aceptados o nova estroiturazón

administrativa, sempre que sexan galegos, segundo o art. 39, e reúnan os demais requisitos que se eixen.

Art. 41. Determinarase mediante convenio antre o Estado español e o Estado galego a parte que a íste debe corresponder da actual débeda pública do Estado.

5.3. Pensamento galego e galeguismo político. Autonomía, nación e política en Lois Tobío

5.3.1. Uns lindeiros

É a nosa intención neste capítulo presentar unha parte do amplo abano do pensamento de Lois Tobío no tocante a un dos temas que sempre o acompañou durante todo o seu percorrido vital. Este non é outro que a súa preocupación polo devir galego, pola situación política, social, cultural e económica da nosa Galicia. Non nos propoñemos facer unha análise hermenéutica —cousa imposible no noso caso e que se afastaría substancialmente dos nosos obxectivos— dos anacos de textos tobianos, que si imos utilizar a modo de exemplo do sentir de Tobío polos temas que acabamos de mencionar. Cómpre clarificar que falamos de fragmentos porque o de Viveiro nunca fixo unha reflexión constitutiva, sistemática e monográfica sobre o pensamento galego e o galeguismo político. Por todo isto, ousamos facer unha escolma de tres escritos⁴⁶¹ seus inéditos, dos que reproducimos en anexo (dada a súa extensión) aqueles fragmentos ó noso xuízo máis importantes e clarificadores dos puntos de vista amosados por Lois Tobío en distintos momentos da súa vida. Podendo así reflectir a evolución das súas ideas.

Así, decidimos presentar a mencionada escolma dividíndoa en tres etapas ou fases: 1) a etapa pre-republicana; 2) a etapa da II República Española; 3) a etapa do exilio americano. Cremos que esta división será útil á hora de poder observar mellor a evolución que sofren os seus pareceres neste eido de estudo, pero lembrando que estas nunca construíron un corpus teórico de seu, malia a grande formación de Tobío, meirande que a de moitos dos seus coetáneos durante eses anos cruciais para a historia galega, española e universal; lembrando tamén que os anacos escolmados nos axudarán para ter unha mellor percepción, desta forma, do porque de certas reformulacións, críticas, mantemento de posturas...

Logo do dito, procedamos á análise dos textos de Tobío.

⁴⁶¹ “O galeguismo do porvir”, *El Pueblo Gallego*, 5-VIII-1926, p. 5. “Refreísóns encol do momento aital da Galicia”, *Nós*, ano XIII, nº 95, 15-IX- 1931, pp. 198-203 e “Bases pra unha orgaización política da Galiza”, *Galicia: revista del Centro Gallego de Buenos Aires*. Bos Aires, ano XXVII, nº 330, xullo de 1940, pp. 86-87.

5.3.2. Os primeiros pasos: a etapa pre-republicana

De cara a afrontar unha breve análise deste primeiro texto político de Lois Tobío, “O galeguismo de porvir”, teremos en conta varias consideracións: 1) A época na que foi redactado, agosto de 1926, en plena ditadura de Primo de Rivera, tempo de represión e prohibición de actividades políticas; aínda que Tobío xa era integrante dende había tres anos do SEG. 2) Lois Tobío contaba tan só con 20 anos case que recentemente cumpridos, o que fai que aínda nos abraie máis a grande madurez intelectual e o seu fondo compromiso social, político e cultural. 3) Albiscamos xa as posturas tobianas dende este primeiro escrito, que serán reiteradas, matizadas, variadas, complementadas nos demais textos por nós presentados; aínda que sempre mantendo uns trazos constantes en moitas das súas teimas: galeguismo; nación galega; recuperación e recoñecemento da lingua e cultura galegas; universalismo e harmonización con outras nacións; emporiso escolla de posturas marxistas, socialistas e da ciencia e teoría política do momento, non ortodoxas senón matizadas e adaptadas ó caso concreto de Galicia; antiimperialismo,...:

“A eistencia e o desenrolo progresivo da persoalidade da Galicia no futuro pende da ourentazón que leve e cos vieiros que siga a súa cultura: O problema cume e de mais importancia do nazionalismo galego -entendendo o nazionalismo como potencialización crecente das enerxías vitaes dun pobo- o que constitui de tal xeito o alicerce da subsistencia e progreso da nosa Terra que ó non resolvelo ou resolvelo mal ten de producir a morte ou ao menos a paralización do seu xenio indíxena, é o da condución das suas aitividades colectivas e dos seus esforzos de erguimento cara o fin derradeiro da interdependenza social no orde das nazionalidades. Todo movemento de proieición no futuro -cal e o noso- ten de seguí-la corrente fatal do civilizamento, que oxe nos leva unha aproisimazón a unha axuda mútua, cada vegada meirande, entre todol-os pobos. Aproimismazón e axuda que, a eisprensa ben nol-o proba, se non poden atiaquir mais que encol da base de pequenos Estados que ao mesmo tempo que pol-a súa curta eistencia áchanse axeitados pra atender as necesidades mais miudas dos cidadaos -que, en fin de contas, atal é o ouxeto do Estado-, non están, por outra banda, azoados dos anceios imperialistas é das xenreiras de dominazón que buen nas grandes eistucturas políticas e que son xeneradoras de total-as loitas e total-as enemistades entre os pobos”.

Se nos mergullamos no texto⁴⁶² en si, o que en principio nos chama a atención é a ousadía do seu título autografado por un postadolescente Tobío nunha época marcada pola represión en tódolos eidos, pero sobre todo no político: “O galeguismo do porvir”. Dende un primeiro momento aparecen xa delimitadas as cotas da súa exposición. Tobío

⁴⁶² Dada a súa extensión incluímos o resto do texto no anexo.

amósase claramente preocupado polo porvir da terra galega, polo seu deber existencial, constante reiterada nos demais escritos que aquí presentaremos. É por iso que liga o futuro de Galicia ó correcto e libre desenvolvemento da cultura propia da nosa terra; usando como medio para tal finalidade o nacionalismo, o cal define, por única e primeira vez nos seus textos políticos como: “*potencialización crescente das enerxías vitales dun pobo*”. Encamiñando dita definición na procura do progreso de Galicia, o seu deber ser e a mantenza e o medre do seu *Volksgeist*⁴⁶³, expresado na súa cultura e na súa lingua; pero, e aquí vén o novidoso, sen pecharse nin illarse, dirixíndoo cara a unha chamada interdependencia social no orde das nacionalidades. Introduce Tobío, daquela, unha concepción moi interesante, en tanto en canto, é froito xa dun coñecemento de primeira man das correntes actuais da época nas ciencias sociais, xurídicas e políticas. E tamén en que aposta por un nacionalismo que non se illa nin crea valados.

Proseguindo coa análise do texto, o noso autor a continuación alude á común interdependencia entre as diferentes nacións, que, ó seu modo de ver, deben ser estados pequenos, insinuación velada cara a unha desexable autonomía nacional galega, tema que trataremos detalladamente en páxinas posteriores. Descarta desta maneira Tobío, ó tempo que ataca, ós grandes estados con azos e actuacións imperialistas. Agora ben, e retomando o fío, vai ser esa interdependencia a que nos conducirá a unha harmonización con outros pobos? Lois Tobío usa para darlle corpo ás súas verbas as ideas do xurista francés Duguit⁴⁶⁴, discípulo de Durkheim; influencia crucial a partir de quen exporá Duguit a súa teoría xurídico-sociolóxica⁴⁶⁵. A doutrina de Duguit aposta por fuxir de

⁴⁶³ Cabe dicir que como en textos posteriores, *vid.* “Refreisiões en torno o momento aital de Galicia”, afondamos no pensamento autonomista e nacionalista de Tobío, polo que permitíremonos postergar o mergullo en certos termos e conceptos ata un momento máis axeitado, por así dicilo, o cal nos evitaría caer constantemente en reiteracións no noso ritmo discursivo.

⁴⁶⁴ *Vid.* para o caso os interesantes artigo de: Calvo González, José e Monereo Pérez, José Luis, “León Duguit (1859-1928): jurista de una sociedad en transformación”, *Revista de Derecho Constitucional Europeo*, nº 4, 2005, pp. 483-551. E Peset Reig, Mariano, “Notas para una interpretación de León Duiguit (1859-1928): Dimensión psicológica y sociológica de su obra jurídica”, *Revista de Estudios Políticos*, 1968, pp. 169-207. Como veremos nas seguintes páxinas do noso discurso, Tobío opta polos estudosos (Smend, Hauriou), que como Duguit escollen a análise do feito xurídico dende unha óptica social e positiva, non no sentido xurídico senón no científico.

⁴⁶⁵ José Calvo González e José Monereo Pérez, *opus cit.*, pp. 486-487 e 502. “*La teoría jurídico-sociológica duguitiana, por él mismo calificada de ‘teoría objetivista’, tiene sin duda a la base la construcción sociológica de Durkheim donde el fundamento del Derecho se sitúa en la noción de solidaridad humana, de interdependencia social, pero presenta también [...] importantes adeudamientos a la doctrina del ‘derecho social’ planteada por algunos solidaristas franceses precedentes. Ambas contribuciones afluyen y confluyen en su obra con modulaciones y particularidad de enfoques, especialmente valorativos, que al cabo desembocan en una autónoma y singularísima doctrina sociojurídica. En España la influencia de Duguit fue relevante, ante todo como un revulsivo para el pensamiento de autores comprometidos con la dirección reformista, y para los cuales la crisis del Estado*

toda abstracción metafísica no eido do Dereito e optar, pola contra, por un estudo social e obxectivo da realidade, e por outro lado⁴⁶⁶:

“Duguit intentó asestar un golpe de muerte al Derecho político clásico, al que nacido del Derecho Natural culminó en el racionalismo del siglo XVIII. En este sentido concentró su ataque sobre los más firmes puntales del clasicismo: la soberanía nacional, los derechos subjetivos (derecho subjetivo del Estado personificando la colectividad y derecho subjetivo individual) y la tesis de la representación. Duguit defenderá un sistema fundado principalmente en la teoría de la solidaridad, en el Derecho objetivo y en la llamada ‘situación jurídica subjetiva’. En esta dirección reconduciría el Derecho al hecho social, y en permanente conexión con las exigencias de la sociedad históricamente determinada de la cual emana”.

Visto xa que a socioloxía estuda as agrupacións humanas, Duguit extrae as seguintes conclusións e amósanos como se relacionan dentro delas os grupos de individuos. Estes poden estar xunguidos por dous fenómenos que as determinan⁴⁶⁷: 1) a existencia de necesidades comúns que deben satisfacerse en unión con outros, a chamada interdependencia por similitude; 2) as diferentes aptitudes e carencias dos individuos que esixen reciprocidade, o que da lugar á creación dun sistema de servizos e comercios mutuos, á cal se chega pola división do traballo e pola solidariedade, a chamada interdependencia por división do traballo.

Tobío, seguindo os postulados de Duguit, cre que a solidariedade impide que as comunidades sociais desaparezan; é, polo tanto, unha tendencia que as une. Pero, ó mesmo tempo, como vemos, atopámonos coa inclinación de cada pobo a satisfacer por si as súas necesidades propias, xa que logo, porque para compracer as que non lle son de seu recorre a esa solidariedade expresada a través da división do traballo.

liberal era un hecho constatable, por lo que la teorización del un Estado de servicios públicos (como el que preconizaba Duguit), y la consideración del pluralismo social y sindical era un hecho llamado a incidir en la transformación del Estado”.

⁴⁶⁶ Ibidem, pp. 488-489.

⁴⁶⁷ José Calvo González e José Monereo Pérez, opus cit., pp. 510. *“En palabras de Duguit, siguiendo expresamente a Durkheim: la solidaridad que existe entre los hombres de un mismo grupo es doble: los hombres están unidos entre sí, primero, por los lazos de una solidaridad que Durkheim llama mecánica o por similitudes y, además, por los de una solidaridad llamada orgánica, o por división del trabajo. La solidaridad por similitud resulta del hecho de que los hombres, viviendo en sociedad, son, en muchos aspectos, semejantes los unos a los otros; les une, por tanto, desde la igualdad. La solidaridad orgánica o por división del trabajo además de unir a los individuos, los interpedendiza como miembros de una misma sociedad; así, por tanto, los relaciona desde la diferenciación. Esta última clase de solidaridad es característica, sobre todo, de las sociedades que han llegado a un alto grado de civilización. Puede decirse también que la solidaridad por división del trabajo está en razón directa del grado de civilización alcanzado por una sociedad”.*

Con todo, estas posturas naturais e obxectivas, en canto foron corroboradas pola socioloxía, poden conducir a situacións pouco ou nada desexables para Lois Tobío. Así, as tendencias unidoras poden levar á creba e á perda dos sentimentos nacionais dos pequenos estados e á creación dunha humanidade uniforme; onde o sentimento de amor pola patria, por unha terra concreta, instaurado tan fondamente no subconsciente dos seus membros, quede aniquilado e subsumido dentro desa humanidade homoxénea. Por outro lado, a tendencia cara a división do traballo pode ser perigosa en extremo e derivar moitas veces na creación dun nacionalismo imperialista.

Agora ben, a solución a estes problemas expostos reside aínda menos nos estados autárquicos, postura do vello imperialismo a xuízo de Lois Tobío, e na que cremos que se agocha unha crítica ás teses económicas da ditadura de Primo de Rivera baseadas na autarquía; as cales favoreceron o estancamento dunhas zonas a costa do desenvolvemento económico doutras, actitude que se complementou coa prohibición das actividades políticas, entre elas, as sindicais, é dicir, as solidarias por excelencia.

A resposta, polo tanto, a todo dito será para Tobío que o nacionalismo debe potenciar as enerxías vitais enxebres e propias da nosa terra, non as alleas, e impulsar sobre todo aquelas en relación á orde cultural —recórdese de novo que nos achamos inmersos en tempos de ditadura e o papel xogado por Lois Tobío como membro do SEG—, cultivando a nosa lingua, o noso folclore, a nosa maneira; co gallo de labrar así o noso espírito colectivo como pobo, non como ata o de agora facendo cultura allea con técnicas alleas. Porque desta forma a humanidade si que se incrementará e poderá gozar dun novo matiz cultural que a enriquecerá (como este tema vai a ser tocado con profusión noutro dos textos analizados, deixamos para páxinas ulteriores o seu estudo). Aínda así, esta postura non supón de ningunha maneira a creación dun sistema cultural pechado. Un nacionalismo afincado en ideas dese tipo non é desexable, e viría dar a razón a aqueles que dicían, e din aínda hoxe en día, coa boca ben aberta, que as posturas nacionalistas son un paso cara a atrás, desestabilizan e van contracorrente. Pero Tobío non quería iso, el apostaba por unha Galicia integradora dunha cédula de universalidade; por unha cultura galega en relación e influencia coas demais manifestacións culturais e espirituais afíns á súa, pero que evitara caer na simple imitación e manteña sempre o seu ser. Posto que non debemos esquecer que para Lois Tobío a nosa lingua e a “nosa raza” son o resultado da conxunción de elementos

endóxeos e de elementos esóxeos, adaptados segundo a forma característica do pobo indíxena.

5.3.3. Ó fin tempos de liberdade: a etapa da II República Española

Nun primeiro lugar, cabería remarcar e recordar que este texto, que a continuación presentamos, posúe un significado fundamental para entender a postura política de Lois Tobío. O mesmo foi publicado en novembro de 1931, sete meses despois da proclamación da esperada II República Española, e seis meses despois da participación crucial do noso autor na elaboración do I Anteproxecto de Estatuto para Galicia. Por tanto, a primeira premisa a destacar é que se parte dunha realidade e un tempo concretos, a España da II República; un novo momento, un instante de angueiras e ilusións, un espazo crucial e delicado no que parecía que se poderían alcanzar definitivamente as esperanzas tan longamente postergadas e desexadas.

Clarificada xa a cuestión espacial e temporal, entremos xa na análise das verbas tobianas e albisquemos os seus porqués. Lois Tobío fálanos da existencia dun estado español, relevante dato por dous motivos: 1) A significativa alusión referencial a España non como unha nación —o que ó nacionalismo galego e á maioría de nacionalistas lles crearía un problema de base conceptual que chocaría e se faría incompatible cos seus postulados reivindicativos— senón como un estado; 2) Tobío fai mención dun estado español centralista e infecundo, de tal xeito que xa temos, polo tanto, un referente de negación-oposición⁴⁶⁸ a Galicia. Por outra banda, e seguindo co tema do estado centralista, insinúa como este mantén oprimidas ás terras hispánicas, é dicir, non só a Galicia, senón tamén a Cataluña⁴⁶⁹ e Euskadi; connotación esencial esta, a de terras hispánicas, porque estase facendo unha asunción, por analoxía política, do problema

⁴⁶⁸ Beramendi, Justo, “El Partigo Galleguista y poco más. Organización e ideoloxías del nacionalismo gallego en la II República” en Beramendi, Justo e Máiz, Ramón: *Los nacionalismos en la España de la II República*. Madrid, Siglo XXI de España Editores, 1991, pp. 133 e 135. Nestas páxinas atopámonos con dous cadros explicativos que nos serven, dunha banda, como modelo de análise estrutural e evolutiva das ideoloxías nacionalistas e, por outra, para ver a estrutura do concepto de nación propia.

⁴⁶⁹ Lois Tobío, “O eixemplo de Cataluña”, *El País Gallego*, 21-II-1927, ano I, nº 8. Afirmaba xa Lois Tobío o seguinte sobre o caso catalán: “*A realidade social n-algunhas terras de España ten un fondo e significativo senso neste respecto. Euxérgase moi ben o verdadeiro proceso evolutivo das coleditidades; sábese que o esencial é o desenrolo das forzas sociaes, que hai que enxendrar, denantes de todo, un corpo forte pra que logo poda formárese unha vontade común ourentada e precisa, que a cada tempo e a cada fase comprelle a sua tarefa: eis o caso de Cataluña. Pacentemente, sólidamente, sen arroutas efimeras vai elaborando a sua cultura, o seu arte, a sua cencia, a sua industria, todo progreso, ben centrado, ben dirixido. O pobo olla, como a moreado o seu patrimonio coleditivo enriquecentase dia a dia es como secuencia, xermólase unha concencia social máis remarcada, un mais relevante conceito de solidaridade, un amore crescente cara a sua Terra*”.

nacional galego co problema das outras terras con peculiaridades nacionais dentro do estado español, que ademais manteñen tamén, e dende antes, actitudes reivindicativas contra dito estado.

REFREISÓNS ENCOL DO MOMENTO AITUAL DA GALICIA⁴⁷⁰

ENCETO

“O momento aitual da vida de Galicia é, certamente, de suma delicadeza. Topámonos na soleira d’un novo período. Anda a se desface-lo vello Estado español, centraísta e infecundo. Novo amencer das terras hispánicas agañotadas. Un mundo novo, unha nova vida temos nas nosas mans. Que non se nos malogre, que non se nos vaia perder o nacedeiro...! Coidémolo, agarimémolo. É decir, deámonos ben conta do que debemos facer. Un erro ô comezo sería fadal. Hai que estudar en concreto a realidade aitual da nosa terra. Hai que meditar, refreisionar encol do dato. E hai que captar o vieiro certo, a roita salvadora. No que sigue van algunhas das miñas consideracións: nin todas novas, nin todas de intrín. Son uns cantos presupostos para a certa eistructuración da nosa Terra. Teóricas, arelan non sere máis que un método. Que a forma se encha logo de contido, no fondo adentramento da realidade nosa!”

Falando de referentes, o tocante⁴⁷¹ á nación en Tobío dálle prioridade ós factores estruturais, á política e á socioloxía, por enriba do elemento étnico e da historicidade. Lois Tobío xungue e conxuga así os dous tipos de referentes negativos: por un lado, a oposición ó estado español, e, por outro, os compoñentes de índole estrutural (sobre todo políticos e sociais) que neste caso cremos que son uns referentes de negación-oposición, e non afirmativos⁴⁷²; aínda que sirvan de positivo acicate na mellora da

⁴⁷⁰ Vid. no anexo o resto do texto.

⁴⁷¹ Beramendi, *opus cit.*, p. 136. “Los referentes de negación-oposición son de gran interés para determinar la naturaleza genérica de un nacionalismo y las causas históricas de su emergencia. Cuando en el referente propio priman los factores estructurales sobre la etnicidad y la historicidad, el referente negativo principal no es un ente nacional sino la vieja organización social y política del propio, y entonces estamos ante un movimiento que es hijo directo de una revolución social. Por el contrario, cuando los elementos etnohistóricos prevalezcan sobre los estructurales, especialmente sobre los políticos, el principal referente de negación-oposición será un otro nacional, y estaremos ante nacionalismos surgidos en comunidades políticamente incluídas en un Estado más extenso, y cuya génesis se debe a causas más variadas y complejas que en el primer caso. Por lo mismo, también serán mucho más complejos y variables en el tiempo sus contenidos ideológicos y sociales, que en ocasiones intentarán armonizarse con invocaciones populistas. En estos nacionalismos, la importancia de este tipo de referente es muy grande, pues la intensidad de la afirmación nacional ‘nueva’ es directamente proporcional a la de la negación de la pertenencia nacional ‘vieja’”.

⁴⁷² Lembremos que dentro do cadro da: “Estructura del concepto de nación propia”, que nos presenta Beramendi, *opus cit.*, p. 135, os elementos estruturais políticos e sociais aparecen como un referente propio e afirmativo na concepción do ser da nación e da súa xénese. En troques, para Tobío consideramos que son algo negativo no sentido que son estruturas a superar, posto que son impostas dende fóra polo estado Español; non as considera, polo tanto, como un elemento exemplificador da historia nacional galega, aínda que estes referentes estruturais, en tanto en canto se quere buscar uns propios e axustados á situación actual e ó deber ser de Galicia, obrarían de forma positiva.

situación presente e futurible. Seguramente Tobío opte por todo isto porque acabábase de saír dunha ditadura e era o tempo de ser optimista con respecto ás posibilidades de lograr cambios políticos e sociais importantes ca chegada da II República. É consciente do atraso da terra galega e das reformas necesarias que se deben levar a cabo para frealo e mudar esa situación secular de sometemento de Galicia ó estado español. O importante, entón, para el é dar conta da situación real económica, social, cultural e política, para poder encetar un programa mínimo de actuación axeitado. El quere unha revolución interna en Galicia que remate coas eivas actuais, polo que os factores estruturais políticos son cruciais; eles significan que para que exista unha nación é necesario que a comunidade conte cunha liberdade de autoorganización, e poida ter un estado independente exclusivo. Ademais ditos elementos estruturais introducen na definición de nación aqueles elementos económicos, políticos e sociais connaturais e propios do ser nacional ou os máis axeitados para este.

Que Lois Tobío se centre case que exclusivamente nestes referentes estruturais, débese de seguro á súa formación xurídica, á súa querenza pola ciencia política e por unha praxe axeitada á realidade actual, verdadeiro obxecto de estudo para o viveirense, e á proximidade e influencia duns postulados marxistas, aínda que matizados, e socialistas. Non esquezamos que Tobío estaría situado dentro das tendencias nacionalistas⁴⁷³ deses anos, no cerne dun nacionalismo socialista federalista. Nin deixemos de lado, como vimos dicindo, que Lois Tobío acusa claramente destes problemas ó estado español, co cal este actúa, xa o remarcamos, como referente de negación-oposición. De aí que defenda, como no caso das demais tendencias dentro do nacionalismo galego, a solución autonómica para Galicia.

Lois Tobío incide nestas verbas iniciais do seu discurso, ó cingirse ó dato como modo de valorar o ser actual da nación galega, para poder dar cun método de análise político-social que se axuste á realidade presente da mesma. É por iso que lle importa máis que a situación pasada da terra galega⁴⁷⁴, máis que o xa sido, pensamento de vital

⁴⁷³ Vid. Beramendi, *opus cit.*, p. 138. O autor preséntanos, en torno ó núcleo común do concepto de Galicia-nación, dous subsistemas maiores: o nacionalismo tradicionalista ou neotradicionalista católico federalista (representado por Risco, Pedrayo...) e o nacionalismo democrático federalista (Castelao, irmáns Vilar Ponte ...). Contrapostos a dous subsistemas menores: o nacionalismo radical separatista (Álvaro das Casas, a Sociedade Nazionalista Pondal) e o nacionalismo socialista federalista (Xoán Xesús González, Suárez Picallo...)

⁴⁷⁴ Lois Tobío, "Política i-evoluzón", *El País Gallego*, 10-I-1927, ano I, nº 2. Contrastan estas posturas coa importancia que lle concede Tobío ó estudo do pasado catro anos antes: "*A política, como categoría humán, teu moito de biolóxico e d'eiqui a sua evoluzón. Compre, pois, ouservar os feitos en que se revela*

importancia no galeguismo de Risco e na tradición neotradicionalista, o ser e o devir futuro. Buscando desta forma unha finalidade política real (autodeterminación de Galicia) que se traduza en programas de actuación; agora ben, non quere que, como adoita pasar, eses programas sexan imperfectos e irreais. Pero non adiantemos acontecementos e sigamos a mentalidade tobiana.

Aquí podemos ollar como neste fragmento Tobío segue coa súa valoración do ser actual da nación galega. Recordemos que entre as novidosas posibilidades que albergaba a instauración da II República atopábanse a creación dun estado integral⁴⁷⁵. Dentro de dito estado podería caber perfectamente a formulación dun estado federal⁴⁷⁶; aínda que para nada a España da II República foi unha federación, nin viña contemplado isto na súa Constitución, onde Galicia poida exercer os seus dereitos nacionais plenamente. Por elo, insiste Lois Tobío en que Galicia ten un problema político que soamente pode ser resolto mediante a posta en práctica dunha política real, axeitada ó dato —convén lembrar que xa en 1928 Asdrúbal Ferreiro Cid fixera un estudo sobre os aspectos fiscais á viabilidade dunha hipotética autonomía galega e que Tobío foi o director da Sección de Ciencias sociais, xurídicas e económicas do Seminario de Estudos Galegos, encargada da redacción dun I Anteproxecto de Estatuto.— Unha política onde a praxe fora realmente efectiva, derivada dun coñecemento real, non de meras trivialidades apriorísticas e falsas, non conducentes a ningures; dado o fracaso de tódalas doutrinas *a priori* e racionalistas, como as do estado liberal español, herdeiro do

con ollada de pasado e de futuro, sen concretárense eiscrusivamente o presente que por si so tan pouco nos di e que, isolado e senlleiro, axeitase as mais erróneas interpretazóns. Os insiños do oasado [sic.] alumiarán e servirán pra interpretazón do panorama presente e pra enfiltal-o porvir. Ora, pois, o pasado que nos di en función do futuro”.

⁴⁷⁵ Cores Trasmonte, Baldomero, *O Estatuto de Autonomía de Galicia (1932-1936): Os documentos oficiais*. Santiago de Compostela, Fundación Forum Galicia de Estudios Sociales, 1998, p. 57. O artigo 1º da Constitución da II República Española, aprobada o 9 de decembro de 1931, afirmaba: “*La República constituye un Estado Integral, compatible con la autonomía de los municipios y las regiones*”.

⁴⁷⁶ *Ibidem*, p. 9. “*A fórmula federalista é recurrente e o 4 de xuño de 1931, en etapa preconstitucional dentro da II República, os republicanos federalistas galegos acadaron un modelo organizativo, no que Galicia xorde como un Estado autonómico dentro da República Federal española. Dacordo coa metalinguaxe típica do federalismo dualista, clásico, a denominación de Estado atendía tanto ós Estados autónomos como á Federación. As significacións da palabra soberanía foran omitidas, pero a concepción do Estado autonómico fixo a súa aparición no ambiente político. En cambio, nos modelos políticos de Galicia elaborados na II República, desaparece a apelación á Constitución como documento político, para dar paso a de Estatuto. A denominación non era inocente, xa que era unha forma semántica máis de establecer dous niveis, entre a constitución política fundamental e o texto de constitución política autonómica. Na metalinguaxe política dos modelos políticos de Galicia xa non aparecerá máis, polo momento, a palabra constitución, como expresiva da articulación dos poderes e facultades de Galicia*”.

racionalismo ilustrado. De aí a constante recorrencia á exploración do dato mediante o uso dunha ciencia.

Pero cal sería esta ciencia? Aquí Tobío, usando o seus coñecementos como xurista experto en Dereito Público e como pensionado en Berlín⁴⁷⁷ para ampliar os estudos sobre ciencia política, valerase das informacións máis actuais neste campo aprendidas dun ex profesor seu, Rudolf Smend, figura clave no Berlín Weimariano e do Dereito constitucional europeo. Smend logrou integrar perfectamente no seu método o social e o xurídico, ó igual que Heller, o grande mestre de Tobío, e como o mencionado con anterioridade Duguit. O estado era para Smend unha realidade espiritual e cambiante, que soamente pode ser estudada dende unha óptica sociolóxica. O estado é unha tripla integración⁴⁷⁸: persoal, real e funcional. Polo que lle atribúe ó mesmo características palpables e psicofísicas. A realidade estatal, que sería unha realidade espiritual resultante da integración de procesos vitais individuais, sempre en proceso de continua renovación social, cifra a súa existencia nesta integración, ó igual que o Dereito a radica na súa positivización. Agora ben, o estado proposto por Smend atópase imbuído nun cambio incesante; de aí que non poida ser reducido a ningún tipo de método codificado e inmutable que leve co tempo a un descoñecemento, producido polas alteracións da nova realidade estatal, e non se saiba por tanto como facer, como actuar perante estas mudanzas; amosando desta maneira unha interconexión entre a comunidade, o individuo e o estado e, xa que logo, tamén entre a realidade e o Dereito. Fuxe deste xeito Tobío do historicismo de Risco e do seu modo de ver tradicionalista, inmutable, contraposto á modernidade. Lois Tobío admite que existe unha comunidade

⁴⁷⁷ Morodo, Raúl, “Un joven nonagenario, galleguista y demócrata: Don Luis Tobío”, *Homenaxes a Lois Tobío: Madrid, 13 xuño do 2001*, p. 50. Coméntanos: “*Luis Tobío, estudiante compostelano y becario en Berlín, va a convivir en dos culturas que fijarán su norte intelectual y humano: un galleguismo militante, en donde literatura y política se hermanan, y un conocedor serio de uno de los momentos más dinámicos y brillantes europeos de entreguerras: la cultura provocadora y desbordante de los años de la República de Weimar*”.

⁴⁷⁸ Vid. sobre Smend, Lucas Verdú, Pablo, *La lucha contra el positivismo jurídico en la República de Weimar: la teoría constitucional de Rudolf Smend*. Madrid, Tecnos, 1987, p. 93. Atopamos definida esta tripla integración: “a) *Una integración personal que comprende fenómenos políticos como son el liderazgo y el caudillaje y que se corresponde, en la teoría jurídica del Estado, con la teoría de los órganos y de la Jefatura del Estado.* b) *En relación a la integración material [real en Tobío] el pueblo, y la vida estatal se confunden a través de los signos políticos o de los valores y derechos fundamentales que poseen una enorme fuerza integradora y son vividos por la comunidad con plena intensidad. Esta exposición de la eficacia política de los símbolos y de los derechos fundamentales, como esencia de la comunidad y factor cultural de integración, conserva sin duda toda su viveza e innegable actualidad.* c) *Corresponden a la integración funcional las elecciones y votaciones que promueven y desarrollan la sustancia espiritual de la comunidad; son, por tanto, procesos de conformación de la voluntad comunitaria, pero no en su sentido estrictamente jurídico, sino antes bien pretendiendo actualizar o renovar la comunidad política como comunidad de valores*”.

natural de individuos, pero é grazas á razón que esta se harmoniza ou se distingue unha das doutras (comunidades naturais de individuos); é a nosa razón a que establece categorías, a socioloxía a que a estuda e identifica, sendo a política a que as estrutura en base á realidade, non soamente un feito biolóxico e natural por si mesmo, cousa que para Risco determina a existencia dunha nación.

O importante para Tobío é o presente e o devir, como xa mencionamos. Seguindo as teorías de Smend poríasele freo ó caos e á convulsión política tan propio da época e axudaríalle a ver a nación como unha realidade sociolóxica dinámica.

Se avanzamos un pouco máis atopámonos coa definición estatal citada por Tobío de Hauriou, estudoso do Dereito Público e a súa relación co feito social: “*O estado como centralización das formas nacionais*”. Parece que neste caso o viveirense usa a mesma dunha maneira un tanto *sui generis*. Que nós saibamos, Hauriou nunca pronunciou tales verbas. Para este o estado⁴⁷⁹ sería como o poder reitor da actividade pública, confiando en que a comunidade nacional é a máis apta para mellorar a condición dos seus membros. Do que si nos fala Hauriou nos seus textos é sobre os estados simples e os compostos. Os simples, non poden fraccionarse en entidades internas; os compostos están divididos cara ó interior noutros estados, así como xunguidos por lazos de sociedade. Nesta clasificación caberían as unións de estados (véxase a Unión Europea). Segundo Hauriou, o estado federal é unha sociedade nacional de estados asociados. Entre os estados asociados desa federación daríanse relacións de Dereito público interno de natureza constitucional, que non internacional. Os estados da federación relacionaríanse entre eles e dentro deles mesmos, o que contribuiría a un grande e poderoso poder federal democrático que se sinta cara a fóra e cara ó interior do estado mesmo.

II. O SOCIOLÓXICO⁴⁸⁰

“Hai, pois, pra o que encete unha laboura de construción política un dato inicial imprescindible i é o sociolóxico. A realidade da vida de relación humán. [...] A realidade n’iste aspeito, amóstranos unha chea de individuos semellantes en moitas cousas, diferentes n-outras; vivindo encol de terras moi desemeillantes; falando lingoaxes diversos. Estas diferencias, ademáis, non se dan d’un xeito confuso, senón por zonas espaciales en xêral. Eixisten d’iste xeito á modo d’unhas comunidades naturaes, asentadas sobre d’unha terra, caraiterizadas por unha serie de coincidencias comúns, que teñen ademáis senso concéntrico i-escalonado.

⁴⁷⁹ Ruíz del Castillo, Carlos (profesor de Dereito en Santiago de Compostela do propio Lois Tobío), *Principios de derecho público y constitucional*. Madrid, Reus, pp. 41 e 360.

⁴⁸⁰ Por ser demasiada longa a nosa selección o resto dese epígrafe irá no anexo.

Falo-tratando agora nun senso sociolóxico eiscrusivamente- con total-as reservas. Realmente, eisen tan soio as semellanzas devanditas, creadas pol-a orixe común, pol-a convivencia, pol-as influencias en común recibidas. Isto permítenos falar-certo que xa centíficamente, coma construcións da ciencia sociolóxica- de entidades naturais. Non que, obxetivamente, eista un espírito do pobo, un 'Volkgeist', máis ou menos místico. O espírito d'un pobo, a i-alma d'unha comunidade natural, eiste sômente coma 'representación' na conciencia dos individuos e n'iste senso subxectivo pode ser sentido e amado; en verdade, sômente se poden amar e sentir as 'representacións'. Son os últimos celmes do noso ser subxectivo -moitas veces imperceptibles -os que tornan a realidade apta pra sentir e a amar e a comprender".

Xa vimos que en Tobío a nación é unha comunidade natural; pero este dato venno determinado de maneira científica, producido, segundo o noso autor, pola socioloxía e é un dato irrefutable. A nación tobiana ten unha dobre connotación: por un lado, ten personalidade natural obxectiva, constatada pola socioloxía, o que nos permitiría falar dun organicismo sociolóxico⁴⁸¹, contraposto ó organicismo biolóxico de Risco; pero, ó mesmo tempo, posúe unha vontade de representación subxectiva. Como froito e expresión desa vontade subxectiva quererá dotar a súa nación dunhas estruturas

⁴⁸¹ Non obstante, nun texto anterior de Tobío chamado "O problema da Galiza", *Céltiga*. Bos Aires, 25-I-1927, año IV, nº 50, achamos a un Lois Tobío moi próximo ás teorías e postulados do nacionalismo de Risco, resaltando o carácter biolóxico da nación, o determinismo racial (pobos infra-nórdicos en Tobío), xeográfico e histórico. Vexamos, xa que logo, un resumo do que pensaba Tobío catro anos antes da publicación das súas "Refreicións"...: "*Pois maxinada unha razón nazonal, (é dicir, o elemento etnográfico d'unha nazonalidade) como un ente evolutivo e evolucionado ten de achárese suxeita a todolos fenómenos e movementos biolóxicos que o proceso da evolución impón, e, por conseguinte, ha levar na súa vida ciclos vitais con un nacemento ou alboré, un período de desenrolo máisimo, outro de decadencia, e, logo, o da estroición d'aquilo ciclo pra, das súas cinzas, xurdir un novo e seguinte. De onde se enxerga que coincidindo nun mesmo iutro histórico, varias nazonalidades en diferentes fases da súa evolución, é incuestionabel que as que s'atopan na fase ascensional ou cumial teñen de sere sen dúbida algunha, potencialmente superiores ás que xa entraron no período de decadencia e postrazón. A observación ben nolo mostra. ¿Por qué razón a nosa Terra, trais do longo sono dos séculos XVI, XVII e XVIII, en que o seu xénio semellaba morto pra sempre, xurdeu tan eisprendidamente a mediados do século XIX de xeito que no pouco tempo que dendaquela vai conta c'unha outisma frorazón literaria e artística do mais xurdio e fermoso dos tempos novos? ¿Acaso o concepto que oxe temos da nosa personalidade como pobo e da obrigas que temos prâ Humanidade non nos da dereito a manxárnos superiores aos galegos dos tempos malfadados que renunciando ás súas características consentían no espolio inhumano que, pouco a pouco lles iban facendo os estranxeiros?"* Aquí podemos, xa que logo, albiscar unhas afirmacións tobianas que o achegan sobre maneira ós preceptos postulados por Risco (vid. Fernán Vello e Pillado Mayor, *Conversas en Compostela* con Carballo Calero, p. 60. Onde Calero afirma a grande influencia exercida por Risco, a súa *Teoría do Nazonalismo* ou *El problema político de Galicia*, en determinados persoeiros dunha xeración precedente a súa, dos que entre eles menciona Tobío) para quen, e como xa dicimos, a nación era unha cuestión organicista e biolóxica. Situándose así Lois Tobío, dunha maneira *sui generis*, a carón dos pensamentos de Splenger e a súa *Decadencia de Occidente*, opinando que a cultura galega atopábase neses intres de novo nunha fase óptima para o seu desenvolvemento, superados xa os séculos de asolagamento, -clara alusión ó referente de historicidade, Galicia xa era unha nación neses tempos-. Tempos de escuridade producidos polo referente de negación oposición, é dicir, o estado español, como vemos cando se fala do espolio a que foi sometida a terra galega por causa dos estranxeiros.

políticas, sociais e económicas acordes ás súas necesidades. A solución ofrecida non é moral nin amparada en preceptos míticos ou relixiosos, senón ética e política.

Establecendo unha comparación co dito do nacionalismo de Risco, este coloca ó ser nacional independentemente das estruturas políticas sociais e económicas de cada época histórica. Para o ourensán a existencia dunha comunidade natural, e, polo tanto, dunha nación, é tamén unha cuestión obxectiva; neste caso, unha cuestión organicista biolóxica⁴⁸², onde a raza e a xeografía teñen un grande peso neste determinismo nacional. Dende o seu punto de vista, as nacións non son continxentes, senón algo estable como a propia natureza, e como feito natural son, entón, un feito vivo, un feito orgánico onde a organización política é artificial e exterior á propia nación; o que lle vale a Risco para diferenciar entre estado e nación, sen esquecer que é o estado quen coa súa organización política condiciona o devir da nación. Tamén cabe mencionar que no ourensán, a nación existe á marxe dunha vontade colectiva, dunha vontade xeral; polo que non ollamos ningún tipo de subxectivismo como en Tobío, o que fai chocar as súas ideas cos republicanos federais, aínda que, como Risco, estes tamén defenden a autonomía⁴⁸³ para Galicia. Excluídas a vontade e a estrutura, soamente poden actuar como factores constitutivos da nación para Risco, o axente étnico e a historia. Sendo a raza e a terra as que dentro do factor étnico crean o *Volksgeist*⁴⁸⁴.

En troques, no *Volkgeist*⁴⁸⁵ de Tobío é necesaria tamén a existencia dunha vontade de nación subxectiva, á que se chegaría por medio dunha análise dos

⁴⁸² “*El nacionalismo es la naturaleza que se impone*”. Risco, Vicente, *Nacionalismo galego*, en *Obra Completa*. Madrid, Akal, 1981, edición de Francisco J. Bobillo, p. 249.

⁴⁸³ Beramendi, Justo, *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*. Vigo, Edicións Xerais, 2007. Dinos o que segue ó respecto: “[...] a loita pola autonomía seguirá a ser o condicionante maior da actuación política do partido, o obxectivo que xustificará os esforzos a prol da crecente implantación social do propio nacionalismo e o factor que orientará as políticas de alianzas. Pero a autonomía sen máis non era para os nacionalistas un fin, senón un medio imprescindible para a democratización, a modernización socioeconómica e a regaleguización do país, así como un paso intermedio no camiño cara a niveis máis altos de autogoberno, de acordo a unhas ideoloxías e uns programas que xa coñecemos [...] Non obstante, sabemos que non todos os nacionalistas concibían do mesmo modo esa Galicia ideal futura. Xa que logo, non todos tiñan a mesma actitude respecto da República laica e democrática nin respecto ós imprescindibles compañeiros de viaxe. As ineludibles decisións verbo daquela e destes activarán inevitablemente as profundas diferenzas ideolóxicas de sempre e traduciran as en disensións políticas internas que se irán agravando en paralelo coa crecente polarización sociopolítica da sociedade”.

⁴⁸⁴ Beramendi, *opus cit.*, p. 144. Vexamos cal é exactamente o esquema da etnicidade. Raza+Terra= *Volksgeist*=Lingua+Cultura.

⁴⁸⁵ Vid. “O problema...” Onde Tobío amosa xa a idea de vontade colectiva e liga a pervivencia do *Volksgeist* galego coa súa interdependencia cos procesos biolóxicos que atravesou ó longo da historia a terra galega, amparándose nesta ocasión nos preceptos de Prat de la Riba: “*Nas varias xerais da súa vida histórica, a Galiza amostrou decote, ostentosa ou solerminamente, o seu xeito superior. Tivo- que ista é lei biolóxica- os seus ocasos, os seus invernos- como dicía Prat- máis após d’eles xurdiu sempre grande*

sentimentos expresados. Escapa Lois Tobío, así, por unha banda, da concepción obxectiva de nación —concepción derivada da escola alemana, na que a nación preséntase como realidade superior ós individuos e independente do seu nivel de conciencia e vontade— e consegue evitar desta maneira o “elitismo”⁴⁸⁶ de Risco, para o cal soamente uns poucos elixidos, uns espíritos superiores, serían os portadores desa vontade. Este *Volkgeist* tobiano é, por outra banda, diferente do mítico e místico de Risco⁴⁸⁷ e do de Pedrayo que se acha inzado dun catolicismo enxebre, asentándose non no proceso étnico senón nunha especie de vontade xeral ó estilo roussoniano.

Tobío representa a un certo sector marxista dentro do Partido Galeguista e nunca o esconde. Aínda que debemos sinalar que o seu marxismo non era puro nin un marxismo ortodoxo e ó pé da letra; era un marxismo matizado, non dogmático, de tipo ideolóxico, posto que estaba de acordo con certos postulados marxistas de corte económico e social, como, por exemplo, o tema do antiimperialismo, antes mencionado. Para Tobío as estruturas políticas exercidas polo estado español afectan e afectaron no pasado, e foron sempre unha pauliña para Galicia; de aí que vexa nese marxismo matizado con pinceladas socialistas unha doutrina filosófica, ética, económica e nacionalista que se pode identificar perfectamente co ser actual galego.

o volksgeist galego: tal no século de Prisciliano e no de Xelmírez, tal na época que se aveciña e da que xa estamos nos comezos. Teño pra min que a decadencia dos pobos pende tamén moito da falla de vontade. Por iso coido que o problema de Galiza, oxendía, do que depende a acelerazón e a mais fecunda froitosidade do seu progreso é un problema de vontade colectiva”.

⁴⁸⁶ Con todo, en “O problema...” Tobío amósase máis próximo ás posturas de Vicente Risco e si aposta por unha elite, non como única portadora, senón que sexa quen de inculcar esa vontade colectiva no resto do pobo: “E obriga dos novos apóstoles espertar esta vontade antre todol-os galegos e iste debe ser o fito principal das propagandas galeguistas. Semear nos espritos unha dinamicidade que aítue as potencialidades do noso pobo, afincada rexamente n`unha autoconcenza de superioridade e de fe cega na varileza e nas formas da nosa raza e desbotando todo pesimismo morbos e toda vellouqueira pasividade”.

⁴⁸⁷ De novo, ollamos como un mozo Lois Tobío aproxímase en “O problema...”, ás teorías de Risco. Neste caso sostén e acredita unha superioridade da raza galega e da terra galega, afirmando Tobío que a nosa é unha raza infranórdica, colleita e mestura de selectos tipos raciais, crenza esta que podería asimilarse ó celtismo risquiano. Opta, deste modo, Lois Tobío non só por dotar á raza galega dunhas grandes características senón por situar a Galicia no mundo, dotala dunha irmandade con outras nacións: “Por outra banda, hai pobos que, pol-as suas condiziões raciaes y xeográficas, teñen unha aptitude meirande pra o desenrolamento da vida psíquica e das disquisicións da Filosofía, en troques do que outros axeitanse mais pra as angueiras da Técnica e do progreso material. Pois ben; o pobo galego, pol-a sua condizón especial de pobo infra-nórdico ten o máisimum de ventaxa n`iste particular: nin o factor climatolóxico por non sere eistremoso predispón â indolencia e â nugalla, nin pol-a auguria eistrema da natureza forza a adicar total-as aitividades â percura do material indispensabel; e si engadimos a isto o tipo etnográfico galego a base de razas escolleitas, de nivel mental, moral e físico outo, no que acarón, da clarividencia e da percepzón rápida dos meridionaes, tópase a constanza no traballo e a meditación calma e tranquiá dos nórdicos, ceibo das eistremosidades unilateraes, veremos que o noso pobo ten unha integrazón de factores inmellorabel e por poucas nazonalidades atinguida”. Malia o dito aquí, co tempo Tobío (“Arredor da Saudade”, La Saudade: ensayos. Vigo, Galicia, 1953, p. 68) decatarase de que o home antes de todo é fillo non da súa caste, senón da súa terra, verdadeiro factor permanente e real no noso ser.

É por iso polo que o escolle para soerguer e reivindicar a Galicia, e como medio de enfrontarse máis tarde ó fascismo español. Xa que logo, botando unha ollada ó seu redor, decátase de que teórica e practicamente era o sistema axeitado para loitar contra el e contra tódalas correntes reaccionarias. Algo así nos di⁴⁸⁸:

“En cada época hai sistemas, ideoloxías e estilos de acción propios, peculiares. Veñen por un lado, de circunstancias misteriosas, que veñen devalando da evolución da intelectualidade, do pensamento e da filosofía e, doutro lado, das circunstancias de feito. Naquel momento, os dous factores, o teórico e o práctico, caían perfectamente do lado do marxismo. Non se pode negar. Contaminados e influenciados polo marxismo estaban moitos que non eran marxistas pero que se decataban de que ese era o camiño que naquel intre había que seguir para loitar contra a grande ameaza”.

Fronte ó discurso da humanidade indiferenciada, discurso propugnado dende o sector anarquista, onde todos sexamos irmáns, todos teñamos a mesma situación social e económica, todos falemos o mesmo idioma, toda a terra sexa de todos os homes e todos os homes sexan iguais, reflexión amplamente divulgada no sector dos traballadores polo anarquismo, Tobío opta por unha definición de humanidade como un organismo completo, onde cada unha das nacións é unha célula de universalidade, e por un universalismo que non se opón ó desenvolvemento das culturas nacionais.

Lois Tobío, polo tanto, quería coller o mellor das olladas deses outros pobos, desas outras culturas e transplantalas ó seu xardín, como el dicía. Eses gromos que podían ser útiles, válidos para a nosa realidade, que nos podían axudar a medrar, a ser mellores, adaptando o de fóra ó noso, facéndoo noso, particular. Sabendo sempre que isto debía facerse sen illamentos, sen crear valados; mediante o establecemento de relacións, para poder apreciar o alleo e valorar o propio na súa xusta medida. Así teremos unha cosmovisión non só unicamente da nosa casa, senón de tódalas outras casas que poboan o mundo. Un mundo cheo de matices fermosos que el non quería deixar pasar e desaproveitar sen dalos a coñecer. Nas súas propias verbas⁴⁸⁹:

“O universalismo non está en contradicción co desenrolo das pátrias, co desenrolo das culturas nacionais, senón todo o contrario. Nunha visión dialéctica -e aquí volta a Marx- da historia e do mundo temos que integrar o camiño cara a universalidade e á intelixencia, o amor e a comprensión de todos os povos, co camiño cara o desenrolo das características nacionais, culturais, económicas... de

⁴⁸⁸ Gurriarán, Ricardo, “Entrevista con Luís Tobío”, *Trabe de ouro*, nº 54, ano 2003, pp. 275.

⁴⁸⁹ Carballa, Xan, “Falar da entrega sumisa de Galiza ao fascismo é unha falacia histórica”, *A Nosa Terra*, nº 1, 2 de marzo de 1987, p. 54.

cada un dos povos que integran a humanidade. A humanidade é un organismo completo onde cada unha das nacións é célula de universalidade, este é o senso. Galiza, como as outras nacións e unha célula de universalidade. Nós non queremos erguer fronteiras, queremos cultivar o noso xardín, no que se dan flores distintas ás doutros, pero todos para o enriquecemento da vida de toda a humanidade”.

Na raíz daquela Galicia, célula de universalidade, incluída no tetrálogo fundacional do Partido Galeguista, é onde se pode ver perfectamente a pegada de Tobío. Bebe do antiimperialismo, contrario á asimilación cultural e política dos pobos, do pacifismo e do federalismo internacional. Pero, como xa temos dito, non dun federalismo de raíz anarquista onde todos sexamos irmáns, falemos a mesma lingua, teñamos a mesma situación social e económica. Pola contra, Tobío e os galeguistas da súa época insistirán na concepción da humanidade como organismo completo, na que cada nación é unha célula de universalidade. E, desa forma, se poidan desenvolver as características nacionais, culturais, económicas... de tódolos pobos que conforman a mesma.

Xa que logo, temos aquí os tres eixos básicos sobre os que xirará a súa vida. O europeísmo, o universalismo e o galeguismo. E tomando as verbas de Unamuno, a pesar da distancia ideolóxica que o afastou del, Tobío tamén estaría de acordo coa afirmación⁴⁹⁰: *“Canto máis sexas do teu tempo e da túa terra, máis serás de todos os tempos e de todas as terras”*. Entón, para o noso autor a razón da existencia dun pobo non está tanto na sólida achega histórica do pasado como na vontade individual e colectiva, asumida no presente, de se proxectar e pervivir cara ó futuro.

III. A POLÍTICA, UN PROBLEMA DE POLÍTICA⁴⁹¹

“Deixamos dito que a Política é unha organización da realidade pra acadar fins de melloramento da convivencia social, de progreso cultural. A Política ven ser, d’iste xeito, un medio, non un fin en sí. De consideralo como fin xurdiron moitos erros [...] A Política non é todo, mais é moito. Unha boa Política pode erguer á un pobo e unha mala Política pode afundilo. A bondade e maldade d’unha Política, pende encol de todo, o seu axeitamento, ô feito sociolóxico. Relegando a Política ô seu verdadeiro papel de medio non por iso fica desprestixiada. Da capacidade do medio depende a comprida acadanza do fin. Quero remarcar ben iste punto; hai que eistructurar a Galicia escolleitando o medio máis axeitado. Este é o segundo presuposto. Non cabe fundamental-a Política en razóns metafísicas, transcendentais. D’outra banda, pra todo atoparíamos unha teórica xustificación. Asegún o punto en que nos situáramos, a idea sempre filosófica de que

⁴⁹⁰ Pellitero, Laudelino, “O universalismo dun bo galego”, *Homenaxes a Lois Tobío: Madrid, 13 xuño do 2001*, p. 62.

⁴⁹¹ Vid. o resto do epígrafe en anexo.

arrincáramos, todo viría prenamente xustificado; e a discusión dos puntos primarios é cuestión irresoluble”.

A política para Lois Tobío é un valor subxectivo, posto que é un medio e non unha finalidade, e, xa que logo, deixa de ser un valor obxectivo. Tobío úsaa de maneira teleolóxica para acadar os seus fins para Galicia, que non son outros que a autonomía. Dita autonomía⁴⁹² —baseada no vello ideal kantiano da autodeterminación individual, na defensa do autogoberno e na capacidade de ditar normas propias, a través dun goberno representativo propio— en Tobío darase por partida dobre. Por un lado, acharemos unha autonomía cara a fóra, de Galicia con relación a España; a cal seguramente impediría a ruptura do estado español e facilitaría unha coexistencia pacífica e igualitaria das nacionalidades que conforman o dito estado. E, por outra banda, caberá tamén adoptar unha autonomía interior e diferencial no seo de Galicia, capaz de organizar, pragmaticamente e axustándose ás necesidades reais, os diferentes contrastes estruturais coniventes. De todas formas, debemos subliñar a idea de que ditas autonomías serían conseguidas, dende o punto de vista técnico-xurídico, dentro do marco hipotético dun estado federal español —ó que Tobío nunca alude aquí explicitamente—, no que o autonomismo é o produto e a realización sociolóxica dese *Volksgeist* tobiano e, asemade, marco protector deste. Así, o modelo político-xurídico de descentralización en Tobío será plausible grazas a un nacionalismo entendido de modo progresista.

Á hora de analizar a aplicación real da autonomía no interior da nación galega, parece que Lois Tobío se decanta por unha especie de “democracia orgánica” (que nada ten que ver coa que logo foi denominada polo fascismo da longa noite de pedra) e de intervención nacional, como el mesmo nos di, cando fala de autonomía segundo conveña, que bebe do modelo socialista (cooperativismo e caixas de préstamos), para levar a bo porto esa autonomía de diferentes velocidades.

Nas formulacións feitas por Tobío destacan as nulas propostas dirixidas á burguesía e ós grandes propietarios da terra. Cousa non de estrañar no fondo, porque os

⁴⁹²Rodríguez Castelao, Alfonso. “*Fue el federalismo el que vino a dar contenido político al movimiento sentimental de Galicia*”. “O noso federalismo”, *A Nosa Terra*, nº 461, Bos Aires, maio de 1948. Por outra banda, o ideal autonomista vén dende tempos das Irmandades da Fala e recóllese no Programa de Acción do PG, punto I, Organización de Galicia, onde se reformulan os principios de autogoberno segundos as novas circunstancias: autonomía integral o que suporía a existencia dun poder galego autónomo e dotado das máximas competencias posibles (como Tobío mesmo nos fará ver durante o desenvolvemento das súas “Reflexións...”), o que conlevaría suprimir as deputacións provinciais, a autonomía municipal e o recoñecemento da personalidade administrativa da parroquia.

grandes propietarios, os empresarios e os obreiros atópanse fóra do radio de acción real e mental das diferentes tendencias do nacionalismo galego. Apóstase, xa que logo, pola defensa dos pequenos propietarios do agro⁴⁹³ e dos mariñeiros⁴⁹⁴. Afondando para elo nun populismo campesiño, debedor do neotradicionalismo, que busca erradicar e combater o caciquismo e aposta por unha modernización de ámbolos dous sectores (agrícola e mariñeiro); en contraposición coas posturas ríxidas que sostiñan Risco e os neotradicionalistas no que se refire ó progreso como un mal non desexable. Eles apostan polo mantemento da Galicia rural como freo contra as ideoloxías laicas, a economía moderna e a loita de clases. Medio este para afianzar a subsistencia e recuperación dos señoríos rurais –recórdese, por exemplo, a orixe fidalga de neotradicionalistas como Otero.

Dentro da estruturación xurídico-política proposta para as diferentes terras galegas. Cabería matizar que, Tobío opta por dotar de personalidade xurídica ás parroquias e ás comarcas, e dunha ampla autonomía administrativa e económica ós concellos urbanos. Cabería matizar que no caso destes últimos, practicamente ningunha das tendencias galeguistas parece amosar preocupación pola presentación e formulación de medidas concretas para os problemas sociais e económicos que concirnen ó mundo urbano.

Malia que se aposta por un autonomismo dentro dunha Federación, debemos precisar e lembrar que a estruturación proposta por Tobío non é ríxida senón pragmática, adecuada á realidade galega e feita para ela; polo que a súa articulación podería mudar cando o factor sociolóxico galego cambiase, non dada dende fóra por un estado español opresor e alleo ás necesidades da nosa terra, ó cal se lle opón como exemplo, paradoxalmente, a monarquía inglesa⁴⁹⁵.

⁴⁹³ Problema agrario, punto IV, do Programa de Acción do PG. Nel apóstase pola creación dunha infraestrutura de centros de investigación, divulgación e experimentación, polo fomento do cooperativismo e do crédito agrario, pola extinción á forza dos foros, etc.

⁴⁹⁴ Fomento pesqueiro, punto V do Programa de Acción do PG. Ó igual que no caso do agro, propúgnase un sistema cooperativista na pesca, a creación dunha infraestrutura portuaria, desgravación dos aranceis das materias primas necesarias para as industrias pesqueiras, etc.

⁴⁹⁵ Tobío, Lois, “Regostos de Monarquía”, *El Orensano*, año 1, nº. 9, 10-III-1945, p. 5. Dinos sobre o tema: “*Hai monarquía louvables e repúblicas condenables. Pra Hespaña a monarquía é condenable e repudiable sempre, por que a sua siñificazón hestórica, o que en sí leva e arrastra resulta contrario aos intereses do povo. A reiterada esperanza dos derradeiros anos así o proba*”. Vid. tamén Romero, Marga, “Conversa con Lois Tobío”, *Galicien Magazin*, nº 8, novembro de 1999, p. 44. Estas verbas, dadas en resposta á cuestión cal é a forma de goberno que considera máis lexítima?, resume perfectamente o espírito do pensamento tobiano que estamos a analizar. Eficacia real, en troques de pura teoría especulativa. “*Todas poden ser boas, con tal de que sexan boas. Eu prefiro certas monarquías a certas repúblicas, hoxe, tal como está a situación. Desde un punto de vista teórico-político iso é outra cousa,*

IV. A INFRUENCIA DO SOCIOLÓXICO NO POLÍTICO

“Até d’agora vimos tratando d’unha custión de ‘deber ser’: que o político ten de percural-a realidade e orgaizala d’acordo coa súa natureza. Veñamos agora á ver como se comporta de feito o político ante iste imperativo, no caso concreto da Hespaña. Teño para min que poucas terras haberá como as ibéricas donde a forma política estea mais alonxada de tal existencia. Un descoñecimento cando non un desprecio absoluto do dato sociolóxico priva na nosa eistrutura política. Dende a orgaización dos Poderes supremos do Estado até os mais pequeneiros detalles da orgaización administrativa xurde, coma feito atergo, o mais radical divorcio coa realidade social. Fai xa moito tempo, moitos séculos, que o Estado hespañol tense perdido. Velaquí a razón única do noso fracaso hestórico. Porque o sociolóxico non se somete tan doadamente á unha eistrutura política inaxeitada. Pol-a forza, pol-a momentánea castración espiritual d’un pobo pode impórsele un réxime nocivo. E pasará tempo, a vida social esmorecendo na forma falsa que couda e agañota as súas arelas. Mais queda o ‘resentimento’, a represión o refreno imposto, lá nos fondos caboucos da subconsciencia colectiva. E a represión medra, e inza os espíritos e fina por reverquer, potente coma inundación, alén dos diques artificiaes do constituído, ou por estoupar de súbito o efecto detonante d’un motivo levían. Eis o fatal, seguro, comportamento do factor sociolóxico. A réplica, o refruxo sobr’o político. Na Hespaña vimos tendo, xa dende anos, manifestacións no senso asinalado. De total-as bandas, en todol-os tonos, Hespaña quer desfacer o que foi, o seu único buxeu. En canto n-elo se centra toda a eistrutura suicida do Estado hespañol dende o XVI. Hespaña anda á buscárese á si mesma, perdida como andaba, estraviada e desfeita. Anda á buscar a súa forma comprida e afacente. Teñamos esperanza de que se topará. Esta intranquidade dos intres que vivimos, esta xêral arela que inza todol-os pobos ibéricos, como denantes os tres nacionalismos das terras norteiras son o síntoma derradeiro da nova idade qu’alborexa”.

Tobío continúa a remarcar o distanciamento existente entre a realidade social de Galicia e a política que se lle aplica, totalmente afastada dos feitos reais. Para elo, introduce o concepto da historicidade. A nación galega existe dende tempo atrás e o estado español é un estado opresor e centralista que se impón en Galicia, xa dende o século XVI, época dos Reis Católicos. Dende ese momento Castela interpreta un rol asoballador sobre outras nacións da Península Ibérica (a catalana e a vasca), ademais da galega. Aquí a arañeira españolista introduce unha estruturación falsa e artificial que oprime á comunidade natural galega e a súa vontade colectiva, o que xera resentimento. Por iso, agora é o instante apropiado para que as nacións antes citadas —vexamos en Tobío as referencias por analoxía política a estas nacionalidades— alcancen unha autonomía axustada á realidade e poder con elo reverter a súa situación de afogamento por parte do centralismo español. Como elemento de novidade, fai tamén partícipe

desde un punto de vista real, eu prefiro hoxe a monarquía de Noruega ou a de Suecia, a todas esas repúblicas americanas que non fan nada, iso é unha pena, é egoísmo individual, queren ser os únicos que dominan. A solución está na harmonía entre o individual e o colectivo”.

destas ansias de autodeterminación a tódolos pobos ibéricos; polo que se alude de forma velada á creación dun futuro estado confederal español. Descoñecemos si dentro deste, Tobío pretendía incluír tamén a Portugal⁴⁹⁶, aspecto que non menciona. A nación portuguesa sería nese caso unha especie de *alter ego* nacional de Galicia, unha nación irmá da cal Galicia foi separada durante o curso da súa historia.

V. AITUACIÓN ANTE UNHA POLÍTICA INAXEITADA

“Traballar pol-o progreso d`unha terra concreta é traballar por ela. Sômente eisi é o traballo eficaz e realísimo. Cada un debe- sin xenreira nin odio pra as demais- traballar pol-a súa terra. Eis como o galeguismo é pra nós galegos da Galicia o único axeitado, fecundo, eficaz método de contribuír ô erguemento da Humanidade enteira. Por estar máis preto de nós, por conecela mellor, por desenrolar n-ela a nosa aitividade, é a laboura á facer por nós, traballadores galegos da Humanidade. Amo â Galicia que de vida culta e rica e libre pol-o noso esforzo dará â Humanidade enteira a sua ricura. Galiza do mundo. Eu ollo como as novísimas correntes da Política van por iste camiño. Como a eisperencia rusa, a máis interesante eisperencia - en moito xa realidade acadada- da Política do noso tempo recolle ista invencible necesidade, e as entidades naturaes do grande Estado ruso frolecen autónomas, libres pra o desenrolo do seu ser. Aceleremos pois o proceso, endreitemos a nosa roita, fagamos, coa nosa vontade, que o que debe ser, o que ten que ser, sexa o máis cedo. Que a nosa política sexa a que de certo acaia â realidade nosa. Pra isto é mester- volto á decir- ser cada vegada mais galegos, amar o noso, traballar pol-o noso, que non é noso sômente, en propiedade, pero é noso en administración”.

Tobío ten a convición plena e a crenza en que o galeguismo é o máis axeitado para Galicia; só así poderán dar as terras galegas o mellor de si para o mundo, e contribuír, como xa vimos, a enriquecer a humanidade.

Agora ben, Lois Tobío entusiasta do feito político, atopa no marxismo⁴⁹⁷, por unha banda, un referente de analoxía; e, por outra, unha praxe política, actual e real, á

⁴⁹⁶ Lois Tobío, “Por qué debemos falar en galego”, *Nós*, edición do Día de Galicia de 1933, p. 7. Neste texto atopamos a única referencia explícita a unha certa irmandade con Portugal, irmandade non no eido político, senón no lingüístico: “Os galegos temos un idioma irmán do portugués. Somenta diferencias de orde ortográfico e de pronunciación o arredan fundamentalmente d`il. E o portugués é hoxe un idioma de valor internacional. Fálase en Europa, Asia, África e América. Fálano sesenta millóns de persoas! E teñase en conta que o castelán non se fala moito máis: uns setenta millóns. Vexan agora os señores enemigos do cultivo do idioma galego por razóns de cosmopolitismo material, como a nosa língua ten un grande valor universal!”.

⁴⁹⁷ Ricardo Gurriarán, *opus cit.*, p. 276. Déixanos aquí Tobío unha xuízosa e valiosa reflexión sobre o destino e o desaproveitamento do marxismo, que nos fai desbotar ideas e crenzas preconcebidas: “[...] todo o humano é pasaxeiro e tende á caducidade. Pasa cos réximes políticos e coas teorías filosóficas, coa sensibilidade artística, coa poesía, con todo. De maneira que hoxe o marxismo está de capa caída, polo fracaso fundamentalmente de Rusia, da Unión Soviética e por outras cousas máis. Sobre todo polos aproveitados teóricos que se meteron aí a entrar a saco cando, en realidade, en Marx hai moitas cousas interesantes pero que non se souberon aproveitar, ou que non se quixeron aproveitar, porque non conviña. Hai unha dexeneración da teoría marxista e, se imos ós textos marxistas, decatámonos de que o comunismo real tiña xa moi pouco do marxismo puro, teórico, de *O Capital*”.

que Galicia non podía ser allea, xa que daquela parecía funcionar sen eivas na Unión Soviética, e traía consigo o libre florecemento autónomo do ser natural das nacións. Cabe recordar así mesmo que o marxismo tobiano non era para nada dogmático, e si matizado, non ortodoxo e idóneo para a cuestión galega; o que leva ó viveirense a introducir preceptos eclécticos e mesmo críticas, e conxugalo co socialismo do cal bebeu na súa etapa berlinesa. Feito este último importante, porque sabemos que Tobío tivo contacto cunha vida, a do Berlín de 1929, onde a presenza do marxismo no eido cultural e político, xa que logo, na realidade sociolóxica, tiña grande importancia, ata o punto de que moitos auguraban que se producise unha revolución naquela Alemaña, país fortemente industrializado e cunhas grandes capas obreiras que superase os obstáculos cos que tivo que enfrontarse entón na Rusia de Lenin.

Tobío por eses anos atopábase moral e eticamente comprometido cunha concepción non capitalista da *polis*, polo que decide escoller un método anticapitalista e progresista da organización social, concepción á que non era alleo e que se reflicte nas súas propias verbas⁴⁹⁸: “*A revolución rusa, noviña aínda, semellaba un abrente rosado cheo de promesas, comezo dun mundo máis xusto e máis humano [...]*”.

Malia que se fai alusión ó exemplo soviético, é preciso comentar, non obstante, que unha vez máis vemos como Lois Tobío o trae ó seu rego, e o adapta á súa comenencia, ou mellor dito, á comenencia do galeguismo da época (autonomía si ou si). Certo é que a URSS dividiu o seu territorio en infinidade de repúblicas e subrepúblicas, e dotounas dunha aparente autonomía, polo que a ollos do obxectivo adoutrinador e exemplificador, que persegue no texto que estamos a analizar, todo estaría correcto. Aínda así, un pode ir máis alá e ter en conta que se ben é certo que, por unha banda, o modelo nacionalista marxista concede a carta de nacionalidade baseándose nunhas características obxectivas (lingua, cultura, etnicidade, historia, determinismo xeográfico), non é menos certo, por outro lado, que este non recoñece a existencia das vontades colectivas que guían ás nacións á consecución da súa autonomía. Máis ben, pola contra, o modelo marxista levado á praxe por Stalin nega o protagonismo político das nacións; sendo a loita dos proletarios o eixo da historia, independentemente da nación á cal estes pertenzan. Daquela, ocorre que temos divisións obxectivas do proletario que coinciden accidentalmente en nacionalidades.

⁴⁹⁸ D.T.L., p. 161.

No papel —e tendo en conta que os apuntamentos tobianos que estamos intentando escrutar foron redactados a finais de 1931, apenas catorce anos despois do triunfo da Revolución Rusa, e que non se podía albiscar a esas alturas o fracaso da experiencia comunista-nacional nas diferentes repúblicas socialistas— só nos cabería entender que Tobío usa o caso soviético como modelo dun caso desexable e a imitar polo novo estado español republicano. Porque se afondamos noutro tipo de cuestións, atopámonos, sen ir máis lonxe, con que a obxectividade marxista-stalinista non coincide sempre coa vontade colectiva da maioría, ou co tema da excesiva intervención estatal que inflúe no desenvolvemento libre destas nacións.

VI. DIREITRIZES

“Cousa que me semella de importancia máisima na eistroituración autónoma da nosa Terra é a determinación das competencias que lle teñen de pertencer ô poder galego. De ren valería acadar unha autonomía manca. O problema seguiría en pé si antre as competencias do goberno da Galicia non figurasen as de primeira liña pra o seu desenrolo comprido. E témome moito qu`isto fique sen atinguir. Hai primeiro a cuestión da vida material, da manenza. Denantes de nada téñse qu`acadar o fin de xusticia social, de igualdade económica. A esto debe tender, en primeiro termo, toda actividade política. Traballo, único factor valorativo. Estroición de toda caste de privilexios basados en razóns d`outro orde. Privilexios somente pra o traballo, que xa non-o serían”.

Por último, encontrámonos coa cuestión da transferencia de competencias para que o pobo galego poida autodeterminarse. Nun primeiro intre, e antes de mergullarnos a desentrañar as verbas tobianas, deberíamos explicar que tódalas reivindicacións competenciais aquí mencionadas, e as citadas con anterioridade no punto III, a “Política, un problema de Política”, non son dadas *ex novo* (autonomía, recoñecemento das parroquias como entidades administrativas básicas, fomento do cooperativismo, oficialidade do galego e regaleguización educativa e cultural...) e son integrantes na súa maior parte dun programa que recolle as tradicionais actitudes reivindicativas do primixenio nacionalismo do tempo das Irmandades da Fala e o seu Manifesto da Asamblea de Lugo; que posteriormente serán recollidas polo PG, partido non creado aínda cando Lois Tobío nos lega este texto. Inda que tamén debemos lembrar como Tobío foi parte esencial da elaboración programática do PG, e o seu toque e a súa pegada progresista de esquerdas, déixase notar e latexa en temas como o do antiimperialismo ou o federalismo internacional ou no da redención foral.

No que afecta xa ó texto en si, Lois Tobío recalca a través das devanditas competencias na consecuencia dunha xustiza social e dunha liberdade económica. É importante matizar que non fala de xustiza e de liberdade en xeral, que serían os fins a perseguir polos demócratas de tradición liberal, senón que Tobío incide no seu posicionamento marxista e socialista. Fálanos de xustiza social, é dicir, vota Tobío por acometer unha serie de medidas que equiparen e igualen en dereitos, acaben cos privilexios de clase e dean lugar a que só o traballo⁴⁹⁹ sexa o único factor valorativo. Todo isto mediante a corrección dos erros do pasado cometidos sobre os intereses das clases máis oprimidas e desfavorecidas, véxase as xentes do agro e do mar. Pero a xustiza social —citamos antes que o propio Tobío cando se funde o PG avogará por medidas como a extinción forzosa das rendas sen prexudicar ós campesiños— por si soa non sería suficiente para acabar cos privilexios de antano dos grandes propietarios, dos grandes terratenentes; debe ir acompañada dunha igualdade económica⁵⁰⁰, baseada na creación de cooperativas, dereito de expropiación..., pero sen excluír ó mesmo tempo, a iniciativa privada. Polo que, neste eido, reclama Tobío unha autonomía case que absoluta, valéndose dunha formulación ecléctica e dialogal, na que, asemade, se debería respectar o concerto económico co estado español.

Se pensabamos que as competencias relativas á xustiza e á economía eran as máis importantes para Tobío, estabamos nun erro. No tocante ó campo cultural, Lois Tobío reclama afervoadamente, e de maneira ineludible, que a cultura⁵⁰¹ e a lingua galegas, como parte constitutiva do noso espírito nacional, do noso *Volksgeist*, deben recaer en exclusiva no goberno galego, posto que xa foron reprimidas dende hai séculos —de novo remite ó termo da historicidade para afincar a súa posición— por un estado español alleo e opresor co noso feito cultural. Soamente desta maneira, a terra galega sacará á luz ese matiz cultural que enriquecerá á humanidade, co que de novo Tobío nos fala dunha das súas teimas máis socorridas, a da non contradición do universalismo coa expansión das culturas nacionais.

⁴⁹⁹ Traballo, punto III, do Programa de Acción do PG. Proponse a aplicación das normas internacionais de lexislación laboral; o recoñecemento dos dereitos sindicais; un réxime de seguridade social; a eliminación do traballo xuvenil e infantil e a regulamentación do seu traballo familiar; e a creación de escolas de orientación profesional dependentes do poder galego.

⁵⁰⁰ Política fiscal, punto VI, do Programa de Acción do PG. Óptase por un novo sistema fiscal no que se diferencian os ámbitos estatal, autonómico e municipal; suprimense parcial ou totalmente certos impostos e aparece o mencionado dereito a expropiación a favor do poder galego.

⁵⁰¹ Cultura, punto VII, do programa de Acción do PG. Afirmase a soberanía galega sobre o seu patrimonio cultural e artístico e para determinar a orientación das súas institucións pedagóxicas; galeguización do ensino; e cooficialidade do galego co castelán.

Non debemos esquecer que, dentro da defensa e da administración en exclusividade polo goberno galego do seu patrimonio cultural, o papel que xoga a lingua⁵⁰² é crucial. O galego é xunto coa nosa cultura, un elemento esencial do noso *Volksgeist*, (moito máis para Tobío ca outros elementos propios da etnicidade, tales como a raza e a terra) o que nos diferencia do estado español; polo que este debe ser potenciado, cultivado e difundido en calquera tipo de tarefa artística⁵⁰³ ou científica.

Por tanto, insistir en que no sistema tobiano sen lingua e sen cultura administradas exclusivamente polos poderes autónomos galegos, o ser e o devir de Galicia seguirían presos e coutados.

5.3.4. Lonxe da casa común: a etapa do exilio americano

Nesta etapa atopámonos cun Tobío que non perde a esperanza, que reflexiona, examina, e critica os erros acaecidos no pasado e os acontecementos recentemente ocorridos, tanto en España como no mundo, que afectan á esencia e ó futuro de Galicia. Isto dará pé a que nalgunha ocasión modifique posturas anteriores; xulgue e recapacite á luz destes terribles sucesos, sempre de maneira clara e profunda, dándonos unha ollada desprovista de eivas, capaz de analizar os acontecementos políticos e sociais coetáneos, as esperanzas perdidas, as ilusións fuxidías co malfadado republicanismo e co autonomismo que non puido ser.

Sen máis preámbulo, deixémoslle a palabra ó mestre e vexamos boa proba do dito.

*BASES PRA UNHA ORGAIZACIÓN POLÍTICA DA GALIZIA*⁵⁰⁴

“O cambio qu`ha de vir afectará tamén a nosa terra. Imos ver como o seu problema ha modificárese ao ritmo das novas cousas. Deica fai pouco –deica o levantamento de 1936- había unha doutriña, nada de conceisións oitocentistas, románticas e post-románticas que, ao paso dos anos, foi matizándose coas novas correntes, e que espricaba e daba un senso político ao feito galego. Esta doutriña ten un arranque lírico, nos primeiros poetas, unha formulación concreta, política, malia que contradictoria e desordenada âs vegadas, nos rexionalistas e reciba

⁵⁰² Tobío, Lois: “Por qué debemos falar en galego”, *Nós*, edición do Día de Galicia de 1933, pp. 1-8. Reitera Tobío e afonda na importancia do idioma galego como a máis admirable expresión da nosa alma colectiva, aínda que non se queda aquí e dámos abundantes e contundentes argumentos durante o texto a favor da dignificación cultural e social do galego. Razón pola cal, cremos conveniente engadir o texto a modo de anexo.

⁵⁰³ Tobío, Lois: “Na historia do rexurdir da literatura galega”, *Nós*, Ed. fascímil, ano 50, nº 145, 30-X-1970, p. 53. Di o seguinte sobre o noso idioma: “*Eran moitos os que coidaban que a nosa lingua samente servía pra facer versiños ou contos costumbristas. Que nela pudiesen escribirse ensayos de filosofía, arte ou sociología era cousa que non lles entraba no miolo e máis ben tiñano por tolería*”.

⁵⁰⁴ Vid. no anexo o resto do texto.

unha estreitución vigorosa, crara e netamente artigoada nas Irmandades i-en col de todo, no programa do Partido Galeguista. Antre éste e o 'Nacionalismo Galego' do Risco hai, emporiso unha distancia evidente: en Risco a tesis presenta un senso doutrinario, ríxido, en eiscos teóricos, ás veces caxque místico de puro irreal; o programa do Partido Galeguista mais mol de contornos, de corpo máis orgánico, cun maior senso de realidade, siñifica un progreso certo, dend`o punto de vista político. Ora, esto era o que intresaba xa que o fito válido somente podía sere político. A doutrina tradicional do galeguismo encarnou n-eses dous momentos. Cada un d`eles xúnguese a un home: o Risco e o Bóveda. Nas diferencias temperamentaes do un e do outro aparecen eispresadas as características de cada momento. No destino de cada un a sorte do que encarnaba. Risco, renegando das suas ideas, encarna o fracaso d`aquela teórica e místico-romántica concepción de 'Nacionalismo'; Bóveda caído com`os bós, éo vencimento, pol-a forza d`un movemento que levaba xermolos de futuridade con lastre d`algunhas vellas cousas. Nas esencias d`este movemento, apuradas por unha crítica minuciosa, temos de facer a escolla dos novos elementos valiosos”.

O primeiro que nos chama a atención á hora de analizar este texto de Lois Tobío, escrito xa en tempos de forzoso exilio e á luz das terribles lapas da II Guerra Mundial, é que el non desbota nin deixa de lado o problema de Galicia. Todo o contrario, albisca que, cando os acontecementos se acouguen e as augas volvan á súa canle, cómpre facer unha revisión de tódalas crenzas e feitos pasados⁵⁰⁵, co gallo de buscar o mellor futuro posible para a nosa terra. É por iso que non dúbida para nada en atacar e derribar muros que se tiñan por moi asentados⁵⁰⁶, en expresar ben alto e claro o seu sentir, en meditar e cuestionar.

⁵⁰⁵ Lois Tobío, “Na porta dunha nova etapa”, *A Nosa Terra*. Bos Aires, ano XXVIII, nº 433, decembro de 1944, p. 11. Ollemos unhas verbas do mestre pronunciadas un ano antes do remate da II Guerra Mundial que nos confirman esta postura: “*Si queremos que a nova etapa sexa proveitosa e supoña un avance efectivo, cómprenos termar de algunhas cousas, evitar reincidencias funestas, correxir hábitos e xeitos de aituvar, revisar certos ouxetivos á lus dos novos tempos*”.

⁵⁰⁶ Tal é así, que Tobío non titubea en atacar en, “Regostos de monarquía”, *El Orensano*, año 1, nº 9, 10-III-1945, p. 5, nada máis e nada menos, que á experiencia da II República Española: “*A república é un réxime caxque inédito, caxque virxe entre nós e que por eso ten diante de sí infinidas posibilidades, infinidos camiños [...] A república nos curtos e desacougados anos que rixeu en Hespaña, fixo algunhas cousas boas, outras malas e as máis ficaron a medio facer. Cando volva, ten que facer o que non fixo. A república endexamais foi unha realidade no senso preno: sigue sendo unha espranza. Velaiquí a responsabilidade dos dirixentes do repubricanismo. O povo, co seu acerto pra calificar intuitivamente as cousas, nunca veu na república unha forma de goberno por enriba de todo; eso, si cadra, nin o vía. Vía un programa de contido que esperaba que a república ia iba a realizar. E foi na realización d-este programa de contido onde a cousa fallou, en boa parte. ¿Por qué? Porque moitos, a mayoría dos que se encargaron de instaurar e botar a andar a nova estreitura tiñan teñen mentalidades monárquicas. Non que foran partidarios a monarquía como forma política, no que ten de esterno, eso non; máis porque adoitaban a s`enfrentaren cós probremas de xeito que non difire moito, na informa e no fondo, có que primaba entre os políticos dos tempos monárquicos [...] Fora da laicización, e algunhas cousas máis, qué é o que foi acometido con enteira e resolutoria decisión de liquidar un problema sustancial pra a vida do país? Todo foi tímido, incompreto, axiña esquencido, desnaturalizado. Seguían a política dos grandes xestos terroríficos e das ningunhas realizacións, ‘língoas sin mans’. A política de rabuñar o nemigo e deixalo con todas as suas forzas: xusto o contrario do que compriría facer. Así nas reformas militares, na reforma agraria, en todo. Irrítalo en non matalo [...] Hai que voltar ao senso etimolóxico*

Xa que logo, o primeiro obxecto de crítica dentro desta nova actitude tobiana é, nin máis nin menos, que o nacionalismo galego de Risco⁵⁰⁷. Tobío non vacila nin un intre, malia as posturas similares e converxentes que puido ter co ourensán noutrora, en tachalo de: “*doutrinario rixido, en eisceivo teórico, ás veces caxque místico de puro irreal*”. Fronte á dura censura e condena ó nacionalismo risquiano e á súa persoa, Lois Tobío si recoñece o esforzo feito polas Irmandades da Fala e polo seu “herdeiro” o Partido Galeguista⁵⁰⁸, do cal destaca a figura do seu grande ideario político, un desgraciado Alexandre Bóveda, a quen Tobío tiña en grande estima, e que contribuíu a dotar ó PG dun programa progresista, de futuro e apegado á realidade galega do momento.

A continuación, Tobío analiza como o galeguismo se viu inspirado e amparado polo principio das nacionalidades, derivado da I Guerra Mundial, o cal argüía que cada nación debe gozar dun estado, tal sería o caso galego. Aseveración que, seguindo o bo xuízo tobiano, se asentaba nos preceptos de Renan⁵⁰⁹. Agora ben, o noso autor, que nos

da verba república, ben xeral, ben de todos, do povo. Goberno do povo segundo o que o povo é, e o que o povo quer e necesita. Non seguir esquemas mentais alonxados da realidade, esquemas formados na escola da vella monarquía, dos seus conceptos e propósitos que nada tiñan que ver –ou non en primeiro termo sinón secundariamente– coas realidades fondas e auténticas. Esas realidades amosan a primeira ollada na Hespaña a existencia de varias nacionalidades que non se poden contar no seu desenrolo e dereito a vida sin que a estreitura política sexa unha cousa falsa, de gabinete, rifada coa vida real. Mais isto non acaba de entrar no miolo de moitos republicáns, porque son somente republicáns de forma de goberno [...]”.

⁵⁰⁷ *Ibidem*. Tobío non fai soamente por eses anos reproche da conduta e do pensamento de Risco: “*Certamente que o movemento galeguista supuxo unha corrección, xa dende o seu aparecemento, dos estilos usadeiros na política galega. Estes estilos non eran senon un reflexo da vella política hespañola e malia ao influxo depurador do galeguismo, a política da nosa terra seguía sendo en xeral cousa probe e torpe. Non se trata somente das corruptelas caciquís e da ausencia de senso ideolóxico no vivir político da masa, herencia da miseria ideolóxica dos partidos turnantes da monarquía pseudo-constitucional. Trátase tamén do proceder dos dirixentes. Os políticos galegos asimilábanse o espírito lamentábel da política madrileña i engadían os defectos do noso xeito de ser sin levar ningunha das suas ventaxes. Recollían así o peor dos estilos hespañoles e o peor da idiosincrasia galega. E a verdade era que pol-o xeral resultaban os piores políticos que tivo Hespaña*”.

⁵⁰⁸ *Ibidem*. En contraposición a esa visión do pasado que nos está amosando Lois Tobío, observemos aquí agora unha análise do futuro que catro anos máis tarde quería para o galeguismo: “*O galeguismo non debe ser un partido coa fisionomía do que ven sendo a política hespañola, inda que loite por Galiza; ten que sere un partido galego que loita por Galiza con modos galegos e si ha de ter defectos – mellor sería non telos– que sexan defectos galegos e non alleos. E por esta vía, que é a natural pra nós e, por elo, a máis doada e a que mellor nos acaí, acadaremos máis éxito. Acadaremos máis éxito porque é, obxetivamente, mellor e máis eficiente en xeral e porque co ela podemos desenrolar mellor as nosas capacidades [...] Saber cando se debe ser brando e tolerante –as máis das veces– e cando firme. Eses que de todo fan custión i-en nada ceden fracasan e fan rir. Con man suave acádanse moitas cosas inatinguibels con puñetazos. Forxemos o noso estilo político. ¡ E ogalla ese estilo chegara a impoñerse nos outros povos da Hespaña!*”.

⁵⁰⁹ Sería interesante mencionar por un intre que é un verdadeiro paradoxo afirmar que segundo o concepto de nación exposto por Renan, na súa famosa conferencia “¿Qué es una nación?”, Galicia cumpría as características dunha verdadeira nación. O caso é que Ernest Renan desbota como elemento constitutivo dunha nación a raza, a lingua, a cultura, a xeografía, e a relixión. Factores todos eles cruciais na teoría

tempos do SEG exerceu de figura clave na redacción do I Anteproxecto de Estatuto, tendo como base legal a independencia obtida por varios países trala Primeira Grande Guerra e grazas ó abeiro dese principio das nacionalidades, foi quen de criticalo, de ollar un completo fracaso no que este derivara. Porque, paradoxalmente, o arranxo político argallado para acadar a satisfacción das aspiracións das nacionalidades máis pequenas deu en crear unha situación non aturable para millóns de persoas; xa que era moito peor, nalgúns casos, vivir como membro dun estado nacionalista centralizador, que seren parte integrante dun imperio multinacional máis ou menos despótico. Por outra banda, o devandito principio chocaba co dereito que tiñan os estados en obstaculizar a constitución como nación dunha parte integrante dos mesmos. E tampouco esquezamos, por último, que resultou inservible á hora de tratar a independencia dos territorios coloniais; os cales distaban moito de gozar, por exemplo, dunha homoxeneidade cultural ou lingüística, tal sería o caso esgrimido para as nacionalidades europeas, ou no caso concreto das reinantes no estado español, para a galega.

Aínda que a crítica de Lois Tobío vai moito máis alá, e non recea en afirmar que os partidarios do principio das nacionalidades descoñecían no fondo o correlato da verba *nación*, xa que esta semellaba non corresponderse con nada real; e, xa que logo, ignorábanse as características distintivas dunha nación, dado que son realmente variables, o que leva a xulgar que a natureza e a historia non fan nacións. O que si existe en realidade son as masas de homes estruturándose segundo semellanzas e diferenzas.

Se nos fixamos no discurso tobiano, deducimos que neste se cuestiona o concepto de estado dos partidarios do principio das nacionalidades. É dicir, que cada nación teña dereito a un estado independente e soberano. Vacila o viveirense nesta valiosa controversia, xa que a concesión da autodeterminación a pequenos estados albiscábase algo irrealizable na práctica, dado que caerían nas redes de estados máis podentes ou esnaquizados dentro da órbita de estados totalitarios. Ante tal problema, Tobío, home de praxe e grande coñecedor da realidade nacional e internacional, pensa

nacionalista de Risco e á que moitos dos nacionalistas galegos, Tobío incluído, acudían para formular os seus conceptos nacionais. O que si conformaba unha nación para Renan, era que esta tivera un alma, un principio espiritual asentado nun pasado de legados e recordos comúns e nun presente actual no que prevalecese a vontade de seguir vivindo xuntos. Para Renan a existencia dunha nación debíase a un plebiscito cotián, e, xa que logo, chegado o caso, estas tiñan dereito de ser consultadas ante problemas e disputas. Postura esta última que si cremos que sería realmente de agrado dos nacionalistas galegos da época.

nas dúas formas que tería Galicia de organizarse, unha cara ó exterior e outra cara ó interior. No que afecta á primeira, Lois Tobío amósase capaz de afirmar sen pexas que, segundo as condicións xeográficas, poboacionais e económicas, o que mellor lle acae a Galicia non é a secesión do estado español, senón formar parte integrante dunha estrutura meirande —supoñemos, porque non o menciona, que se referiría a un estado republicano federal español—; sempre e cando Galicia puidese intervir nas decisións de máxima importancia para o funcionamento dese estado, e sempre e cando dentro desa estruturación se respectasen as características propias galegas. No referente á ordenación interna, Tobío aposta por manter aquí o xa expresado con anterioridade en “Reflexións...” Así, insta a que Galicia posúa un autogoberno autonómico⁵¹⁰, que acabe co vello armazón caciquil, asentado nunha feble burocracia e nun sistema de concello aberto.

Polo tanto, Lois Tobío afronta o estudo do feito galego como en escritos precedentes, isto é, dunha maneira realista, nin teórica nin mística; dándolle importancia ós datos concretos e palpables; usando a política como un medio, non como un fin, axeitada á dotación para Galicia das mellores armas, tanto internas como externas, que acaden a mellora do espírito colectivo galego e contribúan á solidariedade estatal, o que nos indica que Tobío non esquece nunca o carácter social dos seus postulados políticos e xurídicos.

5.3.5. Un breve esquema

Tralo exposto, permitirémonos facer un sumario e resumo esencial da evolución de Lois Tobío durante esas tres etapas:

1. Achégase por momentos ós axiomas de Risco nos textos da súa etapa pre-republicana. Así en “O problema da Galiza”, Lois Tobío fálanos dun organicismo biolóxico nacional, dun determinismo racial, xeográfico e histórico; non obstante, nunca se produce unha total identificación entre

⁵¹⁰ Lois Tobío, “O noso Estatuto”, *A Nosa Terra*. Bos Aires, ano IXXX, nº 439, cabeceira. Remarca Tobío a idea da vixencia do Estatuto plebiscitado polo pobo galego, condición *sine qua non*, perante unha posible restauración da legalidade democrática republicana en España: “*O feito institucional dunha colexitividade é un feito total e non permite cortes nin amputacións. Si se quer defender a lexitimidade e permanenza dunha realidade institucional hai que tomala na súa totalidade. Fragmentala ou separare dela aquelas cousas que non gusten é esnaquizala na súa totalidade [...] O pobo dixo, categoricamente, o que, nese respecto quer. O concepto autonomista, o Estatuto debe constituír unha obriga especialmente pra os representantes do pobo galego, porque é unha expresión precisa, crara e inequívoca da vontade democrática de ese pobo*”.

ambos e nos escritos posteriores de Tobío observamos un afastamento desas posicións.

2. En tódalas súas etapas Tobío fai fincapé na defensa e potenciación da lingua e da cultura galegas, deixando case de lado o tema da raza e da historia. Tamén ten como un eixo, sempre ben presente, no seu pensamento o universalismo, o federalismo internacional e o pacifismo. Doutrinas que casan e se complementan coa constante visión de Galicia como cédula de universalidade que soamente gobernando en liberdade o seu destino podería dar o mellor de si.
3. Mantén sempre posturas políticas pragmáticas e realistas apoiadas na socioloxía (a política como un medio), que foxen do misticismo e da utopía; optando por tendencias marxistas e socializadoras inspiradas na ciencia política do momento.
4. A vía que escolle para a realización política de Galicia é o autonomismo non rupturista, malia os reiterados ataques ó estado español, que potencie o mellor das terras galegas cara a fóra e cara a dentro, respectando a harmonía con outras nacións.
5. Foxe de dogmatismos; nunca se agocha cando se trata de xulgar, criticar e rachar con aquilo non válido do pasado inmediato (algo que comprobamos cando na súa etapa americana reproba o nacionalismo de Risco), certas eivas da II República e dos políticos españois e galegos que actuaron nela.

5.3.6. Recapitulando: o exemplo de Lois Tobío

Por todo o que acabamos de ollar, a experiencia de Lois Tobío é fundamental. Tobío é un home que podendo levar unha vida máis cómoda, ou aínda sendo un pequeno burgués con cultura e estudos, sempre vai optar pola defensa da liberdade. Un home que, no canto de exercer o labor da avogacía ou a diplomacia de forma tranquila, escolleu a ardua defensa dos ideais cos que soñaba para Galicia e cos que quixo situar na vangarda. Non só na vangarda política, como se ve co Anteproxecto de Estatuto, senón tamén na vangarda cultural. Un exemplo disto faise evidente nas súas traducións de obras e autores universais; vertendo así os matices doutras linguas, doutras culturas, doutros mundos, no noso idioma, no noso contexto.

As claves de Tobío residían en conxugar uns valores democráticos irrenunciábeis, un galeguismo non pechado en ideais abstractos, con un humanismo tolerante e aberto. Ser universal e universalista, como nos di Emilio Xosé Insua⁵¹¹, non pode ser renegar do particular e do propio, nin sequera menosprezalo, senón proxectar ese particular e ese propio ó mundo e sobre o mundo, para enriquecelo.

El ve como evolucionan o nacionalismo e a nosa nación en relación co que pasa no contexto mundial. Despois de case un século no que estivo conectado coa vangarda ideolóxica, cultural e política galega, europea e americana, podemos argumentar que o galeguismo heterodoxo de Tobío entende máis de ideas ca de siglas. E soamente interpreta o concepto de liberdade de Galicia dende un sistema político aberto.

Todas esas características que acabamos de ver, e que serán unha tónica durante toda a súa vida, reflíctense perfectamente xa dende os seus inicios como fundador do Seminario, que como apunta Xosé Luís Axeitos:⁵¹² *“O esforzo que despregou ó longo de trece anos o Seminario (1923-1936) supuxo o intento máis serio de romper as barreiras e de universalizar a cultura galega”*.

O seu europeísmo e universalismo converte todo o que toca en proxectos abertos ó mundo, á modernidade e arredado dos localismos. Co que abre, así, unha porta comunicativa cos outros mundos. Logrando, como di Marga Romero⁵¹³, o soño da Xeración Nós de chegar a Europa sen pasar por Madrid; nun intento de renovar a comunicación co vello continente, que se atopaba á volta do camiño de Santiago, sen transitar pola peaxe defórmante da capital española. E sentindo tolerancia e respecto polas diferentes culturas e linguas.

Ou, como ben nolo transmite Fernández del Riego⁵¹⁴, ó facer unha gabanza do labor na distancia do seu amigo Tobío: *“Nas súas cartas e postais seguía a reflectir o pensamento de que no país galego había unha profusión baril de raigames europeas. Algo máis doutra frondura e seiva que o esporexido europeísmo de imitanza, de servidume. Sobre o que reflexionaba era sobre a problemática do ser, do devir autóctonos. O viaxeiro de Europa continuaba pensando con amor na terra lonxana de signo peregrinante”*.

⁵¹¹ Xosé Insua, Emilio, “Lois Tobío, traductor, políglota e exquisito”, *A Nosa Terra*, nº 1.223, do 18 ao 24 de maio do 2006. Ano XXIX, p. 10.

⁵¹² Axeitos, Xosé Luís, “Lois Tobío constructor da casa común”, *Homenaxes a Lois Tobío: Madrid, 13 xuño do 2001*, p. 14.

⁵¹³ Romero, Marga, *Homenaxes a Lois Tobío: Madrid, 13 xuño do 2001*, pp. 101.

⁵¹⁴ Fernández del Riego, Francisco, “Memoria de Lois Tobío”, *Grial*, nº 158, 2003, p. 95.

Son moitos os favores intelectuais e políticos que o noso País lle debe a Lois Tobío. Sostén Ramón Villares⁵¹⁵: “*Unha das voces civís máis esenciais da ‘outra Galicia’, isto é, dunha das Galicias posibles pero que a inclemencia da historia acabou malogrando*”. Un home que viviu o terrible século XX; viaxando e observando ó longo do mesmo; empapándose del; chegando a xulgallo ó final da súa vida como o máis esperanzador para Galicia.

Rematemos, xa que logo, cunhas serodias verbas do mestre que reflicten a claridade e coherencia no básico que mantivo sempre o seu pensamento no tocante ó rol que deben xogar as nacionalidades dentro do estado español, entre elas a galega, e no relativo ó que supón ser galego. Velaí como nolo expón⁵¹⁶:

“Desde o punto de vista técnico-xurídico, a federación, agora desde o punto de vista sociolóxico, o que importa é que esas nacionalidades teñen recoñecido o dereito para desenvolver a súa cultura, o seu idioma, o seu estilo de vida, o seu destino, da maneira que lle praza. Ser galego é pertencer de espírito a esa comunidade, que ten unhas características propias, comenzando pola lingua, pero non só a lingua. Ten toda unha serie de tradicións de orde cultural desde a Idade Media, que foron reprimidas durante os sistemas políticos artificiais que se crearon. Ser galego, como ser catalán ou ser aragonés, é pertencer a unha coleitividade que ten unhas características de seu, nin mellores nin peores cas dos outros, pero que son especiais e que non hai que perdela, non hai que deixala morrer. A riqueza da humanidade é precisamente a riqueza das flores, sería unha magoa que fosen desaparecendo, como van desaparecendo, seica, algunhas das flores. Do que se trata é de conservar as flores que temos”.

⁵¹⁵ Villares Paz, Ramón, “Tobío e a outra Galicia”, *Homenaxes a Lois Tobío: Madrid 13 xuño do 2003*, pp. 87-88.

⁵¹⁶ Romero, Marga, “Conversa con Lois Tobío”, *Galicien Magazin*, nº 8, novembro de 1999, p. 44.

5.4. Anexos

5.4.1. Escolma de “O Galeguismo do Porvir”

Eis por qué-malia pareza unha paradoxa-se arelamos aceder compridamente a irmandade mundial, hemola de asentar sobor da eisistencia de pequenas nacionaliades e da mutua comprensión.

Endebén: a interdependenza social empecha duas forza, eisteriamente opostas, mais no fondal cooperadoras cara un mesmo fin. Unha a tendencia avencelladora que xungue os pobos pol-a eisistencia de necesidás comuns, cada vez mais semellantes e que, por iso, teñen de sere satisfeitas do mesmo xeito- a interdependencia por similitudes que dixera Diguit-. Outra a tendencia arredadora que fai que cada pobo, pra contribuir a satisfaizón das necesidás de todol-os demais e dada a colaborazón de todos, samente se a adique a aituazón das suas potencialidades típicas, d`aquilas pra as que a Natureza a ten principalmente disposta, por canto as que non son propias d`aquila terra haberá d`outelas das outras por virtude da mesma colaborazón- a intenderdenza por división do traballo, como diciría o mesmo autor.

Velaiquí por que coido avellado e fracasado o concepto da autorqueia no Estado, ou sexa o de que todo pobo hatel-a suficienza pra se bastar en todo a sí mesmo. Ista ideia é a vella de imperialismo, disfrazada, que ergue as fronteiras dos Estados deica o ceo e pecha as portas a toda solidaridade colectiva; i-é atrasada porque representa, na vida dos Estados, un periodo homólogo ao que, na vida sociolóxica da familia siñifica o da economía pechada, tendo que producir dentro de sí cada núcleo familiar todo o que pra o substentamento dos seus membros precisaba.

Aquila forza de avencellamento pol-as semellanzas dos pobos, áchase representada pol-os sistemas sociaes modernos que, embora as eistremosidades e que por vegadas teñen chegado, como a conceizón dunha Humanidade uniforme e gris e a estroizón do sentimento da patria-terra (que tan fondo é na psiquis do individuo), teñen un senso natural e de realidade futura. A outra forza de afastamento pol-a división do traballo encarna no sistema nacionalista que ten chegado, asimesmo a eisxarerazóns grandes (o nacionalismo imperialista, por eixemplo) e que tamén leva un ideal certo e natural.

D`eiquí que o nazionalismo debe xenerar na Galiza o desenrolo d`aquelas enerxías naturaes que, pol-as suas especiaes condizóns mellor ll`acaian. Endexamais tratar oustinadamente de producir eiquí o desenrolamento de cousas pra as que non está

afeita, o que sería perder tempo en vaiuto a mais de causar unha grande perda de actividades que, encargadas n'outro orde, poideran dar xurdidos froitos. Esta política é a que seguen algúns Estados ao se empeñaren, por medio dun réxime ausurdo de proteccionismo permanente en facer industrial a unha terra agrícola ou agrícola a unha gandeira a espensas de grandes males no pobo.

Esfarelado a idea espuesta chegaríamos a enxergar unha longa restrita de secuencias do mais outro intres para o futuro da nosa Terra. Somentemente quírome fixar no orde cultural o sinalar cara que fito a per que roita debe ourentárese a cultura galega no porvir.

O dereito que a humanidade ten que nos lle deamos a maior e mellor suma de cultura impónunos a obriga de asenllar por todolos medios posibles a incrementación da mesma. Endeben, o maior rendimento de cultura somentemente se pode dare polo cultivo do noso espírito colectivo, do noso ser e da nosa i-alma como pobo, polo traballo ao noso xeito e na nosa cultura, pois facendoo en cultura allea e de allea maneira, en virtude da falla de colaboración da natureza e do individuo o rendimento sería moito inferior. Probas históricas hai d'isto e, precisamente, no noso pobo en que, dende o desprestixio da lingua, após de froitecer dos séculos dos trovadores, non xurde nas letras ningunha figura de primeiro nin segundo orde, deica que volta a empregárese, a mediados do século XIX, ao que aparece boa xeira de literatura d'outura.

Mais aínda que non amingoase a produción cultural do noso pobo polo seguimento d'unha cultura allea, tiñamos privado á Humanidade, senón en cantidade en calidade, facendo que non existise unha nova e distinta cultura que có o seu xeito típico i-especial viñera a enriquecer o patrimonio espiritual do Universo.

Non se vaia a coidar, emporiso, que d'iste xeito a Galiza fose exclusivamente cingirse a aitar o seu, sen colaboración de ninguén alío. Isto sería perxudicialísimo, xa que a verdadeira aituación tense de verificar en contraste coas demais culturas e cos outros espíritos, polo contrario levaría un nacionalismo de fronteiras ata o ceo. É preciso que a nosa cultura tome das outras-i- especialmente das, polo seu espírito, garde con ela fondo semello- o que sexa [ilexible] para o seu movemento e progreso, aínda que sen siguil-as e imitalas simiescamente.

Eisí é como a cultura galega poderá camiñar co paso das culturas adiantadas e axeitarse aos tempos en que viva: cun substratum indíxena e con elementos [foráneos?] tomados orixinalmente e a forma nosa e co noso espírito, seguirá inmorrente a nosa

cultura, do mesmo xeito que a lingoa d`unha terra ou unha raza nazonal non e mais que a resultante dun elemento orixinal e autóctono e de elementos eistranos e variados, pero collidos e misturados na cantidade, forma e xeito caraiterísticos d`aquil pobo.

5.4.2. Escolma de “Refreísóns encol do momento aítual da Galicia”

1. O POLÍTICO EISTRUTURACIÓN DO SOCIAL:

O problema da eistruturación da Galicia é un problema político. Non cabe dúbida que o político, a Política é algo de orixe racional, mental, refreisivo. A Política non é sinon un dos moitos aspectos da tendencia â ordeación, â armonización, â unidade podemos dicir. Eu coido que o signo máis característico do humano é iste: a tendencia â unidade harmónica-non â confusional A natureza non nos ofrece senón individuos; a nosa razón ordeia, agrupa e resume (e diferencia!) a realidade. A máis elemental revelación d’iste anxeio é a amizade; a harmonía de dous espíritos sin perder a natural individualidade. Outra, de senso máis amplo, a Cencia. Outra a Política. A Política, e pois, unha redución categorial da realidade n-un certo senso, n-un orde determinado. Non fica d’aquela ben craro así que a Política ten que partir da realidade, ten que que reconecela, pregarse a ela? Certamente, que non é soio a realidade, que ten que ser moitas veces correctivo d’ela; pero ha coñecer todol-os seus resortes para melloralala. Eiquí está, como é sabido, o fracaso de total-as doutrinas políticas apriorísticas e racionalistas, que coidaban a realidade materia branda e doada pra calquer eistrituración de gabinete

[...] Así o Estado, forma suprema da vida política, ten que partir-para ser plenamente eficaz e pra ser estabel-dos datos reais. Nas correntes actuaes da Cencia Política esta idea é un postulado xeral. O Estado será unha centralización das formas nacionais (Hauriou) ou unha triple integración personal, real e funcional-según a interesante visión de Rudolf Smend; o substratum, o elemento primario, sempre o sociolóxico. Pero o factor sociolóxico temos que tomalo de tal xeito que non fiquen fora d’el aspecto ningún; e os aspectos da realidade social son moitísimos. Enxergadel-a vastedade do problema? Veñamos [sic] agora â nosa Terra. Un axeitado estudo da eistrituración política da Galicia, un estudo completo, supón o análisis previo de total-as facetas do social galego, no senso, singularmente, das notas diferenciaes, da súa fisonomía, das características do real n esta Terra, anaco do mundo”.

II. O SOCIOLÓXICO

[...] Adóitase a falar moito da tendenza â unidade de todol os pobos do mundo[...]

[...] Esta distinta manifestación do analfabetismo, que tanto abonda na Hespaña, é un dos máis graves defeitos [...]

[...] Pois ben; isa idea tan repetida da tendenza â unidade absoluta e confusiva-que tan finamente criticóu o noso Castelao-é un concepto totalmente equivocado [...] Engaiola pol-o crara; máis si hai algún concepto descoñecedor da realidade este é o máis eistremo. A realidade eiquí, eistravasa e fuxe do molde ríxido [...]

‘El mundo es un hecho de contrastes’ dixo Gracián e ista é unha verdade fundamental e real. Ô lado d`unha cousa hai outra contraria. Quen se fixe n-unha banda, sômente, anda trabucado. Por esa razón son infudadal-as críticas que se teñen feito â obra de Marx. O marxismo é un dos sistemas mais pretos da realidade; con arreglo â lóxica das escolas atoparánse n-él moitas contradicións. Quen non esteña ben penetrado da lóxica real do marxismo non poderá enxergal-o nin poderá enxergar toda a forza de verdade que n-il latexa. Outro tanto acontez cō que vimos tratando. Si d`unha banda, topamos c`unha innegable tendenza à universalidade, d`outra aparece unha tendenza contraria cara a particularidade. Istes non son preconceitos, nin hipótesis, nin teorías sinón feitos, datos da esperencia que enchen a vida aitual, que están ô alcance de todo o mundo [...]

[...] Eis que temos como dato sociolóxico pra a eistructuración da nosa Terra a eistencia d`unha comunidade natural-a determinación sociolóxica d`istaé cousa d`outrén- basada n-unha chea de caraiterísticas que son semellanzas antre os de drento, diferenzas con respecto ôs de fora. Semellanzas e diferenzas qu`eisen e qu`eistirán malia que non se queira, ainda nos mesmos que tratan de negalas-i –este é mal ben común pol-a nosa Terra-. A iste dato hai que s`atar e tomalo integramente, c`unha interpretación o mais obxetiva posibre. É o primeiro presuposto-primeiro no tempo, primeiro no valor-pra a nosa laboura”.

III. A POLÍTICA, UN PROBLEMA DE POLÍTICA

[...] Moitos coidarán que hai un sistema político que encarna a única verdade, que é un resultado necesario e indesviabile dos principios fundamentaes e verdadeiros: a democracia. Que iste sistema é o único que ten razoabel e lexítima xustificación porque deriva dos principios inmutabeis do ser humán etc. etc. Mais eu respotareivos que, â miña ollada histórica, isto non aparece senón como unha de tantas crênzas pasaxeiras,

patrimonio efímero de nós, homes da cultura oicidental, n-ista fase postrimeira de civilización.

Para min, a Política non é mais que unha cuestión de política, e. d., de medios, de oportunidade, de comenencia, de eficacia. Ora, ningún sistema pode acadar a sí o atributo da comenencia con eisclusividade. Isto varia, troca cô tempo e o lugar e a xente. Non vaiades á crêr-como por ahí tanto se pregoa- que a autocracia seña mais eficaz que a democracia. Porque hai que facer unha pregunta previa: ¿eficacia política para qué? A contestación é: pra todol-os fins d`unha coeitividade; non para un sômente, sexa iste o da instrución ou da forza militar. E os fins á atinguir son moitos e complexos; e ademáis hai falsos fins (v. gr. o da dominación colonial e imperialista). Por ista razón comprirá moitas veces sere demócrata, pois n-iste senso a democracia será máis eficaz que a autocracia.

Pois ben, hai que sere autonomista, no caso de Galicia, porque samente n-unha eistroituración autonómica toparemos a eficacia que se require. Porque samente c-unha eistroituración autonómica Galicia dará de sí todo o que pode. Porque desenrolará mellor o seu matiz cultural. Será un rendimento ô máximum. Porque a vida, -espritoal, económica-, mellorará. En fin, porque unha eistroituración autonómica é o medio político que mellor ll`acai.

Logo hai que vir adentro da nosa Terra. Tamén eiquí ten de escolleitarse o medio mais eficaz pra o fin complexo de que falamos. Convirá prâ Galiza-supóndoa xa con eistroituración autonómica cara afora- unha eistroituración cara adentro? Este é punto delicado. Hai que ter decote moi en conta a realidade, volto á repetir. E a realidade eiquí oferéscenos-é triste pero é certo- un panorama pouco fermoso. A inmensa maioría da poboación galega vive no agro; certo que moitos son pequenos propietarios mais non hai que deixar enganar pol-a verba. Na súa situación de feito non se diferencian moito dos proletarios agrarios d`outras terras.

Tamén en Galicia hai o kulak, o usureiro, que se vai quedando por hipotecas ou pactos de retro coas leiras, e as colleitas e as casas pobres. O kulak é o tirano; escraviza a i-alma e o corpo. A él hai que lle dal- o voto e canto pida; mangonea ceibe e senlleiro na aldea. É o persoaxe inferior-de pequeno radio d`aición, mais de grande poder- da xerarquía caciquil. Ora, qué pasaría de conceder unha autonomía xeral, apriorística, uniforme a total-as bisbarras, e municipios da nosa Terra? Eu estrévome á temer moito d`elo. A miña fórmula-n esto coma n-outras- é: autonomía asegún comenencia.

A razón eiquí está en que no fonal de todo- do sociolóxico. Tópase o económico primario. En tanto non teñamos resolto este problema previo toda construción ten que ir, pol-a forza, no ar. Por medidas axeitadas, matizadas, técnicas o goberno da Galicia ten de percurar enantes de nada a emancipación económica do labrego e do mariñeiro. Non teño que determe á tratar d`istas medidas que teñen hoxe acadado na teoría e na práctica de moitos países un desenrolo xurdio: cooperativas, caixas de préstamos, pósitos, etc.

Nas grandes vilas e aínda nas medianas cicais non houbera nos máis dos casos iste perigo. Soe predomiñar unha certa independencia económica e a concesión d`unha ampria autonomía non podía senón ser benfeitora en grande marxe. O municipio vilego –hei de dicir de pasada que non compre, ô meu ver, ademitir o municipio aldeán, senón a parroquia e as agrupacións de parroquias- frolecería libre e autónomo, coma comunidade natural, c`un máisimúm d`atribucións.

Coma se ve a miña conceición no orde â eistruituración da Galicia leva un senso de oportunidade, d`adaptación é feito, micrométrica que poidéramos dicir; levar o senso da comenencia á todolo-os recantos, por miudos que señan, da orgaización. Non xêralizar endexamais que o mundo é varío; rixidez, nunca-nin no tempo, nin no espacio-. Certo que d`iste xeito a Política é difizle e complicada; per é eficaz. Para os que dirixen os Estados eisiste a suxestión do simprismo, dos patróns uniformes, máis cómodos. Máis a verdadeira Política é ó contrario de comodidade: estudo, traballo, sacrificio. Ollade que o país do mundo que dende fai xa tempo é o mellor gobernado, Inglaterra, ven tendo un sistema administrativo, unha orgaización complicada e matizadísima”.

VI. DIREITRIZES

En país probe, n-onde a xente viva mal, n-onde se xante mal, non pode esperarse auténtica liberdade. Isto é ben sabido. Ora pra que a laboura sexa completa debe ter o Poder rexional un marxe amprismo d`aición n-iste respeito. Sen perxuizo da tarefa de integración e harmonía total no económico que é de natural competencia do poder central, o Goberno da Galicia debe ser prenamente libre en todo o respeitante â nosa vida económica.

Outra cousa que é fundamental pertesza ô poder autónomo de Galicia é todo o que se refira ô desenrolo cultural. Si dependéramos d`outra terra en algo que tan ligado

está coa formación do noso espírito, non sería posíbre chegar axeitadamente ô fin de máisima e perfeita situación das nosas posibilidades culturais. O noso desenrolo cultural ha tel-o senso e o matiz noso. Longos séculos d'esprenca triste en Galicia din ben craro canto é de afogadora a entrega en máns alleas da chave da nosa educación e da nosa cultura. E non temos dereito á privar ô mundo d'un matiz cultural qu'ô enriqueza en calidade!

Incremento da nosa vida cultural en intensión i en extensión. Pero, sempre, según a nosa maneira. Protección, axuda i estímulo pra toda laboura artística ou científica, pra toda entidade que taes fins se propoña, fecundando e vitalizando a iniciativa privada. E por diante sempre o orgullo e a dignificación e a difusión e o cultivo da nosa lingua, a mais xurdía expresión da nosa i-alma colectiva, a corporeización da nosa unidade como entidade cultural.

Calquer outro xeito de competencias podería deixar o poder galego. Estas dúas non. Perpetuaríamol-o erro histórico. Galicia seguiría trabada, coutada, agañotada.

5.4.3. Escolma de “Bases pra unha orgaización política da Galiza”

A dogmática do nacionalismo galego tíñase tomado da dogmática xêral do nacionalismo: o principio das nacionalidades. D'iste xeito a tesis de que toda nación ten que recibir un Estado, era tamén aplicable a Galicia. Elo supuña, naturalmente, a admisión de que Galicia era unha nación. E sobre d'elo divagábase, por chegar á conclusión, despois d'unha análise dos conceptos de que nación se daban, (sobre todo d'aquel de Renan, de que n-efeito Galicia tiña as características d'unha verdadeira nación.

A discusión orredor do principio das nacionalidades non podía sere mais valdeira. Era todo un xogo de verbas imprecisas que non respondían a nada real. Elo tivo, sen dúbida, o seu infruxo, e manexado como mito en moitos casos levóu a consecuencias políticas d'importancia. Pero ise tempo xa pasou. O fracaso de Versalles é o fracaso do principio das nacionalidades. Hoxe aínda s'esgrimen taes ideas, ás veces con moita crida; mais ben á vista está que non son mais que inxenuas follas de parra. Dicer que o facismo e o nazismo loitan por realizar a idea nacional é, despois das aneisións recentes, infantil. Non hai detras d'aquello mais qu'o ben coñecido fenómeno de dominación expansiva, d'imperialismo, de mera extensión de poder sobre propios e alleos.

A verba nación non responde a nada real. Non se sabe cal pode sere o carácter distintivo: nin lingua, nin raza, nin terra, nin historia. A nación é, unhas veces, o elemento de poboación ou de poboación e terra que constitúe a base d'un Estado que é ou que foi. Outras é un grupo humano que existe con outros dentro d'un Estado e presenta certas peculiaridades. Outras [sic.] é un grupo qu'apreixa varios Estados ou anacos d'Estados a base de certos vencellos. Mais, decote, a carón de taes semellanzas, hai diferencias craras e non s'eisprica un por qué ha de ter preferencia o que xunge sobre do que arreda pra defender a existencia d'unra [sic.]. A natureza nin a Hestoria non fan nacións. O único feito real é que a masa humana toda preséntase estreitada seguindo semellanzas e diferenzas que s'interfiren en variada e complexísima gama, non sendo posible facer compartimentos estancos.

Tampouco semella moi craro o concepto que do Estado tiñan os partidarios do principio das nacionalidades. Parés coma se quixera darse a entender que toda nación ten dereito a constituir un Estado independente e soberano. Pero sobre que os conceptos

d'independencia e soberanía son hoxe xuridicamente moi relativos, na realidade, cando non se trata de grandes potencias, a liberdade de determinación que elo requir, non existe, ou soio en forma moi limitada, sobre todo en canto se trata d'Estados pequenos. N-outros casos considéranse satisfeitos con que a nación constituía un Estado-membro d'unha Federación. Non hai que dicir que, deixando d'acaron o son das verbas, a realidade política que supón un Estado-membro moitas veces significa moi pouco. Polo que, nun caso e no outro, dicir que toda nación ten dereito a constituir un Estado é non dicir ren. Hai, pois, que revisar todo isto. Nin Galicia é unha nación, porque non se sabe o que é unha nación é; nin a concesión a Galicia de un Estado, pura e sinxelamente e sin outra determinación, supón outra cousa qu'unha verba mais ou menos sonora. Temos de endereitarnos cara o estudo do feito galego con mais craridade e menos prexucios. Analizare a súa realidade social, económica e cultural. E chegaremos d'iste xeito á conclusión de que na nosa terra existen certos datos, elementos, cousas singulares que difiren das doutras terras. Constatando este feito real ven logo o problema político. Político, é dicir, de finalidades, de táctica a seguir pra acadar un fto; e tamén de ben xeral, fto común. E o problema político sería este: como orgaizar a Galiza pra que todol-os galegos vivan mellor, perfeiten a i-alma, mellores todol-os aspectos do seu ser, do xeito que mais lles acaia que é o seu, a súa maneira especial de ser; que orgaísmos, sistemas, métodos escolleitar a fin de que o rendemento humano, espiritual i-económico sexa o máisimo en cantidade, o óptimo en calidade. A política debe ser un medio pra fins humanos e por iso non debe pagar de teorías rixidas, de místicas irreaes nin de tópicos. Debe levar a comenencia a os mais pequenos recautos da vida social; adaptándose, acomodándose a ela por miuda, sen sacrificarse esta necesidade d'adaptación a principios teóricos nin deixarese dominar pol-a xeométrica arquitectura dos conceptos. ¿Sobre de que base, pois, debe asentéarse a vindeira orgaización de Galicia? O problema precisa d'unha detida e profunda refreición previa se s'ha seguirse aquel principio denantes espoto. Porque argallar unha estroituración sinxelamente racional, teórica, de perfís claros no papel, e tarefa doada. Mais acomodarse unha estroitura aquecente a unha realidade viva é laboura difizle que exige fonda penetración do dato e análisis microscópico de todol-os seus aspectos.

Hai que fitar o tema das bases d'unha orgaización de Galicia dend'un punto de vista eisterior e dend'un punto de vista interno. Canto a primeiro trátase de determinar cal sería a mais comenente forma que a nosa terra tería d'escoller pra súa relación co

resto do mundo. De certo e na realidade, elo endexamais será prantexado n-istes termos; virá como consecuencia de fitos alleos nos que nós so estaremos en condicións d`infruir moi lixeiramente, Compre, emporiso, por razón metódica, formulare a hipótese d`unha prena liberdade de determinación no que respeita ao tipo a qu`había respondere, car`a fora, a orgainzación política de Galicia. I-eisí posta a custión, hai qu`afirmare que, dadal-as condicións xeográficas e de poboación e de desenrolo económico non s`axeita a nosa terra o tipo d`un Estado políticamente independente. A esprenca dos derradeiros tempos ten posto de releve, ben as craras, qu`unha independencia de pequenos e non moi adiantados Estados é moi difizle e cada vegada mais difizle aínda. Mal que ben os Estados pequenos can na órbita d`un Estado podente, que esganará valéndose de mil meios, a sua economía si a roita política qu`entende seguire non é a qu`iste grande Estado desexa. Esborrallada a Sociedade das Nacións, ningunha garantía eficace fica pra a libre determinación dos pequenos corpos políticos. Este feito adequire, coa terribel agresividade dos Estados totalitarios, caraiteres de suma gravidade. Diante d`elo non hai mais remedio que formar parte d`unha grande estroitura política, d`abondo forte en prano de igualdade na formación das decisións comúns; subsumeo, con aparencias d`independencia, non s`interven pra ren na adopción d`aquelas medidas que terán, non oustante, importancia máisima pra a vida da coleitividade.

Sen dúbida é condición sine qua non que a inserción da entidade galega dentro d`isa grande eistroitura- que ten que sere realmente forte- non supoña un aniquilamento das caraiterísticas galegas. Outra cousa sería facer do remedio algo moito peor que o dano.

Cara adentro o problema é moito mais complexo. Olladal-as cousas en conxunto, a coleitividade galega presenta caraiterísticas evidentes de pais axeitado pra un réximen de self-government. A xeografía, varia e complexa, a forma de distribución da poboación na terra, a ausencia d`unha gran cidade absorvente, o mesmo caraiter da xente aconsellan un réxime d`aquel tipo. Unra orgaización esencialmente autónoma, unha administración a cárrego, predomiñantemente, dos mesmos ciudadaos, con flebe burocracia sería, de seguro, un sistema acomodado. A falla de grandes agrupacións urbáns elimina os compricados problemas da administración das viles de millón d`habitantes. A pequenez, tamén dos núcreos aledáns invita a unha administración de concello aberto. Pero si as realidades xacentes e sustantivas son, de certo, eisí, hai que ter en conta dos vicios que se foron superpondo, en longos anos d`administración

inaxeitada e deformadora. A nosa vida púbrica, pol-o envilecemento que produxo unha estreitura desgraciada, presenta un panorama lamentable. I –estes vicios non se poiden desarreigar decontado. N-unha nova orgaización d`interna autonomía, a contaminación do caciquismo, da falla d`intrés pol-a cousa pública –ollada como nemiga i-espoliadora- daría resultados catastróficos. Velahí os dous puntos fundamentaes, as duas bases ao alicerces primeiros- ao noso ver- d`unha estreituración nova, sana, comenente, da nosa terra. Unha inserción n-unha grande comunidade política forte que dependera cara a fora, e respeitara cara a dentro os elementos qu`integran o ser galego; e unha orgaización interna que fora, cautamente, sen presas e sen acougo; preparando o terreo pra un réxime de self-government no que todol-os ciudadaos tiveran as cousas de común coma propias, e con adicación e dilixencia devotas foran soerguendo a coleitividade galega e soerguendose eles mesmos no sentimento altruísta do interés xeral.

5.4.4. “O liberalismo galego”

(conferencia lida no Centro Pontevedrés de Bos Aires, 11-IV-1958)

A idea e o sentimento de liberdade están fortemente chantadas na i-alma e no curazón do noso pobo. De todas as ideas, de todos os sentimentos e arelas colectivas que teñen inspirado e axitado o mundo nos derradeiros séculos, có que máis ó fondo lle chega, a que máis acende o espírito da nova xente. En realidade, e analizando de preto os conceptos, a idea de liberdade poidera estimarse sustancial e omniconceptiva e elo por unha razón sinxela: porque o que, en derradeiro termo interesa é o home, como tal, e non as estruturas sociais, as colectividades ou grupos que non son, en definitiva, máis que medios para acadar a liberdade, no senso máis amplo, de todos.

O home, como tal, é un fin en si e as organizacións políticas ou sociais endexamais deben esquecer este feito. Certo que a liberdade, despois das experiencias da historia máis recente, non pode ser enxergada dese xeito falso e, en definitiva, negativo dos teorizantes de antano. Unha liberdade verdadeira ten de ter bases económicas pois doutro xeito o individuo, teoricamente libre seguirá sendo practicamente servo. Mais compre ter sempre dedidante dos ollos –pois sempre hai que temer un esvaimento deste principio– que o que conta é o home, o conxunto dos homes, mais tomados coma individuos, un a un, e que a organización, como tal, non é máis que un medio e non un fin en si.

Con dúas outras ideas atópase a de liberdade e estreito avencellamento e tamén oposición: có avencellamento e oposición dialécticos que son o cerne e miolo do mundo e da vida social, e tamén do mundo biolóxico e físico. Esas dúas ideas son a de democracia e a de igualdade. No mundo moderno, de século e medio para acá, foi moeda corrente a de xungir esas ideas e principios, e aínda outros semellantes, coma irmás que se levan ben. E o certo é que non se levan sempre tan ben ou pódense non levar ben. Non é cousa necesaria. E posíbel a armuña entre elas mais non obrigada e fatal. Se saben ceder cada unha a súa miga e teñen o desexo de vivir en paz e tolerancia nunha a cousa pode ir ben. Mais se algunha dela arela predomina e imporse ás outras a vida social andará desequilibrada e ós tombos.

E concepto común por exemplo o de exaltar as verbas liberdade e democracia conxuntamente, case coma dúas facianas da mesma realidade. E, porén, en boa parte e

se non se toman entamos termos cas debidas cautelas e limitacións, poden ser violentamente antagónicos. A democracia e, en esencia, o predominio da opinión e desexos da maioría. Esta prevalencia deféndese pola rousseauniana idea mística de que na humanidade a bondade e a verdade son o xeneral e a maldade e o erro a excepción: as decisións da maioría serían pois boas e asisadas. Mais esto non pasa de sere un concepto apriorístico que, no caso dunha sociedade en boa parte envilecida ou fanática – e non hai que escluir atal posibilidade– ollaríase desmentido polos feitos. O dominio da maioría podería asoballar a minoría; por medios democráticos a minoría vería coutada a súa liberdade de pensamento, de relixión, de traballo e desenrolo, de asociación e reunión, a liberación do medo e as outras liberdades individuás. Un esceso de democracia pode esnaquizar a liberdade. Mais tamén un esceso de liberdade, permitindo, pola evidente disparidade de capacidade dos individuos, unha grande disparidade económica e de dominio social, pode ameazar a igualdade, ire mais aló do límite da igualdade mínima necesaria e pór en perigo, asemade, a democracia. Todo é cuestión de axuste e equilibrio, dinámica e non estática.

Quixen relembra, coma enceto desta parola esas consideracións polo demáis sinxelas e comúns, pra situar o noso liberalismo. Coma denantes dixen, o sentimento máis do que a idea da liberdade é, de todos os principios sociás, o que ten mais apelación na ialma do noso pobo. Desá incrinación nacen moitas das súas boas cousas e algunhas tamén das máns: a dinidade individual, a resistencia a toda sumisión, a arela de independencia o desexo de ser dono na súa casa e dono dos bens que traballa; mais tamén naceu de ahí unha resistencia a certa discipriña e certas empresas coleitivas ou cooperativas; unha certa desconfianza cara o orgaísmo e aición social conxuntos (pró cual, forza é confesalo, a incapacidade, desaxuste ineficacia e espoliación do aparello político español daba motivo dabondo, e, de remate, a traxedia, cada ves meirande do minifundismo. Estóu seguro que, pra remediar estes males que veñen dun senso esmasiado agudo da liberdade, moito podería facer unha orgaización política e social, axeitada, intelixente, capaz e ben articulada que espertara confianza no cidadán. O individuo refúxiase na autodefensa, esaxerando mesmo o seu degoiro de liberdade individual, cando coida que a orgaización política nono protexe e axuda axeitadamente, suficientemente. As medidas intervencionistas imitantes da actual dictadura española teñen que tar acrecentado ese vello concepto do estado nemigo, a desconfianza do noso

home cara el e a idea de que somente na resistencia o colectivo e na independencia e liberdade individual está a salvación e a seguridade.

Dende os comezos da súa historia a Galiza ven loitando con pulo sostido pola sua liberdade. Inda que este sentimento é xeral á caseque totalidade dos grupos humanos, e un feito que en certos de entre eles, por motivos raciais ou xeográficos ou históricos, maniféstase con máis acuidade do que noutros, con máis resolta enerxía, con mais exaltada e activa emoción coma se tiveran unha pel máis sensible que fixera mais insufrible o asoballo. Destes derradeiros é o pobo galego, cicáis como refrexo da súa accidentada xeografía, cicais como herdo da sua céltica xinea individualista. Recrama o respecto da súa persoalidade, a autonomía do seu vivir. Aínda non se ben esculcado dabondo en qué medida esa arela de liberdade actúa –acarón doutros económicos– como factor importante na súa tendencia emigratoria. Curros, que tivo directa esprencha do fenómeno emigratorio galego que, como home de forte cabeza e sensible corazón, podía afondar coma poucos, ben o sinala nalgún dos seus poemas.

I havos decir que lonxe, alá

moi lonxe

alen do mar que o vai tragar tal ves se libertá, se pan non logra, santa

tumba terá xiquer...

Libertade e pan son, pois pra él os dous fitos que, coma xerás e principás, percura o emigrante galego cando deixa os patrios eidos. No fondo todo é arela de liberdade: liberdade económica e liberdade espritoal e social. I e tan forte esa arela que a ela sacrifica todo o demais, a presenza e contacto da súa familia e da sua Terra das que se alonxa aínda que gardando no peito as súas imaxes endexamáis esvaídas.

O sentimento de liberdade presenta dúas manifestacións. Dunha banda a liberdade típicamente individual, a esixencia de que cada home debe ter dereito a se espresar e actuar sen vencellos en todo o que non supoña dano á liberdade e ben dos outros. E doutra banda a liberdade do grupo a que pertesce. No fondo, entramas formas da liberdade veñen a coincidir en boa parte e son, de feito, complementarias. Polos diferentes aspectos da vida do grupo, prós que se recrama liberdade, teñen o seu derradeiro asento no ser de cada individuo. O dereito ó uso e cultivo da lingua propia, por eixemplo, ou o dereito a rexir autonomamente a propia terra, asegún a maneira

especial de vida que se quer levar, son, á ves, dereitos do grupo e dereitos do individuo ou, por mellor decir, son en último análise dereitos individuás. Son dereitos individuás de todos os integrantes dunha colexividade que, por razón práctica e conceptual, atribúense ó grupo.

Non esquezo que, nalguns casos, recámanse liberdades nacionais que non se traducen necesariamente nun respecto das liberdades individuás. Mais de certo, trátase neses casos de aberracións da propia liberdade do grupo. En moitos casos, esa demanda de liberdade é, sómente, de liberdade ou libertinaxe pra o tirán ou grupo tiránico dominante, non de liberdade pra terra ou nación coma comunidade. A liberdade auténtica e verdadeira non se tronza nin se descompón en anacos nin se reten en ningunha sebe nin valado que non sexa a liberdade lexítima dos outros, individuos ou grupos. Todo o enche e enrequece, a todas partes leva o seu alento tonificante e salvador. Non é posible unha real e verdadeira liberdade individual sen liberdade do grupo, nin tampouco real e plena liberdade do grupo sen liberdade individual.

En Galiza a demanda e loita polas dúas liberdades ten sido constante ó longo da súa historia. A miúdo recamadas ó mesmo tempo polas mesmas voces e con énfasis parello. Hai de certo, períodos de silencio —oxe polo menos así apareceu nos incompreto, defectuosos e con frecuencia parciais rexistros da historia—. Mais unha e outra vegada, reiteradamente, os sentimentos, pasaxeiramente apogados, rexurden con rexo. Os galegos que no Mte. Medulio opóñense ó invasor román e prefiren morrer polas súas propias mans denantes de ficar escravos do vencedor constituén o primeiro testemuño rexistrado pola historia escrita dese afervorado espírito de liberdade que late na i-alma do noso pobo. O Medulio representa a contrapartida histórico galega doutros episodios semellantes noutras terras da Hispania, de Europa e América e do mundo enteiro. E anque a Gallecia foi asoballada e posta baixo o poder de Roma e a lingua do Lacio foinos imposta desprazando a vella lingua dos druídas, o xenio da nosa terra poñería o seu selo á fala dos conquistadores, trocaríaa ó seu xeito, na súa fonética e no seu espírito, deica crear coela unha lingua propia, a que hoxe falamos e amamos, tan aquecente ó noso pensar e ó noso sentir. E cando o poder de Roma peniclitou pola decadencia e esborrallamento da outrora formidable estroitura do Imperio, diante da forte acometida dos pobos xermáns, os galegos soerguerían das ruínas do imperio unha nova nación baixo o signo da monarquía Sueva.

Non moito antes, un home de rara rexedume e espírito sutil, esgrevio espoñente do noso pobo, Prisciliano, forxaba unha doutrina relixiosa que era, polo que pode saberse nin máis nin menos que unha versión galega do cristianismo. Prisciliano, dunha banda, propúxose infundir no corpo do cristianismo algo das vellas crencias do arimismo céltico que tan vivas estaban aínda na nosa terra e que perdurarán por séculos como o demostra o opúsculo de San Martiño Dumense, bispo de Braga, que leva por título “ De correctione misticorum”. Mais Prisciliano fixo, probablemente algo mais e de mais transcendencia: introduxo o principio da libre interpretación dos textos bíblicos que séculos adiante tería transcendencia grande na Reforma. Pois ben, este principio, cúa proclamación respondía a un sentimento xacente na i-alma do seu pobo, fai aparecer a Prisciliano coma un dos primeiros campeons da liberdade relixiosa. E ben sabido é que, no noso círculo cultural oucidental a liberdade relixiosa foi o alicerce das outras liberdades. Na doutrina priscilianista –que tivo proiección relativamente ponderabel pois sobrevivéu ó martirio do seu fundador, degolado en Tréveris– adevirtese pois un anxeio de liberdade, unha reacción fronte ó principio de autoridade no pensar, unha arela de vivir libremente asegún os postulados autónomos da propia conciencia.

Cando na avalancha dos pobos xermans sobo rdo Imperio Román, chegan os suevos á Galiza, os galegos ofrecen rexa resistencia e loitan escontra deles, e teñen os seus propios guieiros e xefes que son outros dos dos grupos románs que tamen se opoñen ós invasores nas cidades que Roma fundara. Os suevos, coa súa abelencia e forza na guerra, trunfan de galegos e románs e asentan a súa monarquía. Mais aquel fato de guerreiros xermáns de Suabia axiña se ven absorbidos pola poboación indíxena, coa que se mesturan non sen aportar algúns elementos culturás, deixando forte ronsel na toponímia e algún tamén na fala. Podemos supor que o espírito de independencia e individualismo dos xermáns invasores axeitárase ben e reforzará mesmo o senso de liberdade da poboación celta galega ó se mesturar coela. O feito é que –asegún soe pasar na historia– o conqueridor foi conquerido e o reino svevo veu ser un reino galego. Galiza constitui así un estado propio e independente polos mesmos anos en que se establecía noutra parte da Península o reino visigodo. Un e outro son os primeiros eixemplos de Estado propiamente dito independente na historia da Península. O noso reino durará case dous séculos. E aínda baixo a dominación visigoda conservará en parte a súa autonomía da que no se esquencerán os galegos ó longo de toda a Edade Meia.

Ó sobrevivir a invasión musulmana, Galiza non estará mais que en parte e por pouco tempo sometida ó invasor. Liberarase axiña e polo seu esforzo. E logo, se axuda as outras terras hispánicas na empresa da reconquista terá sempre moi vivo o sentimento da súa persoalidade nacional e en defensa dela loitará moitos séculos contra todas as tendencias á absorción e mediatización. Quero neste intre render homaxe a un libro interesante, erudito e puntualizador, que o meu querido amigo Emilio Gonzalez publicou n'hai moito nesta cidade: "Grandeza y decadencia del reino de Galicia". Recollendo os mais recentes resultados da investigación histórica pon de releve moitos feitos descoñecidos ou pouco coñecidos deica agora. Ollase nese libro ben craramente de qué xeito Galiza pelexa sen acougo, ó longo de moitos séculos, pola súa liberdade, polos seus dereitos coma pobo contra as políticas de asimilación dos monarcas estranos. Cómo os galegos orgaizan rebelión tras rebelión, ás veces buscando axudas en terras e pobos de lonxe, como nos normandos de Guillermo o Conquistador. O senso de liberdade e vida propia aparece moi esperto e, de feito, o reino de Galiza, mesmo unido a outros do occidente hispánico, foi sempre daquela unha entidade de seu, coas súas leises e costumes, ca súa lingua e o seu autogoberno dentro das especial orgaización medieval corporativa e complexa.

Mais ó mesmo tempo que os galegos, celosos da súa liberdade coma pobo, loitaban sen trégola contra toda tención de asoballamento, escomezaban a aparecer as primeiras sinaes do soerguemento das crases populares escontra do poderío dos señores. A primeira manifestación de importancia deste movemento é o solevamento dos burgueses composteláns contra Xelmíres primeiro e, despois, contra Xelmíres e a raíña Dª Urraca. A "irmandade" compostelá erguéuse en armas contra o bispo e a raíña cando entramos, feital-as paces, fixeron a súa entrada solene na cidade. Os burgueses queimaron o pazo do bispo, atacaron á raíña e obrigaron a Xelmíres a fuxir disfrazado. Esta revolución cidadá, contra o señorío feudal foi a primeira de toda España, primeira metade do século XII, e aínda que afogada, disolta a irmandade e desterrados os seus dirixentes, encetaría unha longa cadea de revoltas parellas ó longo dos séculos seguintes, en todas as cidades e vilas de Galiza e mais tarde tamén no agro. E o espírito que daba azos e inspiraba ós membros daquelas irmandades era sempre o senso e arela de liberdade, de liberación do home de fronte ós vencellos e pexas de nobres laicos ou eclesiásticos.

No agro, onde a orgaización da loita era menos doada, xurdían esporádicamente rebelións dos vasallos deste ou daquel señor que dadoito eran esmagadas violentamente. I ese proceso revolucionario, xurdido da arela xamais afogada de liberdade, atinguirá o seu cumio na xeral rebelión dos “Irmandiños”, da grande Irmandade de mediados do século XV. O pobo aproveita a ocasión en que os nobres, divididos por ambicións e xenreiras, loitan antre sí de xeito contino e impracabre. As masas labregas, fartas de aturar aldraxe e espoliación, que as eixencias das guerras nobiliarias agravaran, érguense ca forza incontestable dun elemento natural. O lume, rexo e famento, inza Galiza enteira. Os homes do agro xunguense cos das pequenas vilas. Moitos castelos, máis de trinta, foron queimados e esnaquizados. Aqueles galegos arelantes de liberdade, sedentos de xusticia pelexaban na defensa dos seus dereitos con carraxe fera. A nosa revolución irmandiña coincide no tempo con outras rebelións semellantes que se producen noutras terras de Europa. Unha vaga de liberdade parecía percorrer a Europa da 2ª metade do século XV e a Galiza respondeu tamén daquela, e coma quen máis, o sen máis íntimo e prezado sentimento colectivo. A rebelión irmandiña foi coutada con man dura polos nobres que se xunguiron diante do nemigo común esquecendo as súas xenreiras. Mais o que non conseguiron foi amatar o sentimento que a inspiróu.

Algúns anos despois producíase no norte da nosa terra un movemento que deixou no noso pobo longo e inesquecible ronsel de lembranzas. Referímonos, á naturalmente, á resistencia que fixo o Mariscal Pero Pardo de Cela ás forzas da raíña de Castela. Atal coma ten sido presentado o episodio polos cronistas oficiais da corte e os historiadores casteláns, trataríase simplemente do sometimento pola forza dun vasallo rebelde. Feitos desta natureza eran daquela frecuentes na España e fora dela. Entón ¿por qué chegou tan ó fondo do noso pobo aquela rebeldía, por qué deixou na súa i-alma tan inesvaíble ronsel, por que lle deu un senso tan diferente do que resulta dos testemuños oficiáis? É que, de certo, había nelo moito máis do que o pobo estaba feito a ver e descubrir nas cotiás rebelións dos nobres contra do rei. Había polo baixo outra cousa que a simple rebeldía dun señor, o feito histórico levaba unha carga máis pesada e rica do que puidera aparecer, cicáis do que o mesmo protagonista puidera enxergar. Mailo pobo, có seu instinto seguro, ca súa fonda sabiduría herdada e misteriosa, adiviñaba o valor trascendente do que estaba en xogo. Ollaba no movemento de P. de Cela un símbolo de algo que levaba no corazón e que era a defensa da personalidade, autonomía, dereitos e liberdades da súa Terra que, como denantes dixemos, son tamén dereitos dos seus fillos

na loita de P. de Cela veu a loita de Galiza contra un poder central que a toda presa ía arrincando á Terra as súas liberdades. E a súa visión foi certa. Pois, de feito, a morte de Pardo de Cela, degolado co seu fillo na praza maior de Mondoñedo o 17 de Nadal de 1483, sinala a morte de Galicia como reino de seu. Morreu a liberdade municipal, con esforzo e dura brega atuígida [?] en longos anos. Escomenzou a decadencia da nosa economía. Afogouse a nosa lingua. Aquela política centralista que entón se enceta ten o seu símbolo na Santa Hermandad dos Reis Católicos. Din que trouxo a paz. Mais como dixo Otero Pedrayo “Consiguéuse a paz mais matouse a liberdade e o prezo resultou demasiado caro pra o porvir”. E eu engadería: unha paz de cemiterio foi o que se conseguiu. Os homes do noso tempo sabemos ben o que son esas paces falsas, de aparencia, atuígidas [?] a espensas da verdadeira tranquilidade de ánimo, do progreso, da liberdade, do respecto mutuo e da tolerancia.

Outro aspecto no que aparece o senso liberal do noso pobo séculos da idade media é o da organización política. Nos reinos unidos de Galiza e León naceron, na segunda metade do século XII e primeiras décadas do XIII, as institucións parlamentarias representativas. A nosa Terra era, baixo o guieiro e símbolo de Compostela un dos centros culturais e espirituais da Europa e a ela acodían milleiros de peregrinos que trasegaban a cultura de todos os países. Aquel degrau de adiantamento tivo a súa proxección no orde da organización política e foi así que nos reinados gloriosos de Fernando II e Alfonso IX, reis de Galiza e León xurdiron as Cortes, coma instrumento democrático de goberno, representación do pobo en todos os seus sectores. “No reino de Galiza e León naceron as institucións representativas das vilas, a súa representación en Cortes, o que supuxo recoñecemento da nova forza política da burguesía que aparecía puxante naqueles reinados no escenario social”. A concesión de fueros e cartas-pueblas polo rei ás vilas, recoñecendo-lles os seus dereitos, esencia e liberdades, que ninguén, ni o mesmo rei, lles podería toller, xurde en León e pouco despois en Galiza, denantes que en parte algunha. “Cartas-pueblas e representación dos concellos das vilas en Cortes –di Gonzáles Lopez– son o espaldarazo dado á burguesía polos reis, que veu, nesta nova forza política un aliado potente que lles pode axudar nas súas loitas e dificultades ca nobreza e tamén co clero. Este recoñecemento da importancia da burguesía produxose en León e Galiza denantes do que en ningún outro pobo da Península”.

No orde pois, da liberdade política, no establecemento de frenos e limitacións ó poder e político e na adopción dun sistema de participación representativa do pobo no

gobierno, Galiza foi á cabeza na evolución histórica das terras da Península. Coincidindo co desenvolvemento e prosperidade que tiñan atuído [?] as nosas vilas e cidades, con Compostela á cabeza como mais avanzada reclamaron e loitaron pola súa autonomía. Cada vila, ou cidade aspiraba a sere unha república popular, rexida democráticamente polos seus propios maxistrados eleixidos, e pouco a pouco fórono conseguindo. Unha tras outra as nosas vilas foron ceibándose do xugo señorial, de nobres ou bispos, para constituir entidades autónomas con propia representación en Cortes. Nesta representación da burguesía das vilas na Curia do rei en Cortes –alicerce do réxime parlamentario– Galiza con León adiantouse a todos os outros países da Europa.

Despois da morte de P. de Cela escomenzará un longo inverno na nosa Terra. A declinación das liberdades galegas tivera xa escomenzado algun tempo denantes, logo da incorporación a Castela dos reinos de Galiza e León. A travesía dos correxidores que os reis mandaban ás vilas, casi todos casteláns, a autonomía municipal e a libre determinación burguesa empezan a esmorecer. Os reis de Castela centran nesta o seu poder e goberno e Galiza e León redúcense a condición provincial. Galiza e León perden as súas cortes propias e as Cortes conxuntas, celebradas lonxe e en lingua estrana, xa non podían representar á nosa Terra. E aínda chegou a máis: as nosas vilas perderon mesmo de dereito á representación en Cortes como consecuencia da política de Fdo. IV de someter de novo as nosas cidades máis importantes ó señorío dos seus bispos. Non haberá nas Cortes desde comezos do sec. XIV unha soa voz galega. Por Galiza falará Zamora.

O vello e ilustre reino conservará o seu nome malia a súa personalidade política e administrativa é cuxa unha sombra. A situación agravouse ó se instaurar o réxime de monarquía absoluta. Privada das súas liberdades a Galiza decaí e aquel reino que outrora florecera de cultura e riqueza enceta un progresivo afundimento. O centralismo, que e negación de liberdade civil, porque sin autonomía non hai liberdade –i isto é cousa que deberían saber moitos que se chaman demócratas e liberás– esnaquiza a nosa vida económica, social e cultural. A Galiza que fora lus brillante na Europa dos meados da idade media, cando a poesía dos seus xogares e a arte dos seus tempos e pazos románicos o maxisterio do seu estilo de vida irradiaba deica as máis recuadas terras debece e escomenza unha arredada e escura porque perdeu a liberdade. Que os pobos coma os homes e os paxaros e os seres todos han mester de liberdade para desenvolverse e crear. A i-alma da Galiza porén, refuxiada nos seus máis primixenios e irreductíbles baluartes, o

agro e a mariña, conservou, acochada como a agarda de mellores tempos, o mais sustancial da súa persoalidade, vivindo unha vida de costas á España oficial. Esa España oficial, de reises estranxeiros ou de raiz estranxeira, soio coidaban nas súas aventuras exteriores, nos seus intreses dinásticos, nas suas ambicións persoás. Do pobo soio se lembraban pra o espoliar en guerras alleas ós intreses do pobo. Unha sede de burocratas incompetentes e corruptos substituí as antigas, venerabres institucións populares nas que alentaba un espírito de liberdade. E o Estado español, mal dirixido, mal orientado, alonxado do fito do ben común do país, leva á sociedade á ruína e a riqueza e a vitalidade do país decaeu e sobrevén a chamada decadencia, toda ela atribuíbre ó fracaso político que significa a monarquía absoluta española.

A fins do século XVIII sonou por fin na Europa a sinal de morte prá monarquía absoluta. A R. Fr. proclama os dereitos do home e do cidadán e o principio de que o poder político emana do pobo e que é a este a quen corresponde orientar a vida pública, a instancia suprema do poder. Ó mesmo tempo, e por natural e espicabile coincidencia, xurden teorías que reivindicán a realidade e os dereitos nacionais dos pobos, como algo vivo, anterior e superior ás estruturas mais ou menos artificiais dos Estados existentes. Estendeuse un intrínseco polas creacións espontáneas e populares, polas manifestacións do espírito de cada pobo na arte, na literatura, nas creencias. O mesmo tempo que se loita polos dereitos dos pobos á conservación e desenvolvemento das súas características e, de xeito moi especial, a propia lingua, ás veces asoballada e desbotada en beneficio dunha chamada lingua oficial, imposta polo goberno.

En España, a Guerra do francés fai sentir a valencia e importancia das novas ideas. Os mais outos espíritos abrazanas afervoadamente. As circunstancias políticas poñen de releve a súa xusteza. Alonxado o rei de resultados da invasión os pobos de España autoorganízanse politicamente. E aparecen as Xuntas que foron a expresión da capacidade do pobo pra se rexir a sí mesmo. O vacío de poder encheuse cas reservas que o pobo gardaba prá autodeterminación política. As xuntas dirixen, nun intre difícil, a loita contra do invasor e gobernan o país. Na nosa Terra constituíase a Xunta Superior do Reino de Galiza con delegados das provincias galegas que eran daquela sete. Despois de tanto tempo de sumisión, a nosa Terra, por un azar histórico, tiña ocasión de exercer de novo a súa liberdade política. E pódese dicir que, malia as dificultades da hora, o aparello político que se deu o pobo galego funcionou axeitadamente. A xunta organiza o país, crea un exército, manda un embaixador a

Inglaterra. Dirixe a loita contra o invasor. Os galegos pelexan feramente contra do francés, sentindo que aquilo era unha causa popular e, no fondo, pola súa liberdade. O pobo galego, como os das demais terras hispánicas, sabían que despois daquelo as cousas non poderían sere coma denantes, de que pobos que tiñan dado proba da súa capacidade política e da súa rexa valentía verían recoñecidos os seus esforzos dandolles a debida participación no goberno. Por debaixo da loita contra do francés alentaba o sentimento de que loitaban tamén polas súas liberdades. Por eso, nas cortes de Cadiz, os pobos de España déronse unha constitución democrática que consagraba as liberdades sustancias dos cidadans e a súa participación na cousa pública.

Mais, como é sabido, o rei treidor e cobarde, despois de ter xurado aquela Constitución descoñeceu o seu xuramento e restabrecéu o absolutismo. Se en toda España aquel desleial proceder solevou indiñación, en Galiza foi acollido con forte carraxe. Ó ano seguinte, o xeneral D. Xoán Díaz Porlier sublevábase na Cruña, proclama a Const. de 1812 e marchaba cas suas forzas cara Sant-Iago. Porlier foi vencido e pagou ca vida o seu valente xeito de home amante da liberdade. Maila idea e o sentimento de liberdade non tiñan morto no pobo. E cando estralou en 1820 o movemento de Riego contra o absolutismo en Cabezas de S. Juan, Galiza adheríuse a el afervoadamente. E hai que lembrar que o movemento de Riego, que por certo tanto axudou á liberación dos pobos de América, houbera fracasado sin a axuda que lle deu o levantamento que tivo lugar na Cruña. As forzas liberás galegas trunfaron e impuxéronse na nosa Terra obrigando á retirada ás tropas do goberno absolutista e dando deste xeito azos ós liberás do resto de España pra soste o seu empeño.

O réxime constitucional, deste xeito restabrecido, tivo de sufrir dalí a pouco o ataque preparado pola Sta Alianza. Xa empezaban entón as intervencións extranxeiras pra afogar as arelas de liberdade dos pobos hispánicos. Os cen mil fillos de San Luis avantan contra a resistencia desesperada dos liberás. Galiza tamen compreu o seu rol naquela loita desgraciada. A Cruña, sempre na vangarda das loitas do liberalismo, resiste un mes ás forzas invasoras e opresoras, conducida polo xeneral Quiroga.

A par das loitas do liberalismo xurde por enton na Terra o enceto do movemento de reivindicación galega que se ten chamado o “Rexurdimento”. Liberdade individual da man da liberdade colectiva. Rexurde a fala nos poetas e escritores que empregan a nosa lingua tras longos séculos de silencio. Escúlcase a historia pra descubrir nela as raigañas fondas da nosa persoalidade, interpretar o presente e sinalar roteiros pró futuro.

Estúdanse o noso folklore, as nosas tradicións e costumes, con reverente devoción. E con ese enceto de rexurdir cultural que encarnan os Precusores e acarón das loitas pola liberdade individual e a democracia fai a súa aparición o ideal de autonomía, de libertad política pra Galicia. O iniciador deste movemento foi un escritor liberal. Faraldo. Nel os dous ideás de libertá xúnguense estreitamente, son un só. Dende as columnas do “Recreo Compostelano” espalla as novas ideas. Na asamblea de Lugo, en 1843, reivindicase o dereito da nosa Terra á súa liberdade.

A revolución galega de 1846 é, ó mesmo tempo, unha revolución liberal e autonomista. Non foi aquel un simple “pronunciamento” militar liberal: foi unha revolución polo feito de que unha gran parte da nosa terra adheríuse a él con entusiasmo, respondendo á súa interior arela de liberdade.

A mocidade galega de entón interven en primeira fía. Constitúese unha Xunta Suprema que orientan Faraldo e Romero Ortiz. Na proclama da Xunta decarabábase con franqueza os fitos da revolución: liberdade e emancipación de Galicia “convertida –dice textualmente– en miserable colonia de la corte”. Dende o periódico “La Revolución” orgao do movemento mantiñan aceso o lume sagro dos partidarios. Iste foi o final daquela empresa. Nas rúas de Sant-Iago loitouse feramente na batalla derradeira. Carral simboliza o dooroso remate da revolución co afusilamento dos seus capitáns. “Aos mártires da liberdade...” comenza a adicanza do movemento que o noso pobo adicou a aqueles homes nobres e valentes.

A revolución tiña sido afogada mailos ideás seguían latexando na i-alma dos mellores galegos. En 1856 celébrase o sonado banquete de Conxo no que estudantes e obreiros estreitaron os seus brazos sob dos vedraños carballos do bosque antergo. Dous poetas liberás, conductores da mocidade galega, pronunciaron acesos brindis en que se exaltaba a liberdade e a irmandade dos galegos. O senso daquela xuntanza, que tanto deu que falar e que tanta resoancia tivo, despertando receo nos gobernantes, foi o da irmandade do intelecto e o traballo mecánico baixo do signo da liberdade. Ollase pois xa eiqui un novo elemento social acaron do puro liberalismo político. Unha arela e un senso de xusticia social que se engade á idea de libertad política e á da autonomía da Galiza. Estes tres factores irán dende entón xuntos no movemento galego pola liberdade.

Entramentras o rexurdimento cultura seguía o seu vieiro. Na vós de moitos dos poetas galegos que van xurdindo o ideal de liberdade é un dos temas principás. Aqueles poetas encarnaban o sentimento íntimo, ás veces acochado, do seu pobo, o degaro de

libertade, a dor de non gozala, a protesta de tal inxusticia, a esperanza de que un día a arela será realidade. O tema, encetado nos mais vellos volve unha e outra vez nos novos.

Decía Pondal:

Oh quen morreu poidera

coma o forte Leónidas

envolto en duro ferro

noutras duras Termópila

por unha patria escura

de servos e de ilotas...

E aínda:

Mais alma do bardo

enérxica ousada

que audaz libertade

tan só soña e ama

vai pensando en propósitos férreos

que ergueran a patria

Ou:

Déspotas insensatos

Forxá, forxade grilos;

pode oprimir o ferro

un corpo enfraquecido

Mais as nobres ideas

e gloriosos instintos...

Eses, non pode non o duro ferro

nin a morte estinguilos

Pouco despois en Curros a voz sonora e profética do bardo de Bergantiños trocaríase e dura frase civil e punxente. Curros é o gran poeta loitador e política boa parte da súa obra céntrase neste obxectivo e actitude. A rebeldía contra a inxusticia, o sentimento da opresión da Terra, o berro viril pola liberdade do home acadou en Curros outo acento. Non é mester lembrar eiquí, todol-as coñeces ben, as estrofas de acesa protesta de “Nouturnio” ou “A emigración”, en que se ergue contra a opresión que anguria a i-alma de labrego ou que obriga ó emigrante a deixal-a terra en percura de pan e liberdade. Ou as terribres imprecacións de “Encomenda” corda muda da sua lira torva que demanda “castigos pros verdugos, prós martires coroas”. Ou a mordacidade bulreira do “Divino Sainete”.

Sería cousa de nunca acabar ir asinalando, anque samente por nos poetas de mais sona, aqués poemas en que se canta á liberdade e se axa a tiranía e o asoballamento. En Lugrís, en Cabanillas, en Taibo, en Lopez Abrente e en tantos outros o tema resoa con voces distintas e unánimes, ecoan do esi a íntimas voces do seu pobo. Desde pobo noso que dende fai tanto tempo ven loitando arreo pola sua liberdade, sen desmaio, deica os nosos tempos, os mais duros cicáis da sua brega. Unha luciña de esperanza alumara cando a primeira república, cando en 1872 a asambreia de Sant-Iago solicitara a autonomía de acordo cos principios federás. Outra mais duradeira cando a 2ª República, en cuia instauración compreu Galiza papel importante como é sabido, e que posibilitou o establecemento dun sistema de autonomía sobre a base do Estatuto votado por gran maioría do noso pobo o 28 de xunio de 1936. semellaba daquela que tiñamos acadado por fin o nos fito de liberdade individual e colectiva por tanto tempo degoirdo. Semellaba termos chegado ó fin do noso dooroso vieiro. Mais de novo a mala fada voltou a tronzar o camiño do noso soerguemento e liberación.

Non por eso se desalenta o noso pobo. Os galegos somos tercos e rexs. Malia as terribres pauliñas que teñen caído encol de Galiza nos derradeiros anos, a idea da liberdade non morre nin enfeblece antre os nosos. Cicáis estea hoxe mais viva do que nunca poila insufrible opresión dos actuás tiráns fixo sentila mais valiosa e amada do que nunca. Un día virá en que os esforzos dos nosos devanceiros, e dos da nosa

xeneración, e o sacrificio dos nosos mártires, renderán o seu froito e os homes galegos poderán vivir en liberdade, que é o unico xeito dino de vivir.

6. As angueiras do exílio

6.1. Tobío no Centro Republicano Español

6.1.1. Galeguismo vs. Republicanismo?

Pese ó galeguismo militante de Lois Tobío —lembramos por un intre que foi membro fundador do Partido Galeguista—, este nunca se amosou contrario á causa republicana. Pola contra, como ben puidemos ollar, Tobío exerceu cargos importantes durante o goberno da II República, tanto dentro coma fóra de España e sempre se mantivo leal a eses ideais. Ata tal punto que tivo que exiliarse por pertencer ó bando republicano e por continuar fiel á legalidade democrática. Queremos deixar isto ben claro e patente, porque moitas veces tense unha imaxe errónea, proporcionada por mentes estreitas, que asocian a pertenza a determinadas siglas cun pensamento extremista, fanático ou arredista. Cousa que se fai á lixeira como por deporte, sen pararse a analizar minimamente as circunstancias políticas e sociais da época, aparte da personalidade do portador das mesmas.

Nun mundo como o de hoxe no que se etiqueta doadamente amparados nun analfabetismo funcional alarmante, Lois Tobío sempre optou pola autonomía e autogoberno de Galicia dentro dun estado federal. Pero tamén escolleu a defensa da República, dun federalismo hispano, e ata cría na posibilidade dun federalismo internacional. Deixando ben claro que o amor ó propio non significa o desprezo do alleo. Que a II República era por ese tempo a única vía posible para a defensa dos intereses galegos e de tódolos pobos do Estado Español.

6.1.2. Un breve recordatorio: Tobío integrante do Centro Español Republicano

Como vimos con anterioridade, no capítulo que falabamos da fundación do PG, ata o propio Lois Tobío pode trabucarse, de cando en vez, seguro que por mor da modestia e ó non darse a importancia que sempre o caracterizou, e esquecer algunha das súas moitas contribucións ás causas que guiaron os seus azos vitais.

Este sería o caso das tarefas que Tobío desenvolveu no Centro Republicano Español de Montevideo⁵¹⁷. O propio Lois Tobío soamente nos menciona como se puxo

⁵¹⁷Agradecemos fondamente a ocasión de consulta das actas do Centro Republicano Español de Montevideo, ó profesor Carlos Zubillaga e a Sylvia Acerenza, colaboradora do CEINMI, Centro de Estudios Interdisciplinarios sobre Inmigración. Para unha breve compresión e caracterización do Centro Republicano Español véxase, Zubillaga, Carlos, *Catálogo descriptivo de los Fondos del Centro*

en contacto con esta institución ó pouco de chegar ó Uruguai, sen darlle unha maior transcendencia. Así nolo relata nas páxinas 489-490 das *D.T.L.*, nas que opina sobre o Centro: “[...] *que desenrolara unha grande actividade durante a nosa guerra e que seguía a traballar a prol da restauración da democracia en España. Publicaba un periódico, ‘Lealtad’, e organizaba conferencias e outros actos para manter o entusiasmo e a esperanza, en estreito vencellamento coa institución irmá de Buenos Aires*”. Ata aí parece ir todo normal, inclusive máis adiante, nas páxinas 562, 595-596 das *D.T.L.* comenta que el colaborou co Centro impartindo algún que outro relatorio.

Polo que resulta realmente abraiante, novidoso e esclarecedor o que nos atopamos no tempo da nosa estadía en Montevideo, durante a cal tivemos a honra de poder enriquecernos co maxisterio do profesor Carlos Zubillaga, o meirande galeguista de Sudamérica e posiblemente tamén un dos maiores de Galicia, que nos serviu de guía para seguir os pasos uruguaiois de Tobío. Grazas ó noso cicerone tivemos a oportunidade de traballar, entre a numerosa e valiosa información que nos proporcionou, cos fondos que se conservan na Facultade de Humanidades e Ciencias da Educación da Universidade da República, pertencentes ao Centro Republicano Español de Montevideo. Mergullados neses materiais ollamos con certa perplexidade, dado que para nada é mencionado nas súas *D.T.L.*, que Tobío si resultou ter un labor relevante no CRE, algo que deseguido pretendemos amosar.

6.1.3. Participacións en cargos directivos e Comisións

Entrando en materia, observamos que xa dende o momento fundacional do CRE atópase o nome de Lois Tobío na primeira das súas actas⁵¹⁸, Arquivo do Centro

Republicano Español. Montevideo, Facultade de Humanidades e Ciencias de la Educación, xuño de 2003, pp. 2 e 3. O Centro Republicano Español de Montevideo nace en febreiro de 1941 da unión dos disidentes da Casa de España e os membros do Círculo Republicano Español. Os seus estatutos foron aprobados en novembro dese mesmo ano. Vexamos as súas finalidades: “a) *reunir a los españoles y amigos de España dispuestos a sostener y a difundir principios republicanos y democráticos dentro de una organización federal como forma básica de gobierno en España; b) propender a la difusión de la cultura científica y artística española; c) procurar el mejoramiento económico, moral y cultural de los españoles residentes en el Uruguay y crear entre ellos y con los demás españoles residentes dentro y fuera del territorio español los más estrechos vínculos de solidaridad*”. Os fondos do CRE foron doados en agosto de 1991 á Facultade de Humanidades e Ciencias da Educación da Universidade da República para que esta gardase o seu legado bibliográfico nun centro de ensinanza superior no que puidese ser accesible para o desenvolvemento de tarefas de investigación e docencia.

⁵¹⁸ Cabería distinguir agora acó entre as referencias directas, asistencia de Tobío ás reunións do CRE e indirectas, número de veces que o seu nome aparece reflectido nas actas da Institución. No tocante ó primeiro caso –atrévemonos a vulgar que a baixa presenza deste *in situ* débese ás diversas ocupacións profesionais do de Viveiro–, deixamos a mostra das reunións nas que participou en primeira persoa: *ACRE, LACD*, libro nº 4, acta nº 124, sesión do 1 de decembro do 1943. *ACRE, LACD*, libro nº 4, acta nº

Republicano Español [ACRE]. Libro de Actas do Consello Directivo [LACD]. libro nº 1, acta nº 4, sesión do 14 de febreiro de 1941, p. 2. Nesta acta fundacional figura Tobío como integrante dunha das Comisións creadas para o bo funcionamento e persecución dos obxectivos da institución recentemente creada, a Comisión de Acción Política. Ademais non deixemos de lado que Lois Tobío áchase na nómina de socios fundadores⁵¹⁹ do CRE, en concreto adxudícaselle o número 235. Actuando no mesmo, aínda que de forma efémera, en calidade de secretario⁵²⁰ —tarefa para a que parece ser tivo sempre ó longo da súa vida especial predisposición—. A pesar diso, este dimite ó pouco do seu posto, feito que será unha tónica na especial relación que mantivo co CRE, deixando a secretaría: “[...] *por sus absorbentes ocupaciones como por su calidad de exiliado, que le vedaría, dada su desvinculación con los medios del país, el poder desempeñarse convenientemente*”. Paradoxalmente, isto non será óbice para asumir, case que decontado, a presidencia da Comisión de Prensa e Propaganda, responsable como veremos da edición de *Lealtad* (ACRE. LACD. Libro nº 4, acta nº 124, sesión do 1 de decembro de 1943, p. 511).

A miúdo dise que o home é o único animal que tropeza dúas veces na mesma pedra, e practicamente un ano despois de dimitir coma secretario, Tobío resulta elixido de novo como membro do Consello Directivo⁵²¹, pola única lista que se presenta ás eleccións, “Recuperación Republicana”. Neste caso a función a desenvolver sería a de vocal, posto que comprobamos que xa non é presidente da Comisión de Prensa e

125, sesión do 15 de decembro de 1943. ACRE, LACD, libro nº 4, acta nº 126, sesión do 19 de decembro de 1943. ACRE, LACD, libro nº 4, acta nº 127, sesión do 22 de decembro de 1943. ACRE, LACD, libro nº 4, acta nº 129, sesión do 5 de xaneiro de 1944. ACRE, LACD, libro nº 4, acta nº 130, sesión do 12 de xaneiro de 1944. ACRE, LACD, libro nº 4, acta nº 131, sesión do 26 de xaneiro de 1944. ACRE, LACD, libro nº 4, acta nº 134, sesión do 2 de febreiro de 1944. ACRE, LACD, libro nº 4, acta nº 136, sesión do 24 de febreiro de 1944. ACRE, LACD, libro nº 4, acta nº 142, sesión do 10 de abril de 1944. ACRE, LACD, libro nº 4, acta nº 151, sesión do 21 de xuño de 1944. ACRE, LACD, acta nº 167, libro nº 4, sesión do 15 de novembro de 1944.

⁵¹⁹ ACRE, LACD, libro nº 1, acta nº 5, sesión do 14 de marzo de 1941, p. 33.

⁵²⁰ ACRE, LACD, libro nº 4, acta nº 121, sesión do 17 de novembro de 1943, pp. 501-502. Lois Tobío é elixido secretario e, polo tanto, parte integrante do novo Consello Directivo do Centro, pois preséntase na lista “Por la República”, a única que concorre. Ollamos que exerce dúas veces máis coma secretario, mentres non se lle atopa un recambio. ACRE, LACD, libro nº 4, acta nº 122, sesión do 19 de novembro de 1943, pp. 503-504. Onde Tobío exerce como secretario *ad. hoc.* E, ACRE, LACD, libro nº 4, acta nº 123, sesión do 24 de novembro de 1943, p. 505 e 508. Participa *ad. hoc.* de novo, pero xa non asina Lois Tobío a acta.

⁵²¹ ACRE, LACD, acta nº 167, libro nº 4, 15 de novembro de 1944, p. 659.

Propaganda⁵²². Inda así, pouco lle dura este novo posto a Tobío, ó que renuncia⁵²³ en menos dun mes. Non sen antes ser nomeado agora membro da Comisión de Cultura.

Nin deste xeito as súas funcións nas Comisións acaban aí, e Lois Tobío aparece novamente nunha acta do CRE, esta vez en 1951, transcorridos sete anos do seu anterior nomeamento, como membro da Comisión de Prensa⁵²⁴, inda que para non perder pé, dimitirá da mesma en menos de dous meses.

6.1.4. Colaboracións en radio, prensa e algunha conferencia

A valía e a talla intelectual de Lois Tobío non pasou desapercibida para os membros do CRE, os que intentaron dende un primeiro instante que o viveirense se implicara activamente nas actividades do Centro.

Fóra dalgunha que outra proposta de participación illada⁵²⁵, cumprida ou non —resaltamos que algunha das propostas aparecen mencionadas nas actas e non se volve saber máis delas—, as colaboracións máis destacables de Tobío no CRE, refírense á faciana xornalística deste. Tanto para levar a cabo proxectos na prensa escrita como na radiofónica, os membros do CRE póñense en mans do de Viveiro.

Xa que logo, no eido da radio o Consello Directivo do CRE confía en Lois Tobío e Rodolfo Obregón para dirixir, a cambio da debida retribución, o programa

⁵²² *ACRE, LACD*, acta nº 168, libro nº 4, 21 de novembro de 1944, p. 661. Lois Tobío xa non é presidente da Comisión de Prensa e Propaganda, agora o responsable é José Luis Coello.

⁵²³ *ACRE, LACD*, acta nº 170, libro nº 5, sesión do 13 de decembro de 1944, pp. 669 e 670. Ollamos que na mesma acta en que se acepta a dimisión de Tobío coma vocal, este intégrase na Comisión de Cultura.

⁵²⁴ *ACRE, LACD*, acta nº 3/51, libro nº 9, sesión do 27 de xaneiro de 1951. Lois Tobío membro da Comisión de Prensa, xunto con Manuel Meilán e Antón Crestar. Posteriormente, *ACRE, LACD*, acta nº 6/51, libro nº 9, sesión do 2 de marzo de 1951. Tobío dimitte como integrante da Comisión de Prensa.

⁵²⁵ Véxanse as seguintes propostas de participación feitas a Lois Tobío: *ACRE, LACD*, nº 1, acta nº 12, sesión do 20 de maio de 1941, p. 82. Tobío é proposto para participar nunha homenaxe en memoria do bombardeo de Almería. Xunto con Emilio Frugoni e Roberto Ibáñez. Aínda que o Señor Cancela, ex secretario do Centro dubida da eficacia dun acto puramente oratorio como o previsto. *ACRE, LACD*, libro nº 4, acta nº 125, sesión do 9 de decembro de 1943, pp. 515-516. O Comité Contra el Eje y sus Aliados, a favor da ruptura de relacións entre o Uruguai e o réxime de Franco, convida ó CRE para que tome parte dunha audición radial co gallo do segundo aniversario da fundación do primeiro. O CRE designa para a mesma a Lois Tobío. *ACRE, LACD*, libro nº 4, acta nº 145, 26 de abril de 1944, p. 595. A proposta da Comisión de Fomento e Organización Social opta pola organización dunha audición radial, titulada *La Palabra*, a cal estaría dirixida polo presidente da Comisión de Prensa e Propaganda, o señor Lois Tobío, trasladándose a dita Comisión de Prensa o informe. *ACRE, LACD*, libro nº 4, acta nº 153, 12 de xullo de 1944, p. 619. Tobío é designado como integrante dunha Comisión do CRE que se propón facer un Congreso xunto con Italia Libre e Francia Libre. (Inda que no, *ACRE, LACD*, libro nº 4, acta nº 161, 4 de outubro de 1944, pp. 644-645. Lois Tobío queda fóra finalmente da delegación española encargada da celebración de dito evento). *ACRE, LACD*, acta nº 177, libro nº 5, sesión do 7 de febreiro de 1945, p. 695. Celébrase o aniversario da I República o 11 de febreiro no hotel Las Palmas, e quérese que Tobío colabore xunto con Gustavo Gallinal. Pero finalmente Tobío amosa a súa imposibilidade de asistir. *ACRE, LACD*, acta nº 7/52, libro nº 10, sesión do 21 de marzo de 1952. Lois Tobío é proposto para facer un artigo conmemorativo do aniversario da II República. Dito artigo irá asinado pola Comisión de Prensa.

“Hora de España”⁵²⁶, de Radio Ariel. Ó parecer, e segundo sempre as actas do CRE, a audición botará no ar uns dous anos e medio facendo propaganda do movemento republicano e das actividades do Centro, ata que en xuño de 1944, e despois de sufrir unha serie de recortes⁵²⁷, a dirección de Radio Ariel decida suspendelo *sine die*.

Pero a colaboración na radio verase complementada coa función, tamén retribuída, de redactor dunha páxina que o CRE contrata no xornal *España Republicana*⁵²⁸, órgano do veciño Centro Republicano Español de Bos Aires. Tobío foi o responsable dos contidos⁵²⁹ que cada semana se expuñan en dita páxina, dando boa conta das actividades producidas á outra beira do Prata, nos seis meses que durou o contrato co Centro bonaerense.

Pasado ese tempo, e dado que o acordo non tivo posibilidades de prolongarse, o CRE perdía a súa páxina e, por consecuencia, Tobío o seu posto de redactor, porque *España Republicana*⁵³⁰, xunto con *El correo de Asturias* e *Galiza*, resultou suspendida polo goberno arxentino. A consecuencia disto, o CRE ponse mans á obra na busca dunha solución a través da Comisión de Prensa, que por aquel entón aínda era presidida polo propio Lois Tobío. A alternativa que albisca o Centro, por recomendación do sr. Venegas⁵³¹, director do homónimo bonaerense, é a de sacar ó prelo en Uruguai (no CRE de Montevideo) unha publicación. De aí, o nacemento de *Lealtad: órgano do Centro*

⁵²⁶ ACRE, LACD, libro nº 2, acta nº 37, sesión do 10 de decembro de 1941, pp. 191 e 197. Dise que o espazo principiará a vindeira semana, pero na acta nº 41, libro nº 2, da sesión do 7 de xaneiro de 1942, p. 209, menciona que finalmente comezou ese mesmo día 7 de xaneiro.

⁵²⁷ ACRE, LACD, libro nº 4, acta nº 138, 8 de marzo de 1944, p. 576. Malia que se quere que o espazo do programa se vexa ampliado, co gallo dos actos que conmemoran en abril o aniversario da II República, e sexa así diario a partir de dita data e durante un mes. Finalmente óptase por agardar a que Tobío se reintegre ás sesións do Consello, posto que é o presidente da Comisión de Prensa, e resulta ser o responsable do citado espazo. Inda que o propio Lois Tobío entrega un informe como responsable da devandita Comisión que bota por terra todo o suxerido con anterioridade, ACRE, LACD, libro nº 4, acta nº 151, 21 de xuño de 1944, p. 615. Manifesta Tobío ó tocante: “[...] después de venirle siendo retaceado el espacio que tenía en un principio, por la dirección de la Radio, últimamente ha sido indefinidamente suspendida. Entiende que puede reorganizarse de nuevo, para lo que encontraría la buena voluntad de la aludida dirección; pero descarta que pueda seguir ocupándose de la misma, en la misma forma que lo hiciera anteriormente. No obstante, está dispuesto a colaborar en la medida de sus posibilidades”.

⁵²⁸ ACRE, LACD, libro nº 3, acta nº 100, sesión do 22 de maio de 1943, pp. 424-425.

⁵²⁹ O espazo contratado, de duración semanal, comeza en xuño de 1943 e dura ata finais de decembro dese mesmo ano. Non nos atrevemos a incluír entre o catálogo de obras tobianas, por nós elaborado, os artigos contidos nesas páxinas, inda que saibamos certamente, grazas ás actas do CRE, que Lois Tobío era o redactor da páxina, posto que os artigos alí contidos non posúen unha rúbrica e constitúen unha auténtica miscelánea de efemérides, homenaxes, festas, cursos... En cambio, si incluimos no catálogo un artigo *España Republicana*, copia dun publicado en *El Día*, que Tobío si asina.

⁵³⁰ ACRE, LACD, libro nº 4, acta nº 127, sesión do 22 de decembro de 1943, p. 526.

⁵³¹ ACRE, LACD, libro nº 4, acta nº 128, sesión do 19 de decembro de 1943.

*Republicano Español de Montevideo*⁵³², no cal Tobío asinará algunha participación esporádica⁵³³.

No relativo ós relatorios que Lois Tobío deu no CRE, cómpre citar que o primeiro deles dátase o 23 de xuño de 1943, co título “Dos Puntas de Europa”⁵³⁴. Máis tarde, Tobío rememorarán a figura do noso guieiro máis ilustre, Castelao⁵³⁵, cunhas verbas nun homenaxe ó de rianxo, o 26 de xullo de 1952. Por último, Tobío pronuncia no CRE a conferencia “La lucha del pueblo gallego por su libertad”⁵³⁶, pronunciada o 14 de xullo de 1956.

⁵³² *ACRE, LACD*, libro nº 4, acta nº 129, sesión do 5 de xaneiro de 1944, p. 541-542. Lois Tobío comenta como presidente da Comisión de Prensa que o Consello Directivo do CRE debe designar unha Comisión de Periódico, posto que a que el preside ten outras funcións e atribucións. Por outra parte, tamén sinala que el mesmo non se poderá integrar na dita Comisión de Periódico, porque estará moi ocupado durante unha tempada.

⁵³³ Xa mencionamos no catálogo de escritos de Lois Tobío as colaboracións que rubricou para *Lealtad*. Pero o caso é que, no tocante á primeira participación do viveirense, atopámonos perante un feito ben curioso. En concreto, nunha das cartas, que con xenerosidade nos cedeu Constanza Tobío Soler, que aparece encabezada co timbre da dirección do xornal *Lealtad* e asinada por Enrique Morayta membro do CRE. Este, na misiva datada o 29 de setembro de 1945, diríxese a Tobío, aínda descoñecendo se recibe o citado xornal, mais seguro de que non o le, coa intención de que lle achegue unha colaboración firmada para un número extraordinario que se propón sacar o día 9 –o normal é que fose do mes seguinte, é dicir, outubro, vista a datación da carta de Morayta. O chocante do caso non é que dubide Enrique Morayta de se Lois Tobío recibe e/ou le o xornal, inda que Morayta asegura que agora lle relacionara eses dous cabos soltos, senón que lle pide unha colaboración para o mencionado día 9, e lembremos que falamos dunha epístola con data do 29 de setembro de 1945, cando xa o día 15 dese mesmo mes (setembro) ollamos un artigo asinado por Lois Tobío, copia, todo hai que mencionalo, dun publicado no *El Día*, titulado, “España y la Monarquía”. Polo que xulgamos ou que a data que figura na carta é errónea, ou que as suposicións e peticións de Morayta son de todo desacertadas, de tal xeito que o ignorante é realmente el mesmo, posto que Tobío si que publicou no xornal con anterioridade á fecha na que se lle envía a petición de colaboración.

⁵³⁴ *ACRE, LACD*, libro nº 3, acta nº 104, sesión do 23 de xuño de 1943, p. 437. *Vid.* tamén, *D.T.L.*, p. 562.

⁵³⁵ *ACRE, LACD*, acta nº 21/52, libro nº 10, sesión do 25 de xullo de 1952. Tobío fala xunto con Francisco Bergós Ribalta e Roberto Gómez. Pode ollarse un extracto das palabras de Lois Tobío, en *Lealtad*, 11 de agosto de 1952, pp. 5 e 7.

⁵³⁶ *ACRE, LACD*, acta nº 29, libro nº 14, sesión do 14 de xuño de 1956, p.3. Coméntase que Tobío comprometeuse para dar unha conferencia sobre o tema: “La lucha del pueblo gallego por su libertad. Ó igual que en *ACRE, LACD*, acta nº 30, libro nº 14, 21 de xuño de 1956, p. 2. Recálcase que o tema da disertación de Tobío versará sobre “La lucha pueblo gallego por su libertad”. Por outra banda, *ACRE, LACD*, acta nº 39, libro nº 14, sesión do 23 de agosto de 1956, p. 3. Fala da conferencia de Tobío, e di agora que tratou sobre o tema: “Galicia y la libertad”. Finalmente, con ese título aparece nun orixinal inédito que nos cedeu Constanza Tobío. Denominación que se repite de novo na *ACRE, LACD*, libro nº 14, Asamblea General Ordinaria celebrada o 8 de novembro de 1956, p. 7. Onde se fan os seguintes comentarios laudatorios sobre as verbas de Lois Tobío: “El Dr. Tobío en su disertación hizo una magnífica descripción de las distintas etapas vividas por el pueblo gallego, desde Gelmirez hasta el advenimiento de la República, dentro de lo cual el pueblo gallego, por libre expresión de su voluntad se declaró Estado Autónomo, al igual que Cataluña y Euskadi.–La conferencia del Dr. Tobío, a la que asistió gran número de asociados y público fué frecuentemente aplaudida”. Inda que o tema poida parecer puramente nominal, para nós resulta importante, porque lembremos que somos responsables do primeiro catálogo que se fai dos escritos de Lois Tobío, e non é o mesmo que esteamos falando dun mesmo relatorio, que de dous. Para rematar, só nos queda dicir que nas *D.T.L.*, pp. 595 e 596, onde se comenta que o CRE lle enviou unha nota de agradecemento polas súas palabras, Tobío menciona tamén que a conferencia foi encol de “La lucha del pueblo gallego por su libertad”.

6.1.5. Lois Tobío Axente Oficioso da República no Uruguai

Malia o relatado, o asunto máis relevante que Tobío afrontou no seu tempo como integrante do CRE⁵³⁷ foi o referido á súa designación como Axente da II República⁵³⁸ española en terras uruguaias.

Para seguir clara e sucintamente os acontecementos debemos recorrer outra vez ás actas do CRE. Segundo estas⁵³⁹: “[...] *el Sr. Presidente [José Mora Guarnido] da cuenta que, de los cambios de ideas surgidos para la designación de un delegado en el Uruguay que administre la concesión de la credencial de adhesión republicana creada por el Gobierno Español Extraterritorial, el Dr. Manuel Blasco Garzón ha procedido a nombrar para ese cargo al asociado Dr. Luis Tobío [...]*”.

Inda que ó pouco tempo parece que as cousas non camiñaban polo vieiro determinado ou así se deduce da petición dalgúns membros do CRE⁵⁴⁰: “*Se aprueba una propuesta del Sr. Calvo en el sentido de que la Mesa, el presidente de la Subcomisión de Acción Republicana Sr. Añón y el Dr. Mora como conocedor del problema para que se solicite una entrevista con el Dr. Tobío al objeto de cambiar impresiones sobre el particular*”. A mala marcha do asunto confírmase cando Tobío dimite do cargo⁵⁴¹. Velaí de esguello as causas que deron corpo á renuncia de Lois Tobío⁵⁴²:

“El Sr. Cabal dice que [...] cuando el Dr. Blasco Garzón fue designado como delegado del Gobierno para la América del Sur se personó en Montevideo visitando el Centro y poniéndose a disposición del mismo para la designación del Subdelegado. Hubo reuniones y propuestas y después se designó al Dr. Luis Tobío. [...] Entre las cosas que el Centro no puede dejar pasar está el que venga una Comisión prestigiosa a la toma de posesión del mando del Presidente y Vicepresidente de la República y otro asunto de interés es el reanudar la campaña

⁵³⁷ Cabe mencionar que vistas as actas do CRE, dende a súa fundación ata finais do ano 1964 –lémbrese que Tobío marcha de Uruguai nos derradeiros meses de 1962–, non atopamos por ningures a baixa de Lois Tobío como membro do Centro, e a última vez que constatamos unha referencia ó seu nome e na sesión do 8 de novembro de 1956.

⁵³⁸ Tobío pasa nas puntas dos pés por este tema nas súas *D.T.L.*, pp. 564-565, e soamente menciona que deixou o cargo porque iso non marchaba, de pouco servía e eran moitas as ocupacións que o absorbían. Por iso, co gallo de afondar máis no tema, achegaremos unha serie de valiosas e inéditas cartas dalgúns dos representantes no exilio do Goberno Republicano Español e do propio Lois Tobío, das que reproduciremos algunha no anexo deste capítulo, para que nos dean algo máis de luz sobre o mesmo.

⁵³⁹ *ACRE. LACD*, libro nº 6, acta nº 232, sesión do 10 de xuño de 1946, pp. 835-836.

⁵⁴⁰ *ACRE. LACD*, libro nº 6, acta nº 247, sesión do 15 de novembro de 1946, p. 865.

⁵⁴¹ *ACRE. LACD*, nº 6, acta nº 248, sesión do 25-11-1946, pp. 868-869. En realidade, convén aclarar que este abandona o seu posto o 21 de novembro, catro días antes, data na que asina a súa renuncia e lla comunica a Blasco Garzón. Pero a carta de dimisión é lida na sesión do 25 de novembro.

⁵⁴² *ACRE. LACD*, nº 6, acta nº 251, sesión do 16-12-1946, pp. 882-883.

proruptura pidiendo a los diputados amigos que visiten al Presidente estimulándolo a ello [...] el Sr. Cárdenas dice que el anterior sub-delegado Dr. Tobío manifestó que esas actuaciones que se indican como posibles por el Centro, no entraban en sus atribuciones las que se limitaban a la expedición de las cédulas de identidad republicana [...]”.

Polo que brevemente albiscamos, o Delegado do Goberno da República Española en América do Sur, Manuel Blasco Garzón, acude ós membros do CRE⁵⁴³ para que estes lle presten a súa axuda e lle faciliten o nome dunha persoa que se encargaría, baixo a delegación do propio Blasco Garzón, da administración e concesión da credencial de adhesión republicana. Os representantes do CRE fan as súas propostas, pero Blasco Garzón escolle a Lois Tobío para tal labor. Suponse, porque en ningún momento se menciona como argumento a favor da elección do de Viveiro, que pesa nesta a súa vinculación e cargos exercidos nos gobernos Republicanos de Valencia e Barcelona. Aparte de que o Presidente do Consello de Ministros e Ministro de Estado era José Giral, o cal, lembremos, xa fóra superior de Tobío cando este se integrou tras volver de Bulgaria no Ministerio de Estado.

Xa que logo, Lois Tobío é nomeado Delegado Oficioso do Goberno da República Española —algo que descubriremos nos anexos que se presentan a continuación— o 6 de xuño de 1946. Pero non se quere que Tobío exerza en solitario o cargo. Por este motivo, Manuel Blasco Garzón opta por que se cree unha Comisión, na que aparte de Tobío, o cal lle solicita a súa axuda para recrutar ós comisionados,

⁵⁴³ As queixas por parte dos membros do CRE son constantes no tocante á actitude de Blasco Garzón e ás atribucións reais do posto que Tobío exerceu, polo que entre eles fan un continuo intercambio de opinións sobre o proceder do Delegado Republicano e os axentes designados por este, en canto ó modo de afrontar a causa republicana. Isto óllase en varias reunións informativas con Tobío, tras abandonar este o cargo, *ACRE, LACD*, libro 6, acta nº 248, sesión do 22 de novembro de 1946, pp. 868-869 e *ACRE, LACD*, libro 6, acta nº 249, sesión do 2 de decembro de 1946, p. 872. No mes seguinte as presións continúan e tamén as pexas pola falta de información e ausencia dun contacto máis directo co Goberno Republicano, *ACRE, LACD*, libro 6, acta nº 250, sesión do 9 de decembro de 1946, pp. 877-878. Constatándose de novo en *ACRE, LACD*, libro 6, acta nº 251, sesión do 19 de decembro de 1946, pp. 881-885. Dende algúns do membros do CRE opínase que non se debía pasar sen unha representación do goberno republicano, ben sexa Delegación ou Subdelegación. Certos membros do Centro falan de abordar temas que en realidade serían competencia do Delegado do Goberno Republicano, e temen mencionarlle a Blasco Garzón o problema da ausencia de representante trala dimisión de Tobío, posto que non queren premelo e que pense que certas faccións do Centro fan campaña para facerse co posto vacante do de Viveiro. Inda que, por outra banda, quéixanse de que a función do Subdelegado soamente sexa a da expedición de cédulas, polo que ven nisto unha certa pasividade e falta de compromiso cos labores que aspiran levar a cabo. Tamén se deduce das verbas aquí contidas que Blasco Garzón parece non representalos e fainos de menos, feito que se percibe en que o mesmo Garzón comunique a dimisión de Lois Tobío un mes despois e por carta, —*ACRE, LACD*, libro 6, acta nº 252, sesión do 23 de decembro de 1946, pp. 888-889—, cando este último xa lla manifestase ós membros do CRE pola súa conta e ó mesmo tempo que a Blasco Garzón.

participasen dous membros máis do CRE: Avelino G. Entrialgo⁵⁴⁴ e Xosé María López⁵⁴⁵. O primeiro rexeita integrar dita Comisión porque soamente responde ante os mandatos da súa organización, a Confederación Nacional do Traballo, polo que sen a autoridade da mesma, non estaría facultado para ocupar cargo algún. En canto a Xosé María López, o cal era Presidente da Cámara de Comerciantes Republicanos Españóis, este alude a súas moitas actividades para refugar as súas tarefas na Comisión.

En canto ós motivos da renuncia do viveirense, ademais das súas múltiples ocupacións e das dúbidas sobre a utilidade real da súa función como Axente Oficioso, conta tamén algo que non resultaba axeitado para Tobío: o feito de que os Axentes Oficiosos da República⁵⁴⁶ no Uruguai, Chile, Bolivia e Paraguai tivesen como intermediario da súa comunicación co Ministerio de Estado a Blasco Garzón, quen residía en Bos Aires, e non tiña liña directa co mencionado Ministerio, senón que debía á súa vez mandar os seus informes e correspondencia ó Embaixador da República en México.

Por outra banda, as verdadeiras funcións⁵⁴⁷ —véxase no anexo os nove puntos da Circular Nº I do Ministerio de Estado sobre a misión dos Axentes Oficiosos da República— que se lle encomendaran a Lois Tobío excedían con moito a simple expedición de cédulas de adhesión á causa republicana. O que sumado ó dito con anterioridade, e seguramente ás presións dalgúns membros do CRE, fai que dimita ós cinco meses do seu nomeamento.

Pese á renuncia do seu cargo a finais do ano 46, Tobío recibe aínda durante algúns meses de 1947 comunicacións dos membros do Goberno Republicano que lle van informando do seu proceder e cambios, coma se este nunca tivese deixado as súas funcións, de seguro, como boa proba da estima cara a el por parte dos representantes republicanos⁵⁴⁸.

⁵⁴⁴ Carta de Avelino G. Entrialgo, Montevideo, 7 de xullo de 1946, dirixida a Manuel Blasco Garzón.

⁵⁴⁵ Carta de Lois Tobío, Montevideo, 18 de xullo de 1946, enviada a Manuel Blasco Garzón.

⁵⁴⁶ Carta de M.G. de Miranda, París, 21 de agosto de 1946, destinada a Manuel Blasco Garzón.

⁵⁴⁷ Tamén deben terse en consideración na decisión de Lois Tobío as cartas enviadas dende París, o 14 de novembro de 1946, unha semana antes de que el dimitise, polo Ministro de Facenda, Augusto Barcia na que lle reflicte a este sobre a non observancia dos acordos financeiros contraídos co goberno franquista.

⁵⁴⁸ Outra mostra do aprecio e do peso que tiña a figura de Lois Tobío dentro dos exiliados republicanos en Sudamérica vese nunha carta enviada dende México, o 2 de setembro de 1950, polo presidente do Ateneo Español nese país, Joaquín D'Harcourt. Na mesma solicítaselle licenza para poder contar coa súa adhesión na elaboración dun texto en apoio á causa republicana que o Ateneo pensaba mandar á Asemblea das Nacións Unidas.

6.1.6. Retrato dun home sempre implicado

Tanto en España como no seu periplo polo desterro, Lois Tobío deu sempre boa proba de ser un home que deixou unha fonda pegada, porque se mergullaba en todo tipo de actividades políticas, culturais, sociais, educativas... Sempre e cando, claro, estas fosen fieis ós seus ideais e compatibles co seu modo de vida.

Tobío destacou por amosarse coma un perfecto executor e home de confianza, asemade porque, como bo diplomático, sabía cando e cómo dicir non, expresando os seus pensamentos de forma circunspecta pero decidida, sen agochar a cabeza, inda que iso supuxese renunciar a postos importantes. Consideraba iso como preferible, como bo galego de lei, antes que traizoarse a el mesmo e ós que lle adxudicaran algún tipo de responsabilidade. Porque poñer sempre o cen por cen do seu celo persoal e profesional constituíu unha das súas marcas máis distinguidas durante toda unha andaina que nunca pandou cara ás obras a medio facer.

6.2. Anexos

6.2.1. Carta de Manuel Blasco Garzón

En uso de las facultades de que estoy investido y como Delegado del Gobierno de la República en América del Sur, tengo el honor de designar a Vd. Delegado de mi autoridad en la República Oriental del Uruguay confiándole expresamente cuanto se refiere a la organización y distribución de la Cédula de Adhesión, para cuyo efecto será auxiliado por una junta consultiva cuyos miembros he designado en esta fecha.

Buenos Aires, 6 de junio de 1.946.

MANUEL BLASCO GARZON

6.2.2. Carta de José Giral

Por la presente queda acreditado el Ilmo^o Señor Don Luis Tobío y Fernández como Delegado Oficioso en Uruguay, del Gobierno de la República Española y se le autoriza para llevar a cabo las gestiones que estime oportunas en beneficio del mayor éxito de su misión ante el Gobierno y las autoridades del Uruguay y los españoles republicanos residentes del país.

París a veinte de agosto de mil novecientos cuarenta y seis.

EL PRESIDENTE DEL CONSEJO

MINISTRO DE ESTADO

José Giral

6.2.3. Circular nº 1 do Ministerio de Estado

MINISTERIO DE ESTADO

Circular Nº I

Es copia

El creciente número de agentes oficiosos del Gobierno de la República hace necesario dictar normas generales que guíen su actuación. En su virtud el Excmo Señor Presidente del Consejo y Ministro de Estado se ha servido aprobar las siguientes, que no deberán ser interpretadas con un criterio rígido, sino aplicadas con arreglo a las circunstancias de cada país.

- 1) La misión principal de los agentes oficiosos consiste en preparar la obtención del reconocimiento del Gobierno de la Republica por parte de los Gobiernos de los paises donde residan.
- 2) A este fin procurarán ante todo entrar en contacto con los medios oficiales, en especial con los Ministerios o Secretarias de Relaciones Exteriores.
- 3) Una vez conseguido el contacto, procurarán con la necesaria discreción ser reconocidos como representantes del Gobierno de la República por las autoridades y conseguir que estas y en especial los Departamentos de Asuntos Exteriores traten con ellos, con exclusión de toda otra persona, los asuntos de caracter político y diplomático relativos al Gobierno de la República. De ser posible, deberán tratar de conseguir que se les dé, por lo menos, el mismo trato que recibieron los agentes oficiosos de Franco durante la guerra civil.
- 4) Según aconsejen las circunstancias, procurarán gestionar, como última etapa anterior al recononocimiento del Gobierno de la República, el rompimiento de toda clase de relaciones entre el Gobierno del pais donde residan y la España de Franco.
- 5) Los agentes deberan tener en cuenta, en todo momento que la actividad que desarrollan no es una actividad diplomática practicada en circunstancias normales y que, en consecuencia, no es, en absoluto necesario que su caracter de agentes oficiosos sea del dominio público ni que la prensa se ocupe de sus actividades.

- 6) Las circunstancias en que se encuentran las colonias de refugiados hacen extraordinariamente deseable que los agentes oficiosos se abstengan de toda participación en las polémicas y controversias entre ellos planteadas, salvo con objeto de atenuarlas o eliminarlas.
- 7) En la medida de lo posible, los agentes procurarán informar de antemano al Ministerio de las gestiones que hayan de emprender y, en todo caso, informarán de ellas al Ministerio a la mayor brevedad posible.
- 8) Procurarán también mantener informado en todo momento al Ministerio de la situación política general del país y de modo especial de la actitud del Gobierno y de la opinión pública respecto del problema de España.
- 9) Igualmente procurarán, con la máxima discreción, influir en los medios directores de la opinión—prensa, radio, etc.— con objeto de que se trate del problema español y se exponga con la imparcialidad y la objetividad que son a la larga la garantía más segura de nuestra causa.

Lo que de Orden del Excmo Señor Presidente del Consejo de Ministros y Ministro de Estado digo a V.E. para su conocimiento y efectos oportunos.

Paris 21 de Agosto de 1946

6.2.4. Carta de Manuel Blasco Garzón

Buenos Aires 13 de Septiembre de 1946

Sr. D.

Luis Tobío

MONTEVIDEO

De mi consideración:

Tengo el honor de reiterar a V. las recomendaciones del gobierno republicano sobre los puntos que a continuación le expreso:

CÉDULAS DE ADHESIÓN: El Ministro de Hacienda interpretando los deseos que le expusiera en razonado informe ha dictado un decreto que establece que la cedula de adhesion podrá adquirirse a estos tres precios: diez pesos moneda nacional argentina o su equivalente; cinco pesos y dos pesos respectivamente. La primera es la normal; la segunda la que deben y pueden adquirir los empleados, profesionales y en general, la clase media; la tercera es exclusivamente para los obreros. Esta facilidad hará seguramente más eficaz su labor a los efectos de la recaudación. Lo acordado hoy no empece a los donativos voluntarios que rebasan la suma de diez pesos y que se harán constar en el documento como hasta ahora.

El decreto autoriza a expedir cédulas de honor a españoles que hayan prestado servicios eminentes a la República. Si hay alguna propuesta en este sentido que sea objeto de unánime consenso, se servirá V. decirmelo por escrito, con expresión de sus fundamentos.

TARJETAS POSTALES: Será conveniente que se extreme el envío del mayor número de tarjetas postales por correo aéreo. Sin embargo, como ahora hay un plazo mayor para la reunión de la Asamblea que será el 23 de Octubre, pueden enviarse numerosas tarjetas por correo postal ordinario, que solo han de menester con sobres o sin él, un modestísimo franqueo. Excito el celo y, para rotundo éxito y le manifiesto que podrá pedir urgentemente las tarjetas que desée que les enviaremos al precio de \$ 2.50 (dos pesos con cincuenta centavos) argentinos cada cien.

OTRAS GESTIONES: La carta del Sr. Giral al Sr. Morales intelectual Portorriqueño debe ser puesta en conocimiento de los intelectuales libres de ese país. Conseguir de ellos que se solidaricen con la República Española no será empresa difícil si V. pone en el asunto su prestigio, su autoridad y su buena voluntad.

Debe insistir mucho en que el 23 de Octubre las entidades científicas, culturales y políticas se dirijan por telegrama a la U.N. pidiendo justicia para España.

Ratificando mis anteriores comunicaciones le saludo en espera de sus informes.

Suyo s.s.

MANUEL BLASCO GARZON

6.2.5. Carta de Luis Tobío

Montevideo 21 de noviembre de 1946

Sr. Dr. Manuel Blasco Garzón.

Buenos Aires.

Mi distinguido amigo:

Viéndome imposibilitado, a causa de mis muchas ocupaciones, recientemente incrementadas, para dedicar todo el tiempo necesario al buen desempeño del cargo de agente del Gobierno de la República española, no decidido presentar ante Vd. Renuncia irrevocable del referido cargo.

A la espera de que Vd. me indique el destino que debo dar al material que había recibido y al importe de las tarjetas que Vd. me había enviado, le reitero las seguridades de mi mayor consideración y afecto.

Luis Tobío

6.2.6. Carta de Manuel Blasco Garzón

Buenos Aires 10 de Febrero de 1947

Sr. Don
Luis Tobío
MONTEVIDEO

De mi mayor consideracion:

La crisis del Gobierno presidido por el Dr. Giral y la posible sustitución del mismo que ya parece segura aunque todavía no tenga la comunicación oficial, nos obliga a rendir al mismo cuenta de nuestras actividades en esta etapa de la marcha.

En su consecuencia pide usted que a la mayor brevedad posible me remita una nota comprensiva de los siguientes extremos.

1º.—Documentos que obran en su poder relativos a la Cédula de Identidad con expresión de la cuenta de las mismas.

2º—Gestiones que esa Delegación ha desarrollado por su iniciativa ó como consecuencia de las órdenes que haya recibido.

3º—Estado de ánimo de la colonia republicana de antigua residencia en orden a la solución del problema español.

4º.—Cualquier otra manifestación que considere necesaria para información de nuestro gobierno.

Espero su respuesta lo más inmediatamente posible.

Le saluda

MANUEL BLASCO GARZÓN

6.2.7. Carta de José Giral

París, 10 de Febrero de 1.947

Ilmo. Sr. D. Luis Tobío Fernández
Agente Oficioso de la República en Uruguay.
Montevideo.

Mi estimado amigo:

Como se le comunicó a usted oportunamente, he presentado al Excmo. Sr. Presidente de la República la dimisión de mis cargos de Presidente del Consejo y Ministro de Estado, habiendo cesado en ellos con fecha de hoy. Dentro de breves días partiré para México donde me encontrará a su entera disposición.

Al cesar en mis funciones, me complazco en darle las gracias por su eficaz colaboración y por la ayuda que siempre encontré en usted durante la gestión que me fue encomendada.

Aprovecho esta oportunidad para reiterarme suyo aftmo. Amigo que le saluda atentamente.

José Giral.

6.3. Tobío tradutor

“Un país gana sempre co coñecimento da literatura que producen as máis sonadas firmas estranxeiras No noso caso con meirande motivo, pois de camiño que coñeceríamos ises autores,conqueriríamos revalorizar a propia fala. Isto sin contar que o feito presupón un trato de reciprocidade”.

Francisco Fernández del Riego⁵⁴⁹

6.3.1. Unha desculpa inicial

Primeiramente, cabería dicir que á hora de abordar o carácter e a tarefa de Lois Tobío coma tradutor non nos propoñemos facer unha esexese nin unha interpretación comparativa dos textos orixinais e as traducións. Por dous motivos, non somos filólogos nin posuímos o don de linguas que tiña Tobío, polo que nunca poderíamos albiscar tanto o bo coma o menos bo que agromaba nas súas traducións. Aparte diso, somos conscientes que unha análise pormenorizada das composicións tobianas abondaría para dar lugar a un grande estudo autónomo, cousa afastada, cualitativa e cuantitativamente, das pequenas pinceladas e contribucións que queremos plasmar neste capítulo. Por outra banda, o que si pretendemos, aínda que sexa de esguello, é acender, nun momento dado, unha luz que nos permita visualizar con maior claridade este labor un tanto descoñecido de Lois Tobío. Consignar tan só que Tobío verteu de xeito atinado, e por distintos motivos, ó galego e ó castelán moito do mellor doutras literaturas.

6.3.2. Tradutor por supervivencia: as traducións de Tobío ó castelán

A face de tradutor en castelán de Lois Tobío, iniciada e compaxinada na súa etapa como xornalista de *El Día*⁵⁵⁰, preséntasenos máis como unha tarefa práctica, para completar un salario e que lle sirva, polo tanto, como medio de subsistencia⁵⁵¹. Deste tipo de traducións⁵⁵² dinos Tobío: “*O traballo de traductor cando se fai para sobrevivir é moi ingrato, non se valora na súa xusta medida. Agora loitase pola dignificación dese*

⁵⁴⁹ “Importancia das traduccións”, *Galicia no espello*. Bos Aires, Ediciones Galicia del Centro Gallego de Buenos Aires, p. 221.

⁵⁵⁰ A pegada das súas traducións tamén se reflicte en moitos dos seus artigos, por exemplo, sen ir máis lonxe, nos publicados no *Suplemento Dominical* de *El Día*. Porque Tobío se mergullaba e implicaba tanto nos textos traducidos que sacaba tallada do coñecementos neles contido.

⁵⁵¹ D.T.L., p. 517. Di Lois Tobío: “*Ademáis do que eu gañaba no xornal axudábame tamén con traduccións*”. Vid. onde se explica como Tobío reitera que fixo traducións en español por motivos de supervivencia. Romero, Marga, “Conversa con Lois Tobío”. *Galicien Magazin*, nº 8, novembro de 1999, p. 37.

⁵⁵² Marga Romero, *opus cit.*, p. 38.

labor e seica se reivindica o recoñecemento para o traductor dos dereitos por exemplares vendidos, se no meu tempo existise esa regra moitos cartos ía recibir polas miñas traduccións, por exemplo a de Hermann Heller”.

Dentro das doce obras⁵⁵³ traducidas ó castelán das que temos proba fidedigna da autoría de Tobío, sen lugar a dúbidas, a primeira delas é a única da que se pode afirmar que non foi completamente unha tradución feita só por motivos económicos; estámonos a referir a *Staatslehre*⁵⁵⁴ de Hermann Heller. Xa que logo, Lois Tobío achégase ó espírito da obra de Heller —da que no 1997 ía pola súa decimo sexta reimpresión, saíndo unha segunda edición en español ó ano seguinte— polo grande gozo intelectual que lle producía a obra do seu mestre; porque ademais viviu o ambiente e a época alemana de primeira man, dominaba o idioma, era licenciado en Dereito e a ciencia política e a teoría do estado eran teimas que o enchían amplamente.

O 18 de maio de 1942⁵⁵⁵, tras un ano e medio de traballo e logo dun efémero e decisivo paso por Cuba e México —alí entrará en contacto con persoeiros claves que o animan a traducir a obra—, entrega o manuscrito coa tradución da *Staatslehre*, chamada

⁵⁵³ Para non ser repetitivos, dado que ditas obras xa figuran na catalogación da obra de Tobío, optamos por poñer as mesmas a pé de páxina en orde cronolóxica de aparición das primeiras edicións en castelán das traducións:

Heller, Hermann: *Teoría del Estado*. México, Fondo de Cultura Económica, 1942.

Durant, Will: *La vida de Grecia: Historia de la civilización griega desde sus orígenes y de la del cercano oriente desde la muerte de Alejandro hasta la conquista romana, con una introducción sobre la cultura prehistórica de creta*. 2 vols. Buenos Aires, Editorial Sudamericana, 1945.

Mann, Thomas: *Oíd, alemanes: discursos radiofónicos contra Hitler*. Buenos Aires, Editorial Nova, 1945.

Roeder, Ralph: *El hombre del Renacimiento: Savanarola, Maquiavelo, Castiglione, Arentino*. Buenos Aires, Editorial Sudamericana, 1946.

Mann, Heinrich: *La juventud del rey Enrique IV*. Buenos Aires, Editorial Sudamericana, 1946.

Durant, Will: *César y Cristo. Historia de la civilización romana y del cristianismo desde sus comienzos hasta el año 325 D. de. C.*, 2 vols. Buenos Aires, Editorial Sudamericana, 1948.

Mann, Heinrich: *La madurez del rey Enrique IV*. Buenos Aires, Editorial Sudamericana, 1948.

Hesse, Hermann: *Narciso y Goldmundo*. Buenos Aires, Editorial Sudamericana, 1948.

Purdy, James: *El sobrino*. Buenos Aires, Editorial Sudamericana, 1962.

Quigley, Carrol.: *La evolución de las civilizaciones: introducción al análisis histórico*. Hermes, Buenos Aires, 1963.

⁵⁵⁴ Sobre a xestación desta tradución, véxanse as páxinas 518 e 519 das *D.T.L.* Véxase tamén con este motivo, Marga Romero, *opus cit.*, p. 38.

⁵⁵⁵ Como anécdota cabe mencionar que Tobío di que o libro sae ó prelo ó ano seguinte de rematar a súa tradución, o que suporía que a primeira edición en español da *Teoría del Estado* data de 1943, pero non é así. Temos no noso poder tódalas traducións españolas e galegas de Lois Tobío, nas súas primeiras edicións, e podemos asegurar, que no tocante á peza magna de Heller, esta publícase o mesmo ano en que Lois Tobío finaliza a súa tradución, é dicir, en 1942. Dito erro de datación aparece reproducido en *Praza das letras*[adicado a Lois Tobío], nº 2, decembro do 2006, p. 16. E tamén en, Ínsua, Emilio Xosé, “Lois Tobío, tradutor políglota e exquisito”. *A Nosa Terra*, nº 1.223, do 18 ao 24 de maio do 2006, ano XXIX, p. 11.

en español *Teoría del Estado*. A obra publicada entre moitas gabanzas⁵⁵⁶ foi ben acollida no seo da editora, o Fondo de Cultura Económica, coa que entrara en contacto durante a súa estadía en terras mexicanas, sendo o seu único traballo para a mesma.

Cabe de novo resaltar no tocante á *Teoría del Estado*, que esta non foi unha tradución feita por cartos soamente, senón algo que tocaba unha fibra persoal do viveirense. Polo que é a única tradución ó castelán de Tobío onde se fala de versión e non se usa a palabra tradución, cousa que ollaremos máis adiante nas tamén versións galegas dos *Sonetos* e *Nai Coraxe*.

No relativo a outras das traducións ó castelán realizadas por Lois Tobío, vexamos como nos relata o seu proceso nas súas *Décadas*⁵⁵⁷:

“Polo intermedio de Couceiro [Pedro] coñecemos ao médico catalán Luis Sayé [...] Sayé faloulle a Julián Urgoiti, xerente da Editorial Sudamericana que fundaran en Buenos Aires os donos da Librería Catalonia de Barcelona, exiliados tamén, por ver se me poderían comendar algunha traducción. Eles aceptaron en principio indicándome que lles propuxese algún libro que puidera ter interés e éxito editorial. E pensei que ben podería telos unha historia da Grecia clásica que mercara na Habana, ‘The Life of Greece’ de Will Durant, polo seu xeito moderno e atractivo de expoñer a historia. Propúxenlles, logo, a traducción dese libro e, despois dunha longa agarda, pois tiveran que xestionar a correspondente autorización do editor norteamericano, encargáronme o traballo que levei a cabo con afouteza e amor e no que me deu moita axuda a miña muller que estudara grego con Carles Riba en Barcelona e sabía moito de mitoloxía e etimoloxía gregas, máis ca min. Esta traducción, que levaba un prólogo feito expresamente para ela polo seu autor, foi moi ben acollida e os editores decidiran, por eso, seguir a publicar en español os outros volumes da Historia Universal do mesmo autor da que o libro de Grecia viña ser unha parte. Por eso hei traducir máis adiante o volume adicado a Roma, ‘Caesar and Christ’, e outros traductores tomarán despois ao seu cargo, cando eu xa me teña retirado desas anqueiras, os referentes ao Oriente e á Edade Media. Coa editorial Sudamericana tiven traballo seguido durante varios anos. Traducirei tamén para eles as duas partes da biografía novelada de Henri IV por Heinrich Mann e unha evocación do home do Renacemento escrita por Ralph Roeder. Cando estaba a traducir cada unha destas obras históricas, procuraba ler canto podía verbo do país, a época e os persoaxes a que ela se refería e, deste xeito, viña a me sentir coma metido naquel mundo, vivíndoo, cousa que me daba grande lecer. [...] Pero tamén traducirei para a Sudamericana algunhas novelas, a de Hermann Hesse, ‘Narziss und Goldmund’, da que se chegarían a facer moitas edicións na Arxentina e despois en España. E ‘The Nephew’ de James Purdy”.

⁵⁵⁶ Aparte das ponderacións que nos relata o propio Tobío na páxina 519 das súas *D.T.L.*, queremos recordar unha anécdota relacionada coa tradución da peza de Heller que nos relatou nunha velada na súa casa da madrileña rúa de Bonetero, Constanza Tobío. O caso foi que nunha conversa que ela mantivo con Gregorio Peces Barba, un dos chamados pais da Constitución Española de 1978, este preguntoulle se tiña algo que ver co Tobío que traducira a *Teoría del Estado* de Heller. Correspondendo Peces Barba con verbas eloxiosas a tradución ó descubrir que estaba realmente diante da filla do autor da mesma.

⁵⁵⁷ *D.T.L.*, pp. 516 e 517. Vid. tamén Marga Romero, “Conversa...” pp. 37-38.

Lendo o texto, observamos que Tobío nos detalla como chegou a traducir nove obras para a Editorial Sudamericana; posto que *La Vida de Grecia* e *César e Cristo*, están formadas por dous volumes cada unha delas, que xunto con *La Juventud* y *La Madurez del Rey Enrique IV* e outras tres obras de Roeder, Hesse e Purdy, respectivamente, suman ese número.

De ditas traducións, podemos puntualizar o eloxio que Will Durant⁵⁵⁸ fai do traballo desempeñado por Lois Tobío á hora de verter ó castelán *La Vida de Grecia*. Velaí unhas verbas súas que corroboran o anterior: “*Deseo, por esto, expresar mi reconocimiento a la Editorial Sudamericana y a don Luis Tobío por haber querido dar a La Vida de Grecia el encanto y la gala de una española vestidura*”. Ó igual que tamén resultou ben acollida, coma xa comentamos de esguello en páxinas precedentes noutro capítulo, a súa tradución da obra de Roeder, que lle mereceu o título de libro do mes en Bos Aires, no ano 1946, por un xurado do que formaban parte Borges, Bioy Casares e Martínez Estrada, entre outros.

Aínda que non todo foron boas novas, e nalgunha ocasión atopouse Tobío con que algunha tradución súa, como a que fixo de *Narciso y Goldmundo*, foi plaxiada por un mexicano que a deu como súa, chegando a publicala nunha editorial pirata. Noutros casos viu como o seu labor era sometido a unha revisión, sen aviso previo do editor, así aconteceu no caso de *La Madurez del Rey Enrique IV*; texto que se reeditou corrixido anos máis tarde co mesmo título en España. Proceso este do que foi consciente Lois Tobío en vida, non sucedendo o mesmo cunha obra de Thomas Mann, traducida neste caso para Editorial Nova, *Oíd Alemanes...*, reeditada recentemente, en concreto, no 2004, un ano despois do pasamento de Tobío, pola catalana Editorial Península, que, co gallo de introducir tódolos discursos que dera Mann, en realidade, encomendou a súa tradución a Bernardo Romero, mencionando o labor que realizara Lois Tobío, pero introducindo correccións gramaticais, suprimindo notas a pé de páxina e modificando certas datas.

No camiño das puntualizacións é curioso constatar como na case inexistente literatura secundaria que alude á tarefa de tradución de Tobío atopamos algúns erros inexplicables. O caso é que se un se achega a un artigo de Emilio Xosé Ínsua⁵⁵⁹,

⁵⁵⁸ Prefacio do autor para la Edición Argentina de *La Vida de Grecia*, volume I.

⁵⁵⁹ Emilio Xosé Ínsua, *opus cit.*, p. 11.

membro do Seminario de Estudos “Terra de Viveiro”, e a outro de Marga Romero⁵⁶⁰, ámbolos dous amigos, ou cando menos, persoas que gozaron da ocasión de poder conversar en vida con Lois Tobío, decátase da súa caída en tales erros, facilmente comprobables e, daquela, emendables. Tanto Ínsua coma Romero insisten en adxudicarlle a Lois Tobío a autoría, non só dunha obra de James Purdy, neste caso, *El Sobrino*, a única peza deste autor que menciona ter traducido nas súas *Décadas*⁵⁶¹, senón que lle asignan tamén, con volubles alicerces, a tradución de *Malcom*, datando a súa aparición en 1963. En canto á data de xermolo da obra en español, nada temos que refutar. Non sucede o mesmo coa putativa tradución atribuída ó viveirense da devandita obra. Porque, aparte dunha conversa con Constanza Tobío acerca das obras que o seu pai verteu ó castelán, na que constatamos que *Malcom* non se atopa entre elas, un só ten que molestarse en usar as novas tecnoloxías e tentar mercar o citado libro, podendo comprobar como en calquera das numerosas librerías que hai na rede, a tradución é produto dun Lois, pero neste caso de Luís Echavarri. Facemos fincapé neste erro pola talla persoal das persoas que o cometen e porque sabemos que os mesmos tiveron ocasión de gozar da compañía, amizade e conversas de Lois Tobío en máis dunha ocasión; sendo dos poucos que lle dedican algún traballo ó eido de tradutor do viveirense. E como sentenza definitiva deste caso talvez deberíamos engadir de novo que o propio Tobío nunca declara a súa autoría na interpretación ó castelán de *Malcom*.

Aínda que non acaban aquí os erros, xa que Ínsua chega a afirmar que a primeira edición en castelán do *Narciso y Goldmundo* é de 1957⁵⁶², cousa non certa, posto que a tradución de Tobío data de 1948. Emporiso, a equivocación máis grave sucede á hora de falar da última tradución que Lois Tobío acometeu na súa etapa de exiliado, a da obra de Carroll Quigley, *La evolución de las civilizaciones*, que saíu ó prelo en 1963 na editorial bonaerense Hermes. Tobío non a menciona expresamente nas *Décadas*⁵⁶³ e só nos di que traduciu: “[...] un ensaio de sistematización do proceso histórico dun profesor dos Estados Unidos, Carroll Quigley, do que non se falou gran cousa anque coido que era merecente de atención”. Nesta ocasión Ínsua opta por un procedemento estraño, que non é outro que adxudicar a Lois Tobío a tradución doutra obra de Quigley, *Tragedy and Hope: A History of the World in our Time*, que viu a luz en 1966. O

⁵⁶⁰ Marga Romero, “L.T. traductor o universo para o galego”. *Galicia Hoxe*, 11 de marzo do 2004, p. 11.

⁵⁶¹ Véxanse para o caso as páxinas 517 e 594.

⁵⁶² Emilio Xosé Ínsua, *opus cit.*, p. 11.

⁵⁶³ *D.T.L.* p. 595.

equivoco resulta sorprendente, posto que ó contrario do erro, arriba citado, desta vez non só non podemos adiviñar quen a verteu á lingua castelá, dado que esta obra clave de Carroll Quigley nunca se traduciu en tal lingua, senón que podemos afirmar de xeito taxativo que Lois Tobío non o fixo⁵⁶⁴. Ademais de resultarnos imposible atopala fóra do seu orixinal en inglés. Para rematar con esta controversia, a modo de anécdota diremos que a propia Constanza Tobío Soler tivo a deferencia, como ben dixemos, de amosarnos na biblioteca da súa casa en Madrid cales eran realmente as obras que traducira o seu pai, e a citada en liñas precedentes non se atopaba entre as mesmas.

6.3.3. Tradutor por conciencia: as traducións de Lois Tobío ó galego

A tradución en Galicia dependeu case sempre do traballo persoal ou colectivo de persoas que eran moi conscientes de que se debía sacar en galego, para o noso enriquecemento cultural, obras doutras linguas. Unha destas persoas concienciadas foi Lois Tobío.

As traducións ó galego⁵⁶⁵ son froito dunha teima persoal, dun galano que lle fai así Tobío á nosa lingua, para contrarrestar as traducións pecuniarias ó castelán. Lois Tobío segue aquí preferencias persoais e íntimas, de aí que el se poida permitir verter á nosa lingua o que el realmente quere doutras linguas polas que manifesta certa predilección, preferentemente textos escritos en alemán, ou incluso algunha que outra escolma de poemas en inglés e en francés.

Vexamos agora por un intre, e antes de afondar nas traducións galegas, a perspectiva de Lois Tobío sobre a tarefa do tradutor⁵⁶⁶, xa non por supervivencia:

⁵⁶⁴ Roque Alonso, Santiago, “El imperialismo internacional del dinero: instrumento de esclavización de la humanidad”, anexo III da obra de Jones, Alan, *Cómo funciona realmente el mundo*. Bos Aires. Editorial Segunda Independencia, 2004. Menciona Santiago Roque Alonso: “*Carroll Quigley, autor del libro Tragedia y Esperanza, considerado por algunos sectores norteamericanos como la ‘biblia de la globalización’*, y cuya única referencia existente en castellano pareciera ser el libro de Alan B. Jones *Como Funciona Realmente el Mundo*”.

⁵⁶⁵ Como anexo a este capítulo engadiremos unha valiosa conferencia inédita de Tobío, “A tradución poética na literatura galega”, pronunciada no Ateneo de Madrid o 12 de marzo de 1979, que entra de cheo no eido da tradución en Galicia, facendo unha interesante e persoal achega histórica sobre a mesma e sobre a función do tradutor.

⁵⁶⁶ Marga Romero, “Conversa...”, p. 39. Véxase tamén unha interesante opinión doutro grande escritor e intelectual galego do noso tempo, Xohán Cabana, Darío, “Digresións sobre traducción literaria e literatura nacional”. Grial, tomo XLI, xaneiro-marzo do 2003, p. 77. “*As facultades de traducción e interpretación están moi ben pra producir intérpretes; pero pra traducir literatura, e traducila ben, hai que mallar o ferro; hai que ser escritor, de creación ou non, pero hai que dominar a prosa e o verso, o oficio artístico, e quen domina a arte de escribir é un escritor*”.

“O traductor ten que recrear a obra, tomala como pretexto, ter conciencia de que o que vai facer é unha obra nova, porque esta trasladando un mundo a outra lingua, a outro mundo. Hai libros que se prestan máis á independencia do traductor, hai libros nos que se pode estar máis próximo ao texto, depende da natureza da obra e do mundo que traduce. Cun libro de teatro, cunha novela ou con poesía, o importante é coñecer a obra de quen escribe, coñecer o seu mundo literario, saber o significado que a obra que se quiere traducir en todo ese universo, e logo captar ese espírito e trasladalo. En poesía é onde moitas veces quen traduce ten que facelo todo de novo, captar e interpretar ese sentido, porque a poesía non se pode traducir ao pé da letra”.

Inda que numericamente as traducións ó español superen en cantidade ó que Tobío nos deixou en galego, neste segundo caso podemos afirmar con certo orgullo que a tarefa desempeñada neste eido naceu froito dun coidadoso labor de concienciación idiomática e idiosincrásica. Lois Tobío quixo pór o seu particular gran de area na construción dunha identidade galega. Que mellor maneira para elo que usar o seu poliglotismo, porfiando na súa teima universalista. Un universalismo usado en proveito de Galicia e os seus habitantes. Un dos máis benéficos agasallos que podía deixarnos Tobío é o de coñecer o mellor das outras culturas e achegalas ó noso, facelas nosas, particulares, pero sen nunca desprezar e deixar de lado a propia identidade galega, senón valorando e cultivando na xusta medida ámbalas dúas realidades. Porque o amor pola nosa terra, a nosa cultura, a nosa historia, a nosa lingua é a porta para valorizar correctamente as demais culturas que conforman o amplo xardín que é o mundo.

As traducións de Lois Tobío ó galego comezan tamén na súa etapa coma exiliado en Montevideo. A primeira parada lévanos, xa que logo, ó ano 1946, ano en que Tobío gaña xunto con Plácido Castro⁵⁶⁷ e Delgado Gurriarán⁵⁶⁸ o Premio da Federación de Sociedades Galegas da Arxentina, convocado para celebrar o vixésimo quinto aniversario da súa fundación, pola súa tradución, mellor dito, versión, porque así aparece na publicación que tres anos máis tarde do certame faría a Editorial Alborada,

⁵⁶⁷ Reflectimos acó un fragmento dunhas verbas que veremos no anexo que Lois Tobío lle dedica en, “A tradución poética na literatura galega”, á tarefa de tradutor que desenvolveu Plácido Castro: “*Plácido traduciu ademirablemente varios poemas ingleses que refrexaban sentimentos i estados de animo moi preto dos nosos, nunha lingoa xeitosa e velaiña, limpa, esquisita, como él era, un verdadeiro artista. Eu tiven a sorte de que nun mesmo libro publicado en Bos Aires apareceran versións dél acaron doutras miñas*”.

⁵⁶⁸ Gurriarán, Ricardo, “Entrevista con Luís Tobío”, *Trabe de Ouro*, nº 54, ano 2003, pp. 273-274. Manifesta Tobío sobre Delgado Gurriarán: “*Florencio era un poeta dunha sensibilidade exquisita. Se houbera que dicir cara qué escola poética bandeada, eu tería que dicir que cara á poesía francesa do seu tempo. Non a poesía francesa máis vella, senón a poesía francesa do tempo en que el vivía. Era, nese senso, un poeta exquisito, no sentido máis etimolóxico da palabra. Un poeta sumamente refinado, que coidaba non só a frase senón tamén o espírito, a sensibilidade, o matiz delicado. Tiña pois un senso moi vivo da actualidade, do seu tempo*”.

de *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego*⁵⁶⁹, no cal se recollían as traducións dos tres senlleiros galegos.

O limiar⁵⁷⁰ de dita obra, redactado polo propio Lois Tobío, danos boa proba das intencións, que en momentos de prohibición⁵⁷¹ e persecución, buscaban os autores:

“Os aires de fóra limpan, refrescan, renovan. A voz de Galicia ten que se ouvir no mundo e as do mundo en Galicia. Mais alén deste senso profundo e universal, unha razón máis concreta e propicia aconsella promover este xeito de labours e ela é a grande importancia que garda para o rexurdimento da nosa fala. Non hai máis xurdia e froitosa disciplina para unha linguaxe e para un escritor que o ter que arranxar unha nova forma aquecente e vernácula á intensa carga do espírito dun nobre poema extraño”.

No caso de Lois Tobío, este contribúe cun total de vinte poemas⁵⁷², sendo o único que se atreve a facer unha mestura e traducir tanto textos ingleses como franceses. Na nómina de autores que Tobío verte ó galego figuran os románticos e posrománticos ingleses Shelley, Keats, Tennyson e o norteamericano Longfellow, sen esquecer os seus benqueridos compañeiros de andaina vital, os simbolistas, decadentistas e prevanguardistas franceses, Baudelaire, Verlaine, Bourget, Rimbaud, Laporte e Vilmorin.

A segunda parada nas traducións ó galego de Tobío lévanos a principios da década dos oitenta, asentado xa nunha España que inda estaba deprendendo a vivir en democracia. Nesta segunda etapa, o idioma escollido non é nin o inglés nin o francés, senón a segunda lingua máis amada polo viveirense tralo galego, que non é outra có alemán. Como vimos, unha vez que Lois Tobío pon o pé en Berlín faise de contado con tres libros que o marcarán, a primeira parte do *Fausto* de Goethe, o *Cancioneiro* de

⁵⁶⁹ Santoro de Membiela, Jaime, “Rilke, Lois Tobío, tradución ó galego e a cortesía”. *Galicen Magazin*, 18 de novembro de 2006, p. 40. “*Pois ben, para que agora se fale con tanta frecuencia de tradución ó galego, e para que agora cada ano se presente un feixe de obras traducidas, tivo que haber xente, case heroes, como Tobío, como Plácido R. Castro, que xunto con Tobío e Manuel Delgado Gurriarán tiraron do prelo en 1949 Poesía inglesa e francesa vertida ao galego, que a pesar de todos os atrancos sociais, que a pesar do estado da lingua, sacaron a diante un traballo que agora resulta decisivo e no que todos, incluídos os críticos profesionais se asentan*”.

⁵⁷⁰ Verbas tiradas da reimpresión de *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego*. Vigo, Editorial Galaxia, 2005, p. 14. Véxase tamén para o caso a páxina 562 das *D.T.L.*, onde Tobío confesa ser o autor do Limiar. Por último, botémoslle unha ollada á opinión que nos ofrece Santoro de Membiela, *opus cit.*, p. 39, sobre a funcionalidade dos limiares nas obras traducidas ó galego: “*Acompañar a versión ou o texto traducido cunha introducción e unha serie de notas que dean conta do autor e da situación histórica da obra son uns instrumentos que o lector sempre agradece e do que o noso sistema literario pode precisar*”.

⁵⁷¹ Noia, Camiño, “El ámbito de la cultura gallega”, *Historia de la traducción en España*. Salamanca, Editorial Ambos Mundos, 2004, pp. 765. Coa chegada ó poder da ditadura franquista prohibiuse calquera tipo de manifestación nas chamadas linguas periféricas, feitas por escrito ou en público. Polo que ata finais da década dos corenta non apareceu ningunha publicación en lingua galega.

⁵⁷² Soamente cinco en inglés e os quince restante en francés.

Heine, e os *Sonetos a Orfeo* de Rilke. Cos dous primeiros non terá maiores problemas, pero cos *Sonetos* será outro conto, e suporá unha frustración transitoria para o noso autor.

Xa Pedrayo⁵⁷³, quen tamén fixo labores de tradución nalgunha que outra ocasión, vertera fragmentos illados de Rilke; non obstante, a versión de Lois Tobío foi a primeira que dun libro completo do xenial checo, que escribía en alemán, se trasladou ó galego. Ollemos o que opinaba Tobío do seu admirado Rilke⁵⁷⁴:

“É un dos grandes poetas da literatura europea. Un home profundo, galano, elegante, cun idioma espléndido e cunha imaxinación extraordinaria e ademais dunha delicadez única. Por todo isto á hora de falar de sentimentos como poeta é un dos primeiros. Falar de Rilke é unha pretensión esaxerada [...] Rilke é un espectador da vida, non é un home de sentimentos persoais profundos, é un home que ve as cousas que pasan e pinta, critica ou eloxia o que se ve pero sen se meter el dentro”.

Lois Tobío acougará finalmente o seu desazo cando no ano 1980 vexa a luz a súa versión en galego dos *Sonetos*⁵⁷⁵:

“A aparición da tradución ó galego dos Sonetos a Orfeo ó comezo da década dos oitenta representou un fito na recepción de Rilke e desde logo tamén no capítulo das traducións ó galego. Dende mediados dos anos vinte viñéranse traducindo algúns fragmentos, poemas soltos e algúns anacos da súa obra narrativa. Unha colleita que foi froito, na súa meirande parte, do traballo ilusionado e desinteresado de, sobre todo, escritores en lingua galega, un dato tamén fundamental á hora de abordar a tradución ó galego. Presentouse por primeira vez un libro enteiro traducido ó galego do autor checo e tamén por vez primeira se ofreceu unha versión bilingüe dun poemario, co texto contrastado. Case nada! Un acontecemento polo que aínda hoxe teríamos que estar botando foguetes”.

Como apunte conclusivo respecto á versión tobiana dos *Sonetos* de Orfeo, plasmemos algunhas das interesantes indicacións que seguiu á hora de levarlos ó prelo⁵⁷⁶:

⁵⁷³ Sobre as traducións rilkeanas de Pedrayo, véxase Santoro de Membiela, Jaime: “Presencia de Rilke en Galicia”, *Grial*, xaneiro-marzo, tomo XXXVI, 1998, pp. 60 e 61.

⁵⁷⁴ Marga Romero, “Conversa...”, p. 39.

⁵⁷⁵ Santoro de Membiela, “Rilke, Lois Tobío...”, p. 40.

⁵⁷⁶ *Os Sonetos a Orfeu*. Sada, Edición do Castro, 1980, pp. 11-13. Vid. Jaime Santoro, “Presencia de Rilke...”, p. 68. Santoro de Membiela reseña que Tobío prescinde na súa edición dunha serie de anotacións que Rilke lle engadira a determinados sonetos coa finalidade de facilitar a súa comprensión. Por outro lado, Marga Romero, “Conversas...”, p. 39. Romero preguntalle a Lois Tobío se el aparte de tradutor é poeta, posto que cando olla a súa versión dos *Sonetos*, prodúcelle esta sensación. A isto, Tobío contéstalle: “*Racho, eu racho. Non me sinto poeta, non me gustan os meus poemas. Fixen versos, pero non son poeta. Fixen versos sobre todo cando estaba en Bulgaria e por aí andaran, os que se salvaron,*

“Os Sonetos a Orféu foron traducidos moitas vegadas a diversas linguas. Non é doada angueira facelo porque, se toda traducción poética é caristiosa, neste caso éo aínda máis polo enxoito e mesmo sentencioso da espresión, polas leviáns e caxque imperceitibeis alusións e polo ensarillamento de ideas, suxerencias e metáforas que non semellan responder ás veces ao orde lóxico usual anque sí, de certo, obedecen a un nidio orde máis fondo e dialéctico. Pra verquer todo esto noutra lingua, compre termar de se non alonxar de máis do orixinal pra evitar que o que resulte nada teña que ver coel [...] No caso dos sonetos de Rilke ese afastamento ten de ser mínimo. Hai que facer caxque unha traducción literal. Mais, asemade, compre percurar que se perda o menos posibel dos outros elementos do poema: o ritmo interior e tamén o exterior, a capacidá evocativa ou alusiva ou de suxerencia das palabras, a atmósfera, o alento. Son estes sonetos pezas velaíñas que, pra empregarmos unha frase do seu autor, xa se creban no són. Hai que termar moito delas, tratalas a modiño pra que non se magoen nin se escachen. O meu punto de vista é que se debe manter o ritmo orixinal- ou o máis achegado que se poida- gardando a cadencia do verso, o seu soar, que non é nesta poesía cousa secundaria. A lingoaxe poética dos Sonetos a Orféu está chea de sotis xogos verbáis: aliteracións, paronimias, oposicións, difíceis, ou imposibeis de verquer e que lles dan senlleiro engado. Moito deso é intransferibel. Se cadra, podería intentarse, nalgún caso que veña a xeito, imitar ese estilo, esas formas, empregar eses recursos noutros pasaxes. Mais todo debe facerse con siso e sensibilidade, co máisimo respecto ao poema e ao altísimo poeta que o fixo. Ferir o menos que se poida, deixar froxa a man pra que o esprito do poema- e cicáis do poeta- a guíe dondamente. Podía que desta maneira chegue a recollerse algo do misterio, do celme, do recendo do poema primeiro. Por estes criterios teiméi guiarme na presente traducción á nosa lingua”.

En canto ó terceiro alto que fai Tobío, este segue coa teima do idioma alemán, pero desta vez muda o xénero da poesía decantándose por unha peza teatral. A obra escollida para versionar⁵⁷⁷ será a *Nai Coraxe e máis os seus fillos* de Bertolt Brecht.

porque eu racho, porque non me sinto poeta”. Introducimos acó esta resposta porque vén ó fío de certas opinións sobre o tradutor-poeta que poderemos ver na conferencia de Tobío engadida como anexo.

⁵⁷⁷ Bascoy Lamelas, Montserrat, “A galega Nai Coraxe de L. Tobío”. *Galicien Magazin*, nº 8, novembro de 1999, p. 46. Coméntase o que segue sobre a versión galega de Tobío: “J. Otero Alonso [“Comentarios a propósito da traducción galega da obra de B. Brecht: *Mutter Courage und ihre Kinder*/Nai Coraxe e máis os seus fillos”, incluído no volume Galicia desde Salamanca. Lectorado Galego de Salamanca, 1996] escribe na introducción do artigo a seguinte cita: “‘non existe a traducción perfecta, moitas son as traduccions posibles e sempre van ser criticables’. Agora ben, se Lois Tobío lle chama ó seu texto ‘versión’ é porque el non está elaborando unha traducción exactamente, senón unha adaptación do teatro brechtiano ó mundo galego. Todo aquel que le a edición de Nai Coraxe e máis os seus fillos decátase de que ben podería estar ocorrendo a historia na Galiza e non en Alemaña, de que as personaxes están encadradas nunha atmósfera galega e non alemana. O lector/a galego non ten que realizar o esforzo de colocarse nunha situación diferente do seu redor, só na distancia temporal, mais non na cultural. Coa versión de Lois Tobío achámonos diante dunha obra que nos vai acercar o máis posible a Brecht, que procura que nós o entendamos desde a cultura galega e avivemos o noso interese polo traballo do escritor alemán. Neste sentido cómpre que recoñezamos o grande labor que Lois Tobío leva a cabo ó presentarnos libros tan importantes coma este”.

Comprobemos de primeira man o que opinaba sobre a mesma e como se produciu a súa xestación⁵⁷⁸:

“Nai Coraxe é unha preciosidade, unha obra espléndida de grande valor plástico e dramático. Trata dunha guerra implacable. A actualidade dos Balcáns, de Timor Leste, todo iso estaba xa en Nai Coraxe, pero hoxe magnificado. É do mellor dentro do teatro de Brecht. O primeiro impulso para traducila, ocorreu polo ano 65 ou 66, foi que un amigo meu, Ramón de Valenzuela, quería escenificala en galego, el faloume dunha compañía de afeccionados da Coruña e entón eu traducina. O conto é que a obra non se representou, pasaron tres ou catro anos e eu volvíñ tratar de entrar no seu espírito e refíxen a traducción, entrei máis a fondo, no que para min é unha obra básica e trascendental do teatro universal. Non había ninguén para representala, mais eu so pensei no desexo de trasladala ao galego”.

No tocante á cuarta tradución galega de Tobío, tamén do alemán, esta faise agardar durante unha década ata chegar ó seu destino. A tarefa ciclópea ben merecía o compás de espera, e ó final viuse recompensada co Primeiro Premio Plácido Castro de Tradución⁵⁷⁹. Lois Tobío tivo nin máis nin menos que a afouteza de verter de novo por primeira vez no noso idioma un dos títulos senlleiros da literatura universal, o *Fausto* de Goethe⁵⁸⁰:

“Na miña opinión Fausto é unha desas obras integrais, onde aparece o home en todas ou moitas das súas dimensións. Nela hai relixións, hai política, hai medicina, hai dereito, está todo, acontece que dito dunha maneira poética e, ás veces, un pouco diríamos disimulada. Mais Fausto é unha obra integral. Na literatura mundial hai obras que podíamos dicir universais porque toman ao home na súa totalidade e complexidade, como poden ser A Divina Comedia ou mesmo O Quixote. Fausto é para min a primeira, nese sentido de mostrar ao home na súa integridade espiritual e tamén na realidade. Goethe non pretende explicar cal é o seu senso do amor. Pero hai un feito, fronte ás vacilacións do pobre Fausto, vacilacións do intelectual, fronte á malignidade de Mefistófeles, que naturalmente coma diaño, anda buscando unha serie de situacións, adversidades que poidan fastidiar ao próximo, fronte a todo isto está a pureza de Margarita, por enriba de todo. Por iso digo que é unha obra impregnada de feminismo, a personaxe que mellor librada sae é Margarita”.

Seguindo coa tradución de Goethe, cómpre facer unha serie de matizacións. En primeiro lugar, nesta edición ó galego que nos presenta a Editorial Laiovento non

⁵⁷⁸ Marga Romero, “Conversa...”, p. 39. Contrapóñense estas verbas de Tobío a unha afirmación que podemos atopar en *Praza das letras*, nº 2, decembro do 2006, p. 16. onde se di que o de Viveiro rematou a súa versión de *Nai Coraxe* en 1963.

⁵⁷⁹ Compartido con Valentín Arias, pola súa tradución de *O sobriño de Rameau* de Diderot.

⁵⁸⁰ Marga Romero, “Conversa...”, p. 39.

aparece a verba versión, senón que se nos fala dunha tradución. En segundo lugar, e como xa anunciabamos con anterioridade, esta é a primeira vez que se traduce, non só o *Fausto*, senón unha obra de Goethe ó galego, un autor polo que Tobío tiña unha querenza moi especial, cousa que se ollar nas constantes alusións⁵⁸¹ que ó escritor alemán achamos nas *Décadas*. E por último, non semella ser certo ou cando menos descoñecemos en que se basean aqueles que apuntan, sen ningún fundamento coñecido para nós, que Tobío adicara setenta anos⁵⁸² a tradución do *Fausto*, os mesmos que inverteu o xenio alemán na composición da súa *opera magna*.

Tralo *Fausto*, a ruta da tradución ó galego de Lois Tobío ficaría cortada. O mestre decidiu voluntariamente non tirar ó prelo a súa tradución das *Elexías de Duíno*⁵⁸³ de Rilke. O caso foi que soubo da existencia doutra versión da peza do checo, a que Jaime Santoro de Membiela preparou e editou no ano 1995. Polo que, dando proba da

⁵⁸¹ Mariño, Francisco Manuel, *Goethe en Galicia*. Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo, 2007, pp. 232-237. Asegura aquí o autor que a tradución do *Fausto* de Goethe que Tobío fai constitúe un fito na cultura galega por ser a primeira vez que se traduce, non só o máis significativo traballo do autor alemán, senón unha obra súa ó galego, se deixamos á parte fragmentos (Otero Pedrayo) ou poemas soltos (Cabanillas, Viqueira...) Asimesmo, fala Manuel Mariño da importancia que ten Goethe nas *Décadas de T.L.*, dando boa proba das páxinas onde se lle fai referencia ó escritor alemán. Sendo unha boa proba da influencia de Goethe o que Lois Tobío peche as súas *Décadas* co “Wie es auch sei, das Leben, es ist gut” (Sexa como sexa, a vida é boa) que constitúe o verso final do poema “Der Bräutigam”, “O noivo”, que Goethe publicou en 1829. Inda que aquí non rematan as influencias de Goethe en Tobío, e fóra das *Décadas*, podemos ollar coma na única novela de Lois Tobío, a súa obra póstuma, *A nova vida*, hai probas desa vinculación con Goethe. Vid. Martul Tobío, Luís, “A nova vida, a pasaxe da angustia á coraxe”, *A nova vida*. Sada, Edicións do Castro, 2006, p. 15. A evolución do personaxe tobiano ten como precedente narrativo o *Bildungsroman* clásico, dada a grande e evidente vinculación de Lois Tobío coa cultura alemana. E como ben engade Manuel Mariño, *opus cit.*, p. 237: “Cómpre lembrar aquí que no Wilhelm Meister goethiano, a primeira parte, os Lehjahre, constitúe efectivamente o modelo clásico de calquera Bildungsroman [...]”.

⁵⁸² Ditas afirmacións atópanse na contraportada do *Fausto* de Tobío, nun artigo de Marga Romero, “L.T. traductor...” p. 11 e en Constenla Bergueiro, Gonzalo: “Traducción literaria no ano 1997: unha necesaria e dubidosa consolidación”, *Anuario de estudios literarios gallegos*. Vigo, Editorial Galaxia, p. 224. Non obstante, como veremos, para nada parece que Tobío levara tentando traducir o *Fausto*, se atendemos ós testemuños da súa filla Constanza Tobío, “La pluralidad intelectual de Lois Tobío Fernández”, *Madrygal*, nº 9, 2006, p. 180. Asegura Constanza: “Traduce el Fausto completo. Empieza a traducir después de escribir *As Décadas*. Empezó el Fausto sin saber si lo terminaría, ya que es una obra ingente”. E noutro lugar dinos tamén Constanza Tobío “Lois, Galicia, aquí y allá”, en *Homenaxes a Lois Tobío...*, *opus cit.*, p. 78. “Hace unos pocos años mi padre estaba traduciendo el Fausto, tarea que dudaba fuera a ser capaz de terminar. A ella dedicaba dos horas todas las tardes y decía que le procuraba más placer que cualquier otra actividad posible. Su hermano Jesús murió repentinamente y me tocó, con otros primos, ordenar su biblioteca que incluía lo que había quedado de los libros del abuelo, Luis Tobío Campos. De repente me encontré en las manos con un ejemplar en alemán, en escritura gótica, del Fausto y al abrir la primera página allí estaba la inconfundible firma de mi padre con sus regulares trazos verticales, sin rúbrica. Era el ejemplar que había comprado durante su estancia en Berlín en 1927 y en el que había leído por primera vez la obra de Goethe. El libro se había quedado en el hogar familiar de Santiago cuando se fue a vivir a Bulgaria, como el resto de su biblioteca. Cuando se lo llevé su emoción fue inmensa y yo me sentí como una enviada de los dioses”.

⁵⁸³ Emilio Xosé Ínsua, *opus cit.*, p. 12. Relata Ínsua como informou a Tobío nunha conversa en Viveiro, no verán de 1996, sobre a tradución das *Elexías de Duíno* que Jaime Santoro de Membiela estaba a piques de publicar.

súa ponderación e xenerosidade, deixou gardado nun caixón o seu traballo. Circunstancia que agardemos non se eternice.

6.3.4. Coda final

O amplo abano de tempo que Lois Tobío exerceu coma tradutor abrangue case que sesenta anos, dende que mandou ó prelo o seu primeiro manuscrito da tradución do *Staatslehre* de Heller, o 18 de maio de 1942, ata que viu publicado o seu amado *Fausto* en 1997. Como vemos, neste período e dende moito antes, a aprendizaxe de linguas⁵⁸⁴ foi unhas das principais ambicións vitais de Tobío. Grazas ó seu carácter políglota puido saír adiante en tempos de desterro. Tamén, cabe lembrar, que coa axuda da súa ocupación coma tradutor volveu a España tras máis de vinte anos de exilio; e a iso, a traducir, se dedicaría momentaneamente antes de reingresar de novo na carreira diplomática. Mais o seu vencello non ficaría aí e exercerá nos seus anos serodios esta tarefa que tan grata lle resultou. Xa en democracia, Lois Tobío contribúe sobexa, inda que de xeito descoñecido para os galegos de a pé, á normalización da nosa lingua galega mediante as súas traducións.

Lois Tobío amou con tal intensidade a súa faceta de tradutor que cando a súa alma se esvaeceu fíxoo gozando das verbas galegas⁵⁸⁵ de Rilke, Goethe e a súa benquerida parente Rosalía.

Coas súas traducións Tobío favoreceu o enriquecemento cultural da lingua galega, dotouna dun estatus que a situou á par doutras linguas vernáculas. Sen a

⁵⁸⁴ Que nos teñamos constancia, Tobío falaba aparte de galego e castelán; francés, alemán, búlgaro –óllese a fermosa anécdota en torno a esa lingua, Díaz Pardo, Isaac, *Lois Tobío: a lealtade ás ideas*. Galicien Magazin, nº 10, decembro do 2000, p. 28.– e inglés. No tocante a esta última, non sabemos nin como nin ónde aprendeu a lingua de Shakespeare, posto que, ó contrario cás outras referidas, non aparece mencionado nas súas *Décadas*. Constanza Tobío especula que o seu pai deprenheu esta lingua de maneira autodidacta, e non antes da súa chegada a Cuba, non tiña unha boa pronunciación pero lía constantemente libros e revistas nese idioma. Tamén nos comentou Constanza que o seu pai dominaba con maior ou menor fluidez o portugués e o catalán (por cuestións de semellanza a primeira e por ser a súa dona catalá no segundo caso), inda que tiña máis ocasións de delas que de falalas. *Vid.* por outra banda e retomando o tema do inglés, Emilio Xosé Ínsua, *opus cit.*, p. 11, especula ó respecto que Lois Tobío aprendeu inglés durante a súa estadía en Nova York e na Habana. Aparte de descoñecer de onde sacou tales datos, non temos nada que obxectar sobre a teoría cubana, por así chamala, dado que Tobío viviu alí preto dun ano. Pero dubidamos, correctamente cremos nós, que puidera ter aprendido inglés na súa breve estancia na cidade da liberdade, onde o viveirense estivo apenas doce días. Xa para rematar co asunto ollemos as fermosas opinións do mestre: Lois Tobío, “Arredor da Saudade”, *La Saudade: ensayos*. Vigo, Galaxia, 1953, p. 66. “*Unha língoa é un novo mundo ideal e sentimental que só se pode coñecer cando se vive interiormente. Moitos dos que posén idiomas estranxeiros con gramatical perfeizón, de certo non os saben. Todo se reduce a referir a verba ou xiro da fala estrana aos da propia. En realidade, veñen falar a língoa propia cun traxe alieo*”.

⁵⁸⁵ *La Voz de Galicia*, 15-III-2003. Tobío foi incinerado mentres se recitaban poemas de Rilke e pasaxes do *Fausto*.

mecha⁵⁸⁶ que Tobío prendeu vertendo ó galego ó mellor doutras literaturas, a nosa lingua seguiría ás escuras. As traducións de Tobío⁵⁸⁷: “[...] *fan correr o facho de man en man, confórmanse nun agasallo que posibilita ós galegos ler a Goethe e a Rilke na nosa lingua e animan ós que veñen detrás a seguir traballando nun proxecto común*”.

⁵⁸⁶ Como recoñecemento do labor de Tobío, a Asociación Galega de Editores concede dende hai anos o Premio Lois Tobío ó libro mellor traducido ó galego.

⁵⁸⁷ Jaime Santoro de Membiela, “Rilke, Lois Tobío...”, p. 41.

6.4. Anexo

6.4.1. “A tradución poética na literatura galega”

(conferencia lida no Ateneo de Madrid, 12-III-1979)

A tradución literaria, de prosa ou verso, tivo sempre, xa que logo, sobranceira importancia pra o desenrolo dunha literatura, máis que nada, nos comenzos. Hai literaturas que se botan a andar gracias en boa parte a esa axuda, e as primeiras voces suas verquen textos doutras literaturas mais vellas ou mais adiantadas. Eso foi o que sucedeu xustamente coa literatura galega. Os dous regatos que deron nacemento na idade meia á nosa literatura primeira dunha banda foron a do popular e doutra o das traducións. Inda que moito se ten perdido, pola incuria do tempo e o desleixo dos homes, os restos que fican e que foron xurdindo, case milagreiramente, desenterrando dos arquivos ou atopados nos mais estranos recantos, amosan que nos inicios a literatura galega e a tradución compriu un rol importante. Velehí eses fragmentos das traducións das Sete Partidas e do Foro Xusgo, a fragmentar Xeneral Estoria de Alfonso o Sabio que publicou en edición crítica Ramón Martínez López, os Miragres de Santiago, a versión galega do Calixtino, editada en 1918 e, encol de todo, a xurdía Crónica Troyaa que editada Martínez Salazar en 1900, alén do Libro de Albeiteria, todas elas traducións máis ou menos libres, adaptacións mais ou menos achegadas ao orixinal coas que a nosa lingua encetou, ate o que sabemos, os camiños da prosa. E polo que atingue á poesía, inda que neste eido o popular, as cantigas populares, tiveron de seguro mais comprido infrouxo, non se pode negar que o contacto coas trovas provenzais infruía decisivamente na fasquía que o final colleron as cantigas de amigo e de amor e, encol de todo, as cantigas de escarnio e maldizer, chegando mesmo nalgúns casos a seren verdadeiras traducións- no senso amplo en que hai que empregar eiquí esta palabra-de outras composicións provenzais chegadas polo camiño de Santiago.

Non é, porén, destas lonxanas, esvaídas e cuestionabeis traducións ou adaptacións poéticas das que quero hoxe falar senón das que se produciron e apareceron dende o comezo do Rexurdimento da nosa literatura nos primeiros anos do séc. XIX. Coma ides ver esas versións acadaron importancia dabondo, quer na cantidade, quer na calidade. Mais denantes compre que espoña en breve os meus puntos de vista verbo do tema da tradución poética.

Ao meu ver, a tradución poética, strictu sensu, é cousa imposible. A creación poética, a verdadeira, a que traen un arreigizo novo, grande ou pequeno, mais novo (o “nouveau frisson” de que falaba Hugo refiríndose á poesía de Baudelaire) é unico e

irrepetibel. Ese arreguizo, esa nova ollada, ese senlleiro furar nas cousas pra asoellar algo que os demais non ven, vencellado á capacida e abelencia do poeta pra nos transmitir atal descubrimento, produz unha interpretación máxica de pensamento, emoción, palabra, son, evocación, alusión que non se podeu dissociar sen que a unidá asin creada se esfarele. Ora; se queremos que esa criatura senlleira, fusión interna de tantas cousas, pase a outra lingua, por forza ha perder no camiño de translación algúns dos elementos que a forman e que son esenciais e insustituíbeis.

Perante a angueira de trasladar un poema esgrevío dunha a outra lingua podemos- i é o mais sinxelo e obvio- espresar os conceptos que nel aparecen en palabras da nova lingua e sen máis. Mais esto sería esfolar o poema, esgazalo i esnaquizalo reducíndoo a osos, carne e pelexo, facendo coma unha diseisción na que se esvaería a i- alma, o valor estético, saudoso, emotivo, a totalidá. Cando se trata de poemas en que o propiamente conceptual está en proporción pequena e predomina o metaconceptual ou metalóxico, o irracional nin siquera é posíbel facer esa operación pois o que nos ficaría nas mans sería algo incoherente e incongruente, sin senso, mesmo tresleado e facheiro, un cadavre. A diferenza que hai entre unha gueivota a pairar elástica i elegante, en inesgotábeis e variadísimos circos polo ar, branca sobor do azul da ría, e a mesma gueivota, abatido logo, morta, coma un farrapo luxado, griseiro entre as pedras e a terra do peirao.

A versión poética soio é posíbel a condición de que o poema inicial morra e logo rexurda. A metamorfose. Temos eiquí, por forza, que entrar na visión rilkeana da eistencia. Ven e vai. Entra e sai. O poema primeiro trasfúndese nun novo poema, un poema paralelo que terminará de asemellarse o máis posíbel a aquél mais que xa será outro. Debe ser coma unha pintura que garde un alento familiar, imitante, semellante á do primeiro, pro diferente. E, mais que nada hai que percurar que o novo poema esperte e suxira no lector unha emoción sensación, evocación arreguizo semellante, que teña un recendo parecido ao do poema inicial.

Paráfrase: Eis a palabra a xeito para este tipo de traducións, as únicas verdadeiras posíbeis. I esta foi por certo, a palabra que empregara Cabanillas pra calificar as súas versións de poemas en “Versos de alleas terras e de tempos idos”.

Ora, axina enxergado o problema da tradución poética ten, ao meu ver, esgrevia importancia na literatura, sobor de todo nunha literatura moza que inda non acadou un desenrolo sobexo coma é o caso da nosa. Xurdía cousa é que un grande mestre dunha

grande literatura leve por un intre a nosa man no tracexar dunha figura poética coma se fai cos nenos pra lles deprender a escribir. Ben pra literatura e ben prao traductor. Pois non hai mais leda e froitosa discipriña pra unha lingoaxe e pra un escritor que o ter que arranxar esa nova forma axeitada á intensa carga de espírito dun nobre poema estrano.

Por esa razón, non foron poucos os poetas de lei que se deixaron engadar polo extraordinario desafío que é a versión poética. Un deles foi Rilke, que adicou non pouca atención a esta laboura traducindo ao aleman poemas rusos e franceses, mais que nada de Paul Valery, o sonado “Cimetière marin” antre outros. De seguro que moitas fiestras e portas e vistas se lle abren ao poeta que tal fai. Pois o traductor, ou versador, ha ser, xa que logo, el mesmo poeta pra facer a cousa a xeito: uno novo poema. Coido eu que a capacidade expresiva, a economía de medios e o artellamento esaito e ben trabado que Rilke atinguu nos seus derradeiros poemas puido deberse en parte a esa saudabel ximnasia da tradución poética.

Son merecentes de louvar os que fixeron tradución poética na nosa lingua. E abofé que, tendo conta do grandor da nosa literatura rexurdida, non son poucos. O primeiro deles foi, Xosé García Mosquera, que traduciu ao galego a oda *Beatus ille* de Horacio, cicáis na primeira metade do século derradeiro. Está feita a súa tradución en estrofas de catro versos endecasilabos menos o segundo que é de sete sílabas asonantados os pares. O linguaxe que emprega é, pra aquel tempo, bo dabondo, inda que, ben se enxerga, non deixa de conter castelanismos. Mais a rotundidá do verbo, o senso musical da fala que amosa son notabeis. Empeza así: [p. 38]

Fixadevos na forza e plasticidá que teñen estas estrofas [p. 39]

Con García Mosquera encétase unha riola de tradutores de poemas clásicos ao galego moitos deles formados no seminario e cunha boa preparación humanista. Coido que non se ten remarcado dabondo o moito que a literatura galega rexurdida debe aos que nos seminarios se formaron, nuns casos, coma nos que estamos a tratar eiquí, en canto tradutores de clásicos sobre todo, e noutros, como nos extraordinarios poetas Noriega e Cabanillas, polo influxo que nos seus poemas exerceron o que no seminario aprenderan de linguas e literaturas clásicas.

O mesmo Cabanillas publicara un libro, ao que xa nos temos referido, con versións, ou parafrasis como él asisadamente as chama, de autores clásicos e modernos, “Versos de alleas terras e de tempos idos”. Este libro leva un limiar ou “Portal” de

Sanchez Cantón no que din cousas moi certas encol da capacidade do galego pra a versión poética.

Coida S.C. que o galego é linguaxe a xeito pra traducir do grego polos moitos diptongos que ten “polo doado dos ligamentos e contraicións”, e por outras cousas; e compara coma exemplo as traducións que dunha oda de Anacreonte fixeran Quevedo-verbosa e fria- e Villegas- insípida? de mais- coa de Cabanillas:

[Q. p. 11]

[V. 11]

[Cab. 12]

S.C. presenta tamen exemplos semellantes en latín, de epigramas de Marcial en que o galego se amosa asemade rotundo e neso. Veleique unha tradución castelá do XVII dun deses epigramas.

El libro

p. 13

E a de Cabanillas.

p. 13

Trinta e dous son os epigramas de Marcial verquidos neste libro e 14 as odas de Anacreonte. Mais hai tamen de Safo, Baquilides, Ovidio, Tibulo, Propertio e outros clásicos. O bon soas do galego de Cabanillas, fleisibel i elegante, dá belida vestidume a estes vellos poemas que, sendo poemas galegos, gardan moito na parafrasis do seu engado primitivo. Esta é a oda de Safo

A Rosa (p. 17)

Nesa liña de clásicos verquidos atopase Aquilino Iglesia Alvariño que traduciu maxistralmente os Carmina de Horacio e a Aulularia de Plauto baixo o nome A comedia da oliña e Xosé Crecente Vega que nos deu unha selección das Elexías de Tibulo con introducción e notas. Pra non facer longa de máis esta palabra non nos podemos parar a eisaminar estes excelentes traballos que ben o merecian abofé.

Mais sí debemos deternos unha migalla na laboura de tradución de clásicos de Avelino Gomez Ledo porque é verdadeiramente importante. Fai moitos anos verquera xa as Eglogas e as Xeorxicas de Virxilio, e moito despois, en 1973, publicou unha “Escolma de poetas líricos gregos e latinos” que é unha verdadeira xoia.

Hai alí poemas de Safo. Anacreonte, Teocrito, e dos grandes latinos; de Virxilio apresetá unha nova version das Eglogas e algúns anacos da Eneida. Gomez Ledo

emprega, en xeral, o endecasilabo libre mais tamén outros metros e a sua lingua é pura e requintada, rica, cunha senlleira potencia expresiva e sonora. Ollase ben eiqui o preto que o galego pode estar do seu pai o latín, e cóma se lle asemella en nobreza e rotundidá. Porque tense falado moito da dondura e ternura da nosa fala, cicais por pensaren mais que nada en certas formas do diminutivo, que mais non se ten parado mentes canto compría na enerxía e rexedume e rotundidá que tamén tén.

Escoitade o comenzo da versión de Gomez Ledo da Elexia III de Ovidio, a sonata “Cum subit illius tristissima noetis imago”...

p. 264

Veleiqui agora o comezo da versión que nos fai da Elexia I en Tíbulo; decatádevos do ton ben galego que acada pola maxia da tradución.

p. 248

E agora a nota tenra no coñecido Carmen de Catulo;

p. 243

Non fai moito tense pubricado a versión á nosa lingua dos tres primeiros cantos da Iliada. Trátase dun traballo vigoroso, erudito, obra dun profesor, Evaristo de Sela; mais non por ser laboura sólida e seria, de humanista e filólogo, deixa de ter alento poético. O traductor terma de gardar un ritmo semellante ao do orixinal, verso a verso. Ten un soar sonoro, grave, épico.

Xusgade vós mesmos:

p. 13

E moi intresante o que Sela dí no limíar deste libro

p. 9 comenzo

Agardemos a que a obra se comprete, o que será esgrevía aportazón ao tesouro de versións clásicas ao galego.

Outra importante tradución dun clásico grego é a que publicou Felipe Martinez Marzoa da “Antígona” de Sófocles.

E, asemade, laboura de humanista e de poeta tamén pois anque está feita en prosa caxeque toda ela a lingoaxe é tan rica e ben soante e ten un atal ritmo interno, que compre estimala como versión poética. Algunhas partes, estrofas e antiestrofas?, manteñen a forma versificada, libre e eiqui o alento poético érguese sobranceiramente: Eis un pasaxe destes:

p. 58

Non hai dúbida que quen asin verqueu, poeta é. Oxalá non deixe Martínez Marzoa esta boa tarefa e nos ofrezca logo mais probas da súa sabencia e da súa sensibilidade.

Imos agora ver o que se ten feito na nosa literatura no eido das versións de poetas modernos. Tampouco eiquí tencionamos esgotar o tema porque non hai lecer pra facelo nin é tal o fito desta parola. Pois somente me propoño dar unha lixeira idea do que neses eidos se ten feito e o senso e valencia que elo garda pra nosa literatura e a nosa língoa.

Mais denantes hai que facer unha referencia á versión do Cancioneiro Céltico escolmado polo celtista alemán Pokorny. Esa versión, do alemán, por Celestino F. de la Vega e Ramón Piñeiro, está feita con gran vigor i elegancia inda que se trata dunha retraducción, e ten, de certo o intrínseco de nos pór en conta cun mundo literario moi peculiar e pra nós de extraordinario engado polos coñecidos vencellos cos pobos célticos. Ese avencellamento, alomenos espritoal, atlántico, das terras que se atopan nas puntas occidentas arredor do mar que vai dende o noso Fisterre ao bretón e aos de Irlanda foi unha das teimas dun gran traductor ao galego de poesías inglesas, mais que nada de autores celtas. Estomue referindo a Plácido Castro, que vivira longo nesas terras e que recollera e aprendera, cantigas, musicas e lendas delas que naqueles anos xa lonxanos, nos contaba, cantaba e tocaba. Plácido traduciu ademirablemente varios poemas ingleses que refrexaban sentimentos i estados de animo moi preto dos nosos, nunha lingoa xeitosa e velaiña, limpa, esquisita, como él era, un verdadeiro artista. Eu tiven a sorte de que nun mesmo libro publicado en Bos Aires apareceran versións dél acaron doutras miñas. E logo, non sei coma nén por quén (coido que debeu de mo traer un anxo) chegou ás miñas mans un caderno de traduccions suas de 13 poemas de Christina Rossetti. Pra Plácido Castro hai unha semellanza da poeta inglesa con Rosalia: veleiquei o que nos di verbo desto [Prólogo do ms]

E agora a traducción de

Miragre

libro p. 11

E este [ilexible] poema de Yeats, verquido no metro do orixinal, de resonancias clásicas.

p. 43

Tamén fixo Cabanillas traducións de poemas modernos franceses, ingleses, alemas e italianos no libro denantes mentado. Coa grande fleisibilida que tiña aquel gran poeta pra o canto e o manexo da lingua, as suas versions de poetas modernos-perdón, paráfrasis- son tan belidas tan re-creadas coma as dos clásicos. Son de certo, poemas galegos, non poemas alleos en galego. Pero teñen un xeito especial, axeitado ao ton do orixinal. Escoitade, por eixemplo, este de Franz Werfel, gran escritor en prosa e verso:

p. 103

E este, de Baudelaire,:

p. 140

Manuel Casado Nieto, traductor de textos biblicos. Fixo tamén escelentes versións de poetas franceses. Filgueira Valverde ten algun de Claudel, e de Fernández del Riego, coñecemos entre outra unha xurdia tradución do Cimetière marin de Valery, poema difícil, que tenta (tentóu, antre outros a Rilke), polos seus matices, alusions e finuras. Tamén Eduardo Moreiras ofreceunos entre outras, algunhas versions axeitadas de Poemas de Paul Eluard. E hai que citar polo acerto na interpretacion do alento orixinal e o dominio da idioma a traducción do Macbeth por Perez-Barren.

Xa denantes falei do libro que en 1949 editóu en Bos Aires a Federac. da Sociedad Galegas da Arxentina, no que se recolleu as versións de poetas frs. e ingleses ao galego feitas por P. Castro, Delgado Gurriaran e mais eu e que foran premiadas nun certame que a Federac. orgaizara dous anos atrás. De P. Castro xa falamos denantes. As versións de D. Gurr. amosan- como as de Cabanillas- que son da man de quen xa fixo moitos e bos poemas propios, dun poeta afeito a traballar a lingua pra o canto, que coñece ben o seu oficio. Coma eixemplo vou lervos a vers. que fixo dun poema de P. Valery

De min, craro, non falarei mais asi e todo vouvos leer unha das miñas versions que ali aparecen. E dur 159 de Tennyson, “Pasando a barra”

Imos falar, a s 89 dun caso curioso e singular que é o da versión dalgúns poemas de Nicolás Guillén, o gran poeta cubano, por Neira Vilas. Poñer en galego algo tan cubán, tan arraigañado en Cuba e no ambiente e xeito de falar dos cubans coma son os poemas de Nicolás Guillen semella de primeiras, coma imposibel. Emporiso Neira Vilas fai ese miragre. E os poemas verquidos xurden tan frescos e louzaos coma se

mesmamente en galego tiveran sido concebidos. I é que os vencellos que xungen aos homes son moi variados e entre a situación de certas camadas sociais de Cuba e de Galicia pode haber e hai semellanzas dabondo; i elo sen contar co vencello que supón a emigración. Pois coma se di no prólogo, estas versións son un xeito de achegamento entre os dous pobos, vencellados en suores e angueiras, dende fai mais dun século. Lendo estes poemas trasportos ao galego véñenme fadalmente á idea os dibuxos de negros de Castelao, que teñen, malia o eisótico do tema e mais tratándose de negros de Nova York unha frebiña de sentimento galego, eisistente e coma si eses pretos tiveran deprendido a nosa lingua sen perder a súa máoga e a súa tristura, coma si deviñeran asemade galegos pola maxia do arte coma aquel negriño Panchito criado na nosa terra e tan galego que tamen Castelao nos presentara con tanto tenro agarimo nunha das suas Cousas. Vede, agora, coma amostra un dos poemas de N. Guillen verquidos por Neira e decídeme se non teñen todo o celme dunha poesía nosa mesmo sendo o terra alleo.

113

Verquer poemas dunha lingoa parenta, coma son as romances, semella mais doado do que doutra de tronco mais afastado xermánico ou eslavo v. gr. Pero non hai que se deixar enguedellar nesto. Traducir do castelán ou do italián pode ser mais difícil do que do aleman ou niso. Elo depende de que haxa mais ou menos elementos de lingoaxe de figuras de ambiente. Enxebres e ben de seu. Hai poemas de Rosalía- co seu lingoaxe enganosamente tan sinxelo que non sei coma podrian ser verquidas mesmo ao castelán sen cair na simpleza ou na parvada. Son tan velaíños que, se se tocan, poden crebar. Asina para o meu ver, por ex., coaquela poesía que empeza “vente rapaza, vinte meniña”

Sucede porque xa están dentro do eido da cantiga popular que é o mais intraducíbel ou difizle. Eu desafío a calquera a que ao castelán axeidatamente traduzca, sen perder o engado, p. eix. aquilo de Se queres que o carro cante

móllalle o eixo no nó;
despois do eixo mollado
canta coma un asobío

De todos xeitos, menos doado é en xeral traducir dunha língoa alonxada da propia pola construción e polo léxico. Digamos, no nos caso, do alemán, de que temos en galego varios eixemplos. Un deles o da versión dos poemas da Vida de María de

Rilke por Xosé Díaz Castro, poeta el tamén e bó. Confeso que non puiden ver este libro polas coñecidas dificultades pra manexar a bibliografía galega; e abofé que ben o sinto pois, coma logo veredes, Rilke ten pra min especial engado. O outro eixemplo de versións do alemán é o do fermoso libro-fermoso polo contido e tamén pola edición-que baixo o tido de “Musa alemá” publicaron Celso Emilio Ferreiro e Antonio Blanco Freixeiro. No prólogo que é de Aquilino Iglesia Alvariño, dise unha grande verdade confirma o que denantes dixemos: Unha traducción poética sálvase mellor polo que ten de revelación máxica, esto é, polo que de poetas teñen os tradutores que por ningunha cousa”. E, de certo, éstas son tamén versión de poeta recreacións, novas creacións de poetas, que non se apegan servilmente nen as palabras nen ao ritmo e fan crean porén arredor do tema orixinal unhas variacións que ás veces nada teñen que envexar ao tema orixinal en cada variación hai un cheiro, ou matiz, inconfundiblemente galego. Certo que xa a seleicion de poemas fora feita con gran siso, escollendo poemas- de Hölderlin, de Heine, de Rilke, mais que nada que refrexan-coma xa tamen sinalaba no prólogo o Aquilino ese sentimento alemán da Schnsucht que se acorda, por algunha das súas beiras, á saudade nosa. Ollade se este poema de Hölderlin non ten un nidio alento galego;

15

E a miña querida Lorelei que eu cantaba saudosamente aló en Berlin fai tantos anos, porque me traguera á lembranza a lenda da Cova da Doncella da miña ría de Viveiro, tan semellante á lenda alemá.

23

Nestes días, por certo, ando a apracerme en verquer á nosa língua os Sonetos a Orfeu de Rilke. Poesía difizle, asegundo se sabe, coma o demostra a enorme morea de glosas, comentarios, eses esexesis e interpretacions que desa cincuenta sonetos se teñen feito. Estes poemas prantexan probremas de versión moi difrentes dos acostumados pois eiquí compre non alonxarse moito-eu mais ben diría nada- do orixinal pola sua tremenda condensación de senso, polo seu ton alusivo fuxidío, polas cousas a meio decir e sobreentendidas ou acochadas que neles hai.

E logo o ritmo que ao meu ver, compre gardar no sustancial visto que el constitui un elemento integral básico do poema. O metro dos Sonetos vai dende o de poucas silabas deica o exámetro clásico, pasando polos endecasílabo corrente e o de

gaita galega, i eses ritmos áchanse estreitamente avencellados ao ritmo interno dos conceptos e imaxes.

Vouvos ler como amostra o soneto⁵⁸⁸ 12 da Seg. pte.

Desexa o troque. Sinte entusiasmo da chama
na que se che esvai unha cousa que reluce cas transformacións;
ese espírito proietador que todo o da terra domina
o que máis ama, na curva da figura, é o punto de viramento.

O que se pecha no remarcar eso é xa o entalecido;
¿cóidase seguro ao achego do gris esclucido?
Mira que unha dureza estremada avisa do lonxe á dureza
¡Malia! ¡O martelo ausente xa ven de se erguer!

O coñecimento coñece a quen coma fonte xenega;
I enlevado o leva polo gozo de todo o creado
Que amiude co comezo remata i empeza co cabo.

Todo espazo felís é fillo ou neto dunha separación
que eles abraiados traspasan. E a transformada Dafne
por se sentir loureiro quer que ti en vento te mudes.

E outro, o soneto do alicorne II-4

Veleiqui o animal que non eisiste.
Eles non sabían de el e máis amárono
-o seu andar, seu xeito, seu pescozo
e mesmo a calma da luz da sua ollada-

De certo n' eisisteu. Mais porque o amaron

⁵⁸⁸ A conferencia que reproducimos foi pronunciada o 12 de marzo de 1979, e inclúe varios sonetos dos que apenas un ano despois, aparecerán na versión ao galego que Lois Tobío fixo dos *Sonetos a Orfeo* de Rilke.

foi un animal puro. Eles decote
espazo lle deixaron, craro e ceibe,
e nel erguéu a testa, maino, e apenas

precisaba eisistir. Non o matiñan
con grau mais só coa posibilidade
de ser. I esto atal forza lle dou que

Saeulle na fronte un corno. Un alicorne
Branco que se achegóu a unha doncela
e no espello de prata estivo e nela.

II-26⁵⁸⁹

Mais ti, divino, cuía voce resóou ata o fin,
Cando te atacóu o enxamio das Ménades refugadas,
afogaches, fermoso, o seu algueireo co orde
i encol das esnaquizadoras solevouse o teu canto creador.

Ningunha foi quen a crebarche a cabeza e a lira.
Con qué asaño loitaban; mais todas as pedras
bicudas que guindaban contra o teu corazón
en ti amolecían e facíanme capaces de ouvir.

Da vinganza encirradas, fixéronte cachizas ao fallo
mais o eu són remanecéu antre os lions e os penedos
e os paxaros e os albres, onde cantas arreo inda agora.

¡Ouh deus perdido! ¡Ouh tí infinido ronsel!
Só porque a xenreira te esgazóu i espallóu teus anacos
Somos nós ouvintes agora e unha boca da natureza

⁵⁸⁹ Trabúcase Tobío porque en realidade este soneto pertence a primeira parte e non á segunda.

Coma se pode dexergar desta lixeira e non completa referencia que veño de facer a tradución poética na nosa literatura é dunha estimabel valencia e coido que ha de ir enriquecendora no porvir por sere angueira fermosa e froitosa. Polo demais, o galego, asegun xa dixemos, é lingoa doada de domear prá tradución poética por non ter pasado pola cristalización academizante, antesala da morte: lingoa aberta con variedá de formas pra algunhas palabras que lle dan grande capacidade pra axeitarse a cada situación ou eixenza. Esa variedá, alén das numerosas contraicións e distintas formas do plural, os diptongos e outras cousas mais e tamén a súa eufonía e musicalidá, fan dela un instrumento senlleiro pra a tarefa. Eu quero rematar esta parola alentando aos novos poetas; escritores galegos a que non desleixen de se adicar a este galano exercicio que lles ha ser de gran proveito pra facer a man e mellorar e lucir o estilo e xeito de escribir e, de paso, enriquecer asemade a nosa literatura.

6.5. Tobío no I Congreso da Emigración Galega

“A min abondame un curruncho galego e a ledicia de ver a nosa paisaxe i escoitar o noso idioma. Eu creio e repito con Heine, que dende a máis pequena fiestra pode contemplarse a inmensidade do ceo coma dende a máis pequena terra se pode comprender a grandeza do mundo. Endexamais tiven vocación de emigrante. E dispóis de ter percorrido moitos camiños estranos, en contra da miña vontade, declaro que o nacer, vivir e morrer n-unha mesma terra é a sorte máis grande que se lle pode desexar a unha criatura; pero a condición de que na terra nativa haxa liberdade e xusticia, pois sen estes dous bens, tamén hai desterro na propia terra”.

Castelao⁵⁹⁰

6.5.1. Unha breve puntualización e caracterización

Malia a súa denominación, o I Congreso da Emigración Galega de 1956 non foi nin pioneiro, nin exclusivo. Entre a primeira década do século XX e finais dos setenta do mesmo, foron celebrados varios Congresos de Emigración Galega. Así atopamos que estes aconteceron nos anos 1909, 1956, 1959, 1965, 1971 e 1976. A excepción do que nos interesa neste punto, o chamado I Congreso da Emigración Galega celebrado en xullo de 1956 en Bos Aires, os demais Congresos oficiáronse en territorio galego. Por este motivo, o primeiro dos Congresos que acaeceron durante a etapa franquista, o do ano 1959, empatouse de xeito directo co celebrado en terras galegas en 1909, e non co extraterritorial e ceibe de 1956. Polo tanto remarcamos que, o denominado polos seus organizadores como o I Congreso da Emigración Galega, soamente foi único en tanto en canto endexamais se viu secundado coa celebración doutros en terras americanas, pese a vontade dos seus promotores, posto que como vemos tampouco foi realmente o primeiro tendo en conta unha enumeración cronolóxica, correspondéndolle esta honra ao celebrado en Galicia no ano 1909.

Por outra banda, se atendemos á definición dada deste fenómeno dos Congresos da Emigración por Baldomero Cores Trasmonte⁵⁹¹, ollaremos que:

“Os Congresos de Emigración Galega, entendidos como unha unidade, son un conxunto de xuntanzas de membros de asociacións de galegos residentes fóra do país galego, representantes de organismos gubernamentais, invitados e expertos en materia de migracións, convocados para estudialos problemas sociais, culturais e económicos dos emigrantes galegos e ofrecer, en forma de conclusións,

⁵⁹⁰ *Sempre en Galiza*, “Libro Terceiro”. Centro Orensano de Buenos Aires, Edición “As Burgas”, p. 252.

⁵⁹¹ *A constitución da galeguidade*. Xunta de Galicia, Consellería de Cultura, 1995, p. 85.

propostas de políticas públicas ou de cadros de queixas sobre a emigración galega e a forma de erradicala ou correxilos seus efectos negativos”.

Deixando de lado o extraterritorial de 1956, no tocante ós que tiveron lugar durante a ditadura franquista⁵⁹², temos que dicir que estes caracterizábanse por estar divididos en dúas fases. Unha rexional e outra plenaria. En canto a esta etapa plenaria, por norma xeral tiña lugar na capital do estado español, coa excepción do IV Congreso de Emigración Española de 1971, que, con motivo do Ano Xubilar, organizou nun primeiro intre Congresos nas cidades de Oviedo e Xixón, para posteriormente celebrar o rexional de Galicia na Coruña e finalizalo en Santiago de Compostela.

En canto ós actores principais nestes eventos, as comunidades galegas instauradas nos diversos países do sur e do norte de América foron as protagonistas no caso do I Congreso da Emigración de 1956, pero entrados xa nos anos sesenta e setenta, a forza destas comunidades ultramarinas viuse desprazada polo grande pulo acadado pola emigración galega ós países de Europa, o que xerou que moitos compatriotas creasen centros galegos a imaxe dos constituídos alén mar.

6.5.2. A realización dun azo

O Consello de Galiza, reunido nunha sesión especial que tivo lugar o 2 de xaneiro de 1956, aproveitou, para levar a cabo o I Congreso da Emigración Galega, a continxencia histórica na que se conmemoraba o centenario do Banquete de Conxo⁵⁹³,

⁵⁹² Rebolo, Mónica, *Bos días, galegos. Eiquí Sempre en Galiza*. Santiago de Compostela, Edicións Laiovento, 2002, pp. 173-174. Podemos aquí ollar un valioso e crítico editorial de Lois Tobío, do 11 de outubro de 1959, no que se fai referencia ao Congreso da Emigración celebrado nese mesmo ano en plena ditadura franquista. O mesmo déixanos unhas serenanas reflexións que nos dá unha imaxe ben contraposta co ambiente no que se celebrou o I Congreso da Emigración de 1956: *“Có auspicio de institucións oficiáis franquistas e cunha casi total ausencia das institucións representativas da emigración galega e doutros pobos da península, vai celebrarse aló un Congreso da Emigración. Facer un congreso dese xeito cando e onde non existe liberdade de pensamento e de expresión é un contrasentido, xa de enceto. Un congreso ten de ser unha tribúa libre e aberta pra espor, sin pexas nin coutadeiras, o que cada congresal ou institución pensa sobor da cada ponto do temario. Ora, é evidente que na actual España totalitaria eso non é posíbre. Se for un congreso científico ou técnico, aínda poidera ser, deica certo límite. Mais a custión da emigración, con todos os problemas que empecha, ten un carante sociolóxico, económico e impricancias políticas. Pois non se pode custionar que o fenómeno emigratorio é en boa parte, resultado de factores, normas e xeitos de acción políticos. E o político non é cousa que se poda descutir libremente na España franquista. Por todo elo, supómos que o Congreso será inoperante. Porque non se poderá dicir nel todo o que se puidera e debera dicir. Esta chata básica e a prescindencia de importantes institucións de emigrados, fará dél unha xuntanza intrascendente”.*

⁵⁹³ O chamado Banquete de Conxo de 1856 foi un acontecemento de extraordinaria importancia no rexurdimento político e patriótico de Galicia. Os estudantes da Universidade Compostelá fixeron un convite en honra da clase traballadora como fina mostra de ideais democráticos. Á transcendente xuntanza concorreu un patrón e un obreiro de cada gremio. Como proba do fraterno carácter en que se celebrou o Banquete, a comida foi servida por estudantes vestidos de frac. Durante a celebración do

pero aínda máis pesou a vontade de cumpri-lo soño de Castelao⁵⁹⁴ de lembrar tan magno acontecemento mediante a celebración dun evento especial. É por iso que o Consello nomeou unha Comisión Organizadora⁵⁹⁵ na que figuraban, entre outros, os principais persoeiros galegos na Arxentina, sede do acto. Cabe resaltar que estes eran emigrantes e non exiliados. Rodolfo Prada, Xosé Benito Abreira e Manuel Puente... Entre o grupo dos emigrantes, os exiliados eran chamados despectivamente intelectuais. E por ese motivo polo que nun principio evítase⁵⁹⁶ contar con eles. A tal punto chegou o caso que os promotores pediron axuda en Montevideo a Leopoldo Nóvoa para a elaboración do cartel, pese a existencia de grandes debuxantes na Arxentina, e a Lois Tobío, aínda sendo exiliado e non emigrado, solicitáronlle a redacción do Manifesto, o Temario e o Regulamento⁵⁹⁷. Curioso é tamén comprobar como a piques de iniciarse as sesións, o 24 de xullo de 1956, se elixe como presidente da Mesa do Congreso a Xesús Canabal, residente tamén no Uruguai, ó igual que Nóvoa e Lois Tobío. Aínda que finalmente a Comisión encargada da organización rectificará e convidará a unha sesión plenaria a importantes persoeiros do exilio galego na Arxentina, coma Luís Seoane⁵⁹⁸, Lorenzo Varela e Arturo Cuadrado, co gallo de limar asperezas.

mesmo, Eduardo Pondal e Aureliano Aguirre pronunciaron senllos discursos con nefastas consecuencias, porque a Audiencia da Coruña considerounos revolucionarios e ordenou o seu encarceramento.

⁵⁹⁴Samuelle, Cristina, *Conversas con Manuel Meilán. Épica, amor e memoria do galeguismo emigrante*. Vigo, Edicións Xerais, 1993, p. 174. Di Manuel Meilán sobre o I Congreso: “*A idea de Castelao era reunilos a todos nun gran Congreso e convertelos dalgunha maneira na forza dunha Galicia nova capaz mesmo de, chegado o momento, transformar a Terra e recuperala para eles mesmos, para todos nós, que durante tanto tempo a soñamos e traballamos por ela dende fóra*”.

⁵⁹⁵DVD:150 anos do Banquete de Conxo: 50 aniversario do Congreso da Emigración Galega: 24 de xullo de 2006, Museo do Pobo Galego. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, Secretaría Xeral de Comunicación, 2006. Entrevista a os asistentes e participantes no I Congreso, Xosé Neiras Vilas e a súa dona Anisia Miranda.

⁵⁹⁶*Primeiro Congreso da Emigración Galega feito desde o 24 ao 31 de xulio de 1956*, p. 38. Agradecemos ao profesor Carlos Zubillaga que nos proporcionase este exemplar, a partir de agora, PCEG. No que se refire á división e á imaxe que tiñan os promotores emigrados de certos membros exiliados da comunidade galega, vexamos ó tocante unhas verbas pronunciadas na Sesión de Clausura polo noso mecenas da galeguidade, o emigrado Manuel Puente, que escenifican ben todo o asunto: “*E pra celebrar o Centenario do Banquete de Conxo, foi praneado e orgaizado o Primeiro Congreso da Emigración Galega, por un fato de emigrados calisquera, horfos de tíduos refulxentes, horfos das luces da sabencia, emigrados calisquera que saímos da Terra co espírito as oscuras e que, ausorbidos eiquí polo duro traballo e polo longo sofrir, non tivemos vagar nin posibilidades de acodir a outra escola nin a outra universidade, que a escola sen métodos nin mestres, a rexa escola da vida. E, por elo, porque éramos homes sinxelos, sen adovíos, que nos movíamos empurrados somentes por curazóns de forte latexar de patriotismo galego, atopamos a comprensión eo calor do pobo galego emigrado, de ise pobo galego que, por sere coma nós, graduado somentes na dura escola da vida, entendeunos, acolleunos con agarimo, tendéunos suas máns callosas e non máns de señoritos, e abriunos seus petos facendo posibre a belida realización do noso proieuto, de iste Primeiro Congreso da Emigración Galega*”.

⁵⁹⁷Os mesmos figurarán no anexo desde capítulo.

⁵⁹⁸Fernández del Riego, Francisco, *Cartas de Luís Seoane desde o exilio*. Sada, Edicións do Castro, pp. 48, 49, 52, 53 e 56. En tódalas misivas que Seoane fala da figura do grande mecenas Manuel Puente, a súa

A elección da sede non foi arbitraria, Bos Aires⁵⁹⁹, a chamada por Castelao quinta provincia, a cidade do mundo con maior número de galegos, uns trescentos mil por aquel entón. Durante tódolos actos levados a cabo, entre o 24 e o 31 de xullo de 1956, usouse exclusivamente a lingua galega. Na cerimonia que encetou as celebracións un fervoroso público comezou a cantar espontaneamente o himno galego. Trasladémonos por un intre ó ambiente de patriótico balbordo que se viviu nesa sesión de apertura⁶⁰⁰:

“Sendo as 24 horas do Día de Galicia do ano de 1956, dáse por rematada a sesión solemne inaugural do Primeiro Congreso da Emigración Galega, celebrado sobor da evocación do Banquete de Conxo na súa Efemérides Centenaria; e cuia sesión, constituíu a máis grande manifestación colectiva de galeguidade, ao longo i-o ancho da historia da nosa Galicia emigrada e pelengrina: Pol-o número e pol-a calidade dos que a ela asistiron; pol-o fervor patriótico que lle deú hálito e atmósfera, e pol-o contido da sustancia e de estilo das verbas n`ela pronunciadas; e sobor de todo, pol-os imponderabels de afirmación de Fé e de Esperanza na Eternidade da Terra Matria”.

Acudiron ó I Congreso cento trinta e cinco⁶⁰¹ delegados de Arxentina, Brasil Chile, Cuba, Estados Unidos, México, Venezuela e Uruguai. Sendo o número de sesenta e dúas as institucións dos mencionados países que se adheriron ó acto e cincuenta e tres as comunicacións presentadas, a través das seis Comisións de estudo creadas para tal fin. Entre elas, destacaron fondamente as intervencións de Xosé Velo e Francisco Comesaña, delegados de Venezuela e México respectivamente, quenes foron os oradores máis gabados e combativos.

actitude é seriamente crítica cara ó seu quefacer e cara ó labor desempeñado nalgúns casos polas institucións creadas polos emigrantes na Arxentina, como é o caso dos ataques de Seane ó Centro Galego da capital porteña, do que el era membro e colaborador. Ollemos algunhas significativas e esclarecedoras verbas, personalizadas na face de Luís Seoane e Manuel Puente, sobre a relación entre os exiliados, os chamados cun certo veleno, intelectuais e os emigrados propiamente ditos: *“Aquí estivo residindo durante algún tempo o mellor grupo de intelectuales galegos que houbo nunca fóra de Galicia (refírome a América), agora espallados, e nunca tiveron que ver co Puente ou ningún da colectividade, excluindo o meu caso, sendo máis ben despreciados por ela”*. E como de aí tamén que na publicación dirixida por Luís Seoane, *Galicia Emigrante*, apenas atópanse referencias ao I Congreso no número de agosto e de setembro, ano III, Bos Aires, nº 25, pp. 7-10. Non así, *A Nosa Terra* que lle dedicou por enteiro o seu número de xullo de 1956, ano XXXVII, nº 500.

⁵⁹⁹ Neira Vilas, Xosé, “Un Congreso en Buenos Aires”, *Memoria da Emigración I*. Sada, Edicións do Castro, 1994, p. 30. “Buenos Aires era todo Galicia naqueles días. Galicia na radio, nas noticias da prensa sobre o desenvolvemento do Congreso (incluso con saúdos e expresións de simpatía en lingua galega), nas pantallas dos cines, na incipiente televisión; as paredes do ‘subte’ (ou metro) e do centro da cidade e dos barrios víanse inzadas un día e outro co cartel anunciador do Congreso, feito polo pintor Leopoldo Nóvoa”.

⁶⁰⁰ PCEG, p. 28.

⁶⁰¹ PCEG, p. 28. Aínda que no libro se digan que foron 134 delegados e 60 institucións.

O I Congreso da Emigración Galega acadou unha grande repercusión na prensa de ámbalas dúas beiras do Prata, ao igual que un grande recoñecemento por parte das institucións deses países, o que fixo que unha representación dos promotores do Congreso fose recibida polo presidente da Arxentina, o xeneral Aramburu. Cómpre apuntar que en tal importante recepción non puideron participar nin Lois Tobío, nin Emilio González López.

6.5.3. O artellamento de Lois Tobío

Tobío non pasou de esguello polo I Congreso e realizou un labor escuro, sendo o auténtico bastidor na sombra sobre o que recaeu o peso da maquinaria organizativa de tan magno evento, mediante a redacción, como xa adiantamos, do Manifesto⁶⁰², o Temario e o Regulamento do I Congreso.

Vexamos o que nos comenta o propio Lois Tobío sobre os mesmos⁶⁰³ e sobre algunha das problemáticas que xurdiran no seo da colectividade galega, nas que fixemos antes fincapé:

“O Manifesto, temario e regulamento foron redactados por min, pra que serviran de base á súa definitiva forma. Aceptáronnos tal como os eu mandei, e coido que puideran terse mellorado, algúns puntos polo menos. Pero así o fixeron, pra evitar

⁶⁰² Leira, Xan, *50º Aniversario 1º Congreso da Emigración Galega*. Bos Aires, 1956-Galicia, 2006. Moaña, Acuarela Comunicación, 2006, p. 18. Trabúcase, incomprensiblemente, Xohán Martínez Castro, delegado do Uruguai e pro-secretario da Mesa do Congreso, quen asegura que se chamou a Suárez Picallo, que vivía en Chile por aquel entón, para que se lle dese forma ao Temario. Asegurando que Picallo se traslada a Bos Aires para prepara-lo mesmo. Por outra banda, soamente engade ó falar de Tobío que este tivo unha participación relevante antes, durante e despois do Congreso, pero non concreta nunca a mesma. Contra estas verbas de Martínez Castro, aparte do testemuño por escrito inequívoco de primeira man do propio Lois Tobío, temos as verbas doutros dous participantes no I Congreso. Un, Xosé Neira Vilas, “Con Luís Tobío, Corenta anos despois”, *Un Congreso en Buenos Aires, Memoria da Emigración II*. Sada, Edicións do Castro, p. 279, quen fala sobre o labor de Lois Tobío: “*Aconsellounos sobre o alcance e as eventuais derivacións dun evento así. Suxeriu nomes de posibles invitados e redactou o Manifesto, o Temario e o Regulamento, que someteu á nosa análise [a dos membros da Comisión Organizadora] e que aplicamos sen cambiar nada. Participaría logo no Congreso, de xeito moi destacado*”. E outro, Cristina Samuelle, *opus cit.*, p. 170, quen recolle as palabras de Manuel Meilán: “*Logo daquel acordo do Consello, no mes de febreiro Rodolfo Prada veu a Montevideo a preparar o acontecemento. Botou todo o mes aquí [...] Veu el, Manuel Puente e Xosé Benito Abreira. Fixemos unha xuntanza onde participamos, ademais dos de Bos Aires, Xesús Canabal, Luís Tobío o-que foi o redactor do manifesto temático e mais do regulamento do Congreso-, Luís Luna, Pedro Couceiro, Antón Crestar, Xoán Martínez Castro e mais eu. A reunión foi na fábrica de Xesús Canabal, en Pando. O Congreso tiña que presentarse como xestado en parte dende o Uruguai para evitar os protagonismos entre grupos da colectividade galega en Bos Aires. Desta maneira, cando volveron para a Arxentina, xa ía todo preparado*”. Por todo isto, preguntámonos o que segue: se Martínez Castro participou activamente nas reunións, como pode ser que afirme que Picallo elaborou o Temario?, cando por outra banda, ollamos como este foi aceptado tal cal, sen modificación algunha.

⁶⁰³ Francisco Fernández del Riego, “Epistolario de Lois Tobío a Fernández del Riego”. *Grial*, nº 158, ano 2003, p. 92.

discusións e alteracións que suporían reestructurar cicais toda a construción, e o tempo apuraba. O Centro Galego de Buenos Aires adheriuse nestes días- segundo me din, por unanimidade-, e presentará relatorios. Sei, en troques, que non participarán nos traballos [Luís] Seoane e [Eduardo] Blanco Amor, aducindo falla de tempo de abondo pra facer o Congreso, mais, segundo me dixo [Leandro] Pita, disconformes porque non se tivera convidado a algúns que eles estimaban deberan terse convidado. Pita mesmo díxome que el tampouco fora convidado formalmente, mais non por eso deixaría de participar. Pode ser que todo sexa descoido ou pasaxeiro esquecemento. Ti xa coñeces a nosa sensibilidade prás cuestións de protocolo e preséance, que pode frustrar boas iniciativas. A idea do Congreso foime consultada e eu estimeina feliz e axeitada. Imperfeccións ten que habelas, por ser o primeiro e por outras razóns. Nestas cousas o que conta é máis a forma que o contido: o feito de se realizar máis que os resultados prácticos inmediatos. A declaración e proclamación é toma de conciencia dunha importante realidade nosa. Coido que é o intre pra facer unha cousa atal. Non hai que lle pedir demasiado- esto soe tamén ser unha nosa condición, de pretender demasiado do que se fai ou do que se proxecta [...] Eu, se podo, irei ao Congreso, ida por volta. Non intervirei activamente nel, non presentarei relatorios nin farei discursos-coitado de min, hai tempo que non os fago e sospeito que xa non dou nada como orador. Estarei e nada máis”.

Aínda que comprobamos que as derradeiras verbas que Tobío pronuncia na súa misiva non terán a súa continuación na realidade posto que, aparte de participar na creación do Manifesto, Temario e do Regulamento, acude⁶⁰⁴ en calidade de convidado especial e delegado do Uruguai. E non esquezamos tampouco que Lois Tobío pronunciará unha conferencia, tomando parte activa desa maneira nos chamados “aitos de eistensión cultural”⁶⁰⁵, “A leición dos Precursores”⁶⁰⁶, na sede do Centro Galego da

⁶⁰⁴ PCEG, p. 27 e 29.

⁶⁰⁵ PCEG, p. 10.

⁶⁰⁶ PCEG, p.19 da “Iconografía”. Segundo o programa de actos do Congreso, o relatorio de Tobío tivo lugar o 27 de xullo ás 18:30 horas no Centro Galego de Bos Aires. Cabe dicir que en teoría o texto da mesma non se conserva. Deixamos este asunto en cuarentena, porque o Centro Galego de Bos Aires posúe un Archivo de la Palabra, onde figuran gravacións de conferencias e actos de persoeiros egregios que visitaron o Centro. O que sucede é que os responsables da valiosa biblioteca desa institución nos confesaron que as aproximadamente 130 casetes que conteñen ese material non foron catalogadas, nin hai os medios materiais para reproducilas e saber polo tanto que conteñen. Coidamos que algunha entidade da nosa Galicia debería poñerlos medios para sacar á luz tan importante patrimonio. Seguindo co tema, as únicas constancias que temos desa xornada no Centro Galego, na que ademais de Lois Tobío participaron Emilio González López e Xerardo Álvarez Gallego é o seguinte resumo da mesma, PCEG, pp. 198-199: “Sin poñerse previamente d-acordo, os tres disertantes fixeron unha soia peza, diña de Antoloxía, encol da Galicia de onte, de oxe e de cómo a queremos pra mañán, n-unha perfecta continuidade e unidade. A anterga brillanteza i-esprendor de Compostela, corazón cristián da Europa Medieval; o miragre lírico dos trovadores e decidores galaico-portugueses; a decadencia que nos veu do raseiro uniformista e centralista; o atisbo de renacemento cos monxes beneditinos Feixóo e Sarmiento, o ciclo precursor con Brañas e cos poetas, deica o relocimento do espírito redivivo da etapa republicana, traspasado, despóis da guerra civil, aos nosos núcleos emigrados en América, especialmente en Buenos Aires, foron ‘o leiv motiv’ d-ista especie de sinfonía con moitas variantes, que foron as disertacións dos tres outos persoeiros do mellor espírito de Galicia.. O auditorio, cautivado, co espírito pendente das verbas, das ideas e dos pensamentos expostos pol-os oradores durante dúas horas e media, con cabal concencia e ledicia dos que se escoitaban, premiou con ovacións cerradas i-entusiastas a cada un d-iles. Foi, sen dúbida este

capital bonaerense. Ou o relato textual que nos deixará⁶⁰⁷ dando a súa valiosa opinión sobre os froitos do I Congreso.

Pero aquí non acaba todo. Tobío tamén participa activamente das sesións como vocal na Comisión G⁶⁰⁸, apartado C, inciso d) do Temario. Dita Comisión estaba integrada, amén de Lois Tobío, por persoeiros da talla de Emilio González López, Ramón Suárez Picallo, Xosé Velo Mosquera e Rodolfo Prada. Cabe mencionar que o apartado C era o referido ó futuro da emigración galega, e o inciso d) versaba sobre os vencellos da emigración galega e a cultura. Na mesma presentáronse vinte e una comunicacións, de nomes tales como Fernández del Riego, Manuel Beiras, Uxío Carré, Ramón Piñeiro, Ramón Cabanillas, Otero Pedrayo, Carlos Velo, Xesús Bal...

aito do Centro Gallego, un dos máis estraordinarios da histórica xornada". Vid. tamén, Galicia: Revista del Centro Gallego de Buenos Aires. Bos Aires, ano XXXVIII, nº 490, xullo e agosto de 1956, p.16. "El doctor Tobío Fernández [...] se refirió al renacimiento cultural gallego, a su transcendencia actual. Lo hizo con bella y sobria elocuencia, en un idioma ejemplar".

⁶⁰⁷ PCEG, p. 219. Dito texto será reproducido no anexo.

⁶⁰⁸ Fitemo-las innovadoras e importantes conclusións ás que chegou a devandita Comisión G, PCEG, pp. 198-199:

"a) Afirmar que Galiza é un pobo con unha cultura propia e que o noso ser colexitivo depende da súa pervivencia como expresión viva cultural. b) Que o instrumento esencial de expresión de esa cultura é o Idioma Galego, que, como tal, compre manter e desenrolar. c) Que como medio práctico pra manter e desenrolar a nosa lingua, sería comenente fundar un Patronato da Lingua Galega, integrado con elementos de Galiza e da emigración. d) Que, como unha das máis urxentes labours do devandito Patronato, debería figurar a feitura de un Gran Dicionario Galego, a tono coas máis novas correntes filolóxicas. e) Recollendo o espírito da poñenza presentada pol-o Centro Lucense, estimase desexabele que todas as entidades galegas de cada cidade que persigan entre as súas finalidades as de carácter cultural, traten de se avencellar o máis estreitamente posible, pra facer máis fecunda a súa laboura. f) Recomendar, de acordo coa poñenza presentada pol-o Centro Gallego de Montevideo, e a número 9, a creación da unha Institución Cultural Galega, interamericana, sobre as liñas espostas na poñenza Nº 17, pra desenrolar unha extensa laboura cultural, axudar economicamente ás institucións culturais da Terra, construción de escolas, creación de premios anuais pra literatura e artes, concesión de becas e patrocinar xeirás de intelectuais galegos pol-as terras de América. g) Respondendo ao espírito que anima a poñenza Nº 8, xúsgase que compre intensificar o esforzo editorial de obras galegas, axudando ás empresas xa establecidas, ou creando outras novas, e favorecendo o avencellamento e a estreita colaboración entre todas elas. E tamen recollendo as poñenzas números 6 y 7, exhortase a facer canto seia posible pra a creación d-unha gran Revista Científico-literaria galega. h) Considerando que unha das actividades máis importantes pra o espallamento da nosa cultura, d-acordo co expresado nas poñenzas 2, 3, e 4, que compre fomentar por todos os medios o desenrolo do Teatro Galego, tanto no que respeita á creación de novas obras, como á constitución de cadros teatrales, desexase que ambas manifestacións sexan cultivadas ao máximo grado. i) Asegun o suxerido nas poñenzas 1, 19 e 20, eshortase a intensificar o desenrolo da música e do canto galegos, mediante a creación de organismos adicados a este oxecto. E así mesmo, d-acordo coa proposta número 15, decrálase a urxencia de coñecer o noso folk-lore musical e a laboura dos compositores galegos. j) Inspirándose na poñenza número 16, aconséllase a creación de un museo circulante de fotografías de obras de arte, debuxos e grabados, a espoñerse periódicamente nas sociedades galegas de cada cidade americana. k) D-acordo coa poñenza número 21, decrálase que é comenente acrecentar os vencellos espirituais con todas as nacións irmáns de orixe céltico. l) D-acordo á poñenza oral do delegado de Nova York, aconséllase fortalecer os vencellos lingüísticos e culturais que xungen a Galiza e Portugal. ll) Inspirándose na poñenza Nº 18, recoméndase a creación d-un Centro Cinematográfico Galego, co fin de espallar doadamente todo canto atingue á educación do noso pobo, sendo un dos seus máis importantes fins a creación de grupos de cineación rural".

Ata aquí xa nos deberían parecer ben prolíficas e importantes as achegas de Tobío ó I Congreso, con todo, este aínda tivo que facer gala das súas artes diplomáticas, e como grande mestre da ponderación que sempre foi, conseguir que a AGUEA⁶⁰⁹ (Asociación Galega de Universitarios, Escritores e Artistas), que incomprendiblemente caera no esquecemento dos organizadores e non fora convidada formalmente a participar no I Congreso, chegase a integrarse na Mesa do mesmo.

Todos estes esforzos de Tobío non pasaron desapercibidos nin se esfumaron no ar, e a insigne figura, o sempre disposto e xeneroso mecenas do galeguismo a ámbalas dúas beiras do Prata, don Manuel Puente⁶¹⁰, á sazón, Presidente da Comisión Organizadora do I Congreso, gabou merecidamente o labor desempeñado polo viveirense nunhas agarimosas e descritivas verbas do seu ser, pronunciadas na sesión de clausura:

“Mais teño a obriga tamén de sinalar e de eisaltar a quen foi fautor e alicerce que posibilitou o éisito. Os organizadores tivemos senso de responsabilidade e, naturalmente, acudimos a un irmán sabido pra que nos fixera unha laboura que nós, homes emigrantes sen preparación nin capacidade intelectual, non podíamos facer; a saber: a estreitución literaria, temática e regulamentaria do congreso. E acodimos a un irmán que vive en Montevideo, quen, pola súa sinxeleza, -belida fror espritoal-, pola súa caridosa comprensión da maneira de ser, do sentir e do pensar dos irmáns emigrados, e ademais polo seu afervorado patriotismo galego, ceibe de influencias alleiras, úneca i escrusivamente comprometido coa Terra sagra, coa Galicia nai...; ise irmán a quen nós e a patria lle estaremos por sempre agradecidos, é un home que nos honra eiquí ca súa compañía: Luis Tobío.”

6.5.4. Unha xuntanza para e por Galicia

No I Congreso da Emigración quedou patente que a idea era facer do movemento emigratorio galego un grupo de acción, unha forza de presión capaz de incidir non soamente nos problemas dos emigrantes, senón tamén capaz de facer fronte

⁶⁰⁹ Recordamos que o tema xa foi esbozado no “Tobío segundo Tobío”. Consúltese para o caso, Francisco Fernández del Riego, *Cartas de Luís Seoane...*, p. 108. Aquí ollamos unha carta de Seoane, integrante da AGUEA, datada do 7 de setembro de 1956, a Paco del Riego, e na cal lle da conta dalgúns dos pormenores do Congreso, mencionando a marxinación a que se viu sometida a AGUEA, a cal tivo que presentar os seus relatorios a través das delegacións de Centro América e Estados Unidos. Luís Seoane engade: *“Estivemos presentes ata última hora, pola presión e ameaza de se retirar todas as delegacións do exterior e a intervención fundamental de Tobío”*. Véxase tamén Villaverde, María Victoria, “Lois Tobío, tan galego e tan amigo”. *Galicien Magazin*, nº 10, decembro do 2007, p. 27.

⁶¹⁰ PCEG, pp. 38. Vid. asimesmo, *ibidem*, p. 42, gaba Domingo García Sabell a participación de Lois Tobío no seu “Mensaxe aos Emigrados”: *“Dispoñedes dun Temario maxistral no que a amplitude dos oxetivos non afasta o rigor e incluso a minucia do detalle crarificador e necesario”*.

á política opresora do réxime franquista. Malia que no I Congreso tomou parte xente que tiña ideoloxías e intereses moi diversos (nel estiveron representadas tódalas correntes políticas democráticas, dende galeguistas, nacionalistas, socialistas, comunistas...), o amor a Galicia era o vencello que os xunguía e superou con moito os posibles focos de confrontación. Porque o importante era o tratamento dos diferentes problemas inherentes á súa situación como emigrados galegos e a posición de sometemento na que se atopaba a súa benquerida pero malfadada Galicia. Polo que, se ben no I Congreso da Emigración Galega o obxecto de estudo formal fose o fenómeno migratorio galego, no fondo, este non é máis que unha póla da ramificada análise dos problemas que atinxen a Galicia e ás súas xentes, nos máis variados eidos políticos, sociais, culturais e económicos.

Pese ás súas orixes conmemorativas, o I Congreso da Emigración foi un Congreso para o porvir, e non unha celebración nostálgica nin fincada no pasado. No mesmo, ofrecéronse unhas conclusións que marcaban un futuro modelo económico, social, cultural e político do que debería ser Galicia.

Lois Tobío foi consciente e sabedor de todo elo dende un principio⁶¹¹: *“O 1º Congreso tivo unha fonda importancia porque as colectividades galegas no mundo adquirirían un compromiso que transcendía a súa actuación social, recreativa, cultural e mutual, para convertelo nun compromiso coa personalidade política de Galicia. Pensar Galicia dende a emigración!”*.

En días cheos de manifestacións bulideiras de galeguidade, expresadas en homenaxes, actos académicos, espectáculos... Lois Tobío chamou a través do seu Manifesto á mobilización da Galicia da emigración, da Galicia que vivía ceibe en democracia, porque cría que aínda tiña esta unha importante misión que cumprir, non só cara á Galicia interior que se atopaba guillotizada dos seus dereitos e privada de moitos dos seus fillos, senón diante dos pobos que acollen ós galegos alén do mar, e inda perante a humanidade enteira. Sen esquecer endexamais o pensamento morriñento que marcou a ferro secularmente o corazón dos galegos que por algún tipo de contixencia se viron forzados a vivir fóra da súa patria nai, sinal indeleble do noso ser⁶¹²:

“A nosa singularidade como pobo xas, máis que nada, na nosa condición de pobo atránteo, na beira do mar das brétemas, de pobo de fisterra. De este medio físico,

⁶¹¹ Xan Leira, *opus cit.*, p. 50.

⁶¹² Piñeiro, Ramón, Tobío Lois [et al.]: *La saudade: ensayos*. Vigo, Galaxia, 1953; pp. 68-69.

por infruxos e procesos que moitas vegadas se teñen xa descrito i espricado, pode ter nacido -e nascer a cotío- a nosa saudade. Mais tamén pode ter xogado na súa orixe, algún feito esquecido, algunha lonxana emigración, tamén doorosa, ou ben a súpeta interrupción dun camiñar arreo dende as fonduras do oriente, de onde terían partido os nosos devanceiros. Quén sabe se ese camiñar sen acougo non se fixera, ao longo dos séculos, segunda natureza, cousa imprescindible no vivir de aquelas xentes á procura de novos horizontes -do niño do sol-e, que o mar inmenso e terrible coutóu o seu progredir e fixo xermolar a arela!”

6.6. Anexos

6.6.1. Manifesto

Âs Coleitividades Galegas de América

O feito da emigración galega é un dos máis transcendentais na historia da nosa Terra. Ao longo de máis dun século Galiza foi dando de sí, ano a ano, importantes continxentes de poboación que se espallaban sobor de todo pol-as nacións da América. A importancia deste movemento ponse de releve no feito de que a concentración urbana máis numerosa de xente galega non se dá na Terra senón na Arxentina, en Bós Aires. Os continxentes demográficos galegos n-outas cidades ou países americanos son tamén fortes.

Esas moitedumes emigrantes non s'esfarelaron nas terras alleas, non se disolveron no novo ambiente perdendo a súa personalidade. Pol-a contra, ao tempo que axudaban a forxar e soerguer os novos pobos de América, gardaban moito das súas propias características colectivas, mantiñan o contaiño entre si, sentíanse comunidade. Non certamente -e felizmente- como corpos estranos e arredados dentro do organismo nacional en que vivían, máis si como elementos integrantes da sociedade á que aportaban seu legado de carácter, cultura, espírito e laboriosidade. D'outra banda, estas colectividades galegas teñen servido de vencello entre a vella Terra nai e a nova terra adoptiva cumprindo así función de irmandade e coñecemento entre dous países lonxanos.

Non estará de máis recalcar este singular perfil da emigración galega. Insértase ela dondamente, sin brusquedade nin violencia na comunidade que a recibe ("o galego non foi a turbare ningunha inocencia" dí, maxistralmente, Otero Pedrayo) como un regato que deitara mainiñamente as súas augas. E logo axéitase de contado á nova vida, ao novo medio, orixinando un mínimo de friccións, establecendo fíos de cordialidade, irmandade e convivencia sincera e fonda coa xente do país. I-elo - i-eiquí ven o interesante e cáseque o miragroso -sen desfacer e liquidar e súa condición galega. Pra botar man d'unha comparación biolóxica poderíase dicir que as colectividades galegas na América son inxertos e non quistes. Dan e reciben, en armónica simbiosis, sin perder a súa personalidade mais sen convertírense en corpos estranos e, por iso, molestos e aínda perturbadores. Certo que n'outras comunidades de emigrantes danse tamén características somellantes; mais cicais en ningunha como nas galegas se dea ese punta xusto de equilibria entre o propio e o alleo, ou mellor entre o

orixinario e o adoptivo.

A circunstancia de que as coleditvidades galegas na América teñan gardado a súa persoalidade sen se perdenren esmigallada no novo meio social encerra considerabre importancia. D`unha banda, porque permite ofrendar à nación onde vive os diferentes elementos integrantes do seu propio tesouro cultural -no mais amplo senso- enriqueitando o patrimonio espritoal coleditivo. Estes novos pobos americáns, en etapa de crecemento -físico e cultural- amostan, como é lóxico, unha forte tendencia asimiladora, precisan assimilar elementos de cultura -ao xeito dos organismos novos- para o desenrolo do seu propio ser. E toda contribución de boa lei e linaxe, valiosa e san, -como a nosa- beneficia ao país.

Mais d'outra banda, esa sólida permanencia das comunidades galegas no estranxeiro ten tamén fondo senso e valor dende o punto de vísia de Galiza. Elo ten feito que se poida falar de dúas Galizas, a unha e outra banda do Atrántico. Dúas Galizas xunguidas fortemente por unha i-alma e degaros comúns, pol-a concencia de pertescer a un pobo de fondas raigañas hestóricas e culturás, cun rexo entronque, longo e nobre, na cultura do Oucidente; avencelladas entramal-as dúas por unha especial conceición da realidade e da vida, pol-o sentimento inefabre e diferencial da saudade. Mais tamén con enfoques ou olladas diferentes, se aínda que non opostas, encol de certas cousas do vivir, olladas que se poden complementar e que enriquecen o noso esprito coleditivo, a nosa aitude diante da vida, e que poden mellora a nos a aición.

O fenómeno da emigración galega ten sido ouxeto d'atención dende diversos puntos de vista, pra os nosos pensadores, os nosos poetas, os nosos economistas e sociólogos. Eisisten traballos valiosos que se adican a estudar o probrema dende cada ángulo particular. O senso emotivo, as traxedias ou espranzas da emigración, latexan en moitos poemas nos os que recollen na fala do arte o que non é doado apreixar en termos de lóxica ou estadística. Aínda está por facer a bibliografía da emigración galega, laboura de primeira importancia pra chegar a un estudo esgotador do tema. Cando se chegue a comprir esa tarefa necesaria haberáse de ver canto se ten xa matinado encol do tema e cómo os galegos de acó e de aló sentiron a necesidade de escrarecer este trascendental probrema.

No intre en que hoxe estamos, semella imperativo intentar unha análise coleditiva do conxunto do fenómeno da nosa emigración. A laboura deica hoxe feita tivo caraute individual: tratábase de esforzos isolados de homes escolleitos que sentían necesidade

de aventurarse na custión, e facer n'ela toda a craridade desexabre e posible. Despois de un século longo en que este proceso se desenrola, é hora xa de deternos a eisaminalo de xeito integral n'unha asamblea onde se axunten representantes de todas ou das máis importantes comunidades galegas de América. Compre deterse un anaco no camino percorrido, pra eisaminar a situación aitual, pra esbesullar as correntes ou tendencias que latexan na nosa emigración e no posible, pra crarexar os vieiros a seguir e os fitos a acadar. Eisame de concencia colectivo que á luz do pasado, descubrindo os posibles erros ou acertos, permita correxir os uns, ratificar e aínda perfeizoar os outros. N-unha verba, tomar concencia do que temos feito, do que facemos e do que deberemos facer os galegos que andan espallados por estas terras. Cal é a nosa misión, cáles as nosas obrigas, cara a Galiza, cara as terras onde vivimos e aínda cara a humanidade enteira.

Por iso decidimos¹ convocar este Congreso da Emigración Galega n-este ano de 1956. Coincidirá co centenario do "Banquete de Conxo" feito de fondo significado na historia do noso Rexurdimento. Naquel sonado banquete, estudantes e obreiros, irmanáronse afervoadamente baixo a dobre inspiración do amor à democracia e do amor a Galiza. As verbas ardidadas do bardo Pondal e do poeta Aurelio Aguirre que resoaron coma voces de profecía baixo a ramallada da vella carballeira e seguirán resoando arreo ao longo dos anos, serán recolleitas por xeneración tras xeneración de galegos, inspirando os seus esforzos a prol do avance e felicidade e liberdade da súa Terra. I-é axeitado poner un Congreso da Emigración Galega baixo o signo do Banquete de Conxo porque no espírito dos que n-iste participaron bulían os ideaes que deben inspirar aos emigrantes galegos: a irmandade antre a mente e o brazo, antre o intelectual e o traballador manual, o senso de igualdade humán, o principio de liberdade democrática, o amor aitivo á Terra galega e a arela de vela ergueita e ceibe.

A emigración galega atópase hoxe nunha situación de encrucillada e por eso, delicada. Non podemos seguir aos tombos sen sabere a xeito o que nos compre facer. Diante do mundo novo hai que saber tomar posición, hai que saber escoller. Con compracencia temos de recoñecer que se adevirte derradeiramente, sobre todo nos máis importantes centros, un senso maior de responsabilidade do noso rol, máis sutil e crara concencia das nosas obrigas.

Isto é espranzador. Empresas culturais de outra categoría téñense encetado no seo das máis numerosas comunidades galegas de América. Novas e vellas

institucións rivalizan en dar axuda á nosa cultura, en orgaizar aitos, concursos, en crear editoriais, emisións de radio ou publicar revistas, propiciar viaxes de esgrevias figuras da Terra, a carón da súa xurdia laboura de mutualidade e asistencia. Seleitos grupos da inteletualidade e da vida pública dos países americanos avencéllanse ás novas actividades, enxerguen os nosos problemas, sinten as nosas inquiredanzas.

Na nosa emigración estáse arestora producindo un movemento auspicioso. Hai que intensifícalo e melloralo cara un luminoso porvir.

O Congreso deberá escoller as ideas e as arelas que andan no ar prasmándoas en fórmulas o máis concretas posible para que a emigración teña un guieiro pra a súa conduta no porvir. A Comisión Orgaizadora invita a total-as sociedades de emigrados galegos e a total-as comunidades galegas da América, a todol-os grupos galegos, a mandar os seus representantes a iste Congreso. Traguendo os seus puntos de vista pra que dun cordial intertroque antre os de todos poida chegarse a establecer, democráticamente, un programa de ideas e de acción pra os galegos que vivimos fora da Terra.

Coidamos que constitui unha obriga moral pra todol-os emigrados dar axuda e colaborar n-este Congreso. A emigración galega ten chegado xa a un intre, na súa evolución, en que precisa tomar conciencia de sí mesma e autodeterminar os seus rumbos: non pode seguir desourentada, desconcertada; hai que artellar os esforzos pra d'estes outer o máisimo rendimento; hai que saber o que debemos percurar e cómo. Temos a espranza de que este 1º Congreso da Emigración Galega representará un importante paso na empresa, cada ves máis urxente e ineludible, da estreitución da Galicia Emigrada.

6.6.2. Temario

A. O pasado da emigración galega

- a. *Orixens.* - Comenzo do fenómeno emigratorio. Causas. Emigración a Castela e a Andalucía. Emigración a América. Tipos de emigración galega inicial.
- b. *O desenrolo da emigración galega no século XIX.* - Centros de atracción dos emigrantes: Arxentina, Cuba, Uruguay, Brasil, etc. Razóns d' estas preferencias.
- c. *O emigrante galego do século pasado.* - Características psicolóxicas e sociolóxicas do noso emigrante d'aquela época. Reacción fronte ao medio americano. Actitude respecto á Terra.
- d. *As creacións do emigrante galego do século XIX.* - Mutualismo. Sociedades culturais e recreativas. Xornais e revistas. Empresas económicas.

6.6.3. Temario

B.- O presente da emigración galega

- a. *Características xenerales.* - O emigrante actual. Razóns que o levan a emigrar. A súa actitude espiritual. O problema económico. Reacción diante o novo país. Avencellamento coa Terra.
- b. *Situación actual da emigración galega nas principais zonas de concentración:* Arxentina, Cuba, Mexico, Estados Unidos, Venezuela. - Datos estadísticos sobre a poboación galega para cada país: número de galegos residentes, actividades preferidas, "standard de vida".

Laboura cooperativa dos galegos en cada país: Mutualista, Asistencia, axuda aos recién chegados.

-A laboura cultural de cada comunidade galega. Influxo no medio cultural do país. Figuras máis relevantes. Adicación e interese pola cultura galega. Institucións e órganos de cultura existentes. Axuda actual ás Institucións culturais da Terra.

-A laboura e importancia dos emigrantes galegos na economía de cada país. Empresas fundadas ou rexidas por galegos. Datos estadísticos. Sinificado na economía xeral do país. Innovacións ou aportes importantes debidos a galegos.

6.6.4. Temario

C. Futuro da Emigración Galega. Fitos e Camiños

a) *O problema do emigrado galego.* - Convén promover ou restrinxir a emigración? Ventaxas e perxuizos. Organización da emigración. Intervención dos organismos do Estado: emigración dirixida. Intervención das entidades de emigrados. Rol que lles compe na organización da emigración. Comenencia de non contar a libre determinación individual. Deben establecerse condicións mínimas para emigrar?: saúde, idade, capacitación o emigrado analfabeto. O emigrado sin preparación especial (oficio ou profesión). Incorporación do emigrado ao país en que se asenta; aspectos sociais e xurídicos; adquisición da cidadanía; o problema da dobre nacionalidade.

A axuda ao emigrante. Rol das sociedades galegas de América na asistencia ao emigrado. Orientación e axuda ao emigrado que chega. Bolsas de traballo. Axuda económica ao emigrado sen achego deica a que atope traballo. Asistencia médica gratuita perante o primeiro período sin necesidade de asociarse a unha mutualista. Axuda para os que se repatrián.

A capacitación do emigrado. Necesidade de incrementar a laboureira do ensino das sociedades galegas. Escolas, Centros de formación profesional (comercial e de oficios mecánicos), e artística. Plans prácticos para elevar o nivel de capacitación do emigrado. O senso ético no emigrante. Tendencia ao afroxamento da sensibilidade moral. Necesidade de conservar os "standards" éticos: laboureira pedagóxica para conseguilo (con freixas, folletos, etc.).

b) 1. *A emigración galega na vida social. As sociedades mutualistas máisima creación da emigración galega.* - Causas da súa creación. Significado do fenómeno: senso cooperativo de home galego. O cooperativismo tradicional galego como base do mutualismo galego na América. Influxo do mutualismo galego nas Sociedades americanas.

Posibilidades de estender o campo de acción das mutualistas no orde sanitario, de beneficencia, cultural e recreativo. Progresos feitos e progresos que compe facer.

Avencellamento entre as mutualistas galegas de cada país e as dos demais países. Intertroque de información permanente. Posibilidades e comenencia d'un maior vencello entre as mutualistas galegas de América.

2. *O rol espritoal das mutualistas galegas*: vencello antre Galiza e as nacións americanás. Necesidade de fomentar o mutuo coñecimento. Orgaización de viaxes colectivos a Galiza. Promoción ou axuda pra o envío de grupos ou persoalidades prestixiosas de América a Galiza pra mellor coñecimento de nosa Terra e pra dar a coñecer nela os valores americanás.
 3. *Infruxo de America en Caliza a traveso dos emigrados*. Contaito epistolar e contaito de visita: resultados. O infruxo dos que toman: introduzón de novos estilos de vivir, novo xeito de encarar a realidade, o traballo, a cultura. Aspeitos positivos e negativos de este infruxo. Maneira de fomentar os primeiros e de coutar os segundos.
 4. *Infruxo de Galiza na América a traveso dos emigrados*. O aporte galego as sociedades americanás: valor deste aporte no orde cultural, ético, social, económico. Os seus aspectos positivos e xeito de acrecentalos. Modo de amingoar e inda e1imiñar os seus aspectos negativos.
- c) *A emigración galega na vida económica*. - Infruxo dos galegos no desenrolo económico dos países americanás. Roitas seguidas, ourentaciós que compre seguir. Os galegos no agro, na industria, no comercio. Comenencia de adicarse a aitividades productoras: ventaxas pra o país e pra o emigrante. Os perigos das aitividades económicas parasitarias (especulación, usura), e necesidades de manter ao noso emigrado arredado d'elas. Maneiras de ourentar económicamente ao emigrado.

A acción dos galegos emigrados cara á vida económica galega. Posibilidades de aitar n'ela. Dificultades, e maneiras de vencelas. Axuda do emigrado á economía familiar galega. valor d'esta axuda e efectos na aitividade económica xeral. Ingreso en Galicia de capitales de emigrados.

Empresas fundadas por emigrados que volven. Axuda pra obras de interés xeral; comenencia e forma de dala.

- d) *A emigración galega e-a cultura*. - Os vencellos da emigración galega coa nosa cultura. O refrexo do fenómeno emigratorio na nosa literatura. A emigración a América e o Rexurdimento. Axuda a empresas culturais da Terra. Urgencia de acrecentar este tipo de axuda. As sociedades galegas e a nosa cultura: o que se ten

feito e o que se podería facer. A axuda individual a empresas culturais galegas: necesidade de promover e ampliar a axuda de individuos ou pequenos grupos. As grandes empresas culturais cúa realización se impón: A Historia de Galiza (en camiño de cumprirse), o Gran Dicionario Galego. Outras empresas.

Necesidade de fomentar o teatro galego. Axuda ás artes plásticas (concursos e exposicións). A axuda á música nosa (arquivos de música popular, concursos, coros, orquestras). O que se ten feito e o que se debe facer. A acción das sociedades galegas e a acción individual.

A difusión da cultura galega: diarios, revistas, editoriais, radio. Importancia. Orientación que deberían ter. A emigración galega e a lingua galega. Obriga de gardala e cultivala como herdo, o máis valioso, da nosa cultura. Actitude da emigración galega cara as medidas de persecución -aberta ou disimulada- da nosa lingua. Necesidade de crear crases elementais e crases superiores de lingua e literatura galega na Terra e na América. Rol da emigración.

A emigración galega e as culturas nacionais americanas. O aporte galego. En que medida pode axudar a emigración galega ao enriquecemento das culturas americanas. Difusión dos nosos valores culturais n' estes países. Maneiras de levalo a cabo. Estreitamento de vínculos con destacadas figuras e entidades culturais americanas.

6.6.5. Regulamento

1. - Poderán participar como congresistas total-as sociedades galegas de América legalmente recoñecidas nos seus respectivos países. Cada sociedade terá un voto. Cada sociedade poderá mandar o numero de representantes que desexe. Tamén poderán enviar representantes: revistas, periódicos, audicións radiales i editoriales que terán voz e voto. Terán tamén voz e voto aquelas persoas que pol-os seus méritos ou pol-a sua labourea destacada na emigración a prol dos intereses espirituales e materiales de Galicia, sexan invitadas pol-a Comisión Orgaizadora. Nas mesmas condicións, seran aceptadas todas as' poñencias que se reciban de quenes non' teñan o carácter de congresistas.
2. - O Congreso encetará e'un aito de apertura ao que asistirán congresistas e invitados oficiaes aituando como mesa a Comisión orgaizadora do Congreso. A seguido do aito oficial de apertura, o Congreso en preno desinará a mesa permanente que se compoñera de un presidente, un vice 1º e un vice 2º; dous segredários tiduares e dous suplentes, por votación de todol-os membros con voto presentes. No mesmo aito desinarán-se os integrantes das diferentes comisións.
3. - Haberá as seguintes:
 - a) De verificación de credenciás;
 - b) ordinaria pra o estudo dos temas incruídos na parte A) do Temario (Historia da emigración galega);
 - c) ordinaria pra o estudo dos temas do apartado B) (realidá presente da emigración galega);
 - d) ordinaria pra o estudo dos temas do apartado C) a) do Temario (O problema do emigrado galego);
 - e) ordinaria pra o estudo do apartado C) b) (a emigración galega na vida social);
 - f) ordinaria pra o estudo do apartado C) c) (vida económica);
 - g) ordinaria pra o estudo do apartado C) d) (Cultura).
4. -- Os congresistas que desexen presentar poñencias no Congreso deberán mandal-a por escrito en forma que cheguen a mans da Comisión Orgaizadora oito dias denantes do comenzo do Congreso. Cada poñencia debe referirse a un soio numeral do Temario. Nom poderá esceder de un milleiro de verbas.

Copias das poñencias serán entregadas a todol-os congresistas quenes poderán concurrir as sesións das comisións.

5. - Cada comisión deseñará o seu presidente e segredario. O presidente dirixirá as deliberacións e o segredario levará aita das sesións.

Cada comisión estudiará as poñencias recibidas que lle correspondan. As poñencias trataráanse pol-o orde do temario.

Cada poñente defenderá nas repetitivas comisións a súa poñencia n'un máisimo de cinco minutos.

Cualquera dos congresistas presentes poderá falar sobre ela perante cinco minutos. O poñente terá outros cinco minutos pra responder ao final da discusión da poñencia e a seguido procederáse a votar a fórmula que recolla o senso do tratado e que redactará a mesa. As conclusións aprobaranse por maioría simple dos presentes.

6. - Ademais das poñencias escritas poderán presentárense poñencias verbaes que se anunciarán aos presidentes en breve nota ao comenzo de cada sesión. A exposición de defensa de cada unha non poderá durar mais de cinco minutos.
7. - As conclusións de todas-as comisións ordinarias serán enviadas á mesa xeral do Congreso. Este, en pleno, tomará coñecimento das conclusións aprobadas pol-as comisións e procederá a votalas; poderá desbotar algunha delas por maioría dos presentes, mais non modificar ningunha nin engadir algunha nova.
8. - O Congreso finará cun gran aito de clausura no que se leerán as conclusións do mesmo. Esas conclusións serán comentadas na parte oratoria.
9. - As conclusións do Congreso serán publicadas, enviadas a todol-os congresistas, entidades, persoas interesadas, procurando darlles a maior difusión.

6.6.6. “Opinión encol do Congreso” (por Lois Tobío)

O máis relevante senso que advirto no Primeiro Congreso da Emigración Galega naz do feito de que, por primeira vegada, representantes da nosa emigración se teñan dado á tarefa de prantexar e estudar en forma colectiva os seus problemas.

Por primeira vegada, a emigración galega puido sentírese como unha unidade. O enfortecemento dos vencellos ante todol-os diversos núcleos emigratorios galegos é empresa que compre facer axiña e co-este Congreso veu de se dar o primeiro paso cara tal fito.

O fenómeno da nosa emigración ten enorme gravitación na vida social dos galegos. Un estudo serio aprofundido, de total-as súas facetas e, dempóis e como secuencia dise estudo un comenzó de aición coordinada, refreusiva, sostida, pra percurar solución axeitada aos diferentes problemas, ofrecen posibilidades insospeitadas pra a mellora das condicións de vida da nosa Terra, e das condicións que se desenrola o proceso emigratorio galego. O camiño encetado co-este Primeiro Congreso ten amprias perspeitivas i-é obriga de todos avanzar por él con decisión i-entusiasmo. Cun entusiasmo perseverante e sereo, percurando a colaboración de todos, porque na obra que agora se escomenza, pra todos hai lugar.

O Congreso tivo a grande virtude de se desenrolar en estreito xunguimento coa masa da colectividade que se fixo presente nos seus aitos. Non foi xuntanza de técnicos, especialistas ou políticos somente, senón, ademáis, magna asamblea de cidadáns que có seu afervoamento, deron ao Congreso ese quentor humán que por forza debía ser cousa que tan preto está dos nosos corazóns.

O que agora compre é manter ese afervoamento, traducíndoo en obras. Que a emoción que tan xurdiamente se amostrou alí, sirva de motor pra empresas reaes, prácticas, benefeitoras.

Nas conculsións aprobadas atopamos un excelente pran de aición pra a nosa inmediata laboría. Vexamos cómo poden ser levadas a cumprimento e qué camiños serán os máis doados. Poñamos todos un pouquiño da nosa parte e ao cabo dalgún tempo recolleremos froitos brandidos.

A Comisión Permanente do Congreso ten o encárrago de xestionar a posta en práctica das conculsións do Congreso. Estou seguro que a Comisión vai traballar de rexo pra compril-o seu fito. Mais pra que a súa laboura sexa posible compre que as

entidades galegas e os galegos todos emigrados dean axuda. Traballando arreo, sen presa nin acougo, moitas das conculsi3ns do Congreso poden sere realidade ao cabo de alg3n tempo. Non hai que esperar, de certo, que todo poida sere acadado en breve prazo. Unha atal aitude resultaría perigosa porque cicais trouxera desilusi3n. Moito 3 o que hai que facer e hai que ir pol-os seus pasos. Pacencia e constancia ser3n as craves de 3xito. Somente co-elas chegaremos a vencer os tropezos e obst3culos, non pequenos, que atoparemos no cami3o.

Este Congreso chamouse, con b3 siso, “Primeiro”. Elo quer decir que han seguir outros. N-eles ir3nse pondo a punto cada ves de xeito m3is axustado e matizado, os diferentes temas da grande e xeral custi3n da nosa emigraci3n. A esprenxia atinguida 3 a que se vai ga3nando c3 andar dos anos servir3 pra correxir o de denantes i-engadir novos temas, ou formas novas de temas vellos, axeitando todo 3 realidade complexa i-eternamente variabre. Nin se dixo todo n-este Congreso nin todo o que se dixo 3 pechado e definitivo. Unha ampra colaboraci3n dos galegos emigrados todos, a traveso non s3 do espacio, mais tam3n do tempo, semella imprescindibre.

Os que asistimos ao Congreso tivemol-a dita de ollar de preto a espr3ndida maturidade acadada pol-a m3is numerosa das coleitividades galegas da Am3rica, a da Arxentina. O que ela ten creado, o fervedoiro espritoal que n-ela se advirte, si3nifican unha grande promesa. Os galegos emigrados que vivimos n-outras terras temos de inspirarnos no seu xurdio eixempro.

A irmandade de todol-os galegos emigrados: eis a tarefa inmediata que debe sere o primeiro resultado pr3itico deste Congreso. Di3monos a man por enriba de total-as fronteiras, de total-as opini3n e difrenzas, cantos amamos a Galicia e cremos na dignidade e liberdade do home. Percuremos o que nos xungue, o comprimento da misi3n e soerguer a vida do noso pobo pra facer de 3l un pobo ceibe, rico, culto. Pois, quen traballa pol-o seu eido traballa pol-o ben de todos, de toda a humanidade: non hai outra maneira eficaz e xusta de traballar por ela. Ese senso de colaboraci3n universal estivo tam3n presente no Congreso e foi recollido na súa decraraci3n final: “O individuo libre no pobo libre...”

6.7. Tobío na *Historia de Galiza*

6.7.1. Castelao tivo un soño

A cultura galega do pasado século vinte ten unha débeda impagable coas xentes e institucións de ámbalas dúas beiras do Prata. Tanto nos anos anteriores coma nos seguintes á instauración do réxime franquista o esforzo levado a cabo foi inxente. Parte do peso cultural recae nos emigrados e exiliados destas terras sabedores de que pouco ou nada se podía facer xa na asoballada Galicia territorial.

Despois de 1936 Bos Aires xa non é soamente a capital da Galicia libre, senón que se converte no meirande centro cultural do mundo galego. E é alí, na cidade porteña, onde agroma unha das máis importantes tarefas levadas a cabo a prol da nosa cultura. Un azo co que Castelao viñera soñando e nunca verá en vida. A edición da *Historia de Galiza*. Malia ó pasamento do noso guieiro, a faísca prendera, soamente faltaba alguén capaz de avivala. Ese alguén foi Manuel Puente, o benquerido mecenas do noso pobo que teimou unha vez máis por tódolos medios na realización do soño do rianxeiro, inda que para elo tivera que sufrir algún que outro pesadelo.

6.7.2. O pulo de Lois Tobío

O xerme da *Historia de Galiza* que Castelao sementara nos derradeiros anos da súa vida enraizou por ser regado, como ben dixemos, por Manuel Puente. Este xa se fai cargo do labor no ano 1947, ano no cal aproveita unha visita de Otero Pedrayo⁶¹³ a terras arxentinas para encomendarlle a este a dirección do proxecto.

Os grandes folgos cos que recibe o ourensán tan magno encargo diluiranse coma un terrón de azucre. A obra pensada para ser editada en cinco volumes⁶¹⁴, que verían a luz noutros tantos anos, achábase empantanada. Seguramente isto debíase en parte á existencia doutro proxecto simultáneo, o do Instituto de Estudios Gallegos Padre

⁶¹³ Pedrayo, Otero, *Polos vieiros da saudade*. Vigo, Galaxia, 2º edición do ano 2001, p. 310. “Manuel Puente non declarou, nas moitas conversas connosco en Buenos Aires, o pensamento de impresionante grandeza, de pura e rexa elegancia de xuntar o seu nome á publicación dunha historia da Nosa Terra. Sen dúbida xermolaba de antigo a idea na sua mente. Cando tempo despois xa recibimos carta histórica co pensamento da obra, e o desexo de ser nós os ordeadores e directores dela, quedou ben confirmada para nós, como de exemplar petrucio de Galicia, a figura do grande amigo Puente”.

⁶¹⁴ *Galicia: revista del Centro Gallego de Buenos Aires*, ano XXIV, nº 445, marzo e abril de 1950, p. 13.

Sarmiento⁶¹⁵ —concebido en castelán, ó contrario da *Historia de Galiza* na que usaría soamente o galego—. Pese a diferenza no uso do idioma, os dous plans presentaban serias coincidencias que os facían incompatibles. Ámbolos dous foron encomendados a homes da Galicia interior —posto que tódolos autores que colaboraron na *Historia de Galiza* dirixida por Pedrayo residían nela— e por outra banda, Otero quería contar con nomes xa implicados no proxecto do Padre Sarmiento. Como ben nos relata Ramón Villares⁶¹⁶, o cal se apoia no seu relatorio nas cartas cruzadas entre Otero Pedrayo e Filgueira Valverde, a redacción da *Historia de Galiza* tivera o seu primeiro alicerce nos tempos do Seminario de Estudos Galegos, do cal, como sabemos, o Padre Sarmiento resultou ser o seu “herdeiro”, pero coa instauración do réxime franquista producírase unha fractura non só entre os exiliados e o interior, senón entre os membros do galeguismo que ficaron na Galicia territorial. Dita ruptura viña así crear dous bandos, o do exilio de tradición fiel ó SEG, e outro conformado por moitos dos que quedaron no interior que agora se amosaban legatarios do Instituto Sarmiento. Villares personaliza estes bandos, por un lado, nas figuras de Manuel Puente e Otero Pedrayo, debedores da vontade de Castelao, e por outro en Filgueira Valverde e Sánchez Cantón.

Seguindo a Ramón Villares nas misivas que entrecruzan Pedrayo e Filgueira, ollamos como Otero fai fincapé na necesidade de desbotar o proxecto do Padre Sarmiento, borrador aprobado o 31 de decembro de 1947, é dicir, con posterioridade á proposta que Puente lle fai ó de Trasalba, inda que este demora en comunicala, por medo a que non fose realmente segura, o que propiciou que cando Pedrayo consúltase a dispoñibilidade de varios dos membros do Instituto —informados xa denantes por unha filtración de Iglesias Vilarelle— a súa resposta fose negativa.

Finalmente, o que sucedeu foi que os participantes na *Historia de Galiza*⁶¹⁷ si aportaron as súas contribucións para a *Galicia Histórica* do Instituto Sarmiento, pero os membros deste non participaron na obra dos de alén do mar. Polo que a redacción dos

⁶¹⁵ *Idem*. Nesta nota ollamos tamén unha referencia ao proxecto do Instituto Padre Sarmiento, dirixido por Filgueira Valverde e Sánchez Cantón, denominado *Galicia Histórica*, o cal é definido como menos ambicioso e que abranguería un total de dous volumes de seiscentas páxinas cada un.

⁶¹⁶ “Un mecenato porteño para a cultura galega: A Historia de Galiza de Otero Pedrayo”, *Buenos Aires Gallega: Inmigración, pasado y presente*. Buenos Aires, Comisión para la Preservación del Patrimonio Cultural de la Ciudad Autónoma de Buenos Aires, 2007, pp. 279-287.

⁶¹⁷ Ramón Villares, *opus cit.*, p. 283. Otero consideraba esencial a colaboración de once autores, entre os que cría esenciais a Filgueira, Xesús Carro, e Bouza Brey. Comentando que, dende Bos Aires, os colaboradores, que gañarían un soldo de 25-30 pesetas por páxina, tiñan vetada a súa colaboración durante catro anos en ningunha historia xeral de Galicia. No tocante ós participantes nos proxectos do Sarmiento, menciona Villares que a nómina destes era moito máis extensa e heteroxénea e incluía a nomes que residían fóra de Galicia.

traballos deste último corresponderon, case que na súa totalidade, ós membros do grupo ourensán —Otero, Risco, Cuevillas, Xaquín Lorenzo e Taboada Chivite, deste último cómpre matizar que participou no terceiro tomo, do que xa Tobío non se encargou— aparte das achegas de Parga Pondal, Luís Iglesias e Aquilino Iglesia Alvariño.

Malia a estas aparentes eivas e desvantaxes, que ben nos manifesta Villares, cos que partía a *Historia* de Galiza, a *Galicia Histórica*, o máis importante proxecto do Sarmiento, nunca vería o prelo agás algúns traballos fragmentarios, por falta real de financiamento.

No tocante á *Historia*, as cousas non camiñaban como debían. Xa se pasara dos cinco anos nun principio previstos e a situación segue estancada na Galicia interior, como ben se amosa nunha carta de Ramón Piñeiro⁶¹⁸ a Manuel Rodríguez Lapa, datada en maio de 1953:

“Os traballos preparatorios da ‘Historia de Galiza’ que dirixe Otero Pedrayo están máis retrasados do que deberan. Eu falo bastantes veces con Otero da comenencia dos activar, mais il non é home que lle resulte doado o exercer unha presión enérxica sobre os colaboradores e istes levan as cousas moi de vagar. O que está máis adiantado é o primeiro tomo, que será de carácter introductorio, mais non estarán reunidos todos os materiáis inantes de fin de ano”.

Malia a que efectivamente os primeiros orixinais partisen de Galicia cara a Sudamérica a finais de 1953⁶¹⁹, ninguén parecía ser capaz de activar os resortes necesarios para o bo funcionamento da empresa. Otero amosaba a súa incompetencia á hora de mobilizar os autores, e por outro lado, alén do mar os encargados da edición, Luís Seoane⁶²⁰ e Rodolfo Prada, teñen que afrontar o problema relativo ós labores de unificación ortográfica, posto que o idioma usado sería un galego aínda lonxe da súa

⁶¹⁸ Carta de Ramón Piñeiro a Manuel Rodríguez Lapa, maio de 1953. Tomada de Ramón Villares, *opus cit.* p. 284-285.

⁶¹⁹ Ramón Villares, *opus cit.*, p. 285. O mensaxeiro encargado xa por entón de envia-los orixinais foi Perfecto López, segundo lle comenta por carta Otero a Filgueira Valverde.

⁶²⁰ Francisco Fernández del Riego, *Cartas de Luís Seoane desde o exilio*. Sada, Edicións do Castro, 2003, pp. 48, 49, 52, 56 e 57. Mergullándose nas propias cartas de Luís Seoane, o cal malia ser un dos editores da *Historia*, desconfía constantemente, cada vez que menciona a Puente nas súas letras, xulgando a actitude filantrópica deste, o seu quefacer a prol da cultura galega e intencións. Para mostra, poñemos un anaco dunha carta dirixida a del Riego, mencionada no libro do de Lourenzá, p. 52, datada en Bos Aires, o 6 de xullo de 1951: “Non se pode estar xogando arreo, e sería conveniente que ahí consultádeses as decisións que se refiren a problemas culturaes ou doutro tipo, cos que por algo estamos aquí. No caso do Sr. Puente non existe até a data tal mecenazgo, case é todo puro desexo de que exista. A arte do encargo da *Historia de Galiza* para cuio fin se creou un Patronato onde está Prada e Núñez Búa, o outro que se fixo foi por suscripción. É un home no que moitos non confiamos. Eu non podo establecer desde aquí comparanza algunha. Os únicos mecenas coñecidos por min no tocante a problemas culturaes galegos, perdoame, somos Cuadrado e máis eu [...]”.

normativización. E por iso que ámbolos dous deciden buscar a axuda dunha persoa preparada e capacitada para facerse cargo correctamente de tal cometido, e esta non será outra ca figura de Lois Tobío.

Vista a necesidade, Prada toma a decisión de enviarlle unha carta a Tobío en febreiro de 1956⁶²¹, na que apela ó seu patriotismo, á súa altura intelectual, ó coñecemento do idioma galego e ó seu bo obrar na redacción do Temario, Manifesto e Regulamento do I Congreso da Emigración Galega, para que se sume á empresa e bote a súa privilexiada man co gallo de encargarse da primeira corrección ortográfica dos materiais, para que despois estes se lle manden revisados a Pedrayo a Galicia e este faga unha segunda emenda dos mesmos. Con todo, Tobío sería finalmente o único responsable de toda a unificación ortográfica⁶²².

Non era pouco o esforzo que se lle encomendaba ó viveirense, o cal aceptou de contado, posto que, por outra banda, sempre tivo grande consideración pola obra⁶²³: “*o labor máis importante no que participei por aqueles anos a prol da nosa cultura*”. E preocupación dende un primeiro intre polo desenvolvemento da mesma, como ben se ve nunha carta enviada polo de Viveiro ó seu benquerido Francisco Fernández del Riego, en xuño de 1951, é dicir, cinco anos denantes de que Prada lle solicite ó primeiro a súa colaboración formal⁶²⁴: “*¿Sabes como vai a Historia de Galiza que dirixe Otero? Fai uns días déronlle un banquete de homenaxe en Buenos Aires a don Manuel Puente.*

⁶²¹ Coma sempre agradecemos a Constanza Tobío Soler a cesión dunha copia de tan importantes documentos. Reproduciremos integramente a mesma nun anexo, no que tamén incluiremos outros materiais íntegros, como unha carta de Pedrayo a Tobío agradecéndolle con eloxiosas e emotivas verbas a súa participación, así como varios anacos doutras misivas que Lois Tobío cruzou co director da Historia, Manuel Puente, o mencionado Pedrayo e algúns dos colaboradores. *Vid.* asimesmo Méixome, Carlos, “Lois Tobío, editor da Historia de Galiza”, *Tempos Novos*, nº 65, outubro de 2002, pp. 56-59. Quen realiza unha reseña no teórico corenta aniversario da presentación oficial dos dous primeiros volumes da Historia de Galiza e menciona fragmentos das epístolas recibidas polo de Viveiro.

⁶²² Ramón Villares, *opus cit*, pp. 285-286. A carencia dunha normativa unificada para o idioma galego supuxo un grande atranco. Nun primeiro intre avogouse porque se fixeran dúas correccións, sendo Ramón Piñeiro o elixido para facer a primeira dentro de Galicia –cousa que desminte a carta de Prada a Tobío, onde se comenta que de acordo con Pedrayo optouse por facer a primeira corrección inicialmente en Sudamérica–, e despois que Lois Tobío, exiliado en Montevideo, faría a segunda, inda que finalmente encomendóuselle todo o traballo a este último, segundo se amosa nunha carta de Pedrayo a Manuel Puente, que Villares reproduce en parte, datada en maio de 1956: “*No tocantes as probas falei longamente con Piñeiro, que é home de moi bon consello, e pensamos o seguinte: Estando Tobío encargado do traballo que fará moi ben parece inutile facer duas correiciós porque se perde moito tempo. En iste mes de maio celebraremos unha xuntanza todos os colaboradores para acordare as normas ortográficas. Temos un proieuto de Aquilino Iglesia, e os que indica Tobío. Da reunión sairán as normas e coelas aceptadas por todos pode Tobío correxir e os orixinais futuros iran conforme a elas*”.

⁶²³ *D.T.L.*, pp. 632-635. Coméntanos Tobío a labor que desempeñou na *Historia de Galiza*.

⁶²⁴ Francisco Fernández del Riego, “Epistolario de Lois Tobío a Francisco Fernández del Riego”, *Grial*, nº 158, ano 2003, p. 90. Carta enviada dende Montevideo, o 18 de xuño de 1951.

Coido que agora van podere facer cousas de alento. ¡Que diferencia cos tempos en que andabamos ás marcadas cos cartos no Seminario!”

A labor de unificación ortográfica dos textos deulle algunha que outra dor de cabeza a Tobío, non soamente porque cadaquén escribía cunhas normas ortográficas diferentes, senón porque ademais non foi doado, nin moito menos, enxergar o escrito a man por algún dos autores, como no caso dos papeis enviados polo mestre Pedrayo, quen posuía unha letra dabondo inintelixible (cousa da que damos boa fe).

Malia que, como dixemos, a primeira toma de contacto de Lois Tobío cos editores da *Historia* prodúcese a comezos de 1956, augurando as verbas destes que fose un traballo acotío, a tarefa parece quedar de momento no esquecemento e case que non avanzar como veremos ata o encete do ano 1961.

6.7.3. Os tempos son chegados

Decembro de 1960 tróuxolle un vello agasallo en forma de anovado traballo a Tobío. Tal e como se constata nunha copia dunha carta entre Manuel Puente⁶²⁵ e Otero Pedrayo do doce de Nadal, na que o propio Puente relata a súa visita na compañía de Rodolfo Prada e Carlos Abreira, á casa do viveirense en Montevideo, co gallo de achegarlle tódolos materiais que tiñan tocante á *Historia* —agás un mapa xeral de Galicia, mencionado repetidamente nas diversas correspondencias, que se perdera, xerando moitos problemas a súa restitución— e darlle plenos poderes para pórllle fin e dunha vez tirala ó prelo. Esta vez o asunto ía en serio, Manuel Puente presume (na misiva con anterioridade mencionada) seguro de que grazas ós esforzos e sacrificio de Lois Tobío, a *Historia* por fin sería realidade.

“Polo esposto darase conta os motivos de non escribirlle, fago oxe ledizoso pola seguridade que teño, de que por fin teremos a Historia de Galiza –gracias a vontade, capacidade e patriotismo de un gran galego, que enterado das dificultades con que eu me encontraba, ofreceuse patrioticamente a encargarse él, de correr cos traballos da impresión, estoume refirindo a Don Luis TOBIO.– Comprenderá vostede a tranquilidade que oxe enche o meu espritu, –e a alegría

⁶²⁵ Carta de Manuel Puente a Ramón Otero Pedrayo, Bos Aires, 4 de xaneiro de 1961. Puente fala de cumprir a súa promesa de botar ó prelo a *Historia de Galicia*, pero insiste en que este compromiso non só dependía del, senón fundamentalmente de dúas cousas: que os traballos se enviasen dende Galicia debidamente ordenados e que a persoa responsable da impresión cumprira co seu cometido. Segue comentando que pasou por malos momentos dende a última visita de Pedrayo, que pensaba que todo era unha sabotaxe, aínda que coa incorporación real de Tobío ó proxecto, achábase verdadeiramente confiado do novo rumbo que tomarían as cousas a partires de entón.

que teño en comunicarlle a vostede esta novidade. [...] Infórmolle que a Don Luis TOBIO lle dín aplios poderes para tratar con vostede e con todos os colaboradores e facer baixo a miña responsabilidade económica todo o que sexa necesario o seu parecer para terminar a impresión da Historia de Galiza, de maneira que en adiante todo o que Don Luis resolva ou ordene ten a miña conformidade. –“

Pese que teoricamente a participación de Tobío comezara cinco anos antes, e que Pedrayo xa estaba dende entón ó tanto dela, ollamos como Puente lle refresca nesta carta o estado xeral dos asuntos. É a partir dese intre cando entre Otero e Lois Tobío se cruzan varias epístolas, das que o de Viveiro garda seis no seu arquivo persoal, relativas ó desenvolvemento dos traballos, ó xa feito e ó que aínda resta por facer.

Nas dúas primeiras, con data do 3 e do 11 de febreiro de 1961, Pedrayo insiste en dúas cousas, na pouca fe que tiñan os colaboradores da Galicia interior: *“Eiquí os amigos colaboradores desconfían da pubricación. Soio a saída de un bó volume renasceria o entusiasmo”*. Algo que reitera novamente na carta do 11 de febreiro: *“Estou moi ledo ca nova orgaización da que xa foi chamada a ‘Grande e Xeneral Estoria’. Débolle falar con absoluta sinceiridade. O empeño precisaría unha verdadeira orgaización e unha forte base económica. Os colaboradores propostos os mais desconfían. A vida é dura e os traballos de investigación lentos. Custan moitas tempadas nas arquivas e as fotocopias”*.

E por outro lado, a necesidade de sacar á luz a Etnografía feita por Risco, aínda que critique constantemente⁶²⁶ o de Trasalba a actitude do outro grande ourensán: *“O interesante é a pronta saída do volume de Etnografía, verdadeira obra prima, que xa perde por o moito tempo de agarda. O Risco xa non traballa con gosto máis do que en cousas literarias”*. Engade de novo: *“Por o pronto sería gran cousa que saía a Etnografía. O Risco está vello e doente. Coido que o seu orixinal está cheo de craros”*.

A liberdade de mando e administración, case que total⁶²⁷, dada por Manuel Puente a Tobío confírmase plenamente cando o viveirense se decata da falla dun capítulo dedicado á música popular galega, o que un melómano confeso como o

⁶²⁶ Outras das críticas a Vicente Risco. Carta de Otero Pedrayo a Lois Tobío, Ourense, 11 de maio de 1961: *“O traballo de Risco ten valeiros. O Risco xa non está pra traballos fortes [...] Si a Etnografía saír o nome de Risco voltaría o seu verdadeiro rango”*. Carta de Otero Pedrayo a Lois Tobío, Trasalba, 30 de xullo de 1961: *“O Risco non esta pra traballos serios [...]”*.

⁶²⁷ Carta de Manuel Puente a Lois Tobío, Bos Aires, 16 de novembro de 1961. Tobío sempre tivo plenos poderes na edición da *Historia*, agás que no tocante ó tema da editorial, Puente amósalle a súa preferencia pola Editorial Nós de Bos Aires, sen esquecer o seu propósito de que teña o mesmo tipo e características cas de *As cruces de Pedra na Galiza* de Castelao, e que no copyright vaia o nome de Puente.

viveirense parécelle un esquecemento inxustificable. É por iso que Lois Tobío decide encomendarlle a Emilio Pita⁶²⁸ a redacción deste capítulo. Pero esta non é como vemos a única decisión que toma no relativo á conformación da obra, porque tamén fai xestións co seu grande amigo e fotógrafo, Pepe Suárez, para que este lle ceda unha serie de imaxes para a *Historia*. Mesma petición que lle fai a Francisco Fernández del Riego para que lle mande dende Vigo outra serie de materiais gráficos. Tamén —como comprobaremos no anexo— decide Tobío sobre o tamaño que debe ter o corpo do texto e sobre quen debe deseñar as tapas, tarefa que recae na figura de Leopoldo Novoa, o cal residía tamén en Montevideo e xa fixera o cartel para o I Congreso da Emigración.

Falabamos con anterioridade do envío de materiais que lle solicita Lois Tobío a Fernández del Riego, pero esta non é a única petición que lle fai ó de Lourenzá. Tobío sabedor de que Pedrayo, por idade⁶²⁹ e porque non é home que se poida encargar da administración e organización dos proxectados restantes volumes, considera que del Riego é o axeitado para poñerse ó fronte destas cuestións⁶³⁰:

“Otero repítame que a xente está descorazonada, que é nugallá, que habería que organizar todo de novo cunha forte base económica. Pois ben: esta base non fallará. Otero non pode encargarse da administración e da parte financeira. Cómpre un home máis novo e máis a xeito. Eu falei desto cos de eiquí e están conformes coa miña proposta de que ese home sexas ti [...] Ademais de organizar esto administrativamente, habería que cumprir coa tarefa de aguilloamento pra que non deixasen de man a cousa. Cómpre gañar un tempo, porque os anos pasan —xa se perderon moitos— e a cousa val a pena. É lástima que tendo tan xurdia oportunidade a deixemos fuxir. Penso nas nosas angurias económicas cando aqueles tempos do Seminario de Estudos Galegos, e o que houberamos podido facer con estas posibilidades económicas”.

A proposta de Lois Tobío a Paco del Riego non supuña para nada un menosprezo da figura de Pedrayo, pero o caso era que este non se volvía un home rigoroso no tocante á dirección dos traballos encomendados ós colaboradores e deixábaos actuar ó seu libre albedrío, cousa que adiaba con moito a presentación dos

⁶²⁸ Carta de Manuel Puente a Lois Tobío, Bos Aires, 13 de abril de 1961. Nesta misiva coméntalle Tobío a necesidade da inclusión dun capítulo relativo á música popular. No anexo veremos uns extractos de cartas de Pita a Tobío onde lle agradece fondamente o encargo e lle dá liberdade para introducir modificacións no seu traballo.

⁶²⁹ En dúas das cartas que Pedrayo lle envía a Tobío, Cartas do 11 de maio e do 5 de novembro de 1961, reitera este o tema da súa idade, 73 anos.

⁶³⁰ Francisco Fernández del Riego, *opus cit.*, pp. 92-93. *Vid.*, a resposta aceptando o ofrecemento, Carta de Francisco Fernández del Riego a Lois Tobío, Vigo, 6 de setembro de 1961. “*Conta polo tanto connigo, dende agora, pra o que me sexa posibre facer. En tal senso deberás sinalarme, periódicamente, os puntos concretos do que hei realizar de acordo co plan trazado por tí*”.

volumes. Boa proba diso áchase na quinta carta que Pedrayo lle dirixe a Tobío, despois das dúas de febreiro do 61 e doutras en maio e en xullo dese mesmo ano, na que este afirma nunha fechada tamén en 1961, o 5 de novembro,⁶³¹: “*Agardo letras de Vde sobre a historia. Precísase un novo sistema e nova financiación. Eu entendereime dreitamente con Vde. Escribireille todos os meses*”. Destas palabras deducimos que Otero non estaba para nada realmente ó tanto do ben encamiñados que tiña xa o viveirense os traballos. Por outro lado, Pedrayo soamente lle manda unha nova carta, o 27 de setembro de 1962, data na que este recibe en Galicia os dous volumes xa compostos, non cumprindo para nada as súas asiduas intencións.

Máis coñecemento de causa do estado da cuestión que Pedrayo tiña emporiso Manuel Puente, quen a comezos do ano 1962 olla como o asunto vai cara adiante:⁶³² “*Alégrome que a impresión estea tan adiantada, doume perfecta conta do enorme traballo que siñificou para vostede por en órden os orixinás e todo o demais de clichés etcétera; O desorden nos orixinás non foi por falta das nosas recomendacións, que chegamos a pedirlle se poxeran da cordo, na unificación do idioma etcétera [...]*”.

De que a Historia estaba pronta para saír ó prelo dá boa nota unha serie de cartas de Fritz Krüger⁶³³, director do Instituto de Lingüística da Universidade Nacional de Cuyo e vello colaborador do SEG, quen se mostra interesado por conseguir da man de Tobío os traballos de Risco e Xaquín Lorenzo, inda que soubo a través de Prada que a obra sairía en breve e non sabía de seguro si lle faría falla a intervención deste.

Finalmente, e tras arduos traballos, nos derradeiros meses de 1962⁶³⁴, antes da partida do viveirense, a obra é rematada. Lois Tobío comunícallo por carta primeiramente a Pedrayo⁶³⁵, o 27 de setembro, quen lle resposta fondamente

⁶³¹ Carta de Otero Pedrayo a Lois Tobío, Ourense, 5 de novembro de 1961. Pedrayo coméntalle a Tobío na misiva o estado do traballo de Aquilino Iglesias, o cal falecera recentemente, e dille o que segue: “*As modificacións no traballo de Aquilino debíaa facer Vde que está en xornaleira relación co senso e espírito dos emigrados, de isa rexa Galiza. Pois coido que debe ire no principio da obra*”.

⁶³² Carta de Manuel Puente a Lois Tobío, Bos Aires, 10 de xaneiro de 1962.

⁶³³ Mencionaremos só dúas das cartas que entrecruzaron Krüger e Tobío como proba do avanzado estado de xestación da *Historia*. A citada no corpo central do texto, datada en Mendoza o 7 de maio de 1962, e a outra redactada por Lois Tobío en Montevideo o 24 de xullo dese mesmo ano, na que lle comenta que o título enteiro da obra sería: *Historia de Galicia publicada baixo a dirección de Ramón Otero Pedrayo*.

⁶³⁴ No tocante á impresión dos dous volumes, comentaremos o seguinte. No prólogo do primeiro volume redactado por Pedrayo, este en ningún momento menciona o arduo traballo de Tobío. Soamente se recoñece que a edición estivo a cargo do de Viveiro na derradeira folla dos dous libros. Como curiosidade, comentar que o segundo volume rematouse de imprimir o 15 de xuño de 1962, exactamente dous meses antes de saír do prelo o primeiro.

⁶³⁵ Carta de Otero Pedrayo a Lois Tobío, Ourense, 27 de setembro de 1962. Reproducida na súa totalidade no anexo.

emocionado ó ter no seu poder os dous ansiados volumes: “*Unha aperta calada e fonda, unha das meirandes e verdadeiras do meu vivir vai pra Vde nista folla*”. Pola súa banda, Tobío envía o par de desexados exemplares ó grande mecenas do proxecto, Manuel Puente, o 8 de outubro⁶³⁶, aínda que a contestación deste, por mor do retardo no correo, adíase ata o 27 de outubro⁶³⁷. Vexamos as galonosas e sentidas verbas do importante filántropo ó ver o encargo cumprido:

“Non me he facil narrar a emoción que me produxo os dous tomos da Historia de Galicia que me enviou por Abraira, cando os foliaba parecíame ver as mans de Castela facendo o mesmo, e o cerrar os libros dixen pra mín ‘Xa podo MORRER’ o meu compromiso coa Patria quedará cumprido.—[...] Por todo elo querido Don Luis reciba as miñas felicitacións xunto co meu eterno e patriótico agradecemento, con seguranza que no correr da historia a nosa patria fará xusticia a este seu esforzo patriótico.”

Con todo, inda temos que precisar un asunto que non parece estar moi claro, xa que logo nos referimos a datas concretas durante toda a nosa exposición. A cuestión agora versaría sobre a fecha exacta de presentación oficial dos dous primeiros volumes da *Historia de Galicia*. Segundo as fontes por nós consultadas constatamos que a obra non se presentou ó gran público ata un ano despois, ata outubro de 1963, cando xa Lois Tobío retornara do seu exilio a España debido a motivos laborais. A cousa semella *pecata minuta*, pero, vista a literatura case que inexistente sobre o tema, convén clarificar o momento.

Fóra das cartas entrecruzadas, máis ou menos dispersas, entre os diversos participantes na empresa, os únicos artigos, que nos saibamos, que parecen abordar o tema da edición da *Historia de Galiza*, son o de Villares, profusamente por nós mencionado, e que aborda a xestación do proxecto a través do intercambio de misivas entre Pedrayo e Filgueira Valverde; e o de Carlos Méixome, quen baseándose nas cartas en poder de Tobío, por nós tamén escolmadas, fixo un breve artigo sobre o labor deste na edición da *Historia*. No tocante ó de Ramón Villares, soamente nos refire que a obra foi impresa a comezos da década dos sesenta. Por outra banda, e a pesar diso, Méixome dáunos unha data, o 29 de outubro de 1962. Dita datación tería lugar dous días despois,

⁶³⁶ Carta de Lois Tobío a Manuel Puente, Montevideo, 8 de outubro de 1962. Na mesma podemos atopar un interesante estado dos pagos feitos ata ese momento que nos dan unha cifra aproximada de trescentos trinta e cinco mil pesos arxentinos. Aínda que estaba pendente o abono do traballo de Xosé Suárez, Emilio Pita e o custe do papel de IPUSA, empresa uruguaia do galego Xesús Canabal.

⁶³⁷ Carta de Manuel Puente a Lois Tobío, Bos Aires, 27 de outubro de 1962. Reproducimos no anexo os anacos máis importantes, ó noso xuízo, da mesma.

como vemos, da derradeira carta que Puente lle manda a Lois Tobío. Pero cando nós buscamos datos documentais sobre a *Historia* nas fontes da época, achamos que esta si se presentou un 29 de outubro, pero non do 1962, senón do ano 1963⁶³⁸. A presentación pública tivo lugar no Centro Galego de Bos Aires. Ollemos un anaco das palabras pronunciadas por Manuel Puente, recollidas por *A Nosa Terra*, en tan dobremente histórica data:

“As miñas primeiras verbas sean de garimosa lembranza e gratitude para Castelao, o inmorrente mestre que me ensinou a me sentir patriota galego integral. A ele débolle tamén o me haber espertado na miña conciencia as obrigas que se sinten coa patria. Dipois delo viu de por si que no meu esprito alumeasen anxeios de por ó servizo de Galiza aquilo que puidera estar ó alcance das miñas posibilidades. E foi así que ises anxeios se concretasen na decisión de promover a patrociñar que se fixera a gran Historia de que carescía a nosa patria Galiza”.

6.7.4. Un quefacer modélico

A elaboración da *Historia de Galiza* é sobre todo un exemplo de colaboración comunal ríopratense. Sen o orzamento de Manuel Puente, e as colaboracións orquestradas por Lois Tobío, Rodolfo Prada, Xosé Suárez, Emilio Pita, Leopoldo Novoa, Xesús Canabal... seguramente a *Historia* nunca se tiraría ó prelo.

A diplomática man de Tobío achouse clave unha vez máis á hora de compoñer vontades, mobilizar e tranquilizar dunha vez ós autores do interior e ós fideicomisos de alén do mar. A súa cooperación e dirección supuxeron unha segura garantía de éxito⁶³⁹,

⁶³⁸ Mírese ó respecto: “Historia de Galiza”, *A Nosa Terra* [as palabras de Manuel Puente reproducidas no corpo do texto son deste exemplar], Bos Aires, nº 506, ano XLV, Nadal de 1963, p. 2. Único lugar onde se menciona a colaboración, inda que de esguello, de Tobío, e tamén curiosamente a de Filgueira Valverde. Na nota de prensa tamén se fai fincapé no excesivo prezo de mercado da *Historia*, encarecida seguramente por tanta demora na súa xestación: “*Sin querer botar soma algunha encol deste feito tan importante para a cultura galega, desexamos dicir que ben se pudo facer ademais, unha edición máis económica para unha difusión maior da devandita Historia*”. Vid. tamén, “La Gran Historia de Galicia”, *Galicia: revista del Centro Gallego de Buenos Aires*. Bos Aires, ano XXX, nº 532, xullo-agosto de 1963, pp. 36-37. Na sección “Galicia cada sesenta días”, a cargo de Salvador de Lorenzana, pseudónimo de Fernández del Riego, coméntase que por aquel entón achegou Rodolfo Prada os dous primeiros volumes da obra que saíron ó pouco das prensas uruguaias. Vid. tamén “Una monumental Historia de Galicia”, *Galicia: revista del Centro Gallego de Buenos Aires*. Bos Aires, nº 534, ano XXX, novembro-diciembre de 1963, pp. 15-17. Da conta do acto de presentación. E por último, Taboada Chivite, Xesús, “Historia de Galicia, volumes I-II”, *Grial*, nº 3, xaneiro-marzo de 1964, pp. 122-125. Que comenta que hai pouco saíron ó prelo os dous volumes da “ensoada” *Historia de Galiza*.

⁶³⁹ Vid. como proba do bo quefacer de Lois Tobío a carta que Francisco Fernández del Riego lle envía dende Vigo o 22 de setembro de 1967 solicitando a súa participación no terceiro volume da *Historia*: “*Escriboche agora istas liñas pra tratar do terceiro tomo da ‘Historia de Galiza’. Dixéronme Prada e Don Manuel Puente que ti te encargarías da edición, como fixeche cos outros dous volumes*”. Sobre este terceiro volume, no que finalmente Tobío non colaborou, posto que quedou ó coidado de Valentín Fernández, fálanos García Martínez, Manuel Carlos, *Grial*, nº 44, abril-xuño de 1974, p. 245. Cita que o

un raio de luz en medio da néboa pecha. Que homes de tal talla confiasen sempre e cegamente ó longo dos anos no labor do viveirense foi a súa mellor carta de presentación. As verbas que gaban o traballo de Lois Tobío nas epistolas que acó adxuntamos dan boa proba do compromiso coa terra e da verdadeira talla intelectual dun pequeno gran xigante da nosa Galicia, oculto sempre entre bambolinas.

terceiro volume ten erros na calidade dos fotograbados, a colocación aleatoria das ilustracións non acompaña os capítulos de mapas que recollen a distribución xeográfica dos achádegos, e a carencia dun índice alfabético xeral. Erros que atribúe ós editores. Asemade, García Martínez lamenta que os dous primeiros volumes, dos que si se encargou Tobío, non inclúsen a bibliografía consultada polos autores ó final de cada capítulo, feito que si se produce no número tres.

6.8. Anexos

6.8.1. Carta de Rodolfo Prada a Lois Tobío, Bos Aires, 23 de febreiro de 1956.

Benquerido amigo e irmán:

Supoño que o bo amigo Couceiro lle haberá trasmitido as miñas felicitacións polo manífico traballo que fixo, a xeito de barudo perpiaño, pra o proieutado Congreso da Emigración Galega. Perfeita e lumiosa cada unha das tres partes. Fixen entrega do traballo ao Consello de Galiza e a todos gostou e alentou moitísimo. Istase traballando encol das fases limiares do proieuto e, no seu intre, se lle informará a vosté o respeito.

Agora teño o gosto de comprir outro encárrago pra vosté. Trátase do seguinte: da grandeira obra, que patrióticamente financia noso esgrevio amigo Don Manuel Puente, da Historia de Galicia. Como vosté sabe, vense escribindo por un equipo de especialistas, alá na Terra, baixo a dirección de Don Ramón Otero Pedrayo. Xa se recibiron os orixinaes pra os dous primeiros tomos que xa istán sendo impresados. Don Manuel contratou o traballo ca impreña López de ista cibdá (a mesma que fixo o libro “As Cruces de Pedra na Galiza” de Castelao), en 400 e pico mil pesos. Amáis de elo, os grabados custarán uns 150 mil pesos. Isto lle dará idea da importancia da obra. A edición istá ao cuidado de Luis Seoane axudado por mín. Agora ben, témolo probrema da correición das probas, non pola correición en sí, que podería figurar doadamente en base a os orixinaes, senón pola necesidade de unificar a ortografía dos varios traballos de difrentes autores. Elo comporta unha responsabilidade que somentes pode ser asumida por persoa autorizada por outra preparación inteleitual e amplo coñecemento da nosa lingua, pois vai tuda a obra en idioma galego. Con Otero Pedrayo tense acordado que se faga a primeira correición, –e conseguinte unificación ortográfica e lingüística–, eiquí, enviándose a éle a derradeira proba pra sere revisada e conformada alá.

Agora ben, Seoane e máis eu entendemos que vosté é a persoa máis calificada nas terras do Plata pra laboura tan importante. Don Manuel atopou perfecta a elección e fíxome o encárrago de lle escribir propoñéndolle isa colaborazón e pregándolle queira aceptala, a base, naturalmente, de lle compensar cos honorarios que correspondan, xa que o traballo será fadigoso e lle demandará tempo que vosté perdería de adicar a labours periodísticas ou editoriaes que lle rinden beneficios.

A impreña xa entregou as probas dos primeiros traballos: o Prólogo e a Descrición Xeográfica de Galicia, amos de Otero Pedrayo. Si témola sorte de que

vosté aceite a laboura que lle propomos, enviaríamoslle ise material seguidamente. Prégolle, pois, nos favoreza ca sua resposta, o máis axiña que lle sexa posibele.

Aproveito gostoso a oportunidade pra o saludar moi cordialmente, aftmo. s.s. amigo e irmán.

P/D.—: Eu permítome apelar afervoadamente ao seu patriotismo galego, pra que faga o sacrificio de aceitar o encárrago.

6.8.2. Anacos dunha Carta de Manuel Puente a Lois Tobío, Bos Aires, 12 de xaneiro de 1961.

Na devandita carta [carta de Manuel Puente a Otero Pedrayo] digo que vaixo a miña responsabilidade económica vostede está autorizado por min para resolver todo o necesario para a impresión de a Historia de Galicia—confirmolle a vostede o que lle escribín a Don Ramón, e comvimos personalmente na sua casa, esto é- que lle ordene a Don Ramón ou conveña cos colaboradores desñados ou outros, o que vostede considere necesario para a terminación da obra—.

En canto os materiaes no seu poder—colaboraciones, debuxos, mapas— proceda tamén con toda liberdade— o que non lle guste desbóteo— e co que sirva proceda a facer imprimir os primeiros tomos contratando como mellor lle pareza, é avisándome solamente para abonar as cuotas que vostede conveña.—

6.8.3. Anacos dunha Carta de Manuel Puente a Lois Tobío, Bos Aires, 4 de maio de 1961.

Respecto a composición en corpo 12/12, e certo que sería mellor pero debemos considerar si a obra non se encarecería demasiado, con todo o que hay que agregarlle, refírome o precio que vay a resultar para a venda que e o que me está preocupando, porque po la miña parte tamén me inclino o mellor deixo enton que vostede resolva o que lle pareza.

6.8.4. Anacos dunha Carta de Manuel Puente a Lois Tobío, Bos Aires, 26 de xuño de 1961.

Mándolle un sobre con fotos etc, entregadas a PRADA por SEOANE; e todo o que lle deu con encargo de llas devolver—creo que apenas si lle servirán algunhas;— estamos ocupándonos de conseguir outras; pois un tal HERMIDA trouxo uha película de Galiza e díxeme que tamén ten fotos— e un aficionado Cineasta de La Plata tamén fai algúns anos espuxo boas fotografías, estamos ocupándonos de buscarlas e mandarllas dentro uns días; O patronato de Turismo Español dicer que ten boas postales de Galiza, aquí non poidemos conseguir nada, ¿poderia vostede ver si a representación de ahí lle facilita algo?.—

6.8.5. Anacos dunha Carta de Lois Tobío a Xosé Suárez, Montevideo, 28 de xullo de 1961.

[...] tengo necesidad de conseguir buenas fotografías de paisajes, pueblos y también algunos momentos de nuestra tierra para la historia de cuya edición me he encargado. Esas fotografías están destinadas principalmente a ilustrar la primera parte de la introducción que es una síntesis geográfica escrita por Otero Pedrayo. Por consiguiente me interesa, sobre todo, lo que refleje paisaje rural o urbanos.

6.8.6. Anacos dunha Carta de Emilio Pita a Lois Tobío, Bos Aires, 2 de outubro de 1961.

Como comprenderás á noticia non deixou de encherme de satisfacción; e acarón desa satisfacción a dúbida de si as miñas cativas condicións son de abondo capaces, para temas de dita Historia.— Creo sinceramente, que hai na Terra, e fora dela, quen pode faguer ese traballo moito millor que eu; por eso creo que nesta oportunidade pesou á túa amical estimanza hacia miña persoa, tantas veces posta de manifesto e que agradezo en todo canto val.— Agora ben, si tí crées que á miña colaboración pode servir de algo, non terei mais remedio que acatar a túa decisión.—

6.8.7. Anacos dunha Carta de Leopoldo Novoa a Lois Tobío, París, 21 de marzo de 1962.

Doble fué la alegría de vuestra carta, porque, además, me trae el encargo de las tapas para la Historia de Galicia. Gracias también por los dispositivos que, aunque no dan la sensación de los colores de los murales, me sirven.

Respecto a las tapas o sobre-cubiertas, me pondré de inmediato a ellas y te las enviaré tan pronto “encuentre” las que me satisfagan. Te ruego que me digas los títulos y (o) leyendas que llevará cada una, pues debo calcular los lugares para la tipografía que, si bien me gustaría también escogerla, habrá que conformarse con proponerte alguna para que tú, después veas de encontrar similar entre los tipos que tenga la imprenta que realiza el trabajo [...]

6.8.8. Anacos dunha Carta de Lois Tobío a Leopoldo Novoa, Montevideo, 27 de marzo de 1962.

Aunque tu negativa a recibir una retribución por tu trabajo es digna de reconocimiento y de encomio, te ruego que cambies de opinión. Por razón de principios conviene que la gente sepa que el trabajo artístico o intelectual debe ser remunerado.

6.8.9. Anacos dunha Carta de Emilio Pita a Lois Tobío, Bos Aires, 13 de xuño de 1962.

Podes, dende logo, introducir no traballo as modificacións de forma e ordeación que atopes necesarias; todo canto tí fagas tén á miña aprobación.

Logo do que xa vín da Historia, estou convencido de que fará “historia” na laboura cultural galega, e neste caso, fora de Galicia.— Por eso que a Terra, e todos nós, débenche fonda gratitude, pola tarefa que botaches enriba de ti.

6.8.10. Anacos dunha Carta de Fritz Krüger, Director do Instituto de Lingüística da Universidade Nacional de Cuyo, a Lois Tobío, Mendoza, 31 de xullo de 1962.

Verdaderamente, es difícil decir lo que hay que admirar más [verbas referidas ós traballos de Vicente Risco e Xaquín Lorenzo]: la enorme diversidad del material, la exactitud perfecta de la descripción, la excelente documentación gráfica o la presentación. En todos los aspectos la obra es magnífica, un modelo de trabajo que honra a todos los colaboradores y a Galicia.

Felizmente puedo comprender y valorar todo lo que encierra la modesta aclaración que aparece al final: “A edición estivo ó coidado de Lois Tobío”.

6.8.11. Carta de Otero Pedrayo a Lois Tobío, Ourense, 27 de setembro de 1962.

Meu querido e lembrado amigo e irmán:

Unha aperta calada e fonda, unha das meirandes e verdadeiras do meu vivir vai pra Vde nista folla. Estaba eu en Santander cando chegaron os dous volumes. Falóume deles Ramón Piñeiro con grave entusiasmo. Fai dous días camiño por eles. Como polo Valedouro ou a Mahía. O peito alenta en ámprito esteso: sáa de pazo, cráustro, paisaxe, ría. Medrou un soto oután. Fai pequenos os demais matos e arboredas. Inda non podo facer unha estimación ouxetiva. Soio testemuñar miña admiración e respecto diante a laboura de Vde facendo no arsenal e peiraos do seu traballo e entusiasmo que os dous navíos saíran o mar libre.

Un novo tempo na historiografía de Galiza. Un libro, dous non do ano. De moitos anos como autoalidade. Algo de menhir ou castro ordeador de infindos remuíños.

Houbera gostado millor que a miña parte levara o título do que é: Introducción xeográfica. Mais o leente avisado decatárase deseguido. Non deixa, quezaís, de ter un senso o feito de ter nado os tres autores, cada un na súa xeneración, nun seitor curto da rua de Par, de Ourense, a menos de 15 metros os berces mais desviados un do outro.

Saudos na casa e ós amigos. Sempre o vello irmán agradecido, emozado.

Ramón Otero Pedrayo

6.8.12. Anacos dunha Carta de Manuel Puente a Lois Tobío, Bos Aires, 27 de outubro de 1962.

Non me he facil narrar a emoción que me produxo os dous tomos da Historia de Galicia que me enviou por Abaira, cando os foliaba parecíame ver as mans de Castelao facendo o mesmo, e o cerrar os libros dixen pra mín “Xa podo MORRER” o meu compromiso coa Patria quedará cumprido.–

Pasei moitas angustias–o ver que os anos transcurrían sin que comenzara a imprentarse a Historia, chegando a temer que a vida non me alcanzara a vela, hasta que supen que vostede aceptaba encargarse de dirixir a impresión, dende entóns calmáronse as miñas dúbidas–e oxe podemos mostrar a o mundo esta maravilla, non sómente polo seu contido si non tamén pola categoría da presentación que vostede lle deu; Por todo elo querido Don Luis reciba as miñas felicitacións xunto co meu eterno e patriótico agradecemento, con seguranza que no correr da historia a nosa patria fará xusticia a este seu esforzo patriótico.–

VENDA–DISTRIBUCION; estou preocupado coa idea de organizala [...] pero antes de nada e con carácter URXENTE e necesario un folleto en forma de pliego o como vostede vexa; en Galego e Inglés o outros idiomas, estes folletos serían de propaganda para mandar as bibliotecas e universidades do Mundo; deixo isto nas súas mans, faga a cantidade que lle pareza e como vostede crea conveniente, sin que sexa necesario a miña aprobación de presoposto etc.

6.8.13. Folleto propagandístico en galego da Historia de Galiza redactado por Lois Tobío

Fai algúns anos, por iniciativa do chorado Castelao, e ca axuda de galegos amantes da súa Terra, decideuse encetal-a empresa dunha Historia de Galiza, comprensiva e moderna, dacordo cas derradeiras investigacións e estudos. Puxeron axiña mans a obra os máis calificados especialistas de Galiza baixo a dirección do mestre D. Ramón Otero Pedrayo, e arestora veñen de xurdir á pubricidade os primeiros froitos deses traballos ca aparición dos dous primeiros volumes da obra.

Abranguen eles toda a parte introductoria. Anlízase eiquí o esceario e o actor da historia galega, é decir, a terra e o pobo. O estudo da primeira intégrase cunha descripción xeográfica da Terra Galega, escrita por Ramón Otero Pedrayo, e ilustrada con moitos mapas e pranos, un ensaio encol da xeoloxía galega, da autoría de Isidro Parga Pondal, e un capídoo de Luis Iglesias e Iglesias que se ocupa da xeografía fitozooloxica de Galiza.

O estudo do pobo galego, é decir a etnografía de Galiza, téñ dúas partes: a cultura espiritual e máis a cultura material. Aquela, que vai incruída no primeiro volume, foi escrita por Vicente Risco. A parte adicada á cultura material, redactada por Xaquín Lorenzo Fernández, integra a totalidade do segundo volume. Ambalas dúas partes levan unha excelente e numerosa serie de ilustracións.

Anque estes dous volumes compoñen unha introducción á historia de Galiza, forman un todo de seu, en certo xeito independente. Constituén sen dúbida, o mellor estudo de conxunto feito deica o día de hoxe encol da terra e o home galegos e que pola súa sinificanza, ampritude e calidade non ten parello en moitos outros países.

Ofrecemos eiquí algunhas amostras polas que se pode apreciar algunhas características da edición fermosa eccheade ilustracións, e tamén o contido dos dous volumes que abranguen en conxunto máis de 1500 páxinas, 600 gravuras en negro, 4 planchas en coor e 50 cartas e pranos a varias tintas.

6.8.14. Anaco dunha Carta de Xaquín Lorenzo a Lois Tobío, Ourense, 3 de novembro de 1962.

[...] A fins do vran viñen dende Lobeira a Ourense pra ollar os dous primeiros volumes da Historia de Galiza que téis o teu cargo. Lín o meu traballo e vín tamén a tua man amiga níl. Sei do traballo que che tivo que dar o ben que de il saiches. Deus cho pague.

Esta tua colaboración connosco trouxome âs mentes as nosas angueiras no Seminario de Estudos Galegos e lembrei aqueles tempos que xa non voltarán. Entón aínda había cordialidade no mundo e hoxe só podemos vivir de aquelas lembranzas.

De novo, que Deus cho pague.

Recibe unha aperta moi forte do teu de este amigo e irmán.

Xaquín Lorenzo

**6.8.15. Anaco dunha Carta de Francisco Fernández del Riego a Lois Tobío,
Vigo, 17 de novembro de 1962.**

Vimos, todos os amigos, os dous exemplares da “Historia” que trouxo Meilán. Produxeron en cantos tiveron ocasión de os follear, unha fonda impresión. Dende logo, trátase de algo sin precedentes na nosa bibliografía. A presentación ten empaque, feito estético, e unha elegancia tipográfica destacadísimas. Debo felicitarte, sinceramente, polo enorme esforzo que realizache, con evidente intelixencia e bó gusto.

7. Unha teima: o Conde de Gondomar ós ollos de Lois Tobío

7.1. Retrato dun *alter ego*

A historia e os historiadores son ás veces moi desagradecidos e só se acordan daquelas figuras egrexias e importantes de cara ó gran público. Coma se tras delas non houberse nada máis, non se atopase unha engranaxe formada por un conxunto de homes que contribuíron de forma calada e eficaz ó mesmo tempo que substanciosa, sen agardar nada a cambio, só por cumprir co deber encomendado, ós fitos e logros polos que son gabados e recordados outros de maior renome.

Lois Tobío pendente sempre do noso, quixo por iso facer un merecido recordatorio dunha das figuras máis sobranceiras e non obstante máis descoñecidas da Historia de Galicia. Que non é outra ca don Diego Sarmiento de Acuña, I Conde de Gondomar. *Presentándoos dun xeito especial, pois para aproximarnos á figura de Diego Sarmiento de Acuña seguiremos a ollada peculiar de Lois Tobío*, quen utilizou boa parte do escaso tempo libre que lle deixaban as numerosas tarefas nas que se achaba implicado a prol da causa galega, ó intento de recuperar do esquecemento a un dos persoeiros cun currículo do máis inzado e abraiante da fabulosa e decante España do Século de Ouro. O seu querido e menosprezado Conde de Gondomar. Un cortesán que, pese a ter nacido moi lonxe do omnímodo poder central da monarquía dos Austrias e malia as numerosas oposicións que tivo dos validos reais (próceres tan recoñecidos como Lerma, Úceda e Olivares, que vían un inimigo no bo facer do pequeno fidalgo galaico), soubo gañarse un lugar na administración e na diplomacia en tempos nos que comeza a decadencia imperial española. Chegando a servir a Felipe II, Felipe III e Felipe IV. Contribuíndo espectacularmente a soste durante anos, lonxe da súa terra, en territorio chamado de herexes, a puxante Inglaterra de Xacobe I, o prestixio dunha monarquía que como Gondomar ben sabía e dicía, se ía acabando pola posta.

Esta parte do noso traballo de investigación que a continuación lles presentamos, non pretende ser unha achega historiográfica, nin biográfica, nin unha reconstrución da figura do conde a través da súa inxente correspondencia, a máis copiosa da Idade Moderna Española composta por unhas vinte mil cartas (e outras fontes documentais do seu tempo), o que sería unha tarefa titánica e non propia destas páxinas. *Senón un reflexo da escrutadora mirada de Tobío perspectivizada nos numerosos textos que dedicou ó estudo do seu homónimo Gondomar. O que deu lugar a que Lois Tobío establecese un diálogo cun home, Gondomar, no que o viveirense ve un espello, un*

modelo, un prototipo a seguir e no que se sente reflectido. E xa non só por ter sido un diplomático coma el. Senón por atoparse diante dun ilustre humanista galego universal que acadou grande renome e sona na declínante España dos Austrias, e na praza política europea máis difícil do seu tempo, a Inglaterra dos Estuardos. O que xa sería dabondo para a meirande parte dos estudosos que quixeran facer unha simple achega histórica á persoa de don Diego. Pero Lois Tobío quixo ir máis alá do mero recoñecemento histórico e dedicará practicamente cincuenta anos do seu traballo intelectual a poñer en boga, en dar a coñecer a unha Galicia tan orfa de guieiros, de patróns exemplares nos que verse representada, a un personaxe do talle humano e intelectual de Gondomar. Que sempre por onde foi, tivo a honra e a gala identificarse como galego. Que estivo sempre orgulloso da súa caste, do seu idioma, que defendeu e usou en tempos tan escuros para este. Para que o seu recordo, e os seus fitos, non fosen borrados nunca da nosa memoria colectiva⁶⁴⁰.

Pese a que o interese de Tobío por Diego Sarmiento de Acuña se remonta ós seus anos de universitario en Santiago, cando escoitou falar do seu querido Gondomar ó seu profesor Ciriaco Pérez Bustamante, non será de maneira serodia, ata finais da década dos 60 cando comece a traballar con verdadeira seriedade e rigor, indo ó fondo das cousas como afirma Xulio Ríos⁶⁴¹, na figura dese noso grande diplomático do século XVII.

Quen lle ía dicir a Tobío que sería diplomático coma el co paso dos anos e que investigaría tan fondamente na súa figura. De novo, o destino xoga unha vez máis un papel clave na vida de Tobío. Pero, por riba do destino e dos múltiples intereses compartidos⁶⁴² que poidan ter estas dúas grandes figuras da nosa terra galega (e que serán analizados máis amplamente por nós no final deste sétimo capítulo), o que realmente levou a Tobío a interesarse pola figura do Conde foi a arela deste último manifestada en infinidade de ocasións e en momento cruciais da súa vida de: “*Só desexar ser e parecer bo e verdadeiro galego*”. Levando a cabo, unha defensa de Galicia non só mediante as armas e contra os inimigos estranxeiros, senón tamén coa

⁶⁴⁰ Véxase a este fin no anexo, a fermosa carta en defensa dos galegos enviada por Gondomar ó secretario real, e paisano do Conde, Andrés de Prada. Cremos que só esta carta xustificaría a entrada de Gondomar na Historia de Galicia con letras de ouro.

⁶⁴¹ Ríos, Xulio, “O galeguismo universalista de Lois Tobío”, *Homenaxes a Lois Tobío*: Madrid 13 xuño do 2001, p. 69.

⁶⁴² Pascual Abal, *opus cit.*, pp. 42-45. Fai baixo o título “Dous homes un retrato” unha breve análise dos puntos en común que tiñan ambas personaxes.

forza das súas verbas, contra aquela xente doutras zonas da Península Ibérica ou da propia Galicia que menosprezaban esa terra e os seus habitantes.

Como dirá Tobío⁶⁴³: “*D. Diego Sarmiento precisa dunha rectificación e dunha reivindicación. O máis intelixente habelencioso, competente, pragmático, honesto, sutil, aberto e lúcido de todos os que daquela levaban a política internacional de España*”.

Aínda que o labor investigador non para aí, e traspasa os límites do profesional, chegando ó campo máis íntimo, manifestando así Tobío sentir unha verdadeira irmandade espiritual co Conde. O cal describe nas súas *Décadas*⁶⁴⁴: “*Era Gondomar home curioso e de moitos saberes, posuía un fino senso do humor e, por riba de todo, era amorador da paz, habelencioso para arranxar disparidades e pugnas, adondar hirtezas, amigo rifantes, ‘conformar humores’ [...] Sabía verquer no momento preciso as pingas de remedio para baixar a tensión sen amosar nunca febleza, que soe ser contraproducente*”.

Para levar a bo porto esta inxente tarefa, Tobío pasou varios anos acudindo meticulosamente tódolos sábados, cando libraba do seu traballo, á Biblioteca de Palacio Real. Facendo tamén pescudas, na Biblioteca Nacional e na da Academia da Historia. Malia a realizar tan dificultosas indagacións, posto que a maior parte do material estaba disperso e aínda falto de catalogación, Lois Tobío queixarase de non poder abarcar toda a enorme cantidade de documentación que nos legou o Conde de Gondomar e de non poder acudir ás fontes que se gardaban en Inglaterra para facer un estudo completo do personaxe.

Os escritos de Tobío sobre o Conde de Gondomar publícanse ou danse a coñecer por medio de conferencias, como xa dixemos, dende a etapa en Montevideo coma exiliado, cun traballo para a revista *Galicia Emigrante*, titulado “Gondomar, bon galego” (1955), ata a publicación en 1969 en *Grial* dun ensaio chamado: “O nomeamento de Gondomar como embaixador en Londres”, e máis tarde, nesa mesma revista, “O erasmismo de Gondomar” (1970), “Gondomar e o galego” (1973), “Outras dúas cartas en galego a Gondomar” (1977), tamén nese mesmo ano, e na Caixa de Aforros de Vigo, a conferencia, “Gondomar, un galego universal”, “A amizade de Bacon e Gondomar” (1980), e “Galego familiar escrito a comezos do século XVII” (1980), en 1981, na Irmandade Galega de Madrid, a conferencia “O galeguismo de

⁶⁴³ Pellitero, Laudelino, “O universalismo dun bo galego”, *Homenaxes a Lois Tobío: Madrid 13 xuño do 2001*, pp. 65-66.

⁶⁴⁴ *D.T.L.*, p. 682.

Gondomar”⁶⁴⁵, e na *Revista de Estudios Internacionales*, publicará “Cuestiones de precedencia en la Corte Inglesa durante la emabajada de Gondomar” (1984). En forma de libros, publicou: *Gondomar y su triunfo sobre Raleigh* (1974), *A intervención de Gondomar nos problemas internacionais da pesca* (1984), *Gondomar y los católicos ingleses* (1987) e xa de maneira póstuma, *Dous embaixadores: Digby e Gondomar* (2005).

Como vemos, a figura de Gondomar será un dos eixos nos derradeiros anos da vida intelectual de Tobío. Traspasando, coma xa se apuntou, o ámbito de estudo propiamente dito, o que empurrou a Tobío a manifestar⁶⁴⁶: “*quizais eu sexa, en realidade, Gondomar*”.

Que pena que Galicia non se puidera lucrar de forma adecuada de dúas figuras tan xeniais e emblemáticas que reunían as mellores calidades para chegar a seren uns verdadeiros guieiros intelectuais e políticos do seus tempos. Mágoa que nesa ocasión o destino teña sido cruel con eles e os condenase ó inxusto ostracismo contra o que tanto loitaron e trataron de evitar non para si mesmos, senón para a súa Galicia.

⁶⁴⁵ Lembrar que esta polo momento non foi localizada entre os papeis do arquivo persoal de Constanza Tobío Soler.

⁶⁴⁶ Pellitero, Laudelino, “Lois Tobío e/en Gondomar”, *R.E.M* (Revista de Estudos Miñoranos), nº 2, 2002, p. 135.

7.2. De señor de Gondomar a Jacques de Inglaterra

“Da la vida osar morir. Osar morir da la vida”.

Lema do escudo do Conde de Gondomar.

7.2.1. Escenario: un complexo taboleiro de xadrez

En primeiro lugar e para situar a figura de don Diego Sarmiento de Acuña, o futuro conde de Gondomar —que exercerá cargos de diferente importancia baixo os mandatos de Felipe II, III e IV, e vivirá a cabalo de dous séculos—, vexamos como eran eses tempos e situacións nas que o devandito Gondomar, alcumado así polo seu *alter ego* Tobío, tivo moito que dicir e facer traballando a prol dos intereses dos Austrias Españois nos anos de declive do seu imperio e nos que precederon á cruenta Guerra dos Trinta Anos.

No século XVI, o comercio de Asia e os metais preciosos de África e América impulsaban a maquinaria europea. A guerra aumentaba o consumo, pero as fontes de riqueza non se esgotaban. Estamos diante dunha economía próspera que pode sobrepoñerse a todo tipo de abusos. E por riba, co inicio do século XVII, chegan os tempos da paz; polo que se pode seguir malgastando; cunha diferenza agora para a coroa hispana, o comercio de España estaba case por enteiro acaparado polos estranxeiros e o país situábase baixo o xugo dun vello réxime non reformado.

Como indica Hobsbawm⁶⁴⁷, o século XVII foi o das revolucións sociais en Europa, tanto na parte oriental coma na occidental. Moitas delas producidas polas guerras; aínda que cabe dicir que a máis importante das revolucións dese século, a inglesa, non foi consecuencia dela, e en Alemaña, país que máis sentiu o efecto das mesmas, non houbo ningunha revolución. De igual maneira e seguindo cos paradoxos, resaltar (con matices) que, pese á multitude de guerras do século XVI, nesa centuria non se produciu “revolución ningunha”⁶⁴⁸:

“[...] las guerras del siglo XVI no habían conducido a revoluciones. Por supuesto que las hubo, y tan famosas y espectaculares como las revoluciones religiosas que

⁶⁴⁷ Hobsbawm, Eric John, “La crisis del siglo XVII”, *Crisis en Europa 1560-1660*. Madrid, Alianza Editorial, 1983, p.22.

⁶⁴⁸ Roper, Trevor, “La crisis general del siglo XVII”, *Crisis en Europa 1560-1660*, p. 75.

supusieron la Reforma y la Contrareforma. Pero no podemos decir que esos movimientos fueran causados por las guerras. Por lo demás, aquellas revoluciones, aunque espectaculares, habían sido de hecho, mucho menos profundas que las del siglo siguiente, y no habían conducido a una ruptura tan decisiva de la continuidad histórica. Bajo las guerras habituales de los Habsburgos y Valois, bajo los cambios dramáticos de la Reforma y de la Contrareforma, el siglo XVI sigue siendo unitario, sin rupturas, y la sociedad es casi la misma al fin que al principio [...] ¡Cuán distinto de éste es el siglo XVII! Porque el siglo XVII no asimiló sus revoluciones. No es un siglo continuo. Está fracturado por la mitad, irremediabilmente censurado y, al fin del mismo, después de las revoluciones, los hombres difícilmente pueden reconocer su comienzo. Intelectual, política, moralmente, estamos en una edad nueva, en un nuevo clima”.

No que parecía ser o comezo dun pacífico século XVII todo mudará: as monarquías europeas serán incapaces de asumir eses cambios, esas revolucións, o cal deixará ó descuberto os seus serios defectos estruturais, que se verán máis acentuados polo reinicio da guerra.

En canto á posición da España dos Austrias, as constantes loitas acaecidas ó cabo dos últimos vinte anos do reinado de Felipe II levaron a monarquía española a unha situación desastrosa no eido material, humano e financeiro. A esta conxuntura cabería sumarlle a crise de subsistencia e epidemias que asolou a Península Ibérica nos derradeiros anos do século XVI. Aínda que somos testemuñas de como estes fenómenos non foron exclusivamente hispanos, e afectaron tamén ás demais monarquías continentais.

A multitude de guerras simultáneas con Francia, Inglaterra e as Provincias Rebeldes dos Países Baixos, minan cada vez máis a maltreita economía do reino de Castela e os seus recursos financeiros, que eran os que custeaban na meirande parte toda a política exterior bélica de Felipe II.

A España de finais do XVI depende dos estranxeiros, tanto para as manufacturas como para obter os subministros básicos, mentres que a poboación se mantén desocupada, ociosa; sendo tal a natureza do sistema económico que só se podía chegar a ser estudante, sacerdote, mendigo ou burócrata. Non había outras saídas nin posibilidades, coma noutras zonas de Europa no desenvolvemento dun “pequeno sistema capitalista”.

Coa morte de Felipe II, pásase dun réxime onde predomina a personalidade real, a outro no que sobresaí a figura do valido. Nos dez anos comprendidos entre 1596 e 1606, prodúcese na monarquía hispana unha transformación política, económica e

administrativa que coincide co relevo xeracional ó fronte do imponente imperio español. Cando todo estaba presto para a sucesión, como xa anticipamos, os principais problemas ós que se tiña que enfrontar a coroa hispana eran os conflitos militares de Inglaterra e dos Países Baixos.

Coa chegada ó poder de Felipe III producírase a delegación de tódalas súas funcións de goberno no referente dun valido, o duque de Lerma⁶⁴⁹, que crearía ó seu redor, para a súa disposición, todo un sistema de *Consejos*. Da figura do valido, pódese destacar o curioso que resulta que este non tiña nin un título nin un oficio público, e actuaba en virtude da delegación de firma, que lle permitía asinar mandatos reais. Reafirmando, desta maneira, a súa función de mediador entre o rei e a administración; o que o convertía nunha especie de representante real. Vexamos o que nos di Amparo Felipe Orts sobre a importante figura do valido ou privado⁶⁵⁰:

“La creación de esta figura se había entendido tradicionalmente como un intento por parte de los últimos Austrias, faltos del talento y de la voluntad necesarias para gobernar, de desentenderse de los problemas de gobierno. Pero, en opinión de Tomás y Valiente, el valido, en cuanto institución, significaba un intento por parte de la alta nobleza de acaparar la dirección política de la Monarquía, ocupando los más altos escalones político-administrativos del Estado. Así los nobles introdujeron al valido como una cuña entre los reyes y los antiguos secretarios, a cambio de obtener una política conveniente para sus intereses. Asimismo, presenta el hecho como una adaptación a las nuevas circunstancias en el sentido de que la complejidad de los asuntos de Estado exigía una coordinación que excedía la posibilidad de que un solo hombre pudiera llevarla”.

Polo tanto, o novo propósito da política do fillo e sucesor de Felipe II, sería, en palabras de Bernardo J. García⁶⁵¹: *“la conservación y defensa de la Monarquía procurando retrasar con una activa política de pacificación y quietud el vertiginoso envejecimiento (entiéndase decadencia) al que ésta se hallaba abocada”.*

Durante os vinte anos de valido, o duque de Lerma, aumentou significativamente as súas riquezas e as dos seus protexidos; minando moito o sistema público de facenda. A partires do ano 1615, Felipe III retiráralle a súa confianza, limitándolle o acceso ós

⁶⁴⁹ Felipe Orts, Amparo, “Monarquías rivales, Francia (1610-1661) y España (1508-1665)”, *Historia Moderna Universal*. Barcelona, Ariel, 2002, p. 372. A autora dinos o seguinte sobre Lerma: “De él se ha afirmado que su personalidad funde una doble ambición desenfrenada: la sed de poder y la sed de riquezas, entreveradas en un solo afán de dominio”.

⁶⁵⁰ *Ibidem*, p. 371.

⁶⁵¹ García García, Bernardo J., “La guerra de los treinta años y otros conflictos asociados”, *Historia Moderna Universal*. Barcelona, Ariel, 2002, p. 383.

documentos de Estado e finalmente, cesándoo. Vexamos o que comenta John Elliot⁶⁵², do mal goberno do valido real: *“La ineptitud del régimen del duque de Lerma, su prisa en disipar los preciosos años de paz en un círculo continuo de alegría insensata, es una de las tragedias de la historia de España que contribuye mucho a explicar el fracaso que acabó por abrumar al país en tiempos del gobierno de Olivares”*.

A mala praxe política de Lerma, xunto con factores como o decaemento da capacidade demográfica e produtiva de Castela, supón a confirmación a unha interesante tese sostida de novo por John Elliot sobre a aparición dun nacionalismo castelán entre 1609 e 1621, anos de tregua coas Provincias Rebeldes e de paz con Inglaterra; pero dos que o mesmo Elliot⁶⁵³ manifesta, dende o punto de vista de Castela:

“Consciente o inconscientemente, los castellanos sostenían que la paz con los herejes, profundamente humillante en sí misma, era estéril política y económicamente, puesto que no había servido de nada en orden a detener el avance de los ingleses y de los holandeses. Con todo, si el extranjero triunfaba en las despreciables artes del comercio, Castilla podría, al menos, evocar el espíritu de su pretérita grandeza: sus proezas militares. La respuesta a sus problemas estaba, por consiguiente, en un retorno a la guerra”.

Pese a todo, o sistema non se modificará e será substituído polo duque de Uceda, á sazón, fillo de Lerma, que xa non podía asinar documentos reais e estes só serán rubricados exclusivamente polo rei.

Tendo en conta todas estas circunstancias, podemos ollar como as demais potencias belixerantes estaban de acordo na apertura dun proceso de estabilidade, mediante o alcance de concertos de paz duradeiros ou mediante a firma de treguas que aliviasen as desastrosas consecuencias da guerra, e, asemade, permitían non facer moitas concesións ás potencias adversarias para poder, pasado un certo tempo, retomar as loitas.

⁶⁵² Elliot, John H., “La decadencia española”, *Crisis en Europa 1560-1660*, p. 197. Cfr. Esta visión coa que Bernardo José García García nos define a figura de Lerma no seu libro: *La Pax Hispanica. Política exterior del Duque de Lerma*. Leuven, Leuven University Press, 1996, que para nada sostén as teses de Elliot. E nos apunta como Lerma e os seus consejeros fomentaron: “[...] una política moderada de pacificación y quietud que permitiese recuperar las finanzas reales y la situación interna de la Monarquía, arriesgando lo menos posible su reputación y prefiriendo las soluciones diplomáticas al incierto resultado de las armas, sin dejar por ello de ejercer presiones militares”.

⁶⁵³ Elliot, John H.: “La decadencia española”, *Crisis en Europa 1560-1660*, p. 202.

Así, xa temos o campo axeitado para a monarquía española para alcanzar un proceso de reconciliación, que se levaría a cabo coa firma das paces con Francia en 1598, con Inglaterra en 1604 e coa tregua cos rebeldes holandeses en 1609.

Despois de alcanzadas esas avinzas, o paso seguinte era recuperar a capacidade financeira da casa dos Habsburgo. Para elo, na España coetánea a de Felipe III, o goberno centrouse en cuestións de orde interna e administrativa. Como a creación de *Juntas* para reforzar a facultade de control da monarquía e a consolidación, como percibimos, da figura do privado ou valido. Aínda que a acción de orde interna máis importante será a expulsión dos mouriscos, proseguindo así a política de unidade relixiosa dos Austrias hispanos.

En canto á política exterior, a monarquía hispana tratará a partires de entón de centrar as súas iniciativas en empresas concretas; menos custosas, tanto en armas coma en homes. Imponendo medidas, como embargos comerciais e navais. Fomentando o curso nas costas flamencas para tratar de minar o poderío naval holandés. Reforzando, por outro lado, o poderío militar español no Estreito de Xibraltar co gallo de levantar valados ó comercio dos países do Norte de Europa co Mediterráneo.

A pesar da posta en práctica de todas estas medidas intimidatorias, tamén xurdía a necesidade por parte da Casa de Austria de obter algunhas vitorias militares que mantivesen o prestixio e a reputación do antano poderoso imperio español e, ó mesmo tempo, servisen esas medidas para defender o litoral peninsular e as súas comunicacións co Mediterráneo dos ataques berberiscos, polo que emprendían ataques contra Arxel, Túnez, Larache ou La Mamora.

Malia estas medidas tomadas, debemos ver como se levou a cabo a actuación nas principais fronteas españolas da época.

En relación ás paces con Francia, firmadas, como xa vimos, en 1598, no chamado acordo de Vervins, estas puñan fin á participación española nas loitas relixiosas francesas. Ademais traerían outra consecuencia importante, a cesión da soberanía das provincias rebeldes dos Países Baixos á infanta Isabel Clara Eugenia, casándoa co Archiduque Alberto de Austria, gobernador dos Países Baixos españois dende 1595; para tratar de poñer, desa forma, solución á guerra de Flandes, utilizando a moi socorrida solución dos matrimonios coa rama austríaca dos Habsburgo. O propio Felipe III casará tamén con Margarita de Austria. Estas maridaxes implicaban a creación de catro casas reais completas. Herdando, asemade, unha rivalidade visceral

cos países do norte de Europa como líderes da Cristiandade Católica, ó que había que sumarlle a loita que levaban contra o Islam otomán e contra os corsos berberiscos.

De novo con Francia, na segunda metade do reinado de Felipe III producírase, mediante a política de alianzas matrimoniais, un achegamento ó reino deste país, polo casamento do futuro Felipe IV con Isabel de Borbón e de Luís XIII coa Infanta Ana Mauricia. Deixando así esquecida a tentativa do asasinado rei francés en 1610, Henrique IV, de recuperar as hostilidades contra o reino hispano.

No caso alemán comprobamos que a diplomacia hispana tratou de evitar unha implicación directa no conflito relixioso que azoutaba ó Sacro Imperio; ata a firma do Pacto de Praga de 1617, que comprometerá ós Habsburgo españois de cheo nesas loitas. O Pacto de Praga tivo como consecuencia a renuncia de Felipe III ós dereitos sucesorios ó título imperial, e a cesión dos mesmos en favor de Matías e Fernando II. En contrapartida, estes cederán Alsacia e unha serie de territorios italianos; vinculando así a intervención dos Habsburgo españois na guerra de Bohemia, ó verse despojado ó xenro de Xacobe I de Inglaterra dos territorios do Palatinado.

En canto ás Provincias Rebeldes, as mesmas eran significativas para os Austrias españois pola súa estrutura económica, política e estratéxica. Como rutas de aprovisionamento, non só de produtos de luxo (téxtiles, tapices, pinturas, algunha que outra innovación científica...), tamén de gran do Báltico e de materiais para a construción de barcos; cobrando así moita importancia a rede financeira e de negocios de reexportación ou a grande masa de consumidores urbanos. Recursos todos eles que proporcionaban ós españois unha grande capacidade operativa fronte á expansión das potencias setentrionais.

Ó longo dos anos de tregua de 1609 a 1621 houbo continuas negociacións para tratar de chegar a un acordo de paz definitivo coas Provincias Rebeldes. Mais tal devezo non foi posible. O puxante poderío naval destas —intervindo tanto no tráfico náutico mediterráneo coma en apoio ós piratas berberiscos e á armada veneciana, ademais dunha progresiva intervención da Compañía das Indias Orientais creada en 1602 nas rutas e mercados coloniais portugueses en África e Asia— tiraron abaixo con estas iniciativas secretas de paz.

En relación ás alianzas matrimoniais, mediante o casamento de Isabel Clara Eugenia co Arquiduque Alberto de Austria, gobernador destas Provincias, quíxose

planear unha estratexia de redución e pacificación das citadas Provincias Rebeldes. Esta política, como nos conta Bernardo José García García⁶⁵⁴, era a que segue:

“Esta política de reducción comprendía dos aspectos muy diferentes, aunque complementarios: por una parte, se trataba de aumentar la voluntad y los esfuerzos de negociación diplomática para lograr alcanzar un cese de hostilidades, a través de mediadores como los Archiduques, que estarían directamente interesados en la recuperación económica de su estado y que, en caso de necesidad, podrían hacer mayores concesiones que el monarca español; y por otra, se recurriría a la guerra ofensiva y a cualquier medida de presión económica contra las Provincias septentrionales para forzarlas a buscar una solución negociada. Sin la constante asistencia del dinero y del aparato militar desplegado por la Monarquía Católica en los Países Bajos meridionales, los Archiduques no podrían mantener su propio estado mientras durase la guerra. Además, según la estrategia trazada por la corona para acabar con la rebelión era preciso que los nuevos soberanos de los Países Bajos adquiriesen un grado de autonomía cada vez mayor, sin cuestionar en absoluto su estrecha correspondencia con la Monarquía y teniendo en cuenta que la cesión de la soberanía podía ser sólo temporal en caso de que sus titulares no tuvieran descendencia y se cumpliese la cláusula de revisión acordada en la Paz de Vervins”.

No referente a Inglaterra, a monarquía hispana quería, xa dende tempos de Felipe II e as súas sucesivas armadas contra as costas inglesas, cambiar o teatro de operacións e trasladalo a terras británicas, para loitar contra a piratería dese país. Entón, pensouse en incitar as revoltas dos católicos irlandeses e tratouse de novo de invadir Inglaterra. Coidábase que, axudando ós rebeldes irlandeses, Inglaterra concentraría as súas forzas navais e terrestres en terras irlandesas; tendo que atender a revolta no seu interior. Polo que vemos, co gallo de liberar o tráfico peninsular da presión dos corsarios ingleses tanteouse a invasión de Inglaterra, pero os plans fracasaron, e seguiuuse mandando armas e cartos ós irlandeses.

A inusitada duración do reinado de Isabel I de Tudor e a súa obstinada aversión ó matrimonio, que a levou a pasar á historia co nome da raíña virxe, permitiron que a súa sucesión non fose unha cuestión urxente por resolver. O novo rei sería Xacobe VI de Escocia, da Casa Estuardo, que levaba reinando nesas terras practicamente dende o seu nacemento (xa coa idade dun ano, en 1567, ostentaba a coroa escocesa), en troques

⁶⁵⁴ García García, Bernardo José, *La Pax Hispanica. Política exterior del Duque de Lerma*, p. 49.

da súa nai, a deposta e morta no cadalso María Estuardo. Esta viu como o seu tío Henrique VIII excluía á súa nai da sucesión ó trono. Pese a todo isto, Xacobe I será proclamado rei; chegando a aglutinar as coroas de Irlanda, Inglaterra e Escocia na súa persoa.

Xacobe I herda de Isabel un reino cunha grande débeda de máis de catrocentas mil libras. A isto había que engadirlle o novo talante do rei⁶⁵⁵, máis pródigo ás dádivas entre os seus cortesáns, o cal contrastaba claramente coa austeridade imperante no reinado de Isabel I. Durante os seus anos como rei de Inglaterra, Escocia e Irlanda, Xacobe I mantivo unha monarquía en paz; feito que e así nolo indica Xavier Gil Pujol⁶⁵⁶: “[...] *Jacobo falleció en marzo de 1625. Dejaba una monarquía aún en paz y en la que, pese a los conflictos fiscales y religiosos producidos, había un grado de cohesión política nada desdeñable, y más aún si se comparaba con un continente ya sumergido en la guerra*”.

En contraposición co seu carácter dilapidador, Xacobe I posuía un talante para a conciliación e a tolerancia, que o levaba a intervir como mediador nos conflitos internacionais, empregando a súa influencia sobre a política dos estados noreuropeos.

A paz cos Habsburgo era desexada pola puxante industria mercantil inglesa, a cal, por mor dos constantes embargos comerciais españois e o comezo da piratería flamenca, vía minados os seus beneficios. E, seguindo o vello dito de *senón podes con eles, únete a eles*, desexaba entrar no proveitoso comercio coa Península, abandonando dese xeito as tácticas de corso para establecer unha relación comercial de forma legal cos españois, excluíndo, ó mesmo tempo, os custosos gastos económicos do mantemento dunha “guerra encuberta” (a piratería) contra a Casa dos Austrias.

Finalmente, e como xa dixemos, a paz con Inglaterra será asinada en Londres en 1604, e asentada enriba duns principios de tolerancia relixiosa e apertura comercial; ademais de conseguir a privación ás Provincias Rebeldes do apoio militar e financeiro dos ingleses (se ben, pouco antes o líder das Provincias Rebeldes viaxara a Londres para

⁶⁵⁵ Gil Pujol, Xavier: “Las Provincias Unidas (1581-1650) y las Islas Británicas (1603-1660)”, *Historia Moderna Universal*. Barcelona, Ariel, 2002, p. 344. Conta como a raíña virxe reduciu ata o límite a vida cortesana nos anos finais do seu mandato. En contraposición á chegada de Xacobe I ó trono que, aplicando un novo talante, chegou nos seus catro primeiros meses a nomear cabaleiros a máis de 906 persoas, superando os nomeamentos que fixera Isabel nos seus corenta anos de reinado. Esta medida non lle supuxo tódolos apoios que cabía de esperar ó novo rei, que viu como as críticas pola súa irresponsabilidade e amoralidade nos seus gastos calaron fondamente no círculo dos puritanos. Nos cales atopará nos seus anos no poder un constante obstáculo no Parlamento inglés perante as súas peticións monetarias.

⁶⁵⁶ *Ibidem*, p. 346.

establecer unha alianza de axuda co rei Xacobe I); o que facilitaba desta maneira as comunicacións navais españolas con Flandes a través do Canal da Mancha.

No tocante ás negociacións de paz con Inglaterra sinala Bernardo José García García⁶⁵⁷ o seguinte:

“Las negociaciones venían favorecidas por diversos factores: la actitud pacificadora y tolerante de Jacobo I, que le llevaría a intervenir como mediador en diversos conflictos internacionales posteriores, y su influencia en la política de los estados del Norte de Europa al aunar los reinos de Inglaterra y Escocia; el interés de los sectores mercantiles, afectados por la política de embargos y el corso flamenco, y deseosos de participar en los beneficios del comercio Peninsular; el descenso de los beneficios del privateering; el elevado coste anual de los gastos militares ocasionados por la Guerra contra la Monarquía Católica; el ascendiente que tenían sobre el nuevo rey los partidarios de un acuerdo de paz duradero, como el Primer Secretario Sir Robert Cecil, frente a las exigencias más beligerantes, como Sir Walter Raleigh. Para los Archiduques y sus principales consejeros flamencos, la Paz con Inglaterra resultaba imprescindible, porque con ella podría emprenderse la reactivación económica de los Países Bajos meridionales, se privaría a las Provincias rebeldes de la asistencia militar y financiera que les prestaban los ingleses, mejorando las condiciones para lograr también la solución del conflicto y aumentar el grado de autonomía que disfrutaba el gobierno de los Archiduques”.

O tratado de paz asinase en Londres o 28 de agosto de 1604 e constaba de 34 artigos, aparte do establecemento dunha paz duradeira. Pero Londres tería problemas para poñer en marcha o cumprimento de parte do seu articulado, e recibiría enormes críticas por parte de sectores hispanos, creándose varios grupos de oposición en España, que vían con malos ollos que o acordo fose firmado cun príncipe herexe e no seu propio territorio, e esixían como contrapartida unha política exterior máis agresiva.

En que a paz asinada sexa duradeira, influirá non só a delicada situación da monarquía hispana senón tamén a propia vontade de Lerma, que viu nesta política de quietude un elemento fundamental para conservar a súa privanza⁶⁵⁸. Isto ligado co intento de axuntar pola vía matrimonial, como non podía ser doutra maneira nos Austrias españois, á Infanta dona María co Príncipe Carlos de Gales (cuestión que trataremos máis adiante) para influenciar directamente na cuestión relixiosa e política do reino inglés.

⁶⁵⁷ García García, Bernardo José, *La Pax Hispanica. Política exterior del Duque de Lerma*, p. 45.

⁶⁵⁸ García García, *opus cit.*, p. 86.

Toda a situación pacífica daría un xiro a partires de 1616. Nese ano, prodúcese un rearme militar das principais potencias europeas. Os partidarios da pacificación son relevados por homes máis ambiciosos, que provocan conflitos políticos, dinásticos, ideolóxicos, relixiosos e económicos; que traerán como resultado a Guerra dos Trinta Anos.

A propia inestabilidade de varias zonas fronteirizas entre España e as grandes potencias europeas, como é o caso do Palatinado ou de Mantua e Saboia. Ou o reinicio da guerra pola independencia das Provincias Rebeldes ou o conflito do Sacro Imperio, coa confrontación entre os príncipes da Liga Católica e os líderes da Unión Protestante. Son unha bo proba deste retorno ás hostilidades. Mentres en España, coa achegada ó trono de Felipe IV, producírase un grande cambio, non só na política interior senón tamén na exterior; vendo como son substituídos do poder as liñaxes que ocuparan con anterioridade o goberno, e incluso moitas delas desposuídas das súas rendas e ingresos. Accións promovidas da man do seu valido, o conde-duque de Olivares; cunha serie de reformas sociais, económicas, administrativas, financeiras e “constitucionais”, co firme propósito de recuperar o prestixio exterior e reforzar máis aínda a autoridade real. Así tómanse decisións políticas, como as que se reflicten no seu famoso Gran Memorial, que supoñan unha forma de acrecentar e afianzar máis se cabe o poder absoluto do monarca sobre os demais grupos sociais. Algunhas das medidas propostas implicarán que Felipe IV sexa rei de España e non só de cada un dos reinos que conformaban a monarquía. Quererá tamén acabar coa desigualdade contributiva, coa posta en marcha dun plan común de defensa. Medidas que darán lugar a varias crises e revoltas como as de Cataluña, Portugal, Nápoles ou Sicilia, e acabarán por implicar a España na Guerra dos Trinta Anos.

Ata chegar a principios de 1640, momento en que o imperio que dominou a escena mundial, parecía estar ó borde do colapso. Un colapso que, como veremos máis adiante, anunciará con moita antelación o Conde de Gondomar, e co que se chega xa á decadencia española⁶⁵⁹, que segundo John H. Elliot ten unha dobre connotación:

“Tras la expresión decadencia española se esconden fenómenos de índole diversa, aunque interrelacionados. En primer lugar, cabe considerarla como parte de la recensión general del desarrollo económico, que se dice tuvo lugar a mediados del siglo XVII en Europa; si bien el retroceso en España resultara tal vez mucho más profundo o más prolongado. En segundo lugar, la decadencia española describe

⁶⁵⁹ Elliot, *opus cit.*, p.185.

algo que se apreciaba con más facilidad: el fin del período de hegemonía española en Europa y la relegación de España al rango de potencia de segundo orden”.

Dado que o maior peso desa decadencia era soportado por Castela, motor económico e militar dos Habsburgo, entón, por extensión, pode falarse da decadencia de Castela. Unha Castela que subministraba homes para o exército e poboadores para o Novo Mundo e que se verá incapaz xa de controlar o resto del.

7.2.2. *Dramatis personae*: traballando dende o berce: Piratas á vista!

Naceu don Diego Sarmiento de Acuña en Gondomar o 1 de novembro de 1567⁶⁶⁰. Era o primoxénito de don García Sarmiento de Sotomayor, segundo fillo da casa dos señores de Sobroso e Salvaterra, capitán xeral e *corregidor* de Canarias e Toro⁶⁶¹ e de Juana de Acuña. A cal estaba emparentada cos duques de Xixón e os condes de Valencia de don Juan. Tendo igualmente, como antepasados ilustres⁶⁶² a don Pedro I de Portugal e don Henrique II de Castela.

Xa dende moi novo, dinos Tobío⁶⁶³, don Diego aprendeu latín da man do abade da parroquia de San Benito de Gondomar, onde recibiu as augas bautismais. Aparte das horas dedicadas ó estudo, don Diego gozaba da vida polas terras do señorío de Gondomar. Sendo dende moi novo afeccionado ás actividades cinexéticas e ó contacto

⁶⁶⁰ Tobío, Lois, *Gondomar y su triunfo sobre Raleigh*. Santiago de Compostela, Editorial de los Bibliófilos Gallegos, 1974. Neste libro (ó que a partires de agora nos referiremos como G. y R.) sobre a figura do Conde de Gondomar, Tobío dinos como este en relación ós dous personaxes que serán cruciais na súa vida, Raleigh e Xacobe I, era tres anos máis novo que o primeiro e un máis que o segundo, respectivamente. En relación ó lugar do seu nacemento, nos últimos anos, achouse por parte de Fernández de Córdoba Calleja un memorial escrito da man do propio Conde, datado do ano 1592, que sitúa o seu nacemento non na vila de Gondomar, senón en Astorga. Véxase a este motivo a obra de Bartolomé Benito, Fernando, *Don Diego Sarmiento de Acuña, conde de Gondomar: El Maquiavelo español*. Gijón, Ediciones Trea, 2005, pp. 48-49. Tamén Michael, Ian no seu artigo: “O primeiro Conde de Gondomar (1567-1626): home e imaxe”, *V Xornadas Mar por medio: unha visión de Galicia desde o Reino Unido: do 30 de xullo ó 1 de agosto de 1997*. Lugo, Servicio de Publicaciones, Diputación Provincial de Lugo, 2000, p. 82. Fala dunha carta inédita dirixida por un tal don Juan de Rojas Corbalán datada en 1624 e dirixida ó conde de Gondomar onde lle recorda o día do seu bautizo na catedral de Astorga.

⁶⁶¹ Manso Porto, Carmen, *Don Diego Sarmiento de Acuña, Conde de Gondomar (1567-1626). Erudito, mecenas y bibliófilo*. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1996, p. 9. Dinosa autora ó contrario de Tobío que foi don García, pai do futuro conde de Gondomar, *corregidor* de Loja (Granada) e *visitador* da Real Audiencia de Canarias. E engade que este casou en segundas nupcias (ó igual que o seu fillo) con dona Juana de Acuña. Castroviejo, José María e Fernández de Córdoba, Francisco de Paula en *El Conde de Gondomar: un azor entre ocasos*. Madrid, Prensa Española, 1967, p. 9 Di que don García foi *corregidor* de Granada e Gobernador das Illas Canarias.

⁶⁶² G. y R., p. 150.

⁶⁶³ G. y R., p. 151. Nunha pasaxe, máis novelesca que histórica cremos nós, conta como eran os xogos e as “luitas” cos mozos das aldeas e co seu parente, frai Antonio de Sotomayor, que chegará a ser confesor de Felipe IV, e escribiralles moitas veces a Don Diego rememorando esas “luitas” en Gondomar.

coas xentes e coa natureza da súa terra natal. Cousas estas que o marcarían de por vida, facéndoo, por unha banda, que sentise unha grande saudade⁶⁶⁴ cando estea a desempeñar os seus labores de embaixador en Londres; e, por outra, dando proba do seu carácter paroleiro e retranqueiro coas historias, coplas e cantigas aprendidas das súas xentes de Gondomar, que tanto lle gustarán ó rei Xacobe I, e que lle granxearán o alcume de “vello Esopo”⁶⁶⁵ Gondomar. Por último, lembremos tamén que Astorga, onde era bispo o seu tío e Toro, e segundo di Tobío, o pai do futuro Conde de Condomar fora *corregidor*, serán tamén lugares habituais na súa nenez.

Seguindo coa súa formación⁶⁶⁶, aprendería seguramente, como nos segue a relatar Tobío, o francés⁶⁶⁷ en Baiona, porto onde chegaban grande número de mariñeiros e comerciantes franceses e flamencos. E adquirirá unha boa cultura xurídica, teolóxica e filosófica probablemente en Tui ou en Toro. Inflúindo tamén nela o seu irmán pequeno don García⁶⁶⁸ que chegaría ser Inquisidor da cidade de Valladolid e letrado e clérigo pola Universidade de Salamanca. Pero, sobre todo iso, a súa maior fonte de preparación provirá das súas ansias de coñecemento, que o levará a ser practicamente autodidacta; algo que fica plasmado na súa grande afección polas lecturas herdada da súa figura

⁶⁶⁴ G. y R., p 154. Conta Tobío como don Diego nos seus momentos máis depresivos e baixos en terras estranxeiras non se acordaba de Valladolid ou de Sevilla: “*sino de un monte que tengo en Galicia muy solo*”. E que só lle producía envexa neste mundo o alcalde de Gondomar que podía gozar desas terras. Tamén di Don Diego ó regresar da súa segunda embaixada londinense: “[...] *no hay jardines ni florestas de Inglaterra como los robles y castaños de Gondomar*”. Pola contra, García Oro, José, *Don Diego Sarmiento de Acuña, Conde de Gondomar y Embajador de España (1567-1626): Estudio Biográfico*. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1997, p. 34. Pon en dúbida que don Diego pasase a súa infancia en Gondomar. Para elo, dinos que, dado que a súa nai non era galega e debido ás ocupacións paternas, o máis probable é que pasase os seus primeiros anos en Toro e Astorga, non chegando a Galicia ata a idade de doce anos.

⁶⁶⁵ Lois Tobío, “O nomeamento de Gondomar como embaixador en Londres”, *Grial*, nº 24, 1969, p. 145. Menciona que quen lle deu o nome foi o escritor Ben Jonson. Así mesmo, noutro artigo do propio Tobío titulado: “A amizade entre Bacon e Gondomar”, *Grial*, nº 68, 1980, p. 212, dinos como o filósofo incluíu na súa obra *Apotegmas* un dos contos que lle relatara Gondomar. Tamén nos conta Sanz Camañes, Porfirio en, *Diplomacia hipano-inglesa en el siglo XVII: razón de estado y relaciones de poder durante la guerra de los Treinta años, 1618-1648*. Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha. 2002, p. 34, como o nome llo puxo Ben Jonson, dado o costume de Gondomar de introducir contos nas súas conversas. Adicándolle este unha pasaxe de *A speech according to Horace* e un recordo desafortunado en *The Staple of News*.

⁶⁶⁶ G. y R., pp. 155, 156 e 157. Vemos as hipóteses que establece Tobío sobre a formación cultural do futuro Conde de Gondomar da que case nada se sabe. Por outra banda, Manso Porto, *opus cit.*, p. 11, sitúa en Galicia como titores de don Diego ós capeláns Pedro e Diego Santana e di que estes seguramente se ocupasen da súa formación relixiosa, xunto cos monxes do mosteiro de Santa María de Oia.

⁶⁶⁷ García Oro, *opus cit.*, p. 37. Considera que a aprendizaxe da lingua francesa se deba á súa esposa dona Constanza de orixe flamenca e que se expresaba de ordinario nesa lingua.

⁶⁶⁸ *Ibidem*. Di o autor que foi don García o que instruíu a don Diego na aprendizaxe do latín e na destreza da redacción literaria.

paterna e do seu avó⁶⁶⁹, pola bibliofilia que o inclinará a adquirir todo tipo de libros raros e curiosos e por actividades coma a Historia e a Xenealoxía, cultivándoas con especial atención á súa terra galega, o que lle consumirá grande parte do seu escaso tempo libre.

No que apunta á súa vida amorosa dicir que o de Sarmiento casará prontamente ós quince anos⁶⁷⁰ coa súa curmá Beatriz, filla de don García Sarmiento de Sotomayor. Con todo, non será tan precoz como cando comezou a súa particular defensa da súa terra, participando ós catorce anos de idade na loita contra os portugueses⁶⁷¹ (aínda que Tobío non o asegura con certeza) e máis tarde contra as incursións do famoso pirata Francis Drake, cando este asolou as terras galegas en 1585, tentando causar estragos en augas da ría de Vigo. Tamén se especula que andando don Diego pola idade dos 18 anos prestou servizo no estranxeiro, concretamente en terras italianas, para a Casa dos Austrias españois. Tobío⁶⁷² cre isto apoiado nos consellos que o propio Gondomar dá ós seus fillos de que presten servizo militar fóra de España. Igualmente, sustenta Lois Tobío a teoría consistente en que para medrar e chegar a postos máis altos había que realizar unha especie de *cursus honorum*, cousa que don Diego tería sempre ben presente. Por último, aporta o viveirense como dato o feito de que no momento da celebración do seu segundo matrimonio, trala morte da súa curmá e esposa dona Beatriz en 1587, casará Gondomar por poderes con dona Constanza de Acuña, polo que se conxectura que este estaba en Italia servindo á monarquía hispana.

Dona Constanza de Acuña era filla de don Lope de Acuña que fora gobernador de Alessandria e combateu como capitán xeneral ó mando de tropas italianas en

⁶⁶⁹ Bartolomé Benito, *opus cit.*, p. 50. Nesta páxina o autor recolle unha curiosa cláusula testamentaria de don García de Sotomayor, avó de don Diego, e que prohibe dar e prestar os seus libros (actitude que marcará ó futuro conde de Gondomar, como veremos) e que estes pasen a mans do seu fillo, e que garden a copia dun libro que el escribira ós Reis Católicos.

⁶⁷⁰ Michael, *opus cit.*, p. 83. Di que don Diego casou con catorce anos.

⁶⁷¹ *Ibidem*, pp. 83-84. Avisa que hai que ter coidado, porque moitas veces en documentos da época confúndese a don Diego co seu tocaio e primo, o señor de Salvaterra, uns anos maior ca el. Afirmando o autor que si é probable que participase Don Diego (o Conde de Gondomar) na defensa das Rías Baixas perante un ataque inglés en 1589. Apoiándose, así mesmo, en dúas cartas dirixidas por Don Diego ó duque de Lerma onde lle solicita alá por 1614 o título de Conde de Gondomar. Nesas cartas nas que fai unha reseña autobiográfica non inclúe Don Diego ningunha fazaña bélica. Aínda que o autor deste breve estudo que lles está a falar pode sinalar como si, nun documento da época recollido por Ramón Álvarez de la Braña para a publicación *Galicia Diplomática*, titulado: “Una dedicatoria con datos biográficos é históricos”, se recolle como un frade da orde de San Agustín chamado Fray Luis de Acevedo adícalle a Don Diego Sarmiento de Acuña un libro chamado *Marial*. E entre as louvanzas que realiza da persoa de Don Diego á hora de adicarlle a súa obra, Fray Luis de Acevedo fai mención á participación en 1596 de do futuro Conde na defensa do porto de Baiona, gastando para ese fin sete mil ducados, co gallo de evitar o saqueo da Armada Inglesa ó seu regreso de Cadiz.

⁶⁷² G. y R., p. 161.

Flandes. Alí tería un romance cunha dama flamenca, dona Isabel de Lompre, coa que, pensa Tobío⁶⁷³, don Lope nunca chegaría a contraer matrimonio, posto que non aparece citada na correspondencia deste. Ó finar don Lope deixou a súa filla ó cargo do seu tío Pedro de Acuña, coa condición de que a súa sobriña casase con algunha persoa da liñaxe dos Acuña.

Casou, pois, por poderes con don Diego, e, segundo o discurso de Lois Tobío, a data da súa voda situaríase a finais de 1588. Cunha curiosa cláusula nas capitulacións⁶⁷⁴: “[...] *en la que promete, bajo la pena de cuatro mil ducados de oro, vivir con su esposa en Valladolid y no salir de allí más de dos meses al año, excepto si fuese a la corte del rey*”. Pese a dita cláusula, apenas estaría o de Acuña eses dous meses xunto á súa muller. Posto que, ó pouco tempo da súa chegada á cidade do Pisuerga, tivo que partir para Galicia como *cabo de la gente de la guerra del obispado de Tuy* para loitar de novo contra a ameaza de Drake e os seus corsarios. Regresaría probablemente coa súa esposa a finais de 1589. Con ela terá sete fillos, pero só un deles sobrevivirá ós pais.

Na figura de dona Constanza encontrará don Diego unha grande compañeira, unha conselleira extraordinaria e unha grande amiga. Velaí tal definición nas verbas de Tobío⁶⁷⁵:

“Doña Constanza era una mujer extraordinaria, no sólo por su rica y puntual maternidad sino por las otras muchas cualidades que la adornaban. Las numerosas cartas que de ella se conservan revelan agudeza y gracia incomparables. Es una verdadera maestra del arte epistolar, que a veces recuerda a Santa Teresa por lo plástico, incisivo y castizo de sus expresiones y otras a Madame de Sevigné en su penetración psicológica y elegancia. Ella misma debía darse cuenta del valor de sus epístolas cuando aconsejaba a su marido que las coleccionara [...] No era doña Cosntanza de aquellas damas de la aristocracia –tan abundantes ene España– indolentes y vanas, que no movía un dedo, que todo lo dejaban a sus doncellas y criadas. Vivía en tensión, era activa, se interesaba por todo, en todo quería intervenir [...] Hay en ella rasgos que la asemejan a una egregia mujer de nuestro tiempo. Por todo eso, no es extraño que, en ocasiones, se sintiese agotada”.

Nestas cartas pode verse como dona Constanza aconsella sempre a don Diego que debe medrar, ir para arriba, buscar cousas de máis altura, incluso indicándolle a quen debe achegarse para lograr estes obxectivos e a quen non. E ó mesmo tempo

⁶⁷³ G. y R., p. 163.

⁶⁷⁴ G. y R., p. 165.

⁶⁷⁵ G. y R., pp. 168 e 170.

fálalle sobre cousas máis prosaicas, como o coidado da fráxil saúde do futuro Conde e os gastos relacionados co fogar, o que suscitará entre ámbolos dous non poucas discrepancias, dada a tendencia ó gasto excesivo daquel.

Residindo con dona Constanza en Valladolid, dous son os destinos que moven a don Diego lonxe de alí. As súas viaxes á corte e a defensa das costas galegas fronte ós piratas ingleses. Se na corte non consegue nada de momento, coas súas actuacións militares, aparte do título de *cabo de la guerra*, daráselle tamén o de alcaide da fortaleza de Monte Real e gobernador de Baiona.

Pero todo isto non é suficiente para don Diego, necesita ocupar postos na Corte. Dende alí, en 1593 recibe o hábito de Calatrava, en cuxa concesión mediará Alonso Ercilla e suporalle uns doce mil marabedís anuais e o goberno a perpetuidade de Monte Real.

No ano 1596 corre o rumor pola Corte do nomeamento de don Diego como *corregidor* de Valladolid. Cargo que finalmente non lle será concedido, debendo regresar a Galicia a defender as súas costas dunha nova ameaza dos corsarios. Ubicado alí, recibe a nova, esta vez certa, da concesión doutro *corregimiento*, o de Toro, que acepta non de moi bo grado. Tiña por entón o de Gondomar uns trinta anos.

7.2.3. Subindo chanzos: o *corregimiento* de Toro

Ante a decepción que lle supuxo a don Diego a non concesión do *corregimiento*⁶⁷⁶ de Valladolid, élle ofrecido en troques o da cidade de Toro. Cidade, por outra banda, que non lle era descoñecida, xa que fora frecuentada a miúdo polos seus pais e nela fundaron o *mayorazgo* de Vincios e Gondomar. E foi nesta vila tamén onde presuntamente recibiu parte da súa formación “académica”.

O nomeamento farase efectivo no verán de 1596. Para don Diego significou un trago amargo, despois dos rumores que o situaron na cidade do Pisuegra, pois agora

⁶⁷⁶ Bartolomé Benito, *opus cit.*, p. 59. Dinos o seguinte sobre a función de *corregidor*: “El *corregidor* o asistente [...] era un cargo que representaba la soberanía real en ciudades o ámbitos más extensos; a caballo entre el presidente de la Audiencia, gobernador civil y controlador de las autoridades locales (corregía excesos), sus funciones eran judiciales y gubernativas, aunque también las infraestructuras y la Hacienda estaban en sus manos”. Véxase tamén García Oro, *opus cit.*, pp. 101 e 104. Onde se dá unha idea máis ampla sobre as funcións que desempeñaba o *corregidor*, e sobre as tarefas levadas a cabo por Don Diego en Toro. Tamén nos comenta o autor que nun principio o cargo de *corregidor* sería máis axeitado para letrados e non para cabaleiros e militares. Pero Don Diego podía desempeñar sen problemas e con dignidade o posto.

Toro antollábaselle pouco para as súas aspiracións. Tralas primeiras dúbidas iniciais, toma posesión do cargo en marzo de 1597.

En Toro pode dar renda solta, no seu tempo de lecer, ás súas paixóns pola lectura e pola bibliofilia. Unha das persoas que lle facilitaban os libros vai ser o seu irmán don García⁶⁷⁷, que xa polo ano 1593 lle escribía unha carta dicíndolle que non había libro na cidade de Salamanca, onde aquel residía, que don Diego non posuía, salvo o *Romancero* de Liñán.

Aínda que estas eran, como vemos, as súas afeccións particulares, e aceptou o posto a desgana, Diego Sarmiento nunca deixou de lado as súas obrigas como *corregidor*. Realizando numerosas e frutíferas xestións en beneficio das xentes da cidade; reformando a ponte sobre o Duero⁶⁷⁸, tarefa pendente de tódolos anteriores *corregidores*, que o pobo acabou chamando “ponte do conde”; mellorando as calzadas... E á fin conseguiu o seu principal logro, que a cidade de Toro fose a primeira en conceder o chamado *servicio de los dieciocho millones*. Unha petición de fondos por parte do rei, quen llo agradeceu con estas verbas⁶⁷⁹, argumentando que del tiña: “*recibido el primero y mayor servicio que los reinos de Castilla han hecho a sus reyes*”.

Pese ás súas ocupacións en Toro, don Diego seguía preocupado pola situación das costas galegas ante o continuo ataque dos corsarios ingleses e, doutra banda, desexaba regresar a Valladolid. Por tal motivo, decidiu mercar unha casa que posuía unha capela para crear nela o panteón familiar. Comprando a chamada co paso dos anos *Casa del Sol*, polo astro que adornaba a parte alta do edificio; e chegará a ser moi famosa a súa residencia, así o veremos con posterioridade, por albergar no seu interior a grande biblioteca do Conde.

Dado este paso, agora só cumpría abandonar o cargo de *corregidor* de Toro e encamiñarse cara a outro destino máis proveitoso; posto que nestes cargos os gastos derivados da representación e das obrigas adquiridas coa cidade superaban ós ingresos na maior parte dos casos. Para elo, Gondomar fará xestións en Madrid, sede da Corte, aproveitándose dunha visita para tratar o tema das obras relacionadas coa ponte da cidade de Toro. Entrevístase con don Juan de Idiáquez, secretario real, que fora membro do *Consejo* de Felipe II e tamén o era do seu fillo Felipe III. Todas estas actuacións

⁶⁷⁷ G. y R., p. 180.

⁶⁷⁸ Bartolomé Benito, *opus cit.*, p. 60

⁶⁷⁹ G. y R., p. 181.

faraas don Diego baixo a atenta mirada de dona Constanza e dos avisos desta para que se dese a respectar e tratase coas persoas axeitadas, manifestándolle sabios consellos, semellantes a este que recolle Tobío⁶⁸⁰, que dan boa proba do carácter da muller do Conde: “*que no se estima a un hombre ya en el mundo más de cuanto él mismo se estima*”. En Madrid parece que lle ofrecen o *corregimiento* de dita cidade. Pero xa nesos momentos circulaban rumores de traslado da Corte dende a cidade do Manzanares ata a do Pisuegra; e dona Constanza e a nai de don Diego dinlle que non o acepte, advertíndolle que por aquel entón, Madrid era unha *Babilonia*. No canto, segundo José García Oro⁶⁸¹, dona Constanza recoméndalle que coa axuda de Idiáquez aposte polo *corrigimiento* de Toledo, de grande prestixio e tradición.

Ante a esterilidade das súas xestións madrileñas, Diego Sarmiento regresa a Toro onde é moi querido pola xente que acode ás rúas a recibilo. Estando de novo alí, explica Lois Tobío como chegan ata os seus oídos rumores que non só non o sacan da cidade senón que ratifican a súa estadía nela outros seis anos máis. Ante estas noticias, don Diego rógalle ó Conde de Miranda, presidente do *Consejo* de Castela, que o libere desa enfastiosa situación.

Non será ata xaneiro de 1601 cando se lle comunique a don Diego que xa ten un substituto como *corregidor* de Toro e que a el váiselle adxudicar o posto en Valladolid. Mais é aquí que todo torna do revés. E non será esta a primeira vez na vida do noso Conde. O que finalmente lle ofrecen non é o cargo en Valladolid, senón o goberno de Filipinas⁶⁸². Malia a importancia do mesmo, don Diego non o acepta, porque as súas ambicións son participar no goberno central, estar preto da Corte. Paradoxas do destino, o goberno de Filipinas seralle concedido tras ser rexeitado por Diego Sarmiento, a don Pedro de Acuña, tío de dona Constanza. Debe polo tanto don Diego seguir á espera namentres lle ofertan, en troques do anhelado *corrigimiento*, o cargo de *Visitador general de la orden de Calatrava*.

⁶⁸⁰ G. y R., p. 184.

⁶⁸¹ García Oro, *opus cit.*, p. 108. Véxase tamén deste mesmo autor, o seu epígrafe titulado: “Hidalguía y cortesano: Los valedores de don Diego”, pp. 157 e seguintes. Onde nos relata José García Oro o entramado relacional o que recorría Don Diego á hora de tentar conseguir avances na súa situación dentro da Corte.

⁶⁸² Sánchez Cantón, Francisco Javier, *Don Diego Sarmiento de Acuña: Conde de Gondomar 1567-1626*. Madrid, Discursos leídos ante la Academia de la Historia, 1935, p. 16. Coméntanos o autor a reacción de don Diego perante o ofrecemento do Goberno de Filipinas nunha carta datada o 15 de abril de 1601: “*no me ha pasado por el pensamiento acetar tal; porque aunque es muy honrado y mejor oficio de lo que yo merezco, el Rey hallará otros muchos que lo vayan a servir a él con gusto y con el mio no tomaria ser virrey de Méjico ni del Perú*”.

En agosto ou setembro de 1601, afirma Tobío, que o Conde deixa por fin a cidade de Toro, con informes sumamente favorables⁶⁸³ sobre a súa etapa de *corregidor*. Engadindo que probablemente foi por eses anos cando se lle encarga a continuación da Historia das tres ordes militares Castelás de Rades de Andrade⁶⁸⁴.

Nos derradeiros meses de 1601 atopamos a don Diego na súa valisoletana residencia da *Casa del Sol*; facendo peticións dunha encomenda que lle permita cubrir os grandes dispendios feitos no desempeño do seu cargo de *corregidor*. Se ben, será polo setembro de 1602 cando por fin lle chegue, esta vez si, o ansiado nomeamento como *corregidor* de Valladolid.

7.2.4. Un efémero triunfo: o *corregimiento* de Valladolid

Como vemos, tras moitos rumores, chegou a devandita confirmación. don Diego arriba a unha Valladolid que é Corte dende xaneiro de 1601. Segundo nos narra Tobío, o traslado debeuse, en teoría, a razóns de saúde dos monarcas: sen que houbera acordo na mudanza pola maioría dos cortesáns, e mesmo, polos reis; pero o influxo do valido sobre o soberano era inmenso. O que de verdade se agochaba detrás da mudanza eran os intereses do valido, o duque de Lerma, que desexaba afastar a parella real da influencia da tía avoa de Felipe III, a emperatriz dona María, que se refuxiara no convento das Descalzas Reais de Madrid tras enviuvar.

Polo tanto, a decisión de trasladar a Corte non tiña moito sentido e era froito dun capricho persoal do propio Lerma, que facía e desfacía ó seu antollo. Pasaba así o tempo e a nova Corte non acababa de asentarse como era debido. Reinaba o caos e a confusión na cidade e os especuladores encargados das vendas e alugueres enchían os seus petos. Lerma tiña que arranxar a situación como fose e decidiu para elo escoller unha persoa capaz para o posto. Este, como xa sospeitamos, non era outro ca Diego Sarmiento.

O novo *corregidor* e a súa dona, a pesares da desorganización e do bulicio reinantes na nova Corte, estaban felices alí⁶⁸⁵. Don Diego, por motivos evidentes, chegaba por fin a estar preto do poder central e ocupar un posto relevante, nada máis e nada menos, como *corregidor* da Corte dos Austrias españois. Dona Constanza estaba

⁶⁸³ Bartolomé Benito, *opus cit.*, p. 60. Dinos como era cousa rara no seu tempo na cidade de Toro que se pasase de maneira favorable o chamado *juicio de residencia*.

⁶⁸⁴ G. y R., p. 189.

⁶⁸⁵ Bartolomé Benito, *opus cit.*, p. 62. Pese desa aparente felicidade dinos o autor que don Diego viuse obrigado durante eses anos como *corregidor* a: “*tragar bilis más que a gustar las mieles del éxito*”.

contenta, ademais de polo éxito do seu marido, porque se criara en Valladolid e alí tiña familia e amigos.

En canto á función do Conde, esta é desempeñada coa súa acostumada eficiencia e rigorosidade. Así o recollen dous xenios coma Góngora⁶⁸⁶ e Cervantes⁶⁸⁷ en cadanseus relatos. Tobío⁶⁸⁸ confirma tamén estas actitudes con estas verbas: “*Aunque, de ordinario, paciente y sufridor, cuando se indignaba —cosa que sucedía raramente y por muy grave motivo— era capaz de actitudes sumamente enérgicas y resueltas. Si le asistía la razón, nada podía doblegarlo. Uno de sus lemas, a lo largo de toda su vida, fue el de ‘no hacer sinrazón ni sufrirla’*”.

Aparte da tarefa de acondicionar a cidade para ser sede da Corte, dotándoa das infraestruturas necesarias⁶⁸⁹, boa parte do tempo que estivo Diego Sarmiento de *corregidor* tivo que dedicalo á organización de continuas festas na cidade. Esta era a maneira que tiña Lerma de manter apartado a Felipe III das cuestións de Estado; un rei que se dirá del no instante do seu pasamento que morrera sen chegar nunca a reinar. Don Diego non só debe organizar os festexos senón que moitas veces terá que tomar parte activa neles, cousa que non era sempre do seu agrado, dado que non lle gustaban as dilapidacións superfluas ás que sometía o valido a maltreita capacidade financeira da Coroa. Esta política de estrago desmedido verase perfectamente cando, despois de seis anos, a Corte abandone Valladolid e regrese de novo a Madrid, ficando a cidade do Pisuerga empeñada e empobrecida durante o que reste de século.

⁶⁸⁶ Góngora y Argote, Luis de, *Poemas*. Barcelona, www.linkgua.com, 2005, p. 139. “*Llegué a Valladolid, registre luego/ desde el bonete al clavo de la mula/ guardo el registro, que será mi bula/ contra el cuidado del Señor Don Diego*”.

⁶⁸⁷ Cervantes, Miguel de, *El casamiento engañoso e El coloquio de los perros*. Ed. Agustín G. de Amezá. Madrid, Espasa Calpe, 1912, pp. 362-363. Miguel de Cervantes preséntanos no seu *Coloquio de los perros* a un Don Diego pouco dado a aguantar certas impertinencias e consellos: “[...] una noche yendo a pedir limosna en casa del Corregidor desta ciudad, que es un gran caballero y muy gran cristiano, hallásmole solo. Y parecióme a mí tomar la ocasión de aquella soledad para decille ciertos advenimientos [...] acerca de cómo se podía remediar, la perdición, tan notoria, de las mozas vagabundas, que por no servir dan en malas [...] Digo, que queriendo decírselo, alcé la voz, pensando que tenía habla y, en lugar de pronunciar razones concertadas, ladré con tanta priesa y con tan levantado tono que, enfadado el Corregidor, dio voces a sus criados que me echaran de la sala a palos y un criado que acudió a la voz de su señor, que mejor fuera por entonces estuviera sordo, asíó de una cantimplora de cobre [...] y diómela tal en mis costillas, que hasta ahora guardo las reliquias de aquellos golpes [...]”.

⁶⁸⁸ G. y R., p. 191.

⁶⁸⁹ Bartolomé Benito, *opus cit.*, p. 63. Tiña por aquel entón Valladolid 65.000 habitantes, con escasas infraestruturas tanto públicas coma privadas. Tódolos cortesáns querían ter unha casa nobiliaria. O ritmo frenético de construcións fai que se esgote o subministro de ladrillos en Valladolid e arredores e hai que traelos desde Burgos como sinalará Don Diego nun informe.

Seguindo co tema dos gastos, o posto de *corregidor* minaba cada día máis a economía do Conde. Ata o punto que este tivo que solicitar a mediación de don Rodrigo Calderón, axuda de cámara do rei e home de confianza de Lerma, para que lle fose concedida unha encomenda. Outorgaranlle a de Guadalerza, no reino de Granada, en febreiro de 1605. E máis tarde, en agosto dese mesmo ano, nomearano *gobernador de la villa de Bayona y obispado de Tuy y gente de guerra*⁶⁹⁰. Non será esta a única vez que don Diego recorra a Rodrigo Calderón, como apunta Tobío⁶⁹¹, este axudarao coas xestións oportunas para medrar na súa carreira na Corte; chegando a trabar unha boa amizade. De novo recorreremos ó xuízoso Tobío⁶⁹² que pensa da relación cordial entre os dous homes o seguinte: “*No cabe duda de que don Rodrigo, hombre refinado, medio extranjero, debía sentir gran placer en reunirse y conversar con un espíritu superior y cultivado como Gondomar. Alguna vez dijo a éste que cuando saliese al extranjero abriría los ojos y sería otro hombre, y años después, desde Londres, le escribía don Diego, que así, en efecto, le había sucedido*”.

En cambio, e como xa temos visto, a relación co valido distará moito de ser verdadeira e basearase nun interese persoal: o do duque por controlar posibles rivais na Corte. Aínda que Lerma⁶⁹³ lle concedeu o ansiado posto de *corregidor* na Corte, este fíxoo porque necesitaba unha persoa de valía para o cargo, alguén decidido e capaz que puidese solucionar tódolos problemas. Por iso, cando Diego Sarmiento comeza a despuntar na súa tarefa, Lerma, que non soportaba ver o seu poder ensombrecido por ninguén, tomou a decisión que escollera con tantos outros homes de grande capacidade: mandalos ó estranxeiro. Pero, pese a todo, incluso facendo caso omiso dos consellos da

⁶⁹⁰ García Oro, José *opus cit.*, p. 150. Dinos que, a pesares de que Don Diego se atope cumprindo as súas obrigas na embaixada en Londres, non esquecerá a súa terra e desexará que o título se perpetúe na súa casa.

⁶⁹¹ G. y R., p. 194. Por exemplo, cando Diego Sarmiento lle solicita a Lerma un posto na *Junta* de Portugal, Rodrigo Calderón apoiou a súa petición, aínda que sen éxito. Como contrapartida, Don Diego facíalle multitude de presentes.

⁶⁹² G. y R., p. 195. E tamén nos amosa Lois Tobío en “O nomeamento de Gondomar como embaixador en Londres”, *Grial*, nº 24, 1969, p. 136. Como don Diego lle dícia deber, fóra do seu nacemento, máis a don Rodrigo de Calderón cós seus pais. E que aínda que este tipo de verbas e outras que poidamos ver no texto semellen indignas ás veces ou moi servís, temos que ter en conta como ben sinala Tobío que é debido á: “*cortesía barroca no rebaixamento de quen fala i eislación da persoa a quen se dirixe*”.

⁶⁹³ Tobío tanto en G. y R. como en, “O nomeamento de Gondomar como embaixador en Londres”, narra como a Lerma lle incomodou sempre a valía persoal de don Diego, e como este lle rendía pleitesía non por verdadeira amizade senón por cortesía protocolaria. Esta visión contrasta coa que nos dan Castroviejo, José María y Fernández de Córdoba, Francisco de Paula, *El conde de Gondomar: un azor entre ocasos*. Madrid, Prensa Española, 1967, pp. 173-174. Estes autores defenden a existencia dunha verdadeira relación de amizade e confraternidade entre ambos personaxes. Que se reflicte nas frías relacións co novo valido Uceda, isto contrastaba coa amizade que sempre tivera con Lerma, incluso cando este caera en desgraza. Véxanse as páxinas 173-174.

súa muller, Gondomar sempre lle foi fiel ó valido⁶⁹⁴. Isto que observamos é paradoxal, ou dese modo nolo remarca Tobío⁶⁹⁵, e seguramente, engade, que se deba ó disimulo e hipocrísia que eran necesarias para procurar favores e posicións naquela Corte. Remarcando tamén dous aspectos: a falta de correspondencia, ás veces, entre o que dicía e o que pensaba don Diego, e que, despois de apoiala ata o final e nos seus peores momentos, censurará na carta do xoves Santo de 1619 tódolos erros cometidos pola monarquía. Erros que se debían na súa meirande parte á desastrosa actuación política do valido.

As boas xestións do Conde no posto de *corregidor* podían ser a catapulta deste para máis altas empresas, como sería a presidencia do *Consejo* de Castela; na cal podería estar en teoría ó fronte da dirección administrativa e xudicial do reino, que constituía a base da monarquía. Pero novamente don Diego encontrárase cun revés ás súas aspiracións. A ocasión para frear a súa puxante carreira na Corte presentaráselle a Lerma a finais do verán de 1603, coa chegada de dous barcos portugueses, o Nosa Senhora de Conceição e o São Roque, que viñan da India Oriental. Era preciso protexer as naves do acoso dos corsarios, dos saqueos de ladróns e vagabundos e da propia tripulación; descargar a carga en Baiona e custodiala; cobrar os dereitos respectivos para a Coroa; e reparar as naves para que se puidesen facer outra vez á mar. Malia que o encargo de Lerma podía ser unha proba de confianza no bo facer do Conde e incluso resultarlle beneficioso en futuras aspiracións, as intencións do valido non era para nada esas⁶⁹⁶: “*El juego de Lerma, que ha de repetir más tarde con la embajada de Londres, consistía en sacárselo de encima encomendándole una misión en que podía fracasar y desprestigiarse. Pero si no fracasaba, ello reportaría beneficio a la monarquía y alabanzas para su primer ministro que había sabido elegir el hombre adecuado para la tarea*”.

Don Diego coñece perfectamente as intencións de Lerma, pois comezan a pasar os meses e, pese a que se atopa na súa terra galega, a tarefa encomendada estalle a repercutir na súa economía particular e bota de menos á súa muller. Consciente de certo,

⁶⁹⁴ G. y R., p. 195. Don Diego sempre alabou e defendeu a persoa do valido e o seu labor, incluso nos seus peores momentos, cando acusado de corrupción abandone o posto e este pase a mans do seu fillo, o duque de Uceda. Véxanse neste parágrafo algunhas das frases adulatoras coas que Diego Sarmiento louvaba o valido.

⁶⁹⁵ G. y R., p. 196.

⁶⁹⁶ G. y R., p. 198.

como di Tobío⁶⁹⁷, de que Lerma quería quitarlle o posto de *corregidor* de Valladolid no que tanto destacara, e para non enfrontarse co valido, decide, non se sabe ben por qué motivo, pedir Gondomar un posto no *Consejo de Hacienda*; en contra da opinión de dona Constanza, que vía ese posto axeitado para un home de máis idade, e do seu irmán don García, que non daba creto ós rumores que poñían o *corrigimiento* de Valladolid en mans doutro xa que confiaba plenamente nas boas amizades que tiña Diego Sarmiento para o mantemento do mesmo.

No negocio das naves botou don Diego nove meses fóra de Valladolid, e, polo menos, esperaba recibir como axuda de costa por parte do rei uns doce mil ducados que lle permitiran paliar os seus gastos. Finalmente, só lle ofrecerán catro mil ducados, cantidade que non aceptará e recorrerá, pero o seu recurso seguirá pendente trala morte do rei (Felipe III). Incluso coas queixas e reclamacións, Gondomar estará orgulloso de ter servido ben ó seu monarca.

Como seguía desconfiando de que o seu posto de *corregidor* fose parar a outro, insistiu, desoíndo as advertencias da súa dona e irmán co tema da praza no *Consejo de Hacienda*, ata que ó final llo conceden en setembro de 1604.

Os peores temores de don Diego víronse cumpridos e o cargo de *corregidor* da cidade do Pisuerga será para outro. O seu amigo Rodrigo de Calderón⁶⁹⁸ lamentarase por carta da decisión tomada e alegará na súa defensa que el nada tivo que ver coa mesma, engadindo estas verbas: “*harto más debía Valladolid sentir Valladolid que le dejase tal corregidor que no tal corregidor a tal ciudad, que con ser ella la que es se la puede tener lástima*”.

O seu sucesor no posto chamarase tamén Diego, neste caso, don Diego González de Sandoval, conde de Saldaña, e á sazón, segundo fillo de Lerma. Este foi nomeado para o *corrigimiento* en novembro de 1604. E cando menos, tivo a decencia de escribirlle unha carta ó seu antecesor, coma nos conta Tobío, posiblemente avergoñado da *merced* que lle facía seu pai, en prexuízo dun home como o noso Gondomar.

Con todo, non remata aí a función de Diego Sarmiento coma *corregidor* na cidade do Pisuerga. A raíña estaba embarazada do futuro Felipe IV e próxima a dar a luz encargaranlle a celebración dos festexos. Por dous motivos: pola súa experiencia e eficiencia na organización dos mesmos e tamén porque Lerma non quería que o seu fillo

⁶⁹⁷ G. y R., p. 202.

⁶⁹⁸ G. y R., p. 206.

se xogase o prestixio nesta tarefa. O nacemento de Felipe IV tivo lugar o 8 de abril de 1605. Aínda que don Diego non cesará no seu cargo ata maio dese ano, en medio doutra celebración. A que tivo lugar en honor á chegada da embaixada inglesa encargada de ratificar as paces con España, asinadas un ano antes en Londres. Agora si quería Lerma que a honra da organización de todo o cerimonial recaese sobre o seu fillo.

Cesaba⁶⁹⁹, pois, o de Sarmiento tres anos despois de ser nomeado para o posto. Por outro lado, Lerma decidiu trasladar a Corte de novo a Madrid ó ano seguinte, 1606. Con seguridade, xa dende a morte en 1603 da emperatriz dona María comezou a meditar o regreso, e fixo para tal fin certas compras en Madrid e os seus arredores que anunciaban tanto o retorno coma o seu lucro. Un mes antes do anuncio oficial do traslado da Corte ó seu antigo asentamento, xurdiron rumores sobre outro retorno, o de don Diego como *corregidor* de Valladolid, agora que esta cidade xa non era a capital da Corte; pero isto non resultou.

7.2.5. Oito anos de eterna espera

Dende que Gondomar deixa en 1605 o seu posto, á idade de 38 anos, comeza para el unha penosa peregrinaxe en busca de novas esperanzas de medrar na Corte. Como nos narra Tobío⁷⁰⁰: *“Su participación en la cosa pública era entonces mínima. Sus éxitos, paradójicamente, lo habían desplazado. Así premiaban sus servicios en lo de las naves y su brillante gestión vallisoletana. El puesto de consejero de Hacienda, tal como le había prevenido su esposa, apenas le ocupaba [...] Su labor era sedentaria y colegiada, y no permitía mostrar la competencia y celo personal. Tampoco le suponía un gran beneficio económico, sólo unos 1500 ducados al año”*.

Don Diego situábase así nun escalafón intermedio, debía residir en Madrid coa Corte como *Consejero de Hacienda*; pero non ocupaba un posto que lle permitise participar de cheo no goberno da mesma. Tampouco tiña unha grande solvencia económica⁷⁰¹ que lle facilitase un digno retiro en Galicia ou Valladolid e era aínda

⁶⁹⁹ Bartolomé Benito, *opus cit.*, p. 66. Dinos o autor que a única compensación que recibe Diego Sarmiento é o seu nomeamento como *alférez mayor de Valladolid*; e cando se lle dea o voto nas Cortes de Castela á cidade da Coruña, Don Diego actuará como procurador.

⁷⁰⁰ G. y R., p. 211.

⁷⁰¹ Michael, *opus cit.*, p. 89. Como a súa situación económica era desastrosa e o seu intento por alcanzar maiores mercedes non prosperaba, cóntanos o autor como Don Diego e Dona Constanza tentaban casar ben ós seus fillos, así se observa no caso do primoxénito que contraerá matrimonio cunha rica herdeira cordobesa. Véxase para esta cuestión do matrimonio do seu primeiro fillo Lope, a Castroviejo e Fernández de Córdoba, *opus cit.*, p. 60. Como o que se prometía un bo enlace, Diego Sarmiento calificaría a noiva coma “unha perla”, tornárase cos anos, cando esta enviue e lle meta un pleito a Don

relativamente novo. Para tentar saír desta situación, Diego Sarmiento seguía en contacto con Rodrigo de Calderón e facíalle constantes peticións. Sendo o único que obtivo a cambio unha nova encomenda, a de *Monroyo*, en agosto de 1608, no reino de Aragón, e o cargo de *Notario Mayor* do Reino de Toledo, en marzo de 1609. Ambas concesións permitíanlle aliviar un pouco a súa situación económica, tan maltreita despois de dous *corregimientos* e do negocio das naves.

Durante estes anos, que Tobío chama de *pretendiente en Corte*⁷⁰², dúas das cousas que máis contribúen a que don Diego alivie un pouco as súas inquedanzas ante a situación que está vivindo (aparte do “acopio librario” que xa lle vén de vello) son, por un lado, as súas continuas viaxes a Madrid, a Valladolid ou a Galicia; onde debe aínda cumprir as súas obrigas como gobernador militar de Baiona e do bispado de Tui, e onde fará importantes obras no seu pazo. E, por outra banda, as xuntanzas cos seus amigos na súa casa madrileña. Unhas xuntanzas que tiñan lugar no bautizado por un dos seus amigos, don Alonso de Velasco (quen será o seu predecesor seu na embaixada en Londres), como *el corredorcillo de la jaula*. Formando parte deste grupo podemos atopar a John Digby⁷⁰³, embaixador de Inglaterra en España, que establecerá unha grande relación de amizade co noso Conde; ou ó seu primo Juan de Acuña, que fora presidente do *Consejo de Hacienda*, agora *consejero* de Estado e no futuro será presidente do *Consejo de Castela*. Ou os confesores reais, frei Luís de Aliaga e frei Antonio de Sotomayor. Así mesmo, acudía don Rodrigo de Calderón, un dos principais valedores de don Diego, aínda que non asistía moi a miúdo polos problemas que o comezaban a apurar. A pesar diso, Diego Sarmiento mantivo unha estreita relación con el case que ata o final; só cando viu que este estaba perdido, desligarase del e incluso recomendaralle a Lerma facer o mesmo. Velaí, reproducido por Tobío⁷⁰⁴, o que o Conde expresa sobre Calderón: “*Daríá mi sangre por el bien de don Rodrigo...pero no me holgaré que me detengan por cómplice de lo que dicen de sus cosas*”. Engadindo Tobío: “*No le abandonó por culpable sino por caído*”.

Diego pola cuestión dos alimentos. Polo que ó remate da súa vida, o noso Conde aconsellará ó seu neto que busque unha muller na que predomine a “virtude e a cordura”, máis que o obter unha boa dote.

⁷⁰² G. y R., Entre a páxina 211 á 229 califica así Tobío eses oito anos que transcorren dende que é cesado como corregidor de Valladolid ata que é nomeado para a embaixada en Londres.

⁷⁰³ Lois Tobío, *Dous embaixadores: Digby e Gondomar*. Vigo, IEM, 2005. Nesta obra póstuma de Tobío, amósasenos a fluída relación de amizade entre os dous personaxes e tamén as cuestións diplomáticas que ambas trataron en común.

⁷⁰⁴ G. y R., p. 226.

Con anterioridade apuntamos que don Diego durante estes anos busca refuxio e conforto nas súas viaxes, chegando a pasar longas tempadas ausente da súa residencia madrileña. Actitude que incomodaba a dona Constanza, que o insta constantemente a regresar. É nunha das súas ausencias cando decide retirarse á súa casa de Valladolid, e, en ademán desesperado e facendo algo impropio del, decide pedir directamente a Lerma o *corrigimiento* de Madrid que estaba vacante. Nunha carta escrita o 7 de xaneiro de 1612⁷⁰⁵, onde, aparte de recordar os seus servizos a prol da monarquía, fala da súa mala situación económica e da necesidade de recibir unha *merced* que a puidera aliviar, sendo esta, o *corrigimiento* de Madrid; á espera de poder optar no futuro ó merecemento de maiores *mercedes*.

Tobío sinala que o Conde comete un grande erro, non só ó solicitar o cargo de *corregidor* senón ó mencionar as maiores *mercedes* que podían chegarlle despois deste. Pois tras ser de novo *corregidor* na capital da Corte, soamente cabería esperar que lle desen postos de máis categoría, como era a presidencia do *Consejo de Castela*; sobre a cal correrán rumores do seu nome para o cargo, nese ano (1612) que escribe Diego Sarmiento a súa suplicante epístola e en futuros anos. Pero nunca chegará a desempeñalo.

As ilusións de obter o *corrigimiento* de Madrid non lle durarán moito a don Diego, pese a que o seu primo Juan de Acuña, que exercía, el si, a presidencia do *Consejo de Castela*, mediará a favor del. Gondomar bateu coa flagrante oposición de Lerma que denegou rapidamente a súa petición. Unha petición para un posto que se lle ofrecera nos seus anos en Toro, para o cal estaba de sobra capacitado, como demostrara na súa etapa en Valladolid cando esta era capital da Corte.

Don Diego estaba indignado e víase desamparado. Ante tal situación escribe unha nova carta, esta vez, dirixida a don Rodrigo de Calderón. Misiva que se descoñece se chegou ó seu destinatario ou non, pois Tobío⁷⁰⁶ argumenta que se conserva o orixinal

⁷⁰⁵ G. y R., pp. 227 e 228. Cfr. Sánchez Cantón, Francisco Javier, *Don Diego Sarmiento de Acuña: Conde de Gondomar (1567-1626)*; p. 22. Que sitúa a carta como datada o 7 de marzo. Ó igual que Castroviejo e Fernández de Córdoba, *opus cit.*, p. 63. Sánchez Cantón, *opus cit.*, p. 22, recolle as seguintes verbas de Don Diego: “*realmente mi hacienda está muy rebajada, porque aunque la encomienda que V. E.º me hizo merced, era muy buena y lo será... no me ha valido casi nada en estos dos últimos años y en más de veinticinco que ha que sirvo a Su Majestad no se me ha dado un maravedí de ayuda de costa y he procurado gastar y lucir mi hacienda en lo que se me ha encargado... Pienso que lo mejor que me está por ahora... es el Corregimiento de ahí, de Madrid*”.

⁷⁰⁶ G. y R., p. 228-229. Cfr. De novo con Sánchez Cantón, *opus cit.*, p. 22. Quen nos di que o destinatario da carta non se coñece. E recolle de novo as palabras de don Diego: “*Quien dijese que yo he sabido negociar nunca cosa que me toque, está mal informado y me huelgo mucho de que v. m. haya echado de*

e non unha copia no arquivo de Diego Sarmiento, malia que puido existir un segundo orixinal. Ademais de constatar que na posdata lle pide a don Rodrigo que a destrúa trala súa lectura. Nesta epístola do 18 de xaneiro de 1612, o noso Conde nega a petición do *corregimiento* de Madrid, cousa que resultou falsa, e a súa mala situación económica. Chegando a manifestar que: “*puede ser bueno para meterse en la casa, en su rincón o para cosa en que pudiera servir al rey más que en el oficio de corregidor*”.

Ó mes seguinte de escribir esa carta, o 12 de febreiro de 1612, decide regresar a Madrid, xunto coa súa dona e amigos, do seu illamento en Valladolid; sen saber aínda as ocupacións que lle deparará o futuro.

7.2.6. A gloria tardía: primeira embaixada en Londres

Ó aínda todopoderoso Lerma debeulle resultar moi chocante a reacción do ata entón adulator don Diego. Como era posible que se irritase porque lle negasen o *corregimiento* de Madrid aquel que soportou que lle quitasen o de Valladolid con absoluta resignación? O valido decidiu ter en conta a resposta iracunda de Gondomar para evitar, ademais, que este fuxise ó bando dos seus adversarios, un grupo formado na Corte despois de morrer a raíña Margarita, entre os que se atopaban amigos de don Diego como frei Aliaga, confesor de Felipe III. Lerma⁷⁰⁷ comprendeu que debía darlle un posto para aplacar a súa ira e telo de novo apazugado. Comeza axiña un ruxe-ruxe. E o 2 de xuño de 1612 corre a voz que lle deron o posto de embaixador en Inglaterra. Nova que nos ratifica o propio Diego Sarmiento o 6 de xuño⁷⁰⁸: “*me hizo S.M. merced de mandarme venir a servir a esta embajada*”.

Don Diego non solicitou este cargo. Con este nomeamento para a embaixada en Londres, o duque aplicaba unha das súas estratagemas favoritas, algo xa mencionado: mandar lonxe de España a aqueles que lle podían facer sombra. Un exemplo disto refírese nunha carta do bispo de Monopoli⁷⁰⁹ a frei Diego de la Fuente, confesor do noso Conde, onde lle cita o que segue sobre as tretas de Lerma e o seu: “*echar de la*

vez esto, y que visto y negocio todo a lo viejo para mi [...] aunque tenga menos hacienda que heredé de mis padres, tengo esta otra por muy grande hacienda [...] Buen provecho le haga al a quien dan ese Corregimiento, que yo cierto no me meti en pedille ni en querelle [...]”.

⁷⁰⁷ Lois Tobío, “O nomeamento de Gondomar como embaixador en Londres”, p. 151. Tobío menciona unha nova treta do valido. O caso é que Lerma lle ofreceu tamén o posto de embaixador a Don Lorenzo de Mendoza. Como apunta Tobío, aínda que o cargo sería de todas para Don Diego, este quixo venderlle o nomeamento como un favor persoal

⁷⁰⁸ G. y R., p. 230.

⁷⁰⁹ G. y R., p. 231.

corte a quien, a su parecer, pudiese estorbar sus pretensiones”. Vemos como o valido tentaba conseguir con esta manobra un triple obxectivo⁷¹⁰: botar a don Diego de España; expoñelo á ruína desempeñando a función de embaixador, que obrigaba a grandes desembolsos; e poñelo ó fronte dunha tarefa, a de manter as paces con Inglaterra. Labor, por aquel entón, case imposible e abocado practicamente ó fracaso, pois o principal valedor das paces con España por parte inglesa, Rober Cecil, conde de Salisbury, morrera en maio de 1612. O que propiciou que ó pouco tempo de finar este, unha filla de Xacobe I casará con Federico V, príncipe elector do Palatinado; co cal, o rei inglés acercárase á causa dos protestantes do Continente. Eses eran nada menos cós motivos que obrigaban a Diego Sarmiento de Acuña a arredarse da Corte madrileña e o difícil panorama co que se tiña que enfrontar.

Cando don Diego foi destinado para Londres, era embaixador, como xa adiantamos, don Alonso de Velasco, amigo deste e integrante da tertulia no *corredorcillo de la jaula*, que á súa vez estivera substituíndo a don Pedro de Zúñiga, que formou parte do séquito que asinou as paces en 1604. Este don Pedro deixara unha imaxe moi negativa da súa xestión como embaixador, afirmando no seu regreso a España lindezas tales dos soberanos ingleses como que a raíña era puta e o rei *bujarrón*. Aldraxantes verbas que chegaron ós oídos dos cortesáns ingleses; o que deixaba nunha desvantaxosa situación ós seus sucesores.

En palabras de Tobío, Velasco era un home pouco seguro de si mesmo. O propio Velasco dá testemuño diso, argumentado que se debía a: “*mi natural encogimiento*”. Tal falta de seguridade e de capacidade para un posto tan arduo de desempeñar enchíao de medos que o facían incapaz de resolver os problemas que lle xurdían no seu cometido como embaixador, por temor ó fracaso. A todo isto, sumábaselle por riba a pobre impresión que deixou don Alonso á súa chegada á embaixada de Londres⁷¹¹: “*The new Spanish Ambassador had his first audience on Sunday when by his countenance he gave no great impression to the Court of his sufficiency*”. Esta notable falta de capacitación para o cargo, manifestada tanto por el mesmo como pola parte inglesa, fará que Velasco⁷¹², xunto co embaixador de Flandes, lle digan ó noso Conde,

⁷¹⁰ Bartolomé Benito, *opus cit.*, p. 71. Dinos: “*La embajada de Inglaterra era un regalo envenenado; en ella habían fracasado los dos últimos embajadores y la situación se deslizaba hacia la guerra de forma imparable*”. Tamén nos manifesta o seguinte sobre a táctica utilizada por Lerma con Gondomar: “*Promoveatur ut moveatur*”, que este fose ascendido para removelos do sitio.

⁷¹¹ G. y R., p. 234.

⁷¹² *Ibidem*.

no momento do seu relevo, que: “*era imposible que pasasen seis meses sin romperse la guerra con España*”. Cando aínda levaba pouco tempo de estadía, desexaba abandonar a embaixada. Suplicáballe constantemente nas súas misivas a don Diego que o sacase de alí; sen albiscar que este sería o seu substituto. Tiña présa por deixar un posto que o afogaba en débedas, ata o punto de ter que pagar ós seus acredores usando o patrimonio da súa sobriña e o dos seus fillos. Pero, a pesares das débedas e do seu débil carácter, abofé que o que máis o empuxaba a saír de Inglaterra era a crecente corrente antiespañola que comezaba a influír en Xacobe I, trala morte de Robert Cecil (Primeiro Secretario Real e grande partidario das paces con España).

Por fin será nomeado don Diego para o cargo como embaixador en Londres o 21 de agosto de 1612⁷¹³. A provisión real do seu nomeamento contiña estas verbas de Felipe III⁷¹⁴: “*por lo bien que me habéis servido en los cargos y cosas que por lo pasado se os ha encomendado*”. As instrucións⁷¹⁵ que se lle deron para o correcto cumprimento da súa tarefa en terras inglesas estaban divididas en dúas partes. A primeira versaba sobre a súa viaxe; a presentación das credenciais; a visita ós reis; a maneira de tratar e axudar ós católicos ingleses; o establecemento da precedencia⁷¹⁶ sobre o embaixador francés nos actos oficiais celebrados na Corte inglesa, chegando a dicirse no documento que dispuña como tiña que actuar Gondomar, non debendo ceder

⁷¹³ Bartolomé Benito, *opus cit.*, p. 73. Cóntanos como o normal era, segundo os tratadistas da época, en concreto, Vera na súa obra *Embajador*, recomendar que os embaixadores non estivesen máis de tres anos desempeñando o seu cargo. Gondomar estivo cinco anos na súa primeira embaixada en Londres. Sendo o único embaixador en terras de “herexes”. Sinalando así mesmo: “*Lo más curioso es que en el potro de tortura que se consideraba la embajada inglesa, ‘destino digno de un atlante’, propicio como ninguno al fracaso, acabó siendo la peana de su fama*”. Por outra banda, como apunta Castroviejo e Fernández de Córdoba, *opus cit.*, p. 85, en don Diego estaban presentes tódolos requisitos que o condestable de Castela vía como necesarios para ocupar a embaixada inglesa: “*Que, aunque descendiese de puestos mayores, fuese cuerdo y cristiano informado del mundo y Cortes de Príncipes, caballero y buen galán de las damas, esparcido y afable, lucido y liberal, y que asistiera a las casas y a los festines, donde solían ofrecerse en aquella Corte ocasiones de negociar mejor que en las audiencias aplazadas*”.

⁷¹⁴ G. y R., p. 237.

⁷¹⁵ Loomie, Albert J., *Spain and the Jacobean Catholics. Volume II: 1613-1624*. Norfolk, Catholic Record Society, 1978. Dinos o prestigioso historiador inglés Loomie na páxina XIV o seguinte sobre as instrucións dadas a don Diego: “*The instructions for his misión were not fresh; they repeated in every paragraph the directives previously issued in 1605 to the first ambassador, Pedro de Zúñiga*”.

⁷¹⁶ Obsérvense todas estas situacións de procedencia neste artigo tobiانو: “Cuestiones de precedencia en la Corte Inglesa durante la embajada de Gondomar”, *Revista de Estudios Internacionales*, nº 2, abril-xuño de 1984, pp. 385-414. Vid. tamén Castroviejo e Fernández de Córdoba, *opus cit.*, pp. 108 e 125. Nestas páxinas poden verse claras mostrás de cómo don Diego conseguiu imporse ó seu colega francés e ser recibido antes ca el, con motivo da chegada a Londres do rei de Dinamarca, e coa ocasión da festa de Pascua celebrada polo príncipe de Gales. Para rematar coa cuestión, e usando un dato tirado de Durán Lóriga, Juan Jacobo, *El embajador y el rey. El Conde de Gondomar y Jacobo I de Inglaterra*. Madrid, Ministerio de Asuntos Exteriores y de Cooperación, 2006, p. 100. Soamente falta mencionar que poucos anos despois das embaixadas londinenses de Gondomar, o rei francés Luís XIV conseguiu que o rei español recoñecera formalmente a precedencia de Francia.

a ningún prezo nese punto⁷¹⁷: “cuando sobre ello se rompiesen mil paces y se aventurase todo”. Xunto con estas cuestións máis “triviais e cerimoniais”, non debía esquecerse a tarefa esencial que lle fora encargada e pola que se atopa en terra de herexes: intentar que a paz asinada entre os dous países se estreitase e mantivese. De igual maneira, era preciso vixiar atentamente se os ingleses axudaban ós holandeses en contra do pactado en 1604. Culminando esa primeira parte coa necesidade de seguir loitando contra as piraterías inglesas, e a procura dunha colaboración eficaz entre os principais embaixadores españois que se atopaban nas máis importantes prazas españolas en Europa e noutros países soberanos do continente.

A segunda parte, que tiña un ton máis reservado, fala amplamente da cuestión dos católicos e da persecución que sufrían (asunto que trataremos detidamente nun epígrafe posterior) e de cómo debía don Diego prestarlle a súa axuda. Incluso, de cómo debía tentarse, no sentido máis bíblico, que Xacobe I volvese ó seo da Igrexa Católica. Faise tamén referencia ó asunto dos dobres matrimonios con Francia, que xa adiantara o funesto Zúñiga; ós posibles intentos de colonización en terras americanas por parte dos ingleses, en concreto o tema da poboación de Virxinia (que será visto en futuras páxinas, cando falemos da figura de Sir Walter Raleigh); e novamente, dáselle indicacións sobre cómo levar as xestións dos problemas cos piratas. Rematando esta segunda parte con dous puntos extremadamente confidenciais. Un viña a ser o tema das pensións⁷¹⁸ que se lle pagaban a personaxes influíntes na Corte inglesa para que desen información secreta sobre os asuntos tratados nesta e estivesen a favor da causa española. Os pensionados non eran espías⁷¹⁹ propiamente ditos, senón simpatizantes dispostos a venderse ó mellor postor. O noso Conde opinaba que non servían para nada, posto que en moitas ocasións recibían pensións de varias nacións, neutralizando así os seus posibles efectos a favor dunha ou doutra causa. Noutras ocasións, os pensionados serían incapaces de facer algo que atentase gravemente contra os intereses do seu país.

⁷¹⁷ G. y R., p. 237.

⁷¹⁸ Castroviejo e Fernández de Córdoba, *opus cit.*, p. 93. Fai referencia á opinión de Marco Antonio Cornaro, embaixador de Venecia, que relata o que segue: “*El oro obra milagros en todas partes; pero en ninguna mayores que en Inglaterra, a los españoles les ponen por las nubes*”. Moitos destes cartos eran usados para acrecentar a vida suntuosa dos pensionados da Corte inglesa, que os adicaban, por exemplo, a agrandar os seus palacios e non a ofrecer ningún tipo de información valiosa.

⁷¹⁹ Sanz Camañes, Porfirio, *Diplomacia hispano-inglesa en el siglo XVII: Razón de estado y relaciones de poder durante la Guerra de los Treinta Años, 1618-1648*, p. 61. Fálanos como con Lerma foi moi mellorado o sistema de contraespionaxe. Grazas ás medidas propostas polo Espía Mayor Juan Velásquez e grazas tamén á tupida rede encuberta que se agochaba tralo labor dos embaixadores españois no estranxeiro.

Don Diego consideraba que os cartos destinados ás pensións estarían mellor aproveitados si se usasen en fortalecer a armada española⁷²⁰. Só cría que se tiñan que manter as pensións concedidas con anterioridade á súa chegada para non crear malestar nas persoas receptoras e que estas se puxesen en contra. Este sistema de pensionados era levado dunha forma sumamente coidadosa, utilizando nomes en clave⁷²¹ baixo os que se agochaban as persoas que recibían a pensión.

O outro punto é o relativo á observación da actitude e maneira de ser do rei Xacobe I⁷²²:

“Habeis de tener muy gran cuidado de ir penetrando el estado de las cosas del dicho rey, cómo le va la hacienda y estimación de sus vasallos, la correspondencia que le hacen y sus intentos y los que ingleses, escoceses e irlandeses tuviesen entre sí y con sus vecinos contra el bien común y particular de mis reinos y por donde tratan sus inteligencias y, en particular, la amistad y correspondencia que el dicho rey fuere tratando en Francia y con los naturales de Holanda y Zelanda y venecianos y las causas en que lo funda y lo que entre ellos se tratase y todos los designios que tuvieren”.

⁷²⁰Castroviejo e Fernández de Córdoba, *opus cit.*, pp. 95, 96 e 100. Cóntanos o autor a animadversión que Gondomar sentía ante o sistema de pensións e os gastos que conlevaba, pensando na necesidade española de obter unha potente flota que asegurase a defensa das súas costas e posesión fronte ós corsarios e, á vez, impulsase o noso comercio. Chegando a dicir, nunha carta dirixida ó secretario Ciriza, o que segue: “*el mundo está reducido hoy a que el señor de la mar lo sea de la tierra [engadindo a continuación] y todos ven lo que España va perdiendo en esto, que es tanto, que si brevemente no se opone eficacísimos remedios en ello, vendrán a ser los daños irremediables, y perderse han unas y otras Indias*”. Así mesmo, Sánchez Cantón, *opus cit.*, p. 31, engade estas verbas de Gondomar: “[...] *Los ingleses meten en España lo que allá sobra y sacan cada año millones de oro y de plata, y aumentan con ella sus navíos, marineros y comercio y de los vasallos de Su Majestad no hay ni un navío español que visite estos mares ni puertos ni venga a comerciar ni a traer los frutos de España; y así parece que para España no es de ningún provecho el comercio con Inglaterra. Siendo España la mina de los tesoros, es hoy la más pobre y necesitada de toda Europa, porque sus naturales no navegan sino a las Indias... y sólo para traer el oro y la plata beneficiada y pura, para entregarla y repartirla entre todas las naciones del Mundo*”. Por último, Sanz Camañes, Porfirio, “Burocracia, corte y diplomacia: el conde de Gondomar, embajador de España”, *Letrados, juristas y burócratas en la España moderna*. Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2005, pp. 397-434, remata con estas palabras as reflexións de Gondomar sobre a necesidade dunha política mercantilista que aporte a España beneficios ó igual que o facía o puxante mercantilismo inglés: “*El aumento de un reyno, consiste en que salga de el mucha mercaduría para fuera y de la de fuera traer para adentro, que es en substancia vender mucho y comprar poco, y esto ha sido y es toda la policía de aquí, y por esto han hecho ley de que ninguno pueda traer mercadurías en navío forastero y esta ley la han hecho sacada de las ordenanzas y Cartas de Castilla que yo he visto aqui en el mismo español y traducidas al inglés*”.

⁷²¹Pérez Bustamante, Ciriaco, *El Conde de Gondomar y su intervención en el proceso, prisión y muerte de Sir Walter Raleigh: Discurso leído en la inauguración del curso académico de 1928-1929*. Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela. Este autor ofrécenos nas pp. XVIII e XIX os nomes en clave dos pensionados e as persoas que se agochaban tras deles, así como a retribución económica que estes recibían.

⁷²²G. y R., pp. 238-239.

Estaba, polo tanto, todo listo e preparado para a partida, as persoas que irían con don Diego, o modo de actuación co que debía proceder en terras inglesas. Emporiso, cando todo parecía encamiñado, xorde un novo imprevisto. A razón era que Gondomar fora elixido para ir a Sevilla como *asistente e capitán general de aquella ciudad y reino*. Confirmando así tardiamente un rumor dos moitos que correran con anterioridade en torno á vida cortesán de Diego Sarmiento. Parece ser que o rei viaxaba a Sevilla e Lerma, que xa non podía permitirse un fracaso, debido á situación inestable que padecían persoas a el próximas, como don Rodrigo de Calderón, pensou, como salvación do seu prestixio, no noso Conde para a organización de todo, dada a súa eficacia nesas tarefas e tamén, segundo cre Tobío, porque as finanzas da cidade do Guadalquivir non funcionaban de xeito correcto e don Diego botaríalles unha ollada.

Seguramente, non desagradaba demasiado a Diego Sarmiento este repentino cambio de última hora. Ficaría en España e podería despois optar a maiores *mercedes* como el quería. Pero esta nova deixaba desolado ó seu amigo Velasco que desexaba ferozmente abandonar a embaixada. O cargo de asistente suporía novos gravames para a maltreita facenda de don Diego; aínda que, por outra banda, era unha vía de entrada para desempeñar postos máis importantes tanto en España como fóra dela, pese a que xa vimos como anos atrás lle foi ofrecido o goberno de Filipinas e este rexeitouno. A súa idea era agora ficar na súa patria; participar aquí activamente en primeira liña da elevada política da Corte dos Austrias. Inda que outra das reviravoltas do destino lle derrubará todas as ilusións creadas. Comezou a correr a noticia de que a xornada real en Sevilla non se celebraría, e con elo, que sería cancelado o nomeamento de Gondomar como asistente. Desta vez, o ruxe-ruxe resultou ser certo. Don Diego caía de novo antes de chegar ó cumio. De tódalas maneiras, parece, como expresa Tobío⁷²³, que ó Conde se lle deu a posibilidade de escoller entre os dous postos, decantándose finalmente polo de embaixador.

⁷²³ G. y R., p. 243. Entre os motivos que levaron a don Diego a aceptar a embaixada de Londres, atopamos os máis variados e curiosos. Como un papeliño escrito polo arcebispo de Burgos que tras xantar con Diego Sarmiento un día escribíulle nunha folla as cualidades que debería reunir un bo embaixador. Parece que a este agradáronlle tanto que decidiu rexeitar a idea de ficar en Sevilla. Ou a insistencia do marqués de Cerralbo para que aceptase o posto, cousa que lle recordará por carta máis adiante a don Diego cando o noso embaixador comece a colleitar éxitos. Ou os consellos do seu amigo e paisano Andrés de Losada y Prada, Secretario Real que o animou a aceptar a embaixada. E tamén os propios motivos de Gondomar, entre os que se menciona a posibilidade de manter en Londres a paga de *Consejero* de Hacienda, namentres en Sevilla non existía tal opción. Ou o desexo de ver cousas fóra de España e coñecer o humor desas xentes. Pero parece que se optou polo cargo de embaixador foi porque nel, como di nas seguintes verbas, poderá demostrar a súa valía real: “*Dejé las comodidades y honras de aquel puesto [el de Sevilla], y vine a éste con muy gran gusto por parecerme que servía más y merecía más*”.

Mentres transcorreu este lapso de espera entre o seu primeiro nomeamento como embaixador e o ofrecemento posterior do cargo de asistente en Sevilla, chegan novas de Londres anunciando a morte do príncipe Henrique, o primoxénito do rei Xacobe. Xurdía así un inconveniente na función que levaría a cabo Diego Sarmiento. Non se sabía se debería ser enviado como embaixador extraordinario, para darlle o pésame á familia real inglesa, ou se a súa función debía manterse como fora pensada inicialmente. É dicir, se permanecería como embaixador residente ou ordinario de maneira continuada no país. Finalmente, tras varias especulacións, decidiuse que don Diego asistise como embaixador ordinario e fosen mantidas e confirmadas as instrucións⁷²⁴ que se lle deran nun primeiro intre para o bo desempeño do seu labor.

Todo se arranxa, e o 19 de xullo de 1613 parte Diego Sarmiento acompañado⁷²⁵ da súa muller dona Constanza, do seu fillo menor Antonio, do seu confesor frei Diego de la Fuente e de Agustín Pérez que sería o secretario da embaixada, e xa o fóra anteriormente de don Alonso de Velasco. Tobío especula que durante a viaxe un dos problemas que centrarán o pensamento de don Diego será a forma de reforzar as debilitadas paces entre os dous países. Paces que este sabía, ó igual que os propios ingleses, que só eran beneficiosas para estes últimos. Tobío consideraba ó Conde un home de paz e que cría firmemente nela; sempre e cando, esta fose froito dunhas condicións equitativas para as dúas partes, dado que don Diego vía que tanto con paces como sen elas, os ingleses seguían a actuar da mesma maneira. Ou sexa, practicando o curso e, por riba, beneficiándose legalmente do comercio hispano-inglés enchendo España de produtos feitos nas Illas. O goberno inglés procedía así, e abusaba da súa posición, porque estaba convencido de que España cedería en todo con tal de soste as paces. Tal e como demostrara o comportamento dos enviados españois en 1604⁷²⁶ a Londres, cando ratificaron o tratado gastando para elo grandes sumas de cartos. Por iso,

⁷²⁴ Bartolomé Benito, *opus cit.*, pp. 75 e ss. Fálanos sobre un memorial que ós poucos días da súa chegada envía don Diego a Lerma sobre os asuntos ó seu xuízo máis importantes para o bo desempeño da súa tarefa diplomática. Tamén García Oro, *opus cit.*, pp. 205-208, dános a coñecer máis extensamente o mencionado memorial ou sumario. E a partires da p. 240 e ss. amósanos un pormenorizado resumo dos asuntos tratados, tanto oficial coma extraoficialmente, nos despachos de don Diego enviados a Felipe III e ó seu *Consejo* de Estado, e como estes respostan e valoran as actuacións e planeamentos de Gondomar durante as súas dúas embaixadas.

⁷²⁵ Loomie, *opus cit.*, p. XIII. Podemos ver aquí como Loomie nos fai unha detallada descrición do persoal que estivo xunto a don Diego nas súas dúas embaixadas.

⁷²⁶ G. y R., p. 246. Gondomar censura os enviados españois con estas verbas: “*Ha ayudado no poco a esto las diligencias que aquí se hicieron al principio para la paz y el haber venido el conde de Villamedina y el Condestable y lo mucho que dieron y repartieron aquí entrambos públicamente*”. Dando a entender que lle iba moito no asunto ó goberno español.

Gondomar sabía que o primeiro que debía facerse era borrar esa idea da cabeza dos ingleses e demostrarlles que España non pasaría por calquera situación. Pensamento que o propio don Diego denominaría: “*el tema de mi locura*”⁷²⁷.

Con este firme propósito chega Diego Sarmiento a Inglaterra. Desembarca tras once días de travesía no porto de Portsmouth, recibindo á súa chegada todo tipo de cortesías e agasallos por parte das autoridades locais. As cousas parecían comezar con bo pé. Ata que o capitán inglés ó mando dun galeón da armada de Inglaterra, que alí se atopaba fondeado, lle esixiu a Gondomar que, en función do costume establecido, abatese os estandartes do seu barco ós do rei de Inglaterra, advertíndolle que afundiría o seu barco e ós que o acompañaron na viaxe, de non ser atendida a súa petición. Ante tal ameaza, o Conde pensou en embarcar de novo e facerse á mar. Pero o tempo non era propicio e o porto xa estaba fechado. Tras longas disputas coas autoridades locais, Gondomar escribe unha carta ó rei Xacobe I que se atopaba cazando non moi lonxe da zona. Na súa misiva pídelles ó monarca que ordenase ó capitán inglés non cumprir as súas advertencias, ou, no caso contrario, que o rei lle dese licenza para marcharse de novo a España; tendo en conta que os navíos ingleses correrían a mesma sorte que lle foi a el prometida cando se localizasen en territorio da Coroa española⁷²⁸. Ademais de mencionar que quería que os navíos entrasen e saísen de Inglaterra como partiran de España, é dicir, sen pregar os seus estandartes⁷²⁹: “*y que los ministros y cosas del rey mi señor y yo seamos tratados en Inglaterra como lo son y serán los de V. M. en España*”. Os ingleses sostiñan que isto non era correcto, posto que a tradición indicaba que debían abaterse as bandeiras ó atoparse co estandarte real inglés e en terra inglesa. Algo semellante ó acontecido cando o mesmo Felipe II foi a Inglaterra para concertar o seu casamento con María Tudor.

A decisión de enviar tal epístola ó rei non foi froito dunha arroutada, senón meditada profundamente. Xa se sabe que un dos seus lemas era: “*no hacer sinrazón ni*

⁷²⁷ G. y R., p. 247.

⁷²⁸ G. y R., p. 248. Gondomar utiliza estas verbas: “*que lo que V. M. y sus ministros hicieran aquí con estos navíos se hará con los de V. M. en los puertos de los reinos y estados que el rey mi señor tiene en el mundo*”.

⁷²⁹ *Ibidem*.

sufrirla”. Aínda que talvez, para inclinarse pola decisión escollida, tería en mente outro lema, o do seu escudo familiar: “*osar morir da la vida, da la vida osar morir*”.⁷³⁰

O rei Xacobe accedeu á petición, pese a que alegou que non había precedentes de tal comportamento. Cabe mencionar que o goberno de Madrid non censurará o modo de proceder e de actuar do noso Conde porque, cando chegou a noticia do incidente, este xa estaba arranxado. Gañou⁷³¹ así Gondomar a primeira baza do xogo que el quería poñer en práctica: o de tratar de convencer ós ingleses de que os Austrias españois non desexaban a paz a calquera prezo. Consequindo, xa que logo, que a Corte inglesa pensase que as súas actuacións obedecían a ordes do goberno de Madrid, cando en realidade eran iniciativa propia. Feito que tamén se reflicte no desvelo que usaba o propio Gondomar cos informes enviados ó seu goberno: un ano escribiu unhas 101 cartas a Felipe III e 44 a Lerma; ademais das enviadas a outras “personalidades oficiais”, como o Papa, o Arquiduque Alberte e os restantes embaixadores españois doutros países europeos. Emporiso, debemos matizar que a cifra de despachos dirixidos ó rei é moi superior ó doutros embaixadores e producían queixa entre os burócratas da Corte que tiñan que lelas e extractalas dada a súa grande extensión. O embaixador, como xa vimos, tiña liberdade para interpretar por conta propia as instrucións recibidas, e en casos de urxencia, actuar de *motu proprio*, pois non había tempo para agardar a que pasasen os meses sen saber qué facer por falta de novas ordes.

Entraba pois Gondomar en Inglaterra cunha inmejorable carta de presentación⁷³² na dura tarefa que lle tocaba lidar. Iniciando, en verbas de Tobío⁷³³: “*una de las mas brillantes gestiones de la diplomacia occidental*”. Demostrando que o embaixador español non dubidaría en arriscar a paz, incluso por cousas de “pouca monta”, como o caso relacionado co incidente das bandeiras. Máis adiante sinalaremos,

⁷³⁰ G. y R., p. 249. Tamén como opina Tobío: “[Gondomar] *Estimaba, de seguro, que el rey Jacobo era lo bastante sensato, civilizado y pacífico para no arriesgar guerra con España por una vana cuestión de protocolo*”.

⁷³¹ Carter, Charles H., “Gondomar: Ambassador to James I”, *The Historical Journal*, Vol. 7, nº 2, 1964, p. 189-208. Carter cóntanos o que segue sobre o labor de Gondomar en Inglaterra: “*Gondomar conceived of his misión to England, although it was a diplomatic one, as a warlike operation in an enemy country*”. De aí que poña en práctica o seu lema: “*Osar morir da la vida, da la vida osar morir*”.

⁷³² G. y R., p. 252. Cabe mencionar que, aparte da súa actuación no incidente das bandeiras, a imaxe de Gondomar viña favorecida pola opinión que tiña Digby, embaixador inglés en España e amigo seu dende tempos da tertulia do *corredorcillo de la jaula*, sobre este, calificándoo de home honrado e culto. Alegando Digby o seguinte: “*El haber conocido a V. Sa. por tan hombre de bien y caballero honrado (que para conmigo es el más eminente y lucido título que puede tener cualquier hombre) ha sido la causa que quedo tan de veras su amigo que en cualquier parte... siempre tengo de querelle y serville*”.

⁷³³ G. y R., p. 253.

no apartado dedicado á cuestión relixiosa en Inglaterra e á mediación de Gondomar a prol dos católicos, como este pon en mans do rei Xacobe o seu posto como embaixador, no asunto de dona Luísa de Carvajal.

Ó contrario do que podía presaxiar o ton ameazante e directo de Gondomar no asunto das bandeiras, dende un primeiro intre este comezou a penetrar de forma acertada no ambiente da Corte londiniense. A isto contribuíu sobre todo o seu falar ameno, cheo de anécdotas e contos. Gañando axiña moita confianza coa raíña Ana que estableceu unha relación cordial con el. O que provocou que pola Corte inglesa deambulase, nada máis e nada menos, o rumor de que esta morría de amor polos ollos zarcos⁷³⁴ do embaixador español. Cousa que, por outra banda, ó rei Xacobe lle resultou moi divertida. Puido así Gondomar gozar das confidencias dos dous cónxuxes; escoitando de primeira man os desexos da raíña Ana de retornar ó seo da relixión católica e afianzar os seus lazos coa Coroa española, dado o seu parentesco coa rama hispana dos Austrias⁷³⁵.

Ollamos que o noso querido Gondomar contaba co beneplácito da familia real inglesa, pero non co dos membros do *Consejo* Privado do rei. Nun principio, ningún membro deste organismo acudiu a visitalo. Porque, segundo parecía, estes tiñan ordes de non entrar nas casas dos embaixadores máis que para negocios ou mandatos reais. Esta situación non lle pracia a don Diego, coñecido o seu mencionado talante aberto e conversador. Malia ese impedimento, co transcurso do tempo, trabará amizade con moitos deles, non só cos pensionados ou os católicos, senón tamén cos protestantes⁷³⁶.

⁷³⁴ G. y R., p. 262. Vexamos como nos describe fisicamente Tobío ó Gondomar embaixador en Londres: “Hallábase entonces el señor de Gondomar en sus cuarenta y seis años, en plena madurez [...] Era de algo menos que mediana estatura, que en Inglaterra parecía pequeña, delgado, el rostro de expresión amable y tranquila, con la frente amplia e inteligente, de grandes entradas, y la barba, bigote y pelo no muy poblados y de color castaño claro. Tenía la nariz generosa y firme y los ojos garzos, curiosos y vivos. Pero quizá los rasgos más significativos de su cara eran las grandes aunque nobles orejas y los labios finos, levemente apretados, en una ligera sonrisa humorística, como signo de una natural inclinación a escuchar y una no menos natural contención e ironía en el decir”. Confróntese o parecido desta descrición coa que nos amosa Ramírez de Villa-Urrutia, Wensceslao, *La embajada del Conde de Gondomar á Inglaterra en 1613. Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia*. 25 de mayo 1913, pp. 13-14: “[...] era hombre de mediana estatura, castaño obscuro el caído bigote y la barba rala y aguzada, corto y escaso y el cabello, espaciosa la frente, zarcos y de penetrante mirada los ojos, grande la nariz y con cierta expresión irónica la boca, que templaba la serenidad del rostro y corroboraba la idea que de él se habían formado los ingleses al calificarlo de Maquiavelo español”.

⁷³⁵ G. y R., p. 262. Matiza Tobío que non ve claro esta cuestión de parentesco de sangue mencionada por Gondomar nas súas cartas, aclarándonos o que segue: “Ana y Crisitian IV [rei de Dinamarca] eran bisnietos de Federico I, que había desposeído de la corona a su primo carnal Cristian II quien, éste sí, se había casado con Isabel de Austria, hermana de Carlos V”.

⁷³⁶ G. y R., p. 269. Ó remate da súa primeira embaixada escribíalle unha carta dúas damas que reza o que segue: “Los mismos herejes desean a V. Sa. y dicen que en el mundo hay tal embajador”.

Gondomar instálase en Londres asumindo moitos gastos: debía manter a reputación que esixía o cargo como representante do “poderoso imperio español”. Ademais a iso debemos engadir que na Corte inglesa o dispendio estaba á orde de día, comezando, como xa sabemos, polo propio rei; e, por riba, pesaba a lousa da desastrosa actuación da delegación española que asinou as paces en medio de tanta pompa e boato. Daquela, o noso Conde non podía ser menos⁷³⁷.

Aínda que estaba a cuestión suntuaria que supuña un novo revés para a súa economía, había moitos outros motivos que podían suscitar a felicidade do embaixador⁷³⁸ co bo funcionamento do seu labor. Así o demostra a agradable acollida que tivo por parte da familia real ó saír vitorioso no contencioso das bandeiras e ó estar asentado nunha boa casa. Todo isto, dáballe indicios suficientes a don Diego para ver que a profecía do seu antecesor Velasco e do embaixador de Flandes non se cumpriría tan doadamente. Só lle desgustaban pequenas cousas: o clima, e iso que chegará a percorrer case todo o país, ou a auga de Londres, aínda que máis tarde fará traela da súa vila de Gondomar.

A función do Conde era, como xa dixemos antes, a de embaixador residente ou ordinario. Na Idade Media, a función diplomática facíase a través de enviados extraordinarios que actuaban de árbitros e resolvían cuestións concretas, pois reinaba a unidade cristiá. Pero ó desintegrarse esta, dita función mudou⁷³⁹:

“Ya no era entonces función del embajador promover la paz en la Cristiandad sino servir a su estado, a su conservación y engrandecimiento, como enlace con otro estado amigo, para trasmitir y recibir noticias, propuestas y otras comunicaciones y aun actuar de espía y adivinar las intenciones de ese estado ante el que se hallaba acreditado, cuando no mezclarse en maniobras y conjuras contra él. Aseverando Saavedra Fajardo por 1640: ‘más guerras han levantado que compuesto paces’”.

⁷³⁷ Lois Tobío, “O nomeamento de Gondomar como embaixador en Londres”, p. 138 Esta asunción de grandes gastos fará que Gondomar pida fondos constantemente, como di Tobío: “*polo medo de non poder cumprir cas obrigas da súa misión por falta de cartos*”. E non soamente por iso, senón que reiterará a petición de cartos chegando, para manter a súa situación persoal e familiar, a expresarse nestes termos: “[...] y no tengo y aun pan que comer ni hallo quien me lo preste”. Porque Gondomar estaba endebedado por valor de 30 mil ducados. Recorrendo de novo a Tobío: “*Era xa que logo, vergoñento que todo un embaixador do grande Imperio español tivera que se espresar, e oficialmente, neses termos, que un home da categoría moral e intelectual de Gondomar debese pidinchar e choromicar dese xeito. Mais atal eran as regras do xogo do ‘pretendente’ e tamén do funcionario*”.

⁷³⁸ Castroviejo e Fernández de Córdoba, *opus cit.*, p. 103. Ó pouco de chegar, Gondomar quererá abandonar o posto (solicitando o seu traslado a Francia) que pasados os anos lle daría tanta fama e renome. Esta será unha constante ó longo da súa etapa como embaixador; atopándose moitas veces case que vencido pola morriña e polos seus problemas de saúde. Aínda que, como veremos, xamais fallará no servizo ó seu rei e á súa patria.

⁷³⁹ G. y R., p. 271.

Distaba moito Gondomar destas tarefas de espía, laiándose desa desconfianza reinante entre os membros da Corte inglesa cara á súa persoa nunha carta ó seu colega Digby, na que declara: “[...] *se echaría de ver que tengo poco de embajador en querer saber ni descubrir cosas que no se sepan y puedan saber en la plaza y que soy hombre de bien y que lo que deseo y procuro es estrechar... una... verdadera paz entre estas dos coronas [...] Yo señor, no vengo aquí a ser espía*⁷⁴⁰ *ni lo he sido nunca ni hecho malos oficios*”.

Por estas datas coincide, na opinión de Tobío⁷⁴¹, o mellor corpo de diplomáticos da historia de España. Todos eles, aristócratas e con formación militar e humanística, seguindo o modelo renacentista. Ademais dese trazo común na súa clase social e formación, conflúe que a maior parte deles, dos que formaban esa escuadra diplomática excepcional ás ordes de Felipe III, eran galegos⁷⁴². En contraposición dos embaixadores que se solían enviar séculos atrás, frades e xente da Igrexa procedentes da baixa nobreza, que non destacaban nin pola súa formación nin polo seu carácter dócil e maleable.

Na súa primeira embaixada non tivo tan negros presaxios, e incluso se amosaba optimista malia as advertencias que soubemos de don Alonso de Velasco dicindo que⁷⁴³: “*no llevaban camino de romperse las paces y que el enfermo continuaba vivo y no había empeorado*”.

Foron varios os temas que tratou Gondomar con éxito durante a súa primeira embaixada. Conseguiu que o monarca Xacobe respectase os enclaves de Juliers e Cleves, e o da Valtelina, vitais para os Austrias. Tentou por tódolos medios cumprir o pactado nas paces e que lle se devolvesen con dilixencia as mercadorías confiscadas ós comerciantes ingleses por motivos relixiosos, é dicir, por seren protestantes. Porque se isto non se facía con prema, propiciaba que os ingleses concedesen licencias de curso, como vinganza pola tardanza da xustiza española. Igualmente resolveu con éxito a

⁷⁴⁰ Lois Tobío, *Dous embaixadores: Digby e Gondomar*. Vigo, IEM, 2005, p. 13. Tobío fai unha apreciación respecto a estas verbas, dicindo que debían ser entendidas con reservas, posto que os embaixadores non podían desatender o labor de información, importante para a toma de decisións por parte do seu goberno.

⁷⁴¹ G. y R., p. 273. Tobío fala sobre este conxunto de diplomáticos desta maneira: “*De todo aquel equipo de brillantes diplomáticos será el mejor don Diego Sarmiento de Acuña. Otro, excelente también, también gallego, don Baltasar de Zúñiga, se lo había pronosticado al decirle que pensaba que tenía toneladas de embajador*”.

⁷⁴² Ramírez de Villa-Urrutia, *opus cit.*, p. 36. Di isto sobre os galegos: “*Gozaban fama los naturales de aquel reino de una cautelosa habilidad para apoderarse del pensamiento ajeno sin descubrir jamás el propio, lo cual les hacía especialmente aptos para el ejercicio de la diplomacia*”.

⁷⁴³ G. y R., p. 305.

cuestión das precedencias na Corte inglesa en relación co embaixador francés e os intentos de colonización inglesa en América por parte de Sir Walter Raleigh, tema que trataremos máis adiante.

Fracasou, en cambio, no negocio do matrimonio do Príncipe de Gales coa Infanta María, filla de Felipe III. Asunto que durou case que un decenio (que tocaremos en páxinas posteriores, ó igual que faremos coa controversia dos intentos de axuda ós católicos ingleses, na que a pesar dalgúns logros, en xeral, non tivo moito éxito).

Así a todo, sufriu certos infortunios e contratemplos durante o desempeño da súa tarefa, a función de Gondomar pode considerarse como extraordinaria. Sobre a mesma esboza Tobío o que segue⁷⁴⁴:

“El embajador de Inglaterra en Madrid, Aston, le escribía que había allí ganado ‘reputación del mejor embajador que ha salido jamás de España’, y en términos de análogo elogio se han expresado muchos personajes del imperio español de entonces como Spínola o Isabel Clara Eugenia. Todos estos juicios se resumen en lo que a Gondomar escribía el marqués de Mirabel, embajador de España en París: ‘Es bellaquería que no hagamos a V.S. estatua los colegas... y si no, dígame V.S. ¿quién de cuantos han sido, somos o seremos, podrá hacer lo que V.S. hace ni decir lo que V.S. dice ni averiguar lo que V.S. averigua ni hablar en todo con tan particulares menudencias ni tan importantes circunstancias?’”.

Cando Gondomar abandone Inglaterra trala súa primeira embaixada, o 25 de xullo de 1618, despois de saír vitorioso no asunto de Raleigh (que analizaremos máis adiante), o rei concedeulle, como *mercedes*, a liberación do padre Baldwin, acusado de selo organizador do complot da pólvora e considerado pola igrexa anglicana como o maior criminal; tamén lle fará entrega de toda a artillería roubada por Drake, anos antes no seu saqueo en Cádiz. O rei, sabedor de que don Diego era coma el, un bo amante das actividades cinexéticas, concederalle unha licenza para sacar cans, falcóns e cabalos, que abranguía non só ó nose Conde senón a tódolos os seus descendentes que fosen cabeza do condado de Gondomar. Por último, este pídelle ó monarca inglés a repatriación dos sacerdotes católicos encarcerados. Xacobe I que só lle concedera a Alonso de Velasco o privilexio de excarcerar unha ducia, accederá ante a petición de Gondomar de libéralos a todos⁷⁴⁵: *“Y embarcó con él a cuantos estaban encarcerados, cerca de cien, y como el rey les permitió despedirse de sus familiares, las calles de Londres se llenaron de curas, ‘como en los tiempos de Felipe II, de nuevo salían de sus*

⁷⁴⁴ G. y R., p. 293.

⁷⁴⁵ Bartolomé Benito, *opus cit.*, p. 102.

madrigueras los zorros de Roma, los jesuitas se paseaban luciendo sus birretes de cuatro almenas y sus pesados manteos’ ”.

Gondomar regresará á súa patria, pero farao como Conde: Felipe III outorgaralle ese título o 12 de xuño de 1617. Título que chegaba despois de trinta seis anos de servizo á coroa e que non lle custara nin un par de luvas, unha costume da época, como ben lle dicía o seu confesor frei Diego de la Fuente. Despois dese encabezamento nobiliario, en palabras de José García Oro⁷⁴⁶: “*Gondomar era ya un mentor de la Corona de España y no más un minúsculo hidalgo tudense que sólo podía alardear de sus apellidos sonoros de Sarmiento y Acuña*”.

7.2.7. De regreso na corte: un grande desazo

Gondomar esperaba emprender a volta a España coa honra de ser un personaxe recoñecido na escena política europea da época. Na súa patria agardaba atopar o descanso que tanto ansiaba, pois viña, como era moi habitual nel, queixándose da súa falta de saúde, a cal lle facía dicir⁷⁴⁷: “*que inútil me atopaba para a ocupación de aquí nin para outra ningunha*”. Non obstante, o que se encontrará en España será todo o contrario ó esperado. Dado que aquí non obterá nin o ansiado repouso nin o recoñecemento con que o agasallaban en boa parte de Europa.

De feito, o secretario de estado Ciriza proponlle por carta, datada o 9 de febreiro de 1618, o posto de embaixador en Francia, co que o regreso debe ser aprazado. Cargo que Gondomar acepta, o que fai engadir a Tobío con certa sorna que se cadra non estaba tan enfermo como dicía. Aínda que ó final, o 2 de abril de 1618, élle remitida a licenza para regresar a España. Lance que fai comentar ó seu amigo e colega Digby⁷⁴⁸ que na Corte madrileña será apreciado e acollido: “*máis que ningún cabaleiro que eu coñeza hoxe en día no mundo*”. Nada máis arredado da crúa realidade que os bos augurios e ánimos que lle profetizaba o seu benquerido Digby.

Antes da súa chegada a Madrid, que se producirá o 3 de novembro de 1618, Gondomar visita en Dunquerque a Isabel Clara Eugenia, filla de Felipe II, e deseguido Francia, onde é recibido con moito agarimo pola raíña Ana de Austria, filla de Felipe

⁷⁴⁶ García Oro, *opus cit.*, p. 232.

⁷⁴⁷ Lois Tobío, *Dous embaixadores: Digby e Gondomar*; p. 31. (A partir de agora referirémonos a esta obra como *D. e G.*)

⁷⁴⁸ *D. e G.*, p. 31.

III. Alí, ofrécelle de novo o posto de embaixador en París⁷⁴⁹, reservando para dona Constanza o cargo de camareira da raíña. Xa en terras españolas, entrevistárase con Lerma, caído xa en desgraza e condenado ó ostracismo.

Ó producirse a súa aterraxe na Corte dos Austrias, o Conde escribe ó novo privado, Uceda, fillo de Lerma, unha carta na que lle fala da súa melloría de saúde tras saír de Inglaterra. Pode que, ó fin e ó cabo, o cambio de aires lle sentara ben ou, como insinúa Tobío, que se tratase dunha enfermidade diplomática que se esvaeceu ó conseguir abandonar terras inglesas. Na misiva enviada a Uceda, aparte dos xa mencionados detalles sobre a súa salubridade, pídelle ó valido ser recibido en audiencia por el mesmo e polo monarca. Asemade, mandou outra epístola, neste caso ó secretario Ciriza, onde lle solicita poder entrevistarse en persoa con el. Unha semana despois do envío das cartas, non recibira novas Gondomar sobre as súas peticións de recepción.

Dada esa pasividade, Gondomar vese obrigado a rebaixarse, quizais demasiado, ou iso opina Tobío, e manda unha segunda carta a Ciriza, na que se queixa amargamente, xa non de ser tratado con indiferenza polo rei senón de que o propio Ciriza, moi amigo do noso Conde dende tempo atrás, fixera caso omiso da súa petición⁷⁵⁰: “*Ben se ve, que mal se amañan todas as miñas cousas pois non biquei aínda as mans da V.M.; prégolle a v.m. que me diga cando poderei darlle unha aparte que o desexo infinito... Señor, dous berros por bicar as mans do meu bo señor Xoán de Ciriza*”. Despois desta mensaxe ó seu querido Ciriza, un Gondomar alporizado e menosprezado escribe un novo billete, neste caso, a Uceda, onde lle comenta, ante a actitude ignorante cara á súa persoa, que desexaba irse⁷⁵¹: “*a retellar a miña casiña [e non quería] servir aldraxado nin andar polas rúas de Madrid desta maneira*”. Malia

⁷⁴⁹ Sobre este punto, atopamos varias diverxencias. Tobío en *D. e G.*, manifesta o ofrecemento por parte de Ciriza e como a Gondomar non lle desagradaba a idea, chegando a aceptala. Bartolomé Benito, *opus cit.*, p. 103, dinos que Gondomar rexeita a embaixada, dado que a súa aceptación perxudicaría ó negocio da voda anglo-española e á persecución dos católicos na Illa, facendo desta forma un mal servizo á súa patria. Finalmente, García Oro, *opus cit.*, p. 301, cóntanos como a raíña Ana, que se encontraba a disgusto na capital gala, é a que propicia que lle sexa ofrecido o cargo de embaixador en París a Gondomar e o de camareira real á súa esposa. A Gondomar agradaríalle porque, segundo verbas de García Oro, este podería actuar coma un *superembajador* (idea que sae do propio Gondomar, que se cría respetado entre o *Consejo* de Estado Español) que coordinaría dende Francia as relacións diplomáticas españolas, non só con Francia senón tamén con Inglaterra. Gondomar estaba disposto a acatar esa posibilidade, pero, segundo García Oro, sería o seu regreso de España, para non provocar así un conflito cos ingleses.

⁷⁵⁰ *D. e G.*, p 35.

⁷⁵¹ *Ibidem*.

esta carta recordatoria, Gondomar non será recibido por Uceda ata o 20 de marzo de 1619, seis meses despois da súa chegada á Corte.

Tobío argüe como causa da parsimonia en responder ás peticións de Gondomar os preparatorios dunha xornada real a Portugal, os cales relegaban a un segundo plano tódalas demais cuestións. Aínda que Fernando Bartolomé Benito⁷⁵² cre que este desdén é moi posible que se debese a que Diego Sarmiento era un home “próximo” ó círculo do anterior favorito real, o duque de Lerma.

Pese a que segue sen ver atendidas as súas demandas⁷⁵³, Gondomar continúa a enviar despachos a Uceda e Ciriza, sobre asuntos de política xeral ou sobre puntos importantes relativos ó presente e ó futuro da Casa de Austria española. Como podemos deducir na importante carta con data do 28 de marzo de 1619⁷⁵⁴, día de xoves santo, na que Gondomar fai un xuízo severo do estado da monarquía.

⁷⁵² Bartolomé Benito, *opus cit.*, p. 104. Di o autor que Gondomar é visto con pegas por ser un “home de Lerma”, do cal por aquel entón, se especulaba que podía regresar e ser un pretendente molesto.

⁷⁵³ Bartolomé Benito, *opus cit.*, pp. 107-108. Menciona Bartolomé Benito que Gondomar só consegue ser escoitado polo *Consejo* de Estado. Perante este, presentará os seus éxitos na embaixada inglesa, e as súas previsións sobre o presente, que comeza a cambiar, e o futuro das relacións hispano-inglesas. No campo dos seus éxitos inclúe a ruptura das relacións anglo-francesas e anglo-holandesas e o impulso que leva o asunto do casamento entre o príncipe de Gales e a Infanta María. Durante a súa ausencia, as cousas comezan a cambiar; o asunto da voda parálizase; prodúcese unha liga anglo-holandesa de piratería; Xacobe I alinéase con protestantes de Alemaña e do Palatinado; etc. Fronte a esta presentación dos seus éxitos e a real e dura análise da situación actual e futurible (da que dirá que sería mellor pensar en navíos e armas que en instrucións diplomáticas), o único que recibe Gondomar por parte do *Consejo* de Estado é a esixencia da súa partida inmediata para Inglaterra, e a ridícula cifra de 30 mil ducados para pago de pensións e gastos de embaixada. Véxanse a evolución e o contido de ditos despachos mandados por Gondomar durante ese ano de estancia en España, máis detidamente, en García Oro, *opus cit.*, pp.305 a 309.

⁷⁵⁴ Véxase reproducida a carta na súa totalidade no anexo. García Oro, *opus cit.*, p. 303. A carta considerada unha proba da valía de Gondomar especie de auténtico testamento político, comeza nestes termos: “*El servicio de Vuestra Majestad y la noticia que tengo de sus cosas y las del mundo, juntandolo con la obligación en que por esta ocupación me hallo de advertir de los daños y desear y procurar el remedio dellos, me fuerça a representar a Vuestra Majestad lo que sobre esto se me ofrece, pareciéndome confesion y declaración mas neçesaria aun para Semana Sancta y para descargo de mi conciencia*”. Podemos ver un resumo dos seus puntos principais (a delicada situación político-militar en Alemaña, o posible acordo anglo-holandés e as súas consecuencias, ou problemas de xestión interna e falta de previsión por parte da Coroa española) na obra de García Oro, pp. 303-304. E na de Bartolomé Benito, pp. 104 a 106. Pero se queren ver as verbas textuais de Gondomar, debemos recurrir a Castroviejo e Fernández de Córdoba que citan parágrafos da carta de Gondomar dende a páxina 154 á 159. Entre eles, o crucial consello dado a Felipe III sobre a desastrosa situación da súa monarquía, o cal era verdade, unha verdade que, só xente da talla moral e intelectual de Gondomar, se atrevía a dicir sen medo, vexamos un breve fragmento das advertencias de Gondomar: “[...] *V. Magd. reforme y modere las mercedes y gastos de su hazienda, porque esta tiene límite y fin como se ha visto* [Concluindo con pronóstico que non tardaría en cumprirse] *Esta Monarchía se va acabando por la Posta, pues V. Magd. se Halla oy con dos enemigos tan poderosos como son, el uno, todos los Príncipes del Mundo, y el otro, todos los Ministros y Criados que servimos a V. Magd., y assí están en grave falta los a quien toca el remedio desto, en no tratar dello yncesantemente, sin permitir ni admitir otra plática, poniendo las fuerças y reputación de Spaña en el grado que conviene... Y aviendo presentado esto como debo a fiel criado y vassallo de V.*

Fronte a estas e outras críticas, don Diego só recibe como resposta que obre con rapidez, xa que parece que esta vez si terá que partir para facerse cargo da embaixada francesa. Ante esa insistencia, Gondomar alegaba como escusa que este novo destino prexudicaría ós tratos da voda entre o príncipe de Gales e a infanta María. Dicindo que si aceptaba o posto se lle outorgase⁷⁵⁵: “*una cédula sinalando o tempo breve que eu había de estar en París e que, pasado este, puidese volver sen agardar outra orde*”. Como vemos, o Conde pon calquera tipo de desculpa para non saír de novo de España. Aínda que, como de costume na súa vida, todo cambia dun intre a outro. En marzo de 1619 a súa embaixada a Francia é anulada. En troques, díselles que será enviado de volta a terras inglesas. Tobío especula que esta decisión se debe á presión que dende Londres fixeron o padre La Fuente, que quedara alí xunto con Julián Sánchez de Ulloa⁷⁵⁶, substituto de Gondomar na embaixada e Digby, o cal devece pola volta deste para poder tratar de mellor maneira o asunto da voda, no que Digby considera fundamental a participación deste.

Toda esta caótica situación de nomeamentos e cancelacións non era para nada do agrado de Gondomar, que se expresa nestes termos sobre os transos vividos⁷⁵⁷: “*Despois falóuseme de Inglaterra, dicíndome que para o servizo da S. M. conviña máis o meu regreso alí para o estado das cousas presentes, e andando nestes tratados e lerias, que só pensar neles confésolle a V. M. que abafaba*”. Porque, por riba da súa volta a Londres, tamén sería remitido como embaixador extraordinario a Alemaña. En fin, como di un famoso refrán galego: “non queres caldo, toma dúas cuncas”. Para contentar a un desalentado Conde, que vía como o seu desexado repouso en España mudaba nun tormento, nomeárono mordomo do Príncipe de Asturias.

A nova do retorno á embaixada inglesa supuña un enorme reto para Gondomar, pois, como xa indicamos, este posto era demasiado custoso, e non só polos motivos de

Magd., muy alegremente boy con mi pica a emvestir con la muralla y la artillería y me partiré, como he dicho, al Punto que me lo hordenase V. Magd.”

⁷⁵⁵ D. e G., p. 36.

⁷⁵⁶ Durán Lóriga, *opus cit.*, p. 119. Comenta que non foi Sánchez de Ulloa en todo momento leal a Gondomar, malia que este mediu fronte o Consejo de Estado para que o seu secretario cobrase a paga que se lle debía. En troques, como pago, Ulloa (durante a ausencia do Conde) resolto xa o seu asunto pecunario, dévolvelle o favor o de Val Miñor mandando unhas comunicacións sobre a situación inglesa do momento ó dito Consejo de Estado, nas que comenta que Gondomar non deixa que os seus colaboradores rindan funcións directamente ó novo monarca (Felipe IV). Engadindo por enriba que o conde de Gondomar era enganado polos cortesáns ingleses. Acto desleal este de Sánchez de Ulloa que acrecenta o asunto sobre a presunta anglofilia, que como veremos máis adiante, tamén lle achacaría a Gondomar o Conde Duque de Olivares.

⁷⁵⁷ D. e G., p. 40.

saúde que este alegaba. A isto, sumábaselle por riba, que agora debía ir antes como embaixador extraordinario a Alemaña, dobre gasto polo tanto. O noso Conde fai constantes peticións para que lle fosen aboados os desembolsos da primeira embaixada en Londres. Pero as súas peticións non son atendidas, por non dicir, ignoradas. Tendo que aturar ademais como, pola contra, a persoa enviada á embaixada en Francia, o marqués de Mirabel, recibía para o desempeño da súa tarefa un aumento de soldo de dous mil ducados, xunto co nomeamento de *Consejero* de Guerra. Polo que Gondomar razoaba⁷⁵⁸: “*pois Londres non estaba máis preto de Madrid que de París e... a embaixada de Inglaterra era... sen comparanza máis custos cá de Francia... parecía xusto que isto... se igualase... co que se facía co marqués de Mirabel*”. E tamén era testemuña de como recompensaban o labor do seu homólogo Digby con grandes emolumentos e varios títulos nobiliarios.

Cando xa parecía que Gondomar estaba feito á idea das dúas misións, xorde, como non, o inconveniente habitual. Ciriza envíalle unha carta onde lle comunica que o rei decidiu cesalo da embaixada en Alemaña. Gondomar fica de pedra, non dá creto. No momento en que todo o mundo o agardaba coma embaixador extraordinario en terras alemanas, a burocracia española derruba todo o planeado; o que deixaba albiscar a un Gondomar agraviado⁷⁵⁹ en demasía na súa reputación. Pese a este contratempo, don Diego sabe que soamente lle resta obedecer. Recibe así as instrucións para a súa segunda embaixada inglesa o 18 de agosto de 1619. Non sen antes, queixarse por enésima vez da súa precaria saúde e da súa penuria económica, chegando a confesar sobre esta⁷⁶⁰: “*eu estou tal que non son máis de proveito que para rezar o rosario preto da sepultura dos meus pais*”. Aínda que, como sempre, Gondomar reitera a súa vontade

⁷⁵⁸ *Ibidem*.

⁷⁵⁹ D. e G., p. 41. Gondomar plasma o seu desgusto pola suspensión da embaixada alemana na que era agardado: “*publicado no mundo a miña chegada alí, non só con despachos para o emperador que morreu senón tamén para os electores, duque de Baviera e outras moitas persoas que hoxe están vivas e máis necesaria que nunca a negociación, e ter ido o embaixador de Inglaterra a Alemaña con esperanza e desexo de atoparme alí, e así mo escribe que só faría o que eu lle ordenase*”. Tamén en relación a esta cuestión, recolleemos un fragmento de Castroviejo y Fernández de Córdoba, *opus cit.*, p. 166, no que Gondomar nunha carta a Uceda, lle prega que mire polo seu prestixio, mancado trala suspensión da embaixada alemana: “*y pues esto ha corrido por la mano de V. E. le suplico mire por mi reputación, que es sólo lo que he procurado conservar de mis passados, y para sto no me puede faltar salud ni gusto para acabar*”. Para recuperarse desa afronta incluso lle ofrece o válido retomar o cumprimento da embaixada extraordinaria da que foi cesado, indo primeiro a Inglaterra, de alí pasaría a Alemaña para cumprir co acordado anteriormente e retornaría despois a terras inglesas.

⁷⁶⁰ D. e G., p. 42.

de cumprir co encomendado⁷⁶¹: “*pero o corazón manda as carnes e este estará axiña ao servizo do noso amo*”.

Malia que, como nos conta Tobío, desta vez o noso Conde estaba determinado a ir máis alá, e non acatar as ordes sen ser recibido polo rei, ó regreso deste da súa xornada portuguesa. Alegando para iso que tiña importantes cuestións que tratar co monarca e que só as podía falar en persoa e non mandalas por escrito. Na entrevista que pensaba ter co soberano, quería dicirlle que o máis propicio era que o relevaran do seu cargo. Con todo, este intento de Gondomar será de balde e non dará os seus froitos, dado que o rei lle ordena partir decontado cara á súa segunda embaixada inglesa. Gondomar diralle o que segue a Ciriza sobre a conveniencia ou non de aceptar novamente o posto en Londres⁷⁶² aducindo non poder cumprir debidamente co mandado, dada a súa mala saúde: “[...] *pois vou errar e a perder, e así e mellor cousa que para min pode haber é rematar a vida antes de chegar a Inglaterra*”. Esta tardanza de Gondomar, que se fai de rogar nesta ocasión, aínda que dera a súa palabra de cumprir coas obrigas encomendadas polo seu rei, provocoulle a represión verbal do seu amigo Ciriza, o cal o insta a que continúe a súa viaxe a Londres; pois chegara ós seus oídos que don Diego (e iso que saíra de Madrid dous días antes da chegada do rei para obedecer o mandado e chegar o antes posible a Londres) levaba catro días parado en Valladolid. Polo que Ciriza lle enviou unha dura misiva, á cal Gondomar resposta doído, escusándose novamente que el non era o máis apropiado para o posto debido ós seus problemas de saúde, mellor que fose relevado do cargo; e que non se detivera en Valladolid para folgar nin por culpa das inclemencias do tempo, senón por outros traballos e necesidades maiores. Asemade, Gondomar envía outra epístola, nesta ocasión a Uceda, queixándose do trato recibido durante a súa breve estadía en España, despois de tantos e tan bos servizos prestados á Coroa⁷⁶³: “*o remate fora mandarme saír da corte mediante unha carta tan desfavorecida como a que me escribiu Xoán de Ciriza*” [laméntase igualmente, de non ter visto ó rei, por abandonar a Corte antes da chegada deste] *facéndome vir sen que eu lle bicasa a man, nin a Vª Exª quixo permitir que eu o fixese en Casarrubios* [lugar onde Gondomar tentou entrevistarse en persoa co monarca] *aínda que llo roguei*”.

⁷⁶¹ *Ibidem.*

⁷⁶² *D. e G.*, p. 44.

⁷⁶³ *Ibidem.*

Con todo, finalmente e contra os seus desexos, sae Gondomar outra vez, o 21 de xaneiro de 1620, camiño da súa segunda embaixada en Inglaterra.

7.2.8. A segunda embaixada en Londres: todo comeza a derrubarse

Regresa pois Gondomar só, sen dona Constanza, e a pesar das súas moitas reticencias, de novo a Inglaterra. Chega o 18 de marzo de 1620⁷⁶⁴ e xa é ós poucos días recibido polo rei Xacobe e por Carlos, o príncipe de Gales. Nesa recepción aconteceu un pequeno incidente, no que se viu implicado o propio Conde e os outros asistentes á mesma: o afundimento do chan no lugar de celebración. Dito incidente, do cal saíu ileso, foi atribuído ós puritanos. Non se estreaba con bo pé na súa nova xeira inglesa.

Nesta primeira entrevista, malia o infortunio mencionado e ós moitos receos que amosou á hora de regresar, tralo seu breve período de estancia en España, Gondomar, segundo comenta Tobío, estaba decidido aínda así a non desocupar as súas obrigas e falar con dureza a Xacobe I sobre o proceder do goberno inglés en asuntos de política internacional, tales como a cuestión das relacións anglo-holandesas, o asunto da postergada voda entre o príncipe de Gales e a infanta María e a posición do monarca na cuestión do Palatinado, onde se vía obrigado por asuntos familiares (a súa filla casara con Federico V, o Elector Palatino) e pola presión da maioría puritana do Parlamento, a posicionarse, seguramente máis do que lle gustaría ó propio Xacobe en realidade.

Vendo que Gondomar chegaba con renovados azos, varios cortesáns ingleses dirixíronse a el, entre eles o seu amigo e colega Digby⁷⁶⁵, que neses intres se atopaba en Inglaterra, quen o recibiu con estas palabras: “[...] *que era boísima a intención do rei para con todas as cousas de España porque estaba tan só e tan coutado polos puritanos e de inimigos nosos que non atopaba medio nin maneiras para encamiñar o ben, e que eu mesmo [Gondomar] debíalle ter moita mágoa porque estaba aflixidísimo e entendía que estas cousas habían de acabalo e que... eu falase con el de solucións que de entristecelo e amargalo*”.

Na súa primeira conversa, nesta segunda andaina en Inglaterra, Gondomar puido comprobar como o rei Xacobe seguía confesándolle canto desexaba a amizade con España e, para corroborala e afianzala aínda máis, insistía na vella idea do matrimonio

⁷⁶⁴ Ramírez de Villa-Urrutia, *opus cit.*, p. 47. Menciona como o rei Xacobe I acomoda a Gondomar nesta segunda embaixada no palacio do Bispo de Ely, en Hatton Gardens. O que provoca un escándalo entre os protestantes, pois Gondomar celebrou misa na capela da residencia do Bispo, e díciase que había máis de sesenta anos que isto non ocorría.

⁷⁶⁵ D. e G., p. 46.

anglo-español. Para este fin designa o monarca a Digby como o seu interlocutor co goberno español. Ó tempo que o noso Conde aconsella á gobernación madrileña a participación do favorito real inglés, Buckingham, engadindo⁷⁶⁶: “[...] *que sen el... nada se podía encamiñar ben*”. Non presentía o erro que cometía fiándose e recomendando a participación de Buckingham⁷⁶⁷ nas conversas matrimoniais. Algo sobre o que volveremos nun apartado futuro.

Será con este tema da voda como comece o declive das relacións hispano-inglesas, cos insalvables problemas da liberdade de conciencia para os católicos ingleses. Liberdade que Xacobe I non está disposto a conceder na práctica. Se ben, a posición do goberno español tamén distaba bastante de ser honrada, pois o que querían era dilatar o máis posible as conversas para preservar a súa relación pacífica con Inglaterra e que esta non fixese unións en contra de España. Pese a que a opinión de Gondomar sobre este retraso imposto por Madrid era moi diferente, crendo que só beneficiaba ós inimigos. E concluía que sería pertinente que en Madrid⁷⁶⁸: “[...] *a V. M. dispoña as súas armas e facendas de maneira que se atope apercebido porque isto mesmo causará aquí gran respecto*”.

Se, como anticipamos e xa comprobaremos, nas negociacións relativas ó proxectado enlace as cousas parecían ir encamiñadas ó fracaso, na situación das Provincias Rebeldes Holandesas, semellaba presentárselle a Gondomar unha excelente ocasión para limar asperezas, coa inesperada oferta de apoio por parte do goberno inglés. A cuestión xurdiu, dunha beira, pola falla de aprecio persoal de Xacobe I cara ós rebeldes holandeses, posto que, ó fin e ó cabo, eran unha república de comerciantes en contra dos privilexios reais. Xunto con esta valoración persoal, encontramos a dura rivalidade no terreo comercial e marítimo entre os holandeses e os ingleses; chegando incluso a producirse ataques por parte dos primeiros contra comerciantes ingleses. Esta situación foi a gota que colmou o vaso para o goberno de Londres, o cal tomou a decisión de presentarlle a España un plan de ataque conxunto contra as provincias rebeldes holandesas. O noso Conde fíxolle saber a oferta a Felipe III, quen, á súa vez,

⁷⁶⁶ *Ibidem*.

⁷⁶⁷ Villa-Urrutia, *opus cit.*, p. 49. Dinos o autor que se ben Gondomar no seu regreso a Londres non atopou cambio algún na actitude de Xacobe I, si puido ver como entre os personaxes da Corte do rei se produciron mudanzas. Deixando de ter preponderancia xunto ó monarca os Howard, partidarios da amizade con España e criptocatólicos. Ademais de que Buckingham gañe o favor de Xacobe I e o seu fillo, desprazando ós demais. Por iso, di Villa-Urrutia que ante este contratempo Gondomar apartou para un lado ós caídos e gañou a amizade de Buckingham.

⁷⁶⁸ D. e G., p. 48.

decidiu consultar co Arquiduque Alberto e con Bedmar, o embaixador español en Flandes. Estes non estaban moi a favor do acordo cos ingleses, sabedores da penosa situación financeira de Xacobe I; dubidaban que este atopase o apoio necesario por parte do seu Parlamento para conseguir armar un exército. Do mesmo modo que non lles gustaba moito a proposta do soberano inglés de quedarse coas provincias de Holanda e Zelanda, como pago da súa axuda ós españois. Bedmar chega a amosar a súa desconfianza acerca do uso que lle darían a estas dúas provincias os ingleses por⁷⁶⁹: “*estar tan preto de Inglaterra e tan a propósito para incomodar ao resto destes estados sometidos a España*”.

Non obstante, en varias ocasións o monarca manterá a súa vontade de apoiar a España no tema holandés e coa disposición de que o goberno español elixise, tanto guerra como paz ou tregua cara ós rebeldes. Finalmente, todo quedou en papel mollado e o acordo proposto nunca se chegou a asinar.

Ós poucos meses de atoparse en Londres don Diego, xorde un grande problema, a cuestión do Palatinado. A situación era preocupante: Federico V, xenro de Xacobe I, decidira ocupar os territorios de Bohemia. Dándolle o emperador Fernando II un ultimato o 30 de abril de 1620, para que Federico abandonase eses territorios ou do contrario, sería atacado. O rei Xacobe, nun primeiro momento, desaprobou a actitude do seu xenro. Con todo, cando os españois ordenaron o avance do xeneral Spínola sobre o Palatinado Renano, á sazón, territorios hereditarios de Federico V, o monarca inglés amosouse irritado pola intervención e fíxollo saber a Gondomar. Sumando a advertenza de que nunca máis se fiaría de ningún representante español, dado que non podía consentir que a súa familia fose atacada nin tampouco a súa relixión. Incluso o soberano inglés, como nos conta Tobío⁷⁷⁰, cheo de furia e carraxe, explicita unha ameaza a xeito de intervención inglesa en defensa do Palatinado. E Gondomar, segundo Tobío, limitouse a contestarlle que nunca lle prometera a Xacobe⁷⁷¹ que o Palatinado non sería invadido, e o monarca vendo que iso era verdade comezou a chorar.

⁷⁶⁹ D. e G., p. 49.

⁷⁷⁰ D. e G., p. 50.

⁷⁷¹ Sánchez Cantón, *opus cit.*, p. 45. Comenta como Gondomar tentou por tódolos medios que Xacobe I non axudase ó seu xenro. Celebrando con estas verbas o mencionado Bedmar, embaixador en Flandes, como o Conde cumprira coa súa tarefa: “*detiene y desvia un corriente natural de asistir suegro a yerno y hereje a hereje, que es cosa casi increíble*”. Aínda que, por outra banda, vemos en Bartolomé Benito, *opus cit.* p. 112, onde sinala que Gondomar lle enviou unha carta ó emperador Fernando na que di: “*Un territorio humilde no vale una guerra europea*”.

Consciente da delicada situación que atravesaban as relacións entre os dous países, Francia quixo aproveitar para sacar tallada dese tenso momento co envío a Londres dun embaixador extraordinario. O obxecto deste era, nin máis nin menos, propor un matrimonio entre o príncipe de Gales e a irmá do rei francés Luís XIII; pero non se quedaba nese único propósito. Os franceses tamén lle ofrecían a Xacobe I a súa colaboración a favor de Federico V no Palatinado, a cambio da axuda inglesa na disputa hispano-francesa polo paso estratéxico de Valtelina.

Por riba da oferta francesa, toda a situación se tornou máis complicada a raíz da chamada derrota da Montaña Branca⁷⁷² sufrida o 7 de novembro de 1620 polas tropas de Federico e que provocaría o exilio deste e da súa familia. O fracaso de Federico e o seu exército veu propiciado, nesta ocasión, pola crucial axuda de Maximiliano, duque de Baviera, que, en contraprestación do seu apoio ó bando imperial, pedía para si a posesión das terras do Alto Palatinado, lindantes cos seus dominios, e que lle fose transferida a condición de Elector do Palatinado, que posuía Federico, ás súas mans. Ante tales acontecementos e ante as constantes peticións de axuda por parte do seu xenro, Xacobe I decidiu reunir o seu *Consejo* de Guerra en busca de apoios. Nesa xuntanza co *Consejo* idéase un plan para recobrar o Palatinado mediante as armas, valorando o envío dun poderoso exército formado por vinte e cinco mil infantés e cinco mil cabalos⁷⁷³. Con todo, conseguir tal milicia suporía un tremendo desembolso para a maltreita facenda inglesa. Incluso Gondomar opinaba que nin o propio Xacobe nin o seu favorito Buckingham tomaban moi en serio tal estratagemas; ó menos, cando falaban diso, ríanse⁷⁷⁴ diante del. O certo é que, tanto fose polo desexo de manter a paz con España e non crearse de paso un problema co Imperio e os príncipes católicos alemáns como pola falta de recursos económicos ou por ámbalas dúas cousas a un tempo, a solución adoptada nun último intre por Xacobe I foi a de escoller a vía diplomática. Para elo, explica Tobío, remítelle unha carta ó rei de España na que chega a declarar⁷⁷⁵: “*que*

⁷⁷² Villa-Urrutia, *opus cit.*, p. 48. A mencionada derrota provocou un grande malestar en Inglaterra. Gondomar recibiu moitos anónimos ameazándoo de morte, polo que di Villa-Urrutia que se preparou: “*á bien morir, confesando y comulgando con los suyos en la Embajada, y de ella no salió en varios días, habiendo solicitado y obtenido de Jacobo que enviara una guardia para defender la casa contra cualquier ataque de la alborotada plebe*”.

⁷⁷³ García Oro, *opus cit.*, p. 323. Dinos que o exército estaría formado por 8.000 infantés e 1.600 cabalos. Tamén podemos ver a evolución dos asuntos tratados por Gondomar nesta súa segunda embaixada, sobre os temas tratados nela (Palatinado, a voda, a relación con Holanda, etc...) e as contestacións que lle dá o *Consejo* de Estado a Gondomar ás opinións e consideracións deste. Véxanse para elo, as pp. 309-331.

⁷⁷⁴ D. e G., p. 50.

⁷⁷⁵ D. e G., p. 51.

el e o seu reino estaban a súa disposición de modo tan certo e seguro como o Archiduque Alberte e os seus estados [...]”.

A realidade era que o rei Xacobe víase obrigado a obrar desa forma porque Gondomar e, polo tanto, o seu goberno, xa estaban ó corrente da oferta francesa xa citada, e este quería lavar a súa imaxe.

Froito da opción diplomática para a resolución do conflito Palatino, Xacobe proporalle ó Arquiduque Alberto a súa mediación en dito conflito, para que este consiga a devolución do Palatinado ó seu xenro. Emporiso, todo se complicará, se cadra máis se cabe, cando o emperador Fernando II publique un bando imperial contra Federico, no cal o priva dos seus títulos e estados, e pense en cederlle a súa dignidade de Elector ó duque de Baviera. Ante tal decisión, a Federico non lle queda outra ca exiliarse de novo. Esta vez marchará a terras holandesas, onde se lle prometera axuda para recobrar as súas posesións do Baixo Palatinado.

Xacobe I decide entón enviar a Digby a negociar en Viena co emperador Fernando. O proxecto que se pretendía pór en marcha agora contaba co beneplácito de Olivares (xa morrera Felipe III), de Isabel Clara Eugenia, que enviuvara do Arquiduque Alberto, e do propio Xacobe. O plan consistía en que Federico renunciase ás súas pretensións sobre Bohemia e o emperador Fernando desistira á súa vez o exercicio dalgún tipo de castigo sobre Federico e lle devolvese os seus estados hereditarios e a súa dignidade de Elector. A pesar desta proposta, ningún dos dous contendentes, é dicir, nin Federico nin Fernando, desexaban un acordo. O primeiro, porque pensaba que coa axuda holandesa podería recuperar o Baixo Palatinado; e o segundo, porque estaba moi comprometido xa co duque de Baviera para compensalo pola súa axuda militar.

Perante a negativa a pactar o cese das hostilidades, estas reiníciáanse e agrávanse. Federico ataca o bando imperial, e Fernando no seu contraataque consegue facerse co Palatinado Superior. Provocándose, deste xeito, unha situación de alarma en Inglaterra. Digby⁷⁷⁶, que sempre fora leal á amizade con España, quere agora que o Parlamento⁷⁷⁷ inglés axude con cartos a Federico para que este poida manter un exército. Polo que expresa: “*El rey tiene que abandonar a sus hijos y el Palatinado o declararse a favor de*

⁷⁷⁶ Bartolomé Benito, *opus cit.*, p. 113.

⁷⁷⁷ Para ver como Gondomar coñecía perfectamente as diversas institucións inglesas á perfección e o seu funcionamento, debemos botarlle unha ollada a un artigo de Fraga Iribarne, Manuel, “El parlamento inglés visto por el conde de Gondomar a principios del siglo XVII”, *Escorial: Revista de cultura y letras*, 1949, (XX), pp. 901-928.

la guerra”. Así e todo, con esas palabras a axuda non chegará a facerse efectiva, dadas as tensas relacións entre o rei e os “parlamentarios”. Comenta Tobío que, dez días antes da disolución do Parlamento, Gondomar recibe unha misiva de Buckingham que contiña anotacións a man de Xacobe I. Nelas, o rei reitéralle a súa vontade de seguir coas boas relacións con España. Á súa vez, o Conde⁷⁷⁸ gábase da favorable actuación de Xacobe cara ós intereses españois, ante Isabel Clara Eugenia, dicindo que este: “[...] romperá o Parlamento sen obter del un real de subsidio xa que lle esixían que confirmara as leis contra os católicos e declarara a guerra a España, ao que el se negou”.

Así as cousas, o 21 de marzo de 1621, Troncoso de Ulloa, un bo amigo e confidente de Gondomar na capital española, escríbelle unha carta a este, onde lle fala dos rumores que existen na Corte sobre o regreso de Digby a España. Ademais de explicitar que este (o regreso) podía ser unha boa escusa para que el consiga a licenza e volva tamén á súa patria. Posto que Gondomar, xunto con Digby⁷⁷⁹ e o embaixador residente Aston, formarían, en opinión de Troncoso, un bo equipo para resolver os asuntos pendentes entre España e Inglaterra.

Xa vimos en repetidas ocasións as constantes negativas de Gondomar á hora de asumir a segunda embaixada. Realmente, neste vagar a conduta do Conde viña sendo a mesma, e pedira a licenza para poder retornar a España xa dende a súa chegada a primeiros de 1620⁷⁸⁰. Aínda así, atopouse coa negativa de turno. O que segue é a resposta do privado Uceda⁷⁸¹ sobre a cuestión, o 11 de decembro do mencionado 1620:

⁷⁷⁸ D. e G., p. 53. Así mesmo en Bartolomé Benito, *opus cit.*, pp. 113, 114 e 115. Amósanos a onde chegaron as medidas de presión de Gondomar contra Xacobe I, para que este non se tornase contra España. Así, podemos ollar como o conde lle escribiu unha carta ó monarca inglés, sobre a que Gardiner di, segundo recolle Bartolomé Benito: “*jamás un soberano inglés había recibido un escrito en semejantes términos*”. Vexamos pois un extracto do que redactou Gondomar para presionar a Xacobe: “*Si no estuviera seguro de la palabra de un rey de Inglaterra y de su buena voluntad, en el sentido de que castigaría con la velocidad y severidad exigidas por la situación, yo habría abandonado este reino sin esperar a un tercer día de discusión parlamentaria y si tuviera un ejército castigaría a los responsables de tales demasías personalmente*”. Por outra banda, Gondomar, de *motu proprio*, tamén escribiu a Roma para que se paralizase a dispensa papal para o matrimonio entre o príncipe Carlos e a infanta María, mentras que Xacobe non se decantase pola ruptura co seu Parlamento e o mantemento da amizade con España. Por último, dinos Bartolomé Benito, como despois de romper co seu Parlamento, Xacobe I decide substituír ós puritanos do *Consejo* del Príncipe por nobres católicos amigos de Gondomar.

⁷⁷⁹ Castroviejo e Fernández de Córdoba, *opus cit.*, p. 194. Axuda á concesión da licenza, que se lle dará máis tarde, a opinión expresaba por carta de Isabel Clara Eugenia a Felipe IV, na que lle expresa que só Gondomar podía medirse ó mellor diplomático inglés, Digby.

⁷⁸⁰ Sánchez Cantón, *opus cit.*, páx. 46. Menciona como xa dende o 20 de maio de 1620 nunha carta enviada a Antolinez de Burgos, Gondomar pide licenza ó rei para regresar.

⁷⁸¹ D. e G., p. 54.

“non se puido conseguir por agora pola falta que facía a V^a S^a nese reino onde a súa moita prudencia e experiencia obra tanto”.

O referido Troncoso de Ulloa pensaba moi acertadamente que Gondomar tiña que abandonar Inglaterra canto antes, senón podería ver danado o seu prestixio, porque as cuestións, como o problema do Palatinado, os tratos matrimoniais e a mellora da condición dos católicos ingleses, eran segundo Troncoso⁷⁸²: *“coma un vidro, que sempre é perigoso, e así V^a S^a dease gran présa por todas as vías de saír de aí antes de que se escahe nas mans”.*

Como sempre, na vida de Gondomar xorden os despropósitos, e este recibe a finais de 1621 a noticia da concesión da ansiada licenza e a consecuente chegada de Carlos Coloma como substituto seu en calidade de embaixador extraordinario. Pero todo resulta ser unha falsa alarma. Incluso o secretario Ciriza⁷⁸³ lle comenta ó Conde: *“con moito coidado quedo de que non se demore a chegada da V^a S^a aínda que tal como están as cousas de Alemaña —das que tanto dependen as de aí— tan entre as mans, non sei se dificultarán algo que lle volvan as costas a V^a S^a nesta ocasión”.*

Por fin a licenza será concedida o 15 de marzo de 1622, xa por Felipe IV⁷⁸⁴, con estas verbas, nun principio, non moi alentadoras para Gondomar: *“E polo que convén que vos atopedes acá ao chegar ao barón [Digby] para tratar con el das materias ás que vén e que, coa nova que tedes do ánimo dese rei e do estado de todo o de aí, poidades advertir acá e reducir ao barón ao xusto e conveniente, teño por ben de darvos licenza para vir e que, saíndo de aí o dito barón, partades con toda brevidade supoñendo que isto ha de ser temporalmente para que volvades alá se así o pediran as cousas”.*

Vemos pois que a licenza podía ser revocada en calquera instante e ser restituído Gondomar na súa embaixada en pouco tempo.

Emprende desta maneira, segundo afirma Tobío, a súa viaxe de volta o 31 de maio, saíndo de Inglaterra⁷⁸⁵ escoltado polo vicealmirante da armada inglesa, que

⁷⁸² D. e G., p. 55. Véxase tamén Bartolomé Benito, *opus cit.*, p. 112. Onde o Conde de Gondomar é consciente da dificultade dos asuntos que está tratando e di: *“cada negocio que llevo es un imposible y haberlos sacado adelante hasta aquí se puede atribuir a la misericordia de Dios”.*

⁷⁸³ D. e G., p. 56.

⁷⁸⁴ *Ibidem.*

⁷⁸⁵ Sánchez Cantón, *opus cit.*, p. 51. Gondomar debe partir por mar, dado que por terra tiña medo de ser atacado polos rebeldes holandeses e que lle pasase o que ó embaixador alemán, ó cal lle roubaran os papeis de estado que tiña e os publicaran baixo o nome de *Cancellaria Hispanica*. Da mesma forma, Bartolomé Benito, *opus cit.*, p. 117, sinala que na despedida de Gondomar, o rei, que celebrou un

levaba ordes de tratalo como se Gondomar fose o propio rei inglés. Nese traxecto de regreso fai escala en Baiona⁷⁸⁶, dende onde escribe a Ciriza e a don Baltasar de Zuñiga estas fermosas verbas sobre a súa Galicia: “*Grazas de Deus, señor, que chegamos a boa terra... O consolo que me deu sentirme nesta terra non sei como eloxiarlla a V. S. Porque non hai xardíns nin florestas de Inglaterra como os cabalos e castiñeiros de Gondomar*”.

Ó pouco partía o Conde para Madrid, facendo unha pequena parada en Valladolid, na súa biblioteca da *Casa del Sol*. Como relata Tobío, tanto na súa primeira como na súa segunda embaixada, o desexo de Gondomar de volver respondía a motivos de saúde e económicos. Pero desta volta, aínda que nos resulte paradoxal, Gondomar expresa o seu desexo de regresar á súa embaixada inglesa, unha vez mellorase dos seus achaques en España⁷⁸⁷: “*o que lles dixen de que, mellorándose a miña saúde, volverei en breve e con moito gusto e así será se convén ao servicio da V.M. [...]*”. Atribúe Tobío o motivo deste cambio de actitude no Conde a que lle tomara gusto ó cargo, e como sabía da viaxe secreta do príncipe de Gales a Madrid, da que falaremos máis adiante, e el quería ser un dos artífices de que as relacións matrimoniais chegasen a bo porto. Pensando, xa que logo, no éxito que suporía a mencionada viaxe principesca, Gondomar non quería renunciar ó honor e á gloria e que estes recaesen en mans alleas.

A chegada a Madrid do noso Conde ten lugar a comezos de agosto de 1622. Alí, tratará o manido asunto da voda e o problema do Palatinado, en colaboración con Digby. Neste último asunto, as cousas ían cada vez peor, tras un novo fracaso dun plan proposto por Isabel Clara Eugenia e Xacobe I. Dito plan consistía en que non se lle transferise ó duque de Baviera a dignidade imperial e que Federico abdicase no seu fillo maior, para que este fose educado na corte do emperador Fernando e casado logo cunha das súas fillas. Federico rexeitou a oferta e foi deposto, e os seus títulos pasaron a mans de Maximiliano. Iso si, en contra da postura española que mostrou o seu desacordo non enviando ningún embaixador á cerimonia de investidura do duque de Baviera.

banquete na súa honra, regaloulle un anel que portaba ademais dunha concesión extraordinaria como proba da amizade persoal que o unía ó conde. A paralización dun continxente de tropas que ía saír cara a Renania é un feito que Bartolomé Benito apunta como: “*algo insólito en la diplomacia de todos tiempos*”.

⁷⁸⁶ *D. e G.*, p. 59.

⁷⁸⁷ *Ibidem*. Así mesmo, tamén lle comenta a súa vontade de volver a Isabel Clara Eugenia asegurándolle que: “*se eu chegase a España vivo e conviñese ao servicio da V.A. e da que S. M. que volva, fareino con moito gusto*”. Ou no xantar privado celebrado con Xacobe I antes da súa partida a España, ante as preguntas dos comensais sobre se voltaría, Gondomar respostará: “*que así sería se conviña e puidese ser*”.

Tamén relacionado con este conflito Palatino, en marzo de 1623, noméase a Gondomar para ir en misión especial de mediación á dieta Alemana. Aínda así, como non podía ser menos, xorde o contratempo de sempre na súa vida. Nesta xeira, todo fica paralizado pola chegada a España de incógnito do príncipe de Gales e o favorito real Buckingham. Agora Gondomar queda encargado de formar parte dunha comisión especial que se dedicaría ó asunto da voda. Asunto sobre o que volveremos máis adiante.

Neste tempo de retorno en España, Gondomar pasará a ser un integrante do *Consejo de Estado*⁷⁸⁸, procurando manter as relacións de amizade con Inglaterra e aconsellando saídas para a cuestión do Palatinado e da voda. Aínda que, ó mesmo tempo, avisaba que se as cousas continuaban como ata agora había que prepararse para a guerra.

7.2.9. Coas tripas na man: morte de Gondomar

Tralo fracaso das negociacións da voda hispano-inglesa, comeza a xestarse entre os dous países unha grande tensión. Para aplacala, o conde-duque de Olivares determinouse a actuar, pese a que Gondomar non era para nada un personaxe que agradase ó novo valido, tanto polo seu carácter atrevido e sincero, capaz de dicir o que pensaba a quen fose, como pola súa pertenza ó antigo réxime (o círculo de Lerma), que Olivares menosprezaba, por estar formado, segundo el, por vellos e resentidos. Con todo, ó conde-duque non lle quedaba outra opción, dada a influencia de Gondomar en terras inglesas, e decide enviar a este para unha terceira embaixada, nomeándoo o 4 de novembro de 1624. O noso Conde non está polo labor, sabe que pouco ou nada pode facer ante os inminentes preparativos militares ingleses e o alarmante estado de saúde do rei Xacobe. Malia coñecer todo isto, ordénaselle que marche decontado a cumprir as súas funcións⁷⁸⁹. Partida que acaece en abril de 1625⁷⁹⁰.

⁷⁸⁸ Convén dicir que Gondomar xa era membro tamén do *Consejo de Guerra* dende 1619, cargo que el solicitou en contraprestación do seu fallido nomeamento como embaixador en Francia e Alemaña. Tamén é preciso engadir unhas significadoras palabras que lle di Gondomar a Felipe IV, cando este lle concede tal *merced*, verbas cargadas de sorna galaica: “*que moito lle estimaba que tivese outorgado a un inglés cárego atal*”. Véxase para elo as páxinas 143-144 de Tobío, “O erasmismo de Gondomar”. Curiosa posición entre a que se movía Gondomar, pois en Inglaterra considerábase que tiña enfeitizado a Xacobe I, e en España, que servía ó rei inglés. Isto maniféstase perfectamente cando xa morto Gondomar, un fillo deste se dirixe a Olivares para pedirlle unhas *mercedes*, ó que este lle contesta que llas vaia pedir ó rei de Inglaterra, a quen servira seu pai.

⁷⁸⁹ Villa-Urrutia, *opus cit.*, pp. 73 e 74. Dinos Villa-Urrutia como se especulou coa data de partida de Gondomar para a terceira embaixada en Londres, chegando a dicirse que este enviara cartas a Digby, nas

Namentres, en terras inglesas, Buckingham o favorito real, despois da súa estancia en España co príncipe Carlos, para tratar o asunto do matrimonio, alegará que foi moi mal tratado polas autoridades españolas e, sobre todo, por Olivares. Volve a Inglaterra cunha latente animadversión cara a España. Iso empúrrao a solicitar o apoio do Parlamento inglés para organizar unha expedición militar en auxilio de Federico V. Como o Parlamento estaba composto por unha maioría puritana, que se mostrara sempre contraria á amizade con España, Buckingham obtivo os subsidios necesarios. Esta marcha en apoio do Palatino tivo lugar entre febreiro e marzo de 1625, e foi un fracaso total. O prestixio do favorito inglés saíu seriamente deteriorado e para Xacobe I todo isto resultou un grande revés. Quixo, ou mellor dito, viuse forzado a empezar a guerra de mala gana e ademais foi testemuña de que perdera a súa primeira batalla.

O 27 de marzo morría Xacobe I. Gondomar sabe da nova camiño da súa terceira embaixada. Despois de varias consultas, o *Consejo* de Estado⁷⁹¹ decide que o Conde aborte a súa viaxe a Inglaterra.

Aínda que observamos como Buckingham fracasara no seu primeiro intento militar contra España, ó subir ó poder o novo rei Carlos, este non perdeu nin un ápice da súa preponderancia e influencia. Grazas a elo argallou o modo de que Carlos se casase con Henriqueta María, irmá de Luís XIII, en maio de 1625. Daquela, Gondomar viuse na pouco honrosa obriga de darlle os parabéns ós reis de Francia⁷⁹² polo enlace, el que tanto loitara por impedir a unión anglo-francesa. Despois dese desagradable acto tomou rumbo a Bruxelas.

Retornando de novo a vista cara á Corte inglesa, podemos ollar a un Carlos xa rei, apoiado polo ambicioso Buckingham, que segue coa súa actitude belicosa contra

cales prometía levar a paz e o Palatinado, isto en marzo de 1625, cando sabemos que Gondomar sae en abril. Incluso se rumoreou que o Conde morrera de camiño a Flandes, dende onde pasaría cara a Inglaterra. Finalmente, cóntanos o autor como Gondomar intenta rexeitar o cargo, cousa que a Olivares non lle parece ben e por iso deixan de dirixirse a palabra.

⁷⁹⁰ Manso Porto, *opus cit.*, p. 35. Menciona como a Gondomar foille concedido, dous días antes de encomendarlle a súa terceira embaixada londinense, o título de *gobernador y capitán general del reino de Galicia*. Non obstante, Gondomar nunca tomará posesión do cargo. Por outra banda, na mesma páxina refírese a autora a unha carta enviada polo Conde (que é probable que sabendo da nova da morte de Xacobe I, retrasase a súa partida) a Olivares dende Irún, antes de saír de España, na que critica a política exterior e interior levada a cabo polo valido, que, segundo esgrimía Gondomar, acabaría afundindo ó Estado. Olivares na súa contestación dille que esas palabras eran propias dos vellos e descontentos que repetían iso mesmo dende que o mundo fora creado e que os seus países saíran adiante.

⁷⁹¹ Sánchez Cantón, *opus cit.*, pp. 60 e 61. Cita as deliberacións dos distintos membros do *Consejo* de Estado.

⁷⁹² García Oro, *opus cit.*, p. 330. Aparte da felicitación polo enlace, a Gondomar encargóuselle que asinase unha serie de tratos co todopoderoso Cardenal Richelieu.

España. Solicitando máis subsidios ó Parlamento para este fin, sen obter un resultado positivo desta vez. Daquela, Carlos decide disolver a cámara parlamentaria, ademais de tomar a decisión de pedir subvención a particulares co obxectivo de equipar un novo exército para comezar unha guerra directa contra España. Gondomar, consciente dos preparativos ingleses, resolve, en setembro de 1625 dende Bruxelas, enviar a unha persoa da súa confianza, Henry Taylor, ou como el dicía, Henrique Teller, para que este tentase calmar a situación nas Illas. Emporiso, o esforzo deste último foi en balde, e os ingleses empezaron as hostilidades sen previo aviso atacando por sorpresa Cádiz⁷⁹³. De aí o estrepitoso fracaso da súa tentativa.

En canto a Gondomar, continuaba en Bruxelas, onde moi mal de saúde, redacta o seu testamento⁷⁹⁴ o 3 de febreiro de 1626. Tamén escribe o 12 de xuño dese mesmo ano, o que pode cualificarse como o seu derradeiro informe diplomático, a chamada: “Relación do estado das cousas de Inglaterra”⁷⁹⁵. No seu regreso a España⁷⁹⁶, o 1 de outubro de 1626, a súa saúde cae en picado e ten que facer unha parada obrigatoria en Casa La Reina, cerca de Haro (A Rioxa), onde finará, paradoxos do seu destino, no palacio do duque de Frías, o condestable Juan Fernández Velasco, que fora un dos enviados que negociaron as paces cos ingleses de 1604. A súa morte aconteceu, como

⁷⁹³ Castroviejo e Fernández de Córdoba, *opus cit.*, pp. 211 e 212. Recolle unhas verbas de Felipe IV, que se mostrou indignado polo ataque a Cádiz producido o 1 de novembro de 1625, dicindo: “*por haber venido los ingleses como piratas, sin denunciar la guerra, y por la ingratitud de aquel Rey [Carlos Estuardo] a quien acarició y regalo tanto*”. En resposta, os españois voltaron a pensar no vello plan de invasión de Inglaterra a través de Irlanda.

⁷⁹⁴ Egido, Teófanés, *Testamento del conde de Gondomar: Don Diego Sarmiento de Acuña*. Valladolid, Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Bienestar Social, 1991. Esta edición facsimil recolle o testamento íntegro de Gondomar e a súa vontade de ser soterrado en San Benito el Viejo de Valladolid, p. 23. Na páxina 25, podemos ver unha inscrición do seu epitafio que reza: “*Aquí está el cuerpo del excelente y admirable señor Don Diego de Acuña, Conde de Gondomar, Mayordomo mayor del rey nuestro señor y de sus Consejos de Hacienda, Guerra y Estado, embajador extraordinario de Alemania, Francia, Inglaterra y Flandes, y Gobernador y Capitán General del Reino de Galicia, comendador de Monroy de la orden de Calatrava. Justísimamente lloraron su muerte cuantos le conocieron, y falleció en 2 de octubre de 1626. Requiescat in pace*”. Non se olvidou Gondomar da súa terra ben querida, e segundo nos di Pérez Bustamante, Ciriaco: *El Conde de Gondomar y su intervención en el proceso, prisión y muerte de Sir Walter Raleigh*, p. XLI. Ordenou o conde que non se vendesen, trocasen ni aforasen os bens que tiña na vila de Gondomar. Aconsellando, como nos di Sánchez Cantón, *opus cit.*, p. 62, ós seus descendentes que pasen os anos da súa mocidade lonxe da Corte, porque, se están alí, non terán tempo para atender as súas posesións e estas perderanse e non poderán aprender as letras.

⁷⁹⁵ García Oro, *opus cit.*, p. 331. Nesta especie de testamento político de Gondomar, este ataca o proceder da Monarquía española nos problemas do Palatinado e da Valtelina, e aposta aínda por un entendemento con Inglaterra e un afastamento e desconfianza fronte a Francia

⁷⁹⁶ Sánchez Cantón, *opus cit.*, p. 62. Menciona sobre o seu regreso a España que, dende a redacción do seu testamento en Bruxelas ata a súa chegada a España para morrer, hai unha lagoa na súa vida. Aínda que García Oro, *opus cit.*, p. 330, nos aclara este baleiro. De París viaxa a miúdo a Bruxelas, di o autor, chamado por Isabel Clara Eugenia. Ata que se resinte moito da súa saúde e pide o retiro que lle será concedido o 18 de xuño de 1626 e regresa a España.

afirma Tobío⁷⁹⁷: “*sentindo sen dúbida a amargura de ver como se derrubaba o edificio ao que tanto amor e traballo dedicara durante anos*”.

⁷⁹⁷ D. e G., p. 75.

7.3. Derradeiras obrigas e ocios

“Para ganar algo menester es aventurar algo y aun para no perder”

Conde de Gondomar

7.3.1. Puntal en terra de herexes: a cuestión relixiosa

Antes da súa chegada ó trono, Xacobe I prometía que, se era el o elixido para ocupalo, tería un bo comportamento cos católicos, tratándoos ben e incluso faría ver que el mesmo se podería converter á relixión católica. Esta postura era adoptada por Xacobe perante o Papa e as demais potencias católicas, as cales querían que a Coroa inglesa fose herdada por un católico; sendo varias as opcións, ou que o cetro real recaese en mans de Isabel Clara Eugenia ou, como propoñía Henrique IV, rei de Francia, que fose escollido, mediante un pacto entre España, Francia e o Papa, un nativo inglés coma rei.

Finalmente, como xa sabemos, Xacobe I farase co trono, convencidos moitos católicos ingleses de que deberían sustentar a súa candidatura; posto que estaban persuadidos de que o novo monarca acabaría coas persecucións ós clérigos e coas sancións ós chamados *recusants*, que eran aqueles católicos ingleses que se negaban a acudir ós ritos protestantes. Por estes motivos, causaba grande esperanza entre os católicos das Illas a chegada ó poder de Xacobe. Isto valeulle ser apoiado e aclamado polas masas católicas⁷⁹⁸. Aínda que este conxunto de católicos, que lle deu un grande sostén ó novo rei, sufriu o seu primeiro contratempo cando Xacobe I non prohibiu o cobro das multas ós *recusantes*, dado que estas supoñían un interesante beneficio para as maltreitas finanzas reais. Ante esta situación, un sacerdote, que se sentía moi contrariado e enganado pola actitude seguida por un rei que viña de ser proclamado, decidiu pór en marcha a absurda idea de secuestralo; xa que este clérigo alegaba que negociara con Xacobe I en Escocia sobre a situación dos católicos ingleses e este lle

⁷⁹⁸ Lois Tobío, *Gondomar y los Católicos Ingleses*. Sada, Edicións do Castro. 1987. Nas páxinas 7-8 poden verse os tratos secretos e as promesas que fixo Xacobe I ós católicos ingleses para gañarse o seu apoio. A partir de agora referirémonos a esta obra coas siglas G. y CI. Tamén recolleemos aquí un anaco de Loomie, Albert J., *Spain and the Jacobean Catholics. Volume II: 1613-1624*. Norfolk, Catholic Record Society. 1978, pp. 76-77. O autor corrobora o asunto das falsas esperanzas ofrecidas ós católicos ingleses: “[...] porque este Rey Jacobo quando fue de Escocia a Inglaterra muerta la Reyna Isabel, ofrecio muchas cosas a los Ingleses Catholicos [sic.] y no solo no les cumplio ninguna pero la persecucion que les ha hecho y les haze ha sido mas rigurosa apretandola con nuevas leyes y executandolas tanto las suyas como las que antes avia puesto la Reyna Isabel con mayor rigor”.

fixera unha serie de promesas que agora non estaba cumprindo. O surrealista plan non foi levado a cabo pola oportuna intervención dun xesuíta. O que fixo que Xacobe I, agradecido a esta congregación, suspendese o cobro das sancións. Isto arrastrou unha corrente de euforia entre os católicos ingleses, deixando moitos deles, por tal causa, de asistir ós cultos protestantes. Situación que alarmou en demasía ós propios protestantes e tamén ó propio rei. Así, en febreiro do ano 1604, os sacerdotes católicos foron expulsados do país e en novembro dese mesmo ano o cobro das multas volvía facerse efectivo.

A situación exposta anteriormente foi o preámbulo da chamada Conxuración da Pólvora, onde se puxo en marcha un complot co gallo de facer saltar polo aire o Parlamento inglés co monarca dentro. Este proxecto fracasou e foron detidos varios xesuítas, sendo moitos deles executados. Entre un dos principais instigadores e cabeza pensante aparecía o Padre Baldwin, que se encontraba en Flandes, e que o Arquiduque Alberto sempre se negou a entregar. Pese a todo, será detido en terras alemanas e extraditado polo elector Palatino, acto que impulsou o casamento da filla deste coa de Xacobe I. Dende aquel intre, ó ver o inmenso número de xesuítas implicados na trama, o rei empezou a ter unha patente animadversión cara a estes. Tanto que, xunto cos puritanos e os fumadores⁷⁹⁹, serán a xente máis odiada por el; feito que lle producía temor pola teimosa idea de que un xesuíta o un axente destes tratase de asasinalo.

Esta era pois a situación coa que se encontrou Gondomar cando chegou a Inglaterra para desempeñar a súa primeira embaixada, aló polo ano 1613. Entre as principais instrucións que levaba na súa axenda, unha delas era a de mellorar as condicións dos católicos ingleses⁸⁰⁰. Ós nove meses da súa presenza en terras inglesas, presenta un interesante informe a Felipe III sobre a situación en materia de relixión en Inglaterra⁸⁰¹. Gondomar estimaba que dos tres millóns e medio de habitantes que tiña

⁷⁹⁹ G. y R., p. 92. O tabaco fora posto de moda entre a aristocracia inglesa por Sir Walter Raleigh do que falaremos máis adiante. Xacobe consideraba o tabaco como “*raíz de todos los pecados*” (dado que foi tomado dos “ateos indios”).

⁸⁰⁰ Loomie, *opus cit*, p.1. Recolle o historiador inglés unha consulta feita do *Consejo* de Estado a Felipe III en Madrid o 30 de abril de 1613, onde se lle propón a Gondomar unha idea do nuncio do Papa, na que expón este que se os embaixadores de España, Francia e do Imperio se xuntasen para falar con Xacobe I, cesarían ou diminuirían as persecucións ós católicos ingleses.

⁸⁰¹ G. y CI., pp. 8-9. Cabe facer as seguintes matizacións ó informe presentado por Gondomar. En primeiro lugar, moitos estudosos da época sinalan que a poboación de Inglaterra superaba os catro millóns de persoas por aquel entón. Segundo, en canto ás listas ou rexistros onde aparecen mencionados os *recusants*, estas aparecen incompletas e en relación ós *church-papists*, non hai unha diferenza legal entre eles e os protestantes. Variando moito o número destes, dependendo de se as medidas sancionadoras se endurecían ou non. Cando estas eran máis duras, o número dos criptocatólicos ou *church-papists*

Inglaterra, sen incluír a Escocia e a Irlanda, uns trescentos mil eran católicos *sensu stricto*, é dicir, non acudían ós ritos protestantes nin tomaban o xuramento de fidelidade. Estes serían os alcumados *recusantes*. Por outra banda, Gondomar ós puritanos, en número duns seiscentos mil, considerábaos como calvinistas austeros. Como vemos, a cifra destes é o dobre que a dos católicos. Pero aínda quedan por contar aqueles que o Conde chama criptocatólicos ou *church-papists*, dos que dicía⁸⁰²: “*son católicos en su corazón pero el temor y... mala prudencia el mundo les hace ir a las iglesias de los protestantes y prestar el juramento de fidelidad*”. Estes últimos serían uns seiscentos mil, ó igual que os puritanos. E iso que tamén había que contabilizar os denominados por Gondomar, os herexes máis “temperados”, é dicir, os protestantes propiamente ditos. Os da relixión oficial do rei, que tiña un millón douscentos mil seguidores, tantos coma puritanos e criptocatólicos xuntos. Remataba o seu informe Gondomar apuntando que aínda cabería mencionar as novecentas mil persoas que se podían chamar ateístas, que non tiñan ningún tipo de crenza, pero que, segundo as súas verbas, non desprezaban a relixión católica por motivos nostálgicos. E por iso, entre os católicos ingleses eran coñecidos como os ben intencionados ou os ben inclinados.

A postura de Xacobe I fronte ás protestas pola persecución e o maltrato que sufrían os católicos ingleses era a de escudarse, botándolle a culpa desta situación ó Parlamento. Pois, argumentaba que era o Parlamento o que facía as leis. Se ben, a este non lle desgustaban moito as mesmas, como xa vimos, posto que supuñan unha boa fonte de ingresos⁸⁰³. Doutra banda, o rei era consciente, como manifestou en máis dunha ocasión, que calquera tipo de relixión, xa sexa falsa ou verdadeira, medraba ó ser

decrecia porque moitos accedían a acudir ós ritos protestantes e a prestar o xuramento de fidelidade. E cando as medidas eran aplicadas con menos rigor, moitos deles deixaban de acudir ás cerimoniais protestantes e presumían do seu catolicismo. Pese a estas puntualizacións, Gondomar dicía que: “*si se concediera libertad de conciencia...en ocho días se declararían por católicos de tres partes del reino, las dos*”. No referente ós católicos ingleses, vimos que Gondomar só facía dous grupos, o dos *recusants* e o dos criptos. Pola contra, o condestable Velasco cando fora a asinar as paces en 1604, sinalara catro tipos: os *recusants*; os que sendo católicos e recoñecidos como tales, acataban o xuramento para poder ter bens, *mercedes* e soldos reais; os católicos secretos, que non se atrevían a declararse *recusants* polas sancións e por non perder os seus beneficios; e, por último, os católicos de corazón, que practicaban públicamente o anglicanismo o ou puritanismo co obxecto de non perder as propiedades eclesiásticas das que eran agora propietarios. Para Agustín Pérez, secretario de Gondomar, había tres clases de católicos ingleses: os *recusants*; os que son católicos de corazón, pero por temor as sancións non se atreven a facelo público, aínda que tampouco asisten ás cerimoniais protestantes; e, finalmente, os que el chamaba cismáticos porque aínda que eran católicos, asistían ós ritos protestantes para non perder as súas terras e oficios, engadindo Agustín Pérez que estes eran todos eles membros da nobreza e personaxes que ocupaban os máis altos escalafóns.

⁸⁰² G. y CI., p. 8.

⁸⁰³ G. y CI., p. 10. Aparte de servir para incrementar as súas arcas, Xacobe I moitas veces pasaba estas multas como pago, como renta anual ós seus amigos e favoritos como unha especie de *merced* real.

perseguida⁸⁰⁴. Por tal motivo, tratou de evitar as medidas moi duras contra os católicos ingleses, agás os momentos en que a súa vena temerosa se apoderaba del, e facíao sentir medo dun posible atentado contra a súa persoa; e como resposta ante este temor executaba un furibundo ataque contra os católicos. Chegando a producirse esperpénticas situacións, como aquela na que Xacobe I en plena Cámara Estrelada espetou que as mulleres católicas e as prostitutas eran todas unha. Comentario non moi acertado, dado que o monarca estaría incluíndo nel á súa propia nai María Estuardo.

No tocante á axuda que debía prestarse ós católicos ingleses, este era, como dixemos, un dos principais puntos das instrucións encomendadas a Gondomar. Con todo, o tema xa viña de vello, dende tempos de Felipe II⁸⁰⁵. Sendo tamén un punto crucial na negociación das paces de 1604 (pese a que ningunha condición vantaxosa se obtivo para os católicos da sinatura das mesmas) e como veremos, na frustrada voda entre o príncipe Carlos e a infanta María. O mesmo Conde en 1614 sobre o asunto da relixión católica en Inglaterra⁸⁰⁶ referiu que: “*entiendo yo fue la principal causa por que V. M. holgó de estas paces*”. Ó que engadiu máis tarde fronte ó *Consejo* de Estado que o principal móbil da voda hispano-inglesa, por parte do rei de España, era que a situación dos católicos ingleses mellorase, que non fosen perseguidos nin maltratados e puidesen aumentar o seu número⁸⁰⁷. Estas declaracións facíanse porque das potencias católicas España era considerada a protectora da cristiandade, a principal defensora da fe católica en Europa. Polo tanto, non podía deixar de asistir ós seus correligionarios ingleses. Aínda que outro motivo máis prosaico se agochaba tras do mencionado, que pode que fose sincero, e non hai porque menosprezalo. Tratábase da finalidade de usar ós católicos ingleses como unha especie de quinta columna dentro das Illas por se, chegado o caso, volvían a producirse intentos como o da Invencible. Utilizando así, esta potencial quinta columna, como un método de presión sobre a política de Xacobe I, que non quería rachar as paces con España. E, ó mesmo tempo, coas súas promesas de protección, España quería manter arredados ós católicos ingleses dos contactos con outras potencias católicas europeas, en especial Francia.

⁸⁰⁴ *Ibidem*. Declaracións de Xacobe I ante o Parlamento en 1614.

⁸⁰⁵ Para ver a situación do catolicismo en tempos da raíña Isabel I véxase Bossy, John: “El carácter del catolicismo isabelino”, *Crisis en Europa, 1560-1660*, pp. 235-258.

⁸⁰⁶ *G. y CI.*, p. 18.

⁸⁰⁷ *Ibidem*. Intervención de Gondomar diante do *Consejo* de Estado en 1623. Xa estaba este de regreso en España negociando os puntos máis dificultosos da proxectada unión xunto co embaixador inglés Digby.

Unha vez asentadas as paces, debía tentarse que os católicos ingleses se comportasen dunha forma pacífica e paciente. Porque só así desaparecerían os receos contra eles e, por conseguinte, contra a Coroa española; pensaba o goberno de Madrid que medraría máis o catolicismo en terras inglesas e co tempo tería a forza suficiente para acadar a ansiada liberdade de conciencia. Deste xeito, tamén os españois, se conseguisen novos privilexios, actuarían de maneira máis resolta e visible a prol da mellora das condicións dos católicos ingleses.

Non hai que esquecer que a Xacobe I a amizade con España servíalle para manter entre os católicos das Illas as esperanzas de que a súa situación ía mudar. Aínda que na realidade o monarca inglés levase unha política de alianzas un tanto contraditoria, casando a súa filla co elector Palatino e facendo unha achega ós intereses holandeses, que para nada favorecían na práctica esa relación amigable con España. Usaba, pois, a mesma baza cos católicos. Ás veces, rebaixaba as sancións contra estes e valíase deles como contrapeso fronte ós puritanos, e outras dicía que non podía facer nada por mellorar a súa condición, que era cousa do Parlamento.

Entrando no contido das instrucións, sobre a cuestión relixiosa, dadas a Gondomar ó levar a cabo a súa primeira misión diplomática en Inglaterra, estas conteñen as seguintes verbas de Felipe III⁸⁰⁸:

“[...] que edifiquen y consuelen a los católicos de aquel reino y pongan confusión a los herejes dándoles buen ejemplo y materia para que conozcan su engaño, de suerte que, por todas vías, se encamine mi intento principal que es hacerse allí el servicio de Dios con el mayor beneficio que se pueda a los católicos... El fin de mayor consideración con que hice la paz con Inglaterra fue, después del servicio de Dios que queda dicho, por el bien y quietud de la Cristiandad que, mediante su divino favor, se ha de seguir della”.

Como vemos nestas verbas do monarca español, a súa principal inqueda é o bo servizo que se lle poida facer ós católicos ingleses. Non obstante, máis adiante, nesas mesmas directrices, Felipe III aconselláballe a Gondomar ser coidadoso con aqueles católicos de Inglaterra, Escocia e Irlanda que acudían ó embaixador a⁸⁰⁹:

“[...] valerse de vuestra intercesión para sus pretensiones, especialmente los que por la persecución pasada y haberme servido en Flandes y otras partes se hallaren despojados de sus haciendas y también por otros casos, pareciéndoles que, por vuestro oficio y ser ellos católicos, han de tener vuestra protección y asistencia,

⁸⁰⁸ G. y CI., p. 25. Instrucións dadas polo monarca a Gondomar o 21 de agosto de 1612.

⁸⁰⁹ *Ibidem.*

habéis de estar con cuidado de eximiros de todo lo que pudiéredes de hacer semejantes oficios, por el riesgo de disgustar con ellos a aquel rey y hacer, por esto, más daño que provecho a los que acudieren a valerse de vos; pero cuando hayáis de hacer semejantes intercesiones con él o con sus ministros, sea por causas justas y piadosas y, con tanto tiento, que fundéis las tales intercesiones en servicios hechos acá y allá para que se justifique la pretensión, pues lo demás podría causar celos a aquel rey atribuyendo a que tomáis la protección de sus vasallos y ellos confían en ella”.

Neste parágrafo podemos salientar como pretende Felipe III que os católicos ingleses obedezan a autoridade real inglesa, non vaian contra os intereses do seu estado, nin ataquen á persoa do monarca inglés; posto que só así cría Felipe III posible que alcanzasen o que desexaban.

Outro punto moi importante que lle foi encomendado a Gondomar foi a observación da maneira de penetrar: *“el estado de las cosas del dicho rey”*, co gallo de poder advertir de primeira man como era o comportamento dos católicos con Xacobe I e viceversa. Tratando de descubrir se a actitude persoal do monarca era proclive ó catolicismo⁸¹⁰: *“no es riguroso ni mal inclinado... ni fuera difícil de reducir a la verdad si sus obipos y malos consejeros... no le estuvieran siempre persuadiendo la mentira”*. Pero, pese a esta primeira impresión, o Conde afirmará apenas un ano despois da súa chegada que⁸¹¹: *“[...] lo natural en el rey es ser protestante por crianza, por inclinación y porque lo entiende así y esta cebadísimo en ser cabeza y tener tanta autoridad con todos los herejes del mundo y que la materia de estado usa de ella hacia nuestra parte en no mostrarse rigurosísimo con los católicos”*.

Para, deseguido, confirmar na súa segunda embaixada en Inglaterra o xa mencionado carácter contraditorio do rei Xacobe⁸¹²: *“su interior y su ánimo y el fin de su gobierno es deshacer la religión católica y lo que deja de hacer en sus reinos en apariencia contra eso, sin llegar al extremo de la persecución, es sólo para hacerlo con más efecto y seguridad”*. Xacobe I dará proba da acertada veracidade que continúa o xuízo de Gondomar cando diante do Parlamento inglés⁸¹³ expoña sen tapullos a táctica utilizada fronte ós católicos españois, ó goberno español e fronte ós católicos ingleses:

⁸¹⁰ G. y CI., p. 26.

⁸¹¹ G. y CI., p. 27.

⁸¹² C. y CI., p. 27.

⁸¹³ *Ibidem*. Discurso pronunciado o 28 de febreiro de 1624, a un ano da súa morte e cando estaban a piques de romperse as negociacións da voda entre ambos países. Cabe mencionar, como se pode ver en Loomie, *opus cit.*, p. 31, que Gondomar, xa nunha carta escrita a Felipe III e datada o 9 de maio de 1614, calara moi ben a actitude de Xacobe I, ó contrario que moitos esperazandos católicos ingleses: *“[...] I am beginning to have less confidence every day after making considerable efforts to understand it*

“os habré de acordar, porque se ha hablado mucho de ello, que he sido algo remiso en el cuidado que debía tener de la religión...jamás hice alguna pública o privada capitulación en este género sino una expresa y directa reservación del bien público y causa de la religión. Sólo me pareció que tal vez convenía no darme por entendido y disimular y no proceder con tanto rigor como atrás, pero dispensar, vedar o mudar la religión nunca lo permití, nunca lo consentí, nunca lo pensé con mi corazón ni lo pronuncié con mi lengua. Verdad que un diestro hombre de a caballo tal vez tira de las riendas, tal vez las suelta; así hace un rey prudente: no siempre aprieta a sus vasallos con mano rigurosa, si bien siempre tiene las riendas en la mano”.

Vemos, logo, a falsidade demostrada por Xacobe I, aínda que esta forma de obrar obedecía a intereses estatais. Así nolo deixa reflectido Gondomar con grande habilidade ó captar perfectamente a contraditoria e enganosa forma de ser do monarca inglés.

En canto ás normas penais en tempos de Xacobe I, ían dende as dirixidas contra aqueles que ingresaban persoalmente en seminarios, ou enviaban a outros, ata as sancións impostas ós *recusantes*. Estes eran obrigados a prestar un xuramento de fidelidade (*oath of allegiance*) polo que debían recoñecer a Xacobe como soberano lexítimo do reino e, por conseguinte, condenar a doutrina papal, que dicía que un monarca excomulgado polo Pontífice⁸¹⁴ (caso de Xacobe I) podía ser deposto ou asasinado polos seus súbditos ou calquera outra persoa. Debemos matizar que sen este xuramento non se podía ser membro do Parlamento inglés, de aí que moitos nobres se visen obrigados a acatalo. O castigo para aqueles *recusantes* que non prestaran o xuramento era a chamada *praemunire*⁸¹⁵, que consistía na confiscación dos seus bens e nunha condena a perpetuidade no cárcere.

[Gondomar fai referencia á boa disposición de Xacobe cara á concesión dunha liberdade de conciencia ós católicos ingleses] *Despite the fact that some Catholics comfort themselves with the thought that the king is well disposed and that his proceedings against our holy faith are from reason of state so as not to alter the religion of the kingdom as he found it and accordingly he keeps protestants and puritants content”.*

⁸¹⁴ Loomie, *opus cit.*, p. 143. Xacobe I falaba do Papa como o Anticristo, porque para o monarca inglés a intervención deste na xurisdición temporal dos seus reinos e a doutrina papal sobre o asasinato dun rei polos seus súbditos eran inapropiadas e excedían a súa potestade. Senón fosen esas causas, segundo Gondomar (carta a Felipe III, do 18 de febreiro de 1621), Xacobe I non tería problemas en recoñecer a autoridade papal no eido espiritual e eclesiástico.

⁸¹⁵ G. y CI., p. 12. O cobro das multas e das demais penas pecuniarias que se lles impuñan ós recusantes, era moi irregular. Chegando a aplicarse soamente a un de cada cinco recusantes. Malia que hai que ter en conta, como ben di Tobío, o malestar psíquico que suporía estar sempre pendente de que non se lle aplicasen estas leis tan restritivas e outro tipo de abusos. Así, por exemplo, en comarcas onde os católicos eran maioría, non se aplicaban as leis. Sendo, nalgúns lugares, a condición de católico unha marca de distinción.

Este xuramento de fidelidade⁸¹⁶ foi, nun primeiro momento, esixido a todos, menos ós nobres *recusantes*; despois, a partir de 1610, a tódolos *recusantes*, sen distinción. O xuramento xorde pola controversia entre o rei Xacobe e o xesuíta español Francisco Suárez, quen publicou por encargo do Papa Paulo V un libro titulado *Defensio Fidei*. O libro sostíña a tese de que calquera súbdito podía asasinar a un rei e negarlle a obediencia e a fidelidade debida, en caso de que de o monarca ou o príncipe non fosen da relixión romana e non lle recoñecesen a súa obediencia á autoridade papal. O carácter pusilánime de Xacobe I, xunto coa publicación do libro de Suárez en 1613, engadido ó recordo do asasinato do rei francés Henrique IV, faino temer pola súa vida.

Gondomar estaba desgustado, pois o libro de Suárez fora publicado en territorio español (o Papa escolleu a propósito a un español para implicar ós Austrias españois na disputa) e Felipe III non censurara nin para ben nin para mal o contido do mesmo. Chegando a pensar Xacobe I que o rei de España estaba a favor de que se lle quitase a vida e o reino. Gondomar atopábase entre a espada e a parede, xa que toda esta controversia sobre o contido do libro puña en perigo a amizade entre os dous países. Para convencer a Xacobe da boa vontade de Felipe III alegaba que o rei non concordaba con iso; que era cousa de teólogos e que o monarca hispano desexaba que el conservase o seu reino, incluso, chegado o caso, sendo axudado pola espada do rei español⁸¹⁷.

O noso Conde decide enviar unha carta a Felipe III, indicándolle a súa maneira de actuar ante as continuas queixas do rei Xacobe e consciente de que este decidira facer unha protesta formal mediante o embaixador inglés en Madrid. Nesa misiva, o Conde aconséllalle ó monarca español que negase coñecer a fondo o contido do libro de Suárez, que afirmase que iso era cousa de teólogos e, como tal, así o mandarían analizar. Por riba, engádelle que proteste porque en Inglaterra se publicaban moitos libros contra o Papado e a relixión católica; instando o monarca español ó embaixador inglés para que lle transmita ó rei do seu país que este debería cesar a persecución dos católicos ingleses.

A Gondomar molestáballe dabondo que, por un lado, España non se pronunciase sobre a obra do Padre Suárez que tanto prexudicaba ás relacións hispano-inglesas e ós católicos das Illas; e, por outra banda, que os franceses aproveitasen a controversia para furgar nas relacións entre España e Inglaterra. O caso foi que os franceses, tras analizar

⁸¹⁶ G. y CI., pp. 60 e 61. Véxanse estas páxinas onde Tobío reproduce o contido do xuramento.

⁸¹⁷ G. y CI., p. 65.

o libro, decidiron que o seu Parlamento emítase unha condena⁸¹⁸ en contra da obra de Suárez, o que deu lugar á queima pública do libro e ó rexeitamento da doutrina do xesuíta español. Gondomar quéixase amargamente da actitude francesa dicindo que⁸¹⁹: “*Agora ha venido de Francia [...] de donde suelen venir las tormentas, una que da harta ocasión para que se turbe todo*”. Tendo que ver como, pola contra, dende Madrid o libro era aprobado.

Os franceses, a pesar das dobres alianzas matrimoniais que fixeran con España e que en teoría os unía moito ós intereses deste país, aproveitaron maxistralmente a súa baza para tratar de gañarse o apoio de Xacobe I e frustrar a voda anglo-española.

A condena feita da doutrina do libro de Suárez provocou que en Londres se coñecese á doutrina, como doutrina de España, e ó Padre Suárez, como o xigante Golías de España⁸²⁰.

Gondomar so vía unha maneira de resolver o problema que se creara, o cal obrigaba agora a tódolos católicos ingleses a prestar o xuramento de fidelidade, ou a recoñecer que os franceses eran herexes por ter condenado esa doutrina do Papa e deixar entón de prestalo eles (os ingleses). Ante esta diatriba, o Conde facíase unha pregunta⁸²¹: “*¿qué fuerza puede tener contrato que se hace con el cuchillo en la garganta del que le otorga?*”. Para el, o xuramento debía ser nulo dende o comezo, dado que conlevaba unha ameaza aberta. Era, polo tanto, nulo de raíz. E que o único que facía esta absurda promesa, valoración de Gondomar, era agravar as tensións entre o rei Xacobe, o Papa e España, os protestantes e os católicos ingleses.

O xuramento de fidelidade era suficiente para Xacobe á hora de garantir a súa seguridade, e non lle importaba ó monarca que, unha vez prestado este, os *recusantes* acudiran ou non ós ritos protestantes, sen verse perseguidos os que facían tal xuramentación. Así, creou Xacobe I unha fenda dentro dos católicos ingleses. Porque entre eles había sectores fieis ó indicado polo Papa e os xesuítas, e non aceptaban o xuramento. En cambio, outros, que seguían ós representantes do clero secular, acataban este como medida de boa vontade. Este último sector católico, que pode cualificarse de moderado, só quería seguir practicando pacificamente a súa relixión e non loitaban por restaurar o catolicismo en Inglaterra. Con eles, Xacobe I era indulxente, dado que cría

⁸¹⁸ G. y CI., p. 69. Anos máis tarde, os franceses retractaríanse para desgusto de Xacobe.

⁸¹⁹ G. y CI., p. 67.

⁸²⁰ G. y CI., p. 68.

⁸²¹ *Ibidem*.

que así desaparecería o catolicismo inglés co paso do tempo. Non obstante, outra cousa era o sector liderado polos xesuítas. Estes avogaban pola imposición do catolicismo e por conseguir ver de novo unha Inglaterra católica; aínda que para elo fose preciso o uso das armas, coas que derrocarían ó monarca, apoiándose nunha presión interior e exterior de alianzas militares e diplomáticas que lle prestasen axuda; para, deste xeito, e dende a cúspide do poder, que era a monarquía, implantar a relixión católica seguindo o principio *cuius regio eius religio*.

Polo tanto, o grupo dos católicos ingleses, nos tempos en que Gondomar se fai coas rendas da embaixada, non era un grupo homoxéneo como xa vimos, dadas as persecucións ás que se atopaban sometidos. Encontrámonos, pois, fronte a un amplo abano que ía dende os *recusantes* duros e intransixentes ata a periferia dos criptcatólicos, brandos e tolerantes, que estaban dispostos a asumir no externo algunhas cousas da relixión protestante.

Podemos dicir, xa que logo, que os *recusantes* foron amparados polos xesuítas, que como orde case militar sustentaban un concepto de Cruzada contra os problemas sufridos polos católicos ingleses. Crendo que estes debían usar a forza e defenderse perante as persecucións. Inglaterra era para os xesuítas unha terra que tiña que ser reconquistada para a causa católica. Estes xesuítas caracterizábanse por estar sempre activos (moitos deles chegaron a penetrar nos máis variados círculos sociais, incluída a Corte) e en garda, poñendo en xaque moitas veces ós *pursuivants*; escapándose da férrea vixilancia destes, usando disfraces e levando marcas que actuaban de claves de recoñecemento entre eles, que poñían nos cintos e nos chapeus. Se eran detidos, non temían sufrir tortura senón ser encarcerados; dado que dese xeito non podían cumprir a súa misión. Crearon colexios no estranxeiro para os fillos dos emigrados, que facían a función de seminarios de clérigos misioneiros. A dureza empregada nas súas tácticas e a rixidez dos seus principios facía que os xesuítas que actuaban en Inglaterra desprezasen a todos aqueles que discrepasen do seu modo de proceder. Dando isto lugar a inimizades entre o sector de católicos ingleses, tanto entre os laicos como entre os eclesiásticos.

A suposta participación dos xesuítas na Conxuración da Pólvora fixo que Xacobe I lles tivese pánico. Converténdose, xunto cos puritanos e os fumadores, como xa apuntamos, nas súas bestas negras. O rei temía que en calquera momento un xesuíta

puidese atentar contra a súa vida. O mesmo Gondomar⁸²² afirmaba que: “*sufre por ello ir en jubón que es de cota de armas y que, en algunos retratos, le hace aparecer como hinchado*”.

A postura de Gondomar en relación ós xesuítas non era de moito agrado⁸²³. Renegaba desas tácticas de insultos e ameazas contra o rei inglés. Por outro lado, tampouco os xesuítas vían con bos ollos ó Conde, posto que este mantiña unha estreita amizade con Xacobe I; malia que os xesuítas identificaban a súa causa coa de España, os obxectivos perseguidos por ambos bandos non eran sempre coincidentes, cando non contrarios.

A situación conflitiva entre o colectivo dos católicos ingleses alcanzou tal punto que, apenas un ano despois da chegada do noso Conde a Londres, este escribía ó embaixador español en Flandes o que segue⁸²⁴: “*entre los religiosos benitos y de la Compañía de Jesús y demás sacerdotes deste reino hay bandos y oposiciones, cosa bien escandalosa y perjudicial para el fin que los unos y los otros tratan, pero el demonio ha sembrado esta cizaña*”. Entre estes dous sectores producíronse delacións e acusacións mutuas e unha especie de guerra civil. Aínda que cabe mencionar que coa postura moderada o catolicismo tería desaparecido en pouco tempo.

Podemos decatarnos tamén como entre moitos membros da Corte inglesa había bastantes católicos. Os católicos ingleses, aparte da axuda militar teórica e real que prestaban, contribuían con informacións máis ou menos confidenciais e fiables á causa católica da Illa e de España. Estas comunicacións extraoficiais eran feitas, na maioría das ocasións, por membros da Corte inglesa ou por xente que non pertencía a esta, pero que ocupaban postos de grande relevancia. O que provocaba que nalgunha ocasión Gondomar lle afirmase con atrevemento ó propio Xacobe I que tódolos seus *Consejeros*

⁸²² G. y CI., p. 74. Véxase tamén Loomie, *opus cit.*, p. 47. Onde engade Gondomar sobre os temores de Xacobe: “*Y los rezelos ordinarios que este Rey tiene de que le maten son tan grandes que de noche hazen tres camas juntas a la suya a los dos lados y a los pies y quando camina es corriendo con muchos lacayos a los estrivos para que no le lleguen [...]*”.

⁸²³ *Ibidem*. Gondomar tiña moito contacto co cardenal Belarmino, á sazón, xesuíta, que lle agradecía ó noso embaixador todo o que este procuraba facer pola causa católica. En resposta, Gondomar diríalle: “*No me agradezca V.S.I. lo que yo procuro servir aquí a los Padres de la Compañía porque aunque es todo lo que puedo, es mucho menos de lo que debo y deseo*”. Como se ve, Gondomar tiña que manter as apariencias. Porque, en ocasións, tentarán os xesuítas non dar creto ás informacións enviadas por Gondomar, mandando eles os seus propios informes paralelos ó goberno de Madrid que eran opostos ós do embaixador.

⁸²⁴ G. y CI., p. 77.

de Estado eran católicos. Ó que engadía no mesmo sentido en 1618⁸²⁵: “[...] *que sus consejeros de estado y cuantos grandes y chicos había en Inglaterra y el marqués de Buckingham y don Juan Digby [...] o eran católicos ellos o sus mujeres, sus hijos o sus hermanos y parientes*”. Dos que destacaban, sobre todo, o clan dos Howard, na súa meirande parte, criptocatólicos. Igualmente o secretario Cottington, partidario da amizade con España, aseguráballe a Gondomar que, aínda que el non era católico, moitos dos membros do *Consejo Privado* si o eran. Se ben, estas verbas deben precisarse, porque moitas veces as persoas que se confesaban católicos, facíano a xeito de mera representación diante de Gondomar, para tratar de gañarse o favor deste, ou unha pensión (recórdese a opinión que lle merecía o sistema de pensións ó noso embaixador); pese a que moitos xa eran pensionados do goberno español. Malia a existencia deste organigrama de pensionados, as colaboracións máis importantes proviñan de mans de católicos desinteresados, que non se movían por afán de lucro. Sostendo que⁸²⁶: “[...] *aunque allí [en Inglaterra] el dinero no lo aborrece nadie, los principales avisos e inteligencias que yo he tenido han sido de personas que aman mucho el servicio de Dios*”.

Xa foran católicos, xa protestantes, Xacobe I intenta levar un dobre xogo cos seus cortesáns e así conseguir actuar como mediador equilibrando a balanza segundo a súa comenencia. Por un lado, designaba a católicos para postos importantes, o cal lle podía servir como vía de comunicación coas potencias católicas do continente. Polo outro, con estes nomeamentos, estabilizaba así o peso dos puritanos na Corte, moi deostados polo monarca. Dese modo, era quen de amosar o seu papel de xuíz entre ambas faccións.

Non obstante, este conxunto de pensionados, de cortesáns católicos encubertos e outros simpatizantes, como membros da *gentry* e da aristocracia, deron en conformar o que se denominou a *Spanish Faction*⁸²⁷. Contra esta facción pro española, xurdiu un

⁸²⁵ G. y CI., p. 9 e 13. Deixamos aquí tamén boa proba de outras afirmacións de Gondomar que viñan confirmar e complementar o dito, posto aseguraba que: “*casi toda la nobleza de este reino son católicos en su corazón*”. Ou que “*Casi la mayor parte de la nobleza desean poder vivir y morir católicos y se declararán el día que pudiesen hacerlo con toda seguridad*”. Isto díciase en 1620, na súa segunda embaixada.

⁸²⁶ G. y CI., p. 184.

⁸²⁷ G. y CI., p. 185. Di Tobío o seguinte sobre ese grupo: “*Tampoco era, desde luego, un grupo uniforme porque en él entraban sujetos de muy diverso pelaje e intención, desde idealistas hasta oportunistas, unos relativamente firmes y consecuentes, otros, la mayoría, vacilantes y contradictorios que, aunque no regateaban las bellas palabras al embajador de España, jamás estaban dispuestos a correr el menor riesgo que pudiese hacerles perder la gracia del soberano*”.

grupo de oposición capitaneado polo arcebispo de Canterbury, George Abbot. Como non podía ser doutra maneira, o rei actuaba de árbitro entre os dous grupos.

Dentro da *Spanish Faction*, a súa figura máis destacada, pero non a que máis poder e influencia efectiva tiña, era a raíña Ana. Despois dela, podemos ver como se atopaban os membros do denominado clan dos Howard. Estes si que gozaron dun grande influxo e poderío na Corte inglesa durante anos.

En relación á raíña Ana, sabemos que polos parladoiros da Corte circulaba o rumor de que ela estaba morta de amor polos ollos zarcos do embaixador. Como tamén coñecemos do seu desexo por emparentar cos Austrias españois. E dicía ter, por iso, un grande sentimento de amizade cara a España; aínda que como o seu carácter, ó igual que o do seu marido, era moi fluctuante desdiciase constantemente. Estes cambios da raíña non preocupaban en demasía a Gondomar, consciente do pouco peso desta na Corte. Así pois, a actitude cara ó catolicismo de Ana era vacilante. Fora educada no luteranismo, e cando casou non era católica. Parece que a súa conversión tivo lugar na década de 1590, cando, sendo raíña xa de Escocia, reaccionou contra o seco calvinismo do país⁸²⁸. Pese a eses cambios de vontade, a raíña tivo un achegamento ó catolicismo e contactos co Papa, usando para poder aproximarse ó Santo Padre a mediación do noso Conde. Ana quería que dende o Vaticano se lle permitise seguir sendo católica, malia que acudía ás cerimonias protestantes. Para elo, a raíña entregoulle unha carta⁸²⁹ ó Conde destinada ó Papa, que contiña unha lista de catro puntos. Emporiso, o ascenso da raíña na política da Corte era practicamente nulo, o que, xuntado ó seu carácter mudable, daba poucas seguridades sobre a súa valía efectiva como membro da *Spanish Faction*.

En canto ó clan dos Howard⁸³⁰, estes eran criptocatólicos de tradición familiar e tiñan que lidar coa inestabilidade que isto lles provocaba. Véndose obrigados moitas

⁸²⁸ G. y CI., p. 188. Tobío cre que se fixo católica porque ela, como persoa imaxinativa e frívola, non podía soportar o calvinismo imperante en terras escocesas. Gondomar destaca dela que asiste á misa e ós ritos protestantes por disimular e que nunca fala de materias de relixión con Xacobe I, porque así o pactaron nas súas capitulacións matrimoniais.

⁸²⁹ G. y CI., p. 190. Non se sabe cales foron as cuestións planeadas, só se poden deducir polas respostas que é o único que se coñece. As contestacións pódense ver na páxina citada.

⁸³⁰ Carter, Charles H., "Gondomar: Ambassador to James I", *The Historical Journal*, vol. 7, nº 2. 1964, pp. 189-208. Nas páxinas 193-194 dinos o que segue sobre o mencionado clan dos Howard, tamén chamado por Carter, *Howard party* ou pexorativamente *Catholic party*: "It is true that these people were 'pro-Spanish', but in the rather special sense that they favoured an alliance with Spain over the one with France which their Scottish rivals for political influence favoured and over the open (though undeclared) war which the more zealous English Puritans wanted to wage against Spain in the Indies and elsewhere [...] but neither were they a fifth column working for, or even hoping for, another Enterprise of England". Aparte desta clarificadora opinión sobre os Howard, Carter amósanos como estes en certas accións defenderon os intereses do seu goberno, antes que os da súa relixión. Por exemplo, cando

veces a ocultar a súa preferencia pola relixión católica e, así, pola principal potencia defensora desta, que non era outra ca España. Por iso, aínda que pertencían á facción pro española, en numerosas ocasións combateron en causas contra esta. Durante boa parte do reinado de Xacobe I, os Howard foron membros clave do seu goberno. En tempos de Gondomar, o membro máis importante do clan era Northampton que tiña unha grande autoridade no *Consejo Privado*. Ó igual que Suffolk, *camarero mayor* do rei, que levaba boa parte dos asuntos do goberno. Deles dous dicía Gondomar⁸³¹ que: “*han acudido hasta ahora al servicio de V. M. con más voluntad*”.

Durante unha década a dirección do goberno inglés estivo baixo o triunvirato Cecil (partidario da amizade con España e moi amigo do clan dos Howard), Northampton, Suffolk. Moitas veces, e malia que eran criptocatólicos, deberon participar en funcións de castigo contra os demais católicos das Illas, formando parte en ocasións de tribunais represivos contra estes. Case tódolos membros do clan Howard eran pensionados do goberno español, ata que se produciu a súa caída en desgraza. Sendo investigado o conde Suffolk e a súa muller por fraude e corrupción (Northampton morrera ós dez meses de estar Gondomar en Inglaterra por vez primeira, iso si, afirmando no seu testamento a súa fe católica). Despois pasaron a seren substituídos polo futuro favorito real, George de Villiers, o duque de Buckingham, que, pese a que súa ascensión ó poder foi propiciada polo sector anti-español da Corte, capitaneado polo arcebispo de Canterbury⁸³², unha vez se atopou no cumio do poder, secundou e amparou as boas relacións que con España mantiña o rei Xacobe. Ademais, era Buckingham fillo e esposo de católicas, inda que co tempo a súa dona farase protestante por presión real.

Coa suba ó poder de Buckingham, Gondomar tratou de gañarse a súa vontade e amizade, chegando a opinar del⁸³³: “*cierto que le tengo por buen caballero y por más español que de ninguna otra nación*”. Non debía coñecer o noso embaixador aquilo que se comentaba sobre o favorito real de que traizoaba máis ós seus amigos que ós seus

despois da Conxuración da Pólvora Northampton pediu insistentemente a extradición dalgúns católicos ingleses participantes no complot e que se atopaban refuxiados en Flandes.

⁸³¹ G. y CI., p. 196.

⁸³² Carter, *opus cit.*, pp. 191 e 192. Expresa o que segue sobre esta facción anti española: “*Spain and the Roman Church had no more implacable enemies in England, or anywhere, than Archbishop Abbot [...] and their followers in the Privy Council and elsewhere at Court. But these men were in close touch with affairs and know perfectly well what the Spanish themselves recognized clearly: that Spain’s position in Europe was most tenuous, especially in view of the great latent power of France; that she would be doing well just to hold on to her present territorial position; and that thoughts of conquering the World for Spain and the Church were the work of idle dreamers*”.

⁸³³ G. y CI., p. 206.

inimigos. Aínda así consideraba que tiña unha relación afectuosa con el. Non o vía en cambio no aspecto relixioso como un católico seguro. Non obstante, Buckingham dáballe probas da súa hispanofilia, como cando lle desvelou as conversas mantidas por un emisario inglés para casar o príncipe de Gales coa irmá do rei de Francia. Seguramente, foi por este tempo cando Gondomar, confiado na boa disposición de Buckingham, planeou a viaxe do príncipe Carlos e mais aquel a Madrid. Pero trataremos isto con posterioridade.

Por último, podemos dicir da *Spanish Faction* que foi minoritaria, non sempre de confianza e tivo o seu influxo principal co auxe dos Howard, desaparecendo case practicamente coa caída destes.

Entre a multitude católica inglesa, non só atopamos xente que se nega a asistir ás cerimonias protestantes senón que procura acudir ós ritos católicos. Moitos deles, congregábanse para este fin nos cultos que tiñan lugar nas capelas das embaixadas de países católicos. Ditas embaixadas tiñan autorización para celebrar estes ritos. O problema era que a estes cultos acudían, non só persoal da embaixada ou católicos doutros países, senón tamén católicos ingleses. A Xacobe I esta situación non lle parecía moi grave, e facía a vista gorda ante a mesma, dado que se levaba producindo dende a firma das paces de 1604⁸³⁴. Pero a moitos dos membros do sector protestante máis radical non lles gustaba tal situación e decidían, ás veces, facer redadas pola súa conta, detendo ós ingleses que saían de escoitar misa das embaixadas católicas. O que daba lugar a numerosos conflitos diplomáticos entre o goberno inglés e a pertinente delegación diplomática. Porque os criados das embaixadas católicas víanse en ocasións implicados nas desavinzas.

⁸³⁴ G. y CI., pp. 54 e 56. Tras o incidente da Conxuración da Pólvora, o fervor anticatólico apoderouse do país e na capital as actividades dos *pursuivants* multiplicáronse. Non obstante, dona Luísa de Carvajal, da que falaremos un pouco máis adiante, conseguiu convencer ó embaixador español da época para que se seguisen celebrando ritos na embaixada católica, sendo a embaixada de España o único lugar de Londres onde se reservaba o Santo Sacramento. Dende aquel entón, será a embaixada española o principal centro de concorrencia de católicos das Illas da capital inglesa. Aínda que dona Luísa logrará co tempo que as embaixadas de Flandes, Francia e Venecia acaden tamén estes privilexios. Cando Gondomar chega a Londres por primeira vez, a concorrencia dos católicos ingleses á embaixada española seguía sendo masiva. O cal motivou as protestas de Abbot, arcebispo de Canterbury, fronte ó *Consejo Privado* dicindo: “*que era peor permitir eso que volver a la guerra*”. Mentres que no bando contrario encontramos a un Gondomar orgulloso de que a súa capela: “*es la parroquia y la iglesia catedral de Londres*”. Parece ser que a asistencia de católicos foi de tal calibre que o mencionado arcebispo e o Canciller comparaban a asistencia de xente e os ritos da Semana Santa de 1614, como similares ós celebrados en Roma ou Sevilla. Pese a que o verdadeiramente importante non era o número de persoas que se reunisen nesas cerimonias, senón o triunfo diplomático que se conseguiu. Por un lado, prestando apoio espiritual ós católicos ingleses e, por outro, amosando España un gran poderío político, posto que, obviando as queixas, os cultos celebrábanse igualmente.

Aparte de proporcionarlles a asistencia ós cultos católicos celebrados na embaixada española, Gondomar tiña que mediar moitas veces por aqueles católicos ingleses que estaban presos por motivos de relixión. Como cando conseguiu a liberdade de tódolos clérigos presos ó final da súa primeira embaixada, incluído o Padre Baldwin. Ou cando, ó remate da segunda, foron liberados pola súa intercesión uns catro mil católicos que se atopaban en prisión. Da mesma forma, tamén lles prestaba axuda económica a aqueles outros católicos que querían abandonar Inglaterra. Estas contribucións á causa católica eran feitas por Gondomar de maneira directa,⁸³⁵ sen ambaxes, porque sabía que así non espertaba receos en Xacobe I. A non ser que fose algún protestante o que lle solicitase axuda para converterse ó catolicismo, entón si que quería que ninguén soubese da súa mediación. E dicía⁸³⁶: “*no se sepa que yo ni España ha tenido parte en esta resolución*”. Non quería dar motivos para que se producisen roces que puidesen prexudicar as paces, posto que aqueles que se querían converter, eran súbditos reais ingleses.

Falando das actuacións de Gondomar a favor dos católicos ingleses, a súa participación máis sonada en favor destes non foi a prol dun católico das Illas, senón dunha católica española: Dona Luísa de Carvajal. Cando o Conde recala en Inglaterra en 1613, dona Luísa levaba xa oito anos alí. Atopábase en terras inglesas porque quería prestar a súa axuda ós católicos, imbuída polo espírito dos católicos primixenios; estando disposta para elo a sufrir martirio coma eles, se fose preciso. Pero, en realidade, o principal motivo que a impulsara a trasladarse a Inglaterra foi que o seu confesor, un xesuíta inglés, instouna a tentar preservar a fe católica da raíña Ana.

Ó principio, dona Luísa sobrevivía nas Illas a base de esmolos e dos cartos ganados cos seus traballos manuais. Ora ben, non tardou en recibir unha pensión do rei de España, que, en tempos de Gondomar, ascendía a cincocentos reais. As autoridades de Londres estaban moi molestas co labor desenvolto por dona Luísa, pois esta estaba logrando algunhas conversións e mantiña unha estreita relación cos xesuítas, sendo denominada por iso como a *jesuites*.

⁸³⁵ Loomie, *opus cit.*, p. 24-25. Recolle unha carta datada o 10 de decembro de 1613 e dirixida polo Arcipreste de Inglaterra a Gondomar, onde lle comenta a alegría que lle produce a súa chegada e como espera que contribúa de forma sincera á causa católica: “*Accordinly we are very happy indeed that your Excellency has arrived in these parts, since what we have heard of your outstanding devotion encourages our hearts wonderfully to believe that your Worship has both the will and the desire to look upon misfortunes with an honest eye*”.

⁸³⁶ G. y CI., p. 105.

Ós catro ou cinco anos da súa chegada, dona Luísa atopou unha residencia preto da embaixada veneciana. Nesta morada puido levar a cabo as súas tarefas evanxélicas e creou unha pequena comunidade de relixiosas. Ben protexida dos ataques dos ladróns e, sobre todo, dos *pursuivants*. Esa especie de convento estaba formado por cinco relixiosas inglesas e unha superiora.

Ó arcebispo de Canterbuy, o puritano George Abbot, inimigo acérrimo de España e da relixión católica, non lle agradaban, de ningún modo, as actividades de dona Luísa. Abbot propúxose, por iso, que dona Luísa fose axustizada e convenceu ó rei, que por aquel tempo tiña os seus ánimos moi alterados pola publicación do libro de Suárez. Conseguiu Abbot o proposto e dona Luísa foi arrestada en outubro de 1613. Sabedor da nova, rapidamente interveu Gondomar, quen se entrevistou cos membros do *Consejo Privado*. Circunstancia que desencadeará un apaixonante enfrontamento con Abbot: Gondomar quería que dona Luísa lle fose entregada para poder custodiala; mais nada sacou da súa xuntanza cos membros do *Consejo*.

Decidiu, entón, pedir directamente a intercesión real e envioulle unha carta a Xacobe I con tal motivo. Na misiva o noso Conde manifesta que era falsa a acusación que pesaba sobre dona Luísa, que non era certo que ela fundara un mosteiro de monxas en Londres. Alegando que⁸³⁷: “*como si esto se pudiese creer de persona que tiene tan buen juicio como esta señora, ni que se habría de intentar sin mi noticia*”. O embaixador puña o colofón ás súas verbas reclamando a Xacobe I a entrega de dona Luísa co gallo de escoltala el mesmo. Asemade, argumentaba que mentres tal non sucedese, a súa muller dona Constanza faríalle compañía no cárcere e correría a mesma sorte ca dona Luísa.

Xacobe I accede a reunirse con Gondomar para dar contestación á súa epístola. Nesta entrevista, o rei dille que lle concede a liberdade a dona Luísa, supeditada a que esta abandone terras inglesas nun prazo de oito días; entrementres, a dama española quedaba ó seu cargo. Ó día seguinte réunese Gondomar con Cottington, membro do *Consejo Privado*, para comunicarlle que o rei lle dera a orden de que lle fose entregada dona Luísa. Non obstante, aproveitou para reiterarlle a Cottington que as acusacións de proselitismo, axuda ós clérigos católicos e fundación de conventos, non eran certas. E incluso ameazando con marcharse con dona Luísa, non dentro de oito días, senón esa

⁸³⁷ G. y CI., p. 93.

mesma tarde se o *Consejo* así o quería, dado que lle parecía inaceptable que o desterro para dona Luísa estivese fundado en cousas que ela non fixera.

Trala xuntanza de Gondomar con Cottington, dona Luísa é posta en liberdade. Con flexibilidade de acción por parte do *Consejo*, segundo Gondomar⁸³⁸: “*en lo del plazo de envialla, fuese con la comodidad que a mí [Gondomar] me pareciese*”. Aínda que instaba o *Consejo* ó embaixador a que actuase coa maior dilixencia posible. O que conlevaba que dona Luísa non podía saír da embaixada española e continuar o seu labor de evanxelización, e si debía abandonar o país, agora ben, sen unha data fixa.

Cabe mencionar que a actuación que realizou Gondomar⁸³⁹ neste incidente diplomático non obedecía a ningún tipo de instrucións enviadas dende Madrid. Porque o goberno de España xa aconsellara había tempo a volta de dona Luísa. Sabedores como estaban de que as súas andanzas poderían poñer en perigo as paces asinadas en 1604 e a non inxerencia en cuestións relixiosas entre ambos países. Gondomar que ata o de agora actuara de *motu proprio* como acabamos de ver, envía dúas cartas⁸⁴⁰, unha ó rei e outra ó seu valido Lerma, xustificando o seu proceder e pedindo información sobre cal debía ser a continuación a súa postura e, por tanto, a de España no tema de dona Luísa.

Mentres tanto, reúnese con Xacobe I para insistirlle na falsidade das acusacións imputadas a dona Luísa, alegando que foron inventadas polo arcebispo de Canterbury. Pero nesta ocasión, o rei mantívose firme, respostándolle a Gondomar que non só o arcebispo lle falara das accións e do comportamento de dona Luísa; e que estes, atentaban gravemente contra o seu pobo e o seu *Consejo*, aparte de contravir o acordado nas paces sobre a non interferencia nos asuntos relixiosos doutro país. Ademais engade o rei que era consciente de que dona Luísa violara este último punto e que aínda non

⁸³⁸ G. y CI., p. 94.

⁸³⁹ Carter, *opus cit.*, pp. 201-203. Trata o asunto da secuencia de acontecementos transcorridos na intervención de Gondomar no “negocio” de dona Luísa, queixándose das malas interpretacións feitas sobre este asunto por parte de historiadores ingleses, como Gardiner (quen para Carter, non só malinterpreta os documentos existentes sobre o caso, senón que di que Gondomar triunfa plenamente sobre Xacobe I e que isto marcará as súas actuacións fronte ó monarca no futuro) ou Lyon, e incluso, menciona tamén o erro de análise feito tamén por Villa-Urrutia; aludindo Carter que este erro se debe a que Villa-Urrutia plaxiou a Lyon, un historiador inglés. Sobre a vitoria do embaixador español sobre o rei inglés, Carter está de acordo con ela, pero con matices, di que a suposta “dominación” que Gondomar exercía sobre Xacobe I forxouse co paso do tempo e non a raíz da cuestión de dona Luísa. Tamén Tobío en G. y CI., páxinas 98 a 100, recolle esta disparidade de visións dos diferentes historiadores, incluída a do propio Carter, e os triunfos e erros que estes lle atribúen a Gondomar no seu proceder no tema de dona Luisa e se esta maneira de obrar de Gondomar marca ou non un antes e un despois nas súas relacións con Xacobe.

⁸⁴⁰ G. y CI., p. 95. Véxanse as palabras que utiliza Gondomar para xustificar a súa actuación: “*a la reputación de V. M. y de España me pareció conveniente y aun forzoso lo que hice [engadindo non permitir] sacarla de aquí si no fuese... para irme con ella*”.

saíra de Inglaterra. Como vemos, o noso embaixador nada puido facer nesta ocasión ante o monarca inglés, e só lle tocaba agardar.

Xacobe I, sabendo que era difícil obter algunha concesión do Conde no asunto, decidiu que Digby, o seu embaixador en Madrid, fixera chegar o tema a Felipe III. O rei español, unha vez soubo das queixas inglesas sobre dona Luísa, enviou estas ó seu *Consejo*. E, unanimemente, os *consejeros* acordaron que, pese a que o labor de dona Luísa era digna de eloxio, esta debía abandonar terras inglesas camiño a España ou Flandes; ó tempo que apercibían a Gondomar por extralimitarse⁸⁴¹ nas súas funcións, por aquela ameaza de irse con dona Luísa do país.

Con todo, cando estas ordes dadas a Gondomar chegan a Londres, dona Luísa, que por aquel entón xa tiña moitos problemas de saúde, finara. As súas exequias fúnebres foron celebradas con moita pompa, para desgusto do arcebispo Abbot. O corpo de dona Luísa será despois solicitado por Felipe III como reliquia⁸⁴², para o mosteiro da Encarnación de Madrid.

Retomando o tema da asistencia ós católicos ingleses, Gondomar pouco ou nada puido facer a prol do número máis grande que se atopaba en terras inglesas, é dicir, o dos católicos irlandeses. Xa polo 1613, ano en que o conde chega a Inglaterra, un grupo de deputados irlandeses foron a entrevistarse con Xacobe I co propósito de solventar as diferenzas co vicerrei inglés de Irlanda, o cal quería obrigar ós irlandeses a prestar o xuramento de fidelidade. Como este propósito non agradaba moito, o “líder” dos deputados foi detido. Inda que non tardaría moito en ser liberado, deixándoo marchar con toda a comitiva, á que se dirixiu o monarca inglés para indicarlles que lle gustaría que os irlandeses profesasen a súa mesma relixión; pero, dado que non os podía forzar a iso, conformábase con que estes fosen bos e leais súbditos. Estas verbas de Xacobe I deron lugar a unha situación paradoxal: o grupo de deputados irlandeses entenderon que

⁸⁴¹ G. y CI., p. 100. Gondomar comenta a un amigo o que segue sobre a admonestación recibida dende Madrid: “*Paréceme que reventara si dilatara al responder al señor don Juan de Idiáquez a la reprensión que se me da lo que hice en el suceso desta santa señora doña Luisa... es la primera reprensión y cargo que he tenido en mi vida*”.

⁸⁴² Loomie, *opus cit.*, p. 26. Reproduce a carta que lle envía Felipe III a Gondomar onde lle solicita o cadáver de dona Luisa como reliquia. Así mesmo, podemos mencionar o artigo de Fernández de Córdoba y Parrella, Francisco de Paula, “El conde de Gondomar y las reliquias de unos mártires ingleses”, *Museo de Pontevedra*, tomo VI, 1951, pp. 43-53. Neste artigo vese como manda Gondomar procurar os restos mortais do martirizado sacerdote católico Tomás Maxfideo. Esta acción de rescate, por así dicilo, ten lugar pola noite; polo tanto, non unha acción aberta e directa como o propio Gondomar dicía. O Conde garda o corpo do mártir na embaixada española e posteriormente manda que sexa trasladado á súa capela do Palacio de Gondomar onde son soterrados. Cabe dicir que a posesión de reliquias era un costume extendido na época entre os potentados españois.

o rei inglés lles concedera a liberdade de conciencia, o que provocou que cando o vicerrei inglés tivo coñecemento da situación montase en cólera. O rei Xacobe viuse obrigado a aclarar o dito, presionado polo Parlamento de maioría puritana, argumentando que el soamente lles dixerá ós irlandeses que podían continuar sendo católicos no seu interior, porque, no demais, deberían acatar as leis inglesas e asumir o xuramento de fidelidade. Para o cal tería que asinar unha orde co gallo de que así se fixese. Ante situacións como estas, Gondomar só podía comentar⁸⁴³: “*que en lo de Irlanda no... me puedo meter ni hacer más que sentir los trabajos de los católicos*”.

Por aquel entón, Gondomar tiña como única gratificación a de poder mencionar que dende que el se atopaba en Inglaterra ningún católico fora executado por motivos de relixión. O Conde prestaba a súa axuda de forma aberta, sen ambaxes, co que gañou a admiración da raíña Ana e do seu máis acérrimo inimigo en terras inglesas, George Abbot, arcebispo de Canterbury⁸⁴⁴. Ese recto proceder de Gondomar percibiuse no negocio da voda entre o príncipe de Gales e a infanta María. El vía como fundamental a realización do matrimonio para a penetración segura da relixión católica en Inglaterra de novo, cualificando a fazaña como unha das máis importantes que se podían facer en beneficio da Cristiandade.

Aínda que Gondomar amosaba unha grande simpatía pola estoicidade de carácter dos *recusantes* ingleses, en moitas ocasións tiña un concepto non moi alto e considerado dos católicos ingleses en xeral. Podía cualificalos de mornos, esquivos, ilusos, intemperantes e violentos⁸⁴⁵. Xa estaba advertido de que debía andarse con tento, como ben o avisaban as instrucións, e non deixarse influír polas peticións destes, que a miúdo pretendían dirixir a actuación de Gondomar contra o rei inglés, facendo todo o posible mediante avisos e consellos ou directamente, tratando de controlar a súa maneira de conducirse⁸⁴⁶. Pese a isto, o Conde, que tiña que acatar as ordes enviadas

⁸⁴³ G. y CI., p. 35. Véxase tamén Loomie, *opus cit.*, p. 138. Amósanos Loomie unha carta do Arcebispo de Cashel, datada o 31 de maio de 1620, onde este confía que as xestións de Gondomar a favor da unión hispano-inglesa poidan traer a liberdade de conciencia ós católicos irlandeses. Loomie destaca, non obstante, que os contactos de Gondomar co episcopado irlandés eran moi escasos.

⁸⁴⁴ G. y CI., p. 36. Abbot referíase a Gondomar nestes termos: “*aunque había sido el más perjudicial de todos los embajadores para la religión de Inglaterra, procedía con tanta verdad y publicidad que se veía que era hombre de bien y sincero*”.

⁸⁴⁵ G. y CI., p. 28.

⁸⁴⁶ *Ibidem*. Boa proba destas tentativas de entremeterse no labor de Gondomar son as cartas enviadas a España por xesuítas ingleses, entre eles, o Padre Creswell, membro da Compañía de Xesús destacado en España; que se queixaba por carta ó valido Lerma do pouco que facían os embaixadores españois polo catolicismo inglés. Ou cando, nesa mesma carta do Padre Creswell, este insta a Lerma a que se lle envíe a Gondomar como conselleiro Richard Berry, alegando que este era o enlace entre o goberno español e os

dende Madrid, non estaba de acordo coa política española que cría de forma ilusa que as paces por si soas mellorarían paulatinamente a condición dos católicos ingleses.

Ollamos, pois, que Gondomar, home recto e de carácter, non podía aturar verse influenciado nin polos católicos en xeral nin polos xesuítas en particular. Ansiaba evitar así unha especie de diplomacia paralela que podía xurdir se consentía que usasen e mediatizasen a súa persoa. Por elo, aínda que os escoitase, Gondomar sabíase o único responsable da intercesión dos problemas relativos ós católicos ingleses. E malia ser testemuña do maltrato que recibían os seus correligionarios das Illas, el sempre antepuxo os intereses políticos e económicos do seu goberno ós intereses dos católicos ingleses.

Polo que podemos deducir facilmente que a relación entre a Coroa española e os católicos ingleses era unha relación de conveniencia. España utilizaba a estes como un factor de presión política (contra Xacobe I, e unha posible quinta columna, chegado o momento) e de propaganda. Por outro lado, os católicos ingleses tiñan en España un protector que lles daba tranquilidade e lles permitía seguir cos seus labores de proselitismo. Emporiso, cada un pensaba no seu propio proveito. Os españois, cando observaban que os católicos ingleses coa súa actuación podían poñer en perigo as paces, desentendíanse deles, e os católicos ingleses, á súa vez, ameazaban con non colaborar cos españois se as súas peticións non eran atendidas; desafiando incluso con cambiar de valedor e pasarse ó bando francés.

Gondomar tiña por diante unha tarefa bastante difícil. Non só estaba obrigado a lidar cos intereses dos católicos ingleses, senón que debía tratar coa cambiante vontade de Xacobe I cara a estes. Actitude inestable que facía escribir ó propio Gondomar o que segue⁸⁴⁷: *“las cosas de la religión [...] tienen aquí diferentes días: unos veo grandes esperanzas de que esto se ha de mejorar y abiertos para ello muchos caminos, y otros días los veo cerrar y tupir”*.

O noso Conde, tendo en conta os receos que xurdisen cara ós posibles intentos dos católicos ingleses de influír nas súas decisións e aínda que non formulara un sublime concepto de boa parte deles, sempre tentou de prestarlles axuda dende a súa posición de embaixador da maior potencia católica. Usando, por exemplo, a franquía

católicos de Inglaterra. O Conde nunca estimou en demasía ó tal Berry, e ó rematar a súa primeira embaixada mandouno como acompañante ó estranxeiro do Padre Baldwin, que fora liberado por Xacobe I despois dunha petición de Gondomar.

⁸⁴⁷ G. y CI., p. 33.

diplomática para facer chegar ó Arcipreste de Inglaterra (máxima autoridade católica da Illas) os documentos Papais. Apelando nunha ocasión a axuda pecuniaria do Santo Pontífice a aquelas familias que perderan todo por causa das confiscacións; mais o Papa non dará nin un ducado para tal loable fin.

Entrementres, Gondomar informaba ó monarca español que só había uns dous mil sacerdotes en Irlanda e non máis de tres en terras escocesas. Ó tempo que tentaba convencer a Xacobe I de que os católicos eran vasalos leais ó seu monarca, e o día que deixasen de ser perseguidos non se acordarían do rei de España. Nese termo, obtivo como promesa do monarca inglés, ó rematar a súa primeira estancia en Londres, que os *pursuivants* serían abolidos en canto este embarcase cara a España⁸⁴⁸. Estes *pursuivants* eran funcionarios reais (moitos deles puritanos que se excedían no uso das súas funcións, roubando⁸⁴⁹ e vexando ós católicos) que aplicaban as normas penais en nome dos *Consejos* do rei e dos tribunais eclesiásticos⁸⁵⁰. Xacobe I cumpre a súa palabra e o dous de agosto de 1618 Gondomar recibe unha carta do *Canciller* Bacon⁸⁵¹, onde lle comunica que se consumaba o pactado.

Ó contrario do que cabería pensar, ó pouco tempo, pese a que o Fiscal da Coroa⁸⁵² inglesa investigara os abusos cometidos polos *pursuivants*, retórnase á

⁸⁴⁸ Loomie, Albert J., “Bacon and Gondomar: An unknown link in 1618”, *Reinassance Quaterly*, vol. 21, nº 1. 1969, p. 1-10. Na páxina 4, Loomie explica a razón pola cal Xacobe I quería que se concedese a revocación da persecución que sufrían os católicos por parte dos *pursuivants* cando Gondomar se fose porque así: “[...] so that the Catholics will think that it came from this king and not Don Diego”.

⁸⁴⁹ Loomie, Albert J., *Spain and the Jacobean. Catholics Volume II: 1613-1624*, p. 31. Recolle Loomie unhas verbas de Gondomar a Felipe III onde lle relata esa situación de persecución, abusos e indefensión dos católicos ingleses: “The reason is that here the Catholic cannot hold office nor honour nor title nor enter a complaint over injuries befote the court, nor collect his debts, nor participate in any law suit, and a thousand other harassments. Above this therrere is always the fact that should court officers want to visit his house they can do so and take away the property they might find there, and from the entire estate and revenue, whether it be entailed or free, they can take two-thirds for the king and allow only one for the Catholic. If the property is free the two-thirds are confiscated for ever; if they are entailed, for the lifetime of the Catholic”.

⁸⁵⁰ G. y CI., p. 41.

⁸⁵¹ Loomie, Albert J., “Bacon and Gondomar: An unknown link in 1618”, p. 6. Manifesta o autor nesta páxina o que segue sobre a carta enviada por Bacon a Gondomar: “[...] was not merely a declaration that the excesses of the pursuivants were under the royal ban; it was a plegde that a suspension of all their activities toward Catholics was a present in force. It is surely a unique document in that it is a commitment by a Lord Chancellor of England to a foreign ambassador on a question of public order an legal enforcement”. Por outra banda, vemos como na primeira páxina dese interesante artigo, Loomie sorpréndese do lazo que xunguía a Bacon e a Gondomar: “Bacon and Gondomar are two unlikely friends, an eminent Protestant lawyer and philosopher who was never charged with pro-Spanish sympathies, and a Catholic diplomat who was mistrusted for his influence on the king”.

⁸⁵² *Ibidem*, p. 8. Ó igual que Bacon foi o encargado de enviar a carta a Gondomar anunciando a suspensión das actividades dos *pursuivants*, paradoxalmente, tamén foi o encargado de reestablecela, e non só iso, senón de agravar as sancións contra os recusantes: “Bacon warned of royal anxiety over the

situación de persecución, aproveitando que moitos dos sacerdotes foran liberados como proba de amizade de Xacobe I a Gondomar e á Coroa española á conclusión da primeira embaixada deste. Moitos regresaron a Inglaterra e campaban ás súas anchas por Londres impartindo o seu maxisterio. O que deu lugar á restitución da figura dos *pursuivants*, malia ás queixas contra a actitude adoptada polos seus correligionarios de frei Diego de la Fuente⁸⁵³, confesor de Gondomar, que quedara en Londres, e do xefe dos xesuítas ingleses.

Aumentaron, pois, de novo duramente as persecucións. Sobre todo, en Irlanda, onde xa non se falaba de acoso ós católicos, senón de exterminio directamente⁸⁵⁴, dada a dura resistencia dos mesmos. Pero non só se restauraron as medidas de busca e captura, por así chamalas, tamén se impuxeron novas sancións penais. Como unha sanción mensual ó esposo dunha muller católica. Os homes pagarían 20 libras e as mulleres 10. E outras multas pecuniarias para aqueles que se ausentasen os domingos dos cultos protestantes. E por riba, estas sancións tiñan carácter retroactivo, pagando o marido, xa fose católico ou protestante, todo xunto e en función dos anos que a súa muller levaba sendo *recusante*. Esta medida conseguiría arruinar a moitos católicos, non admitíndose como contrapartida que as mulleres puidesen ir ó cárcere en pago da débeda. Aínda que tamén había medidas para os *recusantes* pobres, un pouco máis benignas e axustadas á súa capacidade económica. Estes debían pagar nove peniques por cada domingo que se ausentasen dos ritos protestantes. Este incremento da contía das penas servíalle a Xacobe I para solucionar os seus problemas financeiros, namentres se dilataba ata a extenuación a negociación da voda e a chegada da prometedor dote española que aliviaría as dificultades económicas da monarquía inglesa.

Esta era a situación que se encontraba Gondomar ó seu retorno a Inglaterra en 1620: unha grande persecución ós católicos e un crecemento da facción puritana. Ó

increase of papists. He announced that the king expected to collect by the enforcement of the laws a great sum of money to help him in his needs”.

⁸⁵³ G. y CI., p. 43. La Fuente queixábase que coa restauración da figura dos *pursuivants* a embaixada española estaba constantemente vixiada. Loomie en: “Bacon and Gondomar: An unknown link in 1618”; p. 9. Engade sobre a restitución da figura dos *pursuivants* que: “[...] *James had personally never promised Gondomar before his departure either a repeal or even a suspension of the penal laws, much less any open toleration. Bacon’s letter implied that in an exercise of the royal prerogative the activities of pursuivants would be curtailed and past offenses punished*”.

⁸⁵⁴ Loomie, Albert J., *Spain and the Jacobean Catholics*. Volume II: 1613-1624, p. 127. Ollemos agora o que di o secretario de Gondomar e substituto deste no período dun ano transcorrido entre a primeira e a segunda embaixada de Gondomar, Julián Sánchez de Ulloa, sobre a situación dos católicos irlandeses: “*El estado de los Catholicos Irlandeses no es menos lastimoso [...] tal es la maldad inventada para desaraygarlos y destruirlos a todos*”.

pouco tempo, Gondomar consegue obter promesas reais sobre o freo do acoso ós católicos ingleses, con motivo dos tratos para a voda hispano-inglesa, mentres as cousas semellaban mellorar en Inglaterra e en Escocia, onde el axudaba ós católicos dese país con 1.200 ducados. Non obstante, a situación non melloraba para os católicos irlandeses, considerados como unha forza crucial polo Conde, tanto de presión política como militar se se dese a ocasión.

Por outro lado, tamén nos atopamos co caso contrario: con católicos que puñan o pé en Inglaterra para facerse protestantes. Moitos deles eran eclesiásticos, na súa maior parte, frades. Estes acudían a terras inglesas para liberarse dos votos e demais obrigas que lles impuñan nas súas congregacións. Aparte de asistir co gallo de poder levar unha vida máis alegre, moitos tamén o facían por afán de aventura ou na procura de melloras da situación económica; volvendo a converterse en moitas casos cando fracasaban nas súas aspiracións. Debemos engadir que Gondomar fixo grandes esforzos para conseguir a volta ó rego de moitos destes apóstatas, recibindo por elo, afagos dende Roma. Como, por exemplo, do Cardenal Borja⁸⁵⁵ pola: “*muchu piedad y reliji3n en reducir al gremio de la Iglesia tantas almas perdidas como V.ª S.ª ha ganado*”. O que lle propiciou ó Conde que os puritanos ingleses lle aplicasen o alcume do Puritano Papista⁸⁵⁶.

O caso máis coñecido de todos estes católicos que arribaban a Inglaterra e se convertían foi o dun arcebispo, Marco Antonio de Dominis⁸⁵⁷, arcebispo de Spalato. De Dominis marchou a Inglaterra coa idea de publicar algúns libros que atacasen á fe católica, despois de participar activamente na pugna que mantiña a cidade de Venecia, onde el residía tras o abandono da súa sé episcopal, co Vaticano.

Gondomar é avisado por carta⁸⁵⁸ da chegada deste arcebispo rebelde; aínda que na misiva que recibe dáselle escasos datos sobre a persoa de Dominis, dado que só se

⁸⁵⁵ G. y CI., p. 140.

⁸⁵⁶ Loomie, Albert J., *Spain and the Jacobean Catholics. Volume II: 1613-1624*, p. 108. Véxase nunha carta redactada por Gondomar e dirixida ó cardeal xesuíta Belarmino como, aparte de louvar o labor (supoñemos que máis por mero protocolo que por verdadeira crenza) dos Padres da Compañía, Gondomar vangloríase do termo que contra el se acuñou cando lle escribe unha carta ó cardeal Belarmino relatándolle como Xacobe I lle concedera a liberdade do Padre Baldwin: “*Y porque sabia y tenia buena experiencia de quam Puritano Papista era le [sic.] Conde de Gondomar [...] tendria por mejor presente era la libertad del Padre Balduyno [...]*”.

⁸⁵⁷ Middleton, Thomas, *Una partida de ajedrez*. Traducción, introducción y notas de Ángel Luis Pujante. Universidad de Murcia, Cátedra de Teatro, 1983. Middleton satiriza e caricaturiza a de Dominis nesta peza teatral, ó igual que a Gondomar, facendo que de Dominis como o Bispo Gordo, sexa un ser que só se preocupa por saciar a súa gula e a súa cobiza.

⁸⁵⁸ G. y CI., p. 148. Expresándolle o Cardenal Borja nunha misiva do 28 de xaneiro de 1617 que: “*será de mucha importancia que en ese reino no halle el arzobispo veneciano la acogida que se prometía porque*

fai referencia á súa redonda figura e á súa orixe italiana. Tras esa breve descrición do personaxe, ínstase ó Conde a que o intercepte e o reduza de novo á relixión católica.

A aterraxe en Londres de Dominis foi ben acollida por Xacobe I, que o nomeou deán de Windsor e director do Hospital de Savoy. Aínda así, todo lle parecía pouco ó de Spalato, que solicitaba, en honor ó seu pasado como arcebispo da Igrexa Católica, que se lle concedese outro arcebispado anglicano, concretamente o de York. Petición que o rei Xacobe rexeitou de cheo, ó igual que outras demandas máis que fará o ambicioso de Dominis. A súa presentación en Londres prometía ser moi favorable para a causa protestante, pois este daba sermóns e publicaba libros en contra do catolicismo. Pero, cabe resaltar, que Dominis non era nin moito menos un erudito e caía en constantes contradicións entre uns escritos seus e outros. Estes equívocos, engadidos a unha cobiza que non tiña fin, fixo cada vez máis complicada a súa presenza en Inglaterra⁸⁵⁹.

Coñecedor da súa caída en desgraza na Corte inglesa, o de Spalato empezou a mover ficha, e púxose en contacto cos embaixadores dos países católicos. Sendo o primeiro deles Gondomar. Dominis sabía da morte do Papa Paulo V, que fora un grande inimigo seu, e da subida á cadeira de Pedro de Gregorio XV, amigo do de Spalato dende os seus anos de infancia, e do cal esperaba logo un bo trato. Coa finalidade de retornar ó catolicismo, o de Spalato tivo a enxeñosa idea de comunicarlle por carta este propósito a Xacobe I e de pedirlle licenza para abandonar Inglaterra. Esta forma de actuar do apóstata Dominis sentoulle moi mal ó rei, que non podía aturar a vergoña da volta ó catolicismo dese personaxe, deostado por el, pero pola que Xacobe tanto fixera. Así, o monarca tentou por tódolos medios que o de Spalato rectificase. Para elo, concertoulle entrevistas co arcebispo de Canterbury, co *Canciller*, co Presidente do *Consejo*, co Secretario de Estado e con bispos anglicanos, para ver se así mudaba de novo de opinión e non regresaba ó catolicismo. Gondomar tivo que mediar para que o de Spalato non fose aforcado, para o cal argüü que non era un vasalo inglés. Xa que a postura deste era sumamente feble: se volvía a atacar ó catolicismo, podía ser procesado pola Inquisición, e se atacaba ó protestantismo, podía ser levado ó cadalso.

no dé motivos a otros tales para hacer lo mismo, de que es notable el escándalo que hace a todos los católicos”.

⁸⁵⁹ G. y CI., p. 150. Algunha das súas argumentacións teolóxicas desagradaron moito a Xacobe I. O cal se tiña el mesmo por experto neses temas e publicou varias obras. Sendo chamado por Henrique IV de Francia, o necio máis sabio da Cristiandade, co que Xacobe I quería expulsar a de Dominis como fora do seu reino.

Finalmente, Xacobe I deulle vinte días de prazo para saír de Inglaterra. Cousa que fixo rapidamente o de Spalato. Gregorio XV, o seu valedor, outorgoulle o seu perdón e reintegrouno na fe católica. Mais non terá moita sorte de Dominis, porque dito valedor morrerá ó pouco tempo e atoparase só outra vez. Entón o de Spalato buscará a protección española por medio de Gondomar, pero non a conseguirá. E rematará o seus días na cadea, condenado de forma póstuma como herexe, sendo queimados o seu corpo e mais os seus escritos. Vese que Roma non pagaba traidores.

Xa vimos como os católicos ingleses constituían unha potencial quinta columna. Por iso, moitos deles, xa fosen por motivos económicos, por afán de aventura ou por verdadeiras crenzas relixiosas, alistábanse para servir no exército do Arquiduque de Flandes, como se pactara nas paces de 1604. Ora ben, esta situación mudaría a raíz da Conxuración da Pólvora, facendo que todos aqueles que se enrolasen para servir a un soberano estranxeiro tivesen que confirmar primeiro o xuramento de fidelidade. Iso, e a negativa por parte das autoridades de Bruxelas a entregar o Padre Baldwin, acusado como xa sabemos de ser un dos instigadores da Conxura da Pólvora, fixo que Xacobe I prohibise os recrutamentos. Sendo reiniciados anos máis tarde ó rematar a tregua con Holanda en 1621. Gondomar intercederá a favor de que se puidesen facer novamente levas de estranxeiros. Para elo instou ó rei Xacobe I, aproveitando a morte de Felipe III e a subida ó trono de Felipe IV, a que en sinal de amizade o novo rei español permitise outra vez os recrutamentos. Liberando para elo ós voluntarios que se presentasen da esixencia de cumprir co xuramento de fidelidade.

Ó reinicio das levas contribuíu decisivamente tamén a petición de Isabel Clara Eugenia⁸⁶⁰ a Xacobe I para formar un terzo de infantaría con escoceses e ingleses, co obxecto de combater contra os rebeldes holandeses —pois a tregua con eles expirara—, que sería chamado Gran Bretaña. Contando Isabel Clara Eugenia coa axuda de Gondomar, o cal lle proporcionou unha lista cos nomes dos candidatos para oficiais, onde se especificaba dende a súa relixión ata a súa situación económica, familiar e a experiencia militar que tiñan.

Sumado a todo o anterior vemos como o grande número de actividades nas que se involucrou Gondomar en defensa da fe católica e de intercesións e intervencións nas que obrou a prol dos seus correligionarios católicos das Illas calará na máis alta

⁸⁶⁰ G. y CI., p. 165. Nunha carta do 2 de febreiro de 1622 Isabel Clara Eugenia informa deste propósito a Gondomar. Por tanto, comunícalle as súas intencións antes de dirixirse a Xacobe I.

instancia do catolicismo de aquel entón, Paulo V⁸⁶¹, quen dirá sobre a súa xestión a favor dos católicos ingleses: “[...] *que las acciones de don Diego Sarmiento de Acuña merecían ser escritas en las historias con letras de oro*”.

7.3.2. A confesión de Gondomar: Diego Sarmiento de Acuña erasmista?

Se no epígrafe anterior falábamos da intervención de Gondomar nos asuntos dos católicos ingleses, neste pretendemos amosar de que maneira vivía a súa propia relixiosidade. Con este fin, seguiremos de novo ó noso cicerone particular, que non é outro ca Lois Tobío⁸⁶²; co obxecto de comprobar se realmente, como cre e afirma o propio Tobío, Gondomar era un erasmista.

Segundo Tobío, na época que lle tocou vivir a Gondomar, é dicir, nos últimos trinta anos do século XVI e no primeiro terzo do século XVII, xa pasara o tempo do movemento erasmista. Aínda que, como apunta o de Viveiro, perduraba unha resonancia deste⁸⁶³: “[...] *nunha seleita minoría, arelante dunha relixiosidá interior, espritoal, ilustrada, por oposición á relixión esterna, ritualista, burocratizada e calcificada de maioría. I ese recendo erasmista, ese anceio dunha relixiosidá fonda i enxebre (que, baixo dunha ou doutra forma, ha persistir dende entón en España máis feble ou máis nidio, segundo os tempos), percébase tamén en don Diego Sarmiento de Acuña*”.

Tobío asenta os seus argumentos sobre o erasmismo de Gondomar. Argumentos controvertidos na modesta opinión de quen lles está a falar, pero cabe resaltar que son novidosos, posto que foron esgrimidos por Tobío e recentemente por Fernando Bartolomé Benito no ano 2005. O cal, practicamente, fai un resumo do artigo de Tobío (*Erasmismo*) e está de acordo co postulado por este; inda que fala non de erasmismo, senón de tardoerasmismo, sen facer crítica nin a favor nin en contra do exposto polo viveirense.

Como dicíamos, Tobío ampárase en primeiro lugar, para falar do erasmismo de Gondomar, na súa grande paixón: os libros⁸⁶⁴. O seu grande afán por ler e coleccionar

⁸⁶¹ G. y CI., p. 128.

⁸⁶² Lois Tobío, “O erasmismo de Gondomar”, *Grial*, nº 28, 1970, pp. 129-159. Dende este momento, referirémonos a esta obra como *Erasmismo*.

⁸⁶³ *Erasmismo*, p. 129.

⁸⁶⁴ Bataillon, Marcel, *Erasmus y el erasmismo*. Barcelona, Editorial Crítica, 1978, p. 159. Posiblemente, Tobío se ampara no “descubrimento” de Bataillon de volumes de obras prohibidas de Erasmo na biblioteca do Conde de Gondomar. Cousa que o propio Bataillon define como: “[...] *un caso privilegiado*

todo tipo de libros, xa foran en español, latín, grego ou linguas romances europeas. Así, realiza Tobío un inventario dos libros de Erasmo e de erasmistas españois⁸⁶⁵ que estaban en poder de Gondomar. Boa parte deles encóntrase na biblioteca da *Casa del Sol* en Valladolid; e uns poucos, na vila de Gondomar e na casa madrileña do Conde. Case que a totalidade dos libros de Erasmo ou dos seus seguidores que Gondomar posuía estaban prohibidos e sometidos a expurgo. Estas obras eran consideradas heréticas dende os índices elaborados por Válde⁸⁶⁶ en 1559 e por Quiroga en 1583. Gondomar era sabedor desta situación e aturaba as queixas de dona Constanza⁸⁶⁷, a súa muller, que tanto se preocupaba de aconsellalo sobre tódalas facetas da súa vida. Ou tamén tiña que ver como o seu bibliotecario, Esteban Eussem, lle recomendaba separar os libros erasmistas e mais os calvinistas que posuía dos libros católicos e realizar unha listaxe dos vetados que había na súa biblioteca persoal.

Gran parte das obras prohibidas de Gondomar foron conseguidas en Inglaterra durante as súas dúas embaixadas. De feito, estas obras entran en terras españolas ilegalmente, salvando os controis da Santa Inquisición, que tiña ordes para⁸⁶⁸: “[...] *que se chegaban a España os libros, papés, estampas e relacións mercadas polo Conde de Gondomar en Londres e noutros puntos do estranxeiro, se mandasen á corte pra seren eisaminados por persoas competentes*”. Mais os controis inquisitoriais non debían ser moi exhaustivos, posto que moitos libros condenados á queima atopábanse na librería

o extremo. Pero incita a pensar que aficionados o humanistas menos notorios conservaban algunas obras prohibidas en un rincón de su pequeña ‘librería’”.

⁸⁶⁵ *Erasmismo*, pp. 130-132 e 134. Dinos Tobío que estes libros atopábanse baixo a rúbrica: “*Libros de retórica y de la elocuencia latina*”. Esta sinatura era utilizada, segundo nos relata Tobío, como representación de que estes libros eran tidos pola súa finalidade retórica, non polo seu contido relixioso. Debe terse en conta que a maior parte deles eran libros prohibidos.

⁸⁶⁶ Gonzalo Sánchez-Molero, José Luis, “El erasmismo en España: la utopía de una Edad de Oro”, *Erasmo en España: la recepción del humanismo en el primer Renacimiento español*. Madrid, SEACEX, 2002, pp.108-109. Dinos Sánchez Molero que, aparte da represión inquisitorial, moitos autores ocultaron a procedencia das súas ideas erasmianas na súas citas. Non obstante, Sánchez Molero tamén menciona que, máis alá da persecución por parte do Santo Oficio, nesa época non se acostumaba facer referencias bibliográficas a autores modernos, e moitos textos destes eran troceados ou copiados, ignorándose a propósito a súa procedencia. Xunto a este factor, debe engadirse que a obra de Erasmo perdera actualidade. Por outra banda, continúa a comentarnos Molero como o propio inquisidor Fernando de Válde, que lle deu o seu nome ó índice de 1559, tiña libros de Erasmo na súa biblioteca. E que en memorias e informes sobre os libros prohibidos, como o feito por Francisco Sancho, catedrático de teoloxía en Salamanca se dicía: “*quitados los pocos errores que tienen, son tenidos por libros provechosos y curiosos. Y por eso son deseados de muchos, y quieren saber si se les podrán permitir quitados los dichos errores*”.

⁸⁶⁷ *Erasmismo*, p. 132. Dona Constanza é consciente de que Gondomar ten libros perseguidos pola Inquisición e trata de que o seu marido se desfaga deles. Neste caso, Tobío fala que dona Constanza ve que o seu marido ten entre as súas obras o *Abecedario de Osuna*, obra obxecto de expurgo e insta a este a que a rexeite con estas verbas: “*que no hay que tener donaire desto porque hay descomunió*”.

⁸⁶⁸ *Erasmismo*, p. 133.

de Gondomar. O cal non só os colleccionaba senón que solicitou unha licenza papal para poder lellos⁸⁶⁹.

Grazas a esta posesión e lectura de obras de Erasmo e de erasmistas por parte do Conde, asistimos á súa identificación, feita por Tobío, como membro da corrente erasmista. Pois nela vese reflectido⁸⁷⁰: “*Porque era un home esencialmente comprensivo, por intelixente, aberto, afouto de saber e de se informar sen valados nin pexas, humán e cunha boa dose de escepticismo e humorismo, coma bon galego*”.

Contra este primeiro argumento de Tobío, podemos sinalar seguindo a percepción de Marcel Bataillon⁸⁷¹ sobre a figura de Erasmo: “[...] *sin duda nadie representa tan evidente e intensamente como él la propagación multiplicada del pensamiento por el libro impreso*”. Daquela, vemos como a un bibliófilo da talla de Gondomar é normal que lle interesase coñecer as obras de Erasmo. O catálogo das obras de Erasmo que aquel posúe, e que Tobío recolle, data de 1623. Daquela, non colleccionaba eses libros dende un primeiro instante, senón que se fixo con eles durante as súas embaixadas. Como non ía aproveitar un grande colleccionista de libros como Gondomar a oportunidade de adquirir obras que en España non tiña ó seu alcance? A el que era un extraordinario latinista⁸⁷², e de formación humanística, suporemos que os manuais escritos en latín⁸⁷³ por Erasmo nesa lingua e cheos de elocuencia lle agradarían. Xente acostuada a tratar con libeiros, como era o seu caso, tiñan que acabar descubriendo, cando menos, algúns títulos de interese para el, foran cales fosen os seus obxectivos e bagaxes. Non lle interesaría a Gondomar como bibliófilo, ter a colección enteira duns libros que estaban prohibidos? Canta xente podía gozar aquel inmenso privilexio por aquel entón?

⁸⁶⁹ *Erasmismo*, pp. 134-136. Gondomar pídelle ó Papa un permiso para poder ler libros prohibidos, tanto de estado como de relixión. Tras moito insistir, pois a licenza foille denegada nun primeiro intre, recibe autorización, pero baixo a condición que só os podía ler mentres se atopase en Inglaterra e coa prohibición de sacalo do país. Deseguido, nos decatamos de que Gondomar non cumpriu o imposto.

⁸⁷⁰ *Erasmismo*, p. 136.

⁸⁷¹ Bataillon, *opus cit.*, p. 16.

⁸⁷² Pérez Bustamante, Ciriaco, *El conde de Gondomar y su intervención en el proceso prisión y muerte de Sir Walter Raleigh*, p. XVII e Castroviejo e Fernández de Córdoba, *El conde de Gondomar: una azor entre ocasos*, p. 70. Gondomar, coñecedor perfectamente do latín, falaba mal moitas veces a propósito esta lingua diante do pedante Xacobe I, do cal din estes autores que gustaba de falar en dito idioma ós embaixadores, e gozaba moito se os pillaba nalgún erro.

⁸⁷³ Rico, Francisco, *El sueño del humanismo: De Petrarca a Erasmo*. Madrid, Alianza Universidad, 1993, p. 112. Para Rico, Erasmo foi cos seus manuais o mestre de latín de toda Europa.

Ademais, como ben sinala Bataillon⁸⁷⁴: *“En síntesis, el problema [...] es saber si el legado de Erasmo en España podría estribar no sólo en una cierta actitud religiosa y moral, sino también en sugerencias literariamente fecundas de la única estructura literaria memorable que Erasmo creó, creación a la que en resumidas cuentas debe su inmortalidad de escritor”*.

Non tería Gondomar por ese motivo, e non por outros ocultos e máis propios de cábalas, os libros de Erasmo? Seguindo novamente a Bataillon⁸⁷⁵: *“La biblioteca del conde de Gondomar [...] poseía las obras completas de Erasmo. Gondomar había sido embajador en Inglaterra. ¿Quién sabe lo que poseería de Erasmo en su biblioteca el duque de Sessa, hijo de un embajador de España en la Santa Sede, que había respirado en Italia un ambiente menos timorato que el del Madrid de Felipe III?”*

Ler ou, mellor dito, posuír os libros dun certo autor non significa que un se identifique con eles, que os siga ou lle sirvan de guía: Erasmo foi célebre como teólogo; Gondomar era un home de estado, aborrecía das discusións teolóxicas⁸⁷⁶.

Outro punto da corrente erasmista co que coincide Gondomar, segundo Tobío, é no pacifismo. Erasmo era un pacifista; propugnaba por un entendemento nese tempo de continuas loitas relixiosas entre reformadores e contrarreformadores, condenando a guerra e a cruzada contra os infieis. Tobío asegura que estas ideas pacifistas concordan moi ben cun espírito conciliador como o de Gondomar. Para elo, xustifica o de Viveiro o exercicio das armas por parte do Conde, que como xa sabemos defendeu a súa terra galega contra o acoso de Drake, con estas verbas⁸⁷⁷: *“el guerrear hoy de los hombres no se reduce a la fuerza natural como los toros ni aun a batallas, sino a disminuir o aumentar amigos y comercios..., pues lo que se puede hacer con arte y consejo es lo mejor y en lo que interviene la fuerza siempre hay riesgo y ventura en el suceso y la conservación”*.

Arreo esgrimía Tobío que o pacifismo de Gondomar era un pacifismo con matices, pragmático e afastado dunha concepción pacifista sen vacilación. Coida que

⁸⁷⁴ Bataillon, *opus cit.*, p. 328.

⁸⁷⁵ Bataillon, *opus cit.*, p. 345.

⁸⁷⁶ Sánchez-Molero, *opus cit.*, p.100. O autor recolle as verbas de Juan López de Vergara, quen gozou do privilexio de coñecer a Erasmo en vida e di sobre a obra deste a un amigo en 1521: *“Para los libreros no hay señuelo más seguro para la caza de compradores que la de poner en cabeza de las ediciones el nombre de Erasmo con el título de examinador, revisor, comentarista. Y no hay libro tan apreciado y por contraste tan desestimado y vil que no sea avalado o recomendado por la autoridad y la majestad del lema de Erasmo. Y por no mentar más una tras otra todas las singularidades, Erasmo, créeme, preside y reina en la liza de los doctos y de los indoctos”*.

⁸⁷⁷ *Erasmismo*, p. 138.

baixo esa capa de político e diplomático, que o obrigaba a pugar por unha boa paz, por unha paz realmente equitativa entre españois e ingleses, se agochaba⁸⁷⁸: “[...] *un grande, sinceiro amor á paz, que se esbesulla en moitos feitos da súa vida privada* [...]”.

Fronte a este razoamento de Tobío, podemos engadir o que segue: Erasmo era un pacifista antimilitarista que rexeitaba todo tipo de cruzadas; desexaba que se producise un diálogo entre católicos e protestantes, e incluso con outras confesións⁸⁷⁹. Para el as guerras máis escandalosas eran as que se producían entre cristiáns.

No caso de Gondomar o seu particular pacifismo levouno a preparar, chegado o caso, un plan para invadir Inglaterra. Prefería en moitos casos tomar as armas que unha mala paz. Non tivo unha postura conciliadora no caso de dona Luísa. E intentou unha alianza cos ingleses para loitar contra a piratería holandesa e contra a turca.

Outros dos ideais erasmistas cos que Tobío identifica a Gondomar era o do internacionalismo. Erasmo quería recuperar aquela concepción da *Communitas Christiana* desfragmentada a raíz das teses luteranas e pola aparición dos estados nacionais. Dese xeito, o erasmismo optaba por unha liberdade intelectual amparada na comprensión e na tolerancia, que procuraba unha comunicación entre os distintos países europeos, utilizando para elo o vehículo da cultura.

Para Tobío, un deses homes era Gondomar, o cal amosaba unha curiosidade⁸⁸⁰: “[...] *polas terras de fora, coma o amosan os moitos libros que tiña de historias, xeografía, viaxes e literatura estranxeira* [...] *Confesando o propio Gondomar que unha das cousas que máis o animou a acepta-lo posto de embaixador foi porque así podía ver outros mundos fóra de España*”.

Perante esa identificación co internacionalismo da que fai partícipe Tobío a Gondomar, podemos dicir:

Cabe recordar as numerosas reticencias que tivo á hora de aceptar, non só este cargo en Londres. Que non quería regresar a Inglaterra, que puxo numerosas escusas para abandonar a súa función. Que cando se lle ofreceu o goberno de Filipinas ou a asistencia en Sevilla, porta para maiores postos nas Indias, non os aceptou. Que sempre

⁸⁷⁸ *Ibidem*.

⁸⁷⁹ Bataillon, *opus cit.*, p. 59. Erasmo considera que non debía guerrearse contra o Imperio Turco. Para el se o cristianismo tiña que triunfar, non debía ser por medio das armas. “*La verdadera victoria sobre los turcos no es matarlos, sino hacerlos cristianos*”.

⁸⁸⁰ *Erasmismo*, p. 139.

quixo posuír un cargo de importancia en España. Unha función recoñecida na Corte de Madrid, xa que naceu máis para ser un estadista ou un político que un diplomático. De non ser porque o encontrou todo sempre en contra, os feitos non terían acontecido dese modo. Non se tería quedado Gondomar en España?

Bataillon⁸⁸¹ recoñece a Erasmo como un *intelectual independiente*, por encima das nacións. Gondomar era un diplomático sometido ás instrucións e ordes que viñan dende o goberno de Madrid. Aínda que tiña unha certa liberdade de actos, sabía perfectamente cales eran os seus cometidos.

Erasmo quería ser un cidadán do mundo, non fixaba límites á súa patria. Gondomar era un patriota acérrimo, que amaba profundamente a Galicia e a España. E foi un coñecedor da realidade europea por circunstancias da súa vida profesional.

Cando se fala de erasmismo, hai que valorar que nos referimos non a un movemento homoxéneo; antes ben, o fenómeno erasmista presenta características diferenciadas segundo os países⁸⁸². Por outra parte, e tomando as verbas de Francisco Rico⁸⁸³, debemos ter presente que: “*Quien examina su pensamiento y rastrea las huellas que dejó, pocas veces puede decir ‘la idea es de Erasmo’, sin precisar en seguida pero ya Orígenes (o San Jerónimo o Tomás de Aquino o Lorenzo Valla) había escrito otro tanto... y sin añadir todavía: ‘no obstante, en ese momento, en ese autor, la idea es de Erasmo, la impone Erasmo’*”.

Deixando isto aparte, Tobío cre que a crítica social e política erasmista se reflicte en Gondomar; e que este pasaría a integrar esa citada liña de crítica socio-política. Ampara Tobío a súa idea, sobre todo, na carta enviada por Gondomar a Felipe III o xoves santo de 1619 (vexase anexo), onde fai un repaso atinado de tódolos males da monarquía.

Fronte a isto, podemos destacar que Gondomar como bo humanista ou estadista, non podía deixar pasar por alto a situación de esgotamento crónico que estaba atravesando o seu país⁸⁸⁴. Un home que se atreve a dicir tales verdades sen tapullos a

⁸⁸¹ Bataillon, *opus cit.*, p. 19. Tamén Buke, Peter, “El erasmismo en el contexto europeo”, *Erasmo en España: la recepción del humanismo en el primer Renacimiento español*. Madrid, SEACEX, 2002, p. 50. Dinos Burke que Erasmo prefería a difusión xeográfica das súas ideas antes ca unha difusión social. Chegando a declarar o mesmo Erasmo: “*No haré erasmistas*”.

⁸⁸² Bataillon, *opus cit.*, p. 148.

⁸⁸³ Rico, *opus cit.*, p. 107.

⁸⁸⁴ Rico, *opus cit.*, p. 105. Di Rico sobre o espírito humanista: “*La causa de las letras se fundió mil veces con la toma de partido ante los acontecimientos que estaban transformando el continente, encauzó la conciencia de la crisis, la respuesta a los conflictos, los deseos de reforma*”.

Felipe III, non se atrevería se fose erasmista a falar nas súas cartas privadas á xente do seu núcleo máis próximo sobre se estaba de acordo con estas doutrinas ou non? As críticas que fai na carta de xoves santo, onde se refire ó estamento eclesiástico, están relacionadas coa situación económica e política de España. Se pensa Tobío que ditos reproches son froito dun pensamento de raíz erasmista, cremos que se equivoca de cheo, ó utilizar a escusa (tal e como veremos cando identifique a relixiosidade de Gondomar como erasmista) de que este moitas veces pon por riba os intereses do estado ós da relixión. Atopariámonos máis ben diante dunha proba de maquiavelismo ateísta que de erasmismo. Pero tamén, aparte de criticar o estamento clerical, Gondomar critica o escurantismo propio deses frades escolásticos, que se cren en posesión do saber universal, que non aportan máis que gastos a España. Aínda que el mesmo fai autocrítica ó referirse ó grande número de persoas que formaban a administración. En fin, eran xuízos feitos por un estadista frustrado, que se atopaba exercendo funcións diplomáticas e non de mando; un home que ollaba como España perdera o seu poderío de antano; que debía modernizarse; avanzar como os demais países poderosos europeos. Non porque quixera atacar a relixión, só atacaba a corrupción no sistema.

Tobío usa tamén como argumentos a prol do erasmismo de Gondomar o que este non dispoña unha actitude crítica cara ós protestantes. Engadía que se fixera amigo deles; cos que se volvera tolerante e conciliador, chegando a gañar unha boa amizade con Xacobe I, Digby e outros cortesáns ingleses. Algo que obedecía ó seu apego erasmista. Máis adiante argumenta Tobío que as celebracións relixiosas realizadas por Gondomar na capela da embaixada só teñen o propósito de manter as aparencias. Porque segundo o viveirense⁸⁸⁵: “*Gondomar, con cautela galega, sabía que tiña que andar con tento naquela España de delacións e receios en que calquera denuncia segreda podía traquerlle un disgusto ca Santa Inquisición, e máis por vivir antre herexes e tratando con eles arreo*”. En canto ás prácticas relixiosas, Tobío relata a idea de que Gondomar voltara de Inglaterra sendo “outro home⁸⁸⁶”. Con todo, tamén afirma

⁸⁸⁵ *Erasmismo*, p. 145.

⁸⁸⁶ Hume, Martin, “Un gran diplomático español: El conde de Gondomar en Inglaterra”, *Españoles e ingleses en el siglo XVI*. Madrid, 1903, pp. 285-286. Recolle Hume a relación que da súa primeira embaixada en Londres lle fixo Gondomar a Felipe III á súa volta a España en 1618. Sobre a cuestión relixiosa di Gondomar o que segue: “*Si de alguna manera podemos continuar las diferencias en su Iglesia y levantar el recelo entre sus predicadores y los abogados, que son los hombres de más poder en el reino, nosotros ganaremos el beneficio de ello y nos dará buena ocasión de intervenir*”. Non é esta unha postura conciliadora e moi erasmista que se diga.

o seguinte⁸⁸⁷: “Non é doado dexergar cal sería o verdadeiro pensamento relixioso de Gondomar, remanecido do seu xeito de ser, e das súas leituras e das estadas no estranxeiro que, *asegún el mesmo confesa, abríronlle os ollos e fixeron del ‘outro home’*”.

E engade así mesmo⁸⁸⁸:

“E aunque non dexergamos nel indicio ningún de heterodoxia, compre lembrar, que, daquela, a fronteira antre ortodosia i heterodosia era aínda unha miga fluida e vacilante –coma o amosa os cambiantes criterios, no espacio e no tempo, dos espurgatorios– e non había, en realidá, máis criterio seguro da catolicidá que o material da obediencia ó Papa. As circunsntancias da época obrigaban a encobrir o propio pensamento si había medo de que o tivesen por herético, temerario ou sospeitoso, ou suceptible de interpretación perigosa”.

Recalcando por riba Tobío que nada se sabe⁸⁸⁹, en realidade, sobre se Gondomar practicaba ou cumpría preceptos erasmistas, como a preferencia pola oración mental; se criticaba certas cerimoniais por ser pouco cristiás; ou se cría en que só as boas obras feitas sen intención eran válidas. Para, deseguido, xustificarnos as tendencias erasmistas de Gondomar, aludindo á súa dobre personalidade⁸⁹⁰:

“Pois si dunha banda se nos aparece coma un home aitivo, dunha tremenda aitividá que se sobrepuña ás mágoas e doenzas, coma un home político cun senso agudo das súas responsabilidás, por outra banda toda a súa vida andaré a arelar o retiro do sabio, alonxado dos bruidos do mundo, a solas ca natureza e os seus libros e os seus pensamentos [...] Neste home interior, había, seguramente, unha relixiosidá de recendo erasmista, fonda, enxebre, limpa”.

Como colofón de todo o argumentado polo viveirense podemos sumar esa afección de Gondomar a contar anécdotas, quizais relacionada coa moda xurdida da literatura de apotegmas que a Erasmo tanto lle praciá. Non descartando Tobío que nisto influirá máis que nada a súa condición de galego, e, se cadra, sexa unha mera coincidencia coas correntes erasmistas.

Ante estes últimos xuízos emitidos por Tobío, somos quen de formular a nosa propia opinión.

En relación á tolerancia cara ós protestantes e á amizade que tivo con varios deles, resulta certo que en moitos casos atopámonos con afinidades e afeccións comúns, como a que tiña Gondomar con Xacobe I, pois ambos gustaban da caza e da natureza;

⁸⁸⁷ *Erasmismo*, p. 151.

⁸⁸⁸ *Ibidem*.

⁸⁸⁹ *Erasmismo*, p. 152.

⁸⁹⁰ *Erasmismo*, p. 153-154.

ou a estreita relación que mantivo con Digby, dende os tempos do *corredorcillo de la jaula*. Pero non se debe esquecer que era parte das instrucións recibidas para penetrar no estado de cousas do rei e do reino. Que tanto Gondomar como Digby usaban pensionados para obter informacións confidenciais; que se coincidían en moitos asuntos de estado, noutros tiñan roces. Ben sabía o Conde que se movía nun terreo de herexes e que non se podía fiar moitas veces do rei Xacobe, ou do propio Digby, que, como veremos en páxinas posteriores, chegará a botarlle a culpa do fracasado intento da voda⁸⁹¹ hispano-inglesa, pese á boa amizade que nun principio os parecía unir.

No que atinxe ás prácticas e cerimoniais relixiosas debemos puntualizar, en primeiro lugar, un aspecto no que cremos que Tobío está errado. Este parece dar a entender que o erasmismo era unha desviación da ortodoxia. Malia iso, sabemos que Erasmo era tachado de herexe polos papistas e polos protestantes, pero el nunca quixo romper con Roma nin coa ortodoxia romana⁸⁹². E Tobío, erroneamente, considera a Erasmo como heterodoxo, se cadra no seu antiodogmatismo. Non obstante, a pretensión do de Rotterdam foi manterse fiel ó catolicismo romano, a pesar dos ataques que sufriu por parte deste e mais dos protestantes. Daquela, foron estes ataques, e non o pensamento de Erasmo, o que o facía heterodoxo na súa doutrina. Polo tanto, aínda que Tobío non o vexa desta maneira, a ortodoxia de Gondomar e a súa fidelidade á Igrexa Católica, casaría perfectamente coa “ortodoxia matizada” de Erasmo.

Agregar en canto a Erasmo que este desvaloriza as cerimoniais relixiosas⁸⁹³, as peregrinacións, a veneración ás reliquias, o ritualismo das observancias monásticas.

⁸⁹¹ Durán Lóriga, *opus cit.*, pp. 138-140. Comentar ó caso da malfadado asunto da voda e relacionado coa suposta actitude erasmista de Gondomar, como o Conde pediu para levar a bo porto o negocio do casamento a intercesión da monxa clarisa Luisa de la Asunción, quen tiña fama polas súas virtudes místicas e milagreiras. Manifestando Durán Lóriga que nesta ocasión a relixiosidade de Gondomar fora máis castiza que eramista.

⁸⁹² Bataillon, *opus cit.* p. 144. Dinos o autor: “[...] sí debemos recordar un rasgo de Erasmo que fue determinante para el desarrollo de este ‘erasmismo’ que tratamos de definir o de delimitar históricamente: quería ser ortodoxo; se negó enérgicamente a dejarse tratar de hereje”. Véxase tamén a páxina 150, onde Bataillon nos conta como Erasmo quixo ser tratado como un fillo ortodoxo da Igrexa e procurou a protección das máis altas instancias desta. Ou tamén Burke, Peter: “El erasmismo en el contexto europeo”, *Erasmo en España: la recepción del humanismo en el primer Renacimiento español*, p. 55. Expresa Burke sobre Erasmo: “[...] su pensamiento teológico siempre fue lo suficientemente ortodoxo como para que conservase seguidores católicos”.

⁸⁹³ Egido, Teófanés, “Las relaciones de Lutero y Erasmo en el marco de la reforma”, *Erasmo en España: la recepción del humanismo en el primer Renacimiento español*. Madrid, SEACEX, 2002, pp. 60-61. Recolle o autor estas verbas de Erasmo: “¿Quién ha escrito tanto como yo contra la confianza en las ceremonias, contra la superstición de las comidas, del culto, de los votos; contra quienes conceden más autoridad a las glosas humanas que a las divinas escrituras, que se fían más de los ídolos que del propio Cristo; contra la teología escolástica corrompida por sus silogismos filosóficos y tanta sofistería?”

Gondomar⁸⁹⁴ gustaba das cerimoniais relixiosas; estivo durante toda a súa vida rodeado de frades, mesmo o seu irmán fora sacerdote. Gozaba nada máis e nada menos que do padroado dunha igrexa valisoletana⁸⁹⁵. Recolleu o cadáver dun mártir inglés⁸⁹⁶. A súa relixiosidade queda plasmada externamente cando se percibe cómo dedicou toda a súa vida a prepararse para o momento da súa morte. Construindo a súa capela, decorándoa con motivos relixiosos. Malia todos estes detalles e moitos máis, Tobío coida que, por exemplo, esas constantes referencias que se atopan na correspondencia de Gondomar, relatando con minuciosidade os cultos celebrados na súa embaixada, eran feitos co fin de afagar ó beato Felipe III e a Lerma. Ou por medo a posibles delacións. Entón cabe pensar que, como insinúa abertamente Tobío, se Gondomar facía estas probas de relixiosidade de cara á galería⁸⁹⁷ non nos podemos fiar do contido de moitas das súas epístolas⁸⁹⁸. Por que teríamos que estar seguros, logo, que Gondomar non falsea tamén detalles ou colócaos sibilinamente para impresionar ó monarca español e ó seu valido cando fala da súa relación con Xacobe I, con Digby e tantos outros cortesáns ingleses? Se mostrou compracencia por Lerma, que Tobío aduce como debida ás prácticas aduladoras da época, como non o ía facer por Xacobe I? Non sería máis que probable que Gondomar actuase así por cumprir coas instrucións dadas polo monarca. Xa

⁸⁹⁴ Villa-Urrutia, *opus cit.*, p. 14 Dinos o autor unha opinión significativa sobre a chegada de Gondomar a Inglaterra: “No se concibe de otra suerte que prevaleciera en la Corte de Inglaterra un extranjero, por español malquisto, y que un católico fervoroso e intolerante, como el Conde, cautivara el ánimo y el corazón de un hereje empedernido y declarado enemigo del Papa, como Jacobo [...]”.

⁸⁹⁵ Egido, Teófanés, *Testamento del Conde de Gondomar: Don Diego Sarmiento de Acuña*. Valladolid, Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Bienestar Social, 1991, p. 20. Considera o autor que a relixiosidade comedida de Gondomar non se pode catalogar de erasmista como afirma Tobío. Por outra banda, podemos ollar como Castroviejo e Fernández de Córdoba, *opus cit.*, pp. 67-68 recollen as instrucións de Gondomar para o adorno da súa cripta de San Benito el Viejo en Valladolid. Quería Gondomar que os pintores o representasen nun xuízo final, sendo el apadriñado en dito xuízo por San Benito e dona Constanza pola santa que ela quixese. Engadindo que o retrato do propio Gondomar debía levar as armas e o manto da orde de Calatrava. Actitudes todas estas que non concordan para nada cunha relixiosidade de tipo erasmista.

⁸⁹⁶ Fernández de Córdoba y Parrella, Francisco de Paula, “El conde de Gondomar y las reliquias de unos mártires ingleses”, *Museo de Pontevedra*, tomo VI, pp. 43-53.

⁸⁹⁷ Castroviejo e Fernández de Córdoba, *opus cit.*, p. 91. Gondomar négase a acudir á voda do Vizconde de Rochester, aínda que o propio Xacobe I o convidara, alegando que: “no avia de entrar en la capilla ni asistir a ninguna cosa en que entrase ovispo ni ministro protestante. El Rey lo aceptó así y le pareció bien, aunque otros embaxadores, que no son de España, me dicen que no han sido tan escrupulosos en otras ocasiones”. Se era unha táctica, non favorecía esta a amizade que podía ter con moitos dos cortesáns ingleses, incluído o propio monarca. Nin é para nada unha actitude tolerante.

⁸⁹⁸ Castroviejo e Fernández de Córdoba, *opus cit.*, p. 54. Recollen estes dous autores unhas significativas verbas de dona Constanza a Gondomar, onde lle dá consellos sobre relixión. Esta bota por terra parte dos argumentos de Tobío, porque nunha carta privada, a súa dona dálle avisos para: “Que tengáis particular cuidado de rezar las horas, porque no se haga en esto falta, y el oír misa en saliendo del Consejo, que es la más cómoda para vos”. Aparte destas advertencias, mencionan un pouco máis adiante como dona Constanza avisa a Gondomar da maneira de gañar o xubileo.

sabemos que tiña un mandado que falaba explicitamente sobre a maneira de tratar cos católicos ingleses e de como penetrar no estado de cousas do rei. Porque, como bo estadista, quería dar unha proba eficiente do poderío que tiña España, mostrar de que xeito amparaba esta aínda ós seus correlixionarios. Non por medo a delacións, que, por outra parte, é moi improbable que se producisen en contra dun home que foi gabado polo Papa e tachado de Puritano Papista; senón por unha cuestión de estado, por manter o prestixio do seu país e da súa propia persoa e afianzalo, fronte ós ingleses e fronte ás demais potencias católicas que tiñan embaixadores nas Illas. Ou simplemente, por propias e fondas crenzas. Posto que se fose realmente como Tobío di, estaría acusando a Gondomar de nicodemita⁸⁹⁹, de non seguir a ortodoxia católica no seu interior. Ou, incluso, se se nos permite acuñar o termo, de cripto-erasmista.

Tamén poderíamos obxetarlle a Tobío cómo recoñecer a un Gondomar erasmista interpretando os seus textos, dado que, tomando ideas súas, nestes non se manifesta claramente ou de ningunha maneira o seu erasmismo. Creo, entón, que estamos a falar de meras suposicións ou de desexos haxiográficos por así dicilo. Abofé que podemos deducir que son máis os azos de Tobío por identificar ó seu benquerido Gondomar co pensamento xenial de Erasmo que o que de veras se pode inferir se un se somerxe na vida de Gondomar.

Por último, cabería argumentar algo en relación a esa dobre personalidade de Gondomar, ós seus desexos de afastarse do mundanal e buscar unha especie de retiro do sabio na natureza. Non pensamos que isto se deba a unha fonda e oculta relixiosidade de raíz erasmista, senón máis ben a un desengano; porque pasaban os anos e Gondomar non acadara os seus soños: non tiña un posto influínte na Corte madrileña; fora menosprezado o seu talento; víase máis querido e as súas opinións tidas máis en conta lonxe de España que na súa terra. A morriña e a súa mala saúde afectaban ó seu estado de ánimo, xunto coa morte de case que tódolos seus fillos; feitos que o facían estar a maior parte do tempo depresivo, pensando no seu país e desexando regresar a el.

Finalmente, podemos concluír cunhas verbas de Bataillon que definen o que lle podía ter pasado a Tobío ou ó propio Gondomar (salvando as distancias, posto que Gondomar vivía no Barroco, pero cremos que estas verbas de Bataillon se adaptan perfectamente ó que Tobío quixo ver naquel): “*A veces somos víctimas de un espejismo*

⁸⁹⁹ Bataillon, *opus cit.*, p. 269. Dinos: “*El nicodemita [...] oculta su fe íntima en ‘la clandestinidad’ bajo formas conformistas*”.

del 'Renacimiento', esa época maravillosa en la que los hombres, movidos por una especie de voracidad intelectual, se supone que leyeron y asimilaron todo el tesoro de los autores antiguos redescubiertos [...] Ahora bien, es un hecho que la cultura del Renacimiento fue [...] una cultura de excerpta puesta al alcance de numerosas personas por la escuela y el libro impreso”.

De todas formas, cabe decir que, aínda que pensamos que Tobío se equivocou na forma de construír os seus xuízos, no fondo claro que pode darse a existencia de paralelismos entre dous personaxes tan xeniais como Erasmo e Gondomar. Ámbolos dous, a pesar de que un era teólogo e o outro diplomático, e de que viviron en diferentes momentos, beberon das fontes comúns do humanismo. Erasmo foi un dos motores desa civilización humanística⁹⁰⁰, Gondomar bebeu da cultura xeral que o humanismo deixou. Nin que dicir ten, que no mundo que lle tocou vivir a Gondomar aínda predominaba o elemento relixioso-social sobre o humanístico-individual.

O que si podemos aportar nós non é falar de Gondomar como erasmista, senón de Gondomar como humanista. Non podía ser Gondomar un “home máis” do seu tempo, un home de formación e espírito humanista? Como bo humanista, o saber era necesariamente algo activo e este impregnaba tanto a súa vida privada como a súa vida pública. Grazas ó humanismo, un home de procedencia relativamente modesta⁹⁰¹ como Gondomar, puido formarse e ser unha das grandes figuras españolas da Idade Moderna. Home de armas e de letras, quixo facer algún intento que outro neste campo. Véxanse senón algúns poemas que se atopaban entre a súa correspondencia, ou a súa afección pola historia. Mecenaz de escritores, figura pola calidade literaria das súas epístolas entre as autoridades da lingua española⁹⁰².

Porque como apunta Francisco Rico⁹⁰³:

“[...] Con el humanismo, los grandes difícilmente tenían nada que perder, y sí, con certeza, no poco que ganar [...] el humanismo les enseñaba a duplicar sus horizontes con un orbe ideal más rico y más completo que cualquier otro [...] un

⁹⁰⁰ Cantimori, Delio, “El ideal educativo humanístico-religioso del siglo XVI”, *Humanismo y religiones en el Renacimiento*. Barcelona, Editorial Península, 1984, p. 243. Para Cantimori Erasmo quería recuperar: “Tres bienes supremos espero ver devueltos al ser humano: la fe cristiana, que de un modo u otro ha decaído; las buenas letras, hasta ahora descuidadas en parte y corrompidas; y una concordia continua y universal en el mundo cristiano, fuente y núcleo de la religión y la civilización”.

⁹⁰¹ Rico, *opus cit.*, p. 73: “La nueva cultura [el humanismo] no solo podía dar buenos sueldos, sino relaciones e influencias, porque en una medida más que notable rompía las barreras del rango [...]”.

⁹⁰² Sánchez Cantón, *opus cit.*, p. 39.

⁹⁰³ Rico, *opus cit.*, p. 54.

orbe que rebosaba en puntos de referencia con los que confrontarse a cualquier propósito, que invitaba a estilizar la vida, refinaba el ocio y la conversación, proporcionaba una elegancia inédita con que distinguirse, no ya del común de los mortales, sino entre las filas de la propia élite. Era un universo cultural nuevo, polivalente, manejable, cómodo...”

Para finalizar, se cadra é lícito cuestionarse senón buscaría alcanzar Gondomar por medio deste saber, desta cultura, todo aquilo ó que non podía aspirar nun primeiro intre dende as súas orixes fidalgas, e que si conseguiría mediante unha boa formación cultural humanística e a tenacidade. Alternar con reis, príncipes, validos, cortesáns, escritores, homes de armas, vasalos, etc... e non perder nunca a súa sensatez, o seu bo xuízo, posibilitouno para ter unha ollada correcta e razoada das súas funcións públicas e levar con tino a súa vida privada.

7.3.3. Á abordaxe do pirata: a inmortalidade de Gondomar

Naceu Walter Raleigh en 1554 en Devon, preto de Cornualles. Era, segundo Tobío⁹⁰⁴, un home aposto e arrogante; posuidor dun modo de ser depresivo, irónico, histriónico e escéptico. Sendo estes trazos máis célticos que saxóns⁹⁰⁵. Como segundón de boa familia que era, buscou o seu porvir de forma prematura, á idade de catorce anos —a mesma que tiña Gondomar— nas armas. Acudiu a Francia a loitar no bando dos hugonotes. Aínda que ós dezoito anos xa nos decatamos de que non se atopa metido en batallas, e si inmerso nos estudos de lóxica, retórica e filosofía no *Oriel College* de Oxford. Pasando, posteriormente, a cursar estudos de Dereito no *Middle Temple* londiniense. Desta etapa xorde a súa afección pola poesía, chegando a ser un grande poeta e un ávido lector, o mesmo que Gondomar.

Seguindo cos parecidos con Gondomar, Walter Raleigh propuxérase buscar un oco e medrar na Corte inglesa. Para elo, probou fortuna no reducido círculo de amigos íntimos cos que a soberana Isabel se divertía de forma afable e carente de cerimoniais, a pesar de ser denominada a *raíña virxe*. Moitos destes membros da corte particular de Isabel, dedicábanlle a esta, para gañar o seu favor, versos amorosos cheos de alusións crípticas á súa persoa, cousa da que gustaba Isabel en demasía. Escollía a raíña ós seus candidatos os domingos que celebraba desfiles, de entre os cabaleiros anónimos, que,

⁹⁰⁴ G. y R., pp. 12 e 13.

⁹⁰⁵ G. y R., p. 12. Tobío destaca que os tres principais inimigos de Raleigh, Robert Cecil, Xacobe I e Gondomar, eran tamén de estirpes afíns á céltica, por tratarse dun galés, un escocés e un galego, respectivamente.

pese a seren para ela descoñecidos, podían conseguir o patrocinio real se a soberana gustaba do seu aspecto e da súa conversa. Así lle pasou pois a Walter Raleigh. Isabel⁹⁰⁶ introduciu nesa órbita próxima a ela a aquel ousado cabaleiro, que posuía ós seus vinte e oito anos un espírito liberal e un carácter enérxico que cativaron á raíña. Como marca de ingreso no seu entorno máis próximo, deulle Isabel a Raleigh o premonitorio alcume de *water* (auga), alterando lixeiramente o seu nome de pía.

A boa oratoria de Raleigh calou fondamente na raíña. Esta aledábase co enxeño con que o novo cortesán respostaba sempre ás cuestións planeadas por ela. Emporiso, non o deixará participar nunca en cuestións de alta política, nin tampouco o nomeará membro do seu *Consejo*. Malia que Raleigh desexou ambas cousas. Supoñemos que Isabel estaba ó tanto do impetuoso carácter do seu novo favorito. Carácter que o levou a meterse en problemas en non poucas ocasións⁹⁰⁷.

Ademais do seu temperamento destemido, posuía Raleigh unha personalidade cobizosa, intrigante e imaxinativa. Esta mestura no seu talante, influíu de xeito decisivo na realización do que, dende a súa máis pronta idade, fora o seu grande soño: a colonización de América por parte dos ingleses. Empresa na que se xuntaban o seu afán persoal de gloria e lucro cos seus azos de dotar a Inglaterra, que tiña no mar o seu principal potencial, dun grande imperio marítimo; capaz de facerlle sombra ó español. Por aquel entón, o maior desexo dos aventureiros ingleses era pescudar unha vía marítima no noroeste, atravesando Norteamérica deica á China, para poder así atacar ós pecios españois que volvían cargados de ouro e prata das colonias españolas.

Xa que logo, principia por aí o interese de Raleigh polas viaxes a América. Non só quería participar nelas activamente como tripulante ou dirixindo unha expedición (cousa que tiña moi difícil, pois a Isabel non lle gustaba que os seus favoritos se arredasen do seu carón), senón para poder organizalas, financiarlas e sacar beneficios

⁹⁰⁶ Hume, *opus cit.*, pp. 287-288. Dinos Hume o que segue sobre Raleigh: “*El más espléndido de los favoritos de Isabel había sido Walter Raleigh [...] Era Raleigh un hombre de talento casi universal y de ambición aún más grande que su talento. Soldado, marino, descubridor, poeta, historiador, químico, místico, filósofo y cortesano, había sido, en sus días de gloria, el hombre más odiado de Inglaterra por su codicia y su orgullo; pero aun sus contrarios admiraron su poderosa fuerza intelectual, y cuando el advenimiento de Jacobo cayera Raleigh como los demás rivales posibles del falso Cecil, las inmerecidas y crueles desgracias y persecuciones sufridas por él, que había sido tan fastuoso y poderoso, le hicieron el ídolo del público ya indignado de la política antinacional del Rey*”.

⁹⁰⁷ G. y R., p. 18. Tiña Raleigh un carácter problemático, e varias veces viuse implicado en disputas con outros cabaleiros, e foi dar co seu corpo en prisión. Alega Tobío que isto era propiciado porque: “*Sentía un desprecio olímpico (como de héroe o semidiós) hacia los mediocres e inferiores, aunque estuviesen encumbrados, y ese desprecio, del que a veces ni él mismo se daba cuenta cabal, habría de traerle no pocos sinsabores*”.

económicos delas. Deu en percorrer pola súa cabeza a idea de colonizar América do Norte. E para facer máis viable ese proxecto contaba coa axuda dun compañeiro seu dos tempos de estudante en Oxford, chamado Hakluyt. Este escribiu un breve ensaio titulado: *Discourse of Western Planting*. Neste libríño defendíanse os dereitos dos ingleses a colonizar Norteamérica, co gallo de competir desta forma co imperio americano español; obtendo desta colonización materias primas en abundancia, e a posibilidade de poder atacar máis facilmente a flota española do tesouro. Raleigh, apoiado no traballo do seu amigo, presentoulle a proposta á Isabel I. Pero esta, que ollaba case que a diario plans similares ós de Raleigh, non estaba disposta a aceptalos sen meditalos moito antes.

Pese a esta negativa, o prestixio de Raleigh diante de Isabel I non decaeu⁹⁰⁸. Ó ano seguinte da presentación da proposta desbotada de Raleigh, é dicir, en 1588, Inglaterra ideara unha tripla fronte de hostilidades contra os intereses españois en América. Dese xeito, tentaron colonizar Virxinia⁹⁰⁹ (chamada así en honor á raíña), impedir que os españois seguisen coa pesca en Terranova e, por último, enviaron unha expedición capitaneada polo famoso Francis Drake, co obxecto de asaltar os portos españois en América e piratear os barcos destes no Novo Mundo. Nestas tres empresas participará Raleigh activamente. Só que os proxectos fracasan e, dende entón, os ingleses vían como moito máis seguras as actividades de piratería que as actividades de colonización. E, polo tanto, ningún inversor estaba disposto a arriscar o seu capital nestas.

Namentres, comeza sobre eses anos a caída de Raleigh na Corte, en favor do ascenso do mozo Essex, o cal buscou dende un primeiro momento desprazar a aquel, que chegara a Capitán da Garda. Se ben a arquiduquesa non estaba disposta a renunciar a ningún dos dous. Con todo, non será a pugna co novo favorito real o que faga que Raleigh caía en desgraza, senón unha ofensa ás crenzas máis íntimas da raíña. O erro que cometeu Raleigh e que tanto atentara contra as conviccións de Isabel foi o que segue. Embarcado Raleigh nunha viaxe, co gallo de tentar o apresamento da flota española do tesouro, comezou a circular o rumor de que casara en segredo e que incluso

⁹⁰⁸ G. y R., p. 23. Dinos un viaxeiro alemán, que visita a Corte inglesa, que era patente a simpatía, amor e cariño que tiña Isabel I por Raleigh, posto que, menciona dito alemán, en apenas dous anos Raleigh, que non daba sostido un criado, pasou a ter cincocentos.

⁹⁰⁹ G. y R., pp. 315 e ss. Atribúese a Raleigh o descubrimento de Virxinia, aínda que el non participou nel fisicamente, é dicir, non navegou ata alá, e só financiou a expedición.

tivera un fillo con Bess Throckmorton, unha das damas de honor da soberana. Aínda que Raleigh, coñecedor do asunto, lle desmentiu ó primeiro secretario Robert Cecil os rumores da voda, resultou que o do embarazo si que era certo. Unha vez que Isabel I soubo de toda esta situación, decidiu encerrar a Raleigh na súa casa e poñer a Bess baixo a custodia dun cortesán. Para rematar encarcerando ós dous namorados na Torre. Así e todo, non pasarían os amantes moito tempo presos no cárcere. Raleigh aproveitou a súa estadia no presidio, dedicouse a gabar, grazas á súa faceta de poeta, a figura de Isabel I mediante fermosas poesías. Pero parece ser que máis que polo efecto que puideran facer eses poemas na raíña Isabel, esta facilitou a saída de Raleigh da cadea porque precisaba dos seus servizos para que este se encargase de vixiar que se fixese correctamente a descarga dun barco.

Despois da súa posta en liberdade, Raleigh comezou a compaxinar as empresas de colonización en Irlanda con actividades de piratería a pequena escala. Agora ben, estes negocios non eran suficientes para o cobizoso Raleigh. O seu obxectivo era desarticular o imperio español en América⁹¹⁰. El pensaba ó contrario que moitos ingleses do seu tempo, que crían que con que a España se lle cortase a vía marítima pola que corría o comercio e ouro con América, o imperio español debilitaríase pouco a pouco. Sendo unha das estratexias concibidas para tal fin, a de cortar o paso polo istmo de Panamá, lugar por onde transitaba o ouro procedente das minas do Perú. Con todo, Raleigh desexaba ir máis alá, el quería emparellarse de igual a igual co imperio español, e para elo buscaba conseguir fontes de riqueza similares ás que España obtiña de América⁹¹¹.

Esta idea de Raleigh, senón xurdiu, si que se viu influenciada polas conversas e contactos que mantivo con Pedro Sarmiento de Gamboa, un galego de Pontevedra e gobernador de Magallanes. Este Sarmiento de Gamboa fora apresado nunha acción de piratería inglesa nas Azores. Os ingleses querían solicitar un cuantioso rescate por el. Raleigh puido entrevistarse en numerosas ocasións con Sarmiento de Gamboa, trabando

⁹¹⁰ G. y R., p. 37. Pese a eses intentos, vemos como Raleigh eloxiaba a vontade española dicindo na súa *History of the World* que: “*Raras veces o nunca ha soportado nación alguna tantos trabajos y dificultades como los españoles en sus descubrimientos de las Indias; y sin embargo, persistiendo en sus empresas con invencible constancia, anexionaron a su reino tantas provincias excelentes que permiten enterrar en el recuerdo de todos los peligros pasados*”. Aínda que dicía Raleigh que o ouro español estaba causando danos en tódalas nacións de Europa, posto que grazas a el se compraban moitos espías que se involucraban nos asuntos desas nacións. Non obstante, como xa veremos, non deixará o avaricioso Raleigh por iso de ser tentado por ese ouro español.

⁹¹¹ G. y R., p. 42. Pensaba Raleigh que sendo Inglaterra tan rica como España, esta perdería o predominio que exercía entre os demais países europeos ós que corrompía co ouro americano.

unha boa amizade. Parece incluso que este último lle propuxo a Raleigh entrar ó servizo do rei español, dado que Sarmiento de Gamboa pensaba que o favor de Isabel I non lle podía durar moito. Raleigh chegou a sopesar a oferta, pensando en ser útil ó goberno de Madrid ademais de evitar as maquinacións do Prior do Crato, candidato ó trono portugués, contra a España de Felipe II. Raleigh cría que podía evitar que o do Crato obtivese homes en Inglaterra para loitar contra España. Inclusive, semella que Raleigh non desperdiciaba a ocasión para tentar a realización de negocios e por iso pretendeu venderlle unha nao⁹¹² a Pedro Sarmiento.

As conversas con Sarmiento foron moi produtivas para Raleigh, xa non pola oferta de prestar algún servizo ó rei español senón porque nestas charlas puido indagar sobre as navegacións e os descubrimentos españois en América. Ansiaba saber, sobre todo, de boca de Sarmiento de Gamboa dos intentos colonizadores españois en Perú, na zona este dos Andes, onde se dicía que se atopaba o imperio da Guaiana, no cal se situaba a mítica cidade de ouro chamada *El Dorado*⁹¹³. Desta forma paradoxal parece ser que foi un galego o que puxo o xerme na cabeza de Raleigh para que este devese polo achado da excepcional cidade. E será outro galego, o noso Gondomar, quen acabe cos cobizosos soños de gloria do inglés (e a súa cabeza).

Raleigh quería tomar a dianteira e ocupar as terras da Guaiana, porque formaban parte do imperio americano que, na súa opinión, Inglaterra necesitaba. Con esa intención⁹¹⁴ dedicouse a arengar ós seus contemporáneos con verbas tales: “*si los españoles hubiesen sido tan estúpidos y perezosos, no temeríamos ahora su poder, que del oro les viene*”. A partir de entón, os esforzos de Raleigh centraranse en realizar a súa primeira travesía á Guaiana. Unha vez alí, tiña pensado lograr o apoio dos indíxenas locais e información sobre as súas fontes de riqueza, sobre o poderío dos españois... e sobre cómo atopar a ruta que o conducise cara a *El Dorado*. Raleigh partirá o 5 de febreiro de 1595 cun propósito ben claro, o de formar un grande imperio inglés en América e atopar o ouro e a prata que fixese isto posible. Cando chegou ós territorios próximos a Trinidad e ó Orinoco —lugar onde cría, segundo os informes de Sarmiento

⁹¹² Bartolomé Benito, *opus cit.*, p. 91. Matiza que non se trataba soamente dunha nao, senón que Raleigh pretendía a través de Sarmiento de Gamboa vender barcos de guerra a Felipe II.

⁹¹³ Pérez Bustamante, Ciriaco, *El conde de Gondomar y su intervención en el proceso, prisión y muerte de Sir Walter Raleigh*, p. X. Fálanos o autor nesta páxina sobre a orixe da lenda de El Dorado, que era repetida nos libros de Oviedo, Castellanos e Rodríguez Fresle. Bustamante di que, pese a que a existencia da cidade é pura ficción, si había o costume entre algún sacerdote das tribus indíxenas de Colombia de espolvorearse ouros tódalas mañás antes de realizar o sacrificio.

⁹¹⁴ G. y R., p. 43.

de Gamboa e os do seu amigo Hakluyt, que se atopaba o imperio da Guaiana e a cidade de *El Dorado*— asaltou a cidade de San José, en Trinidad, onde tivo unha escaramuza cos españois que a defendían. A cidade estaba gobernada por Antonio de Berrío, a quen Raleigh fixo prisioneiro xunto con outro español para que o guiase na súa busca. Resulta que o propio Berrío tentara tamén anos atrás encontrar as terras de *El Dorado*.

Nas súas entrevistas cos nativos, ademais de comentarlles que viña de parte dunha grande raíña virxe para liberalos do xugo español, agochaba Raleigh as súas intencións para tentar gañarse a vontade e confianza destes. Quería manter en aparencia unha actitude cos indíxenas diferente como vimos á adoitada polos españois. Forma de actuar que suxería unha estraña mestura de sentimentos patrióticos e disposición humanitaria. Non obstante, a súa derradeira finalidade era a de interrogalos co gallo de que lle revelasen lugares onde houbese minas.

Pese á súa insistencia, volverá Raleigh a Inglaterra sen apenas froitos da súa viaxe. Só obtivera como recompensa informacións vagas e imprecisas historias fabulosas sobre os habitantes, a fauna e flora local. Ademais de traer como única mostra do seu anhelado *El Dorado* uns anacos de mineral que, segundo as súas análises, contiñan ouro. Distinto cavilaba o funcionario da Casa da Moeda, que ó revisar eses anacos deduciu que as mostras resultaban ser piritita de ferro.

Ignorado e apartado da Corte, decidiu Raleigh plasmar as andanzas desta expedición nun libro editado en 1596 e titulado *The Discovery of the Large, Rich & Golden City of Manoa (which the Spaniards call El Dorado)*. Decatámonos de que o propio título xa era unha mentira. Raleigh non fixera ningún descubrimento e as súas informacións eran falsas ou inventadas. O contido do libro reiteraba o seu desexo de crear un imperio inglés en América, a imaxe e semellanza do español⁹¹⁵.

Ante a negativa por parte dos gobernantes e investidores ingleses a financiarlle unha segunda viaxe á Guaiana e diante da súa perda de influencia na Corte, Raleigh, no seu afán por minar o poderío español, embárcase esta vez nun ataque directo ás entrañas de España. O obxectivo previsto polos ingleses era nin máis nin menos que atacar Cádiz. Para tamaña aventura, xuntaron as súas forzas o favorito Essex, Charles e Thomas Howard e o propio Raleigh (quen será ferido no ataque e quedará coxo dende entón). Malia as discrepancias xurdidas entre tales homes de renome, a expedición tivo

⁹¹⁵ G. y R., p. 52. Os españois aproveitaran, tras esa primeira expedición de Raleigh, para crear, precisamente por obra de Berrío, un pequeno posto de avanzada chamado Santo Tomé, co fin de cortar futuras internadas expedicionarias dos ingleses.

un relativo éxito e Cádiz foi saqueada sen moita resistencia en xuño de 1596. Dicimos que o éxito foi relativo porque, máis que un triunfo económico, o ataque supuxo un duro golpe para o poderoso imperio de Felipe II. Por vez primeira, os inimigos do case que invencible imperio español apoderábanse dun anaco de terra firme. De regreso a Inglaterra, a expedición inglesa pasará polas costas galegas e parece que alí fará un ademán de atacar a cidade da Coruña. Aínda que finalmente non se levou a cabo tal intento, quizais porque pesaba no recordo a derrota anos atrás de Drake⁹¹⁶.

Tras a toma de Cádiz, a Raleigh élle devolto o seu antigo cargo de Capitán da Garda, que a rainha Isabel lle quitara en represalia polo seu “mal comportamento”. Non obstante, seguían sen colmarse as súas aspiracións, pois o seu nomeamento como membro do *Consejo Privado* non tiña lugar, e a súa antano privilexiada proximidade na Corte preto de Isabel, tampouco se vía cuberta. Pero o destino daralle unha nova oportunidade a Raleigh, tras un grave erro cometido por Essex. Este fora enviado por Isabel para sufocar unha rebelión en Irlanda, e, no canto de cumprir as ordes reais e reprimir a insurrección pola forza, pactou co instigador da revolta. Isabel estaba indignada pola desobediencia do seu favorito. Por ese motivo ordenou como castigo a súa detención, a cal non durará moito tempo, sendo Essex posto en liberdade grazas á mediación do primeiro secretario Robert Cecil. Aínda así, Essex decidira tomarse a xustiza pola súa man e vingarse da rainha, quen o privara agora de tódolos seus privilexios e non lle permitía regresar á Corte. Para levar a cabo a súa *vendetta*, Essex decidiu pactar co rei Xacobe I, en secreto, a sucesión de Isabel, ofrecéndolle a aquel o seu apoio incondicional, para que conseguise unha declaración formal como herdeiro ó trono inglés.

Mentres tanto, Raleigh, que se atopaba moi próximo á figura de Cecil, con quen mantiña unha grande amizade, recibirá o goberno de Jersey e será nomeado xefe das forzas de terra e minas de estano en Cornualles. Essex seguía coa súa teima, xa non de que Xacobe I fose o sucesor formal, senón de darlle o poder polas armas. Por iso planeaba apoderarse da Corte, da Torre e da City, sabedor de que gozaba dun grande apoio popular. Ora ben, as cousas torceranse e Essex verase só, acusado de traizón, e será executado por causa deste delito. Coa desaparición do seu rival, Raleigh cría ter abertas as portas da Corte de par en par de novo, xa que pensaba que gozaba da amizade

⁹¹⁶ G. y R., p. 74. Dinos Tobío que de volta a terras inglesas non podía imaxinar Raleigh que, cando pasou por diante de Baiona e Vigo, a persoa que dirixía a defensa desas costas (Gondomar) sería a causa da súa desgraza e morte.

e beneplácito de Cecil. Mais, o incauto Raleigh, non se daba conta da xenreira oculta que a Cecil lle producía o antigo influxo que aquel exercera sobre Isabel I. Polo que, ocultamente, decidiu opoñerse a que Raleigh prosperase na Corte, quitándoo do medio de calquera xeito. Para elo, Cecil aproveitou a oportunidade que lle brindaba a morte da raíña. Como mantivera de forma máis cautelosa e oculta que Essex contactos con Xacobe I, para que este fose elixido como novo rei de Inglaterra, manexou a continxencia destas conversas privadas co monarca co gallo de poñelo sobre aviso das intencións de Raleigh. Un Raleigh que non concordaba coa política pacifista que estaba disposto a seguir Xacobe I nas súas relacións con España⁹¹⁷. Ó que se lle unía as pezoñentas opinións que Cecil lle dera ó monarca inglés sobre a súa persoa, xesto que fará que Raleigh goce da total animadversión do monarca; sendo desposuído dos seus antigos privilexios, como a residencia que Isabel I lle proporcionara e o cargo de Capitán da Garda, polo rei Xacobe I, nada máis facerse co trono.

Estando así as cousas, non desperdiciará o habelencioso e intrigante Cecil, sabedor das nulas simpatías que Raleigh espertaba en Xacobe I, para implicallo nunha trama contra o monarca. O caso é que Cecil valeuse dunha conxura que se estaba argallando en oposición ó rei inglés. A chamada *Bye Plot*, na cal un grupo de conxurados, moitos deles católicos, pensaban secuestrar ó rei e ó príncipe Henrique coa intención de encerralos na Torre. A finalidade de tan desmesurado plan era que Xacobe I destituíse a varios cortesáns, entre eles Cecil, e concedese a tolerancia relixiosa ós católicos. Os conspiradores foron detidos; pero, a raíz das declaracións destes, xurdiu o que se deu en chamar o *Main Plot*. Neste complot atopábanse implicados o irmán dun cuñado de Cecil, de nome Cobham, e o propio Raleigh. Ambos serán detidos e acusados de participar neste segundo plan, o *Main Plot*, que consistía en facer chegar ó trono a Arabella Estuardo⁹¹⁸, prima de Isabel. Para levar esta trama a bo porto, dicíase que Cobham e Raleigh contaban coa axuda pecuniaria de España, que contribuiría cunhas

⁹¹⁷ G. y R., p. 91. Raleigh, como vemos, contrario a unhas posibles negociacións de paz con España, enviará a Xacobe un escrito no que falaba da conveniencia de seguir en guerra con España. O documento en cuestión titulábase: *Discourse Touching a War with Spain & the Protecting of the Netherlands*. Aparte disto, fará chegar ó rei un plan para tentar quitarlle as Indias Occidentais a España, chamado: *How War May Be Made against Spain & the Indies*. Por se estes informes non abundaban, aparte da súa pluma, Raleigh estaba disposto a poñer cartos do seu propio peto para financiar un grupo de homes que loitasen contra España. Engadindo Tobío, que Xacobe I odiaba a Raleigh ademais polas cousas que lle contara Cecil del: “[...] por haber sido el único cortesano de importancia que no buscó ponerse en contacto con él cuando aspiraba a la corona inglesa, porque tenía unos puntos de vista diametralmente opuestos a los propios sobre la política internacional de Inglaterra, por su altanería y su aire desdenoso”.

⁹¹⁸ G. y R., p. 94. Moitos londinenses botábanlle a culpa da caída de Essex a Raleigh, e dedicáronlle cantigas, nas que se tildaba a Raleigh de maligno maquiavelo.

seiscentas mil coroas. Como vemos, unha intriga un tanto peculiar. Raleigh víase envolto nela polas presións que fixo Cecil a Cobham para que acusara a aquel de ser o principal instigador da confabulación.

Como xa mencionamos, resulta curiosa a acusación que se aplica a Raleigh de conspirar con España, cando estaba totalmente en desacordo en pactar a paz cos españois, tal e como se desprende dos escritos enviados ó monarca. Pese a esta situación paradoxal e a brillante defensa que fixo Raleigh no proceso, este foi acusado de⁹¹⁹: traidor, promotor de rebelións e de conseguir cartos co obxecto de propiciar revoltas en Escocia, por medio da posta en circulación dun libro no que se negaban os dereitos de Xacobe I ó trono inglés. Concluindo as acusacións que o que perseguía Raleigh con esas accións era matar ó monarca e ós seus descendentes.

O grande alegato que fixo Raleigh da súa inocencia captou moitas simpatías entre o numeroso público que seguiu o xuízo. Cecil, consciente da fascinación e da popularidade da que gozaba agora inesperadamente aquel entre o pobo inglés, quixo emendar o seu erro e propúxolle a Xacobe que lle conmutase, como un acto de magnanimidade, a pena de morte a Raleigh —pois este fora condenado a morrer aforcado— pola de prisión. E o rei accedeu a tal proposta.

Parece ser que a implicación de Raleigh na trama tivo como obxectivo, aparte de amosar como o novo monarca se mostraba firme e castigaba a un dos grandes inimigos da paz con España, que Cecil lograse quitarse do medio un grande rival na Corte inglesa. Dado que a magnética personalidade de Raleigh podería co tempo exercer influencia sobre Xacobe I, cousa que Cecil non estaba disposto a aturar, aínda que para elo tivese que acusar ó seu amigo en falso.

Entraba, pois, Raleigh na cadea en decembro de 1603. E permitíasele gozar do privilexio da compañía da súa muller e do seu fillo máis novo. Tamén se lle concedeu a tenza dun baúl cos seus papeis e a habilitación dun pequeno cuarto a modo de laboratorio. Alí ficaba Raleigh, encerrado na Torre; condenado, entre outras cousas, por estar disposto en teoría a aceptar os cartos españois; tendo que ver como ó ano seguinte do seu ingreso en prisión, moitos cortesáns ingleses, entre eles Cecil, se volvían pensionados de España, tras a sinatura das paces de 1604.

Durante estes anos no cárcere, moitos políticos, intelectuais, aventureiros, cortesáns, etc... acudían á Torre a visitar a Raleigh e pedirlle consello. Incluso a raíña

⁹¹⁹ G. y R., p. 99.

Ana (quen recorrerá desesperada ós brebaxes elaborados polo propio Raleigh para tentar salvar a vida de Henrique), o seu primoxénito, o príncipe Henrique,⁹²⁰ e o rei Christian de Dinamarca, irmán de Ana, mediarán coa pretensión de conseguir a súa liberación. Christian pediralle a Xacobe I que o deixase en liberdade para poder facelo almirante da súa armada.

Namentres Raleigh, dende o presidio, seguía a matinar nos seus soños sobre o grande imperio da Guaiana e a existencia da mina de ouro. Alegaba que era certo que as pedras traídas por el da súa primeira viaxe contiñan ouro; e ata realizou experimentos no cárcere para demostralo. Incluso lle propuxo a Cecil e á raíña Ana que financiasen unha expedición para encontrar a devandita mina. Proposta que foi rexeitada, malia que el mesmo se ofreceu en último caso a sufragala, pois aínda que non puidese fisicamente, de xeito material si procuraba financiar viaxes alleas⁹²¹.

Cando chega Gondomar a Inglaterra para cumprir coa súa primeira embaixada, levaba Sir Walter Raleigh dez anos encadeado. Non era para o meticuloso Gondomar descoñecida a figura de Raleigh. Ben sabía que fora este o descubridor de Virxinia e dos seus intentos de ir na busca do *El Dorado*⁹²². O Conde coidaba que este tipo de actividades que Raleigh quería impulsar ou levar persoalmente a cabo atacaban de forma aberta os intereses do imperio español en América. Pero, ó mesmo tempo, por esas datas, podía estar tranquilo, dado que Raleigh estaba preso e non contaba co apoio do rei Xacobe, séndolle denegada toda participación en novas empresas.

Non obstante, toda cambiará case que de súpeto co nomeamento como primeiro secretario de Ralph Winwood (Cecil morrera antes da chegada de Gondomar), inimigo

⁹²⁰ G. y R., pp. 132 e 133. Henrique intentou por tódolos medios que a Raleigh se lle concedese a liberdade e non fose privado das súas posesións. As insistencias de Henrique deron lugar a unha promesa de Xacobe I ó seu fillo para liberar a Raleigh antes do Nadal de 1612. Pero o príncipe morrera antes desa data, e o rei non se viu obrigado a cumprilo prometido. As simpatías que espertaba a figura de Raleigh en Henrique fixeron que este chegase a dicir: “¡Sólo a mi padre se le ocurre tener en la jaula a un pájaro como éste!” Pola súa banda, cando circulaba a proposta de casar a Henrique cunha infanta española, o propio Raleigh permitiuse a liberdade e o atrevemento de enviar a Henrique dous *Discourses* contra este proxecto.

⁹²¹ G. y R., p. 141. Raleigh financiou a cuarta parte da expedición dun tal Sir Thomas Roe que procuraba atopar o camiño ata o imperio da Guaiana. Por outra lado, Raleigh non desiste nas súas peticións, vendo, xa que logo, que non era capaz de convencer ó monarca e a Cecil da expansión imperialista, tentará embaucalos falándolles repetidamente da existencia da mina de ouro.

⁹²² G. y R., p. 346. Gondomar informouse dos intentos de Raleigh, posto que entre os seus libros, podemos atopar a obra de Hakluyt, amigo de Raleigh, titulado: *The principal navigations, voyages, traffique and discoveries of the English nation*. Outra fonte de coñecemento das andanzas de Raleigh, foron os libros de Antonio Herrera: *Historia general de los hechos de los castellanos en las islas y tierra firme del Mar Océano*. E tamén deste, a *Historia de Felipe II*. En ambas obras, falábase detidamente das viaxes de Raleigh.

acérrimo de España e amigo e admirador de Raleigh. Esta elección de Winwood foi impulsada pola maioría puritana do Parlamento, a cal lle seguía a poñer trabas a Xacobe I á hora de obter cartos. Esta situación chegará ós oídos de Raleigh, quen, animado pola designación do seu camarada Winwood, presentará un novo proxecto expedicionario á Guaiana en busca da anhelada mina⁹²³. O monarca inglés, presionado polo seu desexo de conseguir cartos como fose, aprobou concederlle a liberdade a Raleigh o 19 de marzo de 1616. Non sen antes ser subornado o irmán do favorito real Buckingham⁹²⁴ con 1.500 libras.

Xacobe I autoriza entón a Raleigh mediante una Comisión Real⁹²⁵ que facultaba a este último a: “[...] *ir a la América del Sur u otras partes habitadas por infieles o salvajes en busca de cosas de valor para los ingleses, reservando al rey la quinta parte del oro o plata que sacase de la tierra*”. Este salvoconduto real puña en perigo a paz con España. O rei sostiña que só a ocupación de feito e non o simple descubrimento daba dereitos exclusivos sobre unha terra. A zona da Guaiana (macizo interior entre o Orinoco e o Amazonas), era terra de ninguén, segundo a teoría de Xacobe I, porque ningún europeo puxera o pé nela. Ora ben, os españois exploraran a zona do Orinoco e fundaran nela a cidade de Santo Tomé, na desembocadura do Caroni, afluente do Orinoco. Ademais, había outro motivo de controversia. Raleigh, na expedición realizada anos atrás, dixo que tomara posesión das terras en nome da raíña Isabel, alegando que estas lle foran cedidas amigablemente polos nativos.

Xacobe I non rexeitaba esta visión de Raleigh. Mais o punto de vista deste era controvertido, posto que no libro onde relataba a súa viaxe anterior aludía expresamente a que tivera que expulsar ós españois de alí. Co que estaba recoñecendo que estes se asentaran nesa zona con anterioridade. O rei inglés non descoñecía a situación, pero ignorábaa a propósito. Ben sabía que, se Raleigh mentira no tocante ó da cesión das terras por parte dos indíxenas e non daba atopado a mina, a responsabilidade recaería exclusivamente sobre el (Raleigh). E este pagaría polo feito. Gondomar coñecedor da

⁹²³ Pérez Bustamante, *opus cit.*, p. XXI. A mina atopábase, segundo Raleigh, subindo o Orinoco e despois de tres días de navegación: “*se llega a un río pequeño amañizquierda del río grande acia la parte del Oriente y queda la mina tambien a la mano izquierda y a la parte del Oriente en este río pequeño*”.

⁹²⁴ Hume, *opus cit.*, p. 289. Villa- Urrutia, *opus cit.*, p. 41 e Bartolomé Benito, *opus cit.*, p. 97. Din Hume, Villa-Urrutia e Sánchez Benito, ó contrario que Tobío, que non foi subornado o irmán de Buckingham, senón o propio Buckingham. Tamén nos conta Pérez Bustamante, *opus cit.*, p. XXIII, como Raleigh tivo que prestar unha fianza de 40.000 escudos para: “[...] *responder de que sus navíos no habían de causar daño a ninguno de los súbditos del Rey de Inglaterra ni a los de aquellos príncipes o potentados que tuviesen treguas y amistad con S. M. B.*”

⁹²⁵ G. y R., p. 348.

vasta cultura de Xacobe I repetíralle en numerosas ocasións a súa estrañeza ante o seu finxido descoñecemento⁹²⁶. Malia isto, o monarca acuciado polas dificultades económicas, cría que ó mellor podía pagar a pena arriscarse na procura da mina. Pensando que se esta era atopada, podería aducir que a anterior viaxe expedicionaria de Raleigh daba algún tipo de dereito á Coroa inglesa, ou como o mesmo Raleigh afirmaba, se a mina non se achaba en terras ocupadas polos españois e estes atacaban ós seus expedicionarios, os ingleses estarían xustificados para respostar o ataque. Aínda que, se se dese o caso e todo saíse mal, Xacobe I usaría a Raleigh como cabeza de turco e libraríase desta maneira dun personaxe para el molesto. Decatámonos, xa que logo, que o monarca inglés parecía non ter nada que perder de calquera xeito.

Ó pouco tempo da liberación de Raleigh, xa estaba escribindo Gondomar cartas a Xacobe I e ó secretario Thomas Lake, expresando o seu malestar, xa non pola posta en liberdade de Raleigh, senón porque se lle permitise a este realizar a viaxe. Ademais advertía nas misivas do dano que podía entrañar a aventura de Raleigh para a amizade entre os dous países. Aparte destas prevencións por escrito, o noso Conde reunírase en varias ocasións cos membros do *Consejo Privado* e co propio Xacobe I, co gallo de amosarlles os distintos motivos polos que non debería celebrarse a viaxe. Entre as súas alegacións, Gondomar recalca que a posesión dos territorios que pretendía explorar Raleigh correspondía ós españois ademais de negar a existencia de mina ningunha. Se ben, no que atinxe ó tema da mina o Conde non se sentía tan seguro e, como precaución, fixo chegar informes a España onde se falaba do suposto emprazamento onde se atoparía o xacemento.

Gondomar informaba puntualmente ó goberno español sobre a necesidade de tomar as oportunas medidas porque⁹²⁷: *“si esta posesión no está tomada ni puesta allí alguna población o presidio... parece que convendría hacello luego”*. Nas conversas con Xacobe I reiteraba as nefastas intencións de Raleigh e os males que este causaría en terras españolas. O rei respostaba que Raleigh non causaría ningún tipo de dano á Coroa española e ós seus súbditos. Que se facía isto, e daba a súa palabra como rei de Inglaterra, Raleigh e os seus homes serían entregados ó rei de España para seren aforcados en Madrid.

⁹²⁶ G. y R., p. 349. Ós once días de ser liberado Raleigh, Gondomar envía unha carta ó secretario Lake, onde lle comunica as súas inquedanzas sobre a expedición. Manifestando que se se producía algún tipo de dano, este tería difícil remedio senón era: “[...] *fuera contra fuerza y agravio contra agravio*”.

⁹²⁷ G. y R., p. 350.

Pese a esas garantías, Gondomar vía como os preparativos da expedición seguían adiante e que Xacobe I se escudaba dicindo que se vía forzado⁹²⁸: “*porque su pueblo y su Consejo no le tuviesen por indigno de ser rey pues quitaba este beneficio a sus súbditos*”. Lavándose desta maneira as mans se todo saía mal.

Finalmente, e malia ás insistentes recomendacións de Gondomar contrarias á expedición, parte Raleigh na primavera de 1617. Inda que fora liberado, non se lle perdoara o delito polo que cumpría cadea e esta situación preocupábao. O *Canciller* Bacon tranquilízao, dicíndolle que a Comisión Real que portaba, outorgáballe o perdón. Por outra banda, co obxecto de evitar conflitos cos españois, Raleigh quería usar a axuda francesa. Para elo, pretendía utilizar como escudo na súa viaxe barcos franceses con tropas, para que expulsasen ós españois dos territorios que desexaban explorar. Daquela, el actuaría con absoluta liberdade, sen enfrontarse directamente a estes. Doutro lado, cismaba que os franceses lle podían facilitar unha patente de corso contra os españois e unha autorización para, chegado o caso, refuxiarse nun porto francés, posto que temía as posibles represalias inglesas ante as presións españolas. Pero todo o trato cos franceses quedou en papel mollado.

Gondomar porfiaba, entremetres, unha e outra vez nas súas conversas con Xacobe I, coa solicitude de que as promesas que o monarca lle dera non se acababan de cumprir. Nin no caso do número de navíos que farían a viaxe, o cal aumentou de xeito considerable, dos dous inicialmente previstos ata sete (seis navíos e unha pinaza); nin no de levar unha persoa abordo encargada de controlar as actividades de Raleigh, para que así este non atacase os vasalos e as terras pertencentes ós españois. Ademais queixábase Gondomar de que a maior parte dos membros da tripulación eran piratas recoñecidos e que os barcos ían cargados con munición de guerra. Ó que engadía, asemade, que se Raleigh non atopaba a mina non regresaría coas mans baleiras. Advertindo abertamente a Xacobe I que o rei de España tomaría as medidas oportunas⁹²⁹: “*cosa que tengo por sin duda que se hará, como es razón, sin aguardar a que los daños estén hechos y sean irremediables*”. Esta ameaza de Gondomar era pouco realista e máis ben feita de cara á galería e a título persoal, dado que el posuía un bo coñecemento da parsimonia e da falta de carácter do goberno de Madrid á hora de afrontar temas espiñentos.

⁹²⁸ G. y R., p. 351.

⁹²⁹ G. y R., p. 359.

Con Raleigh feito á mar, non tardaron moito tempo en cumprirse os peores augurios de Gondomar. Resulta que dera orde ós seus homes de atacar a tódolos barcos españois para evitar que estes puidesen facilitar información sobre o seu rumbo. Así, o primeiro incidente serio de Raleigh cos españois ten lugar en Lanzarote⁹³⁰. El e mailos seus fixeran escala alí para procurar o abastecemento, polas boas ou polas malas, de tódolos subministros necesarios para continuar a expedición. O gobernador da illa estaba disposto a darlle as provisións que Raleigh precisaba por tratarse dun amigo, como inglés que era, do rei de España. Aínda que ó cobizoso e arrogante inglés o que se lle ofrecía non lle parecía suficiente e tivo varias escaramuzas por este motivo cos españois. Sendo testemuña disto un dos membros da caravana de Raleigh, o capitán John Bayley⁹³¹, quen decidiu retornar a terras inglesas, posto que estaba en desacordo cos actos de piratería e as agresións que aquel estaba cometendo contra un país amigo. Alertado Raleigh da situación, manda varios barcos tras do desertor para darlle caza, pero a súa tentativa resultou infrutuosa.

Tan presto chega a Inglaterra, Bayley informa das actividades de Raleigh. O secretario Lake, despois que sabe delas, dille a Gondomar que Xacobe I⁹³²: *“se halla muy dispuesto y determinado contra Raleigh y de juntarse con el rey de España para arruinalle y que quiere tener esta resolución encubierta algún tantico para ver en el inter y mirar a la disposición de algunos de aquí”*. Ó mesmo tempo, Buckingham tamén lle manifesta a Gondomar a vontade de Xacobe I para xuntar as armadas española e inglesa coa iniciativa de loitar contra os piratas turcos. Proposta realizada en ocasións anteriores e que España sempre ignorara. Gondomar responde que como ía aceptar unión algunha co goberno español, vendo o que facía Raleigh contra os territorios españois. Ó que sumou, unha vez máis, que el xa advertira do efecto prexudicial de facilitar a partida de Raleigh e da súa intención de atentar contra os intereses españois;

⁹³⁰ Hume, *opus cit.*, p. 292. Cre o vehemente Hume o seguinte: *“Por pacíficas que fuesen las intenciones de Raleigh, fácil sería provocarle á algún acto de hostilidad que formase pretexto suficiente para exigir al Rey el cumplimiento de su promesa y sacrificar la cabeza más excelsa de Inglaterra, para probar al mundo la decadencia de su país”*. Opinando, ó mesmo tempo, que se ben a actuación de Gondomar estaba xustificada polos danos causados por Raleigh, isto non: *“[...] excusa la vileza y la falsedad de Jacobo en permitir la salida de Raleigh sólo con condiciones que debía saber que de antemano le condenaban”*.

⁹³¹ Hume, *opus cit.*, pp. 295 e 297. Para Hume, Bayley regresa porque fora subornado polos españois. Ampárase o autor nunha suposta relación traducida ó inglés, e enviada por Gondomar a Felipe III; na cal lle diría ó soberano que o capitán que desertou (Bayley), era: *“[...] la persona más celosa del servicio de S. M.”*

⁹³² G. y R., p. 362.

sen esquecer que a devandita viaxe realizárase con autorización real e contradicindo tódalas promesas que se lle fixeran con anterioridade.

Mais non quedaban aí as protestas de Gondomar. Este escribe a Madrid aconsellando que en Sevilla se debería proceder ó embargo dos bens e dos navíos ingleses que alí houbese, en represalia polo sucedido nas Canarias. E tamén coa esperanza de que o monarca español lle fixese caso e mandara⁹³³: “[...] *prevenir la armada del Mar Océano para que vaya a deshacer y castigar ese pirata* [Expresando que os prisioneros capturados debían ser aforcados en Sevilla] *pues a piratas y turbadores de la paz en todas partes se les hace este tratamientoy para la conservación de las paces y treguas con Inglaterra, con Francia y con Holanda es necesarísima demostración*”.

Gondomar adopta esta actitude agresiva posto que era consciente de que se presentaba unha ocasión fantástica para facer unha demostración de poderío por parte de España. Xa que se dita demostración non se levaba a cabo, xurdirían moitos Raleighs. Ó tempo que aconsella, sabedor de que Xacobe I rexeitaba a guerra, que o Asistente de Sevilla debía realizar o embargo como cousa propia, disimulando, dese modo, a orde que chegaba dende Madrid, pois, dicía Gondomar⁹³⁴: “*Sevilla y Canarias se pueden tener por una misma cosa*”.

Toda a argumentación de Gondomar estaba baseada acertadamente en que Raleigh partira co beneplácito de Xacobe I; polo que non podía dicirse que fora propiamente un pirata e o principal responsable dos actos de Raleigh era o monarca, a persoa que lle dera a Comisión. Desta maneira, o noso Conde consegue ter a iniciativa diplomática á hora de esixir reparacións polo feitos daquel, deixando caer con disimulo que a súa actuación (a de Raleigh) podería ser un potencial *casus belli*.

Dende Madrid as novas non eran moi alentadoras para Gondomar. O goberno español decidira non enviar a armada do Mar Océano⁹³⁵ na procura de Raleigh, esgrimindo que non se sabía ben a onde debía mandarse. Aínda que, en compensación,

⁹³³ G. y R., p. 364.

⁹³⁴ G. y R., p. 363.

⁹³⁵ Hume, *opus cit.*, p. 292. Respecto a que non se soubese a onde enviar a armada do Mar Océano, as cousas non están moi claras, é dicir, máis ben parece unha pobre excusa do goberno español, posto que como di Hume: “[...] *Gondomar pudo atemorizar al Rey hasta el punto de obtener de él un copia de las cartas marinas y planes que Winwood había comunicado secretamente á Jacobo para su satisfacción*”. En Pérez Bustamante, *opus cit.*, p. XXV, pode verse unha copia do mapa feito por Raleigh para Xacobe, das bocas do Orinoco e do *El Dorado*, e que Xacobe I lle deu a Gondomar. Por último afirman Castroviejo e Fernández de Cordoba: *El conde de Gondomar: Un azor entre ocasos*; p. 119. Di que a armada do Mar Océano só estaba composta por sete barcos de guerra, e inda menos galeras.

foron postos sobre aviso e alertados os gobernadores do Caribe fronte ós posibles ataques do “asaltador” inglés⁹³⁶. Feito que será de grande utilidade e do que se queixará amargamente o mesmo Raleigh⁹³⁷: *“if the diligent care at London to make our strength known to the Spanish King by his ambassador, have not taught the Spanish King to fortily all the entrances against us”*.

Se en Madrid as novas non eran moi propicias, en Inglaterra tampouco axudaban moito á causa de Gondomar. Resultaba que moitos dos mariñeiros do capitán Bayley contradixeran a versión deste, sostendo que era falso que Raleigh causara dano algún. O que implicaba unha acusación de traizón para Bayley por abandonar a expedición e oporse ás ordes de Raleigh. Todo isto acontecía coa conivente pasividade coa que se actuaba dende Madrid. Xa dicía Gondomar⁹³⁸: *“Como aquí han visto que allá no se ha hecho ningún sentimiento ni demostración en ello, han cobrado fuerza los amigos de Rale para abonarle y decir que saben bien que no ha hecho ni hará cosa mala y que el capitán Baily es un traidor que le ha quitado la honra sin causa y así le persiguen”*.

Acaecidas as cousas desta maneira, Raleigh continuaba, pese ás penurias que sufría durante a súa viaxe, como tempestades, epidemias e falla de alimentos, ata a arribar ás portas do seu destino, a mina; crendo que esta se achaba preto da cidade española de Santo Tomé. Cidade que estaba fortificada e perfectamente avisaba da chegada de Raleigh. Ó sentirse enfermo, consecuencia dunha epidemia, envía ó seu fillo e ó seu subordinado Keymis (que xa fora con el na primeira viaxe vinte anos atrás) para que estes cerquen a vila, coa teima de que a mina se atopaba a tres millas de alí. Malia que os españois estaban avisados da chegada de Raleigh, o seu número era escaso tanto en xente como en armamento e pouca resistencia poderían ofrecer fronte a un eventual ataque dos homes deste. Así, os ingleses non tiveron a menor dificultade en asaltar e facerse con Santo Tomé, sen obviar que na loita pola toma da cidade morreu o fillo de Raleigh e Diego Palomeque, o gobernador da vila, foi apresado.

Unha vez asentados en Santo Tomé, Keymis comeza a procura da mina. Tarefa que se vía incapaz de realizar, pese a que este estivera na primeira viaxe con Raleigh. O mesmo Keymis escudaba a súa ineptitude na posibilidade de que os españois mudaran Santo Tomé de sitio, o que provocaba nel unha desorientación, dado que usaba a cidade

⁹³⁶ G. y R., p. 365. Grazas a esta dilixente actuación de Gondomar, Diego Palomeque gobernador da Guaina, *El Dorado* e Trinidad, fora prevenido da chegada de Raleigh dende antes da partida deste.

⁹³⁷ *Ibidem*.

⁹³⁸ G. y R., pp. 365-366.

como punto de referencia. Tras varios intentos fallidos, a xente de Keymis impacientábase e obríganos a retornar xunto a Raleigh. Nese regreso parece ser que Keymis xustifica o fracaso das súas pescudas alegando distintos motivos⁹³⁹: a morte de Wat, fillo primoxénito de Raleigh; a debilidade dos ingleses (Keymis dubidaba que fosen capaces de manterse moito tempo en Santo Tomé sen apenas provisións); o acto inútil que supuña para Keymis o descubrimento da mina, porque pensaba que logo sería aproveitada polos españois ou a xente de baixa ralea que ía con el na expedición. Finalmente, argüíu que tiña por case seguro que ó seu retorno non atoparía con vida a Raleigh, porque o deixara moi enfermo, e sabía que realmente o rei Xacobe non lle concedera o perdón a aquel (polo que en verdade a Comisión Real non tiña validez). Fose como fose, despois de esgrimir todo esta secuencia de argumentos, Keymis suicidárase.

Tendo en conta todo isto, Tobío⁹⁴⁰ cre que numerosas cousas relativas á segunda viaxe de Raleigh á Guaiana fican no ar: se este tiña propósito ou non de cometer actos de piratería; se realmente tivo contactos cos franceses para procurar o seu apoio; a razón pola que Keymis non seguiu buscando a mina, se quixo abandonar el a busca ou se viu obrigado polos homes que o acompañaban; se Santo Tomé fora cambiado de lugar polos españois; e o máis importante dos interrogantes, se Raleigh pensaba en serio que a mina existía ou se, pola contra, vía en Santo Tomé un posible punto de partida dende o cal intentar unha colonización inglesa en medio do imperio español de América.

Pasase o que pasase, Raleigh tivo que regresar, pois os barcos que o acompañaban na expedición abandonárono e os seus homes amotináronse. Esta segunda aventura de Raleigh durara un ano. El lamentárase de xeito premonitorio nas súas cartas da intervención de Gondomar na súa desfeita⁹⁴¹: “*Ese bravato y violento embajador de España, causa de mi ruina*”. En efecto, Gondomar tivera moito que ver no fracaso de Raleigh. Vimos como sabía que Xacobe I buscaba a paz con España, que estaba por medio a negociación matrimonial entre os dous países e que, se Raleigh fracasaba no seu intento de traer o ouro, a xenreira do rei cara a este espertaría de novo. Aínda que Gondomar dominaba a situación e xogaba con esas bazas ó seu favor, lonxe de atribuírse todo o mérito do frustrado intento de Raleigh, non deixará pasar a ocasión e

⁹³⁹ G. y R., p. 373.

⁹⁴⁰ G. y R., p. 374.

⁹⁴¹ G. y R., p. 376. Raleigh envíalle a carta ó secretario real Winwood, á sazón, amigo seu. Pero dita carta nunca chegara a mans do seu gran valedor, porque este morrera uns días antes.

gabará o bo sistema defensivo⁹⁴² do que gozaban os territorios americanos. Cousa totalmente falsa.

Unha vez coñecidas as actuacións inglesas en Santo Tomé, o Conde corre presto a falar con Xacobe I. Preséntase diante del sen audiencia previa e só pronuncia unha palabra: ¡Piratas! Gondomar está encolerizado e insta ó monarca a cumprir o prometido, dada a manifesta agresión a un territorio español en América, ó que se lle sumaba a actuación de Raleigh no seu paso polas Canarias (as agresivas queixas de Gondomar fano incluso dicir que Raleigh tentara conquistar estas illas, cousa tamén incerta). O rei Xacobe, presionado pola celosa e insistente actuación de Gondomar, vese obrigado a publicar unha proclama⁹⁴³ contra Raleigh na que reza que este debe ser detido e embargados os seus navíos con todo o que os mesmos conteñan.

A pesar da proclama real contra Raleigh, o noso Conde segue insistindo a Madrid para que dende alí se apremase a toma de medidas expeditivas. Aconsella que os gobernadores de Canarias, Terceira, Madeira, Sevilla e Sanlúcar embargasen (a título persoal, é dicir, sen implicar ó goberno de Madrid para non prexudicar as paces) os navíos e facendas dos ingleses que se encontraban naqueles portos, pois consideraba⁹⁴⁴ que: “*eran cómplices y sabidores de lo hecho y tenían otras dañadas intenciones*”. Gondomar fixo correr o rumor por terras inglesas que os embargos se estaban levando a cabo; engadindo que se antes esas medidas lle parecían cautelosas e previsoras, agora considerábaas forzosas. Por riba de todo isto, asemade, exhorta á armada española a apoderarse de un ou dous navíos ingleses, coa escusa de que estes podían pertencer á compañía de Raleigh. Ollamos, daquela, que Gondomar non se andaba con reviravoltas e propugnaba manter unha actitude firme, posto que coidaba que tomando medidas de tal calado as demais potencias europeas veríanse avisadas sobre o poderío español. Para elo⁹⁴⁵ dirixíase a Felipe III dicindo: “*Quizá no habrá nunca otra ocasión tan justificada con que asentar la reputación*”. Non lle abundaba con ver a Raleigh no patíbulo, quería máis.

Malia que estas medidas de presión estaban facendo efecto, non era todo o que o noso Conde desexaba. En canto ós navíos e a facenda de Raleigh e os seus

⁹⁴² G. y R., p. 376. Gaba Gondomar a Felipe III dicindo: “*que no estaban hoy las cosas como en tiempo de Drake y de la reina Isabel, porque su majestad, Dios le guarde, había puesto tal orden en todas sus fronteras y plazas que las menores y de menor importancia estaban hoy en buena defensa*”.

⁹⁴³ Véxase anexo.

⁹⁴⁴ G. y R., p. 380.

⁹⁴⁵ *Idem*.

colaboradores, Buckingham indicoulle a Gondomar que estes serían entregados sen preito, sen maior demora, ós vasalos do rei de España que o propio Gondomar suxerise. Emporiso, no tocante ó de facer xustiza con Raleigh, Buckingham manifesta que debe abrirse antes un proceso legal, expresando novamente a vontade de Xacobe I de entregalo para que sexa aforcado en Madrid.

Por aquelas datas, atopábase Gondomar preparando o seu regreso a España tras concluír a súa primeira embaixada. Regreso que tivo que ser postergado durante un tempo, para poder deixar ben atado e ultimado o asunto de Raleigh. Con ese motivo entrevístase co *Consejo Privado*, ante o que relata unha exposición dos asaltos cometidos por Raleigh e a súa xente: queixábase, por enésima vez, que se lle tivese outorgado unha Comisión Real, que el xa avisara moito tempo antes do que ía suceder; que se a armada do Mar Océano non perseguira a Raleigh foi porque el (Gondomar) se fiou das seguridades que lle deran en Inglaterra (cousa incerta como xa sabemos, posto que fora decisión de Madrid non enviar a armada); que este conflito obstaculizaba os tratos de paz e a posible voda. Concluindo que o rei de España⁹⁴⁶: “*no tenía necesidad de ser amigo de quien no desease y estimase mucho el serlo suyo*”.

Despois desa dura, pero magnífica, intervención diante do *Consejo Privado*, Xacobe I reunírase varios días máis tarde cos integrantes deste. O monarca quería saber que actitude adoptar no caso de Raleigh. Moitos dos membros do *Consejo* criticaron a dureza con que o noso Conde se tiña dirixido a eles. Pero o favorito real Buckingham interveu para recordar que aquel xa avisara en moitas ocasións da súa postura contraria á expedición de Raleigh antes da partida deste, e que estaba no seu dereito de protestar posto que foran atacadas as terras do seu rei, malia as seguridades que se lle deron de que isto non sucedería. Xacobe I, sentíndose amparado por Buckingham, preguntou ós membros do *Consejo* se estaban de acordo con castigar a Raleigh, ó que estes contestaron afirmativamente.

Pero a cuestión non se resolverá aínda aquí. Gondomar ten unha entrevista persoal con Xacobe I para tensar, se cabe, máis a corda e asegurarse o castigo de Raleigh. Para elo, retoma o manido asunto da Comisión Real concedida polo rei. E dille que se el fose gobernador das Canarias ou de Sevilla tería feito os embargos hai tempo sen agardar unha orde real. Ademais de que unha vez probados os abusos de Raleigh, non era tempo de andar con papeis e consultas; que non entendía como aquel e os seus

⁹⁴⁶ G. y R., p. 383.

seguían aínda con vida, e libres os que lle permitiron partir. Estas verbas sacaron fóra de si a Xacobe I, que respostou⁹⁴⁷: “[...] *que aquello sería justicia en España pero que no lo era en Inglaterra ni donde él reinaba y que no era su costumbre condenar a nadie sin oírle y hacerle su proceso*”.

Gondomar refutou os anteriores argumentos alegando que se isto acontecesse en España o rei español tería castigado máis duramente a tal persoa. Esixíalle a Xacobe I estar a carón do rei de España e en contra dun pirata como Raleigh, que puxera en descrédito a autoridade do monarca coas súas accións. Xacobe I, esta vez máis comedido, entra en razón e dille a Gondomar que lle envíe unha carta a Felipe III na cal lle asegure que este será castigado de acordo co prometido.

O rei reúne outra vez co seu *Consejo* para corroborar a decisión de mandar a España, de ser preciso, a Raleigh. Moitos *consejeros* critican tal decisión, aducindo que onde se vira que o rei de Inglaterra fose tributario do español. Xacobe I, axudado por Buckingham e o *Canciller* Bacon, recorda que dera a súa palabra ó Conde e que pensaba cumprila (inda que para moitos carecía da pertinente validez por ser establecida verbalmente), facendo caso omiso do que pensasen ignorantes e malintencionados.

Finalmente, volverase reunir o monarca con Gondomar, que xa estaba a piques de marchar a España. Nesta entrevista Xacobe I confirma a súa promesa de enviar a Raleigh a Madrid, deixando a elección en mans de Felipe III. Gondomar dille ó rei inglés que non sentía a disposición de escribir nada sobre este asunto ó monarca español, senón que debía ser el mesmo quen llo tería que poñer por escrito. O monarca ordena entón a Buckingham que escribise unha carta no seu nome a Felipe III na que lle expresase a intención de cumprir o pactado con Gondomar. Non sen antes comentar⁹⁴⁸ con moita sorna a rareza que un soberano fixese os despachos segundo os desexos do embaixador dun país estranxeiro; ó que Gondomar lle replicou que tampouco se vira nunca que un embaixador fose secretario do rei ante o cal estaba acreditado e seguira as

⁹⁴⁷ G. y R., p. 385. Hume, *opus cit.*, p. 291. Resalta que nunha relación a Felipe III de Gondomar, este manifesta que: “*El último servicio que hice al Estado (y no fué el menor) fué cuando desbaraté aquel viaje de Ralegh, que amenazó mucho daño y peligro á S. M.; y cuando él volvió en la desgracia, yo le perseguí casi hasta la muerte*”. Cfr. Coa opinión de Villa-Urrutia, *opus cit.*, pp. 43-44. Para este a relación supostamente enviada por Gondomar non é auténtica, senón que Hume baseouse nunha copia inglesa, obra, segundo Villa-Urrutia, do libelista Thomas Scott. Polo que se así fose, Gondomar non tería escrito nunca esas verbas, e isto sería produto dunha especie de lenda negra ou dunha campaña contra a súa persoa. Incluso di Villa-Urrutia que se atribuíu a maneira tan celosa de proceder de Gondomar neste caso a que o Conde era irmán de Diego Palomeque de Acuña, gobernador de Santo Tomé e quería vingar a morte deste. Cousa totalmente falaz.

⁹⁴⁸ G. y R., p. 387.

súas ordes no relativo ós despachos que tiña que mandar o seu monarca. Buckingham enviará a misiva a Felipe III; pero Gondomar aconsellará ó soberano español que, xa que o prestixio do país estaba a salvo, non debía poñer en máis apertos a Xacobe I e non tiña polo tanto que ser enviado Raleigh a Madrid.

Podía, pois, desta forma regresar Gondomar a España deixando case que rematado o asunto de Raleigh. Un Raleigh que de camiño a ser recluído na Torre finxiu unha enfermidade e tentou escapar a Francia. Cousa que non deu conseguido porque foi delatado polos seus presuntos cómplices. Este intento de fuga foi tomado como unha confirmación de que Raleigh se entendera cos franceses co gallo de atacar o imperio español de América coa axuda destes. Feito que supostamente resultou confirmado nuns papeis que lle foron atopados ó mesmo Raleigh.

Raleigh foi acusado de enganar o estado en relación á existencia da mina, de conspirar con Francia e de agresión ós vasalos e terras do rei dun país amigo. Como as acusacións contra el versaban sobre as súas ofensas cometidas ante un rei estranxeiro, o proceso contra a súa persoa non espertaba demasiadas simpatías entre os ingleses. Ademais, el non participara directamente no ataque a Santo Tomé⁹⁴⁹ e seguía escusándose na Comisión Real, que el entendía que lle daba un perdón implícito, segundo llo confirmara o *Canciller* Bacon antes da súa partida. Pero este agora deu marcha atrás, expresando que Raleigh non fora perdoado de palabra polos seus delitos anteriores e podía ser executado polos mesmos, tal e como debía facerse nos casos de traizón. Polo tanto, Raleigh víase condenado, non polas tropelías cometidas contra os territorios españois e os seus súbditos, senón por un acto de felonía (que non era certo) cometido contra a persoa de Xacobe I había quince anos.

Pese a que os protectores de Raleigh pedirán ata o último intre que se lle conmutase a pena de morte, sendo unha das principais interesadas en que así fose a raíña Ana, será por fin axustizado; mais non na forca, como rezaba a vella sentenza, senón que debeu sufrir a pena da decapitación. Librábase así da forca, pena que correspondía a traidores e piratas, por unha máis propia de cabaleiros, aínda que igual de efectiva cá outra.

⁹⁴⁹ Pérez Bustamante, *opus cit.*, p. XXIX. Raleigh na súa defensa dixo que el descubrira esas terras e tomou posesión delas en nome de Isabel I, sendo os indíxenas súbditos ingleses; que enviou a Keymis, despois da primeira viaxe, para continuar coa posesión delas, e que fora autorizado por Xacobe I a buscar a mina; que os únicos responsables de todo o acontecido eran os españois que atacaran ós seus homes e estaban sobre aviso da súa chegada; e que Santo Tomé estivera antes en poder de franceses e holandeses, atopándose agora en mans españolas.

Coa morte de Raleigh⁹⁵⁰, lograba Gondomar quitar do medio ó último grande inimigo de España. Un inimigo que sempre quixera arremeter contra o imperio español de América⁹⁵¹. Ademais con esa morte escenificábase que España non transixiría de calquera modo con tal de manter as paces, pese á timorata actitude do goberno madrileño. Con todo, este grande triunfo diplomático de Gondomar supuxo que os ollos cos que era mirado pola opinión inglesa se tornasen, volvéndose as simpatías esportadas entre case tódolos sectores da sociedade inglesa, agás os puritanos, en desapiadados e constantes ataques contra a súa persoa a través de libelos ou incluso, como xa vimos, de obras de teatro.

7.3.4. Campás de voda truncadas

Parece que o xerme da posible voda⁹⁵² hispano-inglesa xestouse alá polo 1604, cando se asinaron as paces entre os dous países. Xurdindo a idea, ó contrario do que cabería pensar, non por parte do bando español, que asinaba o acordo en franca desvantaxe, senón por parte da facción inglesa. O pai do proxecto era o propio rei Xacobe, o cal propuxo o asunto de realizar un enlace entre o seu primoxénito, o príncipe Henrique, e a filla maior de Felipe III, a infanta Ana Mauricia, herdeira neses intres da Coroa de España. Con anterioridade⁹⁵³, xa tentara o monarca inglés unha unión cos Austrias. O seu propósito consistía en dar en prenda ó seu fillo Henrique para que fose educado na Corte española de Felipe III. Dese xeito, asegurábase o apoio do rei español coa pretensión de alcanzar o trono inglés. Despois casaría a Henrique cunha sobriña de Felipe III, filla do duque Carlos Manuel de Saboya. Pero Xacobe I desbotará o plan,

⁹⁵⁰ Hume, *opus cit.*, p. 310. Relata así Hume a morte de Raleigh: “[...] el 29 de Octubre de 1618, al amanecer, fué llevado secretamente el más grande de los ingleses desde su calabozo al patíbulo de Westminster. Era día de fiesta y la gente estuvo en la ciudad de Londres viendo la procesión del Lord Mayor. El cobarde del Rey se había ido lejos de su capital, para esconderse en el campo; pero cuando cayó la cabeza de Raleigh, con canas enrojecidas por su propia sangre, y el pueblo comprendió que el último de los grandes ingleses de la época de Isabel había sido sacrificado al servilismo del Rey escocés, subió al cielo un grito de coraje [...]”. Segundo Tobío en G. y R., p. 393. a execución de Raleigh tivo lugar o 8 de novembro de 1618. Aínda que isto pode deberse ó desfase entre os calendarios usados en cada país.

⁹⁵¹ Bartolomé Benito, *opus cit.*, p. 89. Para o autor a morte de Raleigh é moi importante, posto que este simbolizaba o nacemento, aínda que de forma tímida, do imperio inglés e Gondomar, pola contra, exemplifica o esforzo titánico por frear a caída do español.

⁹⁵² Para saber do tema máis en profundidade véxase Redworth, Glyn: *El príncipe y la infanta: una boda real frustrada*. Madrid, Taurus, 2004. E Pursell, Brennan: “The end of the Spanish Match”, *The Historical Journal* 45, 2002, pp. 669-726.

⁹⁵³ Villa-Urrutia, *opus cit.*, p. 28.

unha vez asentado no trono de Inglaterra, e pretenderá casar o seu fillo directamente coa filla de Felipe III.

A proposta de voda de Xacobe I non desagrada para nada ós embaixadores españois enviados para rubricar as paces. Argumentando o Condestable⁹⁵⁴ que sería esta a mellor maneira de garantir a volta de Inglaterra ó seo da relixión católica. A voda pasa a transformarse, desta forma, no epicentro das relacións hispano-inglesas e no eixo da política europea do primeiro terzo do século XVII. Nun primeiro intre, optábase do bando español pola conversión do príncipe, o cal se convertería en Inglaterra ó catolicismo e partiría dende alí cara a España, sendo xa católico. Se non se producía esta conversión, os españois querían unha declaración por parte do príncipe Henrique sobre a súa intención de regresar á órbita da igrexa romana. Pero esta posible voda non chegará a efectuarse nunca. Resulta que xa se amañara o enlace entre a Infanta Ana Mauricia e o rei francés Luís XIII. Polo que en lugar desta, os españois ofrecíanlle ó príncipe Henrique, que pasaba dos dezasete anos, a man da infanta María que frisaba os cinco. En tal circunstancia, o rei Xacobe I pareceu desistir no seu intento e buscaralle esposa ó seu fillo en Francia. Aínda así, sucedeu que as princesas francesas xa estaban comprometidas⁹⁵⁵. Aínda que ó pouco tempo xurdirá un imponderable sen solución, que non será outro máis cá morte do príncipe Henrique.

Xa vemos como Xacobe I quería procurar uns bos enlaces para os seus fillos e non pensaba que a cuestión relixiosa fose un impedimento para a celebración dos matrimonios. Máis ben, cismaba na súa maltreita economía e nos beneficios que lle poderían reportar unhas axeitadas unións matrimoniais. Aparte, no caso da unión cos Austrias españois, o monarca inglés supoñía que ó emparentar con esta casa real sería un modo seguro de conservar as paces en Europa e tamén de poder aumentar, asemade, os seus dominios; porque agardaba que lle fose dada á princesa española os Países Baixos como dote. Emporiso, trabucábase en algo o monarca estuardo: para Felipe III a voda era máis que un casamento de Estado. Tratábase dun caso de conciencia, un asunto de relixión⁹⁵⁶, non de política. Quería que o príncipe inglés se convertera ó catolicismo.

⁹⁵⁴ Villa-Urrutia, *opus cit.*, pp. 29-30.

⁹⁵⁵ D. e G., p. 19. Aínda que as princesas francesas estiveran prometidas, Gondomar di que Digby amosoulle ó noso embaixador: “[...] *gran desexo para que se obstaculice o casamento de Francia e se encamiñe a España*”.

⁹⁵⁶ Loomie, Albert J., *Spain and the Jacobean catholics. Volume II: 1613-1624*, p. 42. Vexamos como isto era así, exemplificado nun extracto dunha consulta feita ó Consejo de Estado o 30 de agosto de 1614 sobre o asunto da voda: “[...] *por agora que no conviene tratar de que se de hija de Vuestra Magestad al*

Pensaba, como albergara seu pai Felipe II, que mediante a conversión do príncipe tódolos súbditos ingleses serían de novo católicos.

Xacobe I, ó propoñer a voda con España, ía en contra do sentir non só do seu Parlamento de maioría puritana e antiespañol, senón contra o sentir de case que a totalidade do seu pobo, tamén antiespañol e antipapista. Por outra banda, tanto Felipe III, coma despois Felipe IV, non podían traizoar o sentir relixioso da nación española; a cal non vía con bos ollos o matrimonio dunha princesa católica cun herexe.

Sabemos que Henrique, o primoxénito finara; pero parece ser que a Coroa española recolleu o guante lanzado polo rei inglés⁹⁵⁷ e fixouse noutro fillo deste, en Carlos, que contaba con doce anos, para ocupar o seu lugar. Como os dous futuros esposos eran aínda moi novos⁹⁵⁸, tivo Gondomar que manter vivas as conversas co rei Xacobe durante tan longo tempo. Un Xacobe do cal xa recoñecía Gondomar que non o podería gañar para a causa católica. Non obstante, si gardaba esperanzas con que

Príncipe de Gales no siendo el Catolico fundandolo en quatro razones. La primera porque la Señora Infanta quedaria expuesta a manifesto riesgo de perder la fee casada una vez con hereje, la segunda porque los hijos que naçieron del tal matrimonio se perderan sin duda y seguiran la seta del Padre, la tercera porque abria la puerta de par en par al comercio y comunicacion destas dos naciones (cosa muy perjudicial a la pureza con que nuestra religion vive oy unicamente en españa) la 4a [sic.] porque los Reyes de Inglaterra es cosa sabida ya que tienen por lícito el repudio y le platican quando no les dan hijos sus mugeres y añadio que la libertad de conciencia tacitamente platicada viene a ser nada o tampoco que por ningun case se debe hazer caso della...

⁹⁵⁷ Sánchez Cantón, *opus cit.*, p. 52. Dinos o autor que despois dos proxectos de matrimonio frustrados entre o príncipe Henrique e unha sobriña de Felipe III, e coa filla maior deste, a terceira proposta é posible que nacese na Corte de España, posto que nun papel sen data enviado por Felipe III a Gondomar, este afirma o seguinte: “A los 24 del pasado se os escribió lo que habreis visto a propósito del mucho deseo con que acá se está de hallar modo y color para abrazar la plática del casamiento del Príncipe de Gales con la Infanta Doña María, mi hija; para que se lo asegurasedes a los que lo desean y les fuéredes dando buenas esperanzas; y lo que después se ofrece que añadir a aquello es, que he mandado dar cuenta del negocio al Papa por medio del Conde de Castro, mi embaxador, encargándole mucho la brevedad, para que su Santidad responda luego. Vos ireis continuando ahi la plática y buena correspondencia con ese Rey y acá se está con cuidado de poderos avisar más particularmente de la resolución que en ello se tome, en que no se perderá punto”. Castroviejo e Fernández de Córdoba, *opus cit.*, p. 204. Mencionan os autores que Gondomar ó chegar a Londres xa se atopou co asunto da voda planeado e só puido seguir as instrucións de Madrid. Polo contra, Tobío dános outra versión do asunto en *G. y CI.*, p. 38. Segundo ten constancia Gondomar por palabras do embaixador francés, as negociacións para casar o príncipe de Gales en Francia estaban estancadas. Pese a isto, Gondomar nada podía facer nin dicir a Xacobe I. Porque, segundo Tobío, o Conde non levaba instrucións para iso. O que si fai Gondomar, seguindo o mencionado por Tobío, é recoller as insinuacións do monarca inglés ante a imposibilidade de casar o seu fillo en Francia, e recomendar o asunto a Madrid. Vendo no citado asunto unha ocasión perfecta para afiunzar as paces e as relacións entre ambos países. Aínda que en *D. e G.*, p. 19, manifestaba Gondomar as súas amizades ó chegar a Londres por primeira vez: “non faltará quen diga que vén a casamentos”.

⁹⁵⁸ Villa-Urrutia, *opus cit.*, pp. 62-63. Gondomar entendía que dada a xuventude dos contraíntes, o enlace debía ter lugar: “con condiciones que aventajasen la causa de la Religión y el alivio y aumento de los católicos, y con seguridad del cumplimiento de las condiciones, conviniendo para el servicio de Dios y S. M. que esta plática, que estaba ya tan asida, se conservase viva y con cuerda larga sin soltarla”.

Carlos⁹⁵⁹, que aínda era un adolescente, puidese converterse por influencia da súa futura muller e do ambiente católico da Corte española.

Así pois, chega Gondomar a Inglaterra na súa primeira embaixada, co fin de enfrontarse, entre outras misións, á do matrimonio hispano-inglés. Para esta ardua tarefa gozará da axuda do seu inestimable amigo Digby⁹⁶⁰. Este tratará por tódolos medios que a voda se faga efectiva e cumprir así a vontade manifestada por Xacobe I. Aínda que persoalmente, a Digby gustaríalle que o príncipe casara cunha protestante. Non o tiña nada fácil en Madrid o embaixador inglés, tendo que tratar con teólogos e frades e cos atrancos que estes lle poñían constantemente.

A Gondomar, entrementres, encárgaselle manter vivas as relacións matrimoniais, sempre que estas se fixesen con condicións favorables á relixión⁹⁶¹ e asegurándose que o pactado se fose cumprir. Sabía o Conde, como mencionamos, que contaba para este fin coa axuda de Digby, que tiña unha vontade favorable ó casamento. Deste dicía Gondomar que⁹⁶²: “[...] *porque verdaderamente desexa o casamento e a unión e amizade deste rei con España e fai para iso moi bos oficios e é declaradamente oposto a Francia e a Holanda e ten hoxe grande creto con este rei e con don Xorxe Viliers [Buckingham], que é o que hoxe ten enteiramente a súa graza*”. Descoñecía o noso Conde con esta última apreciación arredor da amizade entre Digby e Buckingham de que modo ían cambiar as tornas co paso do tempo.

⁹⁵⁹ Villa-Urrutia, *opus cit.*, p. 71. Opina o autor sobre Carlos que nel: “[...] *juntábanse en Carlos una deslealtad y una falsía muy superiores á las de su ausgado padre*”.

⁹⁶⁰ D. e G., p. 23. Digby anima constantemente a Gondomar para levar a bo porto o enlace, con verbas como estas: “*Señor don Diego, eu dou por seguro neste negocio Deus ha de axudarnos, que verdaderamente é seu e, para quen o entende, o máis grande que hoxe se trata no mundo [...] É mester que a Vª Sª escriba acá que todo non se pode facer nun día e que hase de camiñar de vagar, coas esperanzas postas no futuro e obter baixo segredo do rei todas as prendas e promesas posibles, pero que as capitulacións públicas vaian moi temperadas e postas en razón que o tempo presente e o estado das cousas require que sexa así. Con isto, prométolle á Vª Sª que se acadará todo canto se desexa*”.

⁹⁶¹ Sánchez Cantón, *opus cit.*, p. 53. Recolle o autor unha carta do 2 de setembro de 1620, onde lle di Felipe III a Gondomar o que segue no tocante ó tema da relixión e ó de supeditar a aprobación deste tema para a realización da voda: “*este casamiento no se ha de efectuar, a menos que ahi concedan libertad de conciencia y haya seguridad de que se cumpla: mas, por el peligro que pueda haber de que hablándoles en esto claro se rompa luego la plática, y lo que conviene es sustentarla este verano, ha parecido que hasta que pase procureis entretenerlos con lo que os escribo en otra carta*”. En Castroviejo e Fernández de Córdoba, *opus cit.*, p. 205. Vemos tamén como o propio Gondomar non é partidario de celebrar a unión se non trae grandes vantaxes consigo para a relixión católica, incluso engade: “*con ser yo el más humilde y pobre criado de V. Magd., no casara a mi hija con este Príncipe, aviendo de ser herejes, como oy lo son, él y su Reyno; pero por si este medio se pudiese introducir aquí la religión católica, sería tan gloriosa acción para V. Magd. como se vee, y una de las más importantes que ay oy en el mundo para el bien de la christiandad*”.

⁹⁶² D. e G., p. 25.

Durante toda a negociación, non paran de producirse rumores por ambos lados sobre o posible casamento do príncipe Carlos cunha infanta francesa e da infanta María co fillo do rei de Bohemia. Gondomar debe facerlle fronte a estas especulacións, tendo que brincar aínda máis obstáculos. Por riba, no caso da conxectura dun posible enlace entre a infanta española e o fillo do rei de Bohemia, que co tempo se converterá no emperador Fernando III, parece ser que a proposta nacera a iniciativa de Oñate, embaixador español no Imperio. Esta proposición de Oñate desgustará a Gondomar, pois porá sobre aviso a Digby e ó propio rei Xacobe, quen insistirá a Gondomar para que lle desminta tal ruxe-ruxe. Inda que, ó cabo do tempo e cando as negociacións hispano-inglesas estean totalmente rotas, confirmárase o rumor e a infanta María casará co futuro Fernando III.

Aparte destas interferencias producidas por eses chismes, tiña Gondomar que dar probas ós ingleses da vontade española de celebrar a unión⁹⁶³. Uns ingleses que co paso do tempo cada vez desconfiarán máis de que esta se producise. O mesmo Digby enviado a España, que tantas esperanzas tiña postas no compromiso, ó ver que este comezaba a dilatarse en demasía queixábase de que marchase máis amodo do que pensaba. Malia que en Londres considerábase como factible que se producise finalmente a voda, grazas á celosa mediación de Gondomar.

Se en Inglaterra Gondomar era o encargado de negociar o matrimonio falando con Xacobe I e co seu favorito Buckingham, en España o valido Lerma delegará no confesor real Frei Luís de Aliaga. Ou sexa, que namentres en terras inglesas o asunto andaba entre homes de estado, por así dicilo, en España Digby tiña que lidar cun teólogo. O mesmo Digby⁹⁶⁴ que xa confesara dous anos antes a Gondomar, en 1615: “*A min fixéronme acá estes días pasados catedrático entre padres e teólogos*”. Véndose agora na obriga de tratar directamente cun destes o asunto do enlace. Con todo, cabe mencionar que a opinión de Digby sobre Frei Luís de Aliaga⁹⁶⁵ era moi favorable, ou

⁹⁶³ D. e G., p. 29. Como o mesmo Gondomar dicía, pese ós intentos por parte do nuncio do Papa e do embaixador francés que tentaban torpedear a súa tarefa.

⁹⁶⁴ D. e G., p. 23. Tamén en G. y CI., p. 38. Gondomar dirá contra as trabas impostas polos teólogos españois que: “*en esta materia no puede votar bien el teólogo que lee en su celda y en las escuelas en medio de España la doctrina de los santos sin ver ni considerar lo que pasa en el mundo*”.

⁹⁶⁵ Loomie, Albert J., *Spain and the Jacobean Catholics. Volume II: 1613-1624*, p. 77. Vemos como aínda que Digby pareceuse ter en estima ó seu interlocutor no negocio da voda, este manifestaba o que segue, non foi favorable por certo, nunha consulta ó Consejo de Estado en febreiro de 1617, sobre o tema da liberdade de conciencia: “*Y no parece que la puede aver porque quando el [Jacobo] diesse libertad de conciencia no queda prevenido el peligro anteriormente respecto de que su edad y poca salud no dan esperanza de vida larga, lo qual dificulta mas la materia, porque si sucediese el caso, quanto antes*

iso é o que lle transmite a Gondomar, non sabemos se por pura cortesía diplomática ou porque así o cría en realidade o embaixador inglés.

Fose como fose, Digby puña moito énfase nos seus tratos en España tentando obter unha dote substanciosa para paliar os problemas financeiros de Xacobe I. Para elo, pretendía que a dote fora de dous millóns de escudos, de a doce reais, dos que medio millón daríanse por adiantado no momento en que os monarcas estivesen totalmente de acordo no punto da relixión. Punto que, como veremos, se converterá no principal atranco das negociacións. Os españois avogaban pola concesión da liberdade de conciencia para os católicos ingleses⁹⁶⁶. Ó que Digby respostaba coa súa carencia de autorización para falar do tema, ou nin sequera do asunto da abolición das leis e sancións contra os católicos⁹⁶⁷. Doutra banda, Felipe III só estaba disposto a pagar o adianto da dote, non cando houberse acordo entre os dous monarcas senón cando o Papa dese a súa aprobación para a celebración da voda. Polo que podemos ollar que ningunha das dúas partes implicadas quería ceder. Os españois pretendían a liberdade de conciencia e a aprobación papal. Os ingleses propugnaban que un pacto entre os reis bastase e que xa se iría falando, gradualmente e en segredo, sobre o asunto da liberdade de conciencia. Malia estas dificultades, Digby seguía amosándose optimista, expresando

entrasse el gobierno del Reyno en manos de un Rey moço hereje, y el libre de la palabra que huvieese dado el Padre, se puede inferir fácilmente que aun lo que se capitulare, por instrumento publico no se guardara. Y quando bien sobre viviese la Reyna Madre [infanta María] y alcançase de día a su marido no seria poderosa para hazelo cumplir (que es en lo que se podria fundar alguna esperanza) por la poca mano que tienen las Reynas en Inglaterra”.

⁹⁶⁶ G. y CI., pp. 79 e 85. Dentro do sector dos católicos das Illas, os xesuítas non vían con bos ollos o casamento. Posto que a liberdade de conciencia e relixión implicaría a existencia de novo de bispos en Inglaterra. Cousa que molestaba sobremaneira ós xesuítas que non querían ter ningún tipo de xerarquía por riba deles. Por iso, para estorbar a voda, decidiron facer a Xacobe I importantes peticións previas, sabendo que ó monarca lle eran imposibles de cumprir. Así falaba Gondomar destes xesuítas: “*no quieren casamiento ni paz ni obispos sino pescar en agua turbida*”. Outro problema cos católicos ingleses producírase cando moitos dos que foron liberados pola intercesión de Gondomar ó finalizar a súa primeira embaixada, retornan a Inglaterra para entorpecer a realización da voda.

⁹⁶⁷ G. y CI., pp. 47-48. Ó longo das negociacións, Xacobe I prometerá e despois anulará moito do acordado en materia de relixión basicamente. Moitas veces relaxaba ou anulaba por momentos a persecución á que eran sometidos os católicos ingleses. Pero eran medidas pouco duradeiras. Incluso no transcurso da visita do príncipe Carlos e Buckingham a Madrid, os embaixadores españois extraordinarios, enviados para negociar o enlace, Coloma e Hinojosa, conseguirán unha licenza real para que os católicos puidesen usar a relixión e ter sacramentos nas súas casas; ademais de conseguir o perdón das penas nas que tivesen incurrido no pasado. Aínda que este último punto acordado non se levaría a cabo, posto que Xacobe I supeditouno a que se celebrase o enlace primeiro. Quedando todo en papel mollado cando o príncipe retorne composto e sen noiva de España. Daquela, aproveitouse a situación de que os tratos para a voda estaban practicamente rotos para publicar en Irlanda unha proclamación contra os bispos titulares do Papa e os relixiosos, pese a que os embaixadores españois mediaron para que isto non se producira e chegaron a falar co príncipe. Este só lles respostou que ben o tiñan merecido.

que⁹⁶⁸: “*ata agora non atopei senón unha enteira intención de S. M. [Felipe III] de efectualo*”. Cismaba o embaixador inglés que tódolos obstáculos serían brincados e todo remataría de modo favorable.

Despois de seis meses en España dedicado en exclusiva a negociar a voda, Digby regresará en xaneiro de 1618 para darlle conta a Xacobe I do estado das negociacións. Unha vez chegado a Inglaterra, tamén se reúne con Gondomar, a quen lle insistirá que todo ía ben encamiñado. Se ben, o noso Conde, sempre dilixente e atento ós seus labores, queixarase da persecución que estaban sufrindo aínda os católicos ingleses. O que significaba que de momento fallaba a liberdade de conciencia, condición necesaria para celebrar o casamento e que o Papa o aprobase.

Estando así as cousas, Gondomar regresa a Madrid tras rematar a súa primeira embaixada en Londres. Dende Inglaterra é confirmada por Digby a boa vontade, a pesar da oposición que soportaban Xacobe I e Buckingham por parte do Parlamento e da opinión pública inglesa. O Conde pensa en saír adiante e que todo se ha de superar. Entón, o embaixador inglés estaba pendente do seu regreso a España para retomar as negociacións, pois ben sabía Gondomar a falla que facía Digby aló, polo que lle comentaba⁹⁶⁹: “*Déixenos ver presto por acá a V^a S^a Ilma., que gran falta nos fai a súa asistencia e se non quere a V^a S^a Ilma. que se perda o negocio, no deixe de volver a esta corte*”.

Aínda que o que finalmente sucede é que, tras apenas un ano de “repouso” en España, Gondomar debe volver a Inglaterra na súa segunda embaixada para encamiñar os tratos do negocio principal, que non era outro có da voda. Xacobe I designa novamente como responsable para as mediacións a Digby, aínda que Gondomar, quería que se implicase tamén no asunto Buckingham⁹⁷⁰, sabedor do ascendente deste sobre o rei e da súa presunta hispanofilia. Descoñecía neses intres o grande erro que cometía ó incluír ó favorito real no negocio. Así pois, debía afrontar os tratos con dous osos duros de roer, como Digby e Buckingham. Pero Gondomar non o era menos, e mantivo sempre unha actitude circunspecta, pese ás boas relacións existentes nese momento entre os tres personaxes. O Conde continuaba a porfiar no tema da liberdade de

⁹⁶⁸ D. e G., p. 30.

⁹⁶⁹ D. e G., p. 37.

⁹⁷⁰ G. y CI., p. 207. Digby insitíalle a Gondomar durante a primeira embaixada londinense deste, en que Buckingham estaba totalmente gañado para o asunto da voda. O mesmo creerá Gondomar, ó ver que o favorito inglés facía propósito de servir a Felipe III e as cousas de España. Nada máis lonxe da realidade.

conciencia como condición previa ó matrimonio. Unha liberdade que segundo el⁹⁷¹ lle escribía a Felipe III por abril de 1620, Xacobe I “non pode nin quere concedela”. Aínda que ó mesmo tempo, engadía na misiva unha promesa real un tanto ambigua que rezaba que⁹⁷²: “*faría todo canto puidese en favor dos católicos*”.

Nas instrucións que se lle daban a Gondomar para a realización do enlace, a cuestión da liberdade de conciencia era como estamos a ver un punto irrenunciable. E sen el, non habería voda de ningunha maneira. Aínda así, reiterábanlle que nin polas discrepancias nese punto rachase as negociacións⁹⁷³, “*senón que o entreteña e conserve con vida*”. Gondomar sabía que este retraso era prexudicial para os intereses españois, dado que moitos ingleses querían a guerra contra España, e só o negocio da voda detiña a Xacobe I a evitar calquera enfrontamento bélico. E polo tanto, se o monarca inglés se desenganaba do asunto da voda, co tempo, como así pasará, produciríase un enfrontamento entre os dous países.

Para tentar unha maior dilación nas negociacións, dende Madrid instábaselle a que Gondomar procurase obstaculizar a pronta chegada de Digby á capital española. Para o que argüía⁹⁷⁴ que a presenza do embaixador inglés en España non era necesaria mentres non se soubese o que opinaba o Papa sobre o enlace.

Despois de rematar a súa segunda embaixada londiniense, o noso Conde trasládase a Madrid, onde agarda por el Digby. Este, a pesar dos obstáculos españois, era enviado de novo como embaixador extraordinario para buscar o peche dunha vez das conversas matrimoniais. Antes de partir dende terras inglesas, Gondomar envía unha reveladora misiva ó rei español, onde lle comenta a posibilidade de que o príncipe Carlos e Buckingham se despracen ata Madrid. Na devandita carta di o que segue⁹⁷⁵:

⁹⁷¹ D. e G., p. 48.

⁹⁷² *Ibidem*.

⁹⁷³ *Ibidem*.

⁹⁷⁴ D. e G., p. 48. Dende o goberno español aconséllase a Gondomar que trate de que Digby suspenda a súa viaxe, pero sen que se sospeiten as manobras levadas a cabo polo noso embaixador.

⁹⁷⁵ D. e G., p.58. Así mesmo, en G. y CI., pp. 207 e 208, Tobío asevera aquí que a idea da viaxe parte de Gondomar, quen convence a Buckingham e a Carlos. Para elo, vemos como xa ó remate da súa primeira embaixada, escribe unha carta Gondomar a Felipe III, que di: “*El Príncipe desea mucho este casamiento... de manera que se puede esperar que, si su padre no quisiese hacello, él mismo se iría a España a suplicallo a V. M. [...]*”. Nin Digby nin o embaixador de España en Londres sabían do plan. Buckingham e Carlos pedíronlle por carta a Gondomar, a través da mediación de Endymion Porter, o seu parecer sobre a viaxe e o seu punto de vista sobre o mesmo. Tamén en G. y CI., p. 237, Tobío confirma a iniciativa de Gondomar na viaxe, cando recolle unhas verbas de George Gage, mediador inglés perante o Vaticano para a negociación da voda, que louva que Gondomar conseguise que o príncipe Carlos acudira a España a honrar os reis españois. Gabándose Gage da prudencia coa que obrou Gondomar. Por último, Bartolomé Benito, *opus cit.*, pp. 120 e 121, fala de tres cartas que confirman como o noso Conde propicia

“Este príncipe ofreceume en moita confianza e segredo que, se chegado eu a España, o aconsellase que se vaia poñer nas mans de V. M. e a súa disposición, farao e chegará a Madrid de incógnito e con dous criados”.

No tocante ó asunto da voda, Digby, que xa chegara a España antes que Gondomar, tratará de inimizar a Felipe IV (Felipe III morrera había pouco) co Papa⁹⁷⁶. Dicindo o embaixador inglés ós *consejeros* do monarca español que as trabas impostas polo Papa non eran por asuntos relixiosos, senón porque este, como amigo de Francia que era, non quería que se afianzase máis a alianza hispano-inglesa. Non se equivocaba nada o embaixador inglés, pese a que cabe mencionar que os representantes españois⁹⁷⁷ en Roma perante o Papa, seguindo instrucións de Madrid, non facían moito por superar as pegas que a autoridade papal puidese poñer ante o enlace. Máis ben, estes, en atención ás ordes de Madrid, demorábanse o maior tempo posible nas conversas, iso si, tentando que esa actitude súa e do seu goberno non fose coñecida e recaese exclusivamente a responsabilidade no Papa. Non obstante, desta vez viña Digby coa disposición de que se concretasen as promesas españolas, alegando a Felipe IV que non observaban ningún avance nas negociacións relativas á voda dende había seis ou sete anos. Ante esa presión, Felipe IV resposta que fará todo o posible para que se axilicen os trámites e obter prontamente a dispensa papal. Digby recalca como medida de presión que Xacobe I soamente ten un fillo e que se este morrese sen sucesor a coroa recaería nos reinos do Elector Palatino, polo que argumentaba⁹⁷⁸: “[...] *que teñen unha inclinación ás cousas da relixión xa sabida*”.

Apertadas como estaban as cousas, é entón cando se produce a chegada a Madrid o 17 de marzo de 1623 de dous viaxeiros ingleses, que viaxaban baixo o común nome de Smith. Pero que resultaron ser, nin máis nin menos, que Carlos, o príncipe de Gales, e o favorito real inglés Buckingham. Digby avisara decontado a Gondomar da

a visita do príncipe a España. Dúas delas están recollidas por Goffrey Goodman e a terceira foi publicada por Redworth. Tamén nos conta o autor o alcume con que eran coñecidos o avó e o pai de Carlos: “robadores de noivas”, porque o avó de Carlos aparecera de improviso en Francia en busca de muller, e Xacobe I fora a Dinamarca na procura de esposa.

⁹⁷⁶ G. y CL., pp. 230 e ss. Xacobe I non podía negociar con Roma nin o Vaticano tampouco podía negociar publicamente cun herexe, polo que se usou como intermediario un cabaleiro inglés católico de nome George Gage e que estaba baixo as ordes de Digby. O rei inglés quería obter primeiro a dispensa papal de Roma e logo deixaría de perseguir ós católicos ingleses, xa que España tería que dar la infanta e con ela a dote, que tanto falla lle facía a Xacobe I.

⁹⁷⁷ Sánchez Cantón, *opus cit.*, p. 53. Vemos como Felipe III, nunha carta datada en decembro de 1620, dá instrucións para: “*que fray Diego de la Fuente vaya a Roma y de allí se ponga la dificultad y se vaya difiriendo este negocio*”.

⁹⁷⁸ D. e G., p. 60.

presentación dos dous insignes cabaleiros, posto que estes traían unha epístola do rei Xacobe dirixida a Gondomar onde lle dicía⁹⁷⁹: “*velaí vai ese namorado; terédesme moita conta del que, o que por el fagades, facédelo por min*”. Gondomar foi lixeiro comunicarlle a primicia ó conde-duque de Olivares, o cal se atopaba descansando nos seus apousentos; e ó ver a esas horas diante del, tan ledó e satisfeito, a aquel díxolle⁹⁸⁰: “[...] *que parece que ten ao rei de Inglaterra en Madrid* [o que Gondomar lle replicou] *ao rei non, ao Príncipe si*”.

Felipe IV confioulle arreo a Gondomar que atendese a Carlos e a Buckingham, e pasou desta forma a ser un integrante da comisión especial encargada do asunto da voda. A aparición do príncipe Carlos en Madrid produciu un grande impacto na sociedade española da época. A cal, estupefacta ante dita visita, cría que o motivo da viaxe do príncipe estaba relacionado coa súa conversión ó catolicismo. Incluso o propio Digby, perplexo tamén pola mencionada viaxe, pensaba algo parecido e así llo preguntou ó propio Carlos. Pero nada máis arredado da realidade. Olivares igualmente tentará descubrir se o príncipe era proclive á relixión católica, e para iso fai mención da súa avoa. Buckingham, mentres tanto, atento ás manobras españolas, deixaba facer; aínda que non tardaría moito en ter os seus primeiros roces con Olivares. Xurdindo un antagonismo entre ambos que será, ó fin e ó cabo, a causa de que fracasasen as negociacións.

Ós escasos dous meses de atoparse o príncipe e Buckingham en España, chega unha consulta papal sobre a voda. Dita consulta estaba chea de pegas e de condicionamentos. Se ben, iso non era o peor de todo, senón as instrucións secretas que dende Roma se lle deron ó nuncio papal en España, nas que se lle indicaba que dixese a Felipe IV que si se daba a dispensa, esta sería concedida crendo que a través dela se podería alcanzar a liberdade de conciencia aprobada polo Parlamento inglés e a conversión do príncipe Carlos ó catolicismo. As instrucións recalcaban que se o rei Xacobe non concedía a devandita liberdade de conciencia ós católicos ingleses no prazo dun ano, o rei español debía estar preparado para facela cumprir mediante as armas⁹⁸¹. Situación que contrastará coa actitude papal cando co tempo e tras o fracaso do proxecto anglo-español, Carlos atope muller na veciña Francia, o Papa non imporá ningunha condición posterior.

⁹⁷⁹ D. e G., p. 61.

⁹⁸⁰ *Ibidem*.

⁹⁸¹ D. e G., p. 62.

En canto á comisión encargada das negociacións, xa sabemos que Gondomar e Digby eran parte integrante da mesma. O Conde no tempo de Olivares non era posuídor dunha valoración positiva por parte do valido, e pouco puido facer para que os tratos da voda chegasen a un final feliz. Por iso, na realidade, os principais asuntos eran tratados case que con exclusividade por Olivares e Buckingham. Parece ser que o favorito inglés sentíase aldraxado e celoso polo trato que lle era dispensado non só ó príncipe Carlos, senón polo afecto que amosaban as autoridades españolas por Digby. Sendo un destes motivos, o precursor do estafalario comportamento que mantivo Buckingham durante a súa estadía en Madrid.

Coñecemos xa que a diferenza fundamental nas conversas xiraba ó redor do tema relixioso ou ó asunto da manida liberdade de conciencia e da probable conversión principesca. Felipe IV e o seu valido Olivares non estaban dispostos a ceder un punto no referente á relixión. O conde-duque manifestaba que a amizade entre os dous países xa existía e o matrimonio non era necesario senón soamente conveniente para acrecentar os intereses comúns. Pero, e sorprendentemente, dende o *Consejo* de Estado non estaban de acordo en poñer tantas dificultades á celebración do matrimonio e votaban porque este se fixese sen agardar a ter seguras as condicións pedidas a prol dos católicos ingleses. Pese a esta postura favorable dos *consejeros*, Olivares emitiu o seu propio voto, no cal argumentaba que non era o *Consejo* de Estado o apropiado para dilucidar sobre as materias de relixión; sendo esta tarefa exclusiva dos teólogos.

Se esta postura de Olivares resultaba pouco alentadora e non contribuía para a celebración da voda, non foi menos útil para tal propósito a actitude amosada por Buckingham durante as negociacións. Carlos chegara a España cal cabaleiro romántico na procura da súa namorada. Pero Buckingham, que o apoiou na viaxe, tentaba agora influír na vontade do príncipe, inculcando neste a súa antipatía ós españois e ó casamento. Os desplantes de Buckingham ían subindo de nivel. Incluso ameazou nalgunha ocasión con marchar e rexeitar as propostas españolas sen esgrimir razón ningunha. Para, deseguido, dar marcha atrás e aceptalas como se nada tivese acontecido. A cousa chegou a tal extremo que Olivares presentoulle nunha ocasión unha proposta ó príncipe Carlos, que a rexeitou aducindo a súa carencia de autorización do seu pai para asumila. Ademais de engadir que estaba preparando a súa volta a Inglaterra e que se vía liberado dos tratos da voda. Daquela, e a xeito de despedida, encargoulle a Digby para despedirse do monarca a elaboración dun discurso, no que debían figurar as razóns da

partida. Ora ben, semella que as verbas escritas por Digby non agradaron moito a Carlos, polo que este decidiu improvisar algo de palabra no transcurso da súa entrevista con Felipe IV. E resultou que o dito polo príncipe Carlos viña a significar que aceptaba todo o pactado porque quería emparentar con España. Verbas coas que ficaron abraizados tódolos presentes ante tal cambio de actitude⁹⁸².

Despois de tantas actitudes tirantes e de comportamentos estraños e inadecuados, semellaba estar todo ben encamiñado cando dende Inglaterra chegara un documento asinado polo rei Xacobe I onde xuraba cumprir as condicións esixidas sobre a relixión dos católicos ingleses. Á vista dese documento, decidiron as dúas partes redactar un contrato, segundo o cal, o matrimonio celebraríase dentro dos dez días seguintes á chegada da dispensa papal dando a súa anuencia. E a princesa sería entregada na primavera de 1624. Carlos estaba disposto a obedecer o pactado e así llo comunicou a Felipe IV; inda que, case que de súpeto, el e Buckingham fixan a súa partida para o 9 de setembro de 1623. Sen agardar, xa que logo, ó envío dos papeis de Roma coa dispensa. No seu lugar, acordará o príncipe que case un representante seu por poderes. O que acontece é que detrás desta prema de Carlos por marchar, agochábanse as intencións de Buckingham para malograr a voda. Pero dende a Corte española, vendo o carácter cambiante dos dous visitantes, fórase preparando unha queixa formal contra a actitude e o comportamento insolente de Buckingham, por se, chegado o caso, era necesario presentala. Aínda que, doutra banda, o calculador Buckingham quixo reconciliarse con Olivares⁹⁸³ antes da marcha para evitar que os españois enviasen a Inglaterra os informes sobre o seu mal comportamento. Na entrevista, o valido español estaba de acordo en perdoalo coa condición de que Buckingham non se entremetese máis nas negociacións da voda e non mentise sobre o trato que lle fora dado en España. O favorito inglés deu a súa palabra de que así faría. Emporiso, a estas alturas xa tiña remitido unhas cartas á súa nai e á súa irmá onde relataba o mal que o trataran en España. Ademais de asegurar que no momento en que puxese un pé en terras inglesas, o matrimonio non se celebraría.

Namentres, o príncipe Carlos deixara asinados os papeis para o seu casamento, e serían Felipe IV e o infante Carlos os que casarían no seu nome coa infanta María, logo

⁹⁸² D. e G., p. 63.

⁹⁸³ D. e G., p. 64. Malia que se produce a entrevista e Buckingham reitera a súa vontade de enmenda, o día da súa partida, e logo de terse despedido da familia real española, acude onda Olivares e dille que nunca lle ofrecería a súa amizade e sempre se lle oporía.

da chegada da dispensa de Roma. Iso si, limitando o prazo para a presentación da mesma ata o Nadal.

Xusto antes de abandonar terras españolas, Buckingham enviou un criado seu a Madrid para que fose ver ó embaixador inglés Digby e se apousentase na casa deste, coa excusa de que traía asuntos do seu amo. Digby deulle casa ó enviado, pero comezaron a pasar os días e ó ver que este non declaraba as súas intencións, decidiu forzalo para que explicase qué asunto transportaba. O criado, véndose acurralado, confesou que portaba unha carta que Buckingham lle ordenara entregar no momento en que chegase a dispensa papal de Roma. Na misiva dicíalle Buckingham a Digby que Carlos tiña certos temores en canto á celebración do casamento; pois nos acordos asinados, nada impedía que a infanta María puidese entrar nun convento e facerse monxa. E que mentres non houbera seguridades de que isto non ía acontecer e o príncipe non se vise burlado, ordenáballes a Digby suspender a entrega de poderes. O contido da carta significaba para Digby un grande atranco, dado que puña en tea de xuízo a honra do príncipe Carlos e a súa propia. Porque se obraba como lle indicaba Buckingham, faltaría gravemente ó pactado. Co obxecto de aclarar a situación, Digby decide enviar unha carta ó príncipe Carlos e outra a Xacobe I. Emporiso, consciente da grande influencia que Buckingham exercía nos dous, non esperaba que puidese extraer cousas en claro. Na epístola remitida a Carlos, desminte os rumores entornados á entrada nun convento da infanta María; defendéndose desta maneira do dito por Buckingham na súa carta.

Unha vez retornados Carlos e Buckingham a Londres, o pobo sae á rúa a recibilos, celebrando a súa volta como se regresasen dunha guerra. A opinión pública inglesa nunca contemplara con bos ollos o casamento e ó presenciar a volta do príncipe, en solitario sen a súa prometida, pensaron que as negociacións estaban rotas e que este non se ía levar a cabo xa. Cousa que non era de todo certa, pois aínda restaban as derradeiras pinceladas ó redor das devanditas negociacións.

Mentres tanto, en Madrid os dous embaixadores ingleses, Digby e Aston (era o embaixador ordinario en Madrid, Digby fora enviado coma embaixador extraordinario para o asunto da voda), comezan a actuar dunha maneira máis comedida e reservada. Empezando a facer presións, xa non sobre o negocio da voda senón no referente ó tema do Palatinado. Ó tempo que manifestaban que recibiran as ordes oportunas para que no momento da chegada da dispensa papal deran conta ó rei Xacobe, co gallo de acatar instrucións deste antes de que se consumase a celebración do casamento. Esta actitude

contraviña o pactado, e non gustaba para nada en Madrid. Dende onde se lles recordaba tamén ós ingleses que nunca se falara de unir a voda á resolución da cuestión do Palatinado.

Sendo esta a situación, chegan os papeis coa dispensa de Roma o 29 de novembro de 1623. Así empeza a correr o prazo dos dez días para a celebración do enlace. Digby avisou ó rei inglés da chegada da dispensa a Madrid e fixou a data para a entrega dos poderes o día 9 de decembro. Entre tanto, en Inglaterra examinaban o despacho enviado por Digby. Buckingham quería que os dous embaixadores regresasen o antes posible, que o matrimonio non fose celebrado e que se castigara o proceder de ambos. Con todo, Xacobe I non quixo actuar desa maneira.

O 6 de decembro, tres días antes do enlace, veñen parar a Madrid tres correos procedentes de Londres dirixidos ós embaixadores ingleses. Estes, prestos, reúnen con Olivares e comunícanlle a decisión de facer depender a voda da solución da cuestión do Palatinado. Porque o rei comunicáralles que⁹⁸⁴: “*Non quero casar ao meu fillo cun dote de bágoas da miña filla*”. En Madrid ficaron abraiados, pois nunca se falara de levar da man ámbolos dous asuntos. Parece ser que Xacobe I dubidara entre respectar o pactado e as presións de Buckingham, sendo finalmente vencido por estas últimas.

Como vemos, Buckingham saíra gañador, impuxera a súa vontade ás do rei Xacobe e do príncipe Carlos. Ademais esta actitude antiespañola da que fixo gala, posibilitoulle a consecución do apoio da opinión pública inglesa. Entón, pasaba de ser odiado polos protestantes e puritanos a ser amado por eles⁹⁸⁵. Esta continxencia crecente na súa popularidade serviulle a Buckingham para atacar sen tapullos a actuación de Digby, do cal dixo⁹⁸⁶: “*Que era un simple e como tal procedera e os españois ganárono sen ter coñecido nin os seus intentos e que, por iso e dar gusto a España, deixara ao seu rei, faltando o seu creto e obrigas e deixándose levar tanto do desexo de casamento que así lle luciría e España lle daría o pago*”.

Comezaba desta forma a disputa entre Buckingham e Digby. O favorito, celoso das mostras de afecto que lle fixeran ó embaixador en España, tomáralle dende aquela enorme xenreira; a pesar de que Xacobe I sempre confiara nel e cría que era o home máis indicado para sacar as maiores vantaxes posibles para Inglaterra e as menos para

⁹⁸⁴ D. e G., p. 67.

⁹⁸⁵ D. e G., p. 67. Un dos embaixadores españois encargados de negociar a voda, o marqués de Hinojosa, dicía que Buckingham parecía agora ser o redentor dos puritanos e dos protestantes.

⁹⁸⁶ D. e G., p. 68.

España. Pero agora, influído por Buckingham, parecía ter desconfianza daquel. En España, Felipe IV e Olivares que apreciaban o modo de obrar serio, leal e razoable de Digby, estaban dispostos a darlle a este o que fose. Ora ben, o embaixador inglés respostará que prefería ser decapitado en Inglaterra a ser duque do Infantado en España⁹⁸⁷.

Digby atopábase agora metido en problemas, xa que era acusado de fixar unha data para a voda, pese a que se lle ordenara consultar en primeiro lugar a Xacobe I; sen esquecer que lera a carta onde Buckingham lle revocaba os poderes dados, e víase reclamado polo monarca en Londres⁹⁸⁸: “*para que dea satisfacción do xeito en que se gobernou por ter ocasionado a interpretación da vontade do rei*”.

Así pois, Buckingham tiña nas súas mans a Xacobe I e ó príncipe de Gales. Lograra impedir a voda e, agora, trataría de atacar os intereses españois. Con ese argumento solicitou un subsidio ó Parlamento para intentar a recuperación do Palatinado; e aproveitou para botarlle a culpa do fracaso das negociacións matrimoniais a Digby, que, segundo el, se vendera á Corte española, e a Gondomar, de quen dicía que só realizara falsas promesas en relación ó matrimonio. Os embaixadores españois, indignados pola arenga de Buckingham no Parlamento, decidiron presentarlle ó rei inglés queixas sobre o seu comportamento cando estivo en Madrid. Propoñéndolle asemade a Xacobe I que fosen examinados os papeis relativos ó axuste da voda (cousa que será rexeitada polo Parlamento), para que puidese exculpar a Digby e a Gondomar das acusacións feitas por Buckingham. As actuacións e a actitude do favorito inglés parecían inclinarse cada vez máis por unha guerra aberta con España. Un conflito que Xacobe I rexeitaba verbalmente, dicindo que só sería levado a el polos cabelos⁹⁸⁹.

Entrementres, Buckingham coa axuda de Carlos seguirá coa súa teima de vingarse de Digby. E por elo tratará de encerralo na Torre. Acción que quedará inconclusa, pois só conseguirán recluir a este na súa casa; o que imposibilitará a Digby para que lle dea conta a Xacobe I de todo o sucedido e do verdadeiro modo de obrar de Buckingham, que sempre tentara frustrar o casamento. Pero Digby nunca poderá expoñer os seus motivos perante o rei, pois este morrerá en marzo de 1625. A partir de entón, Buckingham e Carlos obtiveron vía libre para enfrontarse a España. O primeiro paso será desposar a Carlos coa irmá de Luís XIII de Francia. Matrimonio no que o

⁹⁸⁷ *Ibidem*.

⁹⁸⁸ *D. e G.*, p. 69.

⁹⁸⁹ *D. e G.*, p. 71.

Papa non amosou moita oposición, e ó que Gondomar terá, paradoxos do destino, que acudir como enviado a dar os parabéns ós reis de Francia. Non obstante, tras esta pequena vinganza, errarán ambos nos seus propósitos. Tanto no estragado intento de recuperar o Palatinado como no caso do desastroso ataque a Cádiz, que desencadeará finalmente a guerra entre os dous países. Buckingham, despois destes estrepitosos fracasos, pasará a ser de novo odiado polo pobo inglés. A Cámara dos Comúns quere que o favorito sexa despojado dos seus cargos e da súa posición. O príncipe Carlos negarase a iso, pero non poderá impedir que Buckingham fose xulgado. Rexurdindo entón da súa reclusión, a figura de Digby que ó fin vai ser escoitado publicamente sobre o seu proceder no asunto da voda. Carlos, para evitar que falase, quixo acusalo de traizón. Mais o Parlamento non o apoiou. E finalmente Digby e Buckingham serán xulgados perante a Cámara Alta por dúas causas distintas. Durante dito proceso, tanto un coma o outro acusaron a Gondomar. Digby dicía que Buckingham conspirara con Gondomar para levar o príncipe a España e que este se convertese á relixión católica e destruír despois a relixión inglesa. O de levar o príncipe a España era certo, pero non o que este accedese á súa conversión ó catolicismo, inda que Gondomar e os españois o puideran ver desta maneira, dado o atrevemento á hora de realizar a viaxe.

Por outra banda, Buckingham usando como testemuña a Endymion Porter, axudante de cámara do príncipe Carlos, afirmou que Gondomar lle dixerá ó tal Porter que Digby prometera moito máis ós españois en materia de relixión do que o propio Gondomar se atrevera a pedir cando estivo en Londres⁹⁹⁰. Engadindo ademais, segundo verbas de Porter, que Gondomar lle confesara que en España o tiñan por máis herexe a el que a Digby. E para xustificar iso Buckingham utilizou como recurso unha conversa entre el e mais Gondomar, na que este último lle dixo que Digby era católico no corazón.

Xa que o proceso resultaba ir mal encamiñado para Buckingham, o príncipe Carlos finalmente disolverá o xuízo e enviará a Digby á Torre, como preludio dunha acusación por traizón fronte á Cámara Estrelada. Sacado que Digby caerá enfermo e a vista será aprazada sen data. Co tempo, pese ás acusacións, este seguirá sendo fiel a Carlos, incluso na época da guerra civil, o que lle custará ser desterrado para ir morrer a Francia.

⁹⁹⁰ *D. e G.*, p. 76.

En canto a Buckingham, seguirá fracasando nas súas expedicións militares e será asasinado por un oficial do exército inglés.

No relativo á voda, os tratos suspendéronse oficialmente o 29 de maio de 1624⁹⁹¹. En marzo de 1625, morría Xacobe I e tan só dous meses despois, Carlos casaba con Henriqueta María, a irmá do rei francés Luís XIII, concuñada dobre da nosa infanta María. De terse producido a voda entre o príncipe Carlos e a infanta María, tería sido a terceira alianza dos Austrias españois cunha dinastía das terras inglesas, tralos matrimonios de Henrique VII con Catalina de Aragón e de Felipe II con María Tudor. Pero como ben dixo Villa-Urrutia⁹⁹², ó captar perfectamente a caótica situación das negociacións: *“Los franceses hacían lo posible por llevarse al Príncipe, el Emperador pedía a la Infanta, el Papa deseaba complacer á las tres Majestades, Cesárea, Católica y Cristianísima, en beneficio de la Religión y de la Iglesia, y los españoles más papistas que el Papa, se encomendaban á Dios y a todos los santos para que los iluminaran y sacaran de aquel trance”*.

Todo o proxecto de Gondomar se derrubaría pola intransixencia da Corte española e pola altiveza do favorito inglés. A partir daquel momento os acontecementos transcorrerán cunha grande dilixencia, como vimos, en contraposición á lentitude coa que percorreran ata o de agora. Carlos casará en Francia. Sendo esta unha argucia maxistral do cardeal Richelieu e do Papa⁹⁹³, quen se burlou así da submisión española.

⁹⁹¹ Hume, *opus cit.*, p. 284. Opina Hume sobre o cese total das negociacións e o papel de Gondomar neles o seguinte: *“Es seguro que ya ni Felipe III ni Lerma tenían las intenciones de llevar á cabo el matrimonio con Inglaterra, de que tanto se hablaba, y que por diez años servía solamente para embobar al rey Jacobo con falsas esperanzas; y aunque cabe en lo posible que el mismo Gondomar fuese también engañado en cuanto á las intenciones de sus Reyes, lo cierto es que, contra todo el sentimiento del pueblo inglés, pudo el Embajador mantener en pie, por una década, las fingidas negociaciones y lograr, por medio de ellas, todas las ventajas que España buscara”*.

⁹⁹² Villa-Urrutia, *opus cit.*, pp. 67-68.

⁹⁹³ G. y CI., p. 227. Tamén en Loomie, Albert J., *Spain and the Jacobean Catholics*. Volume II: 1613-1624, p. 159. Vemos como os franceses agochaban e falseaban á súa vontade, tan só dous anos antes de que eles se “levasen” o príncipe e este casara coa irmá de Luís XIII. O caso vese nunha entrevista que ten lugar entre o arquideácono de Cambrai, que servía na embaixada española por aquel entón ás ordes dos embaixadores extraordinarios Coloma e Hinojosa, e o embaixador francés. Os embaixadores españois enviaran ó arquideácono de Cambrai a dar o pesame por un incidente sucedido na embaixada francesa durante un sermón que provocou a morte do sacerdote e da maioría dos católicos asistentes. Nesa entrevista, dille o embaixador francés, o conde de Tillers, ó emisario español o que segue: *“Encareciendome mucho lo que deseaba que los embaxadores de España se sirviessen del, añadió que sabía que los dichos embaxadores de España abian tenido avisos de Paris que el Rey de Francia le abia mandado volver se ayi a Londres para oponerse al casamiento del Principe con la Infanta y tratar del con la hermana del Rey de Francia, pero que Dios no le perdonasse jamas sus pecados si tal cosa ubo jamas y que muchas razones abia para que los Españoles no se aliasen con Inglaterra pero cincuenta mas dellas para que los Franceses lo hiziessen tan poco. Y dos en particular la una que si a caso el Rey de Francia y su hermano muriessen sin hijos seria dar ocasion a los Ingleses a que pretendiessen otra*

7.3.5. A razón de estado: praxe diplomática de Gondomar

O honesto e porén ambicioso labor diplomático levado a cabo por Gondomar, tentou de poñerlle freo á caída en picado do noutrora poderoso imperio español. Para elo, desempeñou unha tarefa ingrata, caracterizada moitas veces pola soidade. Aínda que chea de independencia e de iniciativa, de astucia e de intelixencia, de paciencia e de constancia, de pragmatismo (cargado de bo criterio nas análises e nas resolucións tomadas, prudencia e sentido da oportunidade) e de firmeza; pero tamén compaxinada con doses de escepticismo realista (por exemplo, no caso da utilidade dos pensionados), de certa tolerancia e amplitude e incluso posuidora de sorna nalgúns intres. Poñendo todo estas calidades, sempre ó servizo e ás ordes do monarca e á razón de Estado (moitas veces identificada coa razón relixiosa) que este representaba, ata o límite das súas forzas.

Os logros acadados por Gondomar na súa xestión diplomática non son produto da sorte ou de certas artes maquiavélicas que os seus detractores dicían que usaba para gañar a vontade de Xacobe I. Todo o contrario, eran resultado da súa constancia, do seu traballo metódico e incesante, no que se ausentaba calquera clase de improvisación. Gondomar tomaba tan “a peito”⁹⁹⁴ o desenvolvemento das tarefas que lle encomendaran que moitas veces pasaba practicamente as noites en vela⁹⁹⁵: “*ha cuatro noches que no*

vez la sucesion del reino de Francia, no obstante la ley salica a la qual ellos se opusieron siempre. La otra que seria cosa facil al Rey de Inglaterra rebolber a Francia en qualquier tiempo con la comodidad deste alianca teniendo un partido tan fuerte como el delos herejes desse reyno, los quales luego se levantarian y reconocieran al de Inglaterra por su Rey ofreciendose la menor ocasión. Y para que viesse con quanta verdad el desseava comunicar con los embaxadores ofreció de mostrar lo que abia escrito en diferentes tiempos al Rey su señor en esta materia y a mas desto los despachos que abia embiado y recibido para que se aprovechassen dellos. Despues de muchos discursos con mucho zelo, dixome que el verdadero remedio de establecer la religion en Inglaterra no era con darles un Infanta por prenda, en lugar de recevilla dellos, sino haziendo de manera que tengan miedo a nuestras armas, siendo cosa averigada que es mas facil ganar a Inglaterra que a una fortaleza de Olanda encareciendome nuestras fuerças y menospreciando la flaqueza desta gente y desta tierra. Dixome lo que importaba por esso la buena correspondencia entre los principes christianos y particularmente los Reyes de España y Francia y que se aliasen mas, el Infante don Carlos y la hermana del Rey de Francia”. Utilizando as verbas de Gondomar: “que son coplas y menos bien trovadas que las que hace don Luis de Góngora”.

⁹⁹⁴ Loomie, Albert J., *Spain and the Jacobean Catholics. Volume II: 1613-1624*, p. XV. Vemos aquí na páxina XV, unha proba do celo que puxo Gondomar no seus cometidos: “*There were few diplomats of his generation who were prepared to write to a friend, as he did in 1615: “I have gained familiarity with the Englishmen... I have devoted myself with interest to their histories and annals for many years, I have tried with a special effort since the start of my residency here to observe and understand their activities...”*

⁹⁹⁵ G. y R., p. 275. Contrasta esta eficiencia de Gondomar cun exemplo escandaloso da falta de rigurosidade da administración de Felipe III e o seu valido Lerma; aquel que fai referencia ó momento en que Gondomar coñece a Xacobe I e lle presente as súas credenciais. Nesa primeira entrevista, o rei bota unha gargallada ó ver que estas foran asinadas case que un ano antes.

duermo dos horas porque amo a nuestro amo y a su servicio". Esta eficiencia e constancia metódica do Conde contrastaban grandemente coa desidia e lentitude da Corte madrileña. Xa era coñecido o dito en toda Europa, que non poucas veces se repetía con ironía tanto polos españois como polos estranxeiros, que rezaba: "*que la muerte me venga de España*". Esa falta de celo, por non dicir abandono, da administración española facíalle ver ó Conde moitas veces que os seus esforzos non pagaban a pena, que estaba só. Sentindo acotío durante a súa estadía unha profunda saudade⁹⁹⁶: "*La vejez y el desengaño hanme puesto ya en estado que sólo deseo morir como cristiano y como fidalgo gallego*". Botaba de menos o seu Gondomar e a súa natureza agreste e a súa *Casa del Sol* e a súa insigne biblioteca. Ó mesmo tempo, sabía que o seu rei lle encomendara esa dura función e que el non o podía defraudar. Era consciente de que tiña que traballar ata o seu derradeiro alento. Como el mesmo afirmaba, tiña que seguir adiante se fose preciso: "*con las tripas en la mano*"⁹⁹⁷.

Observamos, pois, que a xestión diplomática de Gondomar estivo sempre baseada nunha liña íntegra, nun proceder leal. Sempre coa verdade por diante, seguindo o seu lema de "*no hacer sinrazón ni sufrirla*". Para actuar conforme á verdade era moi importante⁹⁹⁸: "*que no hay otra arte sino la verdad y decirla y defenderla animosamente*". Esta actitude do noso Gondomar fíxoo gañarse un grande respecto e consideración, non só de Xacobe I senón tamén de moitos dos cortesáns deste. Chegando a manifestar en certa ocasión o propio monarca inglés que se tivera un vasalo

⁹⁹⁶ *Ibidem*. Estas verbas eran pronunciadas apenas un ano e medio despois da súa chegada a Inglaterra. Así mesmo, no pequeno ensaio de Tobío: "O nomeamento de Gondomar como embaixador en Londres", p. 140. Fala Tobío da dobre personalidade de Gondomar e as súas constantes peticións de licenzas para voltar dicindo que: "*A carón do home activo, do grande administrador, do diplomático xenial que enxergaba con crara e estesa ollada i ejecutaba con miuda habelencia, estaba o intelectual refreusivo e fondo, o sabio que debería por se arredar do balbordo do mundo pra vivir ca naturaza e os libros, seus dous grandes amores*". Tamén podemos ver en Castroviejo e Fernández de Córdoba, *opus cit.*, p. 120, as súplicas de Gondomar para abandonar o seu cargo, dado o seu estado de ánimo depresivo e a súa mala saúde. Vemos isto en dúas cartas, a primeira, dirixida a Ciriza onde manifesta Gondomar: "*Señor mío, no me deje V. merced morir a este servidor en tierras extrañas... por sola su piedad, se dolería mucho de ver quan acabado estoy*". Na segunda epístola, dirixida a Felipe III, o cal soamente lle daba licenza para pasar a Flandes a curarse, dille: "*si mi vida llegara allá según esta acabada mi salud, se puede dudar mucho dello y de lo que cada día voy perdiendo y empeorando, y a los médicos y cirujanos les parece que mientras no mudare y mejorare de aguas y ayres no podré tener alivio, y que esto no puede ser en Flandes ni en otra parte, sino en mi naturaleza en España, y assi supplico a V. Magd. muy humildemente se sirva de mandarme nombrar luego sucesor, ordenándole que esté aquí para el mes de abril*".

⁹⁹⁷ Villa-Urrutia, *opus cit.*, p. 15. Relata aquí o autor que o alarmante empeoramento da saúde de Gondomar en xaneiro de 1617 fixo correr o rumor da súa morte. Incluso a noticia propagouse a España, chegando un cortesán a preguntarlle a Felipe III se Gondomar finara. Ó que lle respostou, segundo di Villa-Urrutia: "[...] su acostumbrada frialdad y compostura: 'Muerto no; enfermo sí'".

⁹⁹⁸ G. y R., p. 276.

como Gondomar daríalle a metade dos seus reinos. Xa di Tobío⁹⁹⁹: *“Los dos ‘Jacques’ llegaron a pactar un acuerdo de decirse las cosas ‘clara y confidentemente’. Y aunque esta claridad y confianza no podían ser, desde luego, absolutas, alcanzaron grados poco comunes entre quienes representaban a dos países cuya situación internacional e intereses eran, en buena parte, contrapuestos aunque tuviese ciertos puntos de momentánea coincidencia”*.

Pode dicirse, segundo cre Tobío, que Gondomar nunca enganou nin mentiu¹⁰⁰⁰ a Xacobe I. Inda que o contrario é máis difícil de confirmar. O monarca usaba moitas veces un dobre xogo para tratar de contentar ó noso Conde e ós seus opositores ó mesmo tempo. Arreo, aseguraba o soberano que a súa amizade con España era firme. Isto levou a que o sector puritano, principal opositor á política do monarca inglés e ó mantemento das paces con España xunto con moitos dos outros embaixadores estranxeiros, chegase a alcumalo como “Don Jacques” ou soamente “Don”, igual ca farían finalmente os puritanos. Pero Gondomar non estaba tan seguro de que o rei Xacobe merecese ese título de “Don”; o que nos indica que este non era sempre sincero e correspondía á digna actuación do embaixador español.

Son situacións como estas as que producen que a imaxe que ten a maior parte da historiografía inglesa¹⁰⁰¹ de Gondomar sexa a dun home diabólico, un Maquiavelo que

⁹⁹⁹ G. y R., p. 277.

¹⁰⁰⁰ Carter, *opus cit.*, pp. 205-206. Corroborar esta afirmación de Tobío: *“The truth is that Gondomar was as completely honest with James as security and other obvious considerations would allow [...] he recognized early that James was no fool and that this was the most effective way of dealing with him. It was commonly understood that James ‘ama gli uomini di virtù’ and Gondomar, far from following the policy of deceit his enemies accused him of, made almost a fetish of dealing with James at every opportunity with ‘la llaneza de Castilla la Vieja’ [...] This adds up to a very large number of occasions on which they discussed important matters involving the two crowns. In both formal negotiations and informal discussions of these things, mutual reassurances of good faith and serious intent became a regular part of their talks”*. Xa vimos como boa proba disto era, por exemplo, as verbas que Xacobe I dixo a Gondomar asegurándolle que lle daría a metade do seu reino se tivese un vasalo coma el. O soberano inglés era consciente de que Gondomar servía ó seu rei por riba de todo, por moita amizade que tivesen, e seguramente, respetábao por iso e sentía envexa por non dispor de servos coma el. Son coñecidos os problemas que tiña Xacobe I con moitos dos cortesáns do bando puritano que vetaban algunhas das súas peticións de cartos no Parlamento.

¹⁰⁰¹ Hume, *opus cit.*, pp. 280, 281, 282 e 282. Fai xuízos de valor sobre a actitude de Xacobe I e de Gondomar, a relación entre ambos, que para el non era igualitaria e menciona algúns dos logros dos noso embaixador: *“[En canto a Xacobe I] el ser más vil y despreciable que jamás ha manchado una corona [...] [Engadindo] el nuevo rey extranjero buscaba ocasiones para humillar y congraciarse con las naciones extranjeras por medio de complacencias bochornosas, bastantes para hacer estremecer en su tumba el cadáver de Isabel [...] Como todos los necios y cobardes, Jacobo, amén de ser tonto de capirote, era vanidoso y porfiado; y para manejarle se necesitaba una persona de dones especiales, de firmeza de carácter, de gran penetración y de mucha facilidad y destreza [Sobre o elixido para o cargo, o conde de Gondomar, di] Como buen gallego que era, encubría la agudeza de su inteligencia bajo maneras casi rústicas, y su sabiduría se disfrazaba á menudo con formas amenas y jocosas. Este fué el*

tiña absorbida a vontade real. Presentando a Xacobe I como un pusilánime en mans da forte personalidade do noso embaixador, que facía del o que quería, igual ca se se tratase dunha marioneta. Agora ben, esta situación resulta ficticia totalmente, dado que o rei Xacobe non era para nada un parvo¹⁰⁰², senón un home de vasta cultura e formación, nin era unha persoa da que un se puidese fiar completamente, polo seu

diplomático español que, desde el primer día que hablara con Jacobo, se captó su endeble espíritu, y que por muchos años lo tuvo sujeto á su voluntad, con la misma facilidad que un hábil músico maneja su instrumento. En aquella época, en que estaba España hundida en la más abyecta miseria é impotencia, supo el gran espíritu de Gondomar presentarla al mundo con la frente alta y con el orgullo prepotente de los pasados días de su mayor grandeza [...] Entraba y salía de palacio no como Embajador, sino como consejero, y pasaba el Rey todo su tiempo de vagar en su compañía, de que no se cansó nunca. Comprendió á Jacobo mejor que ninguno de sus Ministros. Sabía que la cobardía y la vanidad, con la obstinación de un carácter débil, cederían siempre á la osadía, la lisonja y la tenacidad, y no perdió un punto en el juego [...]” Amén do relatado, engade Hume que Gondomar tentou de enfrontar a Xacobe I (ó cal non deixa de criticar en ningún momento) co Parlamento; que o Conde influíu nos asuntos de relixión ingleses, tratando de crear enfrontamentos entre os anglicanos; e como se xacta de ter perseguido ata a morte a Sir Walter Raleigh. Fronte esta visión manipuladora por parte de Gondomar, temos outra dada por Carter, *opus cit.*, pp. 189-208. Carter recoñece tamén a influencia de Gondomar na escena política inglesa da época. Pero dinos que esta é mal entendida e interpretada, dándonos esa imaxe maquiavélica de Gondomar que el explica. Por outra banda, no seu artigo xulga obras por nos citadas como a de Villa-Urrutia sobre a embaixada de Gondomar en Inglaterra en 1613, que el considera un plaxio non moi competente dun libro inglés de F. H. Lyon, e censura o ensaio de Martin Hume ó que nos referimos anteriormente, tildándoo de seguir na liña paródica da persona de Gondomar. Sen máis, vexamos o que nos di Carter, p. 189, sobre a figura gondomariana: “[...] *There has probable never been a more able diplomat sent to England, nor a more influential one – nor one more passionately hated by so many Englishmen–. Neither can one imagine anyone being more thoroughly misrepresented in his own time and after, the much abused James I not excepted.* [Engadindo o motivo do seu ensaio] *It is the purpose of the present essay to try to put the convencional (mistaken and misleading) historical conception of the man and his actions into somewhat more accurate perspective*”. A continuación, dános Carter (p. 190) un porqué ó motivo polo cal Gondomar era chamado o Maquívolo español. As súas valiosas e explicativas verbas derruban moitos dos prexuízos pasados e futuros sobre o maquiavelismo do noso embaixador: “*Ordinary usage of ‘Machiavellian’ today, as represented in the catch phrase ‘the end justifies the means’, seems mainly concerned with employment of undesirable means, with an implicit acceptance of the possibility that the end itself might be justifiable. But in usage of the time a ‘Machiavelli’ was not only willing to use ‘bad’ means to gain his end, he habitually did so and probably preferred it that way, in keeping with his evil, diabolical nature. This latter was almost a necessary assumption, for not only were the means evil; the end to be gained was evil too. One in fact gets a strong impresion from contemporary usage of the term that it was actually the ‘evil’ end a person sought, not the means he used to gain that end, which identified him as a ‘Machiavelli’; it merely followed that the means would be evil as well, for that was the way a ‘Machavelli’ naturally went about his business. In the eyes of their English enemies, the end sought by Spain and her ambassador was twofold, encompassing the twin epitomes of political and religious evil: the enslavement of all men under a Universal Monarchy, and the destruction of the Reformed Faith and the subjugation of all True Belivers under the despotic yoke of the Roman Anti-Christ. This evil design of the Papistical Spaniards, a vast conspiracy against the free and the Godly, was being advanced right in England by an ambassador who was Spanish, a papist, and apparently successful. Since the end was patently evil, both he and the means he employed must, by very definition, be diabolical. So Gondomar was ‘the Spanish Machiavelli’*”. Continuando coa súa argumentación, a Carter estránalle que se Gondomar fose realmente un ser maquiavélico, cómo podía rexeitar e denostar o uso da espionaxe, como xa temos visto.

¹⁰⁰² Villa-Urrutia, *opus cit.*, p. 14. Di sobre Xacobe: “[...] *aunque pecara éste de afeminado y débil, era en extremo astuto, tornadizo y engañoso*”. Por outra banda, conta que a covardía de Xacobe I, a cal o facía vestir cun xubón forrado e acolchado por medo a posibles atentados contra a súa vida, era atribuída polo vulgo a que cando a súa nai, María Estuardo, estaba embarazada, viu como era asasinado na súa presenza o seu favorito, o músico italiano David Rizzio.

carácter cambiante. A esta mala imaxe de Gondomar contribuíu a propaganda puritana e os libelos e crónicas que se publicaron durante eses anos. Incluso viu a luz unha peza teatral de Thomas Middleton¹⁰⁰³, *At game chess* (Unha partida de xadrez), onde se facía unha caricatura física e moral de Gondomar, adecuándoa á visión deformada e propagandística que se daba do embaixador.

A imaxe de Xacobe I como un boneco en mans do “maquiavélico” Gondomar é unha falacia histórica. Así o mantén Tobío¹⁰⁰⁴:

“La imagen que de él nos da Gondomar a través de su correspondencia oficial, naturalmente reservada y sincera, y de las cartas a los amigos, está muy lejos de esa caricatura. Se advierte que le consideraba inteligente, culto, calculador y reflexivo bajo una capa de aparente ligereza, a veces enérgico y no muy seguro ni

¹⁰⁰³ Middleton, Thomas, *Una partida de ajedrez*. Traducción, introducción y notas de Ángel Luis Pujante. Universidad de Murcia, Cuadernos de Cátedra, 1983. Esta obra estrenada en 1624, foi o maior éxito do teatro renacentista inglés, chegando a representarse nove días seguidos; cando o normal era que cambiasen de obra dun día para outro. Foi retirada de cartel polas protestas do embaixador español (que nesa época non era Gondomar), posto que a peza representaba unha partida de xadrez entre a Casa Branca (Inglaterra) e a Casa Negra (España). Nela, a Casa Branca triunfaba fronte á Casa Negra, estandarte da igrexa católica. Nesta peza teatral, Gondomar aparece caricaturizado baixo a figura do Cabaleiro Negro, un verdadeiro Maquiavelo. Faise burla na obra non só da concepción diabólica que se tiña por aquel entón do Conde, debido ós numerosos libelos que circulaban na súa contra, senón que tamén se retrata a súa coñecida fístula, que o facía moi afamado en Londres ó ter que ir moitas veces en cadeira de mans. Cadeira que será usada polo grupo teatral, facendo as delicias e grazas do público que odiaba a Gondomar. Ó cal se refire Middleton con calificativos tales como a fístula de Europa, como un cabaleiro intrigante, que ensinaría a mentir ó mismísimo diablo. Dise del que coñece tódalas fortificacións e medios militares cos que conta Inglaterra (o que realmente non deixaría de ser unha gran apoloxía da súa tarefa como embaixador, e, por outra banda, é certo e pode verse no mencionado traballo de Ciriaco Pérez Bustamante, “El conde de Gondomar y su proyecto de invasión de Inglaterra”). E como conseguiu a liberación de presos católicos ou a conversión ó catolicismo dunhas treinta e oito mil persoas. Ou os libelos de Thomas Scott, titulados *Vox Populi or News from Spayne* publicado en 1620, que tivo unha segunda parte en 1624, *The Second Part of Vox Populi or Gondomar appering in the líquenes of Matchiavell in a Spanish Parliement*. Véxase Sanz Camañes, Porfirio, *Diplomacia Hispano-Inglesa en el siglo XVII: Razón de Estado y Relaciones de Poder durante la Guerra de los Treinta Años, 1618-1648*, p. 32.

¹⁰⁰⁴ G. y R., p. 306. Confróntese esta opinión contemporánea de Tobío sobre a relación paritaria entre Gondomar e Xacobe I, coa que recolle Sanz Camañes, *opus cit.*, p. 34, do embaixador veneciano en Inglaterra, Girolamo Lando: “Se ha convertido en un personaje tan poderoso que inspira miedo a todo el mundo. Hace alianzas familiares como apoyo para formar un gran partido... Ha eliminado cualquier tipo de suspicacia que su Majestad [...] pudiese albergar haciendole creer que aquellos que no dependen de él son puritanos, o incluso para complacer al rey, ha privado a varias personas de sus cargos, su presencia y sus favores, aunque él realmente las amaba, un severo castigo por su inocencia y su honor”. Non obstante, Carter, *opus cit.*, p. 204 dáos boa mostra de que Xacobe I non era para nada un ser cándido, manexable e indeciso: “There were a good many such cases in which Gondomar took a firm stand and the king acceded to his demands, and since Gondomar got his way this could, perhaps, be called ‘domination’. On the other hand, when he was angry about Gondomar’s activities or those of Spain, James was capable of calling the ambassador in for a full-fledged dressing down, sometimes going so far, as in the case of Spain’s conduct in the Cleves- Jülich controversy, as openly threatening war. And this ‘firmness’ on Jame’s part did not only take the form of berating Gondomar to his face in the heat of momentary passion. When Gondomar tried to guide Jame’s judgement in one domestic matter, for example, James instructed Buckingham to ignore the ambassador’s repeated attempts to interfere, adding, ‘If Spain trouble me with suits of this nature both against my justice and honour, their friendship will be more burdensome than useful to me...’”

veraz. Hombre, pues, de cuidado. No tendría mayor mérito –el que tan justamente se atribuye a Gondomar– si su tarea hubiese consistido en embobar a un necio o imponerse a un abúlico. La verdad es que nuestro diplomático no cayó en el error de subvalorarlo y lo estudió cuidadosa y detenidamente en los años que duró su embajada, a lo largo de los cuales fue matizando cada vez más sus juicios. La relación entre ambos presentaba, ciertamente, muchas facetas. En lo personal hubo, desde el comienzo, una evidente simpatía, una sustancial afinidad de gustos y aun de temperamento. Ambos, tenían inclinaciones humanísticas, especialmente en materia de historia, gustaban del campo y de la caza, eran propensos a la risa y el humor. Pero en lo que tocaba a los oficios que recíprocamente cumplían, al juego en que estaban empeñados, cada cual sabía que no debía desdeñar a su rival y que tenía que observarlo y vigilarlo con estrecha atención. Era aquél un serio duelo diplomático entre hábiles contrincantes que estaban a la par”.

Para corroborar a falsidade desta presentación “maquiavélica” de Gondomar e do aparente influxo que este exercía sobre Xacobe I, podemos ver como o propio Conde non confiaba en que o monarca fose sempre verdadeiro nas súas palabras. Así acontece, por exemplo, coa cuestión do Palatinado: Xacobe I prometéralle a Gondomar non axudar ó seu xenro e á súa filla, e o Conde¹⁰⁰⁵ sentenza: “*que son coplas y menos bien trovadas que las que hace don Luis de Góngora*”. Ou cando remata a súa función trala súa primeira embaixada e comenta respecto ó seu achegamento ó monarca inglés que procedera con tanta: “*desconfianza y recato en lo que me decía, que no me podía engañar*”. Malia iso, seguía sen fiarse completamente e xa non sabe que crer. Porque, por unha banda, pensaba que a súa comunicación con Xacobe I era a mesma que puidera ter cun *Consejero* de Estado do rei español. E por outra, ás veces cismaba que esa actitude cara a el por parte do rei inglés podía responder a unha estrataxema e que o enganado resultase el. Dese xeito coidaba que¹⁰⁰⁶: “*ahora... este rey me engaña porque pienso que no me engaña*”.

Se ben, tal e como nos conta Tobío, Gondomar non mentía. Dísenos que usaba como armas para levar a bo porto o seu labor o recato, o encubrimiento, o disimulo ou o misterio¹⁰⁰⁷: “*Siempre decía la verdad, pero lo hacía ‘con el tiento y prudencia que conviene’, mostrando ‘misterio y encubrimiento sin quererle decir más’ [...] Era la manera de tenerlo sujeto [a Xacobe], ya que podía alejarse atraído por los cantos de sirena de los enemigos de España. Había que dejar siempre en la sombra; ‘como le conozco, sé que es necesario este recuerdo y ponerle este cuidado’*”.

¹⁰⁰⁵ G. y R., p. 279.

¹⁰⁰⁶ G. y R., p. 280.

¹⁰⁰⁷ G. y R., p. 281.

Esta forma de actuar de Gondomar daba a entender que, deixando ás veces as cousas a medias, agochaba máis do que sabía, por un lado e, por outro, que seguía ordes de Madrid e que a posición da Coroa española non era tan feble como se pensaba en Inglaterra. Cando se trataba de todo o contrario, dado que, como xa adiantamos, el actuaba practicamente só. Pero non era todo encubrimiento e misterio por parte de Gondomar. Acotío, cando a ocasión o requiría, sentíase capacitado para falar cara a cara, sen ambaxes, dos asuntos máis espiñentos. Usando un estilo directo, non moi diplomático, aínda que bastante efectivo. O que suscitou opinións durante a súa segunda embaixada dalgúns cortesáns ingleses, ou incluso do favorito do rei, Buckingham¹⁰⁰⁸: “[...] *que le tuviese lástima y fuese a darle ánimos y dejase la espuela con que tantas veces le hería y le diese en aquel trance un puñado de hierba*”.

Inda que ás veces poida transmitir unha imaxe de dureza nas súas actuacións, todo o labor diplomático de Gondomar, como nos volve dicir Tobío¹⁰⁰⁹, durante as dúas embaixadas e tamén antes nos seus anos na Corte española, foi un exercicio de paciencia. Paciencia para aturar ser tratado con indiferenza polo valido Lerma; paciencia para aturar as tardanzas no envío de fondos dende España, cando estaba xa en Londres; e paciencia para aturar as censuras a algunhas actuacións súas na embaixada por parte do timorato goberno de Madrid.

Ó mesmo tempo, tamén foi paciente á hora de aguantar tódolos malos avatares que lle trouxo a vida na súa esfera máis persoal. Como xa mencionamos, Gondomar tivo que ver como tódolos seus fillos, agás un, morrían antes ca el. Aguantou estoicamente a dor que lle provocou durante varios anos unha fístula que lle impedía sentar e camiñar, necesitando ser transportado en cadeira de mans. A cal se fixo moi famosa en Londres e que será obxecto de burla por parte dos seus detractores. Pese a todo isto, sempre cumpriu dunha maneira exemplar coas súas funcións. E manifestaba que endexamais había que darse por derrotado, malia que os camiños fosen moi pechados. Tomando riscos increíbles con encomiables coraxe e astucia que contribuíron a manter a imaxe dunha España que observaba impotente como se derrubaba todo o seu noutro grande imperio e non podía ou non sabía facer nada fronte ás novas potencias europeas. Malia iso, Gondomar seguiu teimando en executar ata un bo fin, o chamado

¹⁰⁰⁸ G. y R., p. 282.

¹⁰⁰⁹ G. y R., p. 284.

“tema de su locura”¹⁰¹⁰: “Que sepa y vea el rey de Inglaterra que el rey N.S. no le ha menester ni su amistad y que es a él a quien le conviene más tenerla con España”. Pues si el rey Xacobe viese que se le toleraba todo, no lo dejaría de hacer; “y ¿con qué instrumento y autoridad se lo he de estorbar yo ni ser buen embajador”.

Pese a que non era vaidoso e arrogante na súa vida diaria, Gondomar facía saberse respectar, porque el apreciaba o seu traballo. Gañándose a consideración nunha terra en teoría estraña para el e de herexes e chegando a dicirlle ó seu benquerido homólogo Digby que: “Tenía en aquella corte “más amigos y más autoridad... que en España”.

Gondomar obraba moitas veces de forma pragmática no seu quefacer diplomático¹⁰¹¹. Analizando sempre as circunstancias e actuando de forma apropiada a elas¹⁰¹²: “la distinción y conocimiento de los tiempos para elegir y obrar conforme a ellos es lo de que la prudencia y el valor deben usar, más que de los ejemplos”. Como di Tobío, vense nesa forma de obrar os ecos de Maquiavelo. Non obstante, onde máis se perciben esas resonancias maquiavelianas é cando un realista Gondomar afirma¹⁰¹³: “Ni buenas obras ni cortesías conservan la paz ni harán efecto y sólo le harán el respeto del miedo... con actos notorios”. Sabía que só sendo enérxico se conservaría a paz con Inglaterra e os demais Estados pensarían moito que facer ante esta mostra de forza e vigor por parte de España: “si el miedo no les embaraza, ¿cómo les ha de embarazar el amor ni la conciencia ni justicia que no tienen? [...] Como en estas partes es poco corriente la confesión y las buenas obras, tengo por más convincente que tengan a nuestro amo por poderoso y valeroso que por justificado, porque no estiman esto sin lo otro”.

Ollamos, entón, como no desempeño da súa función de embaixador, Gondomar era —opinión de Tobío— un pacifista, aínda que con matices, non no senso que se entende o termo hoxe en día. El prefería sempre o camiño da paz, mentres non sufriran

¹⁰¹⁰ G. y R., p. 288.

¹⁰¹¹ G. y R., p. 291. Tobío recálcanos o que segue sobre o modo de actuar de Gondomar: “Tenía algunos sanos axiomas cuya justificación se basaba en su eficacia. El de que, para ser respetado, no hay que hacer sinrazón ni sufrirla; que el pierde la honra por el provecho suele perder provecho y honra; que no hay más regla segura que la verdad y que el que engaña, a la postre fracasa; y que para ganar hay que arriesgarse pues el que no se juega está ya vencido de entrada”.

¹⁰¹² Ibidem.

¹⁰¹³ G. y R., p. 292.

os intereses e a dignidade do seu país. Pero non era un pacifista sen vacilar e cría que unha vez esgotados tódolos camiños, nalgúns casos era preciso recorrer á guerra¹⁰¹⁴.

Ora ben, Tobío remarca que para Gondomar España debía seguir a liña política de paz con Inglaterra: “*guerra con toda la tierra y paz con Inglaterra*”. A mesma que Felipe II romperá. Pois teimaba que o verdadeiro inimigo da Coroa española eran os franceses, por moitos arranxos matrimoniais que con eles se fixese. O noso embaixador pensaba que unha alianza cos ingleses obraba de contrapeso do poder francés; servía de sosego para a situación nas Provincias Rebeldes, garantía as comunicacións e protexía o imperio ultramarino hispano ameazado pola piratería inglesa. Eses, como vemos, serían os pros; inda que¹⁰¹⁵ os ingleses fixéronse con todo o comercio marítimo e coa pesca¹⁰¹⁶ da balea, do arenque e do bacallau xunto cos holandeses en detrimento dos españois. Aumentaron o seu réxime de exportacións cara a España, saíndo moi beneficiados diso¹⁰¹⁷. E podían actuar impunemente contra os católicos de Inglaterra, porque España non os podían axudar militarmente como antes.

Ben sabía Gondomar que o monarca Xacobe I, o do lema *Beati Pacifi* e autor de obras como *The Peace-Maker*, estaba disposto a tolerar moitas cousas, senón todas, con tal de que a paz non se quebrase. Pese a que, ás veces, o monarca dicíalle a Gondomar que lle custaba manter a raia ós partidarios da ruptura con España e favorables á guerra. Ó que o Conde lle respostaba que en España tamén había xente que quería que dita ruptura se producise.

¹⁰¹⁴ Castroviejo e Fernández de Córdoba, *opus cit.*, p. 115. Descubrimos aquí que Gondomar nunha carta, dirixida ó secretario Ciriza a través do seu confesor frei Diego de la Fuente, amosa a súa idea de non facer concesións perante os ingleses alegando: “*porque si se hubiera de continuar como hasta aquí ha corrido desde las paces, ya tengo por mucho mejor la guerra para la religión católica y para el estado y la monarquía de España*”. Isto vese perfectamente no plan de invasión de Inglaterra preparado por Gondomar. Este pensaba levar a cabo a invasión a través de Escocia. Así nolo reflicte Pérez Bustamante, Ciriaco, “El conde de Gondomar y su proyecto de invasión de Inglaterra”, *Escorial*, tomo 2, pp 17-29.

¹⁰¹⁵ G. y R., p. 301. Tobío amósanos como nun extenso memorial ós tres anos de chegar a Londres, Gondomar analiza as vantaxes e inconvenientes da paz asinada con Inglaterra en 1604. O mesmo Gondomar afirma: “*Una buena paz sería muy de desear porque es lo seguro y la guerra es cosa incierta y, además, porque bajo ella es más fácil desarrollar la riqueza, siempre que se tomen las medidas adecuadas para favorecer el comercio, las artes y las manufacturas, cosa que España no había hecho [...] Si la paz no había dado a España los resultados que cabía esperar, España misma era la culpable con su desidia, imprevisión e incompetencia*”.

¹⁰¹⁶ Lois Tobío, *A intervención de Gondomar nos problemas internacionais da pesca*. Sada, Edicións do Castro, 1984. Poden verse as mediacións do Conde de Gondomar coa intención de frear as perdas das novas pescarías fronte a ingleses e holandeses e a pugna entre estes dous últimos países que estivo a piques de conducilos a unha guerra.

¹⁰¹⁷ G. y R., p. 302. Gondomar recorda que cando el avisa dos pros e contras da paz cos ingleses, un membro do *Consejo Privado* de Inglaterra dicía: “[...] *que si en la guerra habían saqueado pueblos, su dinero les había costado y los pueblos quedaban donde estaban, y que con la paz tenían a Sevilla, Lisboa e Indias en Londres y que con poco más que durase la paz podrían adueñarse de ellas sin un tiro*”.

Gondomar desexaba que España saíse máis fortalecida das paces, aumentando o seu poderío militar e financeiro. Pero se irremediabilmente estalaban de novo as hostilidades, el propugnaba que a Coroa española estivese presta a tomar a iniciativa e non se vise, como ó final se viu, embarcada na Guerra dos Trinta Anos. Chegando a dicir durante a súa segunda embaixada, cando as relacións pasen polo seu peor momento, que era mellor disporse e arremeter contra os ingleses antes de seren agredidos por eles, cousa que si sucedería cando os barcos ingleses atacasen Cádiz por sorpresa en 1625.

Por último, como colofón deste breve análise da actuación diplomática de Gondomar, quedémonos cunhas verbas do mestre Tobío¹⁰¹⁸:

“[...] Tivo que escomenzar xa en España a facer o seu xogo diplomático. Soubo nadar e manterse na tona a traverso de tres privanzas, falagando a todos, incondicional de ningún. de [sic.] ningún nemigo decrarado. Debéu aturar ás vegadas desconsideracións e desvíos, mais non foi levado pola cachoeira que barréu ca xente de Lerma primeiro e de Úceda despois. A trapela que co nomeamento de embaixador en Inglaterra probablemente lle puxeron pra que se esnafrara, trocouna en peana da súa sona. Foi o máis xenial de tódolos dipromáticos españoles, e aínda estranxeiros, do seu tempo, a figura máis brillante da dipromacia española. Endexemáis pasou pola corte inglesa un embaixador que tanto infruxo acadara coma Gondomar. E o curioso do caso é que este fidalgo de aldeia, ‘fidalgo gallego’. coma [sic.] el a sí mesmo se chamaba, entrou tarde e sin esprencia na carreira, non amostrou maior intrés por ir a ela, quería deixala xa a pouco de ocupar o seu posto e non estivo moito tempo en funcións, nada máis que sete anos antre as dúas primeiras embaixadas e unha miga no apenas encetado da terceira”.

7.3.6. Gondomar e a súa querenza polos libros: retrato dun bibliófilo

Foi Gondomar unha persoa de grande sensibilidade cultural, como o amosa, por exemplo, a creación da tertulia do *corredorcillo de la jaula* e súa grande erudición¹⁰¹⁹, palpable nas súas epístolas¹⁰²⁰, as cales inclúen continuas referencias a temas históricos, sobre todo, relativos á Historia de España, e ós seus gustos pola poesía, que o facía introducir algún verso que outro no seu epistolario. Malia iso, o único exemplar impreso

¹⁰¹⁸ Lois Tobío, “O nomeamento de Gondomar como embaixador en Londres”, pp. 161-162.

¹⁰¹⁹ Manso Porto, *opus cit.*, p. 51.

¹⁰²⁰ Durán Lóriga, *opus cit.*, p. 147. Comenta o autor facendo alusión á biografía de John Elliot sobre o Conde Duque de Olivares, como nese libro Elliot fai un contraste entre o estilo epistolar de Olivares, cheo de circunloquios que se asemellan ós retorcimentos do barroco de Sevilla, coa sobriedade clásica e “escorialense” das cartas de Gondomar.

que se conserva de Gondomar é unha memoria elaborada no desempeño do seu cargo de *Consejero* de Hacienda que fala da seda do reino de Granada.

Gondomar escribía en español de forma elegante e clara, e a súa prosa posuía un estilo persoal, conciso, sinxelo e transparente, que contrastaba coa súa mala caligrafía. A pesar de que non publicou ningún tipo de obra de carácter literario, figura entre as autoridades da lingua¹⁰²¹. Non obstante, si tratou moitos temas de tipo histórico¹⁰²², ou traballos relacionados coa disciplina histórica (como cando se lle encomendou a continuación da Historia das tres ordes militares de Rades de Andrada) nas súas misivas, algunhas delas dunha grande extensión, polo que incluso poderían cualificarse case de ensaios. A devandita afección pola historia pode albiscarse nun dos seus pasatempos, como era o de confeccionar árbores xenealóxicas.

En canto ós textos de carácter histórico, os máis importantes que escribiu Gondomar son, por unha banda, unha misiva que enviou a Felipe III o 2 de febreiro de 1606, na cal postula a conveniencia de reescribir novamente a Historia de España; e, por outro lado, a que lle manda o 27 de xaneiro de 1614 dende Londres ó secretario real Andrés de Prada¹⁰²³, defendendo ós galegos ante o ataque do que foron estes obxecto por parte de frei Bernardo de Brito, cronista do reino de Portugal. O de Brito escribira a súa obra coa intención de glorificar o pasado portugués, atacando para elo a algúns personaxes ilustres galegos. Gondomar, pese ás súas ocupacións en terras londinienses, soubo da publicación das polémicas verbas de Brito e pediu que a obra fose queimada por estar chea de falsidades. Polo que, a modo de contrarréplica, o Conde escribiu a carta que mencionamos anteriormente, a xeito de reintegración do honor dos personaxes

¹⁰²¹ Sánchez Cantón, *opus cit.*, p. 39.

¹⁰²² Sánchez Cantón, *opus cit.*, p. 40. Considera Gondomar á Historia: “*madre de todos los altos pensamientos, los puntos de la honra y los respetos generosos, vida de la memoria y alma de la virtud*”.

¹⁰²³ Véxase anexo. Esta carta proba o amor que Gondomar tiña pola súa terra galega, de tal xeito que o inicio da mesma está redactado en galego. En relación con isto, podemos ver os seguintes artigos de Tobío: “Gondomar e o galego”, *Grial*, nº 40, 1973, pp. 133-144; “Outras dúas cartas en galego a Gondomar”, *Grial*, t. 15, nº 57 (xull.- set. 1977), pp. 366-367; e “Galego familiar escrito a comezos do século XVII”, *Grial*, nº 69 (xull.- set. 1980), pp. 357 e 358. Recolle Tobío neses tres artigos un total de seis cartas en galego remitidas a Gondomar, aproveitando para facer unha análise das causas do abandono da escrita en galego a partir do século XVI, amosando, ó mesmo tempo, a identificación de Gondomar con Galicia. Así mesmo, pódense observar os dous magníficos traballos de Álvarez Blanco, Rosario e Rodríguez Montederramo, Xosé Luís, “Escrita espistolar en galego: a correspondencia de don Diego Sarmiento de Acuña, I conde de Gondomar (1567-1626)” (I-II), *Boletín da Real Academia Galega*, nº 365 (2004), pp. 253-259, nº 366 (2005), pp. 225-304. Estes analizan o galego utilizado dende o punto de vista lingüístico e histórico e reproducen a modo de facsímile esas seis cartas aportadas por Tobío e catro máis. Bartolomé Benito, *opus cit.*, p. 145. Resalta que o posicionamento de Gondomar ante Galicia e a súa lingua é positivo e apaixonado. Benito asegura que poden atoparse na biblioteca de Gondomar máis de tres mil cartas que se consideran correspondencia galega.

galegos máis ilustres que viñeran servindo dende hai séculos á causa da monarquía española; comezando polos seus coetáneos que ocupaban postos importantes na administración de Felipe III. A misiva foi redactada de memoria, sen consultar ningún tipo de fonte, porque os libros de Gondomar achábanse na biblioteca de Valladolid, o que nos amosa o elevado coñecemento da Historia Galega que el posuía¹⁰²⁴.

Tamén gustaba moito Gondomar dos libros de cabalería, con exemplares deste estilo en español, inglés, portugués e italiano. Sendo unha das súas lecturas favoritas a do Don Quixote. Aínda que xa descubrimos que foi a poesía unha das principais paixóns de Gondomar. El era un poeta afeccionado, e diso deixounos boa proba no seu epistolario, na súa biblioteca e na lectura de poemas nas tertulias cos amigos. Na súa etapa de *corregidor* en Valladolid e nos seus tempos de cortesán en Madrid, puido entrar en contacto con numerosos poetas. Por aquel entón, a creación de pequenas poesías era unha tendencia moi en boga entre a nobreza cortesán e, incluso, tamén entre algúns relixiosos e fidalgos. Moitas das cartas de Gondomar conteñen pequenos poemas¹⁰²⁵ intercambiados a modo de competición literaria cos receptores das súas epístolas. Así chegou a establecer unha rivalidade poética co propio conde-duque de Olivares¹⁰²⁶.

Así mesmo exerceu como mecenas de escritores, case que todos de segunda fila. Posto que a meirande parte dos autores de primeira categoría dedicaban as súas obras á familia real e ós nobres máis influíntes na Corte. Gondomar atendía a todos aqueles que a el se dirixían para reclamar a súa axuda, que este realizaba máis que con cartos, mediando para que fosen axilizados os trámites de licenza e censura previos á publicación das obras, aliviando algo a situación persoal destes escritores, ou intercedendo para que puidesen acadar un posto de cronista real ou calquera outro oficio importante.

Só tres autores¹⁰²⁷ lle dedicaron os seus textos a Gondomar, quen rexeitou moitas destas dedicatorias, dado o seu carácter arredado de todo tipo de gabanzas e

¹⁰²⁴ Manso Porto, *opus cit.*, p. 65.

¹⁰²⁵ Andrés Escapa, Pablo e Rodríguez Montederramo, José Luis, “Manuscritos y saberes en la librería del Conde de Gondomar”, *El libro Antigo Español IV. Coleccionismo y bibliotecas* (siglos XV-XVIII). Salamanca, Universidad de Salamanca, pp. 13-81. Nas páxinas 32 a 34 deste traballo podemos ver reproducidas varias das poesías escritas por Gondomar e que se atopan nalgunhas das súas epístolas. O artigo destes autores é moi útil para aproximarse á evolución da biblioteca de Gondomar e á súa bibliofilia.

¹⁰²⁶ Manso Porto, *opus cit.*, p. 59.

¹⁰²⁷ Manso Porto, *opus cit.*, p. 91.

pretensións. Con todo, un dos escritores que lle ofreceu unha das súas obras foi Tobie Mathew¹⁰²⁸, amigo seu e discípulo de Francis Bacon, o cal lle pediu autorización para brindarlle unha tradución dun libro do *Canciller* inglés.

No relativo á súa faceta de bibliófilo, Gondomar tivo unha especial predilección por coleccionar libros raros e curiosos. Sendo materias predominantes na súa biblioteca, as de relixión, teoloxía, política, dereito, literatura, filosofía, historia e as obras de autores da antigüidade clásica. Destaca o innumerable cantidade de libros que existe destas materias citadas en numerosas linguas vernáculas e antigas. Foi pois a bibliofilia a súa grande paixón privada durante máis de tres décadas. Este gusto por gozar e posuír os libros, xunto coa súa grande afección pola lectura¹⁰²⁹, véñenlle por parte paterna, tanto do seu pai coma do seu avó. Gondomar lía en abundancia, pese ás escasas horas de tempo libre das que dispuña, aplicándose moito á lectura na súa época de *corregidor* en Toro; e xa como embaixador en Londres gozaba tódolos días de momentos lectores coa súa familia e co persoal da embaixada, da vida do santo do día ou, se daba tempo, dun sermón de Cabrera ou de Villegas ou de anacos do seu querido don Quíxote.

No que se refire á adquisición de libros¹⁰³⁰, ese gusto vénlle dende moi novo. Xa a súa muller dona Constanza tentou, cando o matrimonio se atopaba na Corte madrileña, de frear esa apetencia desmesurada pola compra de libros. Pero el facía caso omiso das recomendacións da súa esposa e no tempo da embaixada só anhelaba regresar a España: “*y ber los libros y papeles que con tanto trabajo he juntado*”.

O seu grande tesouro libreiro era a súa biblioteca¹⁰³¹ da *Casa del Sol* situada en Valladolid. Aínda que esta sexa a máis famosa da súas bibliotecas, a cal Carmen Manso

¹⁰²⁸ Loomie, Albert J., “Bacon and Gondomar: An Unknown Link in 1618”, *Renaissance Quaterly*, vol. 21, Nº 1, (Spring, 1968), p. 10.

¹⁰²⁹ Bartolomé Benito, *opus cit.*, p. 130 e Castroviejo e Fernández de Córdoba, *opus cit.*, p. 220. Recollen unha carta estes autores con consellos de Gondomar ó seu fillo don García. Entre os valiosos avisos que lle dá ó fillo, destaca o que segue: “*Ningún día dexes de leer un rato*”.

¹⁰³⁰ Manso Porto, *opus cit.*, pp. 103, 104, 105, 107 e 108. Menciona a autora que as obras reunidas por Gondomar destacan máis pola súa calidade que pola súa cantidade. Sendo tres as súas vías de adquisición: 1) O obsequio directo dos autores que coñecían os seus gustos bibliófilos ou querían agradecerlle a axuda prestada mediante o regalo dun volume. 2) Agasallos de amizades ou de familiares. 3) Compras feitas persoalmente ou por encargo ós seus axentes, familiares e amizades, os cales lle proporcionaban información dende varias cidades dos libros e librarías que saían á venda. Xa ós 26 anos era posuidor Gondomar dunha grande biblioteca; malia, como vimos, as insistencias de dona Constanza contra dispendio na compra de máis libros.

¹⁰³¹ Michael, Ian e Ahijado Martínez, José Antonio, “La Casa del Sol: La biblioteca del Conde de Gondomar en 1619-1623 y su dispersión en 1806”, *El libro Antiguo Español III. El libro en Palacio y otros estudos bibliográficos*. Salamanca, Universidad de Salamanca, pp.185-200. Pese a que haxa varias noticias da compra de libros por parte de Gondomar dende os 26 anos, é dicir, dende o ano 1593, estes autores marcan como comezo da biblioteca da *Casa del Sol*, o ano 1598. Esta biblioteca xa foi gabada en

Porto¹⁰³² cualifica de principesca, estando decoradas con grande profusión e luxo as súas salas, tamén tiña Gondomar dúas máis. Unha na vila de Gondomar e outra en Madrid.

En Valladolid os irmáns Pedro e Diego de Santana, leais servidores da familia de Gondomar dende sempre, eran os encargados de controlar a biblioteca e facerse cos libros que este desexaba. Pois o Conde volvíase moi escrupuloso á hora de ceder en préstamo as súas adquisicións. Xa que cando a súa biblioteca comezou a cobrar fama, moitas das obras prestadas non lle eran devoltas. Tal circunstancia obrigouno a prohibir (costume herdada do seu avó)¹⁰³³, na súa etapa de embaixador en Londres, a entrada na citada biblioteca para evitar que lle fosen roubados máis libros. Por ese tempo realizouse o primeiro inventario dos seus fondos. Datando o inventario máis antigo conservado da biblioteca de Gondomar de 1623, tres anos antes da súa morte; e foi elaborado polo segundo bibliotecario de Gondomar, Enrique Teller. Se ben, o seu primeiro bibliotecario, Esteban Eussem, fixera antes un catálogo dos libros mercados en Inglaterra e outro dos libros impresos e manuscritos da librería de Valladolid no ano 1619. Aínda que se descoñece o paradiro deses dous inventarios, e non se sabe por que Gondomar encargou que se fixese outro, a citada Carme Manso especula que puidera tratarse dun descontento por parte daquel á tarefa anteriormente realizada por Eussem. Ou que aumentase neses catro anos, transcorridos entre ese inventario e o de 1623, de xeito considerable o número de volumes e este obrigase á elaboración dun novo catálogo. Esta segunda hipótese semellaba a máis plausible, tal e como se deduce do aumento dos autores gregos e latinos neste tempo¹⁰³⁴.

No inventario de 1623¹⁰³⁵ elaborado por Enrique Teller¹⁰³⁶, o sistema de catalogación seguido contén o nome e o apelido do autor, o título completo ou unha síntese do mesmo, o número de volumes, o tamaño e o lugar e ano de edición. Non obstante, non conta cun índice de materias e autores, un índice xeral e unha sinatura, o

1609 por Quevedo, quen gozou de permiso para usala durante a súa estadía na corte valisoletana. Comentou equivocadamente este grande literato que por aquel tempo tódalas obras contidas na biblioteca de Gondomar estaban en español, cousa incerta. Véxanse por este motivo as páxinas 186-187 deste artigo.

¹⁰³² Manso Porto, *opus cit.*, p. 128.

¹⁰³³ *Erasmismo*, p. 134. Tobío cre que non quería Gondomar que houbese visitas á súa biblioteca, non para evitar roubos, senón para que non descubrisen os libros prohibidos que tiña.

¹⁰³⁴ Manso Porto, *opus cit.*, p. 134.

¹⁰³⁵ Manso Porto, *opus cit.*, pp. 415-628. Recolle os dous tomos do inventario elaborado en 1623 por Teller.

¹⁰³⁶ Michael e Ahijado Martínez, *opus cit.*, pp. 190-191. Faise referencia nelas, por se se quere comparar, ó sistema de catalogación usado polo primeiro bibliotecario de Gondomar, Esteban Eussem.

que dificulta moito o poder localizar un libro en concreto nas salas da biblioteca e no propio inventario. Segundo o mencionado inventario de Teller, a biblioteca tiña cara a 1623 máis de 6.492 volumes¹⁰³⁷. E cando estaba en posesión do marqués de Malpica, á sazón, sexto conde de Gondomar, a finais do século XVIII había uns 8.174 volumes. Con todo, o máis seguro é que moitos deles fosen adquiridos durante os tres últimos anos de vida de Gondomar.

Xa comprobamos no apartado dedicado ó erasmismo de Gondomar que este posuía unha grande cantidade de libros considerados heréticos. A meirande parte deles, obras de Erasmo ou de erasmistas, adquiridos durante as súas dúas embaixadas cando dispuña dunha licenza papal para poder lelos; xa que ser posuidor deste tipo de libros estaba penado coa excomuñón. E a biblioteca de Gondomar será expurgada, cando menos, unha vez en vida deste e outra despois de morto. As obras expurgadas á súa morte alcanzarán a cifra de duascenas doce¹⁰³⁸.

No referente ó destino da súa biblioteca, esta sería legada nun principio por Gondomar ó seu fillo Antonio, único que o sobreviviu. Pasando despois a mans do sobriño de Antonio e, polo tanto, neto de Gondomar, don Diego Sarmiento de Sotomayor. Na cadea de posuidores da citada biblioteca entraron outros catro titulares máis, todos eles condes de Gondomar; e tras deles tocoulle formar parte en 1806, por petición de Carlos IV, da chamada *Biblioteca particular de su Majestad*. Desta maneira adquirirían cumprimento os proféticos desexos do amigo de Gondomar e cronista frei

¹⁰³⁷ *Erasmismo*, p. 129. Di Tobío de Gondomar: “*Que mercóu libros arreo deica arrecadar unha bñiblioteca que atinguéu os quince mil volumes cara o fin da súa vida*”. Manso Porto, *opus cit.*, pp. 140 e 141, fai ó respecto algunhas aclaracións. Sobre o dato relativo ó número de volumes cos que contaba a biblioteca de Gondomar, onde se nos di que estes rondaban os 15.000 ou máis, o responsable é Juan Antolínez de Burgos, amigo e veciño de Gondomar que na súa *Historia de Valladolid* inclúe esta observación. Manso Porto dilucida dúas hipóteses. Por unha banda, a posibilidade de que nunha copia manuscrita da *Historia* de Juan Antolínez de Burgos, se cometese un erro que fose incluído nas outras versións hoxe conservadas desa mesma obra nas bibliotecas. E por outro lado, que o libro de Antolínez faga referencia a 15.000 corpos de libros. Pero di Manso Porto que debe terse en conta que na época facíase unha equivalencia entre volumes e corpos, e cada exemplar da biblioteca posuía un ou máis volumes manuscritos e impresos. Así, se se establece unha media de dous volumes por cada exemplar, que era como se denominaba por aquel entón a unha obra de varios corpos, o número total de fondos estaría ó redor dos 7.500 exemplares, e non habería necesariamente unha contradición co dato dos 15.000 volumes. O que explicaría tamén que entre a cifra de 15.000 volumes dada no texto de Antolínez e o catálogo elaborada a finais do século XVIII haxa ese desfase. Fose como fose, a cantidade de obras conservadas no fondo de Gondomar supera con amplitude a que albergaba Olivares, tamén un bibliófilo destacado como o primeiro e con máis poder e recursos para adquirir libros. Xa que chegara a reunir o conde-duque na súa biblioteca uns 3.100 volumes. Apuntan tamén Michael e Ahijado Martínez, *opus cit.* p. 197, que a biblioteca de Gondomar dobraba en número ás bibliotecas particulares de Felipe III e Felipe IV.

¹⁰³⁸ Michael e Ahijado Martínez, *opus cit.*, p. 195.

Prudencio de Sandoval¹⁰³⁹: “*bien es que cavallero tan principal tenga las curiosidades del reyno, y sea el museo de vuestra merçed un archivo real*”. Hoxe en día a meirande parte dos fondos da biblioteca de Gondomar atópase na Biblioteca de Palacio, na Biblioteca Nacional e na Real Academia da Historia.

¹⁰³⁹ Manso Porto, *opus cit.*, p. 147.

7.4. Unha comparación inevitable: Dous bos e verdadeiros galegos

“Desexo ser e parecer bo e verdadeiro galego”

Conde de Gondomar

Despois de ter presentado este traballo, realizado a través dos ollos e do diálogo imaxinario e intersubxectivo establecido entre o noso cicerone Tobío e o seu amado Gondomar —ámbolos dous arquetipos de humanistas, de intelectuais, de homes de teoría e praxe política; dotados dun espírito universal, heterodoxo, interdisciplinar e aberto, capaz de escoller o mellor doutras visións e xunguilas coa nosa propia—, resulta practicamente imposible como colofón, non realizar unha comparanza destes dous personaxes tan importantes como descoñecidos para a historia do noso país galego. Tobío e Gondomar, espello e trasunto o un do outro, e imaxe onde a moitos humanistas, incluído quen lles está a falar, lles gustaría verse plasmados. Posto que por riba de tódalas calidades citadas ó longo da “nosa exposición” (recordar que é a ollada de Tobío a reflectida) destacan por ser “sinxelamente”, galegos. Vexamos, daquela, as similitudes existentes entre estes bos e verdadeiros fillos de Breogán.

No tocante á súa faceta máis privada, ambos de orixes galegas e costeiras que marcaron totalmente as súas infancias, que recordaran sempre con cariño (aínda que cabe matizar que segundo achados recentes comprobouse realmente que Gondomar nacera en Astorga), e estaban moi orgullosos desa orixe e desa caste. Viviron a cabalo de dous séculos, dos máis duros e decadentes da Historia de España e de Galicia. Compartían similitudes físicas, eran baixos, de escaso pelo e prominente nariz. As súas mulleres influíron de forma decisiva na súa vida, aconsellándoos constantemente, sendo unhas leais compañeiras. Compartían case que as mesmas afeccións humanísticas, gustando moito da lectura, da historia, da xenealoxía; eran tamén poetas afeccionados, grandes conversadores e contadores de anécdotas, dotados dun grande sentido do humor, incluso nos momentos máis duros; participaron en tertulias literarias; interactuaron con moita xente influínte da súa época, dende o eido da política, ata escritores e pensadores de renome; gozaban dunha grande capacidade memorística; eran grandes amantes da natureza e da terra galega, da cal coñecían perfectamente a súa historia (Tobío participou como editor na elaboración da *Historia de Galicia*,

Gondomar amósanos na súa carta en defensa dos galegos enviada ó secretario real e paisano seu, Andrés de Prada, o perfecto coñecemento das máis profundas orixes de Galicia e como non desprezaba, ó contrario que a maior parte da nobreza galega da época, o uso do galego; chegando a ser Capital Xeral do reino de Galicia nos seus derradeiros anos e participando de forma decisiva na recuperación do voto de Galicia nas Cortes). Ámbolos dous eran políglotas, gozaron de formación militar e participaron activamente en conflitos: Gondomar na defensa das costas galegas fronte os ataques de Drake e Tobío combateu en primeira liña na Guerra Civil Española. Os seus pasamentos producíronse dunha forma calada, non sendo conscientes as sociedades do seu tempo da grande e irrecuperable perda que acababan de sufrir.

En canto á súa parcela máis profesional, foron os dous diplomáticos, profesión que practicamente adquiriron por casualidade e sen querelo. En numerosas ocasións sufriron os avatares e os acedos sabores do destino, que os obrigou a debandar durante un amplo lapso dun lado cara a outro, case que sen rumbo, e que os mantivo arredados da súa benquerida Galicia. Servindo seguramente máis para cuestións políticas, para ser homes de estado máis que funcionarios. Aínda que desempeñaron os seus cometidos sendo sempre fieis ás súas ideas e á sombra doutros. Tamén obtiveron un recoñecemento serodio máis polo feito fóra do seu país, pese a que as súas accións se encamiñasen principalmente a procurar o benestar deste. Resultaron grandes coñecedores e cronistas da realidade europea, española e galega do seu tempo, na que trataron de influír para ben.

Daquela tentaron ser escoitados para que se frease a caída, se mantivese o bo e se eliminase o prexudicial para o sistema de goberno e as sociedades do seu tempo. Tobío participou na elaboración do Anteproxecto do Estatuto para Galicia en 1931 de forma moi activa. Gondomar na súa carta de xoves santo de 1619 atreveuse a dicirlle a Felipe III tódolos males que padecía a España do seu momento, e como estes debían ser solucionados. Eran infatigables, minuciosos e celosos ata o extremo no exercicio do seu traballo e dotados dunha grande capacidade organizativa. Mediadores e conciliadores de vontades, grazas ó seu espírito aberto que lles permitiu aprender, valorar e enriquecerse con outros puntos de vista. Foron embaixadores no mundo da cultura galega coa súa forma de ser e actuar, que mesturaba a paciencia e a prudencia xunto con grandes doses de risco no seu proceder, o que lles facía sobrepoñerse as moitas dificultades coas que tiveron que lidar.

Por último, subliñar que destacaron calquera dos dous, dun modo especial: polo seu compromiso; pola súa fidelidade a unhas ideas; por seren uns traballadores incansables ata o final dos seus días; por teren participado activamente nos acontecementos máis relevantes das súas épocas; e, por desgraza, pola ausencia de recoñecemento dos seus froitos.

Agardamos que esta pequena contribución que aquí esbozamos axude na maneira do posible a que non caían nunca máis no esquecemento e sexan coñecidos por todos, seres de tal valía persoal e intelectual.

7.5. Anexos

7.5.1. Carta do Conde de Gondomar a Felipe III (28-III-1619)

De don Diego Sarmiento de Acuña, conde de Gondomar, a Filipe III, sobre la política exterior y gobierno de la Monarquía.

AL REY NUESTRO SR., A 28 DE MARZO 1619.

Señor:

V. Magd. sabe quán acavada tube la salud en Inglaterra por la diferencia que allí ay de los ayres y aguas a los de Spaña, y lo que sobre todo me enfermó fué la dificultad de las materias que allí se tratan y la batería que hazen en aquel puesto todos los enemigos de Dios y de V. Magd., y más sobre todo sto la poca asistencia, Provisión y remedios que para ello se me dio y el averme detenido en Londres mucho más tiempo que ninguno de mis antecesores, y assí llegué a estar de manera que si se dilatara más la licencia q. V. Magd. se sirvió de conzederme para volverme huviera acavado, y con ella comencé a alentarme, de modo que aunque al partir no podía andar ni estar sentado y fue forçosso salir tendido en una litera, con traer la proa a Spaña a besar las manos de V. Magd. y dexar los negocios y el escribir, llegué a esta corte medio vibo y he ido mejorando como se vee, a Dios Grazia, y tamvién se las doy, de que no me ha dejado sin recuerdo de mi miseria, porque ningún día se passa en que yo no tenga dolores.

Stos trabajos y mis años me han tenido con grandedeseo de reconocer la merced que Dios me hizo en permitir que trujesse yo mismo a enterrar mis huesos en sagrado, con los de mis padres, y con este fin y anssia representé mis dificultades en bolver a la embaxada de Francia de q. V. Magd. (Dios le guarde) me hizo merced, y bien se vee que haviendo yo de tornar a la carrera, para la authoridad, comodidad y zercanía, no podía aver en este xenero, cosa que a mi me estuviesse mexor, pues el tornar a Inglaterra, sobre aberme ydo allí tan mal de salud y tambien, a Dios Graicas, en los suscessos de religión y estado no puede serme de gusto ni combenienzas, y lo era el dejar esta partida zerrada con la aprobación que oy tiene, de en seis años que ha estado a mi cargo, no haverse sabido en Spaña dónde está Inglaterra, sino es para embaxadas, presentes y cosas de gusto.

Sobre este hecho se ha servido V. Magd. de honrarme y mandarme agora que vaya a Alemania, y que hecho lo que para, allí sorne hordenare, buelba a Inglaterra a lo que tamvién aquella parte se ofrece, a que me parezió devía responder y hacerlo que he hecho y hiciera desde la sepultura, que es star pronto para partirme, sin más capitulación

ni demanda, que sólo lo que pareziere necesario para cumplir con lo mismo que se me manda en el stado que oy me hallo, pues sobre aver vivido y muerto todos mis passados en servicio de V. Magd. y aver treinta y cinco años que yo lo continúo y sin aver tenido cargo ni capítulo ni demanda, ni acrecentado vn real ni una piedra a la cassa que heredé de mis Padres, devo oy más de treinta mill ducados.

Mi casso y lo que a mi toca, para en esto; pero el servicio de V. Magd. y la noticia que tengo de sus cosas y de las del Mundo, juntándolo con la obligación en que por esta ocupación me allo de advertir de los daños y desear y procurar el remedio dellos, me fuerça a representar a V. Magd. lo que sobre esto se me ofrece, pareciéndome confesión y declarazión mas necesaria avu para Semana Sancta y para descargo de mi conciencia, que mis propios pecados.

El travajosso y peligroso stado que oy tiene el Imperio y con él religión Cathólica, y V. Magd. lo sabe mejor que todos, y es cierto que si en sto equilibrio y valanza el Imperio cae, y aun sólo con que se embaraze, como se ba aziendo de la parte herege, no parece que puede aber duda de que el Rey de Inglaterra se le arimará, soltando el cassamiento que trata con España y su amistad, y siguiendo en todo el otro partido que él terná por mayor y más seguro y más conforme a su religión y voluntad y a su sangre, pues los hijos del Conde Palatino son sus nietos y sus sucesores, y Olanda y Venecia y Savoya desean y fomentan sto por quantos medios pueden; Suecia, Dinamarca, Villas ansiáticas y Cantones del sguizaros son interesados en ello, y assi es también de creer que lo ayudarán, y Francia (todo lo que sus ocupaciones domésticas y civiles lo permitieren) hará lo mismo, pues es cierto que lo desea y fomentarán como lo han hecho siempre, más que los mismos hereges y sería muy desdichado estado el nuestro si llegasse a templarse en los Franceses este deseo.

Conforme a sto, parece que al passo lento. que oy caminan los remedios en Alemania, sirven y servirán sólo de alimentar y acrecentar los daños, pues sobre aberse lebantado los hereges rebeldes de Bohemia y apoderádosse de Praga, su ciudad Capital, y hecho contribuir a los Cathólicos contra su mismo Emperador y Rey, se tenía por buena negoçiaçión suspensión de armas dexándolos posehedores y authoriçado su motín y rebelión, sin que ellos ayan querido avn benir en ello y assí (no dándose alguna forma eficaz y breve remedio y yendo de España fomentándolo con dineros y mesadas, se vendra a asentar y establecer una guerra como la de Olanda; porque en el percivir y goçar del dinero que va de España y mandar y probeer exércitos y ministros, los

mismos amigos son interesados en que se continúe y cebe, y sólo a V. Magd. es a quien importa que se acabe venciéndose componiéndose; pues si sto dura con el poco gusto que se sabe, y yo sé que tienen muchas ciudades de las Provincias obedientes de Flandes, se puede pensar que se levantarán mañana, y que aquello se acabará de perder en una semana, viéndose cercados de valedores para su libertad, y que con abersse levantado stán oy ricos y poderosos y dueños de si mismos sin reconozar a otro Señor y más a Spaña, a quien tanto aborezen y cuyo Gobierno tan vniformemente llaman Tiranía, y Milán y Nápoles con stos exemplos y vecinos ya se vee si se pueden temer, y lo que tengo por cierto es, que rotas las treguas con Olanda o las pazes con Inglaterra (que lo vno y lo otro stán tan en el ayre), Inglaterra y Olanda tienen oy tan grande abundanzia de Navíos y de jente y de todo lo necessario para la navegazi3n, que a Inglaterra le será muy fácil hechar mill navíos en la Mar en diferentes Harmadas y Esquadras, y cien mill hombres en ellos, y Olanda en número de navíos puede hazer avn más, y lo que en Spaña se puede oponer a sto ya se vee, pues avu para embaraçar el socorro de Olauda a Venecia; sobre tanta prebención en el strecho, no tubo poder y pasaron públicamente cañoneando nuestra harmada, sin quererle quitar el sombrero ni amaynar standarte, y los efectos que ha hecho sta prebención de harmada que se hazia aora para Arjel, a ssido sólo para de nuestra parte haverse gastado tanto sin fruto y despertado a los enemigos de Spaña, para que se junten y agan Harmadas, como lo hacen Inglaterra y Olanda, y es cierto que no las desharán sin haver hecho algún efecto de que sacar provecho y combeniencias mayores.

Y añadiéndose a sto por nuestra parte la despoblación, probeza y miseria que oy tiene Spaña y que los estranjeros publican, que el caminar por ella es más penoso y desco modo que por ninguna otra tierra desierta de toda Europa, porque ni ay camas, ni posadas, ni comidas, por las grandes vejaciones y tributos que pagan los naturales, y sto no se puede negar, porque se experimenta yendo de Madrid a Burgos y Victoria y desde Madrid a Córdoba y Sevilla, que es lo que devía star más bien proveído, y es también cierto que no ay Príncipe ni chico potentado que quiera arrimársenos ni declararsse por nuestro, ni avn de los vasallos de los otros, porque veen que se pierden y no allan exemplos en la Hera presente, de hombres beueffiçados con arimársenos, assi lo lloran muchos Señores de Scocia y de Inglaterra y todos los Cathólicos de Irlanda, que se han ido acabando y consumiendo miserablemente con las pinsiones mal pagadas que V. Magd. les ha mandado señalar, y elRey deInglaterra a dado sus estados a otros que los

goçan oy, que ellos y los atentos que veen perdidos a los que siguieron nuestro Partido, publican cuánto horror hacen los que lo siguen, y los más declarados enemigos que oy, tiene sta Corona en Francia son los de la liga cathólica y la cassa de vmena que era la cabeza, y assi viene a ser el casso en que nos hallamos de tan grandeconsiderazió y comiserazió como se vee, pues Inglaterra y Olanda han ganado y hobrado con las Paces tanto como nosotros perdido, que por ser notorio no se dizen los particulares, y sólo diré que dexamos sacar nuestras lanas, que son las mejores del Mundo, y sólo España tiene dentro de sí azeite y todo lo demás necesario para labrar buenos paños, y sin embargo de sto lo más de que nos bestimos es de manufacturas de Inglaterra, Olanday de otras partes extranjerass que desto y de otras cossas que no hemos menester, nos meten harto cada día y nos sacan por ello el horo y la plata y nos hazen ociosos, que es lo mismo que bender el trigo en la era muy barato y comprar todo el año pan caro y malo de los Panaderos, y en fin, en España son más de zine parte de seis, los inútiles al comerzio y sustento de la vida humana y en Inglaterra y Olanda no vienen a ser de ciento vno los ociosos, y ésta es la causa porque crezen tanto en riqueza, poder y augmento de jeute, quanto nosotros menguamos.

En vn Parlamento que se hizo en Inglaterra luego que heredó la Reyna Isabel, se haze relazió de que en Castilla se a hordenado que no salga ninguna mercadería della, sino es en Naviós de naturales Castellanos, y que devía hacersse allá la misma ley en favor de los Ingleses, y assi se hiço y se executa y no aquí, aviéndose hecho a nuestra yrnitazió, y nuestros Puertos stán llenos de Navíos Ingleses y Olandeses, y en los suyos no ay vno Español, porque tampoco consienten que ningún forastero cargue mercadería, sin que se tase y obligue a sacar otra tanta de la tierra, que es la misma ley, que hicieron a imitazió de la que acá tenemos, de que quien mete carga, saque carga, y yo la execute siendo corregidor de Toro, que trayendo a aquella Ciudad cargas de barro y ollas blancas de la de Zamora, forcé a los que las trajeron a que sacassen las mismas cargas de las ollas y barros colorados que se hacen en Toro, porque con la nobedad y gusto de comprar del estranjero se yva perdiendo sta manufactura en los naturales, y con sta execuzi6n cesó el daño, y ste exemplo en cossa tan humilide, muestra lo mayor.

Y los estranjeros notan y ponderan nuestras leyes y pregmáticas, hechas y deshechas cada día, sin ningún asiento ni orden executadas, de que es exemplo las cortesías, los trajes, los cuellos, los coches y otras muchas cossas.

Es tamvién cierto que cada año salen de Spaña más de doze millones de plata y oro, y siendo avn diez los que entran se ha ydo y ba consumiendo tan insensiblemente el caudal, que para vivir viene a ser forçosso hacer moneda falssa y darle el valor que no tiene ni puede tener en ninguna otra parte; dexo en sto los daños de la que nos meten con esta ocasión para su beneffficio nuestros enemigos, y sólo digo, que ha quitado y quita esto tanta reputazió a Spaña, al ber sta acción hecha sin necesidad de guerra ni accidente, que juzgan de nuestras cossas y stado para desestimarnos, lo que nosotros juzgáramos de vna ciudad sitiada, cuya necesidad llega a hacer moneda de suela de zapatos para pagar su jente Saben tamvién que V. Mgd. va gastando y consumiendo del Principal de su Corona y Reynos, empeñándolos y bendiéndolos en perpetuidad, imposibilitando con sto cada día mas su remedio y el de sus Reynos, teniendo paz, cossa que nunca so ha visto en ningun Príncipe, y en Spaña han reducido las cossas a tal término, que en las mayores se trata oy de solo vivir y pasar el tiempo presente, sin reparar en que los mismos medios de que se husa para sto, es el daño y la ruina de adelante, y ste mismo horror ha hecho llegar a ste estado. Y sobre él tengo por el mayor daño de todos, el abersse, introducido el ocupar tanto tiempo en los yntereses y gustos particulares de cada uno, que es fuerca que a la caussa común le falten hombres y tiempo para tratar della, de que naze tener por menos sensible el yrnos acabando como se vee en común, que executar los remedios particulare, y avnque se conoce sta berdad por todos, no se remedia, porqué lo público y común se ha de conferir y tratar despacio y por personas de çiençias y experienzia en cada materia, desocupadas y quales conviene que sean en suffiçienzia personal, que es a lo que principalmente debe V. Magd. mirar en las electiones, como lo haze cada vno para el negocio que le ymporta., que no le flaría a su hijo, ni a su hierno, ni a grandeseñor, por sólo stas calidades. Y assi lo hazen todas las repúblicas bien gobernadas y nuestros enemigos; y de no hacersse assí se siguen las dilaziones y falta de prebenzió y execución que se vee. Y viene a ser forçoso que el pesso y necesidad de los mismos negocios los haga romper, tomándose resoluciones apriesa y crudas y no poder hazer elecçiό de lo mejor y más conveniente, sin que el escarmiento destos daños, por grandes que sean, puedan servir para prebenzió y remedio de otros, y aunque no es en la mayor materia, se prueba sto en que a fin de cada año se haze asiento con los hombres de negocios, para poder vivir el año siguiente, sin memoria de haçer esto hasta los últimos de diçiembre; a tiempo que es forçosso dar a los Genovesses quanto quieren y como quieren, con tanto daño, que si

ste se previniere, no fuera neçessario hazer moneda de vellón, ni perder en solo sto más hazienda que valen otros Reynos con que passan sus Reyes. Y fuera sto tolerable, si los daños que se siguen a la hazienda do V. Magd. quedaran a benefizio de sus vasallos, que son los tributarios que la augmentan, porque sto no huviera destruído ni acavado lo común y sus comercios, como no le destruye en vna ciudad o lugar particular las obras Públicas, si lo que se gasta en ellas lo gozan y se queda entre los vezinos.

Y de los asientos que V. Magd. ha hecho y haze con los estranjeros, no sólo se sigue la pérdida y daño de dar ganancia a nuestros enemigos y augmentarle la fuerza y caudal contra V. Magd. y sus vasallos, pero se les da con sto liçenzia para que públicamente, labrado y sin labrar, saquen quanto oro y plata quisieren, y más de diez por cada vno que probeen.

Y ha cobrado en esta Monarchía la negoçiaçión tanta fuerza y poder que con ella no ay en sta Corte empresa dificultosa, ni demanda exorvitante ni atrevida que se castigue ni avn repruebe, antes es hordinario dar vna misma respuesta y semblante a lo justo y a lo injusto, con que se animan los pretensores y venzen con el tiempo cosas que en los principios a ellos mismos les parezian demasías, y se ban zebando y empenando en ellas con las speranzas y falta de desengaño, con que vienen a hazer la. principal fuerza y parte de su mérito el tiempo de la pretensión y lo que han gastado y perdido en ella, de que naze el ayer tantos perdidos, ociosos y vagamundos y no tener la virtud y méritos la preheminenzia y estimaçion que les toca y naçe tarnbién de la falta de justo desengaño, que no se acave negocio, y que el tiempo que se había de emplear en lo combeniente al servizio de V. Magd. y común se embaraze en lo dañoso y particular; y que no conviene qu sea, porque está introducido en los Ministros de V. Magd. poner todo el cuidado en no ofender ni disgustar a Pedro ni a Juan, aunque dello se siga grandedaño a vn reyno o provincia, viendo que los daños en común no tienen voz ni espada, asi por aber asegurado la adulazió el peligro de los lewantamientos y rebeliones, sin medida ni distinción de tiempos, ocasiones ni sugetos se a llegado al daño del otro extremo, trabajando el cavallo y enflaqueziéndole para tenelle obediente, tan sin medida, que ha venido a perder las fuerças y poder para el servicio de su amo, y su vida y conservaci3n misma.

Vi en Inglaterra que llegándose vn caballero a hablar aquel Rey sobre vna pretensi3n injusta le respondi3 con gran cólera que merezía que lo mandara ahorcar por un pie, pues ocupaba el tiempo a su Rey con disparates y desacreditaba su gobierno y

justicia con yntentallos; y esa acción fué muy alavada en aquella Corte, pues sta demostración obligó a que reparasen todos en lo que cada vno pedía y pretendía, y yo confieso que en los años que he estado avssente de Spaña, me parece agora que la desconozco, o por lo que he visto en las otras partes, o por lo que sta plaga de demandas injustas ha crecido en ella.

Y es cierto (corno nos lo enseñan los sabios antiguos) que la República perezerá quando los que la gobernaren ocuparen el tiempo en sí y sus cossas, porque es forçosso que les falte para el publico y, común.

Bien se çonoce que son muchos los frailes y muchas las monjas que ay e Spaña, contra la misma convinienzia del estado eclesiástico y causa publica, pues vienen a ser mas cabeças las de los pastores que las del ganado, con que se vee que es ymposible que él sustente tal carga ni se pueda conservar con ella, pero como ste daño es común, pásase por no llegar a tocar en deshacer ni ofender a los particulares, antes por, si fuerça contra con vinienia común se añaden cada día monasterios, y lo mismo vemos en los ministros de justizia, ecrivanos, comisarios y alguaziles, sin que se añadan labradores, Navíos ni comerio, stando sto en estado que para enviar diez ducados, de ducados de Madrid, que es la Corte, a Toledo o a Valladolid, es necesario un criado que los llebe y haga otro tanto de costa.

Y el guerrear oy de los Hombres, no se reduçe a la fuerça natural, como los toros, ni aun a vatallas, sino a disminuir o aumentar amigos y comerçios, y en sto es en lo que los buenos Gobernadores deben poner toda Su atención y iudustria, pues lo que se puede hacer con Arte y un consejo, es lo mejor, y en lo que ynterbiene la fuerça, siempre ay riesgo y ventura en el sucesso y en la conserbazió. Y nuestros enemigos nos han enseñado bien sta harte y el modo de vsalla, la sperienza muestra, lo que han hecho con ella siendo tan inferiores, en las fuerças (Guillermo de Nasao, Prínáipe de Oranje, en la rebelión de Flandes dezia a sus confidentes, que mucho más avía hecho él con su yndustria y arte de ganar amigos y el amor del Pueblo, que Spaña con todo su poder y thesoros).

La tregua se acava con Olanda y no parece que stá avn resuelto, ni se trata de lo que hemos de hazer, y lo que beo es el cuydado con que los Olandeses se previenen para sto, por mar y por tierra, y las ligas y confederaziones que han hecho y hazen y cómo se han desempeñado y enriquecido y ensanchado su Stado y comerçios con la paz, y lo mismo han hecho los mercaderes y estado común de Inglaterra, que es grandísimo el

thesoro y riquezas que tienen y no ay parte ninguna donde no comercien y lleben lo que les sobra y traygan lo que les falta, con que bienen a tener abundanzia de todo; y de nuestras paces con ellos, se puede tener muy poca confianza, pues lo que las conserbado hasta ahora y de lo que penden, es de cossas que lo más probable es que no será el casamiento y el entretener el desengaño, no puede durar mucho tiempo, y assí me lo escribe el Maestro Fr. Diego de la Fuente húltimamente, y que todos le dicen al Rey de Inglaterra, que nuestro fin es sólo alargar y dibertir, y que con la batería que hazen con esto nuestros enemigos, y estar ya nuestro partido allí sin vn amigo ni confidente, porque no se les pagan las pensiones que se les prometieron y se les pagaban antes muy largamente en el tiempo de mis antecesores, teme por horas, que se ha de quebrar aquello en sus manos, y assí me pide con gran insistencia, que procure que se encargue a otro.

Es también zierto, que aviendo nazido, creçido y augmentándose sta monarchía con la guerra, de manera que se puede decir que todo lo que posee V. Magd. ha sido conquistado con la espada y la lanza, con el valor y con la virtud; y se ha ido perdiendo, mudándole los alimentos tan contrarios en todo, como oy se vee y así es, demostración de que el tiempo que nos parece que ganamos con alargar y entretener las pazes, las treguas, los tratados, somos nosotros los que le perdemos y damos la bentaja dél a nuestros enemigos, como se ha hecho en França en sus guerras civiles y sin aprobeharnos de la desabenencia de aquel Rey con el de Inglaterra y aver stado más de vn año sin ninguna ,correspondenzia y que agora a enviado Saboya vn embaxador a componellos y sin duda lo hará; y parece que hubiera sido bien, como también he avisado, que por parte de V. Magd. o se ayudara a que sé continuara la desabenencia, o que si hubiera composición, fuera por mano de V. Magd., y más aviendo sido la queja del Rey de Francia y el aber sacado su embaxador de Inglaterra por aver dado aquel Rey la precedenzia al de V. Magd. En Italia se han perdido también grandes ocasiones, y lo que perdemos en dejarnos conquistar, comerciar y poblar y robar las Indias, de los Ingleses y Olandeses: y veese vien, pues los Ingleses ban cada día obrando y ganando en todo sto con la paz, y haciéndose más ricos y poderosos para la guerra, yendo con gran atención a su materia y conuinenzia de Stado, de quitar a España el poder y fuerças y los amigos, corno lo hacen con los cathólicos de Irlanda, y acá durmimos ocupando el tiempo en lo que no ymporta ni para la ampliación del Estado ni para su conservación, antes en lo que es para daño de lo vno y de lo otro; de que sé yo que se

huelgan y ríen arto nuestros enemigos en sus consejos privados, y desto nace el desestimarnos, porque veen que al paso que las cossas de España van, sin que ningún enemigo della desembayne espada, ella misma se ba haziendo la guerra y acavándose más apriesa que la pudieran acavar todos si se huvieran juntado y lógado para ello, y no ay hombre en España, de los mayores y más savios, que no conozca y confiesse esto.

Y no puedo abstenerme de dezir que siento mucho que se aya ydo avmentando el embaraçar a V. Magd. con consultalle y envialle a firmar muchas cosas que se podrían escusar, y hazelle trabajar y ocupar el tiempo, que en V. Magd. es tan precioso y necessario para mayores cosas, y sto es muy combiniente y fáçil reduzilla a mejor forma, y que sea V Magd. mejor ynformado. Esteban de Ibarra me dijo que avía ydo al Duque de Alba, que en su presencia quiso el Emperador nuestro Señor, aquí en Madrid, escribir vna carta, y en todo Palazio no se halló tinta ni pluma, y fué menester emviar a casa del secretario Juan Báñez de Molina por ello, y el emperador a quien sucedió sto con sus obras y espada augmeutó su reputación y reynos, como se sabe.

Y tratándose en Inglaterra, habrá tres años; en el consejo de estado de las conuinienzas de la Paz o de la guerra Spaña, dijo un consejero, que considerasen que en tiempo de guerra, avnque avían saqueado y robado los pueblos que havían querido, en fin les avían costado dinero, Harmadas, y los lugares, avnque saqueados, se avían quedado donde antes staban, y que con la Paz tenían a Sevilla y a Lisboa y a las Indias en Londres, y que con pocos años más que continuasen la paz, se yva poniendo Spaña de manera, que podían benir a tomar la posesión della y señorearla sin allar resistenzia ni tener nezesidad de disparar vn arcabuz; y bien se vee el fundamento que tubo para atreberse a decir esto, pues nosotros stamos como se sabe, y ellos no tienen moneda de vellón, ni otra que de oro y plata, siendo V. Magd. el señor de las minas. Y en Inglaterra vale la libra de pimienta a menos de tres reales, y en Madrid a más de a ocho, y assi de aquel Reyno meten, más aquí, que do Lisboa, con que han llegado nuestras cosas a punto que qualquier partido que se elija oy para Paz y para guerra, es fuerça que sea tal, que desacredite a quien tuviese parte en ello.

Y es todo sto tan notorio, que se vee vien los pocos efectos que pueden hacer las raçones de vn embaxador de España, cuya authoridad y fuerça en su negoçiación y, obra consiste sólo en la reputazián y miedo que tengan a su amo. La mira y pretensión de los hereges en común es sacar el Imperio de la cassa de Austria, y en particular hazer emperador herege, y oy se inclinan mucho que lo sea el Rey de DinaMarca, por su

Dignidad Real y ser, tenido por hombre valeroso y que tiene quatro o cinco millones de oro ahorrados; es cuñado del Rey de Inglaterra y de los electores de Sajonia y, Brandemburgo y tío de la Prínçesa Paletina, y aviendo de ser cathólico, parece que el Duque de Baviera es oy quien más parte y poder tendrá en la voluntad de los electores, por ser su hermano el de Colonia, y sus deudos y amigos el Palatino y Braudemburgo y Magunzia y Trevers; por escusar el peligro de la eleczión en hereje vernán con gusto en ello, y aun podría ser que el mismo Rey Ferdinando, temiendo que si los hereges se veen apretados; siendo corno son oy poseedores del Reyno de Bohemia, elijan y coronen allí vn Rey herege haziendo con él las capitulaciones y partidos de su conuinienzia y a su modo y para que tenga boto en la elecçión. Y si como fuí avisando, a V. Magd. desde Inglaterra, luego que llegué allí y reconozí el stado de las cosas del norte, el emperador Mathías, cuya salud sta tan acavada, muere sin dexar elegido suzesor Rey de Romanos, puédese temer avn más que la cassa de Austria perderá la dignidad Zessárea y la religión Cathólica recibirá gran lisió, que es lo que más cuydado debe dar a V. Magd. como su protector. Y si ste caso llega (lo que Dios no permita), a lo que entiendo que los electores y todos los hereges se inclinarán y procurarán más, es a que nó aya eleczión de Rey de Romanos ni de emperador y alargalla por goçar de la authoridad y provecho de la vacante y vicariato, que stará a cargo de Palatino y Saxonia, sin querer otra caveza ni superior, pareciéndoles por aora bastante el poner el Imperio en zisma, y el Rey de Inglaterra es çierto que no perderá de vista stas consideraciones.

Y porque el proponer dificultades, sin aplicar los remedios al lado es de rústicos, me parece que el que sto tiene oy, es que V. Magd reforme modere las merçedes y gastos de su hazienda, porque ésta tiene limite y fin como se ha visto y lo que no le tiene es el valor y cavdal que Dios ha puesto en la persona de V. Magd., de poder amar, stimar y premiar la virtud y lo bueno y desestimar lo contrario con palabras y obras, de manera que el pricipal premio de los servicios se ponga más en el mérito dellos y en la stimazió que V. Magd. hace de la hechura, que en el pesso que se da por recompensa; y assí vemos que lo han hecho los grandes Reyes y los de Portugal descubrieron y conquistaron lo que se sabe con la honrra de vn braço yd e vna palabra y con treçientos maravedises de tenha al año, con que se escriviese en sus libros, y assí no eran pretensores desta mercadería todo jénero de jentes, con que aquellos Reyes teniendo gran Corte y armadas y: valiéndoles aquel Reyno menos que a V. Magd. les sobraba

thesoro y eran amados y lo mismo hera en Castilla, donde el refrán antiguo, *Tanto vale quanto suena, se ha trocado oy en Tanto vale quanto pessa.*

Henrique quarto de Franzia entendió vien esta materia de estado y con ella, faltándole otras muchas virtudes, se hizo lugar entre los primeros hombres del mundo y solía deçir a sus confidentes, que más efectos y cosas grandes abía él echo con la miel de su boca que V. Magd. con la plata de su bolsa. Y en París supe, que abiéndole pedido vn gentil Hombre de su cámara una grazia para otro criado ynferior, le preguntó el Rey qué le daba el terçero por ello; el de la cámara le dijo, que dos sombreros de castor; llamó después el Rey en secreto a la parte y le dixo, qué avía prometido por aquel officio al cavallero de su cámara; respondióle, que tres mill ducados. El Rey le mandó quo se los trujesse y que él le hazia la gracia del officio; trújsoles y diósele, y el rey mismo hiço comprar por doze Ducados los dos sombreros de castor y los dió al Jentilombre de su cámara.

Es tamvién nezessario el mandar V. Magd. poner gran cuydado en el augmentar Navíos y nabegación, fundar comerzzios quitarlos a los enemigos, porue no haziéndose, esto, es querer sacar toda el agua de vn estanque con herradas, que le entra por condutos mucha mas que se le saca, y esto a sido la caussa que Olanda y Inglaterra se ayan augmentado con Paz y con guerra, y el mal es, que ha sido todo con nuestro caudal y con nuestra propia hazienda y daño, y assí, para lo que oy toca a Alemania, Inglaterra y Olanda, el peligroso stado que sto y nuestras cosas tienen, y que el reduzillo a Puntos particulares en este papel, fuera hazello mui largo, y aun quizá confusso y sin el azertamiento que la materia pide, siendo Hecho por mí, me parece que la cura pide remedio eficaz y presto, y que assi es forçoso el hablar en ello, y dexar todas las demás cosas y aun parte de los sermones, y que V. Magd. y sus buenos ministros se ocupen todos, enteramente de día y noche, en hablar y pensar discurir en el remedio dello, dándole vna mano y otra mano, y muchas manos, y éste es el Punto a que se reduce este papel, porque al passo que oy va de confusión y sin atención al remedio y a la cura, esta Monarchía se va acavando por la Posta, pues V. Magd. se Halla oy con dos enemigos tan poderosos como son, el uno, todos los Príncipes del Mundo, y el otro, todos los Ministros y Criados que servimos a V. Magd., y assi están en grave falta los a quien toca el remedio desto, en no tratar dello yncesantemente, sin permitir ni admitir otra plática, poniendo las fuerças y reputación de Spaña en el grado que conviene, y que nuestros vezinos bean que se trata y cuida desto, y que teman y respeten a V. Magd.

más por sus acciones personales que por su poder, porque pensar que ruegos ni yntercesiones, ni buenas pláticas, han de obrar con los Hereges de Alemania, ni con el Rey de Inglaterra, que dexen de haçer lo que a ellos le advirtieren y entendieren que más les conviene para el aumento de su stado y heregía, es perder Tiempo ynútilmente, y querelle persuadir a vno que por juegos se heche por una bentana, y a esto voy yo, si España no buelve por sus fuerças y reputación.

Y aviendo presentado esto como debo a fiel criado y vasallo de V. Magd. muy alegremente boy con mi pica a emvestir con la muralla y la artillería, y me partiré, como he dicho, al Punto que me lo hordenare V. Mad., cuya cathólica Perssona Guarde nuestro señor, como la christiandad , ha menester.

En Madrid, a 28 de marzo 1619.

7.5.2. Proclamación do Rei de Inglaterra tocante a Walter Raleygh

(9-VI-1618)

del Rey de Inglaterra tocante a Walter Rauleygh.

Por el Rey:

Proclamación declarando la Voluntad de su Magd. tocante a Sir Walter Rauleygh y los que fueron con él.

Por quanto nos dimos licencia a sir Walter Rauleigh, cavallero, y a los que fueron con él para un viaje a la tierra de la Guiana, donde ellos pretendían grandes speranças y provabilidades de hacer descubrimientos de ciertas minas de oro para enriquecimiento destos nuestros Reynos y suyos, en la qual, por limitación expressa y más seguridad restriñimos y les prohivimos a todos y cada uno dellos que no pudiesen intentar ningún acto de ostilidad, agravio ni violencia sobre o contra los territorios, estados o vasallos de ningunos Príncipes forasteros con quienes tenemos amistad, y más particularmente con los de nuestro charo hermano el Rey de Spaña, respecto a los Dominios y Intereses que tiene en aquellas partes. No obstante todo lo qual, después emes sido ynformados por una fama común que el dicho Walter Rauleygh y los suyos o algunos dellos han ymbadido ostilmente la villa de Sancto Thomé, stando debaxo de la obediencia de mi dicho charo hermano el Rey de España, matando muchos moradores della, sus vasallos y después saqueado y quemado la dicha Villa en quanto staba en su mano y poder dellos, quebrantando y rompiendo maliciosamente, la paz y amistad, la qual tan felizmente ha sido stablecida y tanto tiempo ymbiolablemente continuada entre nos y los vasallos de entrambas nuestras coronas.

Por esto hemos tenido por cosa combeniente como la que toca y pertenece a nuestra Reai justicia y onor, quanto antes de hazer una Pública declaración de nuestra total reprobación y detestación de las dichas Insolencias y excesos, casso que algunos tales se huviessen cometido por nuestros vasallos y para mejor decubrimiento y averiguación de la Verdad de la dicha fama común: Nos por ésta, estrechamente encargamos y requerimos a todos nuestros vasallos qualesquiera dellos que tuvieren alguna Particular noticia y aviso dello, que por lo que nos deben de fidelidad y basallaje, inmediateamente después de la Publicación desta nuestra Voluntad y placer acudan y ayan de acudir a alguno de los de nuestro consejo de estado y descubrilles y dalles quenta de lo que saben o han entendido tocante a daños que han hecho el dicho Walter

Rauleygh y los que fueron con él, so pena de nuestra grave Indignación y displazer, para que sobre esto nos podamos proceder conforme a nuestra Real justicia al exemplar castigo y restricción de todos aquellos que fueren combenidos y allados culpables de ultrajes tan ynormes y escandalosos.

Fecho en nuestro Palacio de Granuche, a 9 de Junio, año de nuestro Reynado de Inglaterra, Francia y Irlanda, 16, y de Escocia, de 54.

Dios Gue. al Rey.

7.5.3. Carta do Conde de Gondomar ó Secretario don Andrés de Prada (27-I-1614)

Meu señor uerdadeiro:

Duas cartas tenho de vosa merçé de dez de nouembro y de onse de decembro, porque veijo as suas maos moitas e infinitas ueçes.

Mucho me consuela vuestra merçed con deçirme que andan casi acontecidos los çensurinos, assy como es dicha tener por amigos a los buenos, lo es no sello de los malos. La vejez y el desengaño [ánme puesto] ia en estado que solo el morir como cristiano y como fidalgo gallego deseo, y juro a vuestra merçed, señor mío, que pienso que no ay monasterio de cartujos donde se aprenda lo que ay, porque se uee lo bueno y lo malo, aunque tan disiguales en número como en todo lo demás; y assí digo muchas ueces a mi gente que auían de uenir aquí los hombres para solo aborreçer la heregía, uiendo sus torpeças y desatinos, y tan descontentos a los que la siguen, llenos y abundantes de todo lo de la tierra; y por otra parte, uer a los uerdaderos católicos llenos de persucoçión y de trabajos, tan alegres y consolados, que çierto edifica y enseña lo que puede la uerdad. Y de aquí uerá vuestra merçed, particularmente por los despachos que embío, que son arto largos; pero las materias con tales, que parece forçoso deçirlas con sus calidades y circunstançias para que se entiendan mejor, y assy lo largo es todo lo que sobra y se puede escusar. El conde de Fuentes diçen que deçía muy de ordinario: «Por uida de Dios que no sabe el hombre quál es lo mejor y menos el juramento». Yo digo lo mismo, y que trabajamos aquí y que deseamos açertar y caminar azia adelante con las tripas en las manos. Salir de aquí presto confieso a vuestra merçed que lo deseo por muchas raçones, pero no me atreuo a hablar en ello más que yendo assy cortésmente disponiendo la materia, porque como he comenzado tarde esta carrera, he menester darme prissa para voluer al puerto antes que aia anocheçido.

Alégrome con vuestra merçed de que my señora la condessa de Lemos está ia buena; guárdenosla Dios que, por quien es, y por lo mismo que su exçelencia dixo a vuestra merçed que le deseaban todos la salud, se la deuemos desear. Y doña Costança y yo la hizimos encomendar aquí a Dios, muy en particular, quando supimos que estaua tan mala en Lerma.

Pésame en el alma de los dolores y persecución del conde de Salinas, porque es buen cauallero y porque lo quiero bien y se lo deuo; assy suplico a vuestra merçed que por lo que le deue asimismo le haga merçed en lo que se le ofresca.

Terníssimamente me ha lastimado la muerte del señor don Diego de Castro, porque era un ángel y por hermano del señor don Rodrigo de Castro, que ni en Galiçia ni en Castilla ni en el mundo ay mejor cauallero, y solo él basta a honrrar nuestra naçión si en mi conçiencia; y para que sea disparate y borrachera lo que diçe fray Bernardo de Brito —y mentira— y como tal, es bien que el liuro se recoja y se queme; y si no huuiere quien lo pida, yo solo lo pidiré, que menos dixo el fiscal Juan Graçia de los viscaínos y se lo hiçieron borrar. Pues ¿qué nación en el mundo ha dado en su profeçión cauallero como el comendador Andrés de Prada, secretario del Consejo de Estado de Su Majestad? ¿Qué virréis ha tenido Nápoles como los condes de Lemos, ni las Indias como el conde de Monterrey? Oy seruimos a Su Majestad tes embaxadores gallegos. Gallego prendió al rey Françisco de Françia en Pauía: Alonso Pieta da Veiga. Gallego ganó a Córdoua: Hernán Núñes de Temez, cuio nieto fue el Gran Capitán Gonssalo Fernandes de Córdoba. Y assy gallego ganó a Nápoles. Gallego conquistó a Jaén: Men Rodrigues de Biesma, cuyo descendiente es el conde de Santisteuan. Gallegos conquistaron y ganaron el Andaluçia; y assí tienen oy en ella la mayor parte sus desçendientes los Córdouas, Aguilares, Figueroas, Riberas, Saabedras, Godoi, Sotomayor y otro muchos. Gallego ganó el reino de Murçia: Pedro Gallego Faxardo, cuio nieto es hoy el marqués de los Beles. Gallego era el adelantado don Diego Sarmiento, mi otauo abuelo, que solo él osó deçir en el Conssejo al rey don Pedro que hiçiesse vida con la reyna doña Blanca y dexasse a doña María de Padilla, y quitasse de la gouernación del reyno a sus parientes que le tiranizauan. Gallego era don Fernando de Castro, cuyos ualerosos hechos son bien notorios, y por ellos y su lealtad, auiendo muerto aquí, en Inglaterra el año de 1366, se puso sobre su sepultura: «La lealtad de España y la honrra de Galicia». Gallego, señor de la casa de Figueroa, liuertó a Castilla y a León del infame tributo de las donçellas. Gallego fue Payo Gutierres, que ganó la ciudad de Lisboa a los moros; fue hijo de don Gutierre Páez, conde de la Limia, en Galiçia, y fue a servir al rey don Alonço el Primero de Portugal, que le dio en aquel reyno grandes estados y el apellido de Acuña, de que deçienden tantos grandes señores y caualleros en España. Gallegos son toda la nobleza y conquistadores de Portugal y los que no deçienden de gallegos, deçienden de moros, porque en aquellas comarcas no

auía otras gentes; ni el conde don Henrrique ni el rey don Alonço el Primer, su hijo, las lleuaron de otras partes más que de la parte de Entre Duero y Miño, que era Galicia, y la apartó el rey don Alonço el Sexto de Castilla para dársela, y todo la restante hazia el mediodía era de moros. Y assí fray Bernardo de Brito o ha de prouar que él diçiende del conde don Henrrique el Primero de Portugal, que fue solo, o [o escoger entre los demás]. Gallegos y asturianos bençieron la batalla de Cobadonga, en que murieron tantos millones [sic] de moros, sin aiuda de otra naçión, ni más camellos ni elefantes, de los muchos que los moros trayan en oposición, que solo la noble sangre de los braços de nuestros passados. Gallego uençió la batalla de Clauijo, siendo alférez mayor y capitán general del rey don Ramiro, Luis Osorio, señor de Chantada, Cabrera y Ribera, a quien por esto se dio a Astorga y el canonicato de León, y prometió Dios que viniesse a ser su soldado y a pelear por él el apóstol Santiago visible y personalmente, mostrando con este exemplo el agradeçimiento de la buena acogida, grandes dones y ueneración con que auía sido ressebido su sanctíssimo cuerpo en Galicia. Y assí gallego es también Santiago, soldado defensor y patrón de las Españas. Gallegos fueron elegidos, por solo el ualor de sus perssonas, para maestros y caudillos de las órdenes militares de Santiago, Calatraua y Alcántara y para defender las fronteras de los moros. Gallega es también la orden y cauallería de Santiago y assí gallegos son todos sus descendientes, pues su solar, su prinçipio y su fundación fue en Galicia, junto a Puertomarín, en el conuento que se llama de San Elogio, y por caualleros gallegos, en defença y para acompañar a los peregrinos cristianos que uenían a uisitar el santo sepulcro del Apóstol, haciéndoles escolta con sus personas y armas, edificándoles en los caminos, hospitales y cassas para su ospedaje y regalo.

Este assunto, este penssamiento, esta obra ¿qué nación la ha echo? Pues oy se conserua naturalmente en toda la nobleça de Galiçia este instituto de religión, porque salen los caualleros a reciuir y buscar a los forasteros por los caminos y los lleuan a ospedar a sus cassas. Y después de auerlos ospedado y regalado, les piden perdón y quedan muy obligados y agradeçidos al forastero por la comodidad y regalo que quiso reciuir en su casa. Noble sangre y noble ánimo es fuerça quien agradeçe lo que da.

En todos tiempos y en todas edades y siglos hallaremos gallegos gouernando y peleando en seruiçio de Dios y de sus reyes. Los últimos que se dieron al Imperio romano fueron los gallegos, no por ser las últimas tierras, sino por ser las que con más ualor se defendieron. Y uese muy bien esto en que después fueron los últimos que los

desampararon, que es buena prueua de su constançia y fidelidad. La Coruña perseveró en defenderse por la Corona Real contra el conde de Benauente, aunque le mostró priuilegio y donación en que el Rey se la daua y la tuuo cercada con millares de gentes. Béasse en nuestros tiempos el poco efecto que hiçieron las armadas inglesas el año de 85 en Vayona y el de 89 en La Coruña, con tan poderosos exércitos, vativas y auiertas sus muralles, defendiendo estas fuerças tan poca gente, pero con tanto ualor en la resistencia, como lo mostraron los efectos asta las mugeres y monjas, porque dio el Rey sueldo de soldado a María Pita; y un noble regidor de La Coruña, Basco de Gaiosio, demás de su mucho ualor, se opuso animosamente a los que gouernauan aquella fuerça y reyno, queriendo ellos salirse y rendirse, lo qual bastó para que no se hiçiesse. Y también se sabe el daño que estas mismas armadas retiradas, y uiendo de Galicia, hiçieron en otras partes de más numerossas gentes y presidios. Léasse en tiempos passados el çerco de Lugo y uerásse qué pocos gallegos defendieron la ciudad contra ynnumerables moros que la tenían sitiada, sin auer quedado ia dentro qué comer, más que solo un cordero. Y para que uiessen que les sobraba ganado y mantenimiento, hizo el gouernador arrojar al cordero y uolando por ensima de la muralla, que aiudó a que los moros leuantassen el çerco. Y porque en Galicia se llamaua el cordero «año», los descendientes desde cauallero se llaman de Bolaño y Ribadeneira, que era su antigo apellido.

Y del antigo poder y noblesa de Galiçia es bastante muestra el ser poseído todo aquel reyno de señores naturales, con solo el uerdadero derecho de las gentes y en memorial y antiquíssima possección y suçesión de sus passados, sin otras cartas executorias ni títulos ganados por derechos çiuiles. Y assí en el blasón —como quien primero escogió— tomó el mejor de todos, que es el Santíssimo Sacramento. El conuento de Montederrama puso pleito a Juan de Noboa, señor de Maçada, por çiertas tierras, diçiendo que eran comprhendidas en la conçesión de un preuilegio que tenía el monasterio; y uiéndose el pleito en la Chancellería de Valladolid, en tiempo del Emperador, halláronse a la uista en los estrados el abad y Juan de Novoa, y dixo el abad al presidente que mandasse a Juan de Nouoa que mostrasse el título que tenía para aquellas tierras que poseía. El Juan de Novoa le respondió con gran cólera: «Y eu qué título ey de mostrar más que auerlas erdaddo de meu pay, e meu pay de meu auó, e meu auó de nossos antepassados, que as posseeron desde que o mundo foi mundo; e uos en

san Bernardo, que era de França, e a puta que os pareu ¿qué tendes que uer co a minha fazenda per uns poucos de papés derroçadeiros que prezentáes?».

No se hallará ni por tradisso, ni por escritura que gallego ninguno aya sido traidor a Dios ni a su señor, si se ha uisto gallego herege ni judaizante, ni matador aleuoso, ni pueblo rebelado. Pues ¿de qué nación en el mundo se puede decir esto?, ni ¿que nación conquistada sufre sin ofender a su lealtad ni aun con los pensamientos y lo que sufre Galicia?, que ha sido la conquistadora de lo que oy posee la Monarquía de España, pues sobre aquel çimiento y de Asturias se extendieron los reynos y se fueron ganando a los moros por Portugal y por León; además de que esta cabeça conquistadora y matriz es gouernada en lo espiritual y temporal por forasteros que lleban sus thesoros, sus trabajos y su sodor y henrriquesen las otras tierras donde son naturales. Hasta las abadías de los monasterios, que la deuoción, reliçión y grandeça de los caualleros gallegos fundaron y dotaron tan espléndidamente como se uee en las órdenes de san Benito y san Bernardo y otros. Todo esto y los obispados, dignidades, audiencias, corregimientos, comrmissiones y las adminestraciones de las rentas reales lo poseen y gozan forasteros, y los naturales están llenos de ualor, de noblesa y de sangre tan pura y limpia, siendo feudatarios de las naciones y reinos que an conquistado por su modestia y encogimiento en el pretender tan anejo y proprio al ualor y bondad.

Y sobre todo lo que no sabemos que haga otra nación del mundo es la noblesa de Galicia, pues todos los señores naturales sacan la sustançia de sus vasllos y su patria para irlo a gastar en las estrañas en seruiçio de Dios y de su Rey; de que tomó origen el prouerbio de «gallego trahedor», y nosotros mismos por donaire quitamos la «e» y ponemos la «i» algunas ueçes, diçiendo: «traidor». Y assí otro portugués mejor informado que fray Bernardo de Brito que los gallegos tenían tanta honrra y tan sobrada, que ellos mismos la arrastruan en las cosas de poca importançia, haçiendo donaire de algunos cuentas de sí mismos.

Y el marqués de Sarria, visabuelo del conde de Lemos, que oi es, pediéndole limosla un pobre de Galicia delante de muchos le respondió con mucho donaire: «Pues eres gallego, ¿por qué no furtas?». El pobre debía de tener también buen gusto, y assí diçen que respondió: «Ja eu quixera, mais no acho geito». Buena prueua de la seguridad y confiança, hablar desta manera. Y haçiéndose en su presençia una comedia en que se fingía un traidor y deçía que era gallego, llamó el marqués después al autor de la farça y le preguntó qué le auía mouido a dar aquel aijado a Galicia. Respondióle que para la

buena trassa de la comedia auía conuenido fingir aquellas traïçiones y que andando buscando naçión que por su uerdadera e inmaculada fidelidad menos se pudiesse sentir aquello, auía puesto a Galicia.

Sanctos ha dado Galiçia infinitos, y solo san Rossendo bastaua para honrrar muchos reynos.

Personas eminentes y señaladas en letras, aier uimos al cardenal Tauera, arzobispo de Toledo, hijo de Arias Pardo, descendiente de la casa de Çela en Galicia. Con el mismo título y dignidad, poco después, al cardenal Quiroga, y en su mismo tiempo, la prezidençia de Castilla a don Antonio de Pazos, sin más ayudas ni fauor que las de sus uirtudes y mereçimientos. El ilustrísimo cardenal de Seuilla don Rodrigo de Castro, del ilustrísimo cardenal arçobispo de Sanctiago don Pedro Sarmiento y lo que hiço en el conçilio de Trento don Diego Sarmiento de Sotomayor, obispo de Astorga, mi tío, hermano de mi paire, y otros innumerables uarones que han sido maestros, que de cada uno se pudiera haçer una larga historia.

Ayer uimos las obras de grandes jurisconsultos: don Françisco Sarmiento. En poessía, las obras de don Garçia Sarmiento de Sotomayor, señor del estado de Salbatierra, y las de Juan Rodrigues del Padrón, que exçeden en sutiles conçeptos y altos pensamientos a los Garçilaço, Buscanes, Camões y Saas de Miranda.

Y pues los seruicios son tantos y tan notorios, bien será decir los aprouechamientos de tantos conquistadores de las Indias, de tantas batallas vençidas por gallegos en mar y tierra, y de tantos muertos en ella, de tantos grandes prelados, de tantos maestros y comendadores; ¿qué acrecentamiento han dexado a sus suçesores y herederos? No se hallará de treçientos años a esta parte quinientos ducados de renta en ninguna casa de Galiçia, y si yo los acreçentare a la mía, desde luego hago donaçión dellos al Rey nuestro señor.

Hagamos de todas estas partes e seruicios un hombre y hallarémosla antiquíssimamente noble, de clara y limpia sangre, sin ninguna mezcla de judío, moro ni penitençiado, leal sin mancha, firme y religioso, católico y valeroso, sauio y prudente con eminencia, aprobado y experimentado en los maiores cargos y ofiçios y más árduos negossios, y que en ellos ha puesto tantas ueces y en tantas ocasiones la uida, la salud y la haçienda por seruicios de Dios, de su Ley y de su Rey, gouernando con modestia y templanza, y sobre todo tan sin ynterés, que a cabo de tantos años de todos estos seruicios se halló y con menos haçienda que heredó. Y si no díganlo don Fernando de

Castro, que murió virrey de Nápoles, el mayor y más útil cargo que da el Rey en Europa, y el conde de Monterey, don Gaspar, que murió virrey del Perú, el maior y más útil cargo de las Indias.

Estas son las partes del gallego y el conuatiene que nos dan sus naturales para honrra y gloria de la Monarchía española. Ueamos si ay otro reyno que pueda deçir de sí estas calidades. Fue Galicia reyno y sus reyes tubieron este título primero que ninguno otro de España, pues en tiempo de Santiago sabemos que reinaua en Galiçia la reina Loba.

He ido diciendo a vuestra merçed aquí aprissa lo que se ha ido ofreçiendo. Tengo en Valladolid todos mis libros y papeles, de que me atrebera a sacar mayores volúmenes de heroicos y valerosos hechos, virtudes de solos los gallegos que de todas las demás naciones juntas. Y esta carta se ha ido haziendo más larga de lo que yo penssé, con el gusto y hablar con vuestra merçed y con Galiçia, que no es mucho con esto passar la raya y en materia que se defiende obligaçión con razón. Quien no passa la raya, no cumple con su obligaçión.

Guárdeme Dios a vuestra merçed como deseo.

Londres, 27 de henero de 1614.

7.5.4. Carta do Conde de Gondomar ó Secretario don Andrés de Prada (17-III-1614)

Supplico a vuestra merced me diga si ha acavado de leer la carta que le escribí a 25 [sic?] del pasado, y si le ha parecido que estava borracho quando la escribí, porque diré que no es gallego vuestra merced si no me lo agradeze, pues no cumple con menos un hombre de bien, quando se trata del negoçio de su amigo y de su patria si no llega a emborracharse.

Pues hago saver a vuestra merced que la materia que me dio y lo que respondí, me picó de manera que, después de partido el correo, ocupé toda una semana en hazer un papel de heroycos hechos y hazañas de gallegos, pero «*Deus me libre y garde de que tal cousa a veja ninguén*», que condes hay en Galicia a quien esto toca como columnas de aquel reyno.

Déste puedo dezir a vuestra merced lo que verá por lo que escribo a Su Magestad. Véalo vuestra merced todo despaçio. Suplícoselo. Y como señor mío verdadero me avise y advierta lo que le pareciere devo hacer o no hazer, pues los ausentes padecen tan grandes peligros y más de los ausentes que tienen zensurinos.

Guárdeme Dios a vuestra merced y déle quanto mereze y yo deseo.

En Londres, a 17 de março 1614.

«*Meu señor, Deus nos valla*». Quiérame vuestra merced bien, que en mi conciencia que se lo merezco y que no me olvide, pues me aconsejó que fuese embajador y no asistente. Rivas lleva a vuestra merçed dos sombreros de ca [...]

7.5.5. EL MAQUIAVELISMO ACTUAL

(conferencia lida no Instituto Hispano-Cubano de Cultura, setembro de 1939?)

I. EL MAQUIAVELISMO

1. EL RENACIMIENTO.

El viejo orden medieval, imponente severo, era, a mediados del siglo XV, un armatoste desencuadrado caduco. La lucha por las investiduras, la degeneración y la fosilización del a Escolástica, la creación de los Estados nacionales en varios países, habían contribuido a su decadencia. Una generación juvenil y fresca aunque o tal vez por eso – irreflexiva e iconolasta, da al traste sin el menor respeto, con la destartada antigüedad. Los efectos del gesto deportivo e irreverente se van sucediendo durante bastante tiempo. Primero es la emancipación del espíritu frente a la tiranía de las escuelas. La sátira más mordaz se ensaña con los apergaminados dómines y su macarrónico latín y con los negros, distingos y ergos de la filosofía al uso. Frente al criterio de lo tradicional se proclama la fe en el razón individual y se exalta al hombre como sumo criterio del conocer y motor esencial del obrar. Hay una inmensa confianza en la capacidad de las fuerzas humanas individuales para descubrir la verdad, para dirigir su conducta hacia el fin. Las ideas más admitidas, las instituciones más venerables son sometidas a crítica rigurosa. Las ciencias se emancipan de la Teología, no son ya sus servidores; se rompe así la unidad del saber medieval. Otras unidades se disuelven el imperio ante los Estados nacionales, la Iglesia ante la reforma. En cambio se crea una nueva unidad: la de los humanistas, los defensores espirituales del mundo nuevo que forman en toda Europa una clase selecta, elegante e inteligente; unidad forjada en la común tarea clarificadora y depuradora y que dura lo que tarde ser liquidado el enemigo común.

Pero al adoptar esta postura crítica sobre lo anterior, al señalar sus errores, sus corruptelas, sus defectos, los hombres del Renacimiento no consagraron excesiva atención a lo afirmativo y constructivo. Pienso que, en las cuestiones decisivas, los renacentistas no fueron, en general, más allá de remover lo viejo, sin asentar en el lugar vacío, desde luego, una nueva construcción, Tan sólo, si acaso, algunos sillares, algunas parciales piezas para la perfecta obra futura. El hombre de entonces simplemente

supone un principio, una verdad provisional, obligado por la necesidad de vivir y obra como si tal cosa fuese así, sin que él esté muy convencido de que así sea, ni se proponga, por el momento al menos, contrastar la absoluta veracidad de su supuesto. Crítica, duda, socava. Pero casi nunca afirma en modo categórico. Por eso, pocas veces rotundamente niega. Mas bien. Olvida los dogmas, los principios heredados, en sus especulaciones y en su obrar.

Libre el hombre de las viejas trabas, todo es una maravillosa epifanía. El espíritu humano inquiere y brinca por el ancho mundo, curioso de todo. Nada le detiene. La vuelta y el estudio e imitación de lo antiguo, embellecido con la gracia que da siempre a lo lejano al esfumamiento de los contornos, lanzan al hombre sobre la naturaleza- la espléndida naturaleza mediterránea. En una pagana alegría desenfrenada. La vida, sobre todo en la Italia renacentista, es bulliciosa, rebelde: diversiones. Placeres; intrigas, luchas, sin descanso. El éxito, el triunfo, la riqueza, la dominación, el goce son los únicos estímulos. Todo queda justificado cuando se realiza el deseo. Lo único condenable es el fracaso.

2. **MAQUIAVELO.**

Siempre existió en la humanidad una propensión semejante. Es la zona del mal en el alma del hombre, de cuya incesante contienda con el principio del bien nace la vida entera, individual o social. Al final de la Edad Media, singularmente en Italia se produce un momento de tono desbocado y sin control. Y hay un hombre que observa, capta e interpreta el ambiente político de la sociedad en que vive: Maquiavelo. Exponente de su medio, sus doctrinas no extrañaban, por eso, gran cosa a los hombres de entonces.

Las doctrinas políticas de Maquiavelo se contienen principalmente en sus dos obras: el Príncipe y los Discursos sobre la primera Década de Tito Livio. La exposición doctrinal carece de ellas de sistema. En el Príncipe se dan reglas para el gobierno de los Estados regidos por monarcas y casi todo el libro se refiere al Príncipe nuevo, es decir, al que se instala por primera vez en un Estado que ha heredado. En los Discursos, al comentar a Tito Livio, analiza todo el proceso del Estado romano, bajo la monarquía y la República, y va exponiendo, en torno a los hechos que glosa, aunque también da normas que conciernen a monarquías y aristocracias. En una y otra obra su objeto es el mismo, bien que en general proyectado sobre tipos de gobiernos diferentes. No es pues,

exacto decir que en el Príncipe se revela partidario del régimen monárquico y del democrático en los Discursos. No es este su propósito. Busca, tan solo, señalar las reglas aplicables a cada régimen para su conservación y desarrollo, para su afianzamiento y expansión; una especie de técnica o arte político. Resulta tarea difícil la de indagar, a través de las obras de Maquiavelo, la raíz de sus doctrinas, no porque sea oscuro, que no lo es, si no porque no se propuso precisar sus convicciones teóricas, ni construir un sistema lógico y riguroso. Es esencialmente práctico y realista. De aquí que existan ciertas aparentes contradicciones entre algunos pasajes de sus obras, pues, como hombre del Renacimiento, no negaba los principios superiores, las normas de¹⁰⁴⁰ justicia o moralidad, si no que únicamente los olvidaba en el corriente vivir. De vez en vez vuelven, sin embargo, como un remordimiento o como un grito que se pierde de prisa en la lejanía.

El éxito de Maquiavelo fue enorme, en su tiempo, porque recogía el momento, porque era actual. Decía, acaso de manera de ocasiones cínicas y, en exceso, clara, lo que estaba en el pensamiento de todos los políticos. Por eso alguno le censuró: por “profanar... aquello de lo cual se venían sirviendo los más juiciosos, como medios muy reservados y eficaces para triunfar en sus empresas”¹⁰⁴¹. Sus obras, pero en manera singular el Príncipe, fueron muy leídas por reyes y gobernantes y han sido, para algunos, como el libro de horas. Dejaron, además, honda huella en el pensamiento político, y varios escritores le siguen o en su total doctrina o en algún aspecto importante de la misma. No podía tampoco faltar la reacción y ataque, máxime tratándose de cosas que, de modo tan rotundo, chocaba con las viejas heredadas concepciones.

De Maquiavelo arranca, así, una corriente del pensar político, que va transformándose, evolucionando, cambiando en sus detalles, extremando o suavizando sus reglas y sus conclusiones, a través del tiempo, sobre su permanente base: la razón de Estado. A tal cuerpo de doctrina, mal definido y amorfo, sin duda, pero con esa unidad de raíz común, se ha llamado maquiavelismo o doctrina de la razón de Estado.

¹⁰⁴⁰ Naudé: Consideraciones políticas sobre los golpes de Estado. Cit. por Janet: Hist. De la C. Pol. Trad. Esp. Madrid, 1910, t. II, p.83.

¹⁰⁴¹ Príncipe. Prol.

3. EL MAQUIAVELISMO.

Tratemos ahora de delinear una breve sistemática de esta corriente.

Punto fundamental y original en la doctrina maquiavelista es la cuestión del método; Maquiavelo no quiere utilizar, como fuente de su conocimiento, más que la experiencia, la observación de la realidad. No sólo, ciertamente, de la realidad que se desplegaba ante sus ojos, sino también de la realidad pasada, de la antigüedad. Así tenía que ser un renacentista. Quiso hacer en la Política lo que su época había hecho en el Arte, en la Literatura, en el Derecho: utilizar las enseñanzas de la antigüedad, seguirlas. “Cuando considero la honra que a la antigüedad se tributa – dice en el prólogo de los Discursos – y como ... se compra por gran precio un fragmento de estatua antigua para adorno... y para que sirva de modelo de los artistas... y cuando... veo los famosos hechos que nos ofrece la historia... ser más admirados que imitados... no puedo menos de maravillarme y dolerme.”¹⁰⁴² De lo que aprendió en su vida de burócrata y diplomático y de lo que conocía por la historia quiere extraer reglas para la conducta política. “El intento –dice– es escribir cosas útiles a quienes las lean y juzgo más conveniente decir la verdad tal cual es que como se imagine porque muchos han visto en su imaginación repúblicas y principados que jamás existieron en la realidad. Tanta es la distancia entre como se vive y como se debería vivir, que quien prefiere a los que se hace lo que debería hacerse más camina a su ruina que a su afianzamiento y el hombre quiere portarse en todo como bueno, por necesidad fracasa”.¹⁰⁴³

En estas últimas palabras de Maquiavelo late ya la idea central del maquiavelismo. Véase que no niega el deber ser, las normas morales; pero sostiene que, en la práctica, fracasan. Separación, por lo tanto, entre Moral y Política; tienen fines diferentes, son cosas distintas; requieren ser tratadas de distinta manera. Es incorrecto introducir en la Política elementos morales. La Política deber ser tratada políticamente. Lo contrario es una falta contra el método. La tesis de la pureza de método – que hoy tiene básica aplicación en una importante corriente de la especulación jurídica – aparece ampliamente desenvuelta en Scioppius¹⁰⁴⁴, uno de los destacados representantes del maquiavelismo. Cada ciencia debe emplear el método que le es propio; no hay que introducir en ella principios extraños. Si el fin de la Política es el bien del Estado, ha de

¹⁰⁴² Discursos. Prol. Libro III, cap. XXVII.

¹⁰⁴³ Príncipe. Cap. XV.

¹⁰⁴⁴ Janet. O.C.T.II. p. 54.

examinar en que manera tienden a su logro todos los sistemas de gobierno. Pedir a un político que valore lo que haya de malo o bueno en una forma de gobierno, es querer hacerle salir de su esfera propia, porque tal cuestión incumbe a la Moral y no a la Política. El político debe buscar tan solo el fin político sin preocuparse de ninguna otra consideración.

Debe pues el escritor político ceñirse a examinar en que forma pueden alcanzar mejor el fin político estricto las distintas formas de organización del poder público; o sea, extraer de la realidad las reglas que con más eficacia encaminen a las monarquías a las aristocracias y a las democracias hacia un bien del Estado.

Parte de las doctrinas maquiavelista de una concepción pesimista sobre el hombre. El hombre es naturalmente malo: busca, en principio hacer daño a sus semejantes. En Maquiavelo, es esta afirmación un leitmotiv que vuelve repetidamente en sus obras; pero no la demuestra, ni se preocupa por indagar su fundamento; se trata de un mero postulado, de una hipótesis que creer poder derivar de la experiencia. Si el hombre es naturalmente malo, malo será su comportamiento, en general y mientras especiales motivos no le impulsen a obrar bien. En tanto no se demuestre lo contrario, debe presumirse que se inclinará al mal, por lo que debe estarse constantemente en guardia frente a los demás. En Política debe ser principio fundamental el recelo; si procedemos con bondad, incondicionalmente, seremos aplastados sin remedio.

El tema teórico central, en un análisis del maquiavelismo, es el de la posible vigencia de un orden moral superior al Estado. En varios pasajes del Príncipe y de los Discursos se alude a esa zona de lo moral y de lo justo. Así, en los Discursos, al hablar de la forma de instaurar la tiranía por la violencia, dice: “son estos medios cruelísimos, no solo anticristianos, sino inhumanos; todos deben evitarlos, prefiriendo la vida del ciudadano a ser rey de la costa de tanta destrucción hombres”. Y en el Príncipe: “ciertamente no puede llamarse virtud asesinar a los conciudadanos, traicionar a los amigos, no tener ni buena Fé, ni piedad ni religión, condiciones con las cuales se puede conquistar la soberanía pero no adquirir la gloria”.¹⁰⁴⁵

Maquiavelo, y la mayor parte de sus seguidores, no niegan la existencia de una moral que no proceda del Estado; ni tampoco que esa moral pueda aplicársele, ya que, en tanto sea posible, debe regirla. Pero en los casos en que la necesita lo exija, el Príncipe o soberano debe seguir un ideal especial: la virtud. La virtud en Maquiavelo es,

¹⁰⁴⁵ Cap. VIII.

de una parte, la suma de las cualidades que la personalidad debe poseer, para gobernar, con grandeza y fuerza, un Estado; quíérese decir que- según el significado de la virtud latina- se trata del valor, del talento político, de la grandeza de ánimo. Pero, además, la virtud es un ideal, de engradecimiento, fuerza, expansión y poder que el Príncipe sabe perseguir. “La esfera ética de la virtud existe, pues, dice Meinecke- al lado de la esfera de la Moral ordinaria como un mundo para sí. Pero para él constituía un mundo superior, podían permitírsele intromisiones e intervenciones violadoras en el mundo moral, para alcanzar sus fines”.¹⁰⁴⁶ Solamente cuando la necesitá lo exija, debe el Principe apartarse de la Moral y seguir la vir tú. Se lee en el Principe (1); “el hombre que quiere portarse en todo como bueno, por necesidad, fracasa entre tantos que no lo son, necesitando el Príncipe, que quiera conservar el poder, estar dispuesto a ser bueno o malo, segun las circunstancias”. Y más adelante: “Sería, por demás, laudable encontrar en un Príncipe todas las citadas buenas cualidades; pero no siendo posible, ni si lo fuera, practicarlas, porque no lo consiente la condición humana, el Principe debe ser tan prudente que sepa evitar la infamia de aquellos vicios que le privarían del poder... No debe tampoco cuidarse de que le censuren aquellos defectos sin los cuales le sería difícil conservar el poder, porque, considerándolo bien todo, habrá cualidades que parezcan virtud y, en la aplicación, produzcan su ruina, y otras que se asemejen a vicios y que, fomentándolas, le proporcionen seguridad y bienestar”.

Pero el ideal de la v irtú maquiavélica no tiene justificación de principio. No se demuestra por qué ese ideal debe estar y al margen y ser superior a la Moral, en caso de conflicto. Es otro postulado o supuesto, tan dentro de la manera del secretario florentino. Su carácter hipotético se revela en muchos pasajes. En los Discursos, despues de censurar los medios que debe seguir el Príncipe nuevo para afianzarse (cap. XXVI del L. I) dice: “todos deben evitarlos” pero “quien no quiera seguir este buen camino y desee conservar la dominación, necesita ejecutar dichas maldades”. Siguiendo su método de experiencia, descubre que, en la realidad de su época, se ha procedido así, en general; se ha buscado el bien del Estado, la razon de Estado, sin ninguna otra consideración y ese hecho de la realidad, lo eleva, hipotéticamente, a ideal. Ideal para cualquier Estado y, aun más, para cualquier fuerza de trato de conquistar el poder en un Estado. En el L.I., cap. 57 de los Discursos señala lo que ha de hacer el Príncipe para

¹⁰⁴⁶ Die Idee der Staatsräson, cit, pot Kraus: La morale internationale. Academia de Droit Internacional de La Haya. Remeil des Cours. Vol. 16.

someter al pueblo y el pueblo cuando quiere evitar ser sometido, y en el cap. 40 indica los errores cometidos por el pueblo de Roma, al querer salvar su poder democrático, contra los decemvros y los de éstos al querer mantener su tiranía.

4. LA RAZON DE ESTADO.

Acabamos de ver que, para el maquiavelismo, es fin supremo lo que su fundador llama virtud en el Príncipe y que más comúnmente se llama razón de Estado. Pero ¿en qué consiste esta razón de Estado? No hay duda que, en la mente de sus defensores, no consiste ésta en el bienestar de la colectividad, en el sentido de la consecución del mayor bien para la generalidad de los ciudadanos. No se defiende una tesis personalista, de fines individuales, con las naturales limitaciones impuestas por la exigencia del bien de todos y cada uno. No se trata de una tarea orientada, exclusivamente, hacia la mejora de las condiciones de vida de los miembros del grupo. Por el contrario, es algo totalmente distinto y separado de ese bien común. Es un fin que trasciende de lo individual general, que no tiene en cuenta, antes sacrifica a él la vida, el honor, la libertad, la propiedad de los particulares. No faltan, evidentemente, en Maquiavelo alusiones al beneficio de los individuos, cosa que no nos extrañará conociendo el carácter de sus obras. Pero su tesis fundamental, transpersonalista se destaca bien clara, y más clara aun en algunos de sus discípulos.

Si no es, pues, el bienestar intrínseco de la colectividad, ¿será el poder y expansión y fuerza del Estado como entidad, como cuerpo distinto de los individuos, prescindiendo de su gobierno, del régimen que lo dirija?; ¿será un sagrado y alto egoísmo de Estado, supremo dios, que quiera imponer su voluntad a los demás, hacer pesar su influencia en el mundo? También algunos pasajes pudieran dar pié a su suponerlo¹⁰⁴⁷ y, singularmente, el último capítulo del Príncipe, que es una ardiente llamada a la unidad de Italia, que quisiera ver libre de extranjeros. Al exhortar a Lorenzo de Médicis a que acometa tan digna tarea, pudiera creerse que era la exaltación y la potencia de esa Italia, que él veía desgarrada y oprimida, el fin último de su Política. Tal vez ése fuera, en el fondo de su alma, el más ardiente anhelo. Pero no nos interesa el pensamiento personal e íntimo de nuestro autor, sino su doctrina, y es lo cierto que aquella lírica y patética exclamación no es más que un grito humano y

¹⁰⁴⁷ V. sobre la necesidad de un hombre para fundar una república, Disc. I, IX.

pasional, que contradice muchos pasajes de sus obras y contrasta con el tono frío y racionalista de las mismas.

No es el Estado como fin en sí, aquello cuya potencia trata de afianzar y extender. Es el individuo o grupo dirigente en el Estado¹⁰⁴⁸, sea el que sea, no importa el fin a que tienda; para dominar a los de dentro primero, a los de fuera después. El equívoco o la confusión puede proceder de que la imposición del poder, sobre el exterior, es sensiblemente semejante en ambas concepciones, ya se busque la dominación de un Estado, como tal Estado, sobre los demás ya la del núcleo dirigente. La distinción tiene una gran importancia y, a veces, es difícil de perfilar, en la realidad, no solo por la coincidencia, en algunos aspectos, de los dos tipos sino, sobre todo, porque, cuando se trata de un tirano o de una clique dominante, se procura por todos los medios posibles disfrazar su poder y ambición personal con su supuesto elevado, y a veces místico, fin de expansión del Estado, para de esta manera afianzar, justificar y hacer mas fácil la arbitraria sumisión del pueblo.

Maquiavelo y sus discípulos dan reglas para que el monarca, o los pocos de la aristocracia o los muchos de la democracia se mantengan y afirmen en el poder. Que el Estado, como tal, progrese es cuestión accidental y solo interesa en cuanto coincida con el fin particular de los dominadores. Pero cuando sean antagónicos debe ceder ante éste. Si es preciso, se devastará el país, se sumirá en la incultura, se fomentaran las discordias, se matará, perseguirá, encarcelará¹⁰⁴⁹. Todo eso está en el torvo Fra Paolo Sarpi; se refiere a la república de Venecia y aspira a que los grandes, una parte de aristocracia, afirme, conserve y extienda su poder, sobre el resto de la aristocracia y el pueblo. Para ello recomienda corromper las instituciones, alentar los antagonismos, divisiones y luchas entre los distintos sectores del pueblo, porque de este modo se destruirán unos a otros y serán más fácilmente sujetos y, además, podrán ser desposeídos de sus propiedades. Deberá, en todo lo posible, empobrecerse la provincia para que, por el desarrollo económico, no llegue a constituir una amenaza para los grandes. Y cuando pueda temerse que alguno, con su talento o ascendiente, organice y dirija al pueblo, hay que atraerlo con cargos y dádivas, pues, así, sólo pensara en su medro personal y no en el bien del país...

¹⁰⁴⁸ En el Renac. Se entendía por Estado "a los dominadores y sus secuaces" según Burkhardt "Die Kultur der Ren. In Ital."

¹⁰⁴⁹ Princ. cap. XX.

5. LOS MEDIOS MAQUIAVÉLICOS.

El fin justifica los medios. Y el Príncipe debe, en sus medios, adoptar la doble figura animal de león y la zorra; del primero aprenderá a ser fuerte, de la segunda a ser mañoso. Es decir, la crueldad y el engaño. No podía escapar a la perspicaz mirada de Maquiavelo que hay casos en que el Príncipe más fácil y seguramente se consolida, procediendo con moderación. Reconoce que, si tiene muchos enemigos, su autoridad se debilita y, en este caso, el remedio mejor de que puede echar mano será –dice– procurar hacerse amigo del pueblo. Y ello no le resultará difícil, por lo hacedero que es engañado, “pues la masa humana se alimenta tanto de apariencias como de realidades”.

Las pocas referencias a este medio de atracción y amor, en su obra, revelan sin embargo que no tenía mucha fé en él y, a mayor abundamiento en el cap. XVII del Príncipe, al plantearse la cuestión de si es mejor ser amado que temido, se pronuncia por lo segundo, ante la imposibilidad de que ambas cosas vayan juntas en la misma persona. El temor es más eficaz porque, siendo el hombre malo, el miedo al castigo tiene más fuerza que la amistad.

La crueldad, para el maquiavelismo, es una gran fuerza de éxito político. Maquiavelo admira y ensalza a Cesar Borgia que usó de ella en abundancia, muchas veces combinada con el engaño. Después de describir la celada de Sinigaglia, en que atrajo, con engaño, a los capitanes reconciliados y los asesinó; después de citar el caso de Ramiro d’Orco, su gobernador en Romaña, quien, habiéndose hecho odioso al pueblo por las crueldades que por orden de César cometió, fué luego ejecutado por éste, para atraerse a los súbditos, y después de decir que, para asegurarse en el poder, “extinguió los linajes de todos los señores que había despojado... hubo perecer a cuantos había podido coger de esos señores; son pocos los que se escapan”, concluye: “examinadas todas las acciones del Duque, no me atreveré a censurarle ninguna, y sí a proponerle, cual lo hago, como modelo a cuantos lleguen al poder”¹⁰⁵⁰.

En varios de sus continuadores la crueldad aparece aún más recomendada como instrumento de gobierno. En Maquiavelo se nota, a pesar de todo, que la considera como medio extraordinario, aunque inevitable por la innata maldad del hombre y justificada por su fin. Al referirse en los Discursos al asesinato de Remo por su

¹⁰⁵⁰ Princ. cap. VII.

hermano¹⁰⁵¹ indica: “nadie censurará el empleo de algun medio extraordinario para fundar un Estado. Que cuando el hecho le acuse, el resultado le excuse”. Pero en la misma obra dice más adelante: “juzgo, en verdad infelices a los Príncipes cuando, para mantener su autoridad y luchar con la mayoría de sus súbditos, necesitaban apelar a medidas extraordinarias”. En cambio Naudé ¹⁰⁵², justificando la matanza de S. Bartolomé, exalta la crueldad como medio excelentísimo y da a entender que no se aplicó aún, con toda decisión, en aquella noche, porque, según él, hay que obrar como los cirujanos que, mientras la vena se halla abierta, extraen la sangre hasta el desfallecimiento. Y el ya citado Fra Paolo Sarpi aconseja la crueldad sin límite, ya en la forma de eliminar elementos peligrosos, ya en el gobierno exterior, ya en el modo de tratar al pueblo de la metrópoli. Cuando señala la conducta a seguir con los de Candía sus palabras son terribles: “Es preciso –dice– mirarles con las mismas precauciones que las bestias feroces... tomar a tarea el humillarles... Estos pueblos son de la naturaleza de los forzados que, tratados con dulzura, pagarán la indulgencia con la rebelión... Pan y palo es todo lo que se les debe dar: es necesario reservar los sentimientos humanitarios para mejor ocasión”.

Lo que, sobre todo, se censura es el proceder con términos medios, en materia de crueldad, porque ello nada resuelve; antes es contraproducente porque irrita al enemigo y no lo vence. Maquiavelo cita en los Discursos lo que acaeció al Papa y su séquito con Baglioni, tirano de Perusa, quien habiendo tenido ocasión de deshacerse de ellos, ya que iban a despojarlo de sus tierras, no lo hizo. Para conservar la dominación, hay que cometer maldades. “Los hombres, son embargo –dice nuestro autor escogen un término medio que es perjudicialísimo, porque no saben ser ni completamente buenos ni completamente malos”¹⁰⁵³ Lo mismo piensa Naudé cuando atribuye el que se haya censurado la S. Bartolomé “a que no se realizó sino a medias”.

La crueldad, pues, como instrumento de gobierno hay que saber administrarla. Deber ser completa, para que posea virtud de eficacia. Pero toda crueldad inútil es condenable. Su finalidad es su única justificación y, por eso, ha de tener límites. En primer lugar, si ha de procurar producir temor, no debe hacer que se despierte el odio contra el Príncipe, pues cabe perfectamente ser temido y no odiado. Señala el sagaz florentino cómo se logrará esto: respetando la honra de las mujeres; si ha de derramar

¹⁰⁵¹ Disc. I, IX.

¹⁰⁵² Janet, o. c. II p. 84.

¹⁰⁵³ Disc. I, 26 y 27.

sangre, haciéndolo con justificación y, sobre todo, no apoderándose de los bienes “porque los hombres olvidan antes la muerte del padre que la pérdida del patrimonio”. La crueldad, además, no debe ser continuada; solo deberá valerse de ella en los primeros momentos del gobierno y procurar hacer olvidar los primeros actos crueles que han sido precisos para instaurar su poder. Solo se usará bien, según Maquiavelo, “cuando se emplea una sola vez, por la necesidad de afianzar el poder, y después no se repite” Si hace lo contrario tendrá que estar siempre pendiente de una amenaza a su seguridad. Naudé, en cambio, era de opuesto parecer, pues aconsejaba sostener la crueldad.

De aquella doble cara animal que, según Maquiavelo, debe tener el Príncipe, si la del león significa en el interior la dureza y crueldad, hacia el exterior tiene como expresión la guerra. El Estado debe ser fuerte y estar armado para que, por debilidad, no venga a caer en manos de otros. A esto atribuye la ruina de los Estados italianos; a esa falta de previsión que les llevó a no sostener una política militar basada en la fuerza propia, cuando la única defensa segura es “la que depende –dice- de tí y de tu valor”.¹⁰⁵⁴ Los buenos ejércitos son una de las principales bases en todo Estado. Pero el buen ejército es el ejército nacional, el formado por ciudadano a quienes inspira un sentimiento patriótico. No las tropas mercenarias, sin otro estímulo que las soldadas y los saqueos y que son flojas y cobardes. Ni, mucho menos, las tropas auxiliares, enviadas por otros Estados, mucho más peligrosas que las mercenarias, porque, como dependen de su señor, defienden en primer lugar los intereses de éste y no de aquel a quien ayudan. “Los Príncipes prudentes –señala nuestro autor- siempre evitan valerse de tales tropas, prefiriendo las propias, y querrán mejor ser vencidos con las suyas que vencer con las de otro, no estimando verdaderas victorias las que se alcanzan con éxitos ajenos”.¹⁰⁵⁵

Pero la guerra tiene también efectos interiores, en cuanto, para Maquiavelo, es necesaria como tónico nacional, porque la paz enerva y debilita y la guerra con el temor –la cara del león- produce unidad. La paz es causa de males, porque, como hija de la virtud, lleva la tranquilidad a los hogares, de donde nace la ociosidad, desorden y anarquía. Esto obliga a que se implante la tiranía y tras un periodo de dominación

¹⁰⁵⁴ Princ. C. XXIV.

¹⁰⁵⁵ Princ. C. XIII.

personal el pueblo – educado por el sufrimiento- derrocará al tirano e implantará la democracia cuyo principio es la virtud.¹⁰⁵⁶

Lo que constituye, sin embargo, el cogollo del maquiavelismo en cuanto técnica o arte de política, y lo que vulgarmente le caracteriza, es el conjunto de medios o preceptos que, en cifra y símbolo, se comprenden bajo la alegoría de la faz de raposa. La materia que abarca es extensa y compleja todo lo que se refiere a la mala fé, astucia, hipocresía, corrupcion, traición , falsía, disimulación, encaminadas a lograr el éxito político cae bajo aquel mote. En una palabra, todo medio apartado de la Moral y que no sea cruento, aunque hay que hacer notar que con frecuencia aparecen combinadas la crueldad y el engaño.

Al comienzo del famoso cap. XVIII del Príncipe, “De que modo deben guardar los Principes la fé prometida” declara Maquiavelo que es laudable que el Príncipe prefiera la lealtad a la falacia; pero como la experiencia prueba que, con la primera, no se va a ninguna parte, tácticamente preconiza que se deje de lado.

No debe hacerse gala de desatender las normas morales. El Estado debe proceder siempre con hipocresía, debe procurar mantener su buena fama. Conviene que parezca que se obra virtuosamente, aunque así no sea. Hay que disfrazar bien las cosas y ser maestro en fingimientos. Debe tenerse la ductilidad precisa para plegarse a las condiciones que los cambios de fortuna le impongan. Pero nunca saldrá frase de la boca del Principe que no esté impregnada de lealtad, piedad humanidad, integridad y religión y que, en cuanto se le vea y se le oiga parezca que se dechado de tales perfecciones.

Debe aparentarse, sobre todo, respeto a la religión, la que se profese en el país, sea cual sea, porque ella es medio excelente para mantener sometido al pueblo, sin esfuerzo ni dificultad.¹⁰⁵⁷ Pero el gobernante no tiene por qué ser religioso, porque nadie juzga de las intenciones sino solo por los resultados.

Se dirá que no es heredero mantener esa actitud hipócrita largo tiempo ya que a la postre se descubrirá el engaño. No es esa la opción de Maquiavelo. Tiene un concepto tan bajo del hombre que, a la vez le considera naturalmente malo, le considera naturalmente imbécil. “Jamás faltarán a un Príncipe argumentos para disculpar una falta

¹⁰⁵⁶ Disc. I y 2.

¹⁰⁵⁷ Disc. I,2.

de buena fé...son los hombres tan cándidos y sumidos a las necesidades del momento, que quien engañe encontrará siempre quien se deje engañar”.¹⁰⁵⁸

El engaño se aplica todo y es, supuesto que se utilice hábilmente el mas eficaz recurso. Todos los maquiavelistas lo aconsejan y ponderan. Hasta el tímido Justo Lipsio loadmite, con tal que no llegue a ciertos excesos, los matices son variados y de que todos ellos se hace extensa aplicación en numerosas reglas de la escuela. Norma general del maquiavelismo es celar la intención. “La intención no debe mostrarse antes de lograr por cualquier medio lo que se desea. Basta pedir a uno el arma que tiene que añadir: te quiero matar con ella. Apoderado del arma pueden matarte”.¹⁰⁵⁹ El que conoce la intención de otro, le tiene ya sujeto; el que desconoce ni sabe lo que busca ni conoce por donde podrá reaccionar. Por eso se debe ser, tan hábil en encubrir el pensamiento propio, como en descubrir el ajeno. Para ello habrá muchas veces que hacerse el bobo y el ingénuo, “fingirse el loco” como dice Maquiavelo. [“simulare in tempo la pazzia”, “fare il pazzo” “il matto” Disc. III, 2]

La tradición es también camino muy eficaz en ocasiones. Si no se puede luchar contra Príncipe enemigo se aconseja ganar su amistad “y para ello adoptar cuantos medios sean precisos, aprobando sus placeres y mostrándose complacidos con cuanto contribuya a sus deleites. Esta familiaridad te permite vivir seguro y sin peligro alguno y además te hace participar de la buena fortuna del mismo Príncipe, proporcionándote, al mismo tiempo, toda clase de facilidades para la realización de tus designios contra él”.¹⁰⁶⁰

No debe detenerse el gobernante ni siquiera ante las instituciones del Estado, con tal de afianzarse en el poder. La corrupción de las mismas puede ser, a veces, muy eficaz, pero debe hacerlo arteramente, de manera que no se descubra su juego. Sarpi recomienda nombrar para los cargos que convenga desprestigiar o anular a personas incapaces e inmortales. Si quiere prescindir de algun organismo político que le moleste, y que goce de veneración, lo hará por caminos ocultos, cuyo misterio no se descubra. Pero si conviene evitar que se debilite una función o clase no aplicará la justicia penal, cuando debiera hacerse, sino disimulará, para impedir el escándalo, aunque puede eliminar, en secreto, al culpable.

¹⁰⁵⁸ Prínc. C. XVIII.

¹⁰⁵⁹ Disc. I, 44.

¹⁰⁶⁰ Disc III, 2.

Puede acontecer, no obstante, que en algun caso dé más resultado la franqueza y sinceridad. Cuando así sucede, debe también utilizarse. Refiérase especialmente Maquiavelo al caso de la guerra entre dos Estados extranjeros y dice que, en al situación, será mas útil tomar partido decidido por uno de ellos y declararse enemigo del otro, ya que; quedándose neutral, pierde la amistad de ambos está expuesto a la codicia del vencedor. “Quien no sea tu amigo –dice- te aconsejará siempre la neutralidad y quien lo sea te pedirá la intervención en la lucha”.¹⁰⁶¹ En cambio, declarándose animosamente a favor de uno de ellos, si vence se lo agradecerá y, si no vence, será su aliado y le ayudará cuando pueda, pues la fortuna cambia. Y, en otro lugar, dice que, cuando se es bastante poderoso para luchar contra un Príncipe enemigo, debe hacerse abiertamente la guerra por ser este camino el menos peligroso y más noble.¹⁰⁶²

Donde, acaso, juega papel más importante la falsía y el engaño. Referido a las relaciones exteriores, es en la observancia de los compromisos y tratados internacionales. El maquiavelismo supedita la vigencia de estos a la razón de Estado. Si, en un momento, deja de considerarse útil, no hay que reparar en violarlo. “No debe un Principe ser fiel a su promesa cuando esta fidelidad le perjudica”. No digamos de los tratados hechos a la fuerza que éstos no los cumple, fielmente, ningún Estado.¹⁰⁶³ Los celebrados de manera plenamente libre hará muy bien el gobernante en violarlos, cuando desaparezcan las causas que le impulsaron a celebrarlo; “si todos los hombres fueran buenos no lo sería este precepto; pero como son malos y no serán leales contigo, tú tampoco debes serlo con ellos”. Maquiavelo se atiene aquí, como siempre, a lo que vió: que Príncipes, a quienes se ha visto hacer grandes cosas, tuvieron en poco la fé jurada, dejando de cumplirse muchos compromisos y tratados de paz por su deslealtad, siendo siempre gananciosos el que mejor ha imitado a la zorra. Y cita dos personajes: el uno, Alejandro VI, quien “jamás pensó ni hizo otra cosa que engañar a los demás ni ha habido quien aseverase con mas seriedad, ni quien con mayores juramentos afirmara una promesa, ni menos la cumpliera” y, “sin embargo, sus engaños le fueron siempre provechosos porque conocía bien a los hombres”. El otro, a quien se refiere, dios que no conviene nombrarlo: “predica continuamente paz y lealtad y no hay mayor enemigo de

¹⁰⁶¹ Princ. C. XXI.

¹⁰⁶² Disc. III, 2.

¹⁰⁶³ Disc. I, 59.

varias cosas; tanto que, de haberlas respetado, ya en muchas ocasiones hubiese perdido su reputación y sus Estados”. Este personaje era Fernando el Católico.

II EL MAQUIAVELISMO ACTUAL

6. MAQUIAVELISMO EN EL MUNDO DE HOY.

La esencia de la idea maquiavélica –supeditación de lo moral a la conquista y aseguramiento del poder, justificación de medios por el fin-, es una tendencia constante e inevitable en toda la vida social de grupo. En mayor o menos proporción, más o menos contenida por la tendencia opuesta, nunca ha dejado de existir. Vengamos ahora a examinar su influjo en el mundo actual. En los Estados –donde encuentra su campo típico de aplicación- y en la Iglesia.

Dáse el maquiavelismo tanto en la vida interior de los Estados, como en sus relaciones, en la vida internacional. Estados hay en que la dosis se discreta y el influjo de tal tendencia aparece apreciablemente contrapesado y corregido por la contraria. Pero hay otros en que, aun sin total eliminación de los criterios morales superiores, porque ellos son inalienables en el hombre, aparece tan debilitado y ténue su influjo que, prácticamente, puede estimarse nulo.

7. MAQUIAVELO EN LOS ESTADOS DEMOCRÁTICOS.

Forman el primer grupo de Estados, los que, en conjunto, podemos denominar democracias. La influencia maquiavelista es, en ellos, moderada, en general, más que por lo que tienen de democracia sensu stricto, por el contenido puede estar impregnada de maquiavelismo y sabido es que Maquiavelo para todas dio reglas. Pero, partiendo, las modernas democracias liberales, principio de los derechos individuales reconocidos y garantizados por el Estado, su esencia teórica se opone al maquiavelismo. Son sólo las exigencias de la realidad, la distancia del deber ser al ser y la complejidad de intereses y propósitos que se agitan en el seno de toda sociedad, lo que hace posible la existencia del maquiavelismo en las actuales democracias. En éstas hay, también, individuos y grupos sociales cuya verdadera, aunque no confesada, aspiración política es la consecución y conservación de poder político, como medio de asegurar su supremacía económica. Mantienen externamente, su adhesión a los principios declarados y públicos del Estado, pero, en el fondo de su corazón, son otros sus anhelos y sus convicciones sinceras. Un externo pudor, móviles de oportunidad, el temor a granjearse la

animadversión de amplias zonas ciudadanas, les contienen y hablarán con frecuencia el puro lenguaje demo-literal. Su obrar concreto será, empero, muy otro. Constantemente fomentaran el desprestigio, por la corrupción y el bastardeo, de aquellas instituciones liberales y democráticas que son base del regimen.

No he de detenerme en analizar hasta que punto es potente este maquiavelismo del gran capital en los grandes Estados democráticos del día. Su influjo es bien conocido. Utilizando la poderosa palanca económica se esteriliza, desvirtúa y aniquila buena parte de la eficacia moral del principio informador del régimen. Pero es innegable que, a pesar de todo, la organización pública, con su sistema de garantías legales y con sus medios diversos tanto políticos como jurisdiccionales, mantiene en el Estado, generalmente, la supremacía de las normas esenciales. Por mucha contaminación que esos poderes económicos feudales, nacidos de la libertad –por tolerancia- y que luego se revuelven contra ella, puedan ejercer sobre las estructuras del poder, queda todavía al ciudadano una amplia zona en que se respeta la libertad y la justicia.

La utilización de los medios maquiavélicos quedan así muy limitada, es siempre la excepción de los organismos públicos, pues el ciudadano tiene en sus manos las defensas legales. Es por la vía solapada de la desigualdad económica y la presión que, mediante ella, debe ejercer, y de la deshonestidad pública, siempre, siempre excepcional, por donde se produce tal influjo desmoralizador, encaminado a la mediatización del poder por las clases económicamente fuertes. El aparato estatal, en líneas generales, actúa honestamente, según los principios básicos de democracia y libertad que son el sustentáculo ideal de la cosa pública.

Obsérvase además, en las democracias sanas, la inclinación hacia un gradual perfeccionamiento de los medios técnicos-jurídicos que garantizan los derechos ciudadanos evitan toda arbitrariedad y abuso.

No niego que circunstancias especiales pueden dar lugar al nacimiento de normas e instituciones que aparentemente contradigan lo anterior pero una mirada histórica amplia destacará nítidamente una tendencia progresiva. Todos los avances realizados por la jurisprudencia administrativa francesa v.gr., para hacer más efectiva la responsabilidad de la Administración, restringiendo la zona de lo discrecional, son buena prueba de ello. El progreso del llamado derecho social -aunque suponga una restricción formal de la libertad del individuo concebida de manera absoluta- implica

una aspiración, en parte ya realizada, hacía una perfecta y real justicia, que penetra en esferas hasta entonces intactas.

8. MAQUIAVELO EN LOS ESTADOS TOTALITARIOS.

El grupo de Estados llamados totalitarios encarna en el mundo actual la directriz transpersonalista de las ideas políticas. Postular tales Estados la existencia de un ente superior a los individuos, con fines esenciales y permanentes que han de privar sobre toda cosa. Nada son los hombres, nada su destino individual ni su espíritu, sino en cuanto pueda ser utilizado, aprovechado, estrujado en beneficio de ese supremo ser. Llamase Espíritu del pueblo, Nación, Raza o Estado. Es algo impalpable, vago, difuso, basado, como única realidad terrena, en ciertas afinidades existentes entre los miembros del grupo. Pero en sí, para sus creyentes, la razón suficiente de su existencia, no se justifica por cosas o ley alguna que de él trascendencia. La sujeción de los individuos no procederá de un análisis racional si no de un acto de ciega fé.

Es, pues, un mito. Esta palabra emplean Mussolini y Rosenberg. Rosenberg pondera el valor del mito, como estímulo y creador, contra la estéril caducidad del racionalismo moderno. Pero el mito exige una adhesión sin reservas; es una fé con fuerzas de evidencia absoluta que estima absurda e impensable toda duda o negación. Y el mito, en Rosenberg o Mussolini, aparece como una construcción fantástica, amañada para determinados fines de concreta eficacia, que no puede engendrar la fé ciega necesaria. Rosenberg hace una defensa racional de la conveniencia del mito; y Mussolini dice: “hemos creado nuestro mito. El mito es una fé, una pasión: no es preciso que sea una realidad”.¹⁰⁶⁴ Ahora bien; sobre estas bases racionales no puede fundarse el mito. Para que éste sea tal, hay que creer en él con absoluta seguridad, sabiendo que es verdad, que es la suprema verdad. Un mito por conveniencia a un mito del que no se sabe que sea una realidad, no son tales mitos.

Lo que sí tiene interés es que nos den a entender que su mito es creado, inventado, amañado por ellos; que no es un venerable mito ancestral y de origen perdido en los lejanos inicios humanos. Han montado un mito apócrifo y para algo, sin duda, lo han montado. Ese ente superior, ese Volksgeist, Pueblo, Nación o Raza, concebidos como persona, no tienen cuerpo y tangibilidad, no se producen directa y positivamente. Necesitan vicarios, representantes, intérpretes. Ellos nos dirán que es lo que el ente

¹⁰⁶⁴ Disc. de Nápoles. 1922 (V. Mussolini: Spirito della Rivoluzione tascita, Milán 1937, p.58.

supremo requiere, precisa, exige. Por ellos tomará vida real, contacto con el mundo particular humano; voces únicas y, por tanto, absolutamente veraces y legítimas. Es voluntad de los intérpretes, revelada como voluntad de la Nación o del Espíritu de pueblo, por tal será tenida y su imperio ha de ser absoluto de ser absoluto e inexorable, porque quien a ella se oponga, ofende y ataca la ley de la vida del ente superior. Y como nada hay superior de éste, y lo que a su bien conduzca es lo único bueno, y lo que a su mal, lo malo, y lo uno y lo otro solo pueden decírnoslo, y lo que a su vicarios, he aquí que esa voluntad expresada como voluntad del ente supremo es suprema ley de cumplimiento inexcusable. No tienen validez normas de moral o justicia que puedan oponerse al bien del ente colectivo, a la razón de Estado expresada por la voluntad del jefe o grupo dominante. En realidad, sin embargo, ese bien general no es sino expresión de las conveniencias y ambiciones de los dirigentes y sus sostenedores. Aquí está ya el maquiavelismo esencial de los regímenes totalitarios: supeditación de la moral y la justicia a la razón de Estado; contenido de esta razón de Estado: la conquista, aseguramiento y expansión del poder por el individuo o grupo dirigente.

Los regímenes totalitarios, y me refiero especialmente a Alemania e Italia pero no excluyo a los demás, están tan teñidos de maquiavelismo que, más que bien, son la realización completa, hasta donde es posible en la práctica, de la máxima y postulados de la escuela de Maquiavelo. Y aun diré más: que tal como ellos en verdad y proceden – y no naturalmente como se lo imaginan muchos de sus secuaces – no hay, en el fondo, nada más que maquiavelismo. Todas esas fantasías mitificadoras, esas religiones políticas y esas construcciones pseudo-metafísicas no son más que creaciones amañadas tardíamente para cubrir las vergüenzas de la verdadera realidad, en exceso cruda y materialista;¹⁰⁶⁵ en esas fantasías no creen, naturalmente, quienes las han amañado y solo pueden emocionar a los pobres carneros de Panurgo.

Se conoce de sobra como se formó la llamada doctrina fascista. No han sido un ideal propuesto a los ciudadanos, por lo que, convertido luego en móvil de la acción, hayan luchado hasta conseguirlo. No. Mussolini hizo su marcha sobre Roma sin que los que la seguían supieran a las claras su programa y sus ideales. Defendían cosas materiales e intereses concretos y particulares; iban a la conquista del poder, querían hacerse dueños del mando. Una vez asentado a la cabeza del Estado, reunió a unos

¹⁰⁶⁵ “En los fascismos el pensamiento renuncia a sus valores, así mismo y a su resistencia ante el hecho consumado. La ideología viene después, pedida por los aventureros políticos a servidores de la más [cortase a fotocopia].

intelectuales amigos y les encargó que le construyeran una doctrina,¹⁰⁶⁶ y con retazos de aquí y de allá le amañaron la doctrina de su régimen. Por eso Mussolini era el principio despreciador de teorías, de ideologías, no se pagaba de consecuencia o de pureza en los principios; con frecuencia decía que sería una cosa o la contraria según conviniese. “Nosotros no creemos en programas dogmáticos...”¹⁰⁶⁷ Después, cuando ya estuvo lista y flamante su doctrina, proclamaba que el fascismo tenía en el fondo un sistema y una idea necesaria para animar las orientaciones prácticas de la acción cotidiana.¹⁰⁶⁸

El nazismo tuvo más tiempo para ir creando, sobre la marcha y antes de subir al poder, unos dogmas políticos. Pero el comienzo de su acción política es también anterior a su construcción teórica. Eran, así mismo, intereses económicos concretos los móviles de su lucha: el resentimiento de la proletarizada clase media alemana y el ansia de conquistar los resortes del poder por parte de una minoría osada que sabía encauzar y aprovecharse del descontento y ofrecer, además, participación. Pero aquí se va construyendo una doctrina aún más abstracta y metafísica, como alemana, sobre postulados místicos más brumosos aún, doctrina que se halla todavía en vías de elaboración, y no está concluida y cabal ni mucho menos.

Que en el trasfondo de todo ese tinglado bambalinesco no hay más que maquiavelismo disimulado, a veces harto torpemente, con ropajes de relumbrón, es cosa que una leve meditación sobre el hecho político totalitario nos descubre. Pero, por si alguna duda queda, aquí está Vifredo Pareto que nos la disipará. Pareto, como es sabido, fué el padre teórico del fascismo, según declaran los mismos fascistas, y consejero de Mussolini. La llamada doctrina fascista le debe mucho, casi todo, a Pareto. Pues bien, Pareto dice que todas las doctrinas políticas, desde Paton a Marx, no han sido más que ideologías que solo se empleaban como elementos de combate en la lucha de todos contra todos. Cuanto sirve para tapar ideológicamente el querer político irracional es ficción que se usa como necesaria para domesticar a la bestia humana; de esas

¹⁰⁶⁶ El fascismo italiano-dice Mussolini en la “Carta a Bianchi”, 27 de agosto 1921-necesita ahora 20 pena de muerte, o peor aún, de suicidio, proviene de su “cuerpo de doctrina”... Esta expresión es, más bien, fuerte. Pero yo desearía que la filosofía del fascismo fuera creada dentro de dos meses para el congreso nacional”. (“Message e Proclami”, Milan 1929 p.29, cit. por N. Guterman y M. Lefeburre, o.c. p.14).

¹⁰⁶⁷ Pop. d' Ital.-23 nro. (92).

¹⁰⁶⁸ Mussolini; o.c. p.217. En los cambios radicales.

ficciones tiene que valerse la élite gobernante para poder manejar el timón en esa pugna carente de sentido y siempre igual por alcanzar el poder sostienen las diversas élites.¹⁰⁶⁹

La construcción teórica que se han dado fascismo y nazismo difieren entre sí bastante. El fascismo pone como fin supremo “la nación italiana; el Estado es un intérprete de su espíritu; el Gobierno el representante de la personalidad del Estado; y todos los poderes se centran en el capo di governo, en el Duce. Acomódase a la vieja teoría de la personalidad del Estado y hace del Duce su única expresión. La construcción del nazismo es, en cambio, más abstrusa e innovadora. La comunidad del pueblo alemán, sobre base de pureza racial, es el fundamento teórico del sistema político. Su bien es el fin supremo. Su voluntad la suprema ley; pero no la voluntad subjetiva, resultado de las individuales, sino la voluntad objetiva una y distinta de que solo un hombre providencial puede descubrir y revelar. La voluntad expresada por el Fuehrer es pues el derecho y el pueblo debe seguirla ciegamente; no admite oposición. Fuehrer y Gefolgschaft; Guía y séquito. Para el nazismo el Estado no es el ente divino de la doctrina hegeliana, ni es soberano. El Fuehrer es el soberano el vicario del sumo ser. El Estado es un mero instrumento en manos del Fuehrer, un medio técnico: Der Staat ist nur ein Apparat.

En el último término, por consiguiente, tanto la doctrina del fascismo como la del nazismo abocan a un mismo resultado, que es el buscado y querido de antemano: el poder, sin límites, ni garantía, del Duce o del Fuehrer. Este poder es lo único real que hay detrás de todo ese complejo y artificioso montaje. Y es curioso notar el deseo de darle una base popular: la Nazione italiana, la Volksgemeinschaft. Cómo tratan de asentarse sobre un concepto democrático, aunque bastardeado y desnaturalizado. Reconocen, tácitamente, la solidez de un semejante cimiento. Pero es en vano; pese al truco, no hay, en el fondo, sino poder arbitrario, dominación sin trabas ni control moral o justicia. Maquiavelismo, en fin, y nada más que maquiavelismo. Que el pueblo, sin embargo, no se entere; que se deslumbre con esas fascinaciones ideológicas: grandeza de la Nación, Imperio, Espíritu del pueblo, Comunidad del pueblo, Raza superior. Y, sobre todo, que no lea a Maquiavelo para que la fresca franqueza del florentino no le descubra el entresijo de la armazón. ¡Queremos a Maquiavelo!

Podía creerse que ese poder personal tuviera, como fin, en verdad, no el egoísta de la ambición e interés del grupo dirigente, si no el de aumento de poder y expansión y

¹⁰⁶⁹ Holler: Staatslehre. Leiden, 1927.

desenvolvimiento del cuerpo nacional. La cuestión es delicada porque se ha visto que, en la realidad, el Estado totalitario parece que hace sentir con más fuerza su voz en el concierto general, que Mussolini ha engrandecido a Italia y que Hitler ha levantado a Alemania de su hundimiento. El fin de poder del jefe y su clique exige también fortalecer los medios que el Estado dispone; su ansia de dominación les lleva a pretender dominar también en lo exterior; y así organizan ejércitos poderosos; preparan osados golpes de mano para apoderarse de territorios extranjeros y, sobre todo, amenazan, vociferan, insultan con lenguaje que el mundo escuchaba ahora, por vez primera, después de muchos siglos. Mas todo esto, ¿a costa de qué?; ¿consumiendo qué energías del país?; ¿amputando qué zonas vitales de la nación?. Si su razón de Estado persigue un fin esencialmente nacional, que no de poder de un grupo o tirano, no sé como pueda conseguirse tal fin arruinando la economía general en empresas aventureras y empobrecedoras, aniquilando la cultura patria por la persecución a las altas figuras de la ciencia y del arte o poniendo trabas al libre desenvolvimiento de las mismas, enajenando, destruyendo o quemando obras de arte y bibliotecas. Y, sobre todo y aun más que todo esto, no sé como podrá elevarse a un país corrompiéndolo en todas sus capas, sembrando en él el odio a las minorías o a otros pueblos, fomentando la adulación a los poderosos, estimando la delación, la traición, el proceder innoble; exaltando en la juventud sus tendencias brutales y ahogando las generosas; envileciendo, en todos los sectores, en todas las situaciones al pueblo nacional. Lejos de educar y crear un pueblo de hombres conscientes, virtuosos y sanos, se forma un rebaño de individuos sin iniciativa, ni sentido ético, ni originalidad. Este es el más grave daño que causan los regímenes totalitarios a sus propios países: la ruina moral del pueblo. ¿Cómo puede, pues, decirse que es este pueblo su exaltación, su progreso, el fin, la razón de Estado en los regímenes totalitarios?. Decía Maquiavelo: “No basta que la masa del pueblo no esté corrompida, porque el poder absoluto en brevísimo tiempo corrompe”.¹⁰⁷⁰

La máxima maquiavélica de que el fin justifica los medios aparece en los regímenes totalitarios, como regla constante del obrar político. Con tal de conseguir estabilizar y reforzar el poder de los que mandan todo está permitido.

En su libro Fascisme et Revolution dice Palme Dutt: “El fascismo es la expresión de la decadencia del sistema capitalista que, llevado a su término, trata de

¹⁰⁷⁰ Disc. I, 35.

sobrevivir por medios nuevos de violencia y engaño¹⁰⁷¹. Violencia y engaño: he aquí los medios preconizados por Maquiavelo; he aquí, en los medios también, el maquiavelismo de los regímenes totalitarios.

Es ocioso que nos entretengamos en analizar hasta que punto han hecho y hacen uso de la crueldad, como táctica política, fascistas y nazis, las torturas y el asesinato, han aplicado toda la gama. Pero no se han contentado con emplear los medios cruentos: han hecho, además, su expresa apología. Mussolini, sobre todo, admirador, según es sabido, de Georges Sorel, lo ha declarado en diversas ocasiones. “Cuando falte el consentimiento debe venir la fuerza”. “Para mí –dice– es perfectamente moral, más moral que el compromiso y la transacción” y en otra ocasión: “La violencia no es inmoral...la violencia es resolutive [es decir eficaz]. A fin de julio y agosto, en 48 horas de violencia sistemática y guerrera, hemos obtenido lo que no obtuvimos en 48 años de prédicas y propaganda...” y cuando es resolutive es “moralísima, sacrosanta y necesaria”¹⁰⁷² En el empleo de la violencia van más allá de Maquiavelo. Recomendaba éste ciertas cautelas: evitar el ser odiado, emplear el mínimo imprescindible y, sobre todo, que la crueldad no sea continuada; debe valerse de ella en los primeros momentos, para asegurarse en el poder y, luego, con buenos actos, hacer olvidar la necesaria crueldad inicial. Los fascistas sostienen su crueldad, tras largos años. ¿O es que no se juzgan, todavía, seguros en el poder?

Del otro medio maquiavélico, el engaño, hacen también ancha aplicación en su vida política interna. Puede decirse que es el alma cierta de la misma. Engaño sus doctrinas para embaucar a sus seguidores ingenuos y justificar su tiranía; engaño constantes sobre la realidad mundial y nacional y los problemas éticos y sociales, por medio de una prensa totalmente controlada; engaño al atribuir ciertos hechos a causas falsas, al explicar fenómenos reales de manera mentirosa y falaz, para disimular, así, ante el pueblo, sus fracasos; engaño sobre otros pueblos, para crear odios ficticios e infundados; engaño máximo el antisemitismo, atribuyendo a los judíos cuanto de mal, en lo económico o social, les acontece. Es la exaltación de la mentira y del engaño a principio de gobierno con la más inaudita desfachatez.

Su comportamiento respecto a la religión es, en el fascismo italiano, también del más puro corte maquiavélico. Se vio que Maquiavelo aconseja mantener y guardar la

¹⁰⁷¹ R. Palme Dutt: *Fascisme et Revolution*, Paris, 1926.

¹⁰⁷² Mussolini o.c. p70 y 90.

religión del Estado, como excelente medio para tener sometidos a los súbditos. Mussolini pacta con el Vaticano y declara que mantendrá y defenderá la religión de su pueblo. La Iglesia se le somete y pierde toda libertad de espíritu en su actitud frente a lo político. Ahí está su proceder cuanto el conflicto de Etiopía en que, a vuelta de muchos equilibrios, vino a aprobar la inícua conducta de Italia. Hoy es menos libre el Pontífice, con su Estado Vaticano y el Tratado lateranense que en los tiempos de digno cautiverio. Papas italianos, el Vaticano en Italia, la Iglesia poder mundial, por Mussolini. Ya bien claro lo dijo en el discurso del Augusteo¹⁰⁷³: “El Catolicismo può essere utilizzato pero l’espansione nazionale”.

Los nazis han procedido de otro modo: han hecho de un mito, o en torno a su mito, una especie de religión para utilizarla con fines políticos también. No parece que haya sido un éxito. Y es muy posible que las persecuciones contra luteranos y católicos les sean dañosas. Su brutalidad les impide, también en esto, realizar finalmente la idea maquiavelista.

9. MAQUIAVELISMO EN LA POLITICA INTERNACIONAL.

El más típico campo de aplicación del maquiavelismo ha sido, sin embargo, y es, el de las relaciones internacionales. No hay duda que existen una opinión pública mundial y una moral internacional y que a ellas se deben las reacciones contra los actos censurables de ciertos Estados que, de vez en cuando, se producen. Convengamos, no obstante, en que la eficacia de su magisterio es bien ténue. La conducta de todos, en sus relaciones recíprocas, esté presidida por el sagrado egoísmo de la razón de Estado. Aun aquellos que han llegado a un estadio moral pública apreciable en lo interior, siguen, en lo exterior, criterios opuestos. La necesidad, sin duda, de estar prevenido contra cualquier posible celada, el recelo inherente a la falta de confianza en el prójimo, son grande parte para esa debilitación de los motivos morales. Aunque surja una tendencia generosa, las circunstancias de la realidad, el no ser compartida por los demás hará que, al final fracase y haya que volver al egoísmo insolidario. Ya decía Maquiavelo: “el hombre que quiere portarse en todo, como bueno, por necesidad fracasa entre tantos que no lo son”. El tono a quienes inspiran propensiones buenas, sino los que siguen el

¹⁰⁷³ Mussolini. c.p.246.

camino de lo malo. A su ritmo y paso tiene que acomodarse, hasta cierto punto, el resto si no quiere perecer.

Hay, ciertamente, diferencias, también en lo internacional, entre Estados y Estados. A pesar de todo, el proceder de las democracias es más honrado y leal que el de los Estados tiránicos¹⁰⁷⁴. De ellas viene el progreso que, con todas sus limitaciones de cooperación internacional, las nuevas corrientes doctrinales. Parece como si algo de lo de dentro resumara y trascendiera a lo exterior. Por desgracia, la tendencia contraria ha aumentado su fuerza también en los tiempos recientes. Hace siglos que no había llegado la inmoralidad internacional al grado de cinismo y brutalidad del día.

Extenso uso de ha hecho y se hace, en la diplomacia, de la norma maquiavélica del engaño, en sus varios matices. Lo que sobre celar la intención y aparentar honradez nos dice Maquiavelo, es regla corriente de toda diplomacia hábil. Los Estados ocultan constantemente sus propósitos, y es natural, pues no hay jugador que pueda ganar con las cartas boca arriba. Durante mucho tiempo fué medio generalizado la diplomacia secreta; Versalles quiso abolirla; pero ahí renace más pujante que nunca. Mientras haya un solo partícipe de mala intención, no puede serse sincero. El juego diplomático está lleno de gestos que permitan, sin expresas declaraciones, despistar al contricante. Así, se habrá engañado él a si mismo. En algún caso es hábil ser franco y veraz, porque la dañada intención de nuestros opositores no creerá lo que digamos; y, de este modo, resulta él engañado y nosotros permanecemos en nuestra buena fama. Y éste es maquiavelismo del más sutil estilo. Porque una de las cosas que el diplomático y el Estado han de tener presente siempre es conservar su prestigio de honradez y virtud, como Maquiavelo reiteradamente aconsejaba. Aparentar ser un dechado de perfecciones y de moralidad, sin prejuicio de obrar según la conveniencia imponga, es cosa de la que vemos muchos ejemplos en el día. Un autor alemán¹⁰⁷⁵ se tomó la molestia de revisar los concuenta volúmenes de los documentos alemanes de la anteguerra y los editados por el Gobierno inglés: no ha encontrado ni una sola expresión tomada del vocabulario de la moral; en algunas la moral es objeto de burla y otras son francamente inmorales. Si, en cambio. Leemos los discursos de los gobernantes de muchos países sobre política exterior, singularmente los pronunciados en Ginebra, las declaraciones públicas, los preámbulos de los tratados, podríamos creer que no acucia a los Gobiernos otro afán

¹⁰⁷⁴ Hecho observado ya por Maquiavelo: Disc. I, 58 y 59.

¹⁰⁷⁵ Kraus: La morale internationale. Rec. de la [córtase a fotocopia].

que el de realizar, de modo pleno, la justicia, la moral y la recíproca comprensión en el mundo. En el Pacto de Locarno se habla del desarme moral de los pueblos; y en la carta del presidente del Comité de Técnicos que acompaña al plan Dawes se dice que el Comité está profundamente penetrado del sentido de su responsabilidad respecto a la conciencia mundial y ha establecido su plan sobre principios de justicia y equidad.¹⁰⁷⁶

Los mismos Estados totalitarios intentan disfrazar sus desaforadas ambiciones con un lenguaje, a veces, alto y elevado y con llamamientos a la colaboración y a la paz. Pero su real conducta no tarda en contradecir, bien a las claras, las palabras de ficticia generosidad y la paz ofrecida no es la paz general, en la igualdad de todos, sino una paz germánica o itálica. Otras veces sus propósitos agresivos y expansionistas quieren ser justificados por ciertos pretendidos ideales, invocando grandes frases, repitiendo constantemente los mismos tópicos. Pero es tanto y tan fuerte lo que tienen que paliar, que la cubrición resulta insuficiente, y lo oculto trasluce. Para nadie era un secreto lo que había detrás del Pacto anti-Komintern que no es precisamente la lucha contra la III Internacional, cuya expansión política por regiones que fueron de Polonia acaba de facilitar a Alemania y ha celebrado Italia y hemos visto últimamente lo que se ha hecho de la tan decantada política soviética del frente contra la canesión[?]. Invócase, unas veces, el principio nacionalista de la *Deutschtum* para anexar al Reich los países de población alemana; otras se habla de *Lobensraum* para incorporarse los que son de otra estirpe; y cuando conviene, como en el caso de Tirol meridional, se prescinde de uno y otro. Al más ingenuo observador, si es mente libre, no engañan tan poco hábiles trucos.¹⁰⁷⁷

Llevados de su desmedida ambición, desatienden, a veces totalmente, el cuidado de guardar las apariencias. Acaso influyan aquí motivos de interna política, la necesidad de esgrimir éxitos. No de otro modo puede explicarse esa cínica competencia en torno a la decisiva intervención en la guerra de España, entre alemanes e italianos, después de

¹⁰⁷⁶ Kraus: o.c. p.452.

¹⁰⁷⁷ Con ingenuidad solo explicable por el nerviosismo del momento, Hitler, terminada la guerra de Polonia y buscando liquidar favorablemente el conflicto, dirigió un llamamiento a los EE.UU. a través de la Asamblea Politisch- Diplomatische Korrespondenz. En él se invoca a la nación americana a que interponga su influjo para hacer cesar la guerra en Europa mediante la convocatoria de una conferencia o como sea. Se le dice que limitarse a mantener, al propio país, alejado de la guerra es un punto de vista bien mezquino, indigno de una gran Potencia. No hacía muchos meses, raíz de la invocación de Roosevelt a Hitler en que tenía una tregua de veinticinco años para ampliar los problemas pendientes en Europa y el mundo, el mismo órgano decía al Presidente americano que se metiera en la que se encubría y que la doctrina de Monroe protegía a América o las intromisiones europeas, por el mismo fundamento Europa tenía derecho a que América no se inmiscuyera en sus asuntos.

haber prometido neutralidad y haber formado en el Comité de No Intervención. Ni, lo que es más, la jactancia declarada y reciente de Italia de haberse adherido a Nyon, habiendo sido ella la que ejercía la piratería en el Mediterráneo. Una publicación semi-oficial alababa la diplomacia mussolinésca que supo, de tal modo, engañar a las potencias. No reparaba en que esa declaración era bien poco diplomática. Maquiavelo la hubiese condenado. Tan inútil baladronar solo puede contribuir a que, a la larga, disminuya la confianza en Estado que con tan mala fé procede.¹⁰⁷⁸

No me detendré en el análisis de otros aspectos del maquiavelismo en el mundo internacional del día y el uso abundante y reiterado que de ellos hacen los países totalitarios, como esencialmente maquiavélicos, aunque a veces, por intemperancia o torpeza, descuiden lo más sutil de las máximas del florentino. Aludiré, tan solo de pasad a la labor de intriga y corrupción —eufemísticamente llamada propaganda— que desarrollan en los países extranjeros, estimulando la división entre los diferentes sectores del pueblo, apoyando o fomentando insurrecciones, para mediatizarlo, luego de debilitado, y explotarlo para sus fines como en España, Checoslovaquia. A la sumisión económica, valiéndose de atractivos señuelos que aparentan, al principio, favorecer al país y luego le encadenan. Y a la repetida violación de solemne tratados, aún los celebrados con plena libertad, que, según la conocida tesis alemana, son meros papeles mojados y cuya presente proliferación coincide con un interno debilitamiento de su valor como vínculo.

Pero vengamos a la guerra . Y verá que la doctrina de Maquiavelo sobre la guerra aparece calcada y aun excedida y superada en los Estados fascistas. La única forma de mantener el poder frente a los enemigos extranjeros es disponer de un buen ejército propio; esta se estima tarea fundamental de todo Estado. De lo contrario está expuesto a caer en manos de los otros. Como no se tiene fé en los compromisos, en las seguridades dadas; como no hay más ley que la fuerza, cumple estar preparado para vencer. Llégase, moderadamente, a reducir, en esencia, la misión y la obra del Estado a su fin de potencia, a crear y sostener un descomunal aparato bélico. El aplastamiento, sin piedad, del enemigo es, para el máximo teórico del nazismo, C. Schmitt, el quehacer sustancial del Estado. La idea de los imperialistas alemanes de la anteguerra Treitschke

¹⁰⁷⁸ Un ejemplo de cómo una continua y cínica mala fé a la larga fracasa porque los otros Estados no confiarán en la palabra del que falta a ella la tenemos en la actitud de [córtase a fotocopia].

y Sernhardi, vive revive y pervive en la Alemania de hoy. Y Mussolini dice¹⁰⁷⁹: “Estamos haciéndonos una nación militar,.. militarista...guerrera. Esto significa que toda la vida de la nación, la política, la económica, la espiritualidad debe acomodarse a nuestras necesidades militares”. El maquiavelismo aconseja extremar la crueldad, sin contemplaciones en cuanto esta conducta pueda llevarnos al éxito. Aplicando tal criterio a la guerra, toda consideración humanitaria quedará eliminando; lo que al triunfo guíe eso es lo bueno; no hay por qué detenerse ante los indefensos; extiéndase el ataque a la población civil, para causar el pánico y la desmoralización, y vencer. He aquí la guerra totalitaria practicada abundantemente por los Estados que no en balde, llevan el mismo apelativo y a la que el neopagano Ludendorff, adorador de Watan, dio, como justificación una doctrina (Destotale Knieg). En el Arte de la Guerra de Maquiavelo aparecen ya algunos precedentes, ciertamente tenues, de esta tesis de la guerra totalitaria. Ríese nuestro autor de las batallas en que habría pocas víctimas – frecuentes entonces – y afirma que no se pueden llamar guerras a aquellas en que los hombres no se maten, las ciudades no se saquean y no se destruyen los gobiernos. También se mofa del hecho que los prisioneros fueran puestos, en seguida, en libertad, mientras que “en tiempos de los romanos o se les pasaba por las armas o se quedaban que “en tiempo de los romanos o se les pasaba por las normas o se quedaban en perpetua esclavitud”. Y, llega a señalar el envenenamiento de las aguas como medio que algunos emplearon.¹⁰⁸⁰

Como para Maquiavelo, la guerra es también para los totalitarios del día beneficiosa, en lo interior. Se exalta el valor pedagógico de la guerra, que cierra la unidad entre los ciudadanos, aumenta el sentido de la solidaridad, hace a los hombres fuertes y sufridos, al contrario de la gran paz que enerva y debilita. Las juventudes alemanas de antes de la guerra, como de ahora, son encendidas en el entusiasmo por el deporte de la guerra “fresca y alegre”, medio de selección entre los hombres, que asegura el triunfo de los más fuertes. “No creo en la paz perpetua”, afirma Mussolini; además de no ser realizable no sería útil ni conveniente, pues estima a la guerra medio indispensable para el desenvolvimiento de la humanidad. “Solo la guerra –añade- lleva al máximo de tensión todas las energías humanas e imprime un sello de nobleza a los pueblos que tienen el valor de afrontarla...es para el hombre lo que la maternidad a la

¹⁰⁷⁹ Mussolini, c.p.100.

¹⁰⁸⁰ Dell'arte della guerra, L. VII. “Hanno molti corrotto de acque e derivati i fiunni per pigliare la terra ancora che poi non riuscisse”, “Meglio é vincere il nimico con la Fame che col ferro, nella vittoria del quale può molto più la fortuna che la virtù”.

mujer. Solo en el esfuerzo cruento se revelan las virtudes fundamentales del hombre la plena luz del sol”¹⁰⁸¹.

10. MAQUIAVELISMO EN LA IGLESIA.

En otro gran organismo se revela también influencia maquiavelista: en la Iglesia. La esencia del Cristianismo es antípoda de la actitud maquiavélica. La supremacía de la moral, la subordinación de Príncipes y súbditos a la ley de Dios, la igualdad del género humano y el mandato de amor entre los hombres, se oponen tajantemente a la doctrina y a las máximas de esta escuela. Como organización positiva, la Iglesia, sin embargo, no se vió ni se vé libre de su influjo. Es, acaso, un resto de la contaminación renacentista y de los tiempos de pleno poder temporal, cuando el Papado era un Estado entre los varios de aquella Italia revuelta y corrompida. Todos seguían tácticas semejantes en Política y a ninguno asombró la publicación del “Príncipe”, porque sus reglas eran las de un corriente proceder. Modelo es de Maquiavelo un hijo del Papa que a Estados de la tiara aplicaba su arte de gobierno. El “Príncipe” se publicó bajo los auspicios de un cardenal y con autorización del Pontífice y si, más tarde, se lleva al Índice, no es por su fondo ideológico, sino por sus ataques al poder romano, como poder temporal, ya que Maquiavelo lo estimaba obstáculo principal a la unidad italiana. El Papa –como los otros poderes de la Península- persigue afianzar y extender su poder y, ante este objetivo, no es excesivamente escrupuloso de medios. A veces olvida los postulados supremos de la idea cristiana ante el señuelo de un éxito tangible. Lo malo está en que, por la doble naturaleza del poder papal, el daño era más grave, ya que no resultaba fácil aislar el uno del otro aspecto.

Esta tradición de la política vaticana puede explicar su actitud presente respecto a determinados regímenes políticos difícilmente armonizables con los principios de la verdad cristiana. Nada más opuesto a ésta que el tipo de Estado neopagano, divinizador del soberano, real y efectivo perseguidor del cristianismo y de sus instituciones. El Vaticano sin embargo no vá más allá de tímidas protestas, sigue en normales relaciones con ese Estado, soporta pacientemente los golpes y no lanza la pública y solemne condenación que parecía naturalísima. Otra es su conducta en cambio cuando excomulga a los miembros de la “Action Française”, todos católicos fervientes; razones políticas especiales habían aconsejado la medida. La Iglesia en ambos casos antepone

¹⁰⁸¹ D. C. p. 93.

las ventajas de mantener o mejorar su situación como poder, como organización, como estructura política, al estricto y severo mantenimiento de los preceptos puramente espirituales.

Casos que entrañen el mismo significado pueden aducirse numerosos. Con frecuencia niega la Iglesia en las negociaciones concordatarias a un país lo que hacederamente y sin obstáculo concede a otro. Mide las circunstancias de las fuerzas interiores y lo que unos casos da como bueno, en otros condena y repudia. Así sucede con la libertad de cultos, que aquí reclama y allá condena casi como herejía; o la cuestión, cercana a la anterior, de la separación de Iglesia y Estado, en unos casos exigida, en otros anatemizada. Con frecuencia no se declara rotundamente si tal o cual postulado o tesis es lícita o ilícita, mala o buena; no. Es aceptable o rechazable, según oportunismo y conveniencia, según favorezca o no en el mantenimiento y expansión e influjo del poder de la Iglesia como organismo¹⁰⁸². De aquel a afirmar que el fin justifica los medios, no hay mas que un paso. Y hémos ya antes la maxima central del maquiavelismo.

En los medios se revela también contaminación maquiavélica..

Contra la tesis antigua, de los Padres de la Iglesia, de que la fé es libre, se ha practicado, siempre que se pudo, la antagónica, defendida por algunos teólogos posteriores, de que hay que salvar al hombre, incluso contra su voluntad, coaccionándole. Los más benignos eran partidarios de que sólo se aplicaran penas corporales y la muerte a los herejes, porque siendo bautizados faltaban a su fé y promesa mas no a los infieles, que nunca fueron cristianos. Pero otros llegaron a sostener que debía compelerse a abrazar por fuerza la verdadera religion también a los infieles y así procedió, en efecto, la Inquisición que quemaba, no solo a los herejes sino a moriscos y judíos. No cabe aceptar lo que alguien dice, que la Iglesia no condenaba, que únicamente calificaba al reo, y el poder secular lo castigaba por razones políticas; y no cabe aceptarlo porque la aplicación de penas y hasta la privación de vida, por lo menos respecto a los herejes, aparece bien claramente defendida con argumentos teológicos p. ej. en la obra de Alfonso de Castro, “De justa hereticorum punitioe”.

Para ver hasta que punta perdura hoy en la Iglesia la admisión de medios cruentos para el mantenimiento y extensión de su poder – si no dogmáticamente

¹⁰⁸² Entre los muchos casos que podían señalarse de maquiavelismo en la Iglesia española ante la guerra”.
(?) (Libro visto en el Minº. de Estado).

sostenido, si prácticamente propugnado, y esto tambien es maquiavelismo— no hay sino leer las pastorales, documentos y sermones de la Iglesia española con ocasión de la guerra civil. En ellos se califica de cruzada la empresa de los militares sublevados y se excita a estos y al pueblo católico a una lucha sin cuartel, a la extirpación, al exterminio, a la más acerba persecucion de sus antagonistas, entre los que tambien había católicos. De la Iglesia no ha salido una sola voz de piedad, de paz, de llamamiento a la concordia o al perdón en toda la dolorosa tragedia.

El otro medio maquiavélico, que comprende buena copia de preceptos harto diversos y que eufemísticamente podemos calificar de insinceridad, es tambien abundantemente utilizado por la Iglesia. Ya hemos aludido a ello anteriormente y señalado algún ejemplo. Pero hay en la Iglesia una institución que se ha distinguido, de especial manera, en la utilización de ese recurso.

Toda la política desarrollada por la Compañía de Jesús es del más puro estilo maquiavélico. Por eso, el pueblo, que no se engaña jamás en las cosas simples, ha casi identificado jesuitismo y maquiavelismo. Es muy sospechosa la alharaca que formaron los Padres de la Compañía contra Maquiavelo. Para sus fines políticos, no les convenía hay mayor obstáculo para un maquiavelista que toparse con otro del mismo jaez. Y, sin embargo, no pueden encubrir, a veces, su verdadera idea.

La Compañía tiene un fin supremo ante el que todo debe ceder expresado en la conocida frase: *ad maiorem Dei gloriam*. La máxima semeja perfecta y religiosísima. Pero hay que ver lo que dentro lleva, en que consiste esa “gloria de Dios”. Bien claro se deduce de su conducta y de sus escritos que solo consiste en que el influjo de la Iglesia en las conciencias, en la vida privada y sobre todo en la vida pública no mengüe, antes se acentúe. Es decir, la gloria de Dios viene a trasponerse en la gloria de la Iglesia, como organizacion positiva. Tan es así que, ante ese fin de poder eclesiástico, todo debe sacrificarse, la personalidad, la voluntad individual: y no solo eso, sino los mismos principios morales. Es norma de la Compañía que debe serse tolerante y comprensivo con los vicios y defectos de los hombres influyentes, cuando asi convenga para mantenerlos afectos a la Iglesia. “Porque la experiencia nos enseña —se lee en los discutidos Monita secreta— como los príncipes y grandes señores son especialmente afectos a los eclesiásticos cuando éstos disimulan sus acciones odiosas y las interpretan favorablemente”. Para alcanzar ese fin de poder deben posponerse las normas morales; no importa que la conducta del individuo sea mala, que su salvación peligre, con tal que

el influjo político de la Iglesia se afiance. La máxima de que el fin justifica los medios, esencialmente maquiavélica, aparece claramente formulada en la obra de un teólogo de la Compañía, el P. Busenbaum en su Medulla theologiae moralis: “Quum finis est licitus, etiam media sunt licita”¹⁰⁸³.

Para dar libertad de movimientos a los jesuitas directores de convivencias, los teólogos de la Compañía crearon la doctrina moral llamada probabilismo según la que, cuando sobre un caso de conciencia, hay dos opiniones dudosas se puede seguir la menos probable. Y cuenta que, como dice Unamuno, “para jugar a la libertad aumentan el campo de las dudas llamando duda a lo que no es”¹⁰⁸⁴. Si es chocante aquel principio, mucho más alarmantes son las consecuencias que de él sacan los numerosos casuistas de la escuela. Baja la capa probabilista se encubren casos de manifiesta inmoralidad. La clásica moral ascética cristiana queda destruída. Aquel claro rigor de principios se quiebra. Se admite el equívoco, a sabiendas que el interlocutor lo entiende erróneamente, y aun con juramento; se admite la falsificación, el soborno de jueces. Sanchez dice¹⁰⁸⁵: “se puede jurar que no se hizo una cosa, aun cuando se haya hecho, entendiendo uno en sí mismo que no se hizo en cierto día o antes de nacer, aunque las palabras no lo revelen”. Y añade “esto es muy cómodo, en ocasiones, y siempre muy justo cuando es necesario o útil para la salud o el bien”. Parece que estamos leyendo un pasaje de Maquiavelo.

Como es obvio, admiten también los jesuitas, para alcanzar su fin los medios de crueldad. Varios monárcomacos, como el P. Mariana, son jesuitas y los casuistas nos dicen: que puede matarse a los que nos dañan cerca de príncipes y personas de distinción, que es lícito matar a otro para conservar los bienes. Y –cosa de gran importancia porque explica muchos acontecimientos– el casuista jesuita portugués Saa declara: “la rebelión de un clérigo contra el rey no es crimen de lesa majestad, porque no está sujeto a él sino al Papa, que puede suspenderlo hasta en lo temporal”.

Sería interminable ir analizando lo que la doctrina y, sobre todo, la táctica jesuíticas, tienen de maquiavélicas¹⁰⁸⁶. Puede afirmarse que son la plena aplicación del maquiavelismo al fin de poder la Iglesia, y, por lo tanto, de la misma Compañía que es, en ella, fuerza decisiva.

¹⁰⁸³ L.IV., c. v.

¹⁰⁸⁴ Unamuno: La agonía del Cristianismo, 1938. IX, 111.

¹⁰⁸⁵ Oper. Mor. B. 2, ej. III, c. VI-13.

¹⁰⁸⁶ Recuérdese v.gr. la máxima “calumnia que algo queda” de la que hacen en la [córtase a fotocopia].

11. CONCLUSIÓN.

Nada verdaderamente grande y duradero puede construirse en el mundo sobre el egoísmo maquiavélico. A la caza de la personal ambición el político terminará en un suicida aislamiento; pensando cada cual nada más que en su propio bien, sin concesión alguna a los demás, sentirá su desamparo. No regirá sino la fuerza, el rigor del poder arbitrario. ¿Y quién asegura que ha de mantener su hegemonía sin decadencia?. En un mundo en que impere aquel espíritu no habrá sosiego, ni seguridad. Siempre acecharán las amenazas. El vencido pensará en el desquite. Los poderosos se disputarán las presas. No hay peor enemigo de un poder maquiavélico que otro semejante y, si circunstanciales motivos les alían, no tardarán en devorarse. El mundo vendrá a disolverse en un caos en que solo imperará la transitoria superioridad. Mundo bien triste y descorazonador.

El maquiavelismo, además del dolor que siembra en el mundo, conduce, a la larga o la corta, al fracaso. Fracasó la política de Cesar Borgia, a quien nuestro florentino ponía por modelo. Su técnica era irreprochable, su juego bien jugado. ¿Por qué su fracaso?. Maquiavelo señala un factor misterioso y terrible: la Fortuna, en su mudable rueda. Pero este nombre encubre una zona cuya tiniebla es dado esclarecer, en parte al menos. Hay en el hombre una raíz moral insobornable; hay en el mundo una inmanente justicia. Lo que sin ellas se edifique, va cimentado sobre arena, sobre agua. La humanidad siente horror al vacío moral, por instinto de conservación, porque es la destrucción y la muerte.

Sin embargo el impulso que late en el maquiavelismo es un factor integrante de la realidad social que, como toda realidad, no es estática sino dinámica. Y hay que tenerlo en cuenta, al construir y al actuar? Error sería, en este vivir nuestro, pretender prescindir del pecado, de la zona del mal que no puede ser eliminada, pero sí contenida, sofrenada. Un excesivo idealismo en política, sobre ser ineficaz, sería irrealizable. De la lucha entre los altos ideales y las tendencias de ambición, de egoísmo nace el proceso humano todo. El pecado es lo rebelde, que estimula y pone, en movimiento las normas superiores; las recuerda al hombre y, por la reacción que produce contra la transgresión refuerza la fé de la comunidad en ellas.

Sólo podrán mantenerse los regímenes en el goce de una paz duradera y perfecta, por la observancia de los supremos principios: *Iusticia fundamentum reguorum*. En lo

internacional, no habrá sosiego ni cumplida ventaja, para nadie, si se niega y desquicia el principio ordenador y sustentador de la moral pública. “La moral –dice Kant en “La Paz perpetua”– tiene de particular en lo que respecta a los principios de derecho público que, cuanto menos hace ella depender su actitud del fin perseguido, tanto más se armoniza de modo general con este fin”. Quien busque su particular fin, mejor lo conseguirá en armonía con los demás¹⁰⁸⁷ que en la lesión y ofensa del bien de los otros, con lo que sería incesante su temor de un ataque. Una fina forma de egoísmo de Estado es ésta: el equilibrio equivalente de intereses¹⁰⁸⁸; renunciar a ciertas pequeñas ventajas momentáneas por bienes, un poco más lejanos pero más seguros. Pero aún se debe ir más allá; a una solidaridad amplia, activa positiva entre los pueblos. Y, mejor, a la realización del ideal cristiano del mandato de amor entre los hombres, que lleva, además, el corazón. Pues se ha dicho: “Buscad primero el reino de Dios y su justicia y lo demás se os dará por añadidura”.

¹⁰⁸⁷ Las personas simples, lo mismo que las personas colectivas (por ejemplo las naciones) aumentan sus propios valores entregándose hasta el olvido y la abdicación de si mismos, a la realización de los fines y de los valores puramente objetivos e impersonales. La personalidad como un verdadero tesoro, se ofrece solo a quien no la busca y esquivo precisamente toda aspiración directa. El verdadero personalismo excluye, pues, toda diferencia hacia el “yo odiable” ya sea bajo forma egoísta o bajo forma nacionalista”.

¹⁰⁸⁸ Kraus: o. c. (trad. esp. Buenos Aires (939. pag. 135 (v. Der Formalismus in der Ethik..., 527-29.

7.5.6. Gondomar un galego universal

(conferencia lida na Caixa de Aforros de Vigo, 8-II-1977)

Aquece, abofé, falar de Gondomar nestas terras en que nacéu e se criou e fixo mesmo as suas primerias armas na milicia e máis na dipromacia. Os seus anos de aprendizaxe xiran, esencialmente, arredor de catro lugares: Gondomar, Tui, Baiona e Vigo. En Gondomar nacéu e deprendéu, de seguro, as primeiras letras, cicacis cabo do abade da freguesía de San Bieito. En Tui, nas escolas da Catedral, debéu estudar o latín, (que moito lle había servir logo na corte de Londres) e gañar asemade coñecencia do dereito, –sempre moi cultivado naquela sé– no que chegaría a sere moi venerado. Tocantes a Baiona, foi pra el coma unha fiestra aberta cara o mundo, pois esa vila tiña daquela moito trafego internacional porque a ela viñan tratantes a mareantes de Frandes e Francia, de Inglaterra e Alemaña e aínda de máis ao norde. En Baiona deprendéu probablemente o francés, que chegou a falar dabondo ben, e mesmo unha miga de inglés, lingua na que, anos adiante, o seu grande amigo o Conde de Lemos, o grande, escribiralles unha carta dende Italia. O seu inglés, emporiso, nunca foi moi bo, polo cual non o empregóu no seu trato con ingleses.

Eiquí en Vigo foi onde deu os seus primeiros pasos na milicia e máis na dipromacia.

Don Diego Sarmiento de Acuña nacéu na casa grande de Gondomar o 1º de novembro de 1567. No seu lugar nadío levaría, naturalmente, a vida normal dun fidalguiño aldeán, vida que, aparte o tempo adicado ao estudo, transcurría en boa parte fora da casa, a enredar cos fillos de vasalos ou parentes, tamén a axudar en certas tarefas do agro, rubir ás arbres, percurar niños, tirar ca fonda e facer as falcatruadas que correspondían á súa edá. Sabemos, polo que anos máis tarde lle decía, entre outros, un seu parente, máis ou menos do seu tempo (que logo se faría frade dominico e chegaría a sere nada menos que confesor do rei Felipe IV, Frai Antonio de Soutomaior, nado en Sto. Tomé de Freixeiro) sabemos, pois, por este que, cando eran rapaces, andiveran a miudo metidos nas luitas famosas que armaban os mozos de parroquias veciñas. Atopándose o Soutomaior en Lisboa, o ano 1619, con toda a corte de España, en xornada oficial, escribía ao seu primo que de boa deixaría todo aquel rebumbio e cerimonia pra coller un barco e ire a Gondomar e armar unha luta cos do Val de Fragoso.

Tamén Gondomar deprende de entón a montar a cabalo, cazar e manexar as armas de guerra propias dun fidalgo, espada e lanza, no que lle debeu servir de mestre un primo seu, xefe do linaxe, Garcia Sarmiento de Soutomaior, porque o rapaz ficara orfo de pai sendo aínda moi novo. Cunha filla deste primo Garcia casará cando sómente tiña él 15 anos.

Este aprendizaxe de cabaleiría, ía poñelo a proba en 1585 cando Drake fixo a súa primeira visita á ría de Vigo. Zarpara o gran mariño inglés cunha escadra de vinte barcos co fito de rescatar algúns barcos ingleses de que os españoles se incautaran, e cicais asaltar a flota de Indias. E, de camiño, quixo deixar sentir o seu poder nas costas de Galicia alén de reorgaizar eiquí as súas forzas percurar bastimentos e facer aguada. Os ingleses desembarcaron na praia de Sta. Marta, no barrio do Burgo, cuxa ermida queimaron. Á alarma a que chamaron os sinos e os lumes acesos nos montes acodiron forzas das bisbarras veciñas, entre elas de Gondomar, mandadas polo seu señor don Diego, que sómente tiña 18 anos, “Mozo animoso de generosa sangue, de gallarda persona y grandes esperanzas de valor y prudencia”, asegúnao un cronista coetáneo. Reteñamos estas palabras: “valor” e “prudencia”.

Gondomar crebóu as liñas inglesas e entrou en Baiona. O gobernador desta vila encetou negociacións con Drake, mais este, vendo que medraba o vendabal, adentróuse na ría de Vigo e largou anclas en Teis. O gobernador Santiso, cunha forza na que ía o señor de Gondomar, endereitou cara Vigo. Santiso mandou a D. Diego cun destacamento a atacar con grande carraxe, quitoulles o que arroubaran, premeunos á fuxida, avantado baixo os tiros dos cañóns dos barcos enemigos, e chegou mesmo a entrar co seu cabalo no mar após dun inglés a quen ferira e que levou a Vigo prisioneiro.

Ao día seguinte as partes dispoñíase a negociar. Santiso quer que elo se faga en terra e Drake que no seu barco. Ninguén quer ceder e os tratos van fracasar. I entón intervéñe Gondomar. Propón unha fórmula intermedia. Que se faga a entrevista en dous barcos que se acharán a distancia igual de terra e da armada inglesa. A fórmula aceptase en principio mais logo xurdiron novos tropezos. Gondomar, con paciencia, vai esmoendo as arestas e asperezas dos outros. A final, tomase o acordo de que Drake devolva o que arroubou, e Santiso os ingleses prisioneiros. Anque o acordo non se cumpríu integramente, na abelencia daquel rapaz de 18 anos amosábase xa a súa capacidade de compoñedor, de “conformador de humores” como dirían de el mais adiante, esa facultade pra maxinar fórmulas de transacción, pacientemente, sin

arroutadas, decote con sorriso, que é no que consiste sustancialmente a negociación diplomática.

Vigo, foi, pois, coma dixemos, o primeiro esceario dos seus feitos militares e diplomáticos. E si no militar a súa carreira foi curta e non moi brillante que seipamos—pois fican varias lagos na súa biografía, e unha delas, cicais a mais importante, é xustamente ésta—no tocantes á diplomacia poucos hai que o aventaxen na historia de Europa e ningún na de España.

Unamuno dixo unha vez: canto mais sexas do teu tempo e da tua terra máis serás de todos os tempos e de todas as terras. Grande verdá. No tocantes ao derradeiro, ao da terra, direi que hai dous xeitos de un achegárese aos homes doutras terras: ou pola tona ou polo fondo. E existe unha maneira, un certo tipo de cosmopolitismo, que consiste en facer que os homes se busquen e asomellen esvaíndo as peculiaridades individuais e colectivas deica chegar a facer copias imitantes dun certo patrón estrano e híbrido. Este acaroarse superficial non leva a ningunha integración humana verdadeira senón a un ridículo enmascaramento das verdadeiras esencia, a remedos caricaturescos que, de certo, nada sustancial enxendran e nada significan. Mais hai, pola contra, outra maneira de se entenderen os homes a cual consiste en afondar cada quen no seu a na súa propia esencia, indo dereitamente dende a peculiaridade individual e nacional cara o centro desa esfera que é o humano, en cuio centro todos nos atopamos. Non hai outro camiño seguro pra enxergar aos outros homes e sere verdadeiramente universal—universal e non cosmopolita, que é o universal de aparencia, o universal de máscara e falseado—non hai máis camiño seguro, digo, que o propio e particular camiño de cada ún.

E isto que digo tocantes ao espazo, á terra, é válido tamén pra o tempo. Temos eiquí que sinalar o grave erro deses pseudo tradicionalistas que queren deter o tempo, vivir no pasado, no que xa non existe, que é dicir no oco e no valeiro, non vivir. Os tradicionalistas eses son o correlato no tempo dos cosmopolitas de que vimos de falar, malia o antagonismo aparente que os opón. Para enxergarmos de verdá aos homes do pasado temos de ser ben do noso tempo, autenticamente de hoxe, porque tamén eles eran ben do seu tempo. E ao afondar no presente chegaremos tamén por esa via temporal ao cerne da esfera humana onde nos atoparemos asemade cos homes de antano.

Canto máis do teu tempo a da tua terra sexas máis serás de todos os tempos e de todas as terras. E dicir: canto máis vaías ao fondo, mais penetres, mais sintas e mais

ames a tua época e o teu país mellor enxergarás, amarás e sentirás todas as épocas e todos os países.

Gondomar é un caso exemplar de home do seu tempo e da súa terra. E por eso foi un home universal. Tocoulle vivir nunha época singular da historia de Occidente. Abonde dicir que foi coetáneo dos dous máisimos xenios da literatura inglesa e da castelá, Shakespeare e Cervantes, do renovador revolucionario da filosofía, Francis Bacon—que ademais foi amigo de el— e do renovador da ciencia Galileo. Era a súa época ese final do Renacemento, cheo de engado e elegancia, en que xa se tiña amolentado e esmoído aquela moceira insolencia, aquela seguridá, ousadía e optimismo, aquela fe nas forzas do home, do renacemento inicial, e unha lúsa outoniza, malencólica, de lene escepticismo inzaba o vivir, o pensar a arte e máis a política. Despois de pelexar caseque un século, a Europa sentía xa unha fadiga de morte ao ollar a dor que trouxeran as guerras e, ao fallo, a súa inutilidade. Naqueles tempos, fins do XVI e comezos do XVII, hai unha xeral arela de paz, aquela paz que viñeran predicando dende o comezo os espíritos máis sensíbeis e profundos, principalmente os erasmistas. Un deles, o médico segovián Dr. Andrés Laguna, proclamará con voz ergueita e doorida ante un foro europeo, na Universidade de Colonia en 1543, a miseria da pobre Europa esgazada e desfeita polas loitas sin trégola e demandará con urxencia a paz e a irmandade entre os estados cristiáns. É, abofé, sinificativo e indicio claro do que Gondomar pensaba, que a obra mestra do erasmismo español laico, o Viaje de Turquía, cuxo autor foi seguramente o mesmo Dr. Laguna, obra que remaneceu inédita deica comezos deste século, se teña conservado principalmente gracias aos dous manuscritos dela que Gondomar gardaba na súa biblioteca.

Pois Gondomar, coma home do seu tempo, daquel Renacemento serodio, alentaba ese espírito de paz e tamén había nel ese pouso malencólico, un humor depresivo e saudoso, en parte asemade racial. Ao longo da súa vida clamará moitas veces pola paz, quer no familiar e privado quer no público e político. “Que entre todos haya mucha paz y conformidad”, decíalle aos seus no testamento. En un documento oficial declaraba, adiantándose ao seu tempo e aínda ao noso, que “el guerrear hoy de los hombres”, “no se reduce a la fuerza natural, como los toros, ni aun a batallas, sino a disminuir o aumentar amigos y comercios”; e sostiña, asisadamente —verdá que nin nos nosos tempos temos deprendido— que “en lo que interviene la fuerza siempre hay riesgo y ventura en el suceso y la conservación”. “Lo que se puede hacer con arte y consejo es

lo mejor”. Nestas poucas verbas condénsase toda unha teoría da conduta política que ben fariamos inda hoxe en aproveitar. O mellor é o que se pode facer con arte e consello, e decir, por arranxos, por acordos, transando. Cando intervén a forza, dinos Gondomar, decote hai risco e inseguridá non so no resultado senón –cosa mais grave aínda– na conservación do gañado. Os vencedores polas armas endexamais poden estaren enteiramente seguros do seu trunfo: “riesgo y ventura en el suceso y la conservación”.

Inda que aquel outuno do Renacemento tivese amingoadado dabondo o afervoadado pulo do comenzo, aínda restaba, con todo, non pouco de espírito de aventura, aínda gardaba o risco algo do seu engado, porque, como decía Gondomar, “no he visto ganar juego al que se da”. Para gañar algo, e mesmo pra non perder, era mester aventurar algo. “No siempre es mejor lo más seguro”. Por eso engadeu ao brasón da súa casa aquel mote “osar morir da la vida –da la vida osar morir” que, por certo, aparece tamén nunha inscrición, se cada mais vella, do pazo de Fefiñáns. Mais esta filosofía do risco matizase en Gondomar dunha reserva que non se dexerga no renacementismo mozo, ca súa rexa fe nas forzas do individuo. A experiencia da vida e o seu propio temperamento suscitaron nel un certo escepticismo. Non se facía ilusión con nada nin con ninguén. Había que xogar porque era a única posibilidade de gañar. Mais esta posibilidade era incerta. Empirista, coma bon renacementista, atíñase aos feitos. I estes decíanlle que as grandes palabras, os grandes principios non tiñan virtualidá maior na vida práctica. En política, desconfiaba de todo e de todos; coidaba que todo vencello era feble, inestabel, en cada intre crebadoiro. Non había amigos en política, nin tan siquera os parentes da casa de Austria, os do Imperio, eran pra el merecentes de confianza. A única fórmula pra seguir con certo siso era auscultar o intre fuxidio, o presente instabel: “la distinción y conocimiento de los tiempos para elegir y obrar conforme a ellos”. Pragmatismo puro.

Dábase en Gondomar esa íntima traxedia do home de ben, intelixente e ético, que cree nos principios e que os sente afervoadamente mais que se decata da súa minguada proieción na realidade. Estaba convencido non só da escelencia morial mais tamén da eficacia da conduta honesta pero vía que a maioría, por malfadada condición, pandeaba á falsía, ao engano e á inxusticia: e así, ía o mundo. Tiña que estar alerta pra non cair nesas trampas, pra non sere vencido coesas armas tan pouco nobres. I en xeral atingueno porque axía con siso e refreusión e cunha prudente e saudabel desconfianza. Soupo axeitarse ao seu tempo, enxergalo e obrar en consecuencia; e a eso debeu, en

grande parte, os seus trunfos. E inda que ás veces, sentía coma unha desesperanza i esgotamento e nalgúns intres coidaba pesimistamente que non estaba a facer ren nin servía de nada, non por eso deixaba o seu labor, porque así llo impuña o sentimento do deber, e o curazón mandaba á carne e seguía adiante “con las tripas en las manos”, como el decía.

Foi home do seu tempo, que coñeceu a fondo. E eso esprica que, cando estudamos a súa carreira e lemos os seus escritos, nos sorprenda a súa aitalidade. Ten a aitalidade que teñen outros espritos profundos que tamén foron ben do seu tempo, a que ten, entre os nosos, por eixemplo Feixóo, que teñen os crásicos.

Cando mais sexas da tua terra mais serás de todas as terras. Gondomar foi un galego de lei. Criado no agro galego, as raíces que o xunguían á súa terra foron fortes durante toda a súa vida. Polo seu carácter e xeito de ser foi un esponente esgrevio i enxebre da nosa caste con todas as súas virtudes en grado escelso: calma, paciencia, enerxía serena no intre, un certo eseciticismo, unha saudabel desconfianza, sinxeleza que aborrez a fachenda, reprension, humorismo. Pero endemais sentíase enteiramente galego. Todas as cousas da súa terra, a paisaxe, a lingua, a historia, a xente espertaban nel unha devoción cáxegue relixiosa. Longa sería a riola de testemuñas que eu poidera presentar eiquí pra demostralo. Sería cousa de nunca acabar. “Desexo ser e parecer bo e verdadeiro galego”, di unha ocasión, e en galego, frase que resume a súa aitude integral cara a súa terra. “Sólo deseo morir como cristiano y como fidalgo gallego”, escramará outra vez nun intre de desalento. E todo eso nuns anos en que, por malfadadas circunstancias, Galicia e os galegos non eran moi estimados nin tiñan boa sona. Tanto que D. Diego sinteuse obrigado a escribir unha longa apoloxía pra lle pechar a boca e certo escritor que inxuriara á nosa terra. Gondomar pertencía á nobreza galega e esta nobreza, atraguida polos brilos e comenencias da corte, cruzada con xineas de fora, desgaleguizouse en boa parte e esqueceu e leixou o seu rol histórico que era o de gardar as esencias da terra e dirixir o país mantendo a súa personalidade, tradición e cultura. Moita desa nobreza fíxose alleeira, perdeu a coñecencia e o amor do seu, e só se lembraba de Galicia pra recadar gabelas e foros.

Mais non foi este, por certo, o caso de Gondomar, criado no torrón labrego e coñecedor das súas angueiras, angurias e problemas. Cando se atopaba fora da Terra sentía a miúdo saudade dela. Moitas das súas cartas están cheas de frases galegas. E un parente seu escribeulle algunhas integramente en galego, “nesta lingoaxe”, decíalle,

“que é de v.m. tan estimada”. Para Gondomar, Galicia era “a boa terra”. Dende Londres escribía a un seu amigo que quixera levalo a pasar coel un vran en Galicia “a una caseta y a un montecito que yo tengo muy sabroso y es lo que aquí me acuerdo cada día y por lo que suspiro”; ese mesmo monte de Gondomar de que decía lembrarse e botar en falta cando o estruchaban as dificultás da súa laboura e da súa vida. Non quería D. Diego que o seu neto e herdeiro se criase en Madrid senón en Galicia e aconsellaba aos seus que residisen en Gondomar pra evitar que, vivindo na corte “pierdan sus casas y tierras y el amor y afición a ellas” que foi o gran pecado de caxque toda a nobreza galega de entón. Polo seu amor a Galicia, houbo de participar nas xestións pra acadar pra ela o voto en cortes, ouxetivo naqueles tempos fantasmal e ilusorio, no que somente compre estimar o animo e intención dos que o pidiron.

Ese estreito avencellamento e irmandá fonda ca súa Terra fixo de el un home esencial, ben integrado, sólido, de rexo alicerce espritoal, de rexo caraiter, sin nada desa frivola vaidade dos que viven coma aboiando no mar da vida. Ese furar cara a fondo do seu deulle a posibilidade de ollar tamén o fondo dos demáis, dos grandes problemas do seu país e do home en xeral. Por iso cando tivo que se trasladar a un meio galego enxebre, non se sinteu estrano e de contado fixo amistanzas e gañou simpatías na corte de Londres deica chegar a gozar nela coma lle decia un persoaxe inglés, de mais amigos e de mais estima do que na de España.

Gondomar tiña unha curiosidade universal, e sintía unha xeral arela de coñecer vivir e gozar de todo. Fitaba con ellos abertos e amigos canto pasaba ao seu redor. Todo atraguía o seu intrés, todo o engaiolaba, no orde da natureza coma no orde do esprito. As amostras deste afouto intrés son abondosas. A paisaxe, o arte, a literatura, a filosofía, a teoloxía, o dereito, os costumes do pobo, todo o engaiolaba. Gostaba deixar que a vexetación inzara de xeito natural a súa montiña sin magoala con cavas nin rozas e mandaba animáis de varias especies pra que a poboaran. Amante apaixonado da arquitectura, doíase en Londres do abandoo i esborrallamento de moitos ilustres moimentos relixiosos e convirtiu, a grande costa, a casa grande de Gondomar no fermoso pazo que hoxe é, ca súa esprendida solaina y escaleira, os seus rextos garitóns e a súa muralla. Amaba a música e mesmo cantaba e compuña cancións. E era tamén amador da pintura e das gravuras. E, non abafallaba, como galego de lei, o bon xantar.

Do seu intrés e curiosidá por todo é patente testemuña a súa biblioteka, unha das meirandes e máis compretas do seu tempo en España. Chegou a ter máis de 15 mil

volumes. Esta biblioteca foi donada polos seus sucesores ao rei de España a fins do século XVIII mais conservase felismente o catálogo dos libros que tiña ao remate da sua vida, en Valladolid. Ben merecente é ese catalogo dunha análise detida e puntual. Para o noso fito, eiquí e agora, poderíamos facer algunhas consideracións verbo dela, que nos axuden a compoñer o perfin do home Gondomar. Porque os libros, coma os amigos (e ben se di que o libro é o mellor amigo) son indice espoñente do que un é. Pois ben: na biblioteca de Gondomar había libros das mais variadas materias i en varias linguas. Libros de literatura, de filosofía e teoloxía, de dereito, moitos de historia, tanto de España como de fora, de ciencia política, de meicina, de cosmografía e xeografía, aritmética, música, arquitectura, arte militar, gramática. Libros en castelán, portugués, francés, italián, inglés, latín, grego e hebreu. Todo un amplo espectro de saberes en varias linguas. E é grandemente siñificativo o feito de que antre eses libros figuren non poucos de Erasmo e dos erasmistas españoles e mesmo uns cantos hereticos, malia as graves punicións con que a Inquisición sancionaba a sua lectura e posesión.

Coido ter demostrado noutra ocasión que as doutrinas do erasmismo –que foi a forma que en Españ colleu naquel tempo a corrente liberal, civilizada, europeísta, aberta e ilustrada que, con máis ou menos pexas e dificultades, tense mantido ao longo dos séculos e ten sobrevivido, acabamos de velo, ás mais grandes persecucións–; coido ter demostrado, digo que as doutrinas do erasmismo deixaron a sua marca e o seu influxo en Gondomar. Don Diego, con totalas cautelas necesarias pra que non lle pasara a el o que lles pasou a tantos españoles esgrevios que coñeceron os potros e as celdas da Inquisición, atopábase dentro desa corrente europea e universalista que, no seu tempo, xa non podía marchar a ceo aberto, coma nos tempos do emperador Carlos V, senón soterrada e na sombra.

Da curiosidá universal de Don Diego Sarmiento por todo é exempro anecdótico o episodio da descárrega que lle encomendaron levar a cabo, eiquí na ría de Vigo, de duas grandes carracas portuguesas procedentes da India Oriental en arribada forzosa. Nelas viña unha chea de mercancías eisóticas e heteroxéneas, dende escravos negros, chinos e malaios, deica especias, porcelás, ouxetos de laca, tapetes, pedra bezoar, ruibarbo, ámbar, diamantes, perfumes, papagaios e monos. Gondomar andaba tolo en meio de tanta maravilla que o levaba a maxinar cómo serían aquelas terras do oriente extremo de onde viña todo aquilo. Tan afouto andaba no choio que caxque non xantaba en todo o día “engolfado”, como lle escribía un amigo, “en esas Indias orientales y

hecho un Rey Mago con tanta mirra, incienso y olores aromáticos”. Certa vez veu unha riola de negros que estaba a dar unha bomba de achique e que cantaban unha melopea que seguía o ritmo do traballo baixo a dirección do capataz. E tanto lle intresou que apuntou a letra do que cantaban:

Tudo é canseira, canseira,
Tudo canseira.
Fidalgo en Goa, canseira.
Escudeiro en Goa, canseira...
I así seguía aquela letanía, pra rematar:
Rei en España, canseira.
Papa na Roma, canseira.
Tudo canseira.

A curiosidá de Gondomar conservounos a testemuña e mesmo o testo cicais da que é a primeira das cantigas de traballo de escravos negros que se coñece, cantigas que tanta importancia terían logo no folkllore american.

A curiosidá do primeiro conde de Gondomar por coñecer outras terras e xentes foi unha das cousas que o empurróu a aceptar a embaizada de Londres segundo el mesmo di. E cando alá chegou escribía ao seu amigo D. Rodrigo Calderón, que era meio flamenco, canto se lembraba do que lle el dixerá de que cando saíra ao estranxeiro sería outro home, e que ben estaba a comprobar agora a verdá dese dito. ¿Qué queredía dicir Gondomar coeso de que sería outro home? Dentro da vaguedá da frase, compre supor que dos conceptos, prexuízos e presións daquela España encastelada esvaíanse nel ao se alonxar dela e que o contraste cas ideas de o vivir de fora luía as intransixencias picudas e dos dogmatismos monolíticos que impuña o poder absoluto daquel cesaropapismo.

A aitude dos dirixentes españoles cara o estranxeiro tense orientado, polo xeral, dende fai varios séculos, cara dous opostos polos. Ou ben cón na admiración beata do de fora, percurando imitar, ás veces en grotesca caricatura, as cousas do estranxeiro. Ou ben péchanse teimudamente a todo o de alén fronteiras nunha especie de panforreira autarquía cultural e mesmo económica. Do un e do outro temos, abofé, exemplos non moi lonxanos.

Os males que entramalas dúas aitudes teñen causado aos pobos de España non son pra ditos. Cando Felipe II prohibeu que os estudantes españoles fosen estudar ás universidades estranxeiras pechou a porta pola que España houbera podido seguir o camiño do progreso científico europeo. Unha das poucas voces que logo clamarán in deserto por que esa porta se abraise foi a do noso Feixóo. E cando á final se abreu ou entreabreu, xa nos atopabamos moi recuados en comparanza doutros países da Europa. E entón viña a imitanza atafegada, improvisada, a copia feita depresa, o remedo cativo por non se ter feito a tarefa na debida seitura. E non se pense que ese tomar de fora ten sido cousa de seitor que chamaríamos liberal ou do progreso, non. Porque máis veces ten copiado, en imitanza vil e servil, o de fora a xente de reacción do que a outra. Anque logo pretenderan que o que defendían e propagandeaban proviña do mais rexo cerne tradicional. A corrente do reaicionarismo español do XIX, p. ex., era unha mala copia da francesa de Maistre e de Bonald. E nada digamos das copias mais recentes.

Antre unha e outra aitude, a copia servil e o isolamento, áchase a xusta e comenente. A do que, afincándose no seu sin perder nada do que nel hai de bo, percura incorporar, axeitándoas, as boas cousas de fora. O estranxeiro pode servir pra a mellora do propio de dúas maneiras: dunha banda coma punto de vista e referencia pra mellorar a optica con que se ven e xusgan as cousas propias; e doutra banda en canto pode fornecer novos modelos e mecanismos xa experimentados que haberá que adaptar, coa maxinación creadora, ás nosas circunstancias.

Esta foi –contra do que alguén ten dito– a aitude espritoal de Gondomar que non chegou a ter virtualidá porque non foi gobernante nin estadísta anque ben quixo selo. Non interveu endexamais a nivel decisorio nos asuntos importantes da monarquía española. As suas leituras, a experiencia dos seus cárregos administrativos, a experiencia inglesa e o seu constante matinar sobor dos problemas do común, que tanto o preocupaban, levárono a se decatar, con crecedoira acuidade, do mal que andaban as cousas en España, asín no orde da política como da economía e da administración. Cando as mentes mais espertas, coma a de el saían ao estranxeiro, vian as cousas doutro xeito, deixaban de fitar para o embrigo, erguían o ollos e decatabanse de que moito era o que precisaba reforma e arranxo se non se quería camiñar cara o abismo.

Moito debeu matinar sobre este tema o noso D. Diego mais as pexas acostumadas pechábanlle a boca. Porque en España esas críticas sempre espertaron a indinación dos puros e ben pensantes, en realidá acomodaticios, conformistas e, o que é

pior, aproveitados e lucradores desas corruptelas e vicios, que defenden porque vailles nello, asegún pensan, a súa persoal posición, coma eses bechos que viven e medran na podremia das albres malatas. Levaba o conde de Gondomar esa carga de refreusións encol da realidade e das perspectivas da monarquía española coma un peso no espírito que as circunstancias non lle permitían desbotar, do que se non podía liberar. Hastra que un día, caído o valido Lerma da súa privanza e volto él da primeira embaixada, pola Semá Santa de 1619, coma descárga da súa conciencia, estreveuse a escribir ao rei de que a doecía aquela monarquía “que se va acabando por la posta”. Males de toda caste, moitos e graves, mais os piores de todos os que se debían á conduta dos homes que estaban á cabeza dos asuntos públicos, a preguiza mental e a outra, o desorde, frivolidá, lentitú improvisación, corrupción e inxusticia na xestión da cousa pública, o favoritismo. “Y acá durmimos –di– ocupando el tiempo en lo que no importa ni para la ampliación del estado ni para su conservación, antes en lo que es daño de lo uno y de lo otro, de que sé yo que se huelgan y ríen hartos nuestros enemigos”. Porque os gobernantes non se coidaban do ben común sinón “de no herir a Pedro ni a Juan”, “porque el común”, é dicir, o país, “no tiene voz ni espada”; e por eso dábanse os cargos públicos por recomendacións e acomodos, en vez de darllos aos mais capaces “como hacen las repúblicas bien ordenadas y nuestros enemigos”.

Esas críticas, rematadas cas frases “de que yo sé que se huelgan y ríen hartos nuestros enemigos”, “como hacen las repúblicas ordenadas y nuestro enemigo”, xurdiran, pois, en boa parte da comparación co que ollaba no estranxeiro. Non tiña por mingua deprender dos de fora, a diferenza deses satisfeitos co seu, que se tapan os ollos e nada queren ver que lles moleste ou incordie. Gondomar sirveu ao seu estado con devoción, esforzo e intelixencia, coma ningún daqueles esbardalleiros seudopatriotas que o censuraron e que máis fixeron pra afundir ao país que por salvalo, namentras se enchían a boca de grandes verbas valeiras. Eses ousaron porlle chata de alleeiro e de estranxeirizante dicindo de el que era mais inglés do que español, sona inxuriosa que pasarían mesmo a un seu fillo quen, cando foi pedir unha mercé ao Conde –Duque de Olivares, respondeulle este que lla fora pedir ao rei de Inglaterra a quen tan ben sirvira o seu pai.

Gondomar, espírito aberto e comprensivo, sirveu ben ao seu rei e ao seu país mais non de maneira fanática, obtusa e pecha senón con intelixencia e senciñidade que é a única maneira de servir ben, con lucidez e sin engano. Pois seu espírito aberto e

compreensivo inda que bon católico, non tivo escrupulo –contra o que era de adoito na España do seu tempo– en tratar con estima e agarimo a moitos protestantes tamén abertos e comprensivos coma el. Un deses foi John Digby, o embaixador de Inglaterra, a que coñeceu en Madrid xa denantes de marchar á primeira embaixada. Digby era un home de forte persoalidá e gran cultura e decontado xurdiron antre os dous fortes vencellos de estima inteleitual. Gondomar mandoulle un eixemprar do “Quixote”, recén aparecido, e Digby, ao acusarlle recibo, celebrada grandemente a obra. D. Diego lembraralle mais adiante que cando estaban xuntos esquecíanse dos oficios a semellabanlles curtas as horas de conversa “a mi por lo menos”. E o ingles pola sua parte escribiallye, cando Gondomar ian camiño de Londres, que mais gosto tivera ca sua conversa que con todo o demás de Madrid.

Outro con quen fixo tamén boa amistá e que decote lle amosóu grande estimanza e consideración foi canceller Francis Bacon, o grande filósofo. I en xeral, todos os persoaxes da corte de Londres setian por él extraordinario afecto e simpatía. Tanto os homes como as mulleres. Naquela corte refinada e difícil e mais pra un español, trunfou coma ningún outro. O noso fidalgo de Gondomar era alí a vedette, celebrado e admirado pola sua verba, sabencia e agudeza, a sua sociabilidá, o seu engado, a sua galentería cas damas, o seu tacto pra tratar á xente, a sua dina cordialidá, lonxe de encapertada fosquedá, de moda entón antre os cabaleiros españoles. As damas londinenses saían ás fiestras pra saudalo cos seus panos cando ía polo Strand camiño das audiencias do rei. A reiña Ana dispensaballe grande confianza e rían entramos a cachón contandose os chismes da corte; e mesmo chegou a correr a fala de que a reiña estaba morta de amores polos ollos gacios do noso embaizador, anque Gondomar decia que esas eran historias de Amadís.

Pero foi a grande amistade que de contado acadou co rei Xacobe o máisimo suceso persoal e social do señor de Gondomar, suceso de que tanto se ten falado e que foi factor importante nos seus éisitos dipromáticos. Don Diego louvou ao rei Xacobe repetidas veces, malia sere protestante, e eses eloxios facíaos en circunstancias e ocasións en que estaba descartado todo propositio de adulación e falago. A sua relación co rei inglés non foi simpre táitica dipromática sinón cousa sinceiramente sentida. Porque pra él estaba por enriba de todo o valor do home, o un ser “home de ben”. Non se deixaba arrastar nin enguedellar polos sectarismos e os noxos dos superortodoxos. Tiña un criterio humano e xeneroso pra enxuiciar aos homes alén de todas as ortodoxias i

heterodoxias, sin abdicar, xa que logo, dos seus principios e creencias. En certa ocasión, citaríase con louvanza, a resposta que dera Carlos V ao papa Paulo III, arripiado de que o emperador fose amigo do herexe Enrique VIII, ao lle decir que, inda que o rei inglés era herexe público, tiñao por mellor cristián do que o rei de Francia e que así o amosaba nas suas obras.

Esprito amplo e universal, non podía aturar aos estreitos e intransixentes: en Inglaterra os puritáns que tanta xenreira lle tiveron, e tamén certos católicos esquinados que vían con malos ollos que fora tan amigo do rei e tan ben acollido na corte; i eiquí os que el chamaba “puritanos de España”, os católicos intolerantes e agresivos que como él decían estaban a ler nas escolas ou na súa celda, isolados no interior de España, a doutrina dos santos, sin ver nin considerar o que pasa no mundo. Como aquel sonado patriarca e arcebispo de Valencia, Juan de Ribera, hoxe santo, que escribía ao rei Felipe III que a escritura prohibía facer a paz con herexes e que había que estar en cruzada permanente contra eles.

Elo esprica que, malia os receios e suspicacias con que fora recibido cando chegou a Londres, motivados pola desconfianza que so levaba o representante dunha potencia que tantos anos arreo tiña estado en guerra con Inglaterra i era campeona do catolicismo, e polo pouco acerto e abelencia dos seus antecesores na misión diplomática que ía cumprir, pouco a pouco, con paciencia, dereitura e, as veces, enerxía, chegara a sere a figura mais popular i estimada entre os diplomáticos estranxeiros. E cando, ao cabo de cinco anos, rematada a súa primeira embaixada, deixou o país, todos, a escomenzar polo rei, sintíronse grandemente que se fora. Moitos, decían un deles, tanto católicos coma protestantes, ámanos, louvanos e teñen mágoa de que se vaia. Mesmo quen tiña motivos pra sentir especial xenreira cara el, o arcebispo de Canterbury, maisimo xerarca de Eirexa anglica amosoulle gran consideración e agarimo decían que era home de ben e sinceiro e cando se foi despedir de el: “y nos hicimos muy solemnes cumplimientos –di Gondomar– ratificandome, su respeto y afición a mi persona, diciendome que el diablo no era tan negro como lo pintaban”.

A figura histórica de D. Diego Sarmiento de Acuña, home galego e universal, precisa dunha rectificación e dunha reivindicación. Reivindicación porque non se lle ten dado toda a importancia que ten. Aparece nas historias correntes como una figura secundaria, griseira, curiosa sí, pero nada mais. E a verda é que perante a segunda década do XVII, intre crucial na historia de Europa, foi o mais intelixente, abelencioso,

competente, honesto, sutil, aberto lúcido de todos os que levaban daquela a política internacional de España. Por desgracia non lle fixeron caso moitas veces, andaba polo meio a envexa, como é de adoito entre españoles, que aturan mal a escelencia no proximo, e ao fallo arrombarono entre receios e mingoas. Mais a súa laboureira diplomática constitúe un dos capítulos máis xurdidos da historia diplomática de Europa, ata que foi recoñecido no seu tempo tanto polos estranxeiros como polas máisimas figuras políticas do imperio dos Austrias españoles; e ata que o recoñecen hoxe todos os historiadores anglosaxóns daquel período, anque algúns deles, as veces, sigan mantendo sobor da persoa moral de Gondomar –non da súa valencia diplomática– os vellos tópicos nados da loita de tendencias relixiosas de entón. E, verbo disto, coido que ben cumpriria que se fixesen entre nós máis estudos a fondo e por miúdo desta esgrevia persoa nosa que hoxe atraí máis o interese dos historiadores ingleses do que o dos españoles.

Eses estudos haberían de facer a reificación da súa figura histórica. Pois namentras que para algúns historiadores ingleses Gondomar segue sendo un terrible Maquiavelo que ensarillou co seu inxenio e solercía ao rei Xacobe e acadou os seus fins valéndose de tácticas desleais e enganosas, para moitos historiadores españoles o noso diplomático foi un home de mentalidade pechada, intransixente, intolerante o típico español fanático do tempo dos Austrias. E entramalas as dúas imaxes son enteiramente falsas. Gondomar –volvo a insistir,– e coelo remato– arrincando da súa soleira galega, á que xamais renunciou, que endexa máis esqueceu e da que sempre sinteu orgullo, ergueuse á categoría de home universal e humanista, aprofundando no seu, asoellando dalí as esenciais humanas que fixeron de el un espírito intelitualmente superior, de ergueita valencia moral na conduta e substancialmente aberto e comprensivo para o pensamento e xeito de ser dos demais.

8. Galegos por sempre

8.1. Lois Tobío e os bardos galegos

8.1.1. Un labor divulgador

O obxecto deste capítulo non é outro que presentar unha pequena escolma da produción tobianana relativa á índole dalgúns dos nosos mellores persoeiros. Xa no “Tobío segundo Tobío”, amosamos brevemente as opinións do noso benquerido protagonista sobre destacados próceres galegos, tanto pretéritos como coetáneos seus. Nas mesmas, Tobío con elegante e precisa prosa esboza nunhas poucas frases o máis nido e perfecto retrato físico e espiritual destes homes egrexios e inmorredoiros. Xa que logo, nós pretendemos ir un pouco máis aló e deixar profusa e boa proba dalgunha das importantes achegas de Lois Tobío, as cales contribúen sempre a eloxiar a nosa idiosincrasia e orgullo coma pobo, tanto dende a morriñenta e obrigada distancia como dende o repousado e serodio retiro. Sexa logo onde fose, sempre co gallo de lembrar, de dar a coñecer o mellor da nosa cultura, da nosa identidade. Con elo Tobío comunícalle ó mundo que estas xentes, o seu labor, o seu pensamento, a súa inspiración e o seu modo de ver as cousas, son galegos. Galegos como grande parte do auditorio —non esquezamos tampouco que tamén moitas das verbas do de Viveiro, directa ou indirectamente, servían para presentar ós nativos do Prata a unha Galicia e uns homes distantes dos estereotipos reinantes— ó que ían dirixidos os seus editoriais radiofónicos, os seus artigos nos xornais e os seus relatorios nos tempos de exilio forzoso alén do mar. Como relatamos, moitos destes receptores, eran xente humilde e sen formación que tiveron que abandonar a súa benquerida terra e soportar ás veces no seu novo lar pexas e ataques pola propia carencia de coñecementos e pola ignorancia de quen os acollía. A estes expatriados Lois Tobío amósalles que deben estar ledos e gozosos de pertencer a unha caste tal, posuidora dunha lingua e cultura propias, que tivo e ten fillos capaces de loitar polo seu engrandecemento e preservación.

8.1.2. O mellor de nós

Antes de introducirmos nas agarimosas verbas tobianas cabe mencionar que a nosa descritiva andaina transcorrerá por orde cronolóxica de tempos vividos polos persoeiros que de modo tan habelencioso Tobío gaba coa súa exquisita pluma¹⁰⁸⁹.

¹⁰⁸⁹ Para iso valerémonos dunha serie das transcricións dunha serie de textos, tanto publicados como inéditos (como as dúas conferencias que incluiremos no anexo).

Como enceto deixamos aquí unha mostra dun dos editoriais redactados por Lois Tobío para o programa radiofónico *Sempre en Galiza*. O obxecto do viveirense no mesmo é transmitir a través das ondas de Radio Carve, cunha grande eficacia didáctica e narrativa, que houbo unha serie de importantes persoeiros galegos, referentes esquecidos e descoñecidos para moitos dos oíntes. Tobío achegase neste botón de mostra á faciana histórica do arcebispo compostelán, Diego Xelmírez¹⁰⁹⁰, deixando patente o elemento de compromiso e reivindicación que este, e tamén Tobío que o revive nas súas gabanciosas verbas, tiña coa terra galega:

“Xelmírez arelaba pra a sua Terra galega o posto dirixente que lle compria. Mais tiña un senso universal e, por eso, aproveitaba elementos de progreso e kulturás do estranxeiro pra beneficio da propia Terra. Por eso introduxo a orde de Cluny na Galiza e coela unha nova corrente cultural e artistica. Baixo Xelmírez Galiza acada outro período lumioso no mundo occidental. As pelerinaxes a Compostela tran homes de totalas terras da Cristiandá e coeles ven cultura, humanismo, arte. Xelmírez foi o gran axente da groriosa corrente do Camiño de Sant-Iago que levóu á nosa Terra a un lugar destacado que. Xenio político, abelencioso dipromático, esprito idealista é dos que levan o xenio innato pra erguer e dirixir pobos”.

A continuación, mudaremos cara á Idade Moderna e faremos fincapé nun relatorio tobiano sobre outro persoeiro egrexio noso, outro membro do estamento clerical, neste caso, do clero regular. A figura non é outra que a do noso grande polígrafo e ilustrado ourensán, frei Benito Xerónimo Feijóo¹⁰⁹¹. Malia que Tobío xa se acha retornado a unha España inda gris, tras máis de vinte anos de exilio en terras uruguaías, este non esquece nunca os seus labores de proselitismo e atópase sempre preparado para desentrañar relacións e coincidencias que non están ó alcance de ollos tan avezados coma os seus. É por iso que Tobío, no primeiro dos textos seleccionados sobre o beneditino, marabíllanos con parágrafos nos que abrolla unha comparación entre o noso inmorredoiro galego cun non menos capital Erasmo para a cultura europea. Lois Tobío olla como ámbolos dous sabios son xente pacífica, que perseguen a verdade e a liberdade de pensamento, aínda que teñan que enfrontarse ó secularmente establecido. Tamén un afouto Tobío reconece en Feijóo un continuador do labor de loita contra os

¹⁰⁹⁰ “Xelmírez”, *Bos Días Galegos. Eiquí Sempre en Galiza*. Santiago de Compostela, Edicións Laiovento, 2002, pp. 163-164.

¹⁰⁹¹ “O Europeísmo de Feixóo”, *Galicia: revista del Centro Gallego de Buenos Aires*. Bos Aires, año XXXI, nº 538, xullo-agosto de 1964, pp. 15 e 16.

atrancos do ensino escolástico iniciada polo holandés séculos antes, ademais do influxo que nos dous exerceu a inxente cultura inglesa:

“Hai unha certa semellanza e paralelismo entre Erasmo e Feixóo. Primeiramente, polo espírito sutil, analítico, independente, afoto de verdade. E logo polo rol que compriron, centros de irradiación e de atracción de importantes movementos intelectuás. Sendo, en sí, homes de paz, desencadearon trebóns de polémicas. Contrasta, nembargantes, a mordacidade bulreira do holandés ca dozura serea do galego, que os mesmos retratos deixan traslocir [...] En certo xeito, Feixóo veu recomenzar a loita de Erasmo, perdida en España. Si o holandés toma a escolástica dexenerada por principal fito dos seus ataques, Feixóo, con máis mesura nas verbas pero con menor enerxía, censura os estudos escolásticos do seu tempo como valeiro e inútil exercicio. Educados os dous en colexios escolásticos, emancipáronse dos insinos recibidos, polo propio pulo do seu espírito e a súa arela de liberdade intelectual. Foi en Inglaterra onde Erasmo atopou, por ves primeira, un meio axeitado ós seus anceios, e esa terra será tamén a predilecta de Feixóo. Ámbolos dous encarnaban o xurdio degaro humano de examinalo todo, de non deixar ren no escuro, de apricala lus da intelixencia ás ideas e ás cousas; degaro que é característica senlleira do espírito europeo dende a Grecia, causa e motor do avantamento de Europa”.

Aínda así, non todo son similitudes entre os dous relixiosos, e o noso bieito nunca foi quen, malia a súa coñecida actitude crítica, de denunciar fortemente o despotismo eclesiástico imperante na España que lle tocou vivir, e moito menos, de apostar por unha reforma relixiosa. Porque para Feijóo a súa fe e os seus dogmas sempre foron inquebrantables:

“En troques a prédica e o maxisterio de Feixóo foron, naturalmente, máis amprios que os de Erasmo en todo aquilo que trouxera o novo tempo é dicir, a ciencia experimental, o ‘explorar más de cerca la naturaleza’. Hai antre un e outro a diferenza que existe antre un humanista e un intelectual da Ilustración. A liberdade intelectual, da que Erasmo fora un dos máis resoltos campeóns, trouxo a duda metódica de Descartes e o método inductivo de Bacon. Feixóo foi afoto lector e admirador de ambos dous, mais sobre todo derradeiro. ‘Se puede decir –decrara– que cuanto de un siglo a este parte se adelantó en la Física, todo se debe al Canciller Bacon. Este rompió las estrechas márgenes en que hasta su tiempo estuvo aprisionada la filosofía’. Os esforzos fixo o noso escritor por espallar en España o estudo das ciencias matemáticas e experimentás, para seguila corrente e progreso dos outros países europeos, acada proporcións de xeira misioneira. Tempo adiante habíanse recoller algúns froitos desa loita”.

Como colofón de todo o manifestado, Tobío recalca a plena vixencia da obra de Feijóo, falando, en tempos da ditadura franquista e temor contra certos influxos

estranxeiros, de valores coma liberdade, tolerancia ou dunha apertura cara a un pensamento europeo:

“Non ben un se achega á obra de Feixóo síntese como un ventiño fresqueiro, limpo e ledto, o vento do espírito européu cheo de anseios de verdade sin pexas, de sinceridade, de tolerancia e modestia. A sua lectura é inda hoxe estimulante e formadora, anque moitos temas sexan cousa pasada. O alento que bule na obra feixoana garda toda a sua fogaxe. Moito é aínda o que nel podemos deprender tocantes a ética intelectual. Poilo home tén de manter permanente vixilia pra non decaír da esgrevia condición con tanto esforzo acadada a non vir a dar, de volta, nos ‘erros comúns’ e a se debater antre os monstros que enxendra o sono da razón”.

Inda así, non remataremos aquí co reflexo do que plasmou Lois Tobío sobre o noso grande bieito¹⁰⁹². Decontado, fitaremos coma o viveirense, grazas ó seu prolífico labor humanístico, neste caso, sempre presto e atento crítico literario incide no análise do estilo narrativo do cura de Casdemiro, introducindo unha visión novidosa e moderna sobre a mesma, comparando a maior parte do labor produtivo do frade co dun xornalista que se involucra na análise e tratamento de temas de actualidade:

“Este estilo directo y funcional, nada conceptista, tiene mucho de actual. Es el modo de escribir del que no tiene tiempo para entretenerse en lindezas y arrequives formales, del que tiene muchas cosas que decir y ha de decirlas pronto porque otras reclaman su atención y están esperándolo [...] Esta espontaneidad, tan rara en los escritores españoles de entonces, pagados, los más, de barroquismo decadente, es uno de los secretos de su encanto. Pero como además dice cosas interesantes, curiosas, y sus análisis son claros, inteligentes y agudos y no sobrecarga el discurso de erudición, su lectura encierra singular atractivo. En el fondo, Feijóo venía a tener mucho de periodista, del gran periodista atento al presente, con una especialísima sensibilidad para los recientes acontecimientos y un fino sentido para interpretarlos y criticarlos. Los temas que le atraían, el modo cómo los enfocaba, su agudo sentido crítico y la manera clara, espontánea, directa de exponerlos, todo ello está proclamando al periodista de raza”.

Se no tocante ó estilo narrativo Tobío preséntanos a un Feijóo innovador da prosa española do seu tempo, no que se refire ás fontes das que bebe a obra do frade, danos boa proba do carácter ecléctico e europeísta das mesmas. O beneditino non racha as súas vestimentas cando se trata de achar a verdade, inda que para elo tiña que

¹⁰⁹² “Actualidad de Feijóo”, conferencia no Centro Galego de Madrid o 17-XII-1964.

importar métodos de estudo, incluso de investigadores que non profesen a súa mesma confesión:

“F. [Feijóo] se esfuerza por arraigar en España los estilos que fueron la base del progreso científico e intelectual de la Europa moderna. Propugnaba esa actitud, como la única salvadora, como el único camino que puede dar buen fruto. La paciente, modesta tarea del investigador que va descubriendo paso a paso laboriosamente nuevas verdades nunca poseído de su saber, convencido de que todo conocer es provisional y relativo. La obra de F. está salpicada de referencias y elogios a los sabios que con esa modestia y honradez han procedido [...] Fuera de los principios definidos de la religión, que F. pone siempre cuidadosamente al lado como cosa intangible, todo lo demás está entregado al libre examen, observación, y razonamiento del hombre. Y así como rechaza al simple criterio de autoridad y se niega a dar por bueno lo que haya sostenido un escritor sabio o santo, sólo por haberlo sostenido, también se niega a rechazar lo que haya dicho un disidente o hereje sólo por serlo. Cita en sus escritos con frecuencia a diversos autores ingleses, p. ej. Bacon, sobre todo, a Newton, a Boyle y Locke, en buena parte heterodoxos. Lamenta que lo sean pero elogia y celebra su agudeza intelectual, sus descubrimientos e innovaciones, su sencillez expositiva, su honradez y modestia intelectual. Como se sabe, era Inglaterra su favorita entre los países de Europa. Aunque también admira a Francia, cuya lengua conocía y en cuyos libros recogía muchas de sus informaciones, siente mayor atracción por Inglaterra y los científicos ingleses, afinidad tal vez racial o temperamental”.

Malia que Feijóo non foi nunca un home de ciencia *sensu stricto*, posto que non descubriu nada e non será lembrado polos seus aportes neste eido, Tobío si nos recorda que o frade daba en ser un personaxe ben informado dos avances que sucedían no estranxeiro, e sempre tentou usar estes en prol do melloramento das condicións políticas, sociais e culturais de España. Unha España que se achaba na cola da Europa do momento, incapaz de avanzar e vivindo das rendas dun glorioso pasado:

“Feijóo tiene también plena actualidad en otro orden de cosas, lo social. Es actual en los problemas que plantea no, naturalmente, en las soluciones que a veces propone. Ni tampoco puede decirse que sea aquí original como no lo fue en lo concerniente a la vida intelectual. Su mérito consistió en traer a España cosas que eran ya moneda corriente en los países adelantados del extranjero pero que aquí, sobre no existir, tropezaban con tremendos obstáculos para implantarse. Como si dijéramos patente de introducción y no de invención [...] No tenía vanidad, ni pujos de originalidad; quería ser, ya lo dijimos, eficaz. Y todo lo inútil, todo el lastre pesado y anacrónico de la sociedad española de entonces quería corregirlo, eliminarlo. Por eso criticó certeramente la innecesaria y perjudicial frondosidad burocrática [...] En todo revelaba F. su ardiente y sereno interés por la cosa pública, por el bien general, su afán por que España fuera próspera, rica, culta, feliz, estuviera al nivel de los países progresivos de Europa. Para eso escribió, polemizó, dio consejos, sostenido por un núcleo selecto de gentes que pensaban

como él imbuidos de auténtico, eficaz, operante patriotismo, no del que se queda en los labios”.

Abandonamos, entón, a Idade Moderna e introducímonos xa de cheo na Contemporánea, pero sen deixar de lado o que Tobío nos achega sobre as nosas mellores figuras. Nesta ocasión, Lois Tobío fálanos de alguén que lle toca ben de preto. O seu benquerido paisano Nicomedes Pastor Díaz¹⁰⁹³. Viveirense coma el, e, entre outras moitas cousas, un dos mellores escritores da España do Romanticismo. Do seu coterráneo destaca que, pese a que case que toda a súa produción literaria estea escrita en español e que o tempo en que viviu en Galicia foi pouco, os ecos e resonancias que na súa escrita encontramos dedicados e relacionados coa súa terra nai son moitos:

“La poesía de Pastor Díaz tiene una vaguedad nostálgica, brumosa, nortea, que contrasta con la mayoría de las producciones de los románticos españoles y que le hace, con algún otro como Enrique Gil, el representante de una tendencia europea e íntima [...] Pastor Díaz fué un eterno saudoso. Sus obras están llenas de alusiones, de gritos de añoranza, por su tierra natal. Alejado de ella recuerda, con lágrimas en los ojos, los prados húmedos y verdes, las colinas, y el mar, sobre todo el mar de su comarca vivariense”.

Xa nos seus serodios anos volta Tobío sobre a figura deste grande romántico co gallo de analizar a que el xulga como atípica, curiosa e intimista autobiografía¹⁰⁹⁴ de Pastor Díaz, *De Villahermosa a la China*, que non dubida en colocar influenciada pola liña do romanticismo do seu benquerido Goethe e do seu maxistral Werther, supoñemos que con grande coñecemento de causa, pois xa evidenciamos que a literatura alemana e os seus autores ocupaban un oco especial nas súas preferencias:

“En troques o libro de Pastor Díaz é esencialmente psicolóxico, dirixe a sua ollada cara os adentros da alma, da sua en primeiro termo pois, máis que coloquios, trátase dun soliloquio malia a pluralidade de persoaxes que por el transitan. De feito e no fondo, ven ser unha autobiografía enmascarada e coido significativo que o relato comence cun baile de máscaras. O libro é rico e abondoso, está escrito nun estilo amplo e devagante, segundo o gosto do tempo, e tén, coma marco para os sustanciais monólogos, visións fermosas, a veces, fermoseadas, de paisaxes rurais e urbáns e certas captacións da sociedade en

¹⁰⁹³ “Nicomedes Pastor Díaz”, *Alma Gallega*: revista de Casa de Galicia de Montevideo. Montevideo, nº extraordinario dedicado ó Día de Galicia, xullo de 1941. Inda que este pequeno artigo non figure asinado por Lois Tobío, valerémonos del posto que a súa filla Constanza nos asegura que son obra do seu pai, xunto cunha poesía e unha lenda firmadas baixo pseudónimo e contidas no mesmo número de *Alma Gallega*, número no cal Tobío participa na Comisión de Redacción.

¹⁰⁹⁴ “Relendo ‘De Villahermosa a la China’”, *Heraldo de Vivero*, 14-IX-1990, portada.

que se movía [...] E engade que quixera terlle atopado outro título e que o de ‘coloquios’ expresaba mellor a súa intención pois viñan ser unha especie de ‘memorias íntimas, sacadas en gran parte de privadas y auténticas correspondencias’. Eis temos xa aquí o miolo da obra, que está na liña das confesiões románticas, de raigaña wertheriana, anque cunha mais fina e sincera intraversión psicolóxica”.

A continuación, Lois Tobío cambia de movemento literario, pasando a falar dun modernista Vallé-Inclán¹⁰⁹⁵, pero non troca a súa énfase á hora de referirse ó influxo que na obra deste noso grande representante, xulgado como celta galego polo mesmo Tobío, xogaron a nosa terra e fala. Fundamenta tal teoría cando alude a que nas pezas, dun dos autores cumes da literatura española do pasado século XX, os xiros e os usos do idioma galego contribúen a anovar o idioma español. Xa que logo, Tobío non dubida en afirmar que desta maneira o castelán literario do galego Valle ínza-se dunha linguaxe musical atávica que o emparenta coas nosas Cantigas:

“[...] don Ramón María del Valle-Inclán de fibra dura y ojos sensuales y nostálgicos. Valle-Inclán es un celta de Galicia, un atlántico con la vaga bruma de las tierras verdes en los ojos y la voz tornante del mar libre y romántico. Por eso, contradictorio, vario, complicado, difícil. Por eso, en incesante, inagotable renovación, sin decaer jamás. Valle-Inclán ha dado al castellano un brío, una fuerza y una vitalidad extraordinarias. Ha innovado el lenguaje como ningún otro; ha aportado palabras, expresiones, frases dialectales y de los otros romances peninsulares, sobre del suyo materno, el gallego. Ha creado con penetrante y justa incidencia palabras nuevas, plenas de expresión y de volúmen significativo, respondiendo en manera prodigiosa al hondo espíritu del idioma. La prosa de Valle tiene relieve, color, vida: es prosa dinámica [...] Valle-Inclán penetra el fondo profundo, mojado de saudade y de panteísmo de su verde tierra gallega. El lenguaje castellano tiene la música morriñenta y la melodía suave e íntima del viejo romance de las ‘Cantigas’. Los giros, las palabras, la sintaxis. El mismo Valle dice en una de sus obras que la vieja habla latina se dividió en España en tres romances: occidental de campesinos, central de conquistadores, oriental de comerciantes. La terneza y dulzura del romance de los prados y de los valles fué llevada por él al recio y tajante lenguaje de conquistadores”.

O seguinte chanzo das verbas tobianas condúcenos cara á valoración da grande triloxía de autores do noso Rexurdimento. A nosa santa trindade, Eduardo Pondal, Rosalía de Castro e Curros Enríquez. Comezaremos decontado coas alumadoras opinións de Tobío sobre o grande bardo galego, o mítico Pondal¹⁰⁹⁶.

¹⁰⁹⁵ “Sobre la Hispanidad”, conferencia pronunciada no Centro Español de Sofía no ano 1934.

¹⁰⁹⁶ *Valoración de Pondal*. Montevideo, Ediciones Ronsel, Casa de Galicia de Montevideo, marzo de 1965, pp. 8, 9, 15, 20, 23 e 24.

En Pondal olla Lois Tobío o construtor consciente, ou case mellor dito reconstrutor, dunha secularmente asoballada lingua galega. Unha lingua viva, identificada coa natureza da terra á que pertence, coa que Pondal crea un mítico universo de seu, apoiado nunha linguaxe e orgullo de pertenza a unha liñaxe que nos retrotrae a un pasado fermoso, iluminador. A misión non era para nada pequena; malia iso, un afouto Pondal encamiñase cara á creación case que *ex novo* dun galego literario, molde no que rexistra o fervedoiro espiritual do seu mundo interior, peaña e modelo expresivo ó mesmo tempo que foi labrado e zogado polos seus coetáneos e xeracións futuras:

“Cando a él nos acaroamos, na lumeira dos seus versos, sentimos xa de entrada un estrano vento ou romor que non sabemos axeito de onde ven, coma un eco do bruar do mar cando se escacha nos penedos da beiramar ou do fungar dos piñeiros amados. Coma ningún outro poeta galego foi quén a create un mundo de seu, enteirizo, rexo, vivo e soante. A riqueza e forza dese mundo envólvenos con tal engado que o sentimos alentar e latexar. E a nosa terra galega transportada e transfigurada pola lus dos orixens. Sentímola verdadeira, máis verdadeira secadra do que a real, porque tén toda a pureza do mencer; todo é fresco, novo e vivo [...]
En Pondal dase un xurdio axeitamento antre pensamento e sentimento dunha banda, e linguaxe e estilo pola outra. O noso bardo traballou a forma con sabidencia e rexo laborío. ‘Déchedesme unha língua de ferro i eu douvos unha lingua de ouro’ dixo pouco denantes de morrer. I é que estaba tan conscente da valencia do que nese orde fixera como da transcendencia do seu mensaxe e da sua misión de poeta. Se creou un mundo poético de seu, tamén foi quén a crear un linguaxe literario, un instrumento de sutil e case máxica calidade pra dare expresión axeitada ó que bulía no seu mundo interior. Pédesse decir que é o primeiro, de todol-os nosos escritores do Rexurdimento, que forxa un galego literario. Ca materia prima tirada da canteira do pobo e por un traballo de pacente pulimento e inspirada intuición, forma unha lingua sonora, espresiva, nova, moi superior, estéticamente, ó galego que se escribira deica entón e tamén a moito do que se escribirá despois de él”.

Inda que como ben reflicten as palabras de Tobío, o bardo de Ponteceso non se contenta soamente con dignificar a nosa lingua, cousa que sería inútil e inservible sen a correspondente reivindicación de Galicia como pobo cunha idiosincrasia característica. Nese caso, Pondal non é soamente un poeta, senón a voz dun profeta, dun bardo que soña cunha Galicia ideal, libre, sen ilotas, apoiando os seus desexos nunha pasada idade de ouro mitolóxica, o celtismo; consciente de que as súas poéticas arelas e as súas angueiras de transmisión do seu soño e do orgullo pasado topaban coas eivas dunha triste realidade da Galicia daquel entón:

“Porque ese mundo de pantesía non é unha pura creación estética sinón que empecha un senso moral e social. Pondal non é un poeta puro senón un poeta ‘comprometido’. O bardo trai unha outa e seria misión cara o seu pobo como profeta, e pra aguilloalo cara nobres ideías. Baixo a vulgar e debecida realidade presente, dexerga unha Galiza ideal no lonxano e dourado pasado céltigo, e soña, no futuro, cunha Galiza ceibe e felís e compridora de ergueitas empresas. O bardo, que leva en si a fonda sabencia dos séculos, encarnación da vós da raza, asinala ó seu pobo a liña do deber, láíase cando non a segue e ameaza, a veces, con desalento e tristura [...] O que descobre na súa Teibada é a visión dunha Galiza primixenia e lumiosa que será o cerne do seu mundo poético. Esta Galiza contrastaba tráxicamente ca da realidade, griseira, probe, desnaturada, apouvigada, ‘en pungente servidume’”.

Para rematar coa visión que afecta a Pondal cómpre engadir que Lois Tobío destaca que os azos galeguistas do noso bardo non eran para nada fechados, ó contrario, atendían á Confederación e convivencia en harmonía de tódolos pobos da Península Ibérica, ou incluso estendíanse alén do mar, facendo alusión ós pobos suramericanos de raizame cultural ibérica, nos que os galegos como grande colonia de emigrantes naquelas terras xogarían un importante papel:

“O estranamento de Portugal, dos ‘bos fillos de Luso’, era pra Pondal unha fonda ferida da que se laia repetidamente. I elo porque outro dos ideías que se alentaba era o da unión ibérica sobor da base dunha irmandade ou confederación libre de todol-os pobos da Penínsua. Non era, como se ve, pois, o seu galeguismo un galeguismo de campanario senón de longas e ampras vista [...] E aínda soña con outra máis grande e máis lonxana irmandade, a dos pobos americáns de orixe ibérica, en cuia formación o noso pobo compriría, atraveso dos seus fillos espallados polo novo mundo, rol principal”.

Seguindo coa tríade de autores do Rexurdimento, nesta xeira os ollos de Tobío céntranse sobre a súa moi benquerida parente Rosalía de Castro¹⁰⁹⁷. Lois Tobío quere poñer luz sobre a nosa grande poetisa e o seu universo literario influído polas características orográficas e climáticas de Galicia. Auga, luces e sombras da paisaxe galega, con predominio destas últimas, quizabes metáforas das súas amargas experiencias vitais:

“En la obra de Rosalía parece hallarse siempre presente el rumor de la lluvia que arrulló su primera noche, y la sombra –‘negra sombra’– de su nacer oculto. Pasan a veces ambos motivos al primer plano y otras retroceden alejándose; pero

¹⁰⁹⁷ “El mensaje de Rosalía de Castro”, *Suplemento Domincial El Día*, 30-XI-1950.

jamás dejan de percibirse. Ciertamente que la lluvia, ingrediente especial y nutricio del verso y gris paisaje atlántico de Galicia, se impone allí con tanto vigor al escritor al artista como en el Mediterráneo el cielo y mar azules o el claro sol. Pero en Rosalía la lluvia, y aun el agua toda de la tierra, muestra más tenaz y trascendental presencia que en ningún otro poeta gallego. Hay en ella una verdadera obsesión del agua, como hay también la obsesión de lo oscuro, de lo medroso, del abandono, soledad y ruina en contraste con la luz y la alegría..

Como todo gran artista Rosalía creó un mundo suyo y ese mundo poco tenía de lo griego o de lo romano. Era sustancialmente atlántico, céltico y lo alimentaba de las esencias perdurables de su tierra y de su raza de Finis Terrae, de cabo de mundo, de extremidad y borde frente al mar inmenso”.

Non rematan aí as achegas de Lois Tobío sobre a poetisa compostelá, que non só foi peza esencial no Rexurdimento literario galego, senón que a considera unha anovadora do metro español do século XIX, co que o seu testemuño influirá noutros creadores que virán despois. A innovación era tal que Galicia volvía ter unha voz, por enriba a inhabitual dunha muller. Unha poderosa creadora atlántica era escoitada nunha España acostuada a creadores mediterráneos, tras varios escuros séculos:

“Los oídos acostumbrados a más vulgares sonos no soportaban los nuevos acordes creados, con fino instinto musical, por Rosalía. No bastaban a nuestra poeta para una cabal expresión poética los metros o combinaciones métricas al uso, el octosílabo, el endecasílabo, el alejandrino, el endecasílabo con el heptasílabo. Revolucionando la preceptiva tradicional, junta el verso de ocho con el de once sílabas y crea el de diez y asonanta los largos de catorce y dieciséis. Y con todo eso, que no es una mera argucia técnica sino exigencia de su arte, consigue maravillosos efectos expresivos. El verso redondo y fácil se quiebra con los nuevos ritmos y puede rendir con más ajustado sonar ciertos estados de alma. Rosalía es la primera gran revolucionaria de la métrica española en el siglo XIX. Su lección será recogida y llevada a dilatados términos por otros poetas posteriores”.

Seguindo coa incidencia da obra de Rosalía e o seu matiz revolucionario, Tobío analiza o que supuxo naquel tempo a publicación de *Follas Novas*¹⁰⁹⁸ e a súa significación no universo da autora. O poemario atópase inzado de experimentación métrica, carente de todo tipo de ornamentación propia do romanticismo. A poesía íntima de *Follas Novas* nace da exploración interior de Rosalía, da súa angustia, do seu pesimismo; é sensibilidade pura, pero sen o exceso romántico. Non só expón Rosalía os seus máis profundos sentimentos senón que expresa o sufrimento que moitas veces supón a vida humana, dende unha perspectiva que Tobío xulga por enteiramente das

¹⁰⁹⁸ “Cuatro libros gallegos en la Expo del libro gallego”, conferencia dada no Centro Galego de Bos Aires, 31-VII-1948.

xentes galegas e, asemade, global e intemporal. De aí que este cualifique o contido do libro como moralista:

“Al aparecer, en 1880, ‘Follas novas’, la sorpresa que se produjo en el páramo literario peninsular no fué pequeña. Sorpresa, desconcierto ante la forma poética, apretada, incluso descarnada, disonante en los ritmos para los adocenados oídos académicos. Y sorpresa y desconcierto aún mayores ante el espíritu que alentaba en aquellas composiciones. Era un espíritu de dolor, de tristeza, de melancolía. Estas cuerdas ya las había pulsado el romanticismo. Pero el son era muy otro. Nada había aquí del teatralismo, de la exageración desaforada, de los trucos melodramáticos, de la falsa desesperación romántica. Era emoción sentida y sobria, amargura contenida, en tono menor, en dulces grises galaicos. En realidad, el arte –que lo tenía y de subida ley–, se retiraba delicadamente para dejar el mínimo imprescindible de vestidura, de cuerpo sustentador a aquella llama de vivo espíritu [...] ‘Follas novas’ no debe ser considerada ni estimada como un libro de poesía sino, ante todo, como un libro moral. Quiero hacer una advertencia. No es que en el libro de Rosalía se den normas directas y precisas para la conducta. No es, desde luego, un código moral. Al llamarle libro moral quiero decir que en él se aprehende, se expresa, se refleja la vida real del hombre como ser moral, el aspecto moral del hombre. Capta y expone la tremenda y maravillosa tragedia de nuestro vivir. Y lo hace desde un punto de partida, según un método, siguiendo un rumbo característicos, peculiares, que me atrevería a llamar gallegos. ‘Follas novas’ significa para mí el planteamiento del problema de la vida moral del hombre según nuestro modo de ser, nuestro instinto, nuestras más profundas y encestales tendencias; la formulación más cabal de la actitud del hombre gallego ante la vida y la muerte [...] Rosalía con Follas Novas y con su camino gallego de contemplar la vida alcanza lo universal humano, de todos los lugares y tiempos. La comprensión humana no se hará nunca en la superficie y por la superficie sino en lo profundo y por lo profundo. No debemos marchar por el contorno sino hacia el centro, y allí nos encontraremos todos siendo cada cual uno mismo [...] Rosalía arranca de su personal problema, de sus dolores –que fueron muchos y grandes– y pasa a sentir y expresar los dolores de los que la rodean, los campesinos y marineros de Galicia. Y con los dolores de éstos identifica los suyos y todos tiene por propios, ‘pois os acostumados â desgracia chegan a contar por suas as que afrixen os demais’”.

En canto a Curros Enríquez¹⁰⁹⁹, o derradeiro membro deste grande triunvirato do Rexurdimento, destaca Tobío del o seu carácter dualista e ecléctico, polo que considera que só certos autores galegos gozan desta amplitude de rexistros. Engadindo que paradoxalmente moitas veces a súa produción pode parecer contraditoria e conxugativa de contrarios, porque para o viveirense era un home inxenuo, sereno, limpo, tranquilo e intransixente coa mentira; pero que sempre loitaba a prol da súa terra e por un futuro

¹⁰⁹⁹ Descoñecemos a procedencia e data de publicación deste breve artigo de Tobío dedicado ó poeta de Celanova, cedido pola súa filla Constanza.

esperanzador desta, denunciando os seus males, xa que só desta maneira se podería alcanzar un porvir mellor e unha Galicia libre:

“O que hai que louvar máis na poesía de Curros é a amplitude da súa gama, a riqueza de cordas. Coido en que poucos poetas nosos acadan tan abondosa variedade. Dende a tenrura mais imbele e cáxeque feminina até o mais rexo e baril berro de protesta, dende a inxenuidade virxinal d’unha garimosa relixiosidade campesiña ate a fera condenazón da hipocresía eclesiástica, Curros nos ofrez os mais difrentes matices sempre auténticos e sentidos. Malia esa grande diversidade, Curros era un home sinceiro; por selo, xustamente, era as veces contradictorio, paradoxal. No fondo non había tal contradicción. Era a súa unha i-alma nena, limpia, inxenua. E aló no fonal d-ela o tradicioal e o avansista, o relixioso e o anti-relixioso, o home tranquío, fogareiro e o revolucionario, xunguíanse en irmandade verdadeira, porque os opostos pódense armonizar e, de feito, coinciden se hai pureza e limpeza de inticións [...] Tiña fe na súa Terra. Encol das dores e miserias presentes tiña de xurdir, no endiante, unha Galiza nova, xusticieira, rica e ceibe. Curros ollaba o futuro; n-el esperaba o remedio, n-unha albada de gloria. El xa estaría morto e, dirixíndose a aqueles galegos felices que chegasen a saudar ‘da nosa patria a aurora’, pregáballes de non s’esqueceren da pobre arpa arrumbada. Tiña a saudade –saudade de futuro– d’aquil intre ditoso da liberazón da Terra, que él non viviría”.

Volvemos de novo ó Viveiro de Tobío para que este nos dea boa conta dun paisano e amigo seu, Antón Vilar Ponte¹¹⁰⁰, xornalista de cerne preocupado sempre polas pandemias que asolagaban a cultura, política e sociedade galegas, pero, ó mesmo tempo, informado do que pasaba fóra das fronteiras de Galicia e mesmo da Península Ibérica, como nos amosa co seguimento que fai das aspiracións nacionais, en plena I Guerra Mundial, dos pobos europeos sometidos forzosamente ó dominio de grandes imperios ós que non querían pertencer. Vilar Ponte tirou exemplo destes movementos nacionalistas e deu ó prelo o seu esencial, *Nacionalismo gallego. Nuestra afirmación rexional*. Feito senlleiro na Historia Galega Contemporánea do que Lois Tobío nos deixa o seguinte comentario:

“Ténselle reprochado a Antón que a formulación teórica que fai nese pequeno libro ten pouco rigor. Pode ser. Non era o autor filósofo da historia nin pretendía selo. Tratábase dun panfleto político, un berro de alerta, se queredes dun discurso de mitin. Non se propuña proporcionar recreo mental, simple divagación intelectual, senón espertar as almas dormidas. E ese fito compreuno dabondo, abofé. Aquel libriño foi, nen mais nen menos –asín se recoñece hoxe por todos– o ponto de arrinque do nacionalismo galego moderno, o actual. O galeguismo tiña, de certo, vellas, longas e mestas raigañas, baseadas nas nosas indubitabeis

¹¹⁰⁰ “Lembranza de Antón”, *Heraldo de Vivero*, 28-II-1986, portada.

esencias que nos acreditan coma nación con todos os atributos de tal. Pero a declaración expresa e toma de conciencia plena dese nacionalismo faise por primeira vez, de xeito craro e preciso, nese escrito de Antón Villar Ponte”.

Sen detemento, vexamos a continuación o que Tobío nos relata sobre a figura doutro coetáneo seu, o meirande galego da historia do século XX e quizais de tódolos tempos, Alfonso Daniel Rodríguez Castelao¹¹⁰¹. Lois Tobío coñeceu a Castelao sendo case que un adolescente no Seminario de Estudos Galegos. Co andar do tempo converterase en, aparte de compañeiro seu de inquietude e xeirás no SEG e no PG, amigo e calado conselleiro e colaborador do de Rianxo.

Dende o primeiro intre en que tomou contacto con Castelao, Tobío sempre tivo por seguro que se achaba perante un espírito superior, un home conciliador que tentaba tirar o mellor que había na xente co gallo de sumar para unha tarefa común. De aí que Tobío, consciente da boa fe do rianxeiro, pensase que o humor das súas pezas non era sarcástico nin irónico, senón puramente comprensivo coas debilidades patentes do ser humano:

“Tiña un ollar que lle permitía decatarse de toda-las caras ou facetas dun suxeito, dunha cousa, dunha situación, dunha conduta. E mesmo por eso comprensivo, o menos maniqueo que puidera darse. Escomasí, polo seu propio xeito de ser, pandeaba de entrada a demorarse na faceta positiva, branca, boa, de cadaquén. ‘Daniel non tiña realidade do mal’, di de el Otero Pedrayo. ‘Por iso choraba... cando o mal era verdadeiro e non se podía negar’. Eiquí está xustamente a raigaña do seu humorismo que non é bulra nin comicidade nin sátira nin sarcasmo senón comprensión e compaixón diante das fraquezas humanas. Pensaba ben de todo o mundo namentras non se testemuñase de maneira indubitabel a maldade. Mais cando o mal non se podía xa negar, cando se puña de manifesto de xeito patente, alén de chorar, coma di Otero, moitas veces se erguía cheo de indignación e inda que sin alporizarse nin esbardallar nin arroutarse, censuraba e condenaba coma un vello profeta admonitorio. Víñalle entón o que Unamuno chama –por certo que referíndose tamén a galegos– a ‘ira dos mansos’. Diante da inxusticia manifesta a súa reacción era resolta, valente e crara. Non acochaba entón o que sentía, proclamábaos sin pexas nin sordinas. Pero tiña que ser cousa evidente, non condenaba por indicios, suposicións, rexoubas, maxinacións”.

Coma case que a totalidade de próceres galegos do século XX, Castelao era un home polifacético, un auténtico polígrafo que sempre traballou na súa benquerida leira, a terra galega, unha parcela que estaba desleixada, sendo o problema que non había moita xente disposta a cultivala. Para facelo Castelao sempre apartou do seu carón todo

¹¹⁰¹ A Humanidade de Castelao, conferencia dada no Centro Galego de Madrid o 17-I-1985.

tipo de lucimento persoal e vaidade, porque a súa angueira consistía en mellorar as condicións de vida da súa Galicia e dos seus habitantes peor tratados:

“Castelao era, logo, un home que viña de seu, pola sua natureza, dotado de xeito sobranceiro para moi diferentes actividades, un espírito esguía e esquisito, dunha sensibilidade de esceisión. Sensibilidade e capacidade creadora que desenrolou cunha afouteza a paciencia verdadeiramente exemplares. O que Castelao fixo en dibuxo e pintura, en literatura narrativa, en investigación histórica, e etnográfica, en crítica de arte, en teatro, como orador popular, coma ensaísta, coma conferenciante e coma orador político e parlamentario, foi, pois, froito das suas innatas condicións, don de Deus, e do seu traballo, da sua adicación e paciencia, da sua constancia e apricación que o levaba a coidar o detalle cunha minuciosidade extrema. Ora esas capacidades innatas e ese traballo paciente non os puxo Castelao ao servizo dunha simple arela de arte polo arte, para recrearse na ledicia do bon facer e moito menos pola vaidade de chegar a ser un artista ou un escritor de sona. O que el fixo, todo o que el fixo, tiña un fito craro e constante: o de axudar no que puidese a mellorar a vida do home, denunciando os erros e inxusticias do vivir”.

Comenta Tobío que Castelao buscaba sempre o mellor das persoas, o seu aspecto máis favorable, exaltar os seus valores máis humanos, porque confiaba sempre na boa fe delas; importante proba diso fica grafada nos seus debuxos e relatos, nos que plasmou esa humanidade das xentes de a pé, os mariñeiros, os labregos, os emigrados, os perseguidos por motivos políticos, os negros que viu en terras americanas, os vellos., reflectindo tanto as súas calidades como as súas pexas, denunciado a súa situación e loitando sempre por un cambio:

“Castelao, que tiña un concepto optimista do home, coidaba que sempre se podería tirar do cerne de bondade e humanidade que todo home leva en sí, se non é un monstro, un sentimento de solidariedade, de irmandade, de amor e xusticia. Coidaba posible que os homes mellorasen, non pola vía violenta da punición e da condenación sen remedio mais pola do apostolado e da conversión pondo diante e sinalando as mágoas, tristuras e iniquidades que se causaban. Había que dar unha oportunidade mediante a reflexión e o convencimento aos que exprotan e estruchan aos seus semellantes. Ese era o fito do seu arte, da sua acción, da sua vida. O espírito e sentimento de humanidade en Castelao proxectábase en primeiro termo á humanidade que tiña acarón, ás xentes do seu entorno: o próximo é o próisimo. Desconfiaba, e con razón, deses amadores da humanidade en abstracto porque moitas veces esa abstracción é unha coartada para non facer nada real, somente teorizar”.

Castelao era sabedor de que soamente coa súa arte non conseguiría tódalas finalidades de cambio que se propuña para Galicia e as súas xentes. A acción e non o

vacuo pensamento eran o motor para trocar a situación. O de Rianxo non sería outro intelectual que non se mollase e levara unha vida tranquila, había que actuar. A política convertíase na única alternativa posible para unha transformación real. Tobío manifesta atinadamente que a entrada de Castelao no mundo político supúxolle máis pexas e dificultades que beneficios persoais. Malia iso, o rianxeiro sempre tivo o forte compromiso ético de loitar polos outros. O troco da situación de asoballamento e abandono na que se atopaba a súa terra volveuse a súa obsesión e xa antes e despois do trebón fascista pagará polas súas arelas. Mais a satisfacción persoal de reivindicar os valores morais e humanos nos que de verdade cría era meirande que calquera tipo de ameaza e castigo que puidera sufrir:

"Non era Castelao home de temperamento político no senso vulgar do termo. Non lle agradaban as intrigas, triquinencias, enganos e trampas que son moeda corrente na política vulgar. Todo eso dáballo noxo. Nin lle interesaba o medo persoal, a sona, o infruxo que se pode obter ca política. Hai os que van á política por todo isto ou tamén coma unha paixón, coma un vicio que se asemella aos do xogo, o viño ou o sexo. Mais hai tamén os que van á política e fan política coma unha obriga, ás veces vencendo os seus máis íntimos anceios de vida calma, serea, intelectual, sacrificando gustos e aspiracións máis apacibles e gorenteiras. Castelao foi á política cumprindo un compromiso moral ca súa terra e as xentes da súa terra, non por xogo nin deleite nin comenencia, senón vencéndose, sacrificándose [...] Se Castelao entrou no galeguismo e chegou a ser o seu guieiro, non foi só polo natural amor que todo home sente pola súa terra senón tamén, e máis que nada, por vela na situación en que a vía, probe e magoada, asoballada na súa identidade, na súa lingua, na súa cultura, na súa economía. Castelao fíxose campeón desta Galicia esquecida e desnaturada, desleixada e iñorada polo aparello oficial. Todo isto foi o que levou a Castelao á política, animado dun pulo altruista e humán, un desexo de axudar a mellorar a realidade pra moitos dura, para a súa terra minguada no material e espiritual [...] Foi unha entrega de apostolado na que non buscaba ventaxes egoístas nin satisfaccións persoais senón que arriscaba traballos e molestias e mesmo perigos e elo, mesmo denantes dos da guerra civil, coma o desterro que lle impuxeron en Badaxoz. Non axían nel os motivos teóricos, as belidas tesis, as elucubracións doctrinais senón a realidade palpitante e tremenda. O que el pensaba sobre política era froito do que vía e vivía, resultado da consideración sentida do que estaba a ollar e padecer. A praxis mandaba sobre da teoría. Non era, por eso, un dogmático, un fanático dos esquemas mentais apriorísticos que soen ser tan craros e lucidíos e doados de enxergar como alonxados da realidá [...] Castelao artista, escritor, intelectual, deuse todo á acción porque os problemas da súa terra non podían agardar, pedían urxencia. E resultou que aquel inexperto político –atal era o lume que levaba dentro, a sinceridade do que decía– revelouse como un formidabel político quer na capacidade para convencer a arrastrar ás masas nos mitins, quer como orador no Parlamento, quer na xestión en que a habelencia e o tacto diplomático son sobranceiras".

No tocante á actitude política de Castelao¹¹⁰², como de maneira avezada sinala Tobío, o galeguismo do rianxeiro non resultou dogmático e pechado. Os seus altos valores éticos guiaron sempre a súa vida e a súa conduta, xa que logo, é por eles polo que entra en política; empurrado por un imperativo moral, pola idea de axudar ó seu pobo, pero sen impoñer nada ós seus contrarios nin ós que estivesen ó seu favor. Porque Castelao non quería unha Galicia illada senón democrática e pacifista incluída cara ó mundo, integrada nunha Confederación Ibérica e nun Federalismo Internacional, ceibe dos imperialismos:

“Por esa razón non foi un revolucionario, se por atal entendemos aquel que teima cambiar pola violencia o statu quo. Sabía moi ben no que soen rematar as revolucións montadas con moito esbardallo, axitación e arroutadas, anque procamaba o dereito a resistir a opresión. Defendía unha ciruxía non traumatizadora porque sabía o alto custe que hai que pagar pola outra. Pero non era un conservador, pois non buscaba mante-lo existente, que era noxento e malo, senón, dixeramos, un restaurador, que quer devolver a Galicia a súa persoalidade secuestrada, avencellándose ao pasado auténtico e máis lonxano, anovando a verdadeira tradición axeitada, naturalmente, á situación actual. Era restaurador do bo perdido e reformador en todo o estrano ao noso ser que, en séculos malfadados, fírase impondo pola violencia, e máis aínda pola solercia, ao noso pobo”.

Para rematar, permitirémonos o luxo e o grande pracer de reproducir o primeiro editorial do que temos constancia do programa de radio *Sempre en Galiza*¹¹⁰³, fundado, como ben sabemos, entre outros por Lois Tobío, e que toma o seu nome da magna obra do rianxeiro. Dito editorial acae ben aquí, non por ser o máis antigo dos que de Tobío se conserva ou se ten proba, senón por acharse dedicado á figura de Castelao co gallo do seu primeiro cabodano. Nel Tobío fai fincapé na indisoluble comunión existente entre o binomio Castelao-Galicia:

“Endexamais podería Galicia consoarse, enche-la ferida que nela abreu a morte de Castelao, si Castelao en realidade non seguise vivindo en nós, en tódolos galegos, na alma colectiva da nosa terra, con viva forza, de xeito inmorrente. Os homes grandes que foron xurdia e prena expresión da ialma do seu pobo non morren. Castelao vive, o seu espírito, o millor del, o sustantivo, é hoxe máis escintilante que onte e mañán serao máis que hoxe. Nel cristalizaron de maneira marabillosa as máis nobres esenciais da nosa terra, e esa cristalización, é dicir, el,

¹¹⁰² “Os valores éticos en Castelao”. *Lois Tobío, Actas do Congreso Castelao*. Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, Fundación Castelao, 1989, p. 235.

¹¹⁰³ Véxanse as explicacións oportunas sobre o editorial no noso Catálogo da obra de Tobío. Editorial emitido probablemente o 7-I-1951.

perdurara tanto que Galicia perdure. Donde está a barreira que arreda e distingue o que é Galicia do que é Castelao? A vida enteira del era a vida de Galicia. Era todo voz, expresión, berro, sorriso, ou bágoa do noso pobo. Tiñaselle dado por enteiro, non había xa nel, senón o mínimo de vida propia, isolada, individual. Galicia xa o tiña tomado pra si por enteiro, en vida. A morte física, non veu a supor un troque fundamental na súa reacción coa terra. Tódolos galegos así o sentíamos e o sentimos. Castelao é Galicia e Galicia é Castelao. É o fillo, o seu fillo primeiro, benquerido. Que sufriu na terra e no desterro, as mágoas e tristuras de todos. É ese fillo repousando no colo da nai que ollamos nos nosos cruceiros, o repetido tema da nosa arte popular que el estudou, afondo una súa obra póstuma, As Cruces de Pedra na Galicia. Velaí o tedes, cheo de vida na morte, na morte esperanzada da resurrección”.

Finalizando a xeira do noso cicerone Tobío por unha escolma dos mellores fitos e achegas de parte das primeiras figuras que deu a nosa terra galega, o derradeiro oco da súa dialéctica atópase reservado para outro dos chamados espíritos superiores cos que o viveirense tivo ocasión de relacionarse, o señor de Trasalba, Ramón Otero Pedrayo¹¹⁰⁴. Resalta Lois Tobío do grande patriarca e polígrafo das letras galegas o seu carácter de estudoso interdisciplinar, algo que para o viveirense é un feito que se deu a miúdo entre os nosos intelectuais; paixón humanística a do ourensán que hoxe en día parecería a primeira vista *demodé*, nun mundo cada vez máis infestado de especialistas nunha materia específica:

“Unha das características máis saíntes do esprito galego semella ser certa universal curiosidade. Non se da entre nós, ou polo menos é raro, o especialista absoluto, tan frecuente en troques, noutras terras. Dixérase que sentimos o espavento do valeiro na orde da mente e que non queremos deixar ocos no noso miolo[...] O intelectual galego tivo sempre moito de enciclopedista. De certo, soe gardar semellanza dabondo co intelectual europeo do XVIII, un dos grandes séculos galegos malia todo. É xustamente nesa centuria cando con máis pulo frorez antre nós o tipo ca fomentaba. Mais o tipo perviviu en Galicia pasando aquel tempo; de xeito que puidera levárenos trabucadamente a coidar que se trataba da supervivencia dunha moda anticuada por tradicionalismo ou ruralismo, cando na realidá é cousa que responde a razóns permanentes e sustanciaes. Otero Pedrayo é cicáis o máis nidio exempro deste tipo antre os homes que hoxe viven. Non é somentes que teña estesa formación, que domine moitos campos da cultura, que se intrese por diferentes cousas e saberes senón, e aínda máis do que eso, que no seu esprito descóbrese a arela de establecer vencellos e relacións que levan á interpretación e recíproco permeamento de todos os sectores, a unha vital integración. Isto, que é auténtico humanismo, maniféstase en Otero esgreviamente. Diante dunha paisaxe, a sabida ollada do xeógrafo xúnguese coa

¹¹⁰⁴ “O humanismo de Otero Pedrayo”, *Ramón Otero Pedrayo: a súa vida e a súa obra: homaxe da Galicia Universal*. Caracas, Centro Galego de Caracas, 1958, pp. 32-33. Cabe mencionar que segundo unhas anotacións manuscritas que do propio Tobío temos este artigo inicialmente naceu coma un editorial de *Sempre en Galiza*.

do artista e a do historiador, do poeta, do economista, e a impresión que nos transmite é completa, racional i emotiva a un tempo, informadora i evocadora”.

Este intelectual completo, que para Tobío foi Pedrayo, non atesouraba un saber baleiro e ostentoso, é dicir, Otero non se gababa da súa sabedoría senón que esta se acha en función do beneficio do enriquecemento da cultura galega e as súas xentes, como cando se bandeou cara ó eido da política.

Á hora de expresar os seus pensamentos e investigacións Otero Pedrayo valíase dun celme cheo de barroquismo; pero toda a pompa da súa escrita non era unha sinxela improvisación ou unha ornamental verborrea, pola contra, para o propio Tobío, a obra de Pedrayo posúe unha asisada estabilidade e organización que lle axudan a exteriorizar os seus temas sempre cargados de fondo humanismo:

“A grande erudición de Otero Pedrayo non é unha erudición morta, libresca, senón viva e latexante. Non é a erudición pola erudición senón ao servizo activo e quente da vida. Cando enceta traballos centíficos unha vaga humanidade inza e anima a seca materia intelectual: mais cando fai arte, cando crea as súas obras literarias, as súas novelas, os seus, antre a rede da fantesía bulen graves problemas reais, os eternos problemas de Galicia. Otero é un barroco, dando a esta verba un senso intemporal, ao marxe de toda escola, pra siñificar un estilo humán. O barroco, asina enxergado, responde a unha aitude dialéctica: nél hai fervedoiro de vida, movemento, exuberancia, mais coutada e orgaizada por unha estreitura rexa [...] Riqueza e ritmo, armuñia do romántico e do crásico. Isto, que podería ser símbolo da nosa Terra e da súa ialma, e tamén característica da obra e da persoa de Otero Pedrayo. É tal a riqueza do seu mundo interior, que reverte a miúdo caudalosamente cando se exterioriza no falar ou no escribir. Mais esa abondosidade non é puro follaxe opulento e superficial: hai, pola contra, un nervo rexo, un firme aparello que xunque, orde e dá senso á brillante multipricidade exterior. I esta dualidade armónica, esta polaridade corresponde tamén axeitadamente á condición humá, é humanismo”.

8.1.3. Sempre sumando pola Terra

Moitos foron os temas que preocuparon a Lois Tobío ó longo da súa frutífera vida, mais ningunha outra labor lle chamou tanto a atención e lle foi máis coñecida ó de Viveiro cá de loitar a prol da dignificación e o recoñecemento da cultura e o pobo galegos. Que mellor galano nos podería legar Tobío que situar a cultura de Galicia, o mellor de nós, no mundo, nese mundo universal polo que el tanto transitou e tanto amou; en primeira liña, en pé de igualdade con outras culturas máis coñecidas e recoñecidas por obriga ou por escolla. Para conseguir este propósito non albiscou modo máis nidio o sabio de Viveiro que presentar unha Galicia admirada e non desleixada,

facendo un percorrido polos seus sobresaíntes persoeiros, os fitos e achegas destes, tanto no fértil e luminoso pasado coma durante os ermos séculos escuros, onde houbo tamén galegos orgullosos do seu pobo e caste, ata chegar á coraxe e compromiso que caracterizou a súa propia loita e a dos seus contemporáneos¹¹⁰⁵, sobre os que manifesta:

“Aquel fato de homes [...] esgrevios e puros todos eles, que compoñen –pra nos entendermos– a xeración das Irmandades de Nós e a seguinte –a do Semº e o Partido Galeguista– acesos no ideal do rexurdimento da Terra, eran como unha gran familia espargallada por toda Galicia, na que o egoísmo, o medo persoal, nin tan siquiera, a vaidade do escritor ou artista ou intelectual contaban para nada. Eran homes dados á súa tarefa reivindicadora cun altruismo, un espírito de sacrificio, unha bondade e adicación verdadeiramente eixempres: eran como os apóstolos de Cristo”.

Polo que levamos visto, Tobío non dúbida en botar man deses exemplares personaxes da nosa Galicia, con independencia da súa filiación, porque, como home aberto e heterodoxo que se consideraba, comprendeu que o importante consistía en que todos eles se encontrasen xunguidos polo amor á terra. E tamén porque foi sabedor de que “sen pasado non hai presente nin porvir”.

¹¹⁰⁵ Verbas pronunciadas na presentación do libro de Valentín Paz Andrade, *Castelao na luz e na sombra*. Sada, Edicións do Castro, 1982.

8.2. Anexos

8.2.1. “Actualidad de Feijóo”

(conferencia lida no Centro Galego de Madrid, 17-XII-1964)

Aunque en gustos no hay nada escrito, es lo cierto que algunos escritores pueden considerarse, por general consenso, como simpáticos y otros como antipáticos. Nada tiene esto que ver con la validez o profundidad de sus conceptos ni con la belleza o perfección de la forma. Es algo que fluye por encima o por debajo de lo uno y de lo otro, un “no se qué” –para emplear una expresión grata al que va a ser objeto de nuestra charla–, que atrae y embelesa, como atrae y embelesa la simpatía de las personas que la tienen, y que es, seguramente, una proyección de esta personal simpatía en la obra literaria. Aunque sería cosa de averiguar si los escritores simpáticos eran, o son, también personas simpáticas, o si lo uno y lo otro pueden separarse y son cosas distintas en algún caso por lo menos.

En el caso de Feijóo no hay duda que es un escritor simpático y que, probablemente, esta simpatía que resume su obra era reflejo y proyección de su simpatía personal. De esta simpatía suya nos hablan sus amigos. Y aunque tal testimonio pueda parecer parcial, conviene reparar en lo que dicen y como lo dicen. El P. José Pérez, en su aprobación del T. VI del T.C. declara, por ejemplo, refiriéndose a P.M.: “Habla con notable discreción, con exacta naturalidad y con igual propiedad; persuade lo que dice con tanta eficacia que todos asienten a lo que propone: es tal su gracia en el decir que suspende y embelesa a quienes le oyen”. Y el Cura de Fruime, D. Diego Antonio Cernadas de Castro en una ofrenda fúnebre: “...él (...) halló aquel harto escondido secreto o cualidad oculta de hacerse amar de cuantos lo han tratado”. Suspende y embelesa con su gracia, se hace amar de cuantos le han tratado. Estos no son juicios sino hechos que los amigos han observado. Es evidente que el P. Maestro poseía un singular encanto, una rara simpatía que cautivaba, que embelesaba, haciéndose amar. Y los retratos que de él tenemos ratifican esa estimación, la mirada inteligente y bondadosa, una serena dulzura en los labios, el óvalo del rostro de líneas suaves y tranquilas.

Si en cuanto a la simpatía personal hemos de atenernos a lo que nos dicen sus contemporáneos o a lo que puedan reflejar sus imágenes, la simpatía de sus escritores es cosa que podemos sentir directamente. El discurso del P.M. fluye fácil y suavemente, como un arroyo cristalino declarando, por lo general, de manera clara y sencilla sus ideas, sin retorcimiento ni enrevesadas locuciones que hagan la lectura difícil. Por eso

no deja, en empezando a leerlo. Ese estilo directo y funcional, nada conceptista, tiene mucho de actual. Es el modo de escribir del que no tiene tiempo para entretenerse en lindezas y arrequivas formales, del que tiene muchas cosas que decir y ha de decirlas pronto o porque otras reclaman su atención y están esperándolo. Sabemos por testimonios coetáneos que tenía gran soltura y facilidad para escribir, que “del primer rasgo de su pluma salen perfectos los discursos”, que salían de la primera mano “con la perfección y pulimento que en la prensa se stampa”, que nada escribía dos veces y que no añadía ni un ápice a lo que una vez escribía. Y no cabe la menor duda que era así como nos dicen quienes le conocieron pues bien se echa de ver en sus escritos.

Esta espontaneidad, tan rara en los escritores españoles de entonces, pagados, los más, de barroquismo decadente, es uno de los secretos de su encanto. Pero como además dice cosas interesantes, curiosas, y sus análisis son claros, inteligentes y agudos y no sobrecarga el discurso de su erudición, su lectura encierra singular atractivo. En el fondo, Feijóo venía a tener mucho de periodista, del gran periodista atento al presente, con una especialísima sensibilidad para los recientes acontecimientos y un fino sentido para interpretarlos y criticarlos. Los temas que le atraían, el modo cómo los enfocaba, su agudo sentido crítico y la manera clara, espontánea, directa de exponerlos, todo ello está proclamando al periodista de raza. Por esa razón, también, desencadenó discusiones, protestas y polémicas. La polémica es inherente al periodismo. El periodismo es —o debe ser— un foro, una feria o plaza donde se discutan los hechos y tesis que corren, para que de su examen y consideración desde diversos puntos de vista puedan conocerse todos o algunos de los aspectos y facetas de cada cosa, y tener así más datos y elementos para un discreto y verdadero juicio. Pues esto era, cabalmente, lo que F. significó al traer muchos hechos y tesis al palenque de la discusión y suscitar controversias, a veces incluso agrias y desmedidas, pero siempre saludables y esclarecedoras.

Cuando se recuerdan algunas de las más ardientes polémicas suscitadas por F., enseguida se echa de ver que bien pudieran haber sido objeto de polémica periodística en nuestros días. Los temas —eterno— de la mujer, de la reforma de la enseñanza, de la explotación de la tierra y la condición del labrador, de los caracteres de los distintos pueblos, o sobre las modas, sobre creencias vulgares y sucesos o cosas extraños o curiosos. La mayor parte de la obra es periodística, por los temas, que a todos

interesaban, y por la manera de desarrollarlos. Lo más propiamente científico, como las cuestiones de medicina o física, representan una porción menor en la obra escrita.

No es, por eso, de extrañar que la figura y escritos del padre Maestro fuesen tan conocidos ya no sólo entre el sector de los eruditos sino asimismo en lo que pudiéramos llamar el estado llano de la intelectualidad, es decir las personas de mediana cultura que tienen una discreta apetencia de conocer. El público aguardaba los volúmenes del Teatro o de las Cartas con impaciencia y afán. Se agolpaba a las puertas del monasterio de S. Martín de Madrid cuando se anunciaba la salida de uno nuevo. No es ésta la manera usual de recibir un libro de ciencia y ni aún de literatura sino más bien un periódico o revista de actualidad o interesante contenido. La misma aparición sucesiva, tomo tras tomo, y en larga serie de tomos, primero del Teatro, con más largos discursos, luego de las Cartas, más breves, casi artículos, viene a acentuar ese carácter de publicación periódica.

No fue el P. Feijóo un hombre de ciencia en el sentido estricto y riguroso del término. Nada descubrió de importante, ninguna contribución ponderable hizo al acervo científico. Había adquirido considerable información, al día, y no en las lamentables cátedras universitarias españolas, sino en publicaciones extranjeras, sobre todo francesas, en la conversación con espíritus selectos. Y con todo ese bagaje, que iba reuniendo, no sin dificultad y trabajo, meditaba y discurría sobre las cosas que veía, las realidades de su tiempo y de su país, las creencias y prejuicios y con agudo sentido crítico trataba de ir separando la paja, que era mucha, del grano que era poco. Y proponía cambios y mejoras para la sociedad española hartamente necesitada de transformación. Papel, pues, de educador y de sugeridor de reformas. Feijóo se había encontrado con un hecho, hecho con que se encontraron antes y después de él otros españoles; que España iba a la zaga de los demás países europeos; y mientras que, al norte, la cultura, la ciencia, la economía avanzaban a ritmo creciente, aquí reinaba el estancamiento el inmovilismo la falta de empuje de una noble ambición superadora. Feijóo por sus lecturas y las relaciones que mantenía con algunos espíritus selectos del extranjero, conocía perfectamente esta amarga diferencia. El verdadero meollo y eje de su vida y trabajos fue justamente ese afán de remediar el atraso de su país. Por encima de su curiosidad intelectual, del ansia de paladear las mieles del saber, de deleitarse con los exquisitos placeres de conocer y de la reflexión científica, dominaba el anhelo de que su país se pusiera al nivel de los más cultos y avanzados. Claro es que no faltaban

entonces, como no faltarían después de él quienes, encerrados en las bardas de su casal, muy satisfechos con lo que dentro de ellas veían y vivían, despreciadores de lo de afuera que desconocían, motejaban de antiespañoles o de extranjerizantes a los que trataban de poner a su país a la par de los más avanzados o, por lo menos en su decoroso lugar. Y esos fueron los que desencadenaron contra el sabio benedictino la más violenta y virulenta campaña de dicterios, burlas, insultos y ataques.

F. soportó, con la proverbial paciencia de su orden, esa constante e implacable ofensiva a lo largo de toda su vida, desde el hostigamiento de panfletistas anónimos hasta las aparatosas impugnaciones de Maffer y Soto y Marne. Vivía permanentemente a la espera de nuevos ataques “Estoy esperando muchas impugnaciones –decía–; y aun algunos me previenen que cargarán sobre mi injurias y dicterios... Si me opusieran razones, responderé a ellas, sí chacarrerías y dicterios, desde luego me doy por concluido porque en ese género de disputa jamás me he ejercitado”. No eran simples polémicas intelectuales, que aun contando con la pasión española, no hubiesen podido llegar a tales extremos. Había algo más, mucho más en el fondo: la necesidad de modificar la sociedad española, remediar sus muchas lacras, desembarazarla de muchas trabas y rutinas, para elevar material y espiritualmente su vivir. Al ver lo que habían hecho y a donde habían llegado los otros, advirtió F. lo chumo que había aquí por hacer, la incuria y abandono en que se había caído y la distancia, que de los otros pueblos separaba a éste. Y estimó que había que ganar y con urgencia el tiempo perdido. Y para hacerlo el método más práctico, o por mejor decir el único, era adoptar y seguir las cosas buenas del extranjero. Cuando uno se ha descuidado y abandonado mientras otros trabajaban siguiendo el rumbo acertado y prosperaban, no hay más recurso que aprovechar las creaciones y los logros de aquellos si se desea alcanzar prontamente su nivel. Esto es lo que se ha hecho siempre. Hay que tomar de los otros, imitarlos no hay más remedio. La alternativa es seguir estancado o retroceder. Hay que dejar de lado toda vanidad y orgullo nacional mal entendido. Y esto era justamente lo que veía F., lo que propugnaba F. pues creía que el vivir y el crear de un pueblo se enriquece y fecunda con los aportes ajenos. Y esa fue su lucha y por eso, en buena parte, se desencadenaron contra él tantas tormentas.

F. se sobrepuso a la tendencia, hartó generalizada en España, de mirar con desconfianza lo de afuera, “despreciando –como dice uno de sus biógrafos– el socorrido tópico de llamar aires infectos del Norte a toda extraña influencia”. Con avidez

insaciable buscaba informarse de lo que en el extranjero se publicaba, sobre todo en Francia. Por eso se le acusó de plagiarlo de los franceses él se defiende del ataque. Hay quienes creen que el conocer y utilizar lo que otros dijeron es plagio, como si el saber pudiese ser algo íntegramente original y nuevo. Repítese aquí en otro orden de cosas, aquel error del tradicionalismo mal entendido. Los intelectuales y las naciones necesitan conocer lo que otros han hecho para aplicar en provecho propio lo que pueda ser de utilidad.

F. Fomentó por cuantos medios pudo el conocimiento de las ideas, descubrimientos y publicaciones del extranjero. Sobre todo de Francia porque en aquella época tenía la primacía intelectual. Sentía gran avidez por los libros franceses: en cierta ocasión se queja de que le llegan con retraso. Recomendaba, como se sabe, el aprendizaje de la lengua francesa –con preferencia a las muertas–, porque en ella –dice– “tiene España provisión bastante para saciar la sed del alma más estudiosa”. Exhortaba además a que se hiciesen traducciones de libros franceses. Pero no es sólo la cultura francesa la que él admira. También la inglesa. Al cotejar las naciones de Europa da preferencia a la Inglaterra en la sutileza. Bacon es su favorito: “cuanto de un siglo a esta parte se adelantó en la física todo se debe al Canciller Bacon. Este rompió las estrechas márgenes en que hasta su tiempo estuvo aprisionada la filosofía”.

En el mismo discurso declara: “También diré que en los filósofos ingleses he visto una sencilla explicación y una franca narrativa de lo que han experimentado, desnuda de todo artificio que no es tan frecuente en los de otras naciones. Señaladamente en Bacon, en Bayle, en el caballero Newton y en el médico Sydenham agrada ver cuan sin jactancia dicen lo que saben y cuan sin rubor confiesan lo que ignoran”. El pasaje es muy significativo. Es un elogio a la honradez y a la modestia intelectual, –de que tan escasa andaba la España de entonces. Abundaba aquí en la época el énfasis declamatorio y el dogmatismo muy seguro de sí. F. se esfuerza por arraigar en España los estilos que fueron la base del progreso científico e intelectual de la Europa moderna. Propugnaba esa actitud, como la única salvadora, como el único camino que puede dar buen fruto. La paciente, modesta tarea del investigador que va descubriendo paso a paso laboriosamente nuevas verdades nunca poseído de su saber, convencido de que todo conocer es provisional y relativo. La obra de F. está salpicada de referencias y elogios a los sabios que con esa modestia y honradez han procedido.

Estos conceptos, naturalmente, tienen hoy plena vigencia. F. lo vio ya en su época en la que en España abundaban los floripondistas y eruditos a la violeta o los sesudos regurgitadores de lo que se había dicho y repetido millares de veces. La universidad española de entonces ofrecía un espectáculo doloroso. Prácticamente se ignoraba la ciencia experimental y hasta la matemática. En 1752 no había una sola cátedra de Física exper. ni de Anatomía ni de Botánica. F. dice: “Son en España tan forasteras las matemáticas que aun entre los eruditos hay pocos que entiendan las voces facultativas más comunes. En cambio se perdía el tiempo en vacías, inútiles, inacabables disputaciones escolásticas llenas de sutilezas, cuyo objeto no era descubrir la verdad sino el mero juego dialéctico, sosteniendo o impugnando tesis sin creer en lo que se defendía o impugnaba, “sólo por ostentar ingenio”. Claramente se advierte lo que ello suponía como energía intelectual desaprovecha. Quizás sea una de las más graves fallas históricas del pueblo español el inútil dispendio de energías. Se halla bastante generalizada la especie de que el español es poco trabajador. Y ello no es cierto. Es español, aún el de las tierras en la que el clima u otras circunstancias podrían justificar cierta indolencia, es, por lo general, trabajador. Lo que pasa es que trabaja muchas veces en forma desordenada y sin plano, dilapidando esfuerzos. Al español le cuesta el hacer una cosa dos o tres o cuatro veces más que al que no lo es. La historia y la vida de los españoles está llena de esfuerzos en vano: de empresas que han quedado a medio hacer y por lo tanto sin hacer –trabajo, pues, perdido–; de cosas que por falta de planificación, cálculo previo, método adecuado y constancia se han hecho al cabo pero en forma desordenada y costosa; y de cosas absurdas, inútiles, de objetivos sin sustancia ni utilidad, de empresas o cosas quiméricas y vacías. Otros países nos dan el ejemplo de lo que se debe hacer y de cómo se debe hacer para mantener el rango, alcanzar el provecho y conseguir el máximo bienestar para todos. Y la norma, esquemáticamente, es sencilla, la ley fundamental de la economía: perseguir al fin adecuado con los medios más reducidos.

Lo que se hacía en la universidad española, centro de la vida cultural era justamente lo contrario: perseguir un objetivo inadecuado, absurdo, disparatado invirtiendo en ello considerables esfuerzos. Los pobres estudiantes de aquellos días dedicaban mucho estudio y muchos desvelos acosas que para nada servían sino cuando más para llenarse de pedantería y suficiencia. F. se yergue indignado contra aquel género de enseñanza esterilizadora y, a la vez, arrogante, que despreciaba lo que

desconocía. Desdeñábanse las ciencias naturales, la física, la matemática, la filosofía moderna, porque todo eso ignoraban. “Apenas pueden oír sin mofa y carcajada –dice Feijóo– el nombre de Descartes. Y si les preguntaban qué dijo Descartes o qué opiniones nuevas propuso al mundo, no saben ni tienen qué responder”.

Frente al vano ejercicio dialéctico de quella escolástica degenerada sostiene F. la necesidad de buscar sinceramente, humildemente la verdad. En una actitud que es la general de nuestro tiempo, no acepta más norma de conducta intelectual que la de la búsqueda insobornable y sin condiciones de la verdad, en sinceridad total. Era un enamorado de la verdad sin concesiones de clase ninguna. Nada: ni la vanidad nacional, ni la prudencia humana, ni los convencionalismos o conveniencias, ni el halago pueden justificar el encubrimiento, disimulo o distorsión de la verdad”. No tengo –dice– ni tendré jamás por hombre de buen entendimiento al que, en lo que escribe o discurre, no aspira a descubrir la realidad de las cosas. La verdad es tan hermosa y la mentira tan fea que el que tiene la vista intelectual tan aguda que percibe con toda claridad la belleza de la una y la deformidad de la otra, creo que, aun esforcándose a ello, no podrá volver la espalda a la primera para abrazar la segunda. Ni hay que oponerme a ello la experiencia de no pocos agudos nada sinceros. Yo he conocido algunos de esos agudos (digo respetados como tales) ya conversando con ellos ya leyendo sus escritos, sin ver en sus discursos y pensamientos más que una mera superficialidad sin fondo alguno”. Hasta aquí el Padre Maestro.

Pero no es fácil descubrir la verdad: “posible es que en algunos asuntos –decía– me falta penetración para conocerla”. Y agrega refiriéndose a algunos autores ingleses: “agrada ver cuan sin jactancia dicen lo que saben y cuan sin rubor confiesan lo que ignoran”. Entre los profesores sabihondos de la universidad española de entonces tal actitud era inconcebible. Todo lo sabían y con seguridad absoluta, pues todo se reducía a extraer por deducción, las conclusiones correspondientes de los inmovibles principios. Y si la realidad no se conformaba con esas conclusiones, tanto peor para la realidad. Esta actitud apriorística, dogmática, anticientífica, si era funesta para todas las ramas del saber humano, en determinado campo de la ciencia, el de la medicina, resultaba falta. Una de las más bravas polémicas que hubo de sostener F. fue con los médicos dogmáticos y tradicionalistas. Hablaba F. y con razón de los “estragos que ocasiona la imaginaria seguridad de la medicina” y sostenía que, en cambio, había que buscar también aquí la verdad paso a paso, observando pacientemente la realidad,

poniéndolo todo en duda, ensayando para descubrir el error y alcanzar hasta donde sea posible la certidumbre. “Para lograr la utilidad –declara– importa que todo el mundo conozca la incertidumbre”; y refiriéndose al gran médico inglés Sydeham dice que “después de observar con vigilantísima atención... los pasos de la naturaleza en las dolencias, habla con más incertidumbre y perplejidad que todos”.

Ausencia de dogmatismo y de apriorismo, observación atenta de la naturaleza, de los “pasos de la naturaleza”, insobornable sumisión a la verdad tal como directamente resulte de la experiencia, provisionalidad de los resultados obtenidos, que pueden ser contradichos por observaciones posteriores, modestia, pues, en cuanto al valor del conocimiento alcanzado y sinceridad absoluta respecto a lo que de la observación y el estudio se desprenda: tales son los fundamentos de su actitud intelectual, y actitud de honradez que coincide en un todo con lo que hoy es general y normal en la especulación científica y era en su tiempo rara y controvertida en España.

Esa búsqueda honrada de la verdad es un valor superior que no debe rendirse ni someterse a ninguna consideración. En el fondo el viejo “amicus Plato...”. El que algún sabio o filósofo haya hecho tal o cual afirmación no entraña que ella sea cierta. Vale por lo que vale no por quien lo dijo. “Por grandes, por eminentes –dice– por sublimes que sean o hayan ido la doctrina y santidad de los escritores... no por eso se ha de tener por cierto lo que hayan escrito. Será por consiguiente lícito apartarse de su sentir en una u otra cosa cuando la razón nos persuade lo contrario”. Fuera de los principios definidos de la religión, que F. pone siempre cuidadosamente al lado como cosa intangible, todo lo demás está entregado al libre examen, observación, y razonamiento del hombre.

Y así como rechaza el simple criterio de autoridad y se niega a dar por bueno lo que haya sostenido un escritor sabio o santo, sólo por haberlo sostenido, también se niega a rechazar lo que haya dicho un disidente o hereje sólo por serlo. Cita en sus escritos con frecuencia a diversos autores ingleses, p. ej. Bacon, sobre todo, a Newton, a Boyle y Locke, en buena parte heterodoxos. Lamenta que lo sean pero elogia y celebra su agudeza intelectual, sus descubrimientos e innovaciones, su sencillez expositiva, su honradez y modestia intelectual. Como se sabe, era Inglaterra su favorita entre los países de Europa. Aunque también admira a Francia, cuya lengua conocía y en cuyos libros recogía muchas de sus informaciones, siente mayor atracción por Inglaterra y los científicos ingleses, afinidad tal vez racial o temperamental. Llama excelentísimos gigantes literarios a Erasmo y Grocio, “en todo lo que es inconexo con la religión”,

ingenio prestantísimo en todas las ciencias a Zwinglio, e incomparable y eminentísimo a Leibnitz y arremete contra aquellos doctores escolásticos que se dan de grandes filósofos y lanzan impropiedades contra las doctrinas científicas del extranjero ante el temor de que traigan, de contrabando, alguna tesis sospechosa. “¿Pues qué si llega a saber que Leibnitz, Boyle y Newton fueron herejes? dice F. –Aquí es donde prorrumpe en exclamaciones capaces de hacer temblar las pirámides egipcíacas... ¿Herejes? ¿Y éstos se citan?” F. llama a esta actitud, certeramente, “mal paliada envidia” e “ignorancia abrigada de la hipocresía”. Y dice que tal actitud, de ser sincera, se parecería a la de un grupo de vecinos de cierto pueblo de España que pocos años atrás, como padeciera de penuria de agua, se ofrecieron para traerla ciertos “ingenieros del norte”. Esos vecinos, pues, clamaban indignados –dice F.– que no querían agua “conducida por manos de herejes, teniéndolo por un atentado injurioso a la religión del pueblo. “F. señala con acierto que tal actitud de aquellos doctores escolásticos no podía ser sincera puesto que el propio Stº Tomás y otros después de él citaron a filósofos musulmanes como Avicena y Averroes, sin contar el propio Aristóteles que era pagano y de notoria impiedad según lactancio.

Este criterio abierto, sincero, justo, comprensivo, de F. en el orden del saber humano se armoniza enteramente con el que es hoy norma universalmente admitida. Pero en su tiempo y en España no lo era y por eso tuvo que librar batallas para sostenerlo frente a no pocos adversarios. Pero sabía que estaba en el buen camino, en el camino, al cabo, ya trillado y experimentado con éxito fuera de fronteras.

Feijóo tiene también plena actualidad en otro orden de cosas, lo social. Es actual en los problemas que plantea no, naturalmente, en las soluciones que a veces propone. Ni tampoco puede decirse que sea aquí original como no lo fue en lo concerniente a la vida intelectual. Su mérito consistió en traer a España cosas que eran ya moneda corriente en los países adelantados del extranjero pero que aquí, sobre no existir, tropezaban con tremendos obstáculos para implantarse. Como si dijéramos patente de introducción y no de invención. Pero para que se aceptasen esas cosas, aunque sólo fuese en el terreno de la opinión y teoría, y no de la realización concreta, hubo de bregar duramente y con admirable tenacidad. Y con fruto relativo por el momento. Pues ya decía el propio F. que “en caso de que llegue a triunfar la verdad, camina con tan perezosos pasos la victoria que el autor, mientras vive, sólo goza el vano consuelo de que le pondrán la corona de laurel en el túmulo”.

No podremos hacer mucho más que enumerar los más importantes temas sociales que atrajeron la atención y acuciaron el afán renovador de nuestro Padre Maestro. Veía, con acuidad, las lacras que padecía la sociedad española, y quería ponerles remedio. Lo que primeramente le preocupaba era la situación de la agricultura y de los labradores. Nacido en el campo, conocía el problema que había visto de cerca en la infancia y primera mocedad. Hay aquí, se advierte, una tensión vital, no sólo un análisis intelectual, razonador. A veces su indignación cobra tonos de protesta apasionada cuando evoca la mísera condición del campesino, que el conocía, el gallego, el asturiano y el leonés. “Cuatro trapos cubren sus carnes... La habitación está igualmente rota. Su alimento es un poco de pan negro acompañado de algún lacticinio o alguna legumbre vil; pero todo en... escasa cantidad”. Vida peor que la de los condenados de la justicia. Y con todo eso han de trabajar de sol a sikh senbrarm ararm segar y trillar. Y después de todo eso, otra fatiga nueva “y la más sensible de todas —dice—, que es conducir los frutos o el valor de ellos a las casas de los poderosos, dejando en las propias la consorte y los hijos llenos de tristeza”.

Este campesino miserable no puede explotar la tierra como debe y sacarle el debido rendimiento. “No trabaja ni aun la mitad de otro bien sustentado y cubierto”. Y ello porque su depauperado organismo no tiene fuerzas físicas, porque su condición le desalienta, porque el desabrigo de habitación, cama y vestido le acarrea enfermedades y porque su pobreza le impide adquirir los debidos instrumentos de labranza; pues en esta clase, como en las demás, “lo mejor y más útil es lo más costoso”. Utilizando un símil del viejo escritor inglés Juan de Salisbury, dice que los campesinos vienen a ser como los pies de la república y que en España esos pies estaban llenos de gota. Y exclama: “Gotosa está España. Los pobres pues de este reino padecen grandes dolores y de puro debilitados y afligidos no pueden sustentarse a si mismos ni sustentar el cuerpo”. Y agrega “Yo no sé si este mal viene de... que... cuando el estómago e intestinos de este cuerpo político (los administradores) tragan o engullen mucho se siguen incurables o innumerables enfermedades... Los médicos dicen... que la gota procede de las malas cocciones del estómago... La lástima es que los malos humores... cargan sobre los pobres pies que pagan la pena sin tener la culpa”.

F. pues, vio el problema agrario de España y con sincero, dolorido acento exhortó a ponerle remedio. Pero no se redujo a lamentaciones. Quiso que se tomaran “los medios más oportunos para promover sus conveniencias y minorar sus

gravámenes”. En cuanto a cuáles sean esos medios, se declara que la falta competencia para proponerlos. Con todo, algunas cosas sugiere. En primer término el establecimiento de un Consejo Consultivo, formado por labradores acomodados e inteligentes de todas las provincias de España, encargado de estudiar los problemas importantes y proponer soluciones. al poder público. Y a renglón seguido, señala ya algunos de los puntos que podrían ocupar la atención de aquel Consejo.

Estos puntos que F. señala componen como un breve esquema de reforma agraria, como una cápsula o semilla en la que, sumariamente, aparecen los aspectos fundamentales de una reforma agraria que cabría decir completa porque no se reduce a proponer modificaciones del régimen de tenencia de la tierra sino que además, y aun sobre todo, persigue transformaciones técnicas que mejoren la productividad, coincidiendo en esos sustancialmente con los puntos de vista más modernos. Quiero recalcar que lo que en F. encontramos a este respecto son nada más que minúsculos conceptos pero, eso sí, cargados de sentido, que llevan como en cifra o germen amplias posibilidades de despliegue interpretativo.

Plantea, primeramente, el que quizá sigue siendo todavía el problema básico de la agricultura el de adecuar el cultivo de la tierra. “Había sin duda –dice– mucho mayor cantidad de frutos.. y serían de mejor calidad si examinada la índole y postura de las tierras a cada una se diese la semilla o el plantío que les más propio”. Y como viese que de poco tiempo atrás habían aumentado las tierras dedicadas a vino y disminuidas las dedicadas a trigo, sugiere que se limite la producción de vino, empleando “la autoridad del Príncipe para la ejecución”, dedicando a trigo u otros cultivos, si para trigo no sirvieran, las tierras que producen poco vino o de mala calidad. A favor de que se reduzca la producción de vino invoca además razones morales –los excesos a que puede dar lugar su consumo– razones económicas diversas: la necesidad de disponer de pan y otros alimentos en abundancia para el mantenimiento del pueblo. Y al respecto pinta con cuatro pinceladas, sobrias y tremendas, el espectáculo de hambre que había presenciado en Oviedo en 1710: “por los caminos, por las calles, en los umbrales de las casas, en los de los templos caían exánimos enjambres de pobres: de modo que no cabiendo los cadáveres en las sepulturas de las iglesias fue preciso tomar la providencia de dársela a muchos en los campos”.

Otro punto: política de riegos. “Acaso no hay reino de alguna economía en el mundo –declara– que se aproveche menos del beneficio del agua de los ríos que

España”. Los ríos iban a donde llevaba su curso natural” sin que nadie les vaya a la mano cuando se podría lograr inmensa utilidad desangrándolos en sitios oportunos”. Señala también la ventaja complementaria de una buena política de riegos: La de regularidad el curso de los ríos y evitar las inundaciones. Al poder público corresponde llevar a cabo estas obras por su elevado coste y lo complicado de su planeamiento.

No olvida F. el problema de la forestación. Recuerda que en tiempos de Roma España proporcionaba al imperio barcos porque aquí abundaba la madera. “Hoy padece falta de ella. Se infiere claramente que no es la culpa del suelo sino de los naturales”. Pero también en este caso cree que es el poder público el que tiene dirigir, organizar, planificar diríamos hoy, la labor forestal, mediante reglas y leyes. Se determinarán los terrenos adecuados para producir tal o cual especie de árboles pero habrán de tenerse también en cuenta otras consideraciones como las del transporte y utilización. “Pues ¿qué importará –expresa– que haya buenas maderas para bajeles, en un monte muy distante del mar, y que no esté vecino a un río por donde puedan conducirse?”. Una vez dictadas las medidas oportunas sobre la plantación, calidad de producción, medidas de protección etc., “se establecerá la obligación de los vecinos al plantío con ordenanzas dictadas por la prudencia y la equidad de modo que el gravamen que padecieren en este trabajo se les compense... en el alivio o excención de otros”.

Y llegamos, finalmente, a los conceptos de F. sobre colonización interior y régimen de tenencia de la tierra. Vuelvo a insistir en que lo que F. dice son sólo gérmenes de ideas, que nada en él de desarrollado ni completo pero si suficientes indicios para saber como pensaba.

Empieza parando la atención en los desplazamientos de campesinos dentro de España para cultivar la tierra o cosechar los frutos. Como gallego, tenía bien grabada en la mente la imagen de los segadores de su tierra que iban a Castilla y, que han seguido yendo mucho después, triste espectáculo que Rosalía reflejaría en doloridos versos. “Es cosa que necesita reforma”, afirma F. Muchos millares de gallegos iban a segar las mieses y cavar las viñas a varias provincias de España. Lo natural es que cada cual trabaje en su tierra. Si no hay en ella trabajo para todos sus hijos, deberán enviarse grupos organizados –“extracción reglada” dice F.– de gente pobre y sin trabajo y crearse con ellos colonias en las partes de España donde hay grandes extensiones incultas por falta de labradores. He aquí, pues, ya una política de colonización interior que F. propugna con un sentido práctico evidente y una clara visión moderna. No se

trata, desde luego, de una idea original. Es cosa que se dijo y se hizo antes y después de él. Por lo demás F. nunca se pagó de originalidad en nada. Lo que buscaba era la eficacia y tomaba las ideas y fórmulas que le parecerían eficaces, convenientes donde quiera que fuese.

Al adelantarse F. a las objeciones que pudieran hacerse a su idea de terminar con los desplazamientos o “transmigraciones”, como él les llama de trabajadores del agro, dice que se alegrará que, en algunas zonas no hay bastante colonos para cultivar la tierra que poseen y esto hace preciso traer jornaleros de afuera. Y responde que el soberano, “usando del dominio alto que tiene, y que justamente ejerce cuando lo pide el bien público”, puede reducir las propiedades de cada uno, “de modo que nadie goce más que la que por sí mismo o por sus colonos pueda trabajar”. Las tierras sobrantes se darían a labradores pobres de otras zonas.

Creemos que es muy interesante este pasaje en el que, como se ve, late un hondo sentido social. Cada cual guardará las tierras que pueda trabajar por sí o sus colonos. Las que no, volverán a la colectividad, encarnada en la persona del soberano. Es interesante la justificación de la decisión que propone por el ius eminens. Como se sabe el concepto de derecho aminente era como un último cimiento jurídico de la sociedad. Cuando desaparecen las otras estructuras jurídicas superpuestas queda él como para evitar el vacío jurídico. Las tierras no cultivadas, por muy legítimos títulos de propiedad que se ostentan, son, para Feijóo res nullius y el Príncipe puede adueñarse de ellas por su ius eminens. Son tierras abandonadas.

No es más que un breve pasaje, unas pocas palabras pero en ellas se halla encapsulada y en germen toda una doctrina social de la tenencia de la tierra que no ha perdido actualidad.

No tenemos tiempo para analizar otros temas sociales en F. sus enfoques son también si no originales, realistas, prácticos, sensatos. Eso fue, ante todo F.: sensato. No tenía vanidad, ni pujos de originalidad; quería ser, ya lo dijimos, eficaz. Y todo lo inútil, todo el lastre pesado y anacrónico de la sociedad española de entonces quería corregirlo, eliminarlo. Por eso criticó certeramente la innecesaria y perjudicial frondosidad burocrática: “Cuento... por gente inútil una gran multitud de oficiales sin cuyo trabajo podría pasar muy bien la República... cuya compasión es excusada y está de sobra”. Propuso la reducción de los días festivos. Condenó a los “nobles fantasmones que nada hacen toda la vida sino pasear por calles, abultar corrillos y comer la hacienda que le

dejaron sus mayores”. Defendió a las mujeres en una de las más agitadas polémicas que hubo de sostener, con lo que vino a tocar uno de los más candentes y vidriosos temas de España de todos los tiempos. Censuró las devociones de fórmula y apariencia sosteniendo que debían seguirse “las reglas de una virtud varonil y sólida, no ceñirse a las máximas del beaterio”. Se encara con el problema de la mendicidad –de los que pueden trabajar– y propone, para resolverlo, una medida radical: “negarles todo el mundo la limosna: con eso se verán precisados a trabajar y buscar con su sudor la comida”. Reflexiona sobre el problema demográfico de España y los planes para aumentar su población.

En todo revelaba F. su ardiente y sereno interés por la cosa pública, por el bien general, su afán por que España fuera próspera, rica, culta, feliz, estuviera al nivel de los países progresivos de Europa. Para eso escribió, polemizó, dio consejos, sostenido por un núcleo selecto de gentes que pensaban como él imbuidos de auténtico, eficaz, operante patriotismo, no del que se queda en los labios, “El descuido de España lloro porque el descuido de España me duele”. –exclama. De ese descuido, abandono, atraso, quería librarla. Su gusto resonará, muchos años después en la voz de Unamuno: “Me duele España en el corazón”.

8.2.2. “A Humanidade de Castelao”

(conferencia lida no Centro Galego de Madrid, 17-I-1985)

Coñecín a Castelao na primaveira de 1924 en ocasión do seu ingreso no Seminario de Estudos Galegos, cando él tiña 38 anos e eu 18. Poucos meses denantes un fato de estudantes da universidade de Santiago fundáramos o Seminario e el achegouse de contado ao noso proieito, con grande entusiasmo, prestes a axudarnos en todo. “E o pobo que andaba en tebras veu en vós unha grande lus”, decía o pé dun dibuxo que publicóu por aqueles días no diario “Galicia” de Vigo. El foi tamén quen fixo o signo e selo que figurou e segue a figurar en toda-las publicacións e papeis oficiais do Seminario, unha miga a xeito a xeito dun crismón meieval, co noso grial e a pombiña enriba, todo elo arrodeiado de cinco estrelas que representan as cinco provincias do antigo reino de Galicia.

Castelao fixo o seu ingreso no Seminario nun acto solemne que se celebrou no Salón Nobre da Sociedade Económica de Amigos do País de Santiago. Neste acto leu un traballo encol “do novo esprito”, visión sutil e certa de artista verbo das correntes que daquela se deseñan no mundo. Castelao presentaba asemade, no mesmo salón, unha exposición da serie de dibuxos do seu album “Nós”. O acto fora presidido polo arcebispo de Santiago don Manuel Lago González, figura esgrevia polo seu saber, a sua ergueita valencia moral e o seu amor á Terra, esprito aberto, intelixente e limpo que tamén quixo ser membro do noso Seminario. As palabras que naquela ocasión pronunciou escomenzounas coaqueles versos de Añón:

Ai, esperta adourada Galicia
dese sono en que estás debruzada,
do teu rico porvir a alborada
polo ceo enxergándose vai...”

Os estudantes fixéramos imprimir un folletíño coas poesías galegas que Lago González escribira na sua mocidade, folletíño do que Fermín Bouza Brey entregóu ao arcebispo un exemplar aforrado en vermello damasco de seda, lendo a adicanza que ao folletíño lle puxéramos. Castelao acompañou logo a Lago na recorrida final pola exposición dos seus dibuxos, facéndolle comentarios e respostando ás preguntas que o

arcebispo lle facía, coaquela agudeza lene e garimosa gracia que tiña o noso Daniel, polo que amiudo sorría o prelado, sober de todo diante daquel dibuxo no que o diaño olla o mundo cunha lupa e di –parafraseando a Curros– “E este é o mundo que fixo Deus?”.

Por mala fada, non duraría don Manoel Lago moito tempo a rexir a sede compostelá porque o levou a morte e a súa desaparición deixaría en todos nós unha fonda mágoa. Os que estiveron onda él, a súa cabeceira, nos derradeiros intres, dixerannos que, nos delirios da doenza, clamaba repetidamente: “Temos que unirmos todos para salvar a Galicia”. O rexurdir da súa Terra era, pois, a súa máis aguilloante arela.

Dalí endiante, por motivos relacionados co Seminario principalmente, vería eu a Castelao non poucas vegadas. A impresión que nos producía era maravillosa. Aquele home lanzal, sempre a sorrir cos beizos e os ollos, deitaba de sí unha aura de bondade, de irmandade, de humanidade que nos engaiolaba. Soio en contados casos sentiría eu ao longa da miña vida unha sensación parella no contacto cos homes. Diante de el decatábame de que me atopaba na presenza dun espírito superior, dun home de esceisión, moi lonxe da maneira de ser do común dos mortais. E eso malia que non había nel énfasis ningún, nin pose nin aitudes solemnes, pois todo era sinxelo, natural, ás vegadas cuase infantil.

O que chamaba tamén a atención en Castelao era aquel seu ir ao fondo das cousas, aquel furar, “profundador” –pra empregarmos unha palabra que apón a un dos seus personaxes– “Tiña un ollar que lle permitía decatarse de toda-las caras ou facetas dun suxeito, dunha cousa, dunha situación, dunha conduta. E mesmo por eso comprensivo, o menos maniqueo que puidera darse. Escomasí, polo seu propio xeito de ser, pandeaba de entrada a demorarse na faceta positiva, branca, boa, de cadaquén. “Daniel non tiña realidade do mal”, di de el Otero Pedrayo. “Por iso choraba... cando o mal era verdadeiro e non se podía negar”. Eiquí está xustamente a raigaña do seu humorismo que non é bulra nin comicidade nin sátira nin sarcasmo senón comprensión e compaixón diante das fraquezas humanas. Pensaba ben de todo o mundo namentras non se testemuñase de maneira indubitabel a maldade. Mais cando o mal non se podía xa negar, cando se puña de manifesto de xeito patente, alén de chorar, coma di Otero, moitas veces se erguía cheo de indignación e inda que sin alporizarse nin esbardallar nin arroutarse, censuraba e condenaba coma un vello profeta admonitorio. Vínalle entón o

que Unamuno chama –por certo que referíndose tamén a galegos– a “ira dos mansos”. Diante da inxusticia manifesta a súa reacción era resolta, valente e crara. Non acochaba entón o que sentía, proclamábaos sin pexas nin sordinas. Pero tiña que ser cousa evidente, non condenaba por indicios, suposicións, rexoubas, maxinacións”.

Por ver as cousas e as persoas, sobre todo, dese xeito total, nos seus diferentes aspectos e caras era un home integrador. Hai homes que son tan esixentes para os demais que si estes non son perfeitos en todo, xa non serven e han ser descalificados. Eses que asin proceden son os disgregadores. A acción disgregadora vemola a miúdo na vida pública. Son os puristas e puritanos, que esixen aos outros unha perfeición en todo que se cadra eles non teñen. Son os hipercríticos que todo o atopan mal, imperfecto, inservíbel. Castelao teimaba aproveitar o que na maioría dos homes hai de bo e de utilizábel pra integralo na tarefa común, tarefa que terá de facerse con homes imperfectos e por camiños tamén imperfectos, con erros e voltas atrás, mais que hai que facela así e todo. No álbum “Nos” figura un dibuxo revelador desta súa maneira de enxergar a vida e a acción colectiva do home, no seu caso a tarefa de facer ou refacer Galicia. É aquel dibuxo en que aparece unha enorme escultura aínda rudimentaria a mesmo torpe, a medio facer, na que traballan uns homes pequeniños. “Non vos queixedes da obra”, di Castelao no pe, “hai lugar para todos”. Na laboura de Galicia había os que traballaban segundo o que podían ou querían dar, e había os que criticaban e non daban nin facían nada.

El sí que facía. Toda a súa vida foi un facer contínuo, en toda-las tarefas que podía acadar ou que era obriga acadar, mal que ben. Este problema presentábase a todo-los homes da súa xeneración, a xeneración “Nós”. A leira de Galicia estaba a monte e compría decruar, tronzar, sáchar, arar, sementar... E a xente era pouca. Non cabía o especialismo, había que facer de todo. Todos os homes daquela xeneración de estrelas fixeron de todo, traballaron nas máis dispares tarefas. E neso foi Castelao cicais o primeiro. Compre dicir, emporiso, que nel se daba unha innata capacidade pra levar a cabo... multiformes actividades. Non vou eiquí lembrar o que foi e o que fixo en todos eses diferentes eidos, fíxoo xurdiamente, que en todo salientou. O que demostra que, alén dunha autodisciplina aguillada polo senso do deber que se impuxera, dábanse nel unhas capacidades innatas que eran unha regalía de Deus. E esas capacidades [a fotocopia entrecórtase] firmidía e constancia que podemos xusgar exemplares. Era Castelao un traballador infatigábel, paciente, tendo moitas veces que sobreporse a

mingoas e doores. Durante toda a súa vida aturou, coma sabedes, falencia da vista. Temendo quedar cego deprendeu en Buenos Aires, aos seus anos, taquigrafía ao tacto para poder polo menos escribir, seguir a escribir, cando perdese a vista de todo.

Como mostra das súas capacidades innatas lémbrome algúns casos. Cando a Coral Polifónica de Pontevedra tivo que se presentar para dar o seu primeiro concerto, precisábanse decoracións axeitadas ás pezas que ían cantar. Había cantos litúrxicos, cancións románticas – catalanas coma “Sota de l’olm sombrejat” – e cantigas galegas meievais e modernas. Castelao veu a Santiago para que Camilo Díaz Valiño –o benquerido e chorado Camilo– gran escenógrafo, lle insinase as técnicas desta ponla da pintura, para Caatelo cousa nova. Pois ben, o Camilo contaríame que ficara aparviado de ver a maneira coma Castelao, que deica entón nada soupera de escenografía, dábase á tarefa cunha seguridade coma sen nelo tivese experiencia de anos e, xa que logo, mesmo con ideas innovadoras. Deste xeito xurdiron aquelas sorprendentes e orixinais decoracións da Polifónica que nos causaron inorme impresión, un enorme rosetón catedralicio que enchía toda a boca do esceario atrás do que cantaba a Coral as partituras relixiosas; para as cancións catalanas unha fiestra que daba a un xardín aluarado na noite mediterranea chea de sombras de ramallos. Mais adiante, Castelao, xa entrenado e afeito, fará as decoracións e os deseños dos traxes para unha representación de “Divinas Palabras” de Valle Inclán en Madrid, e anos despois, xa en Buenos Aires, as decoracións, os deseños dos traxes e as caretas para a súa peza “Os vellos non deben de namorarse”.

Na mesma Coral Polifónica, da que Castelao fora fundador, participaba noutras angueiras máis propiamente musicais, e a Iglesias Vilarelle, que era un dos dirixentes técnicos, oínlle dicir que unha ves, nos ensaios, Castelao sinalaba que certa nota que se daba nunha cantiga galega era diferente da que el coñecía e sempre ouvira cantar, e que, ao verificar a cousa, o Iglesias Vilarelle notou que a diferenza era un cuarto de tono, matiz sutil que é, coma se sabe, a clave da peculiaridade de certos xéneros de canto como o jondo a as “blue notes” do jazz.

Castelao era, logo, un home que viña de seu, pola súa natureza, dotado de xeito sobranceiro para moi diferentes actividades, un espírito esguía e esquisito, dunha sensibilidade de esceisión. Sensibilidade e capacidade creadora que desenrolou cunha afouteza a paciencia verdadeiramente exemplares. O que Castelao fixo en dibuxo e pintura, en literatura narrativa, en investigación histórica, e etnográfica, en crítica de

arte, en teatro, como orador popular, coma ensaísta, coma conferenciante e coma orador político e parlamentario, foi, pois, froito das suas innatas condicións, don de Deus, e do seu traballo, da sua adicación e paciencia, da sua constancia e aplicación que o levaba a coidar o detalle cunha minuciosidade estrema.

Ora esas capacidades innatas e ese traballo paciente non os puxo Castelao ao servizo dunha simple arela de arte polo arte, para recrearse na ledicia do bon facer e moito menos pola vaidade de chegar a ser un artista ou un escritor de sona. O que el fixo, todo o que el fixo, tiña un fito craro e constante: o de axudar no que puidese a mellorar a vida do home, denunciando os erros e inxusticias do vivir.

Era pois, o seu arte un arte comprometido, respondendo a ese xeito á corrente cáxeque xeral na Galicia, sober de todo nos poetas, desde o Rexurdimento. Arte que non viraba as costas ás realidades duras e mesmo crueis do vivir labrego e mariñeiro, mais sen levar o ton ao nihilismo desesperado, ao rachamento sen esperanza, á violencia esnaquizadora que noutras terras xurdeu e que tivo expresión, por exemplo, no arte expresionista extremo. Non. Castelao, que tiña un concepto optimista do home, coidaba que sempre se podería tirar do cerne de bondade e humanidade que todo home leva en sí, se non é un monstro, un sentimento de solidaridade, de irmandade, de amor e xusticia. Coidaba posible que os homes mellorasen, non pola vía violenta da punición e da condenación sen remedio mais pola do apostolado e da conversión pondo diante e sinalando as mágoas, tristuras e iniquidades que se causaban. Había que dar unha oportunidade mediante a reflexión e o convencimento aos que exprotan e estrucha aos seus semellantes. Ese era o fito do seu arte, da sua acción, da sua vida.

O espírito e sentimento de humanidade en Castelao proxectábase en primeiro termo á humanidade que tiña acarón, ás xentes do seu entorno: o próximo é o próisimo. Desconfiaba, e con razón, deses amadores da humanidade en abstracto porque moitas veces esa abstracción é unha coartada para non facer nada real, somente teorizar. A humanidade era eso que tiña onda el, arredor de el, os homes e mulleres da sua terra, máis que nada os labregos e mariñeiros. Brecht fai dicir a un persoaxe dunha das suas pezas que non hai heroísmo comparable ao deses homes do común, acarón do cal os xestos espectaculares de moitos herois oficiais pouco valen. Heroica é a vida cotiá de moitos labregos e mariñeiros, e tamén traballadores da vila, que cada día teñen que se erguer denantes do abreinte para munxir as vacas, sachar na leira, segar a herba ou sair a pescar a meia noite, que no leito e o queixón dos cartos anda cuase valeiro. Para non

dicen dos mariñeiros que arriscan cada día a vida no mar e das viudas, de mortos e vivos. E logo, alén mar, os que sofren na emigración, que non están ausentes porque se atopan presentes na lembranza malencónica e doorosa dos seus. E tamén compuña a humanidade os que na súa terra sufrían persecución por motivos políticos, e na América os negros apouvigados que vía polas ruas de New York. Esa humanidade real e inmediata foi a que recolleu nos seus dibuxos e nos seus relatos con agarimo e comprensión, sen esquecer tampouco de sinalar as súas chatas e os seus erros.

Entre os seres desvalidos nos que Castela parou a súa atención ocupan lugar senlleiro os vellos. A malencolía desa etapa da vida, a derradeira, na que a miúdo, a soedade, as doenzas e as dificultades económicas ensaríllanse para amargurar a vida dun home, espertou no noso Daniel un fondo sentimento de comprensión a tenrura. Moitos vellos sen dubida tiña coñecido no seu Rianxo natal e allur, vellos mariñeiros retirados os máis deles, cicais tolleitos do reuma, a matinar no peirao nos tempos bravos e fermosos en que saían ao mar, Mariñeiros vedraños que contaban historias que o neno Castela escoitaba aparviado e transportado e que máis adiante, xa home, recollerá nos seus dibuxos contos. Máis tamen ha dirixir a súa ollada aos vellos do agro que están a turrar do sacho de sol a sol, e memos aos vellos da vila cuxa vida tampouco lles aforra tristuras. E verbo desto temos de referirmonos á súa peza de teatro “Os vellos non deben namorarse”. As historias dos tres vellos namoradeiros constitúen, alén da súa grande valencia literaria e escénica, na que non imos ata agora entrar, unha testemuña da súa actitude cara os vellos. O tipo de vello verde, o vello que anda atrás das rapazas, foi, decote e en todas partes, obxecto de bulra despiadada e mesmo cruel. Certo que se trata de algo anormal e ridículo máis non raro e que, por eso, ten sido tema común dadoito en moitos sitios até as bulras de contos e zarzuelas, a lista é longa. Porén, nesas situacións que se presentan cómicas e grotescas compre atopar moitas veces tamén unha face trágica ou traxicómica, a traxedia de Fausto, o home que quer apreixa-la vida cando sente que se lle vai, valéndose do amor, un amor serodio e antinatural pero amor ao cabo. A anomalía desa situación dá pé a enganosa, trampulladas e pillastradas pola outra parte e velaí xustamente o aspecto que pode inspirar piedade. Esta é a faceta en que Castela afina e que resalta na súa peza, coma ben declara no prólogo. Pon de manifesto e enguedellada se decote do mal que lle virá da tolada que fai. “Son tres faces diferentes dun mesmo drama”, di o autor, “contado á maneira galega”, é dicir, con compaixón, con piedade, non con sarcasmo, non con feroz inhumanidade senón cunha

arela de axuda e advertencia. “O drama”, segue a dicir, “é de homes que se namoran a destempo porque non souperon aproveitarse do amor cando eran mozos ou porque pretenden bulrarse da morte cando xa a levan ao lombo”. E o consello que dá é o de que se busquen tesouros amorosos na mocidade e gardalos ben gardadiños pra cando chegue a vellez. “E que emoción dá ver a un vello vedreiro que chora por un amor que perdeu cando era mozo”. “Ningún se bulra dun vello e dunha vella que siguen amándose tolamente”. Coma no caso daquel que, lonxe da terra, e pra aforrarlle a pena á sua muller, tívoa por moitos anos na crenza de que a sua nai seguía vivindo. Ou naqueloutro caso dos vellos que tiñan casado por amor, “dous vellos sempre xuntos e calados que vivían escoitando o rechouchío dun xílgaro engaiolado. Sen fillos e sen amigos. Soios”. E que cando o home morreu e sacaron a caixa pola porta, a vella, coa vos amorosa dos días da mocidade, despideuse do seu compañeiro dicíndolle: Deica logo Eleuterio!. E os veciños que alí estaban riron do dito,

As vellas teñen na obra de Castelao unha siñificación e un tratamento especial. Amostra unha grande riqueza de tipos, desde a dona do señorío deica a muller labrega e mariñeira. Dona Florinda, a fidalga, viveu co degoro de ter un fillo non viña e no remate da sua vida, chuchada e mirradiña, chocheaba dicindo que lle nacera ún. “E todos se botan a rir”, di Castelao, “porque as xentes non saben emocionarse”. En troques dona Micaela perdía un tras outro os froitos merados dos seus amores que gardaba en frascos pón dolles a data e o nome. E nesta historia o autor reitera coma nunha salmodia: “Non vos riades que o conto é triste”. O humorismo de Castelao pon o acento na faciana tristeira, grave, doorida, humá do sucedido, que se considera, emporiso, dialecticamente. E este é xustamente o verdadeiro humorismo, o profundo, que olla os dous aspectos mais sinala e remarca (a diferenza do que fai o chamado humorismo cómico) o que hai no caso, en realidade en toda vida humá, de anguria e door. Un cativo vai cunha botella de aceite pola rua, que ven de mercar pra facer o mandado da nai. Esquecido do que leva, vai dando patadas as pedriñas do chan e nesto a botella esbáralle da man e escáchase. O rapaz bótase a chorar e un señor groso e ben vestido que contemptra a escea ceiba unha gargallada. ¿Onde está o humorismo?, preguntaba Castelao: no neno ou no señor. No rapaz, xa que logo, na sua anguria, no seu medo.

Outra vella maravillosa era aquela siñá Sinforosa, mandadeira, que todos os días cruzaba a ría, honrada, gaioleira e faladora. Sabía tódalas traxedias do mar naquela travesía e sempre ía rezando polos afogados. “Un padrenuestriño pola Xan de Codeso

que morreu afogado un día de Candeloria. Unha salve por dona Rosa Faxardo que se botou a afogar na punta da Falcoeira”. E cando morreu, a siña Sinforosa levou ao alén as historias de tantas traxedias... E Castelao di que unha ves que atravesou o mar por aquela banda sentiu no peito o valeiro de tanto esquecemento e en nome de tódolos afogados pregou: [a fotocopia córtase a continuación] to agarimo e dozura recolle nos seus contos dibuxados. Era aquela que non paraba de gabar a sua felicidade por tere unha filla que coidaba dela, as duas soíñas, “unha rapaza”, decía a vella, “que me mandou o ceo pra ledicia da miña vellez, unha santa que encheu de lus a miña noite”. “O meu corpo perdeu os seus remos pero velahí están rexos e fortes os remos da miña rapaza. Cando cansaron os meus brazos, traballaron os brazos dela. Cando perdín a vista sigo a mirar polos limpos ollos dela. Ela era miña filla e agora é miña nai. ¡Qué sería de min sin esta naiciña que me agarima! Ai, e cando eu morra terei quen pregue por min ao ceo!. “Un día engade Castelao”, pregunteille á vella: ¿Quén foi o pai da sua filla?. E ela respondeume: Non sei como se chamaba, pero abenzoado sexa o seu nome”. Veleiquí un xeito de encarar a vida ben human e, polo demais, enteiramente noso.

Outro sector da humanidade que atraguía o seu interés e amor eran os cegos. Sentíase, de certo, irmanado con eles polas suas propias e pessoais circunstancias pois sempre andivo loitando coa febleza da vista e co medo de a perder, trágica situación para un artista plástico, máis trágica que a xordez de Beethoven quen, polo menos, podía seguir a compor in mente e sen ouvilas as suas xeniais derradeiras obras.

Nos dibuxos de cegos do noso Daniel hai unha dozura infinda, unha tenrura inmensa, nada, sen dúbida, da solidariedade que coeles sentía. Fixádevos, por eixemplo nese cego a pedir esmola ca faciana ergueita que aparece no enceto do libro “Cousas”. Este dibuxo está traballado cunha minuciosidade e amor dinos dun prerrafaelista. Noutro dibuxo amosra uns cegos que camiñan a tentas, tocándos un a outro nun ademán de axuda, sen duda simbólico.

Cando por unha tempada e levado dunha arela altruista, exerceu de médico na sua vila, o pai dun neno que viña de morrer pediulle que lle fixese un deseño no seu leito de mortuário. E fíxollo atal coma aparecía. Mais cando llo amosou ao pai, este díxolle, unha miga amoucado, que aquel non era o seu fillo, que non se lle imitaba en nada. Entón Castelao dibuxou un neno ideal, de caraña de anxo, redondas e dondas meixelas, que do orixinal non tiña gran cousa. E o pai entusiasmado e satisfeito, declarou que aquel sí que era o seu fillo, o seu real e verdadeiro retrato.

Castelao pinta aos rapaciños galegos do agro e da mariña con caras de rillotes simpáticos, cuns calzóns pras medras, unha miga trasnos pero, no fondo, bos. Gabábase de que os nenos galegos corrían atrás dos automoveis porque teñen pulo e ilusión. Sinala nun dos seus contos o triste desencanto do rapaz que soñara co pai, emigrado na América, coma un home garrido e galano, e que cando dalá voltou, veu que era fraco e escanaveirado, da coor da cera, coas orellas fora do cacho, os ollos encoveirados e tusindo arreo. E non limitaba o noso artista o seu interés aos rapaciños labregos e mariñeiros senón que tamés os da vila o espertaban. Atal sucede con aquel neno criado con agarimo e mixiricos e que remata morto coma xoven oficial do exército no fronte de Africa, clamando ¡Ay mi mamaíta!

O amor aos nenos únese en Castelao co que sentía por outro sector humano discriminado e tristeiro, o dos negros, na figura daquel negro Panchito, que trouxara a Galicia un home rico que chegou das Américas, de Cuba, “coma quen trai unha mona, un papagaio ou un fonógrafo”. O rapaciño medrou na aldea, aprendeu a falar galego, puntear muiñeiras e botar aturuxos”. Todo o mundo o quería pois tiña gracia e era bo. Endomingado, cun caravel na orella, parecía un mozo das festas. E tamén sentiu o formigueo de todos os mozos galegos: emigrar. E volveu a Cuba. Mais cando chegou á Habana, resultou que non se afacía. E retornou á aldea, probe e endeble, pero con moita fartura no corazón. Neste esquema delicado, Castelao condensa todo o seu sentir encol do problema negro que segue sendo dramático en moitas terras que se din civilizadas. As diferencias entre os homes por motivos de raza non son ren ante o valor home que está por enriba de todo, e a súa conformación como tal, se pode ter raíces biolóxicas, raciais, depende en boa parte do medio e das circunstancias en que se un cría.

Panchito era tan galego como os outros rapaces cos que se criara.

Cando as avatares da vida levaron a Castelao por segunda vez a terras da América, para alá quedar, pudo ver de preto a negros, tanto en Nova York coma en Cuba. Decatouse da situación difícil dos negros norteamericanos e tamén observou a dos cubanos; e decontado marcou as diferencias entre uns e outros. Dun xeito impulsivo, sentíu a solidariedade humana coaqueles homes que agora tiña acarón, eran os seus próximos. E púxose a recoller en dibuxos maxistrais, nas que xurde a mestría acadada ao longo dos anos, esceas da vida dos negros, cúa situación captou intuitivamente. Figuran estas estampas entre o mais fondo, humano e as veces doído da obra do noso autor. Neles recolle, expresa, a diferenza entre os negros de Nova York e

dos de Cuba. Os norteamericanos amosan toda a tristura e carraxe de sentirse unha caste discriminada, por moito tempo opresa e perseguida. En troques os de Cuba aparecen nas estampas ledos e rebuldeiros, nas suas festas, cos seus ritmos algareiros. O negro cubano é dono da sua casa. Participou na guerra da independencia e baixo o simbolo de Maceo, o titán de bronce coma se lle chama, sintese igual a calquer outro e non ten complexos. Isto experimentou Castelao no seu contacto e nas parolas con negros cubanos. Notaba as suas maneiras finas e delicadas, a sua innata cortesía e mesmo o seu elegante, correcto e unha miga retórico falar malia certas peculiaridades fonéticas ás veces. Dese falar requintado, deprendido cicais nas lecturas que se fan ou facían nas fábricas de tabaco durante o traballo contábame Castelao coma exemplo o que lle pasou certa vez que ia en auto cun chofer negro por unha estrada. De súpeto o coche tivo que parar porque no meio da estrada había unha estrana rolda de corvos arredor doutro morto. Os corvos axitaban as azas, daban pinchacarneiros, achegábanse e alonxábanse do morto. Castelao e mais os que ían no coche baixaron del a contemplar a escea. “No es festín, sino duelo” dixo sentenciosa e elegantemente o chofer. Castelao confesoume que ficara impresionada pola concisa elegancia daquel dicer.

Na novela “Os dous de sempre”, deseña Castelao a figura dun eivado, un escrequenado, o Rañolas que, malia a sua balda, era un rapaz bo e compasivo e o seguirá a ser toda a sua vida. É siñificativa do seu bon xorne aquela escea en que paga á regateira nun mercado os zapatíños de neno que unha probe muller lle roubara. Estes minusvalidos, como agora se lles chama, espertan tamén en Castelao a compaixón e o amor e dá deles unha imaxe de bondade e simpatía que non se soe atopar na literatura na que, a miudo, únese a tara física con taras morais, facendo deles seres trampulleiros, aproveitados e maliciosos como para compensar as suas fallas e levados cicais do resentimento.

Diante da realidade do mal, do sofrimento, da inxusticia, Castelao sentíase obrigado a dar a sua simpatía á victima e a denunciar ao opresor, o abusador, o rico sen entrañas, o cacique, o especulador, o explotador. O tema do cacique como se sabe foi un dos primeiros que tocou nas suas demandas, no “Barbero municipal” de Rianxo. Isto levouno a meterse directamente na vida e na loita política. Pensaba que para o labor que se propuña, non abondaba co lapis e a pruma. Había outros camiños sobre todo o da acción política. Non era Castelao home de temperamento político no senso vulgar do termo. Non lle agradaban as intrigas, triquinencias, enganos e trampas que son moeda

corrente na política vulgar. Todo eso dáballo noxo. Nin lle interesaba o medro persoal, a sona, o infruxo que se pode obter ca política. Hai os que van á política por todo esto ou tamén coma unha paixón, coma un vicio que se asemella aos do xogo, o viño ou o sexo. Mais hai tamén os que van á política e fan política coma unha obriga, ás veces vencendo os seus mais íntimos anxeios de vida calma, serea, intelectual, sacrificando gustos e aspiracións máis apacibres e gorenteiras. Castelao foi á política cumprindo un compromiso moral ca sua terra e as xentes da sua terra, non por xogo nin deleite nin comenencia, senón vencéndose, sacrificándose. Censuraba aos que viven para o seu bandullo porque son ben asisados e non sofren as inquiredanzas dos demais, “os que non conciben máis ideal que o de vivir con desafoego e sen doores no estómago”. “Estes son”, sigue a dicir Castelao, “os que me decían: ¿Por que te meteches en política? A política é unha cochinada e ti mellor estarías na tua casa facendo arte”. E Castelao responde: “Son galegos e non conciben que Galicia poida salvarse cunha política honrada. Son galegos e non saben que Galicia necesita unha política sua para conquistar o desenrolo normal da sua economía. Son galegos e non se decatan da necesidade dunha política que garantice a vida da nosa cultura”. Estes tais renegan da política porque saben que da disgustos, non pertencen a ningún partido porque non queren comprometer a sua tranquilidade. Dos intelectuais que non actúan pra mellorar a casa escangallada e mal traguida, di que están ben os intelectuais –el tamén o era– pero “eu quixera mellor homes de acción que loitasen polo engrandecimento da nosa terra, sen medo ao fracaso nin á censura nin tansiquera ás pedradas”.

Se Castelao entrou no galeguismo e chegou a ser o seu guieiro, non foi só polo natural amor que todo home sente pola sua terra senón tamén, e máis que nada, por vela na situación en que a vía, probe e magoada, asoballada na sua identidade, na sua lingua, na sua cultura, na sua economía. Castelao fíxose campeón desta Galicia esquecida e desnaturada, desleixada e ñorada polo aparello oficial. Se entre o país real e o país oficial hai sempre unha distancia, no caso de Galicia esa distancia foi e segue sendo enorme. As estruturas políticas e administrativas que se lle impuxeron atópanse tan alonxadas do que ela é e do que lle convén que non poden estalo máis. Esa división en provincias artificiais, cos seus orgásmos inaxeitados, eses axuntamentos rurais que non responden a nada real, ese descoñecimento da parroquia rural que é o vivo e verdadeiro, esas normas do Código Civil feitas para outras terras que esfrangullaron no noso agro ca pauliña do minifundio, todo eso e moito máis, alén da falla de protección para a nosa

producción e, pola contra, ter que pagar as consecuencias do proteccionismo noutras terras do estado, foron causa da desfeita política e económica da nosa comunidade. A eso hai que engadir o feito de iñorar, desbotar e mesmo repremar a nosa fala, a nosa tradición verdadeira, a nosa cultura.

Todo esto foi o que levou a Castelao á política, animado dun pulo altruista e human, un desexo de axudar a mellorar a realidade pra moitos dura, para a súa terra minguada no material e espiritual. Foi unha entrega de apostolado na que non buscaba ventaxes egoístas nin satisfaccións persoais senón que arriscaba traballos e molestias e mesmo perigos e elo, mesmo denantes dos da guerra civil, coma o desterro que lle impuxeron en Badaxoz. Non axían nel os motivos teóricos, as belidas tesis, as elucubracións doctrinais senón a realidade palpitante e tremenda. O que el pensaba sobre política era froito do que vía e vivía, resultado da consideración sentida do que estaba a ollar e padecer. A praxis mandaba sobre da teoría. Non era, por eso, un dogmático, un fanático dos esquemas mentais apriorísticos que soen ser tan craros e lucidíos e doados de enxergar como alonxados da realidá. Non iñoraba que esas tesis podían ser unha axuda para a explicación dos fenómenos políticos, sociais e económicos, mais, ao fallo, estes refugaban todo riguroso encaixamento, esbaraban do molde porque, coma dixera un autor alemán, o concepto é rixido e a vida fluínte. Para eses que se reducen a formular tesis doctrinais sentía o mais fondo desleixo. “Hai homes que pasan a vida predicando as escelencias dunha doutrina política ou social e sinten a ledicia de seren combatidos porque confían na posteridade e soñan en trunfar despois de mortos... pero se a idea que predicán botase axiña raíces no sentimento popular e xurdisse a ocasión de vela trocada en feito histórico... os mesmos sementadores da teoría collen medo e... son capaces de abandonaren os seus postos de honor”. Para Castelao o verdadeiro heroísmo consiste en trocar os anxeios en realidades, as ideais en feitos pois crear unha doutrina non é apenas outra cousa que facer solitarios filósofos, como loitar con inimigos no campo da polémica pode ser xogo de amor propio... Un home que teña fe no ideal que propaga non debe resignarse a morrer sen velo realizado”.

Castelao artista, escritor, intelectual, deuse todo á acción porque os problemas da súa terra non podían agardar, pedían urxencia. E resultou que aquel inexperto político –atal era o lume que levaba dentro, a sinceridade do que decía– revelouse como un formidable político quer na capacidade para convencer a arrastrar ás masas nos mitins, quer como orador no Parlamento, quer na xestión en que a habelencia e o tacto

diplomático son sobranceiras. Cando pronunciou no Parlamento da República o seu sonado discurso encol dos dereitos da súa terra, da súa lingua, e da súa cultura, un arreguizo de emoción percorreu tódolos escanos, segundo as testemuñas dos presentes. Cando falaba ás xentes nas vilas e aldeias, rebordaba o entusiasmo. Uns e outros decatábanse de que estaban diante dun home superior, con superioridade moral porque sentía os problemas, as mágoas do común, cunha verdade, acuidade e sinceridade absolutas. Falaba co corazón na man e con razóns craras e sinxelas. Dahí viñeron os seus trunfos electorais, políticos, sociais, culturais.

9. Conclusións:

O comezo do camiño

Poucos dos nosos mellores homes poden presumir de ter feito tanto por Galicia coma Lois Tobío e ser tan descoñecidas as súas achegas. Non lle abundou con participar na fundación do Seminario de Estudos Galegos e do Partido Galeguista nin na redacción do I Anteproxecto de Estatuto para Galicia, tampouco ser o ideólogo do estatutario xurídico do Consello de Galiza e menos resultar peza esencial nos artellamentos do I Congreso da Emigración e da edición de *Historia de Galiza* ou traducir pezas mestras da literatura universal ó galego, para situarse como unha das figuras claves da nosa Historia Contemporánea.

En canto á vida do noso benquerido Tobío, plasmada ó longo das páxinas que enchen o seu libro galego e universal, *As Décadas*, no que os deuses e azares semellan xogar co destino, aparece a triste pegada da realidade, pero tamén ten cabida a esperanza dun porvir mellor para Galicia. Unha terra, a galega, na que realmente Tobío viviu pouco máis duns trinta anos, aínda así, eixo central da narración dos acontecementos. Nesas páxinas ollamos como o de Viveiro, por exemplo, cumpriu o soño da Xeración Nós de chegar a Europa sen pasar pola peaxe desfiguradora de Madrid. Ou como se mantivo fiel á legalidade Republicana, malia a ter todo en contra na súa legación en Sofía. Cousa que finalmente o condenaría ó exilio en terras americanas. Pero isto non freou ó viveirense, que estivo durante toda a súa vida consagrado a loitar pola liberdade política galega e pola recuperación da nosa cultura; sempre cunha exemplar e comprometida forma de actuar, obstruída polo valado franquista.

Ollaremos aquí a un Tobío coñecedor do pasado e presente galegos; pero, sobre todo, construtor do noso futuro común. Un porvir que el só maximou en condición de igualdade política, cultural, económica e social coas outras terras que conforman o inmenso latifundio que é o mundo no que habitamos. Por iso, a súa andaina xirou sempre a traballar a prol da dignificación da nosa cultura e do noso idioma, é dicir, no melloramento de nós mesmos.

Non obviaremos tampouco que *As Décadas* teñen un certo apego á actualidade, porque todo se xulga dende a distancia temporal que lle dá a Tobío o ter completo o ciclo da vida, no sentido que así puido observar despois o destino que seguirían eses lugares nos que viviu ou eses que visitou. O viveirense coñeceu máis de vinte países nun lapso de dous meses, ata a súa dilatada permanencia en Sudamérica, que superou os vinte anos. Con respecto ós lugares nos que pasou certas e decisivas tempadas da súa

vida, os prexuízos, as xeneralizacións do viaxeiro que só está por un breve período de tempo nun sitio, non están presentes aquí. Porque Tobío fala como morador desas latitudes, as cales se converteron nalgunha ocasión nunha segunda casa para el (lembrar que o de Viveiro posuía a cidadanía uruguaia) e pasou nelas, polos designios do destino, os anos centrais da súa vida. Certo, como é lóxico, que o noso home interpreta o que visualiza neses lugares; pero non cunha mirada de esguello nin costumista, como podía ser a dun emigrante dun pequeno pobo galego, senón como a de alguén convertido co devalar dos anos nun individuo cosmopolita, políglota, dunha grande formación intelectual, que vivira en capitais europeas e percorrera case todo o vello continente e unha boa extensión do Novo Mundo. Polo que sempre aporta as súas interpretacións, informacións sobre elementos determinantes do ambiente social do momento que avalen os seus postulados.

Como membro fundador do Seminario de Estudos Galegos, institución exemplo de modernidade en tempos de restricións, que supuxo o meirande esforzo por restituír a nosa ciencia e por ende a nosa cultura, tras séculos de asoballamento, forxou Tobío o seu espírito interdisciplinar. Porque na dita institución todo o mundo facía de todo, non existían compartimentos estancos e será o pórtico de entrada nunha brillante tarefa investigadora. Mais por enriba de todo, no SEG atopará Tobío os seus mellores vínculos políticos e culturais, entrando en contacto cos nosos mellores e senlleiros representantes, xunto cos que contribuíu durante o resto da súa vida a crear unha Galicia mellor.

Grazas tamén en parte ás contribucións tobianas, Galicia ten hoxe en día unhas institucións autónomas, cunha cultura e unha lingua de seu protexidas, porque el foi parte integrante dese galeguismo nacionalista anterior á ditadura franquista que sementou os gromos da futura Galicia autónoma, malfadada porque os corvos franquistas fartáronse durante corenta anos comendo o seu froito. Dotar a Galicia dunha autonomía en práctica consonancia coa verdadeira realidade social e económica do noso país era unha das teimas do viveirense, e tamén dos seus coetáneos do Seminario, quen sabedores da súa valía e coñecementos en Ciencia Política lle encargaron en calidade de director da Sección de Ciencias Sociais, Xurídicas e Económicas, a redacción do I Anteproxecto de Estatuto feito no Estado Español. No mesmo, aparecido en menos dun mes da proclamación da II República, na esperanza de que o futuro Estado fose federal,

Galicia aparecía caracterizada pola man de Tobío como: *“Estado libre dentro da República federal española”*.

Lois Tobío foi un home que sempre caracterizou a súa vida pola súa forte adhesión a uns ideais galeguistas, un amante da causa galega. Inda que ese maridaxe seu non lle impedía gozar co contacto con outras linguas e culturas. De empaparse co que pasa no mundo e interrelacionar o deprendido co propio da nosa Galicia. Porque o do viveirense caracterizouse por ser un galeguismo heterodoxo e aberto, non dogmático e fechado nas súas crenzas. Polo que a súa exquisita capacidade de xuízo e análise contribuíu á escolla de todo aquilo que resultase útil para a nosa leira común.

Malia iso, ninguén optou por chamar a Tobío cando xa en tempos de democracia e liberdade se elaborou o Estatuto Galego de 1981. Ninguén quixo en Galicia entroncar coa nosa tradición republicana galeguista e render unha merecida homenaxe, non soamente ó viveirense, senón tamén ós seus compañeiros de angueiras, que novamente, inda que por causas ben diferentes, verían perdida a súa oportunidade.

Tamén foi o rol de Tobío primordial na fundación do Partido Galeguista, no que a súa idade, escasos vinte e cinco anos, non será unha eiva para que se vexa integrado na súa Executiva como redactor do tetrálogo da institución; influíndo no seu fermoso punto nº IV, *“Galicia, cédula de universalidade, antiimperialismo, federalismo internacional, pacifismo”*. Polo tanto, estábanos falando dun autogoberno para Galicia dentro dun estado federal republicano, que abranguería tamén a Portugal, e inclusive dun federalismo internacional.

Outro dos puntos do PG apostaba por difundir a cultura galega no exterior nun senso de irmandade universal e pacifismo, cousa que Lois Tobío terá ben presente e porá en práctica toda a súa vida. Antes de deixar os tempos do Partido Galeguista, non esquezamos a súa colaboración nesa etapa como militante nas xeiras dos chamados equipos sonoros, e nos mitins onde daba renda solta á súa teima antiimperialista.

O galeguismo de Tobío comprendeu máis de ideais ca de doutrinas. Para el o amor á súa terra non supuña o desprezo das outras. Sempre avogou por situar a Galicia na vangarda política e cultural, buscarlle o seu lugar no mundo. Porque el ben comprendía que pechados en nós mesmos nunca poderíamos acadar as cotas de liberdade e autogoberno que precisabamos para derrotar por fin o noso ancestral atraso e illamento, froito de séculos de asoballamento.

Xa en tempos de forzoso exilio, comezamos subliñando as descoñecidas participacións no Centro Republicano Español, no que figurou entre os fundadores, e, entroncado con iso, o seu rol como axente da II República no Uruguai. Se en ámbalas dúas empresas tivo que abandonar os seus cargos foi por mor das súas múltiples ocupacións, porque el non gustaba de figurar e traballar a medias.

Na faceta como tradutor de Tobío, dende 1942 ata 1997, distinguimos entre as traducións ó español –boa parte delas feitas por cuestións de supervivencia económica– das que verteu ó noso idioma, facendo fincapé na súa teima universalista trasladando o mellor doutras culturas e linguas ó galego, para contribuír ó seu melloramento e normalización. De tal modo que deixaba a nosa lingua en pé de igualdade con outras linguas vernáculas e facía noso, particular, aquilo que nos podería parecer estraño, sen perder nunca a súa identidade galega. Por iso denominaba algunhas das súas traducións como versións e, incluso, se creou un premio de tradución que leva o seu nome. Cómpre dicir, neste punto, que inda queda por sacar á luz un agasallo póstumo de Lois Tobío, as *Elexías de Duíno* de Rilke, e que aquel foi o primeiro en traducir ó galego a este autor e mais a Goethe.

No I Congreso da Emigración, Tobío xogou un papel protagonista como autor do Temario, Manifesto e o Regulamento (sen esquecer que deu unha comunicación e deixou as súas impresións nun libro compilatorio sobre o Congreso). Nestes tres documentos da man tobiana puxábase por crear un grupo de acción entre os emigrantes capaz de enfrontarse coa opresión do réxime do xeneral Franco, e facíase unha análise dos diversos problemas galegos, non fincado no pasado co gallo de alcanzar un futuro modelo económico, social, cultural e político. Polo que non soamente se estudaba no fondo o fenómeno migratorio senón a personalidade política de Galicia, quen precisaba da axuda da outra Galicia, a ceibe de alén do mar, porque a primeira estaba guillotizada e tiña ademais a pexa de saberse privada de moitos dos seus fillos. Tobío chamou no I Congreso da Emigración pola mobilización dos galegos da emigración, que si gozaban de liberdade e que tiñan, entón, un compromiso que cumprir, non soamente coa malfadada Galicia interior senón co conxunto da humanidade. Por outro lado, actuou como compoñedor e mediador entre as diversas tendencias políticas que asistiron ó Congreso (nacionalistas, socialistas, comunistas...), facilitou a inclusión da AGUEA nos actos e na mesa Institucional.

Durante o exilio, a tarefa da que se sentiu máis orgulloso naqueles anos, e que precisou da segura garantía de éxito da súa experta man, foi a edición da *Historia de Galiza*; exemplar colaboración entre ámbalas beiras do Prata, onde o viveirense leva a cabo a realización do soño de Castelao e unha arela de Pedrayo (o cal lle adicou por iso unha das máis fondas apertas da súa vida); auspiciada polo noso grande mecenas, don Manuel Puente, quen lle manifestaba ó de Viveiro, ó ver o traballo concluído, que xa podía morrer tranquilamente e agardaba que co devalar dos anos a patria fixera xustiza coa figura do viveirense. Sen esquecer, como vimos na escolma das cartas, os numerosos agradecementos dos colaboradores da obra que ata a chegada deste se achaba enlamada. O traballo de Lois Tobío na *Historia de Galiza* non se limitou soamente á harmonización da ortografía dos materiais, senón que ademais, con bo criterio, propuxo, a inclusión dun capítulo de música que lle encargaría a Emilio Pita.

Observamos tamén como Tobío tivo esencial significado entre os galegos do exilio uruguaio, seguramente a súa figura máis relevante, o máis nidio expoñente de entre os galeguistas que alí moraban. Sendo o bastón de apoio e conselleiro de moitos dos nosos mellores homes que encontraron no viveirense o perfecto tecedor capaz de artellar e sacar á luz as máis importantes empresas políticas e culturais da Galicia do pasado século XX. O seu labor no desterro que vimos de lembrar non foi pouca nin pasou desapercibida. Tanto nos xornais como na radio co seu *Sempre en Galiza*, como nas conferencias e nas empresas culturais nas que tomou parte resultou peza clave. Lois Tobío caracterizouse por falar e escribiu con paixón da nosa cultura, da nosa historia, da nosa xeografía, da nosa arte, das nosas costumes, dos nosos poetas, das nosas cantigas... Grazas á súa esixente tarefa, os nativos que nos acollían en América decatáronse de que eses galegos, obxecto ás veces de burla pola súa falla de formación, eran xente orgullosa da súa caste e pasado e que posuían unha fermosa lingua de seu que debían cultivar. O viveirense, así mesmo, fixo matinar ós galegos de alén do mar que ese amor que lles inculcaba pola terra debía traducirse nunha serie de obrigas cara a ela, que só os fillos da mesma Galicia poderían dignificala e gobernala axeitadamente.

Tamén albiscamos nas nosas páxinas o reflexo da visión sobre o I Conde de Gondomar, un trasunto no que Lois Tobío vía un espello, un faro, un prototipo, para a unha terra como a galega, tan orfa de guieiros pretéritos e presentes. A súa visión centrada primordialmente nos textos tobianos (sen excluír fontes secundarias) é a fotografía dunha teima, un traballo pormenorizado. Porque Tobío, como o Conde,

desexaba ser e parecer bo e verdadeiro galego. Gondomar era un galego de lei, e fachendeaba da súa condición en tempos de escuridade para Galicia. O de Viveiro sempre admirou iso. De aí as grandes coincidencias persoais, homes que viviron dous séculos dos máis difíciles da nosa Historia. Salvando as distancias temporais, tiñan certas coincidencias: en canto a súa formación, foron diplomáticos, eran políglotas, tiveron adestramento militar e participaron activamente en conflitos; en temperamento; en actitudes; en desempeñar traballos como por azar; ocupar postos secundarios en cuestións principais. Ámbolos dous son arquetipos de humanistas, de intelectuais, de homes de teoría e praxe política; dotados dun espírito universal, heterodoxo, interdisciplinar e aberto, que era quen de escoller o mellor doutras visións e xunguilas coa nosa. A importancia da figura das súas mulleres nas súas vidas resultou clave. Mediadores e conciliadores de vontades. Traballaron sen descanso, posuidores dun grande celo e capacidade organizativa. Ben informados sempre do que pasaba no seu tempo, foron cronistas da realidade europea, española e galega na que se atopaban inmersos e na que trataron de influír para ben. Gozaron dun recoñecemento tardío máis polo feito fóra de Galicia, malia que as súas actividades se dirixisen cara a procurar a mellora da nosa terra. Os dous finaron dunha forma calada, non sendo conscientes as sociedades do seu tempo da grande e irrecuperable perda que remataba de suceder.

No oitavo bloque, optamos por unha escolma da produción e verbas tobianas sobre os nosos mellores e inmorredoiros homes. Estas constantes achegas de Tobío axudaron a reflectir o noso orgullo e idiosincrasia como pobo. Porque nos amosou que houbo un pasado fértil para Galicia antes de varios séculos ermos. Pero que inda nesa tempada moitos non renegaron da súa caste. Como tampouco o fixeron cando chegou o tempo do noso Rexurdimento. Lois Tobío descubriuse como un verdadeiro coñecedor da nosa Historia, dos nosos meirandes homes (con independencia da ideoloxía política destes) e os seus fitos, e falou daqueles que sempre sumaron a prol da nosa terra. Cousa que foi unha constante na produción do viveirense.

Antes de finalizar, e a modo de resumo, só nos cabería dicir que Galicia sexa hoxe en día unha terra ceibe e non aldraxada débese en boa medida a homes como Lois Tobío e os seus coetáneos de malfadada xeración. Xentes que por unha ou outra circunstancia –exilio, asasinatos, represións...– viron esvaecer no baúl da indiferenza os seus papeis de actores principais na nosa Historia; tendo desaparecido moitos deles sen se aproveitar as súas calidades e sabedoría.

Tras todo o exposto sobre as poliédricas facianas de Lois Tobío (do que agardemos poida dar debida conta a nosa catalogación temática da súa produción), soamente nos cabe agardar que a mecha prendida non esmoreza para que as contribucións do viveirense, pequeno de corpo, pero enorme de compromiso, altura moral e intelectual, non continúen esquecidas, menosprezadas ou en mans de escolleitos estudosos. Cremos que na recuperación da figura e obra de Lois Tobío, como na de tantos outros grandes homes do noso país, inda se acha case todo por facer. Oxalá que a nosa modesta achega contribúa á recuperación do seu legado, que cómpre ser recoñecido por tódolos nosos homes e mulleres, mediante a publicación da maior parte dos seus escritos, o desenvolvemento de estudos de investigación e a implicación das nosas institucións na recuperación da súa memoria. Do mesmo xeito, temos que subliñar que sería positivo e necesario realizar a edición e o estudo da totalidade da súa prolífica produción. Onde destacaríamos a grande valía para a nosa cultura que suporía facer unha pormenorizada análise da correspondencia que se atopa no seu arquivo persoal e a que de Tobío se conserva na dos seus correspondentes. Por iso, o primeiro obxectivo da nosa investigación foi sempre pescudar, localizar, arquivar e catalogar a obra escrita tobiana, agás o seu epistolario. Non descartamos, como non, que malia a nosa extensa investigación na procura de materiais da obra de Tobío, aparezan algunhas máis, como por exemplo datos dentro das propias carpetas aínda nos exploradas por nós, que nos axuden a puntualizar aspectos da produción xa catalogada que ata o de agora descoñeciamos. Sen esquecermos do que dentro da propia Galicia ou alén do mar se poida atopar, porque hai certos países ós que non puidemos achegarnos, como Cuba e Venezuela, nos que Tobío publicou algúns artigos. Tamén debe terse en conta que por desgraza moitas das institucións fundadas polos nosos emigrantes en ámbalas beiras do Prata non teñen debidamente clasificados os seus fondos documentais, polo que non sería estraño que co tempo algo máis se descubrixa.

Por que non, nun futuro non moi afastado (por exemplo no 2013, data do noventa aniversario da fundación do SEG, decena tan significativa na numeroloxía tobiana), podase adicar un Día das Letras Galegas a Lois Tobío?

Porque cando nós non sexamos, ti aínda serás!

10. Bibliografía

10.1. Catalogación temática das obras de Lois Tobío¹¹⁰⁶

I. Agradecementos e tempos pasados

- 1) “Transcripción dunhas verbas pronunciadas por Tobío co gallo da inauguración de la *Hora Ultra*” (suplemento radiofónico diario da revista *Ultra*), 25-X-1939.
- 2) “Verbas na presentación de Otero Pedrayo en Casa de Galicia de Montevideo”, agosto de 1947.
- 3) “Audición”, *Sempre en Galiza*, 31-VIII-1958.
- 4) “Unha dura proba”, *Sempre en Galiza*, 26-IV-1959.
- 5) “Viveiro, ayer y hoy”, *Heraldo de Vivero*, 20-I-1968, p. 10.
- 6) *Bodas de Oro de los Licenciados en Derecho por la Universidad de Santiago de Compostela, promoción 1928*. Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, 1979, pp. 5-10.
- 7) “Texto para a lectura na presentación dos *Cadernos do novo Seminario de Estudos Galegos*”, 9-X-1981.
- 8) “Sobre o Himno Galego”, 27-IX-1982, *Crónicas Galegas de América, Rolda Terceira*. Sada, Edicións do Castro, 2001, p. 378.
- 9) “Verbas pronunciadas co gallo da presentación do libro de Valentín Paz Andrade”, *Castelao na luz e na sombra*. Sada, Edicións do Castro, 1982.
- 10) “O meu Viveiro”, *Heraldo de Vivero*, 4-I-1985, portada.
- 11) “Verbas pronunciadas co gallo da aprobación do cincuenta aniversario da aprobación do Estatuto Galego de 1986”.
- 12) “Mensaxe de Lois Tobío co gallo do corenta aniversario da audición radial *Sempre en Galiza*”, 1990.
- 13) “Discurso lido co gallo da concesión do Premio Trasalba”, 13-IV-1991.
- 14) “Lembranzas do instituto”, *Pasado e presente do Instituto Xelmírez*. A Coruña, Deputación Provincial da Coruña, 1997, pp. 239-241.
- 15) “Sinal de felicidade”, *Galicien Magazin*, nº. 8, novembro de 1999, pp. 44-45.
- 16) “Arreglo del jardín de los claustros”, *Heraldo de Vivero*, 4-IV-2003, p. 5.

¹¹⁰⁶ Cómpre matizar que moitos dos textos por nós catalogados poderían figurar en varios apéndices, dada a natureza interdisciplinar dos mesmos.

II. Antropoloxía e etnografía

- 1) “Unhas moedas castelás atopadas no Valadouro”, *Nós*, ano 6, nº. 22, 15-X-1925, pp. 4-6.
- 2) “A ladaíña de Sta. Tegra”, *Nós*, ano 13, nº. 93, 15-IX-1931, p. 170.
- 3) “Poñel-o santo”, *Nós*, nº 13, n. 93, 15 –IX-1931, p. 170.
- 4) “Tierras de Hispania: Encanto y espiritualidad de Cataluña”, *Suplemento Dominical El Día*, 6-IV-1947.
- 5) “Los juegos florales de la lengua catalana”, *Suplemento Dominical El Día*, 4-IX-1949.
- 6) “Del turismo en la Edad Media”, *Suplemento Dominical El Día*, 18-III-1951.
- 7) “Divagaciones sobre el pie”, *Suplemento Dominical El Día*, 2-IX-1951.
- 8) “La imagen de la flor”, *Suplemento Dominical El Día*, 25-XI-1951.
- 9) “A zanfona”, *Sempre en Galiza*, 8-XI-1953.
- 10) “Abolengo y elogio de la boina”, *Suplemento Dominical El Día*, 27-XII-1953.
- 11) “Sobre las brujas”, *Suplemento Dominical El Día*, 9-V-1954.
- 12) “La imitación de los defectos”, *Suplemento Dominical El Día*, 21-VII-1957.
- 13) “O traxe tradicional galego”, *Sempre en Galiza*, 26-I-1958.
- 14) “O viño na Galiza”, *Sempre en Galiza*, 16-II-1958.
- 15) “O castiñeiro en Galiza”, *Sempre en Galiza*, 14-XII-1958.
- 16) “A poboación galega rural”, *Sempre en Galiza*, 29-III-1959.
- 17) “Fragmento Editorial”, *Sempre en Galiza*, 9-VI-1960.
- 18) “Unha fonte”, *Ronsel*, nº. conmemorativo do cincuenta aniversario da súa publicación, 1974, p. 47.
- 19) “Unha poesía relixiosa en defensa da nosa fala”, *Grial*, nº 70, t. XVIII, 1980, pp. 494-495.
- 20) “Piedade pra as fontes”, *Heraldo de Vivero*, 8-I-1988, portada.
- 21) “Fonte de area: unha fonte”, *Cartafol fontes de Viveiro*. Viveiro: Seminario de estudos Terra de Viveiro, 1994.
- 22) “La canción popular gallega” (conferencia, s.f.).

- 23) “Pesca en Galicia” (conferencia, s.f.).

III. Arte

- 1) “Una colección particular: La cultura artística en el Uruguay”, *Suplemento Dominical El Día*, 1-XII-1946.
- 2) “Viejas ciudades: Compostela románica”, *Suplemento Dominical El Día*, 9-II-1947.
- 3) “Una conversación con el arq. Kennet J. Conant. Objeto de su visita- sus investigaciones arqueológicas. Opiniones sobre la arquitectura”, *El Día*, 29-VII-1947, p. 7.
- 4) “De la vieja artesanía: Los azabacheros compostelanos”, *Suplemento Dominical El Día*, 21-IX-1947.
- 5) “Pasado y presente. La ópera de Viena”, *Suplemento Dominical El Día*, 16-XI-1947.
- 6) “Viejas catedrales: Martirio y gloria de Reims”, *Suplemento Dominical El Día*, 25-IV-1948.
- 7) “Conferencia sobre Yepes”, novembro de 1948 (lida no Ateneo de Montevideo).
- 8) “Arte Bizantino: Los mosaicos”, *Suplemento Dominical El Día*, 30-I-1949.
- 9) “En torno a la escultura románica”, *Suplemento Dominical El Día*, 22-X-1950.
- 10) “La pintura bizantina y nuestro tiempo”, *Imago Mundi*. Bos Aires, ano I, nº 5; septiembre de 1954, pp. 64-69.
- 11) “La Escultura Integral de Eduardo Yepes”, *Élite*. Caracas, 22-I-1955.

IV. Artigos libros e conferencias sobre o I Conde de Gondomar¹¹⁰⁷

- 1) “Gondomar, bon galego”, *Galicia emigrante*, ano 2, nº. 12, xuño-xullo de 1955, pp. 18 e 25.

¹¹⁰⁷ Excluimos estas materias do apartado número sete, “Historia e Xeografía”, dada a súa unidade temática.

- 2) “O nomeamento de Gondomar como embaixador en Londres”, *Grial*, nº. 24, 1969, pp. 133-162.
- 3) “O erasmismo de Gondomar”, *Grial*, nº. 28, 1970, pp. 129-159.
- 4) “Gondomar e o galego”, *Grial*, nº. 40, 1973, pp. 133-144.
- 5) *Gondomar y su triunfo sobre Raleigh*. Santiago de Compostela, Bibliófilos Gallegos, 1974.
- 6) “Outras dúas cartas en galego a Gondomar”, *Grial*, t. 15, nº. 57, xullo-setembro de 1977, pp. 366-367.
- 7) “Gondomar, un galego universal”, 8-II-1977 (conferencia lida na Caixa de Aforros de Vigo).
- 8) “A amizade de Bacon e Gondomar”, *Grial*, nº. 68, 1980, pp. 210-215.
- 9) “Galego familiar escrito a comenzos do século XVII”, *Grial*, nº. 69, xullo-setembro de 1980, pp. 357-358.
- 10) “O galeguismo de Gondomar”, 1981 (conferencia lida na Irmandade Galega de Madrid).
- 11) *A intervención de Gondomar nos problemas internacionais da pesca*. Sada, Edicións do Castro, 1984.
- 12) “Cuestiones de precedencia en la Corte Inglesa durante la embajada de Gondomar”, *Revista de Estudios Internacionales*, nº 2, abril-xuño de 1984, pp. 385-414.
- 13) “Eramismo de Gondomar: Pacifismo”, *Heraldo de Vivero*, 18-V-1984, portada.
- 14) *Gondomar y los católicos ingleses*. Sada, Edicións do Castro, 1987.
- 15) *Catro ensaios sobre o conde de Gondomar*. Trasalba, Patronato R. Otero Pedrayo, 1991.
- 16) *Dous embaixadores: Dibgy e Gondomar*. Vigo, IEM (Instituto de Estudos Miñoranos), 2005.

V. España e a situación da política internacional (a II Guerra Mundial e a súa posguerra)

- 1) “La adhesión croata”, *El Día*, 13-IV-1941, p. 4.
- 2) “Motivos Balcánicos”, 19-IV-1941, p. 10 (ciclo de conferencias).

- 3) “Siria y la guerra”, *El Día*, 17-V-1941, p. 5.
- 4) “Inglaterra y el Irak”, *El Día*, 30-V-1941, p. 5.
- 5) “El nuevo orden en los Balcanes”, *El Día*, 2-VI-1941, p. 4
- 6) “Prusianismo y pangermanismo”, 3-VI-1941, p. 5 (ciclo de conferencias: “La idea de Alemania de dominación mundial”).
- 7) “El mito de la raza”, 4-VI-1941, p. 9 (ciclo de conferencias: “La idea de Alemania de dominación mundial”).
- 8) “El nazismo y la dominación mundial”, 5-VI-1941, p. 10 (ciclo de conferencias: “La idea de Alemania de dominación mundial”).
- 9) “Sentido y peligros de la idea alemana de dominación mundial”, 6-VI-1941, p. 11 (ciclo de conferencias: “La idea de Alemania de dominación mundial”).
- 10) “Alemania y el conflicto de Siria”, *El Día*, 14-VI-1941, p. 5.
- 11) “¿Qué hace Rusia?”, *El Día*, 22-VI-1941, p. 4.
- 12) “La posición del Japón”, *El Día*, 2-VII-1941, p. 5.
- 13) “Lo que es América para los nazis”, 3-VII-1941, p. 9 (ciclo de conferencias: “América y el nazismo”).
- 14) “Las finalidades de la penetración nazi en los países americanos”, 4-VII-1941, p. 12 (ciclo de conferencias: “América y el nazismo”).
- 15) “Las tácticas del nazismo en América”, 7-VII-1941, p. 10 (ciclo de conferencias: “América y el nazismo”).
- 16) “La derrota de Italia”, *El Día*, 12-VII-1941, p. 5.
- 17) “Armas iguales”, *El Día*, 20-VII-1941, p. 4.
- 18) “Rusia y las democracias”, *El Día*, 28-VII-1941, p. 4.
- 19) “El error de Francia”, 30-VII-1941, p. 10 (ciclo de conferencias: “Consideraciones sobre el problema de Francia”).
- 20) “Los resultados de la capitulación”, 31-VII-1941, p. 9 (ciclo de conferencias: “Consideraciones sobre el problema de Francia”).
- 21) “La política de Franco”, *El Día*, 4-VIII-1941, p. 4.
- 22) “Caracteres antagónicos”, *El Día*, 13-VIII-1941, p. 4.
- 23) “El drama espiritual del Japón”, 13-VIII- 1941, p. 10 (ciclo de conferencias: “Los problemas del Japón”).

- 24) “La realidad social japonesa, 14-VIII-1941, p. 11 (ciclo de conferencias: “Los problemas del Japón”).
- 25) “La política interna del Japón”, 15-VIII- 1941, p. 9 (ciclo: “Los problemas del Japón”).
- 26) “El expansionismo japonés”, 16-VIII-1941, p. 9 (ciclo: “Los problemas del Japón”).
- 27) “La trayectoria de Turquía”, *El Día*, 21-VIII-1941, p. 5.
- 28) “El mundo islámico y la guerra”, *El Día*, 29-VIII-1941, p. 4.
- 29) “Japón en la encrucijada”, *El Día*, 6-IX-1941, p. 4.
- 30) “La propaganda nazi”, *El Día*, 13-IX-1941, p. 4.
- 31) “Identificación del Estado y el partido en el régimen nazi”, 18-IX-1941, p. 9 (ciclo de conferencias: “El nazismo y la diplomacia”).
- 32) “La actitud de Bulgaria”, *El Día*, 18-IX-1941, p. 5.
- 33) “La doble función de la diplomacia nazi”, 19-IX-1941, p. 10 (ciclo de conferencias: “El nazismo y la diplomacia”).
- 34) “Las democracias ante la penetración nazi por la diplomacia”, 20-IX-1941, p. 10 (ciclo de conferencias: “El nazismo y la diplomacia”).
- 35) “Turquía y los estrechos”, *El Día*, 23-IX-1941, p. 5.
- 36) “La actitud de las masas populares”, 25-IX-1941, p. 9 (ciclo de conferencias: “Las democracias neutrales ante la guerra”).
- 37) “La urgencia de una total solidaridad democrática”, 26-IX-1941, p. 11 (ciclo de conferencias: “Las democracias neutrales ante la guerra”).
- 38) “América, esperanza de Europa”, 27-IX-1941, p. 11 (ciclo de conferencias: “Las democracias neutrales ante la guerra”).
- 39) “La guerra económica”, *El Día*, 29-IX-1941, p. 4.
- 40) “Finanzas de guerra”, *El Día*, 5-X-1941, p. 4.
- 41) “Fracaso de una diplomacia”, *El Día*, 13-X-1941, p. 5
- 42) “La guerra en el mar”, *El Día*, 18-X-1941, p. 5.
- 43) “Terror en Europa”, *El Día*, 25-X-1941, p. 5.
- 44) “Cuatro voces”, *El Día*, 15-XI-1941, p. 5.
- 45) “La superioridad aérea”, *El Día*, 19-XI-1941, p. 5.
- 46) “La crisis japonesa”, *El Día*, 26-XI-1941, p.5.
- 47) “La tensión germano-norteamericana”, *El Día*, 5-XI-1941, pp. 5-6.

- 48) “Las campañas de Rusia”, 27-XI-1941, p. 10 (ciclo de conferencias: “En torno a la guerra de Rusia”).
- 49) “Los orígenes”, 28-XI-1941, p. 16 (ciclo de conferencias: “En torno a la guerra de Rusia”).
- 50) “Los demócratas ante la guerra rusa”, 29-XI-1941, p. 12 (ciclo de conferencias: “En torno a la guerra de Rusia”).
- 51) “La parada de Berlín y el nuevo orden”, *El Día*, 30-XI-1941, p. 4.
- 52) “Síntomas graves”, *El Día*, 6-XII-1941, p. 5.
- 53) “Alemania y la Guerra del Pacífico”, *El Día*, 11-XII-1941, p. 5.
- 54) “La rebelión contra la dominación nazi”, 11-XII-1941, p. 12 (ciclo de conferencias: “La Europa de Hitler”).
- 55) “Los amigos de Alemania”, 12-XII-1941, p. 10 (ciclo de conferencias: “La Europa de Hitler”).
- 56) “El nuevo orden”, 13-XII- 1941, p. 11 (ciclo de conferencias: “La Europa de Hitler”).
- 57) “China y Japón”, *El Día*, 15-XII-1941, p. 4.
- 58) “La retirada alemana”, *El Día*, 22-XII-1941, p. 4.
- 59) “La crisis del eje”, *El Día*, 26-XII-1941, p. 4.
- 60) “Los objetivos del Japón”, 26-XII-1941, p. 11 (ciclo de conferencias: “La Guerra del Pacífico”).
- 61) “El Japón y Rusia, 27-XII-1941, p. 13 (ciclo: “La Guerra del Pacífico”).
- 62) “La posición de los Estados Unidos en el Pacífico”, 29-XII-1941, p. 10 (ciclo: “La Guerra del Pacífico”).
- 63) “Wake y Hong Kong”, *El Día*, 8-I-1942, p. 5.
- 64) “Sobre la retirada alemana en Rusia” (ciclo: 10-I-1942, p.9).
- 65) Sección en *Radio Ariel* titulada: “Panoramas de la Guerra”, 17-I-1942, p. 14 e 31-I-1942, p. 10.
- 66) “Desmanes nazis”, *El Día*, 18-I-1942, p. 4.
- 67) “En torno a Río”, *El Día*, 20-I-1942, p. 5.
- 68) “La política del temor”, *El Día*, 25-I-1942, p. 4.
- 69) “Australia amenazada”, *El Día*, 4-II-1942, p. 5.
- 70) “La guerra por las comunicaciones”, *El Día*, 22-II-1942, p. 4.
- 71) “La India ante la guerra”, *El Día*, 27-II-1942, p. 5.

- 72) “Las acusaciones de Daladier”, *El Día*, 6-III-1942, p. 5.
- 73) “Turquía y la ofensiva de primavera”, *El Día*, 11-III-1942, p. 5.
- 74) “La guerra psicológica del Japón”, *El Día*, 20-III-1942, p. 5.
- 75) “La 5ª columna en oriente”, *El Día*, 23-III-1942, p. 4.
- 76) “La suerte de Rumania”, *El Día*, 31-III-1942, p. 3.
- 77) “Las andanzas de Boris”, *El Día*, 16-IV-1942, p. 4.
- 78) “La producción bélica”, *El Día*, 20-IV-1942, p. 4.
- 79) “Exterior: Reaccionarios y aventureros”, *El Día*, 25-IV-1942, p. 4.
- 80) “El Vaticano y la guerra”, *El Día*, 7-V-1942, p. 5.
- 81) “Presiones fallidas”, *El Día*, 12-V-1942, p. 4.
- 82) “El codiciado Cáucaso”, *El Día*, 15-V-1942, p. 4.
- 83) “La retaguardia nazi”, *El Día*, 23-V-1942, p. 4.
- 84) “Torpeza y dignidad”, *El Día*, 26-V-1942, p. 4.
- 85) “El panorama bélico”, *El Día*, 4-VI-1942, p. 4.
- 86) “El ocaso de una camarilla”, *El Día*, 8-VI-1942, p. 4.
- 87) “Los viejos mariscales”, *El Día*, 12-VI-1942, p. 4.
- 88) “La política de Laval”, *El Día*, 23-VI-1942, p. 4.
- 89) “Cambio de escena”, *El Día*, 29-VI-1942, p. 3.
- 90) “La eficaz democracia”, *El Día*, 3-VII-1942, p. 3.
- 91) “Guerra de continentes”, *El Día*, 14-VII-1942, p. 4.
- 92) “El saqueo de Francia”, *El Día*, 19-VII-1942, p. 3.
- 93) “La agricultura y la guerra”, *El Día*, 28-VII-1942, p. 3.
- 94) “Hitler ante el Cáucaso”, *El Día*, 3-VIII-1942, p. 3.
- 95) “Jefes sin pueblo”, *El Día*, 4-VIII-1942, p. 3.
- 96) “El desengaño de Hitler”, *El Día*, 16-VIII-1942, p. 3.
- 97) “El papel de la retaguardia”, *El Día*, 24-VIII-1942, p. 3.
- 98) “La unión de Europa”, *El Día*, 30-VIII-1942, p. 3.
- 99) “El Japón y la guerra”, *El Día*, 12-IX-1942, p. 4.
- 100) “Las ofensivas de Rommel”, *El Día*, 17-IX-1942, p. 4.
- 101) “La agitación balcánica”, *El Día*, 24-IX-1942, p. 4.
- 102) “Las mentiras de los nazis”, *El Día*, 4-X-1942, p. 3.
- 103) “El papel del Islam”, *El Día*, 11-X-1942, p. 3.
- 104) “Los neutrales”, *El Día*, 21-X-1942, p. 4.

- 105) “Egoísmo totalitario”, *El Día*, 25-X-1942, p. 4.
- 106) “Terror creciente”, *El Día*, 1-XI-1942, p. 3.
- 107) “El esfuerzo supremo”, *El Día*, 6-XI-1942, p. 4.
- 108) “Grave fracaso”, *El Día*, 18-XI-1942, p. 4.
- 109) “La movilización franquista”, *El Día*, 30-XI-1942, p. 3.
- 110) “Las estafas de los nazis”, *El Día*, 4-XII-1942, p. 4.
- 111) “Los errores de Hitler”, *El Día*, 8-XII-1942, p. 4.
- 112) “Compás de espera”, *El Día*, 14-XII-1942, p. 4.
- 113) “Síntoma inequívoco”, *El Día*, 19-XII-1942, p. 4.
- 114) “La posición de Franco”, *El Día*, 29-XII-1942, p. 4.
- 115) “El episodio de Darlan”, *El Día*, 9-I-1943, p. 4,
- 116) “Propuestas de paz”, *El Día*, 14-I-1943, p. 4.
- 117) “La segunda línea antidemocrática”, *El Día*, 19-I-1943, p. 4.
- 118) “Rumania y Hungría”, *El Día*, 22-I-1943, p. 4.
- 119) “El programa nazi y la guerra”, *El Día*, 30-I-1943, p. 4.
- 120) “El mito de la derrota”, *El Día*, 10-II-1943, p. 4.
- 121) “Los que aprovechan de la guerra”, *El Día*, 16-II-1943, p. 4.
- 122) “Oportunas puntualizaciones”, *El Día*, 22-II-1943, p. 4.
- 123) “Generosidad y conveniencia”, *El Día*, 27-II-1943, p. 4.
- 124) “La misión de Beigberder”, *El Día*, 7-III-1943, p. 3.
- 125) “Exterior: peligro en África”, *El Día*, 25-III-1943, p. 4.
- 126) “Turquía y la guerra”, *El Día*, 26-III-1943, p. 3.
- 127) “Exterior: para las post-guerra”, *El Día*, 30-III-1943, p. 4.
- 128) “La hazaña de Roosevelt”, *El Día*, 5-IV-1943, p. 4.
- 129) “Exterior: el ocaso del eje”, *El Día*, 13-IV-1943, p. 4.
- 130) “Exterior: demasiado tarde”, *El Día*, 28-IV-1943, p. 4.
- 131) “Previendo problemas”, *El Día*, 29-IV-1943, p. 4.
- 132) “Buen indicio”, *El Día*, 11-V-1943, p. 4.
- 133) “La política post-bélica de la unión”, *El Día*, 15-V-1943, p. 4.
- 134) “La guerra en el Pacífico”, *El Día*, 18-V-1943, p. 4.
- 135) “La ruina del fascismo”, *El Día*, 23-V-1943, p. 3.
- 136) “Exterior: justicias de la fortuna”, *El Día*, 30-V-1943, p. 4.
- 137) “Alemania ante la derrota”, *El Día*, 5-VI-1943, pp. 3-4.

- 138) “La posición internacional del franquismo”, *El Día*, 9-VI-1943, p. 4.
- 139) “La rendición de Italia”, *El Día*, 18-VI-1943, p. 3.
- 140) “En el sudeste de Europa”, *El Día*, 21-VI-1943, p. 3.
- 141) “Una homogeneización necesaria”, *El Día*, 25-VI-1943, p. 3.
- 142) “¿La guerra en el crepúsculo?”, *El Día*, 2-VII-1943, p. 3.
- 143) “España y la monarquía”, *El Día*, 9-VII-1943, p. 3.
- 144) “La guerra en Rusia y la propaganda alemana”, *El Día*, 10-VII-1943, p. 3.
- 145) “Italia ante la invasión de Sicilia”, *El Día*, 17-VII-1943, p. 3.
- 146) “El futuro de Europa”, *El Día*, 26-VII-1943, p. 3.
- 147) “En torno a una caída”, *El Día*, 31-VII-1943, p. 3.
- 148) “Exterior: Bulgaria y el Eje”, *El Día*, 5-VII-1943, p. 4.
- 149) “La cuestión italiana”, *El Día*, 6-VIII-1943, p. 3.
- 150) “Una nueva ofensiva de paz”, *El Día*, 14-VIII-1943, p. 3.
- 151) “De fortaleza a ciudadela”, *El Día*, 22-VIII-1943, p. 3.
- 152) “Naciones desunidas”, *El Día*, 23-VIII-1943, p. 3.
- 153) “Ganar la paz”, *El Día*, 29-VIII-1943, p. 3.
- 154) “El fin de un reinado”, *El Día*, 3-IX-1943, p. 3.
- 155) “Las inmundicias fascistas”, *El Día*, 11-IX-1943, p. 3.
- 156) “Los gobiernos en el exilio”, *El Día*, 15-IX-1943, p. 3.
- 157) “La rendición de la armada italiana”, *El Día*, 16-IX-1943, p. 3.
- 158) “La fortaleza se cuarteja”, *El Día*, 20-IX-1943, p. 3.
- 159) “El miedo al caos”, *El Día*, 29-IX-1943, p. 3.
- 160) “La organización del mundo en la post-guerra”, *El Día*, 5-X-1943, p. 4.
- 161) “El último fracaso de Hitler”, *El Día*, 9-X-1943, p. 3.
- 162) “La actitud portuguesa y el franquismo”, *El Día*, 17-X-1943, p. 3.
- 163) “La transformación política de China”, *El Día*, 20-X-1943, p. 4.
- 164) “Finis germaniae?”, *El Día*, 1-XI-1943, p. 3.
- 165) “Exterior: el problema yugoeslavo”, *El Día*, 3-XI-1943, p. 3.
- 166) “Los neutrales y la guerra”, *El Día*, 15-XI-1943, p. 3.
- 167) “Exterior: El mundo árabe”, *El Día*, 21-XI-1943, p. 3.
- 168) “Los Estados Unidos en el Próximo Oriente”, *El Día*, 25-XI-1943, p. 4.
- 169) “La democracia española se organiza”, *El Día*, 27-XI-1943, p. 3.

- 170) “Las elecciones norteamericanas”, *El Día*, 5-XII-1943, p. 3.
- 171) “Exterior: la posición de Turquía”, *El Día*, 11-XII-1943, p. 3.
- 172) “Las monarquías y la guerra”, *El Día*, 16-XII-1943, p. 4.
- 173) “La revolución italiana”, *El Día*, 19-XII-1943, p. 4.
- 174) “En el frente de la producción”, *El Día*, 26-XII-1943, p. 2.
- 175) “El destino de Alemania”, *El Día*, 31-XII-1943, p. 3.
- 176) “Peligros para la democracia”, *El Día*, 8-I-1944, p. 3.
- 177) “La posición del franquismo”, *El Día*, 13-I-1944, p. 4.
- 178) “En la Europa Oriental”, *El Día*, 15-I-1944, p. 4.
- 179) “Las últimas esperanzas”, *El Día*, 22-I-1944, p. 3.
- 180) “La liberación de los Balcanes”, *El Día*, 27-I-1944, pp. 3-4.
- 181) “Los límites de la política realista”, *El Día*, 29-I-1944, p. 3.
- 182) “La muerte de una política”, *El Día*, 5-II-1944, p. 3.
- 183) “Exterior: mito que se desvanece”, *El Día*, 9-II-1944, p. 3.
- 184) “Los nazis y el futuro de Alemania”, *El Día*, 16-II-1944, p. 3.
- 185) “Los titubeos de Turquía”, *El Día*, 21-II-1944, p. 3.
- 186) “Bulgaria y Finlandia”, *El Día*, 25-II-1944, p. 3.
- 187) “Las grandes democracias y Europa”, *El Día*, 26-II-1944, p. 3.
- 188) “Deducciones de una derrota”, *El Día*, 11-III-1944, p. 3.
- 189) “Franco y los aliados”, *El Día*, 18-III-1944, p. 3.
- 190) “La solidaridad de las democracias”, *El Día*, 21-III-1944, p. 4.
- 191) “Las batallas que se acercan”, *El Día*, 24-III-1944, p. 4.
- 192) “La suerte de Hungría”, *El Día*, 31-III-1944, p. 3.
- 193) “El derecho a elegir la forma de gobierno”, *El Día*, 4-IV-1944, p. 3.
- 194) “La guerra en los Balcanes”, *El Día*, 5-IV-1944, p. 2.
- 195) “Rumania en la balanza”, *El Día*, 13-IV-1944, p. 4.
- 196) “En el aniversario de la Segunda República Española”, *Suplemento Dominical El Día*, 16-IV-1944.
- 197) “El ordenamiento económico mundial”, *El Día*, 20-IV-1944, p. 4.
- 198) “Las reservas alemanas y el segundo frente”, *El Día*, 21-IV-1944, p. 4.
- 199) “Exterior: la conducta de los neutrales”, *El Día*, 27-IV-1944”, p. 4.
- 200) “Por tierras centroeuropeas”, *El Día*, 2-V-1944, p. 3.
- 201) “El problema político griego”, *El Día*, 7-V-1944, p. 3.

- 202) “Las complicaciones europeas”, *El Día*, 11-V-1944, p. 4.
- 203) “El destino de Finlandia”, *El Día*, 19-V-1944, p. 3.
- 204) “La unión de Europa”, *El Día*, 28-V-1944, p. 3.
- 205) “La administración de las tierras liberadas”, *El Día*, 3-VI-1944, p. 3.
- 206) “Seguridad e ideología”, *El Día*, 7-VI-1944, p. 4.
- 207) “En el Asia oriental”, *El Día*, 10-VI-1944, p. 3.
- 208) “La lucha en China”, *El Día*, 13-VI-1944, p. 4.
- 209) “La invasión y la guerra de nervios”, *El Día*, 21-VI-1944, p. 3.
- 210) “La rendición incondicional y el aniquilamiento de los pueblos”, *El Día*, 23-VI-1944, p. 3.
- 211) “En el extremo oriente”, *El Día*, 28-VI-1944, p. 3.
- 212) “El acoso de Alemania”, *El Día*, 1-VII-1944, p. 3.
- 213) “El renacer de Francia”, *El Día*, 5-VII-1944, p. 4.
- 214) “El ocaso del belicismo”, *El Día*, 13-VII-1944, p. 3.
- 215) “Ad portas”, *El Día*, 20-VII-1944, p. 4.
- 216) “Alemania se prepara para a ganar la paz”, *El Día*, 5-VIII-1944, p. 3.
- 217) “La trayectoria política de Turquía”, *El Día*, 8-VIII-1944, p. 4.
- 218) “Se desmorona el imperio hitleriano”, *El Día*, 11-VIII-1944, p. 4.
- 219) “El papel de la armada alemana”, *El Día*, 18-VIII-1944, p. 3.
- 220) “El viraje de Rumania”, *El Día*, 30-VIII-1944, p. 4.
- 221) “La camarilla búlgara”, *El Día*, 8-IX-1944, p. 4.
- 222) “Las esperanzas de los nazis”, *El Día*, 11-IX-1944, p. 3.
- 223) “Un peligro para la democracia”, *El Día*, 20-IX-1944, p. 4.
- 224) “La cuestión yugoeslava”, *El Día*, 23-IX-1944, p. 3.
- 225) “El problema de la reconstrucción de Francia”, *El Día*, 7-X-1944; p. 4.
- 226) “La táctica del caos”, *El Día*, 13-X-1944, p. 3.
- 227) “Problemas árabes”, *El Día*, 26-X-1944, p. 4.
- 228) “La rendición incondicional”, *El Día*, 30-X-1944, p. 4.
- 229) “El aislamiento en Norteamérica”, *El Día*, 7-XI-1944, p. 4.
- 230) “Las declaraciones de Franco”, *El Día*, 10-XI-1944, p. 4.
- 231) “El bloque occidental”, *El Día*, 19-XI-1944, p. 4.
- 232) “La resistencia alemana”, *El Día*, 23-XI-1944, p. 4.
- 233) “La agitación en los países liberados”, *El Día*, 8-XII-1944, p. 4.

- 234) “La nueva Yugoslavia”, *El Día*, 13-XII-1944, p. 4.
- 235) “Los sucesos de Grecia”, *El Día*, 20-XII-1944, p. 4.
- 236) “La situación en China”, *El Día*, 28-XII-1944, p. 4.
- 237) “El destino de Austria”, *El Día*, 6-I-1945, p. 3.
- 238) “Francia se recobra”, *El Día*, 12-I-1945, p. 4.
- 239) “La reconstrucción de Europa”, *El Día*, 22-I-1945, p. 4.
- 240) “El armisticio que vendrá”, *El Día*, 29-I-1945, p. 4.
- 241) “La reunión de los tres”, *El Día*, 7-II-1945, p. 4.
- 242) “Exterior: el drama búlgaro”, *El Día*, 12-II-1945, p. 2.
- 243) “La conferencia de Crimea”, *El Día*, 16-II-1945, p. 3.
- 244) “El ocaso del sol naciente”, *El Día*, 21-II-1945, p. 4.
- 245) “Los bolsones de resistencia alemana”, *El Día*, 9-III-1945, p. 4.
- 246) “Regostos de monarquía”, *Orensano*, año 1, nº. 9, 10 de marzo de 1945, p. 5.
- 247) “En la España franquista”, *El Día*, 12-III-1945, p. 4.
- 248) “Libertad y planificación”, *El Día*, 19-III-1945, p. 4.
- 249) “Turquía y los estrechos”, *El Día*, 26-III-1945, p. 3.
- 250) “El terrorismo alemán”, *El Día*, 19-IV-1945, p. 4.
- 251) “Los frentes olvidados”, *El Día*, 23-IV-1945, p. 4.
- 252) “Un recuerdo a Viena”, *El Día*, 28-IV-1945, p. 3.
- 253) “Un serio peligro”, *El Día*, 30-IV-1945, p. 3.
- 254) “En la Europa Oriental”, *El Día*, 7-V-1945, p. 4.
- 255) “La democratización del franquismo”, *El Día*, 17-V-1945, p. 4.
- 256) “El problema de Alemania”, *El Día*, 21-V-1945, p. 3.
- 257) “El expansionismo yugoslavo”, *El Día*, 26-V-1945, p. 4.
- 258) “La maniobra de los junkers”, *El Día*, 8-VI-1945, p. 4.
- 259) “En torno a los fideicomisos”, *El Día*, 13-VI-1945, p. 4.
- 260) “Las declaraciones de Franco”, *El Día*, 21-VI-1945, p. 4.
- 261) “El aislamiento del franquismo”, *El Día*, 26-VI-1945, p. 4.
- 262) “La restauración de Europa”, *El Día*, 10-VII-1945, p. 4.
- 263) “La cuestión de Tánger”, *El Día*, 17-VII-1945, p. 4.
- 264) “Resabios peligrosos”, *El Día*, 21-VII-1945, p. 4.
- 265) “La reconstrucción de la economía alemana”, *El Día*, 26-VII-1945, p. 4.

- 266) “La situación de Franco”, *El Día*, 8-VIII-1945, p. 4.
- 267) “El fin del imperialismo japonés”, *El Día*, 15-VIII-1945, p. 4.
- 268) “La república española”, *El Día*, 20-VIII-1945, p. 4.
- 269) “La conducta de los japoneses”, *El Día*, 21-VIII-1945, p. 4.
- 270) “España y la monarquía”, *El Día*, 8-IX-1945, p. 4.
- 271) “La división de Alemania”, *El Día*, 13-IX-1945, pp. 4-5.
- 272) “El bloque occidental europeo”, *El Día*, 21-IX-1945, p. 3.
- 273) “Alemania y Europa”, *El Día*, 12-X-1945, p. 4.
- 274) “El único camino”, *El Día*, 13-X-1945, p. 3.
- 275) “En la Europa Sudoriental”, *El Día*, 22-X-1945, p. 4.
- 276) “Los restos del nazismo”, *El Día*, 26-X-1945, p. 4.
- 277) “Perspectivas poco halagüeñas”, *El Día*, 27-X-1945, p. 4.
- 278) “La agitación en Indonesia”, *El Día*, 9-XI-1945, p. 4.
- 279) “El problema de Alemania”, *El Día*, 16-XI-1945, p. 4.
- 280) “Europa y los extremismos”, *El Día*, 24-XI-1945, p. 4.
- 281) “En torno al proceso de Nuremberg”, *El Día*, 27-XI-1945, p. 4.
- 282) “Política austriaca”, *El Día*, 9-XII-1945, p. 3.
- 283) “En torno a la intervención”, *El Día*, 14-XII-1945, p. 4.
- 284) “La rebelión del Azerbaijón”, *El Día*, 21-XII-1945, p. 4.
- 285) “El franquismo y el mundo actual”, *El Día*, 26-XII-1945, p. 3.
- 286) “Franco y los monárquicos”, *El Día*, 9-I-1946, p. 5.
- 287) “El control de la energía atómica”, *El Día*, 17-I-1946, p. 4.
- 288) “Las fronteras de Italia”, *El Día*, 28-I-1946, p. 4.
- 289) “La labor del Consejo de Seguridad”, *El Día*, 10-II-1946, p. 4.
- 290) “El bloque escandinavo”, *El Día*, 14-II-1946, p. 5.
- 291) “En el mundo árabe”, *El Día*, 20-II-1946, p. 5.
- 292) “El peligro de la demagogia”, *El Día*, 26-II-1946, p. 5.
- 293) “El expansionismo soviético”, *El Día*, 10-III-1946, p. 3.
- 294) “La autonomía de Indochina”, *El Día*, 15-III-1946, p. 4.
- 295) “Exterior: la agitación de Egipto”, *El Día*, 22-III-1946, p. 4.
- 296) “La rebelión de los Kurdos”, *El Día*, 28-III-1946, p. 4.
- 297) “La monarquía española”, *El Día*, 8-IV-1946, p. 4.
- 298) “La situación política en Grecia”, *El Día*, 18-IV-1946, p. 3.

- 299) “El petróleo de Irán”, *El Día*, 22-IV-1946, p. 3.
- 300) “Exterior: las monarquías europeas”, *El Día*, 28-IV-1946, p. 4.
- 301) “Problemas del imperio británico”, *El Día*, 8-V-1946, pp. 4-5.
- 302) “El problema de Alemania”, *El Día*, 16-V-1946, pp. 4-5.
- 303) “El Ruhr y la Renania”, *El Día*, 23-V-1946, p. 4.
- 304) “El hambre en el mundo”, *El Día*, 27-V-1946, p. 4.
- 305) “La inestabilidad actual”, *El Día*, 8-VI-1946, p. 4.
- 306) “El problema de los alimentos”, *El Día*, 18-VI-1946, p. 4.
- 307) “El régimen del Danubio”, *El Día*, 22-VI-1946, p. 4.
- 308) “El tratado de paz con Italia”, *El Día*, 28-VI-1946, p. 4.
- 309) “La conferencia de la paz”, *El Día*, 15-VII-1946, p. 4.
- 310) “Exterior: el problema de Alemania”, *El Día*, 18-VII-1946, p. 4.
- 311) “La independencia de la India”, *El Día*, 22-VII-1946, p. 4.
- 312) “Las elecciones en Turquía”, *El Día*, 26-VII-1946, p. 4.
- 313) “La regularización de la energía atómica”, *El Día*, 11-VIII-1946, p. 4.
- 314) “La cuestión de los estrechos”, *El Día*, 16-VIII-1946, p. 4.
- 315) “En la Europa Oriental”, *El Día*, 25-VIII-1946, p. 4.
- 316) “El panorama internacional”, *El Día*, 30-VIII-1946, p. 4.
- 317) “El plebiscito griego”, *El Día*, 11-IX-1946, p. 5.
- 318) “La frontera greco-búlgara”, *El Día*, 17-IX-1946, p. 4.
- 319) “El final de una monarquía”, *El Día*, 21-IX-1946, p. 4.
- 320) “Exterior: el próximo plebiscito en Francia”, *El Día*, 29-IX-1946, p. 4.
- 321) “El nuevo gobierno de la India”, *El Día*, 7-X-1946, p. 4.
- 322) “La pugna por los Dardanelos”, *El Día*, 17-X-1946, p. 5.
- 323) “La unión de Europa”, *El Día*, 21-X-1946, p. 4.
- 324) “El problema de la India, *El Día*, 28-X-1946”, p. 4.
- 325) “Alemania y los vencedores”, *El Día*, 14-XI-1946, p. 5.
- 326) “El Sudán y las negociaciones anglo-egipcias”, *El Día*, 24-XI-1946, p. 3.
- 327) “El problema de Indonesia”, *El Día*, 25-XI-1946, p. 3.
- 328) “Alemania y el federalismo”, *El Día*, 28-XI-1946, p. 5.
- 329) “La situación en Portugal”, *El Día*, 7-XII-1946, p. 4.
- 330) “El futuro de Alemania”, *El Día*, 13-XII-1946, p. 5.
- 331) “Problemas del Asia”, *El Día*, 26-XII-1946, p. 4.

- 332) “La cuestión Macedonia”, *El Día*, 31-XII-1946, p. 5.
- 333) “Reconstrucción de Europa”, *El Día*, 11-I-1947, p. 5.
- 334) “Exterior: de política europea”, *El Día*, 13-I-1947, p. 4.
- 335) “El problema de Spitzberg”, *El Día*, 25-I-1947, p. 5.
- 336) “Exterior: el tratado con Alemania”, *El Día*, 28-I-1947, p. 5.
- 337) “Exterior: Europa y el carbón”, *El Día*, 9-II-1947, p. 4.
- 338) “Exterior: la cuestión de Palestina”, *El Día*, 20-II-1947, p. 4.
- 339) “La situación en China”, *El Día*, 23-II-1947, pp. 3-4.
- 340) “Exterior: el futuro de Alemania”, *El Día*, 24-II-1947, p. 4.
- 341) “Exterior: la paz con Austria”, *El Día*, 8-III-1947, p. 5.
- 342) “Exterior: el hambre en Europa”, *El Día*, 14-III-1947, p. 5.
- 343) “Exterior: el problema demográfico alemán”, *El Día*, 20-III-1947, p. 5.
- 344) “Exterior: Alemania y los vencedores”, *El Día*, 31-III-1947, p. 3.
- 345) “Exterior: los bienes alemanes en Austria”, *El Día*, 8-IV-1947, p. 5.
- 346) “Exterior: la frontera austro-yugoeslava”, *El Día*, 17-IV-1947, p. 5.
- 347) “La cuestión de Corea”, *El Día*, 22-IV-1947, p. 5.
- 348) “Exterior: el mundo árabe”, *El Día*, 25-IV-1947, pp. 4-5.
- 349) “Exterior: el problema de Indonesia”, *El Día*, 17-V-1947, p. 4.
- 350) “Exterior: del extremo oriente”, *El Día*, 19-V-1947, p. 4.
- 351) “La situación de Austria”, *El Día*, 26-V-1947, p. 4.
- 352) “La cuestión del Sarre”, *El Día*, 30-V-1947, p. 4.
- 353) “Exterior: la vuelta de Abd-El- Krim”, *El Día*, 10-VI-1947, p. 5.
- 354) “Exterior: el soviét y Hungría”, *El Día*, 15-VI-1947, p. 4.
- 355) “Exterior: la reconstrucción de Europa”, *El Día*, 20-VI-1947, p. 4.
- 356) “Exterior: la situación en China”, *El Día*, 2-VII-1947, p. 5.
- 357) “Se halla en Montevideo una misión de la UNESCO. Objeto de su visita.-Declaraciones de los doctores Samuel Ramos y Julian Huxley”, *El Día*, 2-VII-1947, p. 6.
- 358) “Exterior: problemas de Austria”, *El Día*, 5-VII-1947, p. 4.
- 359) “Exterior: hacia la unión europea”, *El Día*, 12-VII-1947, p. 4.
- 360) “Rusia y el plan Marshall”, *El Día*, 17-VII-1947, p. 4.
- 361) “Exterior: el problema de los desplazados”, *El Día*, 23-VII-1947, p. 5.
- 362) “Exterior: en los Balcanes”, *El Día*, 9-VIII-1947, p. 4.

- 363) “Exterior: el futuro de la India”, *El Día*, 27-VIII-1947, p. 4.
- 364) “Exterior: la cuestión del Rhur”, *El Día*, 13-VIII-1947, p. 5.
- 365) “El socialismo en Europa”, *El Día*, 28-VIII-1947, p. 5.
- 366) “Aspectos del problema de Palestina: una conversación con los sres. Y-Burla y E. Kroll, destacadas figuras hebreas de Palestina-Perspectivas del problema hebreo”, *El Día*, 30-VIII-1947, p. 7.
- 367) “Exterior: la situación en Bulgaria”, *El Día*, 7-IX-1947, p. 5.
- 368) “En torno al problema alemán”, *El Día*, 13-IX-1947, p. 4.
- 369) “Exterior: en Yugoslavia”, *El Día*, 19-IX-1947, p. 4.
- 370) “Exterior: el problema de Corea”, *El Día*, 25-IX-1947, p. 5.
- 371) “De los Balcanes: La cuestión de Macedonia”, *Suplemento Dominical El Día*, 5-X-1947.
- 372) “Exterior: Palestina y la U.N”. , *El Día*, 9-X-1947, p. 5.
- 373) “Exterior: la situación en Rumania”, *El Día*, 16-X-1947, p. 5.
- 374) “Exterior la cuestión del Irán”, *El Día*, 22-X-1947, p. 5.
- 375) “En Checoslovaquia”, *El Día*, 27-X-1947, p. 5.

VI. Filoloxía

- 1) “Vocabulario popular galego-castelán”, *El Pueblo Gallego*, 4-VII-1926, p. 13.
- 2) “Fonética gallega. Primeira conferencia do cursillo do mesmo título”, 20-XI-1927.
- 3) “Fonética gallega. Segunda conferencia do cursillo do mesmo título”, 27-XI-1927.

VII. Historia e xeografía

- 1) “Inventario dos bens de Froitoso de Ulloa”, 22-III-1923.
- 2) “Proclamación de Felipe II en Viveiro”, 11-X-1924.
- 3) “Sobre la fundación del Colegio Seminario de Viveiro”, *Boletín da Real Academia Gallega*, t. 15, nº. 170-171, 1-V-1925, pp. 52-58 e t. 15, nº. 172, 1-VII- 1925, pp. 87-90.
- 4) “Viveiro no século XVI”, 17-IV-1926.

- 5) “Aportazón ó estudio da historia da pesca da balea nas costas da Galiza”, *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos*, vol. 1, 1927, pp. 89-93.
- 6) “Testamento e inventario de Dª Ana de Toledo, Condesa de Altamira”, *Boletín da Real Academia Galega, Colección de Documentos Históricos da Real Academia Galega*, Tomo II, 1931, pp. 1-22.
- 7) “A eirexa de Santa María de Viveiro”, *Nós*, nº 111, 15-III-1933, p. 7.
- 8) “Dos puntas de Europa”, 26-VI-1943 (conferencia lida no Centro Republicano Español de Montevideo).
- 9) “En el centro del polvorín Balcánico: La rosa y el sable”, *Suplemento Dominical El Día*, 19-XII-1943.
- 10) “Del cercano Oriente: Los estrechos”, *Suplemento Dominical El Día*, 22-IX-1946.
- 11) “Misión y dolor de Viena”, *Suplemento Dominical El Día*, 13-X-1946.
- 12) “Oriente y occidente: El enigma de la India”, *Suplemento Dominical El Día*, 27-X-1946.
- 13) “Pasado y presente de Egipto”, *Suplemento Dominical El Día*, 17-XI-1946.
- 14) “Del cercano Oriente: Rodas y el Dodecaneso”, *Suplemento Dominical El Día*, 15-XII-1946.
- 15) “Estampas balcánicas: Athos”, *Suplemento Dominical El Día*, 12-I-1947.
- 16) “Por tierras de Grecia: Visita a Delfos”, *Suplemento Dominical El Día*, 23-II-1947.
- 17) “Recuerdos de Europa. Divagaciones sobre un río”, *Suplemento Dominical El Día*, 23-III-1947.
- 18) “Tierras de Europa: El Tirol”, *Suplemento Dominical El Día*, 20-IV-1947.
- 19) “Tierras de Austria: Carintia y el Wörthersee”, *Suplemento Dominical El Día*, 18-V-1947.
- 20) “Tierras de Europa: Semblanza de una nación ilustre”, *Suplemento Dominical El Día*, 15-VI-1947.
- 21) “Del cercano Oriente: Dos ciudades”, *Suplemento Dominical El Día*, 29-VI-1947.

- 22) “Del Austria que revive. Los festivales de Salzburgo”, *Suplemento Dominical El Día*, 27-VII-1947.
- 23) “De la vieja Compostela: Una plaza y un hospital”, *Suplemento Dominical El Día*, 24-VIII-1947.
- 24) “De un rincón del cantábrico”, *Suplemento Dominical El Día*, 19-X-1947.
- 25) “Ciudades Europeas: De la vieja Praga”, *Suplemento Dominical El Día*, 2-XI-1947.
- 26) “Compostela”. *Las Españas*, vol. 4, nº 12-IV-1949, pp. 16-17.
- 27) “Dos perspectivas de la Ciudad Jacobea: Compostela”, 30-VII-1949.
- 28) “Historias del otro bosque de Viena”, *Suplemento Dominical El Día*, 31-VII-1949.
- 29) “La novela de Sargadelos”, *Suplemento Dominical El Día*, 18-V-1952.
- 30) “Por terras de Galicia”, *Sempre en Galiza*, 10-XI-1957.
- 31) “Caldas de Reis”, *Sempre en Galiza*, 1-XII-1957.
- 32) “Viaxando por Galicia”, *Sempre en Galiza*, 18-V-1958.
- 33) “A Ulla”, *Sempre en Galiza*, 10-IX-1958.
- 34) “Celanova”, *Sempre en Galiza*, 24-IX-1958.
- 35) “Cambados”, *Sempre en Galiza*, 5-IV-1959.
- 36) “Polas Rías Baixas”, *Sempre en Galiza*, 12-IV-1959.
- 37) “Bayona”, *Sempre en Galiza*, 18-X-1959.

VIII. Literatura

- 1) “Conferencia en el centro español de Sofía en 1934”, s. f.
- 2) “A vila d’estabañon: leenda”, *Alma Gallega: revista de Casa de Galicia de Montevideo* (número extraordinario dedicado ó Día de Galicia). Montevideo, 25-VII-1941.
- 3) “Cuatro libros gallegos en la Expo del libro gallego organizada por el Centro Gallego de Buenos Aires”, 31-VII-1948 (conferencia).
- 4) “Poema de Jean Arthur Rimbaud: versión de Lois Tobío”, *La noche: suplemento del sábado*, nº. 15, 1950, p. 5.

- 5) “El mensaje de Rosalía de Castro”, *Suplemento Dominical El Día*, 30-XI-1950.
- 6) “Viejas trovas sobre el mar de Vigo”, *Suplemento Dominical El Día*, 3-II-1952.
- 7) “Viejas trovas del mar de Vigo”, *Galicia: revista del Centro Gallego de Montevideo*. Montevideo, febreiro de 1954, pp. 17-18.
- 8) “O mensaxe de Follas Novas”, 15-VI-1955.
- 9) “El paisaje en la literatura”, *Suplemento Dominical El Día*, 7-VII-1957.
- 10) “Poetas galegos de hoxe”, *Sempre en Galiza*, 24-V-1959.
- 11) “O teatro galego”, *Sempre en Galiza*, 11-XII-1960.
- 12) “Reflexiones sobre la literatura Galega”, xuño de 1961 (conferencia lida no Centro de Artes e Letras do xornal *El País* de Montevideo).
- 13) “Na historia do rexurdir da literatura galega”, *Nós*, ano 50, nº. 145, 30-X-1970, pp. 53-54.
- 14) “A traducción poética na literatura galega”, 12-III-1979 (conferencia lida no Ateneo de Madrid).
- 15) “Relendo «De Villahermosa a la China»”, *Heraldo de Vivero*, 14-IX-1990, portada.
- 16) “El mar en la poesía gallega” (conferencia, s.f.).
- 17) “El mérito principal de la farsa (?) de Castelao” (conferencia, s.f.).
- 18) “El sentimiento de la naturaleza en la literatura” (conferencia, s.f.).
- 19) “Sentimiento de la naturaleza” (apuntes, s.f.).

IX. Limiares

- 1) “Limiar”, *Galicia e a sociedade de Nacións*. Vigo, Editorial Galaxia, 1992, pp. 9-12.
- 2) “Prólogo”, *Pintura y pintores de Viveiro*. Sada, Ediciós do Castro, 1992, pp. 11-12.
- 3) “La mirada sin dueño”, *Pilar Santos: Exposición del 4 al 28 de febrero 1997*. Madrid, Casa de Galicia, 1997.

X. Pensamento e Filosofía

- 1) “El Estado de Derecho y el recurso por desviación de poder” (conferencia lida no ano 1939, na Facultade de Dereito da Universidade de la Habana, s.f.).
- 2) “El maquiavelismo actual” (conferencia lida no Instituto Hispano-Cubano de Cultura, setembro de 1939?).
- 3) “El valor de los estudios sociales”, 23-X-1941, p. 12 (ciclo de conferencias: “Diez charlas sobre la Sociedad y el Estado”).
- 4) “El individuo y la colectividad”, 24-X-1941, p. 16 (ciclo de conferencias: “Diez charlas sobre la Sociedad y el Estado”).
- 5) “El fenómeno social”, 25-X-1941, p. 10 (ciclo de conferencias: “Diez charlas sobre la Sociedad y el Estado”).
- 6) “La entraña del Estado”, 30-X-1941, p. 11 (ciclo de conferencias: “Diez charlas sobre la Sociedad y el Estado”).
- 7) “Hobbes o el absolutismo”, 31-X-1941, p. 9 (ciclo de conferencias: “Diez charlas sobre la Sociedad y el Estado”).
- 8) “Rousseau o la democracia”, 1-XI-1941, p. 10 (ciclo de conferencias: “Diez charlas sobre la Sociedad y el Estado”).
- 9) “El estado y la moral”, 5-XI-1941, p. 11 (ciclo de conferencias: “Diez charlas sobre la Sociedad y el Estado”).
- 10) “Hegel o la deificación del Estado”, 6-XI-1941, p. 12 (ciclo de conferencias: “Diez charlas sobre la Sociedad y el Estado”).
- 11) “Liberalismo y democracia: antítesis y síntesis”, 7-XI-1941, p. 11 (ciclo de conferencias: “Diez charlas sobre la Sociedad y el Estado”).
- 12) “El estado totalitario”, 8-XI-1941, p. 11 (ciclo de conferencias: “Diez charlas sobre la Sociedad y el Estado”).
- 13) “Rosseau y la doctrina del nazismo”, *Afirmación: Revista de ideas e ideales*. Montevideo, marzo de 1942.
- 14) “Arredor da saudade”, *La saudade: ensayos*. Vigo, Galaxia, 1953; pp. 64-71.
- 15) “A humanidade de Castelao”, 17-I-1985 (conferencia lida no Centro Galego de Madrid).

- 16) “Os valores éticos en Castelao”, *Actas do Congreso Castelao*. Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, Fundación Castelao, 1989, pp. 225-236.

XI. Persoeiros españois e estranxeiros

- 1) “Evocaciones renacentistas. Castiglione en Urbino y en España”, *Suplemento Dominical El Día*, 29-IX-1946.
- 2) “Mujeres de antaño que parecen de hogaño”, *Suplemento Dominical El Día*, 26-I-1947.
- 3) “De la España Musulmana: un rey poeta de Sevilla”, *Suplemento Dominical El Día*, 9-III-1947.
- 4) “Evocaciones renacentistas. Nicolás Maquiavelo y Giovanni Dalle Bandenere”, *Suplemento Dominical El Día*, 4-V-1947.
- 5) “Conversando con el arq. Jones Odriozola. Su labor en distintos países americanos-Impresiones del viaje”, *El Día*, 5-V-1947, p. 8.
- 6) “Nieves de antaño. Cleopatra y sus amores”, *Suplemento Dominical El Día*, 1-VI-1947.
- 7) “El poeta español León Felipe en nuestra casa”, *El Día*, 23-VI-1947, p. 6.
- 8) “Siluetas de antaño: Alcibiades o la versatilidad”, *Suplemento Dominical El Día*, 13-VII-1947.
- 9) “Hizo declaraciones a la prensa el escritor Georges Duhamel”, *El Día*, 1-VIII-1947, p. 6.
- 10) “Nieves de Antaño. Teodora, emperatriz de Bizancio”, *Suplemento Dominical El Día*, 10-VIII-1947.
- 11) “Conversando con el profesor M. Ruíz Funes”, *El Día*, 21-VIII-1947, p. 9.
- 12) “Siluetas renacentistas. El fracaso de Arentino”, *Suplemento Dominical El Día*, 7-IX-1947.
- 13) “Ayer llegó a Montevideo el escritor español José Bergamín”, *El Día*, 2-X-1947, p. 7.

- 14) “Ayer pronunció el escritor Bergamín la primera conferencia del cursillo con el ella se inauguró el instituto de C. Hispano-Uruguayo”, *El Día*, 11-X-1947, p. 7.
- 15) “Un recuerdo de Miró”, *Suplemento Dominical El Día*, 25-I-1948.
- 16) “Nieves de antaño. Zoe o la coquetería”, *Suplemento Dominical El Día*, 5-VI-1949.
- 17) “El españolismo de Artigas” *Lealtad: órgano del Centro Republicano Español de Montevideo*. Montevideo, ano VII, nº 211, 12-X-1950, portada.
- 18) “De la historia cercana: Fernando I, Zar de los búlgaros”, *Suplemento Dominical El Día*, 29-IV-1951.
- 19) “Nieves de antaño: La condesa de Castiglione”, *Suplemento Dominical El Día*, 24-VI-1951.
- 20) “Nieves de antaño. Agnes Sorel y Jacques Soeur”, *Suplemento Dominical El Día*, 21-X-1951.
- 21) “Redouté y Audobon o la flor y el pájaro”, *Suplemento Dominical El Día*, 6-I-1952.
- 22) “Estampas románticas. Un amor otoñal”, *Suplemento Dominical El Día*, 13-IV-1952.
- 23) “Estampas viejas. La vida de un libretista”, *Suplemento Dominical El Día*, 16-IV-1952.
- 24) “Un magnate de nuestro tiempo”, *Suplemento Dominical El Día*, 5-VII-1952.
- 25) “Sobre el centenario de una famosa novela de Alejandro Dumas. Es dudoso que María Duplessis, se llamara en vida «La Dama de las Camelias»” (29?-VI-1952).
- 26) “Nieves de antaño. Cristina de Suecia y sus amores”, *Suplemento Dominical El Día*, 21-VI-1953.
- 27) “El último amor de Goethe”, *Élite*. Caracas, 5-II-1955.
- 28) “En torno a Musset”, *Suplemento Dominical El Día*, 24-VII-1957.
- 29) “Nieves de antaño. Los devaneos de Madame Greuze”, *Suplemento Dominical El Día*, 13-X-1957.

- 30) “Aventura y desventura de Cagliostro”, *Suplemento Dominical El Día*, 15-XII-1957.
- 31) “Guillermo Schulz”, *Sempre en Galiza*, 2-X-1961.

XII. Persoeiros galegos

- 1) “Páginas románticas: Nicomedes Pastor Díaz”, *Alma Gallega: revista de Casa de Galicia de Montevideo* (número extraordinario dedicado ó Día de Galicia). Montevideo, 25-VII-1941.
- 2) “Unha i-alma Romántica”, *A Nosa Terra*. Bos Aires, ano XXX, febreiro 1946, nº 445, p. 5.
- 3) “Castelao, mensaxeiro da terra”, *A Nosa Terra (número especial adicado a Castelao)*. Bos Aires, ano XXXII, nº 474, 25-VII-1950, p. 20.
- 4) “Homenaxe a Castelao no 1º aniversario do seu pasamento”, xaneiro de 1951, *Sempre en Galiza*, *As Nosas Voces* nº 5, *Homenaxe a Manuel Meilán, a memoria galeguista en Montevideo*. Arquivo Sonoro de Galicia (Consello da Cultura Galega), 1994.
- 5) “Discurso del Dr. Luis Tobío sobre Castelao”, *Lealtad: órgano del Centro Republicano Español de Montevideo*. Montevideo, ano IX, 11-VIII- 1952, pp. 5-7.
- 6) “Destacada actuación dos intelectuais galegos en Montevideo”, *Alma gallega: revista de Casa de Galicia de Montevideo*. Montevideo, outubro de 1954, pp. 50-52.
- 7) “Homenaje a Rosalía de Castro”, *Lealtad: órgano del Centro Republicano Español de Montevideo*. Montevideo, ano XII, nº 294, 1-VI-1955, p. 3.
- 8) “O Humanismo de Otero Pedrayo”, *Ramón Otero Pedrayo: a súa vida e a súa obra: homaxe da Galicia Universal*. Caracas, Centro Galego, 1958, pp. 32-33.
- 9) “Rosalía”, *Sempre en Galiza*, 12-VII-1959.
- 10) “Xelmírez”, *Sempre en Galiza*, 19-VII-1959.
- 11) “Otero Pedraio”, *Sempre en Galiza*, 16-VIII-1959.
- 12) “Álvaro Cunqueiro”, *Sempre en Galiza*, 25-IX-1960.

- 13) “Concepción Arenal”, *Sempre en Galiza*, 13-III-1960.
- 14) “Xohán Vicente Viqueira”, *Sempre en Galiza*, 5-VI-1960.
- 15) “Un gallego garibaldino”, *Sempre en Galiza*, 15-X-1961
- 16) “Curros Enríquez”, *Sempre en Galiza*, 5-VIII-1962.
- 17) “O Europeismo de Feixóo”, *Galicia: revista del centro gallego de Buenos Aires*. Bos Aires, nº 538, ano XXXI, xullo-agosto de 1964, pp. 15-16.
- 18) “Actualidad de Feijóo” (conferencia lida no Centro Galego de Madrid o 17-XII- 1964).
- 19) *Valoración de Pondal*. Montevideo, Casa de Galicia, 1965.
- 20) “Seoane, na lembranza”, *Grial*, nº. 65, 1979, pp. 361-362.
- 21) “Armando Cotarelo Valledor”, *Heraldo de Vivero*, 25-V-1984, portada.
- 22) “Lembranza de Antón”, *Heraldo de Viveiro*, 28-II-1986.
- 23) “Con Castelao no Plata”, *A Nosa terra. Extra*, nº. 5/6, 1986, pp. 33-35.
- 24) “Poeta Comprometido: Pondal”, *A Nosa terra. Extra*, nº. 7, 1986, pp. 9-12.
- 25) “Lembranza de Ramón”, *Homenaje a R. Martínez López*. Sada, Edicións do Castro, 1990, pp. 131-135.
- 26) “Pastor Díaz e a lúa”, *Heraldo de Vivero*, 10-IX-1993, portada.
- 27) “*In Memoriam*, Don Ramón Canosa en el centenario de su nacimiento”, *Heraldo de Vivero*, 15-IX-1995, p. 16.
- 28) “Dun onte lonxano”, *Heraldo de Vivero*, 9-V-1997, p. 4.
- 29) “Curros” (s.f.).
- 30) “Discurso homenaxe a Castelao na Casa de Galicia en Montevideo” (conferencia, s.f.).
- 31) “Texto para *Radio Carve* onde fala de do día de Galicia” (s.f. e título).

XIII. Obras traducidas ó español por Tobío

- 1) Heller, Hermann, *Teoría del Estado*. México, Fondo de Cultura Económica, 1942.
- 2) Durant, Will: *La vida de Grecia: Historia de la civilización griega desde sus orígenes y de la del cercano oriente desde la muerte de Alejandro*

- hasta la conquista romana, con una introducción sobre la cultura prehistórica de creta.* 2 vols. Bos Aires, Editorial Sudamericana, 1945.
- 3) Mann, Thomas, *Oíd, alemanes: discursos radiofónicos contra Hitler.* Bos Aires, Editorial Nova, 1945.
 - 4) Mann, Heinrich: *La juventud del rey Enrique IV.* Bos Aires, Editorial Sudamericana, 1946.
 - 5) Roeder, Ralph, *El hombre del Renacimiento: Savanarola, Maquiavelo, Castiglione, Arentino.* Bos Aires, Editorial Sudamericana, 1946.
 - 6) Durant, Will, *César y Cristo. Historia de la civilización romana y del cristianismo desde sus comienzos hasta el año 325 D. de. C.,* 2 vols. Bos Aires, Editorial Sudamericana, 1948.
 - 7) Hesse, Hermann, *Narciso y Goldmundo.* Bos Aires, Editorial Sudamericana, 1948.
 - 8) Mann, Heinrich, *La madurez del rey Enrique IV.* Bos Aires, Editorial Sudamericana, 1948.
 - 9) Purdy, James: *El sobrino.* Bos Aires, Editorial Sudamericana, 1962.
 - 10) Quigley, Carrol: *La evolución de las civilizaciones: introducción al análisis histórico.* Bos Aires, Hermes, 1963.

XIV. Obras traducidas ó galego¹¹⁰⁸

- 1) *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego.* Bos Aires, Alborada, 1949.
- 2) Rilke, Rainer M., *Os Sonetos a Orfeu.* Sada, Edición do Castro, 1980.
- 3) Bretch, Bertolt, *Nai coraxe mais os seus fillos:* versión ao galego de Lois Tobío. Sada, Edición do Castro, 1987.
- 4) Goethe, Johann W., *Fausto.* Santiago de Compostela, Edicións Laiovento, 1997.

¹¹⁰⁸ Lembremos que se acha traducida e sen publicar a versión de Tobío sobre *As elegías de Duino* de Rilke.

XV. Producción literaria

- 1) “Muiñeira”, *La Renovación: Semanario Social Católico*. Santiago, nº 101, 1-II-1923, p. 2.
- 2) “Muñeira”, *Alma Gallega: revista de la Casa de Galicia de Montevideo*. Montevideo, nº 1, 1924, pp. 7-8.
- 3) “Catal a frol d’auga fría”, *Alma Gallega: revista de la Casa de Galicia de Montevideo* (número extraordinario dedicado ó Día de Galicia). Montevideo, 25-VII-1941.
- 4) *As Décadas de T.L.* Sada, A Coruña, Ediciós do Castro, D.L. 1994.
- 5) *A Nova Vida*. Sada, Ediciós do Castro, 2006.

XVI. Recensións

- 1) “Die Werwaltungsorganisation der Welstädte París, London, New York, Wien“, *Revista de Derecho Público*, Madrid, Edersa, nº 1, 1932, pp. 191-192.
- 2) “La crisis española del siglo XX”, *Combate*, San José de Costa Rica, xullo e agosto de 1961, pp. 73-74.

XVII. Situación política galega

- 1) “O galeguismo do porvir”, *El Pueblo Gallego*, 5-VIII-1926, p. 5.
- 2) “Política i-evoluzón”, *El País Gallego*, 10-I-1927, nº 2, ano 1, portada.
- 3) “O problema da Galiza”, *Céltiga: revista gallega de arte, crítica, literatura y actualidad*. Bos Aires, ano IV, 25-I-1927, nº 50.
- 4) “O eixemplo de Cataluña”, *El País Gallego*, 21-II-1927, nº 8, ano 1, portada.
- 5) “La necesidad de un Ateneo Jurídico”, *El Pueblo Gallego*, 12-XII-1927, p. 11.
- 6) “El momento actual de la cultura gallega”, 12-II-1930 (conferencia lida no *Romanische Seminar*).
- 7) “La nueva juventud (VI conferencia da FUE)”, *El Pueblo Gallego*, 18-I-1931, portada.

- 8) “Exposición presentada pol-a poñenza encargada de redactar o Anteproyecto de Estatuto da Galiza”, *Seminario de Estudos Galegos: Seizón de cenzas, Sociaes, políticas i-económicas*. Galiza, maio de 1931.
- 9) “Refreísóns encol do momento aítual da Galicia” (1931), *Nós*, ano XIII, nº 95, 15-IX- 1931, pp. 198-203.
- 10) “Galicia, pueblo autónomo, autodeterminación política”, *El Compostelano*, 18-XI-1932, p. 2.
- 11) “Por qué debemos falar en galego”, *Nós*, 25-VII-1933, pp. 1-8.
- 12) “Bases pra unha orgaización política da Galiza”, *Galicia: revista del Centro Gallego de Bos Aires*. Bos Aires, ano XXVII, nº 330, xullo de 1940, pp. 86-87.
- 13) “O feito galego”, *Galicia: revista de la sociedad gallega de federaciones de la Argentina*. Bos Aires, 8-III-1941.
- 14) “Na Porta Dunha Nova Etapa”, *A Nosa Terra*. Bos Aires, ano XXVIII, nº 433, decembro de 1944, p. 11.
- 15) “O noso Estatuto”, *A Nosa Terra*, Bos Aires, xuño de 1945, nº 439, cabeceira.
- 16) “Carta de Luis Tobío Fernández”, *A Nosa Terra*. Bos Aires, xuño de 1946, nº 448, p. 3.
- 17) “La cultura gallega bajo el franquismo”, *Lealtad: órgano del Centro Republicano Español de Montevideo*. Montevideo, ano XII, nº 302, 1-III-1956, p. 5.
- 18) “Opiniós encol do Congreso”, *Primeiro Congreso da Emigración Galega, 24 ao 31 de Xulio de 1956*. Bos Aires, Editorial Nós, 1956, p. 219.
- 19) “Galicia y la libertad”, 14-VI-1956.
- 20) “O liberalismo galego”, 11-IV-1958.
- 21) “O Congreso da Emigración”, *Sempre en Galiza*, 11-X-1959.
- 22) “A Socio-economía”, *Testemuñas e perspectivas en homenaxe ao Seminario de Estudos Galegos*. Sada, Ediciós do Castro, 1978, pp. 81-85.
- 23) “A noso Estatuto”, *Murguía*, Nº. 1, 2003, pp. 135-136.
- 24) “La personalidad de Galicia” (conferencia, s. f.).

10.2. Listaxe cronolóxica das cartas usadas nesta investigación entre Tobío e os seus correspondentes

Carta de Castelao a Lois Tobío (12-V-1944).

Carta de Manuel Blasco Garzón (6-VI-1946).

Carta de José Giral (20-VIII-1946).

Circular nº 1 do Ministerio de Estado (21-VIII-1946).

Carta de Manuel Blasco Garzón (13-IX-1946).

Carta de Luis Tobío (21-XI-1946).

Carta de Manuel Blasco Garzón (10-II-1947).

Carta de José Giral (10-II-1947).

Carta de Rodolfo Prada a Lois Tobío (23-II-1956).

Anacos dunha Carta de Manuel Puente a Lois Tobío (12-I-1961).

Anacos dunha Carta de Manuel Puente a Lois Tobío (4-V-1961).

Anacos dunha Carta de Manuel Puente a Lois Tobío (26-VI-1961).

Anacos dunha Carta de Lois Tobío a Xosé Suárez (28-VII-1961).

Anacos dunha Carta de Emilio Pita a Lois Tobío (2-X-1961).

Anacos dunha Carta de Leopoldo Novoa a Lois Tobío (21-III-1962).

Anacos dunha Carta de Lois Tobío a Leopoldo Novoa (27-III-1962).

Anacos dunha Carta de Emilio Pita a Lois Tobío (13-VI-1962).

Anacos dunha Carta de Fritz Krüger a Lois Tobío (31-VII-1962).

Carta de Otero Pedrayo a Lois Tobío (27-IX-1962).

Anacos dunha Carta de Manuel Puente a Lois Tobío (27-X-1962).

Anaco dunha Carta de Xaquín Lorenzo a Lois Tobío (3-XI-1962).

Anaco dunha Carta de Francisco Fernández del Riego a Lois Tobío (17-XI-1962).

10.3. Bibliografía relativa a Lois Tobío

ABC, “El Seminario de Estudios Gallegos será restaurado próximamente”, 19-I-1979, p. 30.

ÁLVAREZ POUSA, Luis, “Epifanías de exiliados”, 30-VI-1991.

AMANCIO LIÑARES GIRAUT, X., *Ramón Martínez López*. Santa Comba, Tres Editores, 2007, p. 51, 54, 55 e 59.

A NOSA TERA, “Renace o Seminario de Estudos Galegos”, ano XII, 1-VI-1989, pp. 1-4.

—, “Luís Tobío, a limpa traxectoria dun político galeguista”, ano XIV, 18-IV-1991.

ANTONIO FRAGUAS FRAGUAS: 1905-1999. *Un home que traballa sempre e pra Galicia. Ofrenda no seu centenario*. Santiago de Compostela, Museo do Pobo Galego, 2006, p. 200 e 211.

ARQUIVOS DO SEMINARIO DE ESTUDOS GALEGOS, Santiago de Compostela, Seminario de Estudos Galegos, 6 vols., vol. 1 (1927)-vol. 6 (1934).

AXEITOS, Xosé Luís¹¹⁰⁹, *O exilio galego: un mapa de cicatrices*. Sada, Edicións do Castro, 2003, pp. 67-71 e 299

AYALA, Francisco, *Recuerdos y olvidos (1906-2006)*. Madrid, Alianza Editorial, 2006, pp. 168 e 253.

AZPIAZU, Xosé Antonio, “Los balleneros Vascos en Cantabria, Asturias y Galicia”, *Revista de Estudios Marítimos del País Vasco*. San Sebastián, 2000, pp. 77, 86 e 87.

BEIRAS, Xosé Manuel, *De nunca máis a máis alá*. Santiago de Compostela, Editorial Compostela SA, 2007, pp. 344-345.

BERAMENDI, Xusto, *Los nacionalismos en la España de la II República*. Madrid, Siglo XXI de España Editores, 1991, p. 258.

—, *O nacionalismo galego*¹¹¹⁰. Vigo, A Nosa Terra, 1995, p. 139.

—, *De provincia a nación: historia do galeguismo político*¹¹¹¹. Vigo, Edicións Xerais de Galicia, 2007, pp. 703, 753, 793, 813, 848-850, 940, 983.

¹¹⁰⁹ Publicado tamén en *Homenaxes a Lois Tobío...*

¹¹¹⁰ En coautoría con Xosé Manuel Núñez Seixas.

¹¹¹¹ No chamado, “índice de lugares, persoas e entidades” que contén a obra de Beramendi, en concreto, na páxina 1232 da mesma, atopamos unha errata e unha confusión de persoa nas páxinas nas que figura o nome de Lois Tobío, posto que en teoría deberíamos atopar a este mencionado entre as páxinas 848-840 [sic.], en realidade Tobío Fernández aparece entre a 848 e a 850. No tocante ó erro, e seguindo con ese “índice”, corroboramos como noutras das páxinas, neste caso, a 433, se fai claramente referencia realmente a Lois Tobío Campos, e non a Lois Tobío Fernández.

- BILBAO, Conchi [et al.], *Trasterrados, diccionario do exilio galego*. Santiago de Compostela, Editorial Compostela, p. 160.
- BLANCO, Carmen, *Conversas con Ricardo Carvallo Calero*. Vigo, Galaxia, 1989, pp. 24, 71, 72, 77 e 91.
- BLANCO, Lois, “Homenaje a los supervivientes del Seminario de Estudos Galegos”, *La Voz de Galicia*, 12-X-1993.
- BOZZO, Alfonso, *Los partidos políticos y la autonomía en Galicia 1931-1936*. Madrid, Editorial Akal, 1976, pp. 189, 275 e 276.
- CALVO, Tucho, *Valentín Paz-Andrade, a memoria do século*. Sada, Ediciós do Castro, 1998, pp. 111, 189, 209, 211 e 440.
- CANOSA, Ramón, “Saludo de Bienvenida”¹¹¹², *Heraldo de Vivero*, 29-VIII-1964, p. 2.
- , “Luis Tobío vuelve a la tribuna”¹¹¹³, *Heraldo de Vivero*, 9-I-1965, pp. 8 e 9.
- , “Reconocimiento a Luis Tobío: en la conmemoración del 70 aniversario del Seminario de Estudos Galegos”, *Heraldo de Vivero*, 15-X-1993, portada.
- CARBALLA, Xan, “Falar da entrega sumisa de Galiza ao fascismo é unha falacia histórica”, *A Nosa Terra*, nº. 1 (2 marzo 1987), pp. 51-55.
- CARBALLO CALERO, Ricardo, *Historia da Literatura Galega Contemporánea*¹¹¹⁴. Galaxia, Vigo, 1981, p. 646.
- , *La fuerza pública en la Universidad de Santiago y otros escritos escolares (1930-1933)*. Sada, Ediciós do Castro, 1987, pp. 9, 37, 38 e 61.
- CONSELLO DA CULTURA GALEGA, *Pro catálogo da léngua galega. Homenaxe ó 70 aniversario do Seminario de Estudos Galegos*. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, p. 9.
- CONSTENLA BERGUEIRO, Gonzalo, “Traducción literaria no ano 1997: unha necesaria e dubidosa consolidación”, *Anuario de estudios literarios gallegos*, 1997, p. 224.
- , “Traduccions ó galego no ano 1997: un medre de cifras esquivias”, *Viceversa: revista galega de traducción*. Vigo, Departamento de Filoloxía Galega e Latina da Universidade de Vigo, 1997, p. 222.

¹¹¹² Reeditado no *Heraldo de Vivero* co mesmo título o 1-IX-1989, p. 6.

¹¹¹³ Reseña da conferencia de Lois Tobío, “Actualidad de Feijóo”.

¹¹¹⁴ Aínda que nun primeiro momento, no índice onomástico de esta obra a verdadeira referencia remítenos a Tobío Campos, en realidade, isto non acaba de ser todo certo, posto que na páxina 646, ollamos como que en verdade alúdese a Tobío Fernández, quen sae descrito na *Mittleuropa* de Risco.

- CORES TRASMONTE, Cores, *O Estatuto de Autonomía de Galicia (1932-1936). Os documentos oficiais*. Santiago de Compostela, Forum Galicia de Estudos Sociais, 1998, p. 9.
- DA VILA, Antón, “A débeda de Viveiro con Lois Tobío”, *Tempos Novos*, nº. 75 (agosto 2003), pp. 6-7.
- DE CASTROVE, Xosé, “Don Luis Tobío”, *Heraldo de Vivero*, 29-VIII-1964, p. 6.
- DE TORO, Suso, *Home sen nome*. Vigo, Edicións Xerais, 2006, pp. 204, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225 e 372.
- DE ZUNZUNEGUI, Juan Antonio, *La Úlcera*. Bos Aires, Espasa-Calpe, 1950, p.134.
- DÍAZ PARDO, Isaac, “Lois Tobío, a lealtade ás ideas”, *Galicen Magazin*, nº. 10 (dezembo 2000), p.28.
- DIRECCIÓN XERAL DE CREACIÓN E DIFUSIÓN CULTURAL, *Lois Tobío: A Mariña Occidental*. Santiago de Compostela, 2006.
- DURÁN LÓRIGA, Juan¹¹¹⁵, *Luis Tobío: Recuerdos de un diplomático intermitente*. Burgos, Editorial Dossoles, 2003.
- , *El embajador y el rey. El Conde de Gondomar y Jacobo I de Inglaterra*. Madrid, Ministerio de Asuntos Exteriores y de cooperación, 2006, pp. 11, 27, 41, 46, 74, 75 e 94.
- EL CORREO GALLEGO, “O Seminario de Estudos Galegos”, 15-XI-1981.
- , “Luís Tobío recibe hoxe o premio ‘Trasalba’ da ‘Fundación Otero Pedrayo’ en A Coruña”, 13-IV-1991.
- , “Luís Tobío Fernández recibirá mañán o premio ‘Trasalba 91’”, 22-VI-1991.
- , “Tobío: A ‘testemuña do meu amor a Galicia e a don Ramón’”, 24-VI-1991, p. 51.
- , “Seminario de Estudos Galegos: un ‘agromar vizoso’ da cultura”, 12-X-1993, p. 41.
- , “A luz do Seminario de Estudos aínda alumea á Galicia de hoxe”, 13-X-1993, p. 53.
- EL PROGRESO, “El Seminario de Estudos Galegos conmemoró sus 70 años”, 13-X-1993.
- ENCICLOPEDIA GALEGA UNIVERSAL, voz Lois Tobío Fernández, tomo 16. Vigo, Ir Indo, 1999.
- FERNÁNDEZ DEL RIEGO, Francisco, *Ánxel Casal e o libro galego*. Sada, Edicións do Castro, 1983, pp. 45, 88, 90, 105, 133, 202, 204, 205.
- Historia de la literatura gallega*. Vigo, Manuales Galaxia, 1951, pp. 123, 150.

¹¹¹⁵ Tradución ó español da etapa de Lois Tobío como diplomático que relata nas *Décadas*.

- , “Importancia das traducciós”, *Galicia no espello*. Bos Aires, Ediciones Galicia del Centro Gallego de Buenos Aires, 1954, p. 222.
- , “Las dos Galicias”, *Galicia y nuestro tiempo, la obra de una generación*. Editorial Citania, 1959, p. 28.
- , *Un país e unha cultura: A idea de Galicia nos nosos escritores*. Vigo, Artes Gráficas, 1973, pp. 60 e 64.
- , *Historia da literatura galega*¹¹¹⁶. Vigo, Galaxia, 1981, p. 246.
- , *Pensamento galeguista*. Vigo, Editorial Galaxia, 1983, pp. 191-204.
- , *O río do tempo: unha historia vivida*. Sada, Edicións do Castro, 1990, pp. 43, 44, 45, 46, 48, 53, 64, 67, 151, 177, 216, 222, 242, 249.
- , *Cartas de Luís Seoane desde o exilio*. Sada, Edicións do Castro, 2002, p. 108.
- , “Epistolario de Luís Tobío a Francisco Fernández del Riego”, *Grial*, nº 158, 2003, pp. 89-93.
- , “Memoria de Lois Tobío”, *Grial*, nº. 158, 2003; pp. 94-95.
- FERNÁN VELLO, Miguel Ánxo e Pillado Mayor, Francisco, *Conversas en Compostela con Carballo Calero*. Barcelona, Sotelo Blanco, 1986, pp. 44, 52, 53, 60, 75, 82, 83 e 84.
- FREIXANES, Victor: “Lois Tobío”¹¹¹⁷, *La Voz de Galicia*, 18-III-1995.
- FILGUEIRA VALVERDE, Xosé, *Cuarto Adral*. Sada, Edicións do Castro, 1987, p. 112.
- , *V Adral*. Sada, Edicións do Castro, 1989, pp. 286-290.
- , *VI Adral*. Sada, Edicións do Castro, 1990, pp. 299-300 e 306-307.
- , *VIII Adral*. Sada, Edicións do Castro, 1994; pp. 241-243.
- GALDO, Fausto...[et al.], “Carta aberta a Luis Tobío”, *Heraldo de Vivero*, 21-VII-1991, p. 8.
- , “Viveiro en Trasalba”, *Heraldo de Vivero*, 28-VII-1991, p. 8.
- , “As décadas de T.L.”, *Heraldo de Vivero*, 30-XII-1994, p. 5.
- , “Lois Tobío: memoria coral en Sargadelos”, *Tempos Novos*, nº. 71 (abril 2003), pp.66-71.

¹¹¹⁶ Malia que Del Riego si menciona a Tobío nas sendas Historias da Literatura Galega, resulta estrano comprobar como no seu, *Diccionario de escritores en lingua galega*. Sada, Edicións do Castro, 1990. Cando buscamos no T, non vemos xa ningunha referencia a Lois Tobío fillo, nin a Lois Tobío pai, pero si por exemplo a, Plácido Castro, Delgado Gurriarán (ámbolos dous premiados con Tobío Fernández polas súas traducións) e o benquerido conde de Gondomar.

¹¹¹⁷ Recollido no *Heraldo de Vivero*, 23-VI-1995.

GALERIA SARGADELOS, *Exposición homenaxe o Seminario de Estudos Galegos: Fotografías, gráficos, publicacións, audiovisual*. Santiago de Compostela, 1978.

GARCÍA BAYÓN, Carlos, “Donde Luis Tobío, en Compostela, a la sombra de un capitel en flor de Asorey, me habla de Gondomar, Raleigh...”, *La Voz de Galicia*, 7-VII-1991, p. 32.

GÓNZALEZ GOMEZ, Xesús, “A memoria dun galego contra a suspensión das conciencias”, *Luzes de Galicia*, nº 29, 1998, pp. 14-17.

GRAN ENCICLOPEDIA GALEGA SILVERIO CAÑADA, voz Lois Tobío Fernández, tomo XLII, 1974-2006, pp. 46-47.

GRISCHKAT, Nathalie, “Das Lieders de Rosalía de Castro ás Décadas de T.L., a imaxe de Alemaña a través dos galegos”, *Actas do VI Congreso Internacional de Estudos Galegos: un século de estudos galegos, Galicia fóra de Galicia: Universidad de la Habana, Facultad de Artes y Letras, Cátedra de Cultura Gallega, 17 a 21 de abril de 2000*. Sada, Edicións do Castro, 2000, pp.533-543.

GURRIARÁN, Ricardo, “Entrevista con Luís Tobío”, *Trabe de Ouro*, nº 54, 2003, pp. 271-276.

HERALDO DE VIVERO, “Conferencia de don Luis Tobío”¹¹¹⁸, 2-I-1965, p. 3.

—, “Reingreso en la carrera diplomática”¹¹¹⁹, 27-VII-1974, p. 9.

—, “Luis Tobío Fernández”, 18-V-1984, portada.

—, “Otro vivairense, gallego ilustre”, 25-V-1984, portada.

—, “Cuatro preguntas sobre la remodelación de la Plaza”¹¹²⁰, 18-IX-1986, p. 8.

—, “Luis Tobío, en Viveiro”¹¹²¹, 31-VII-1987, pp. 1, 4 e 5.

—, “Lois Tobío, o viveirense vivo máis ilustre”, 10-XI-1989, portada e p. 3.

—, “La reunión anual de colaboradores del «Heraldo», 24-VIII-1990, p. 3.

—, “Un homenaje inaplazable, Luis Tobío Premio Trasalba 1991”, 19-IV-1991, portada.

—, “Tobío recibirá el domingo el «Trasalba», 21-VI-1991, portada.

—, “Luis Tobío en Viveiro”, 11-VIII-1995, p. 7.

—, “Tobío, Prados y Leal, designados para las Medallas de Honor de Viveiro”, 18-X-1996, portada.

¹¹¹⁸ Reseña da conferencia de Tobío, “Actualidad de Feijóo”.

¹¹¹⁹ Sobre a volta de Tobío ó corpo diplomático.

¹¹²⁰ Opinións de Lois Tobío sobre o proxecto de remodelación da Praza Maior de Viveiro.

¹¹²¹ Entrevista.

- , “Tobío, Prados y Leal reciben el próximo sábado las Medallas de Honor de Viveiro”, 21-III-1997, portada.
- , “Primeiras Medallas de Honra de Viveiro”, 4-IV-1997, portada.
- , “Felicitaciones al “Heraldo”, 29-VIII-1997, p. 5.
- , “Luis Tobío, Premio de las Artes y las Letras de Galicia”, 21-V-1999, portada.
- , “Los dos edificios de Enseñanza Primaria llevarán el nombre de Luis Tobío”, 3-XII-1999, portada.
- , “Colegio Luis Tobío”¹¹²², 19-V-2000, p. 7.
- , “Don Luis Tobío honrado por la comunidad escolar”, 11-V-2001, portada.
- , “Fiesta homenaje en el colegio Luis Tobío”, 18-V-2001, p. 5.
- , “Reconocimiento general a la vida y obra del vivariense don Luis Tobío: le rendirán homenajes en Gondomar y Madrid”, 8-VI-2001, portada.
- , “La figura y personalidad de don Luis Tobío elogiada en Gondomar y Madrid”, 15-VI-2001, portada.
- , “Doscientas personas rinden homenaje a Luis Tobío en el Ateneo de Madrid”, 22-VI-2001, p. 5.
- , “Un artículo de Carlos Casares nas homenaxes a Tobío”, 15-III-2002, p. 5.
- , “Falleció en Madrid el vivairense Luis Tobío”, 14-III-2003, portada.
- , “O Seminario de Estudos gabou a escritores viveireses”, 23-V-2003, p. 4.
- , “Seiscentos libros de Luis Tobío engrosan el fondo del Seminario Terra de Viveiro”, 13-VI-2003, p. 4.
- , “La Ría de Viveiro acoge las cenizas de Luis Tobío”, 4-VII-2003, portada.
- , “Los actos del homenaje de hoy”, 4-VII-2003, portada.
- , “Luis Tobío, Hijo Adoptivo de Gondomar”, 4-VII-2003, p. 4.
- , “De repente, mar de fondo”, 11-VII-2003, p. 3.
- , “El mar de Viveiro acuna las cenizas de Luis Tobío”, 11-VII-2003, portada.
- , “El concello conmemorará el “Ano de Lois Tobío”, 11-XI-2005, portada.
- , “El concello de Gondomar nombra Hijo Adoptivo a Lois Tobío”, 25-XI-2005, p. 4.
- , “Gondomar ensalza la figura del vivariense Lois Tobío”, 2-XII-2005, p. 4.
- , “Ano Lois Tobío”, 13-I-2006, p. 5.
- , “Terra de Viveiro” prepara actos y un congreso sobre Lois Tobío”, 24-II-2006, p. 4.

¹¹²² Os alumnos do Centro de Ensinanza Primaria Luís Tobío tiran ó prelo un folleto sobre a figura dese ilustre viveirense.

- , “Homenaxe a Tobío en Alemaña”, 26-V-2006, portada.
- , “Homenaxe a Lois Tobío no ano do seu centenario”, 16-VI-2006, portada.
- , “El homenaje a Tobío llenó el Pastor Díaz”, 23-VI-2006, p. 5.
- , “La Xunta recordará la figura del vivairense Lois Tobío”, 30-VI-2006, portada.
- , “Homenaxe a Lois Tobío en Sargadelos”, 1-IX-2006, p. 4.
- , “Hoy comienzan las Xornadas Lois Tobío”, 3-XI-2006, portada.
- , “Recordos con motivo dun homenaxe a Lois Tobío”, 3-XI-2006, p. 8.
- , “Recuerdos para Luis Tobío en el centenario de su nacimiento”, 3-XI-2006, portada.
- , “Luis Tobío, un vivairense universal, 10-XI-2006, portada.

INSTITUTO PADRE SARMIENTO DE ESTUDIOS GALLEGOS, *27ª Exposición Seminario de Estudos Galegos (1923-1973). Cincuentenario da súa creación*. Santiago de Compostela, xullo de 1973.

ÍNSUA, Emilio Xosé, “Duas notas filolóxicas para don Luís Tobío”, *Heraldo de Vivero*, 3-II-1995, p. 5.

- , “Na morte de Lois Tobío”, *Heraldo de Vivero*, 21-III-2003, p. 5.
- , “Palabras de introducción ao coloquio sobre Lois Tobío”, *Heraldo de Vivero*, 11-VII-2003, p. 3.
- , “Lois Tobío ou a constante dignificación do idioma”, *Heraldo de Vivero*, 7-V-2004, p. 8.
- , “Lois Tobío e a loita estatutaria galega”¹¹²³, *Heraldo de Vivero*, 24-II-2006, p. 8.
- , “Lois Tobío, traductor políglota e exquisito (I)”¹¹²⁴, *Heraldo de Vivero*, 21-IV-2006, p. 4.
- , “A tradución de Tobío da *Teoría del Estado*, de Hermann Heller leva máis de 12 edicións (II)”, *Heraldo de Vivero*, 28-IV-2006, p. 4.
- , “Verteu ao galego textos emblemáticos das literaturas europeas (III)”, *Heraldo de Vivero*, 5-V-2006, p. 4.
- , “A tradución do Fausto de Goethe merece o Premio “Placido R. Castro (IV)”, *Heraldo de Vivero*, 12-V-2006, p. 4.
- , “Lois Tobío, investigador humanista (I)”¹¹²⁵, *Heraldo de Vivero*, 16-VI-2006, p. 5.

¹¹²³ O mesmo artigo foi publicado en *Enclave: Revista Galega de política e pensamento*, nº 14, inverno 2006, pp. 42-44.

¹¹²⁴ Publicado co mesmo título en *A Nosa Terra*, nº 1.223, ano XXIX (maio do 2006), pp.10-12. Inda que no *Heraldo de Vivero* engloba unha serie de catro artigos.

- , “Fundador e directivo do Seminario de Estudos Galegos (II)”, *Heraldo de Vivero*, 23-VI-2006, p. 5.
 - , “Os traballos de Tobío para o Seminario de Estudos Galegos (III)”, *Heraldo de Vivero*, 30-VI-2006, p. 5.
 - , “A querencia por cuestión relativas a súa bisbarra natal (IV)”, *Heraldo de Vivero*, 7-VII-2006, p. 5.
 - , “O profesor innovador (V)”, *Heraldo de Vivero*, 14-VII-2006, p. 5.
 - , “A estadia en Berlín (VI)”, *Heraldo de Vivero*, 21-VII-2006, p. 5.
 - , “Reingresso á docencia compostelá (VII)”, *Heraldo de Vivero*, 6-X-2006, p. 5.
 - , “Doutoramento e oposición (VIII)”, *Heraldo de Vivero*, 13-X-2006, p. 5.
 - , “Formación como diplomata (IX)”, *Heraldo de Vivero*, 20-X-2006, p. 4.
 - , “Participa na creación dun centro de estudos na Habana (X)”, *Heraldo de Vivero*, 3-XI-2006, p. 4.
 - , “En 1944 entrou na redacción do xornal El Día de Montevideo (X)”¹¹²⁶, *Heraldo de Vivero*, 10-XI-2006, p. 4.
 - , “Pon en marcha en Uruguai a audición radiofónica “Sempre en Galicia (XI)”, *Heraldo de Vivero*, 17-XI-2006, p. 4.
 - , “Participa no “Primeiro Congreso Galego da Emigración (XII)”, *Heraldo de Vivero*, 8-XII-2006, p. 4.
 - , “Outros labores culturais no exilio (XIII)”, *Heraldo de Vivero*, 12-I-2007, p. 4.
 - , “Regreso a Península en 1963 (XIV)”, *Heraldo de Vivero*, 19-I-2007, p. 4.
 - , “Primeiros ensaios sobre o Conde de Gondomar (XIV)”¹¹²⁷, *Heraldo de Vivero*, 2-II-2007, p. 4.
 - , “Gondomar e a fidelidade ao noso idioma (XV)”, *Heraldo de Vivero*, 23-III-2007, p. 5.
- EL IDEAL GALLEGO*, “El profesor galleguista Luis Tobío agradece el premio «Trasalba 91»”, 24-VI-1991.
- , “El Seminario de Estudos Galegos cumple su sesenta aniversario”, 12-X-1993.
- LA REGIÓN*, “Barata asistirá a los actos del pazo de Trasalba”, 23-VI-1991.

¹¹²⁵ Serie inconclusa de XV traballos, o número XV remata cun continúa e nas nosas pescudas nos números do *Heraldo de Vivero* que finalizaron no ano 2008, derradeiro volume do xornal que o de ata de agora se atopa na Biblioteca Provincial de Lugo, non atopamos a conclusión da dita serie.

¹¹²⁶ Erro na numeración.

¹¹²⁷ Novo erro na numeración.

- , “Cita del mundo cultural gallego en el pazo-museo de Trasalba, 24-VI-1991.
- , “El Seminario de Estudos Galegos cumple su sesenta aniversario”, 12-X-1993.
- , “El Seminario de Estudos Galegos cumple 70 años”, 13-X-1993.
- , “Trasalba rindió homenaje, un año más, a la figura de Otero Pedrayo”, 24-VI-1991.
- LA VOZ DE GALICIA, “El profesor y diplomático Luis Tobío Fernández, premio Trasalba 1991, 14-IV-1991.
- , “Lois Tobío Fernández, premio Trasalba 1991, foi redactor do primeiro anteproxecto de Estatuto de Galiza no ano 1931”, 2-V-1991, p. 68.
- , “Luis Tobío Fernández recibió el premio Trasalba 1991, concedido por la Fundación Otero Pedrayo”, 24-VI-1991.
- , “Homenaje a los supervivientes del Seminario de Estudos Galegos”, 12-X-1992, p. 33.
- , “Filgueira y Tobío regresaron a Ortoño setenta años después”, 13-X-1993, p. 31.
- LEIRA, XAN, *Alexandre Bóveda. Unha crónica da Galiza mártir*. Moaña, Acuarela Comunicación, 2004, pp. 12, 13, 16, 18, 28, 32, 38, 40, 43, 47, 55.
- , *Ánxel Casal. A luz impresa*. Moaña, Acuarela Comunicación, 2005, pp. 17, 42.
- , *50ª Aniversario Iº Congreso da Emigración Galega: Bos Aires, 1956- Galicia*, 2006. Moaña, Acuarela Comunicación, 2006, pp. 8, 9, 50.
- , *Crónicas da represión lingüística*. Moaña, Acuarela Comunicación, 2007, p. 8 e 51.
- , *Lembranzas e reflexións de Lois Tobío*. Moaña, Acuarela Comunicación, 2007.
- LEYRA DOMÍNGUEZ, Xóse¹¹²⁸, “Seis vivairenses de la RAG”. *Vivero: fiestas patronales. Grupo de fiestas de Vivero, de la obra sindical de Educación y Descanso, del 14 al 20 de agosto de 1950*.
- LLORENS, Vicente, *La emigración republicana de 1939*. Madrid, Taurus, 1976, p. 185.
- LOBATO, Xurxo¹¹²⁹, *Galegos na escaleira*. A Coruña, Fundación Caixa Galicia, 1995, p.136.
- LOMBAO, Manuel... [et al.], *Homenaxes a Loís Tobío: Madrid, 13 de xuño de 2001*. Sada, Edicións do Castro, 2001.
- MARIÑO, Francisco Manuel, *Goethe en Galicia*. Vigo, Universidade de Vigo, Servizo de Publicacións, 2007, pp. 232-237.

¹¹²⁸ Sae tamén publicado o mesmo artigo en, *Spes: Revista de Acción Católica*. Pontevedra, año XVII, nº 190, outubro de 1950, pp. 21-23.

¹¹²⁹ Foto do autor. O texto é de Ramón Villares.

MARTÍNEZ LÓPEZ, Ramón, “Literatura gallega en el exilio”, *El exilio español de 1939*. Madrid, Taurus Ediciones, tomo VI, 1978, pp. 307-308.

MARTUL TOBÍO, Luis, “O Instituto Hispano-Mexicano Ruíz de Alarcón: unha experiencia docente en el exilio”, *O exilio galego de 1936, política, sociedade, itinerarios*. Sada, Ediciós do Castro, 2007, pp. 1551-1559.

MATO, Alfonso, *5 Documentos sobre a autonomía galega (1931-1981)*. Sada, Ediciós do Castro, 2001, p. 25.

—, *O Seminario de Estudos Galegos, na documentación que garda o Instituto Padre Sarmiento*. Sada, Ediciós do Castro, 2001.

—, “A desfeita no Seminario de Estudos Galegos”, *Grial*, nº 163, ano 2004, pp. 34-37.

—, “Exilio e represión no seminario de Estudos Galegos (Arquivo de ordenador)”, *O exilio galego de 1936, política, sociedade, itinerarios*. Sada, Ediciós do Castro, 2007, pp. 1535-1550.

MÉIXOME, Carlos, “Lois Tobío: editor da Historia de Galicia”, *Tempos Novos*, nº 65 (abril 2002), pp. 56-59.

—, “Lourenzo e Tobío”, *Heraldo de Vivero*, 14-V-2004, p. 8.

MEYER, Franck, “Cervexa, salchichas, ideas pesadas. A imaxe de Alemaña en Camba, Risco e Tobío”, *Grial*, nº 131, (xuño-setembro 1996), pp. 330-350.

MONTERO, Xesús Alonso, *Ensaaios breves de Literatura e Política*. Vigo, Editorial Nigra, 1996, pp. 131-132.

—, *A estadea ou pranto polo Seminario de Estudios Galegos (Poema inédito, setembro de 1936)*¹¹³⁰. Museo do Pobo Galego, 1998.

MUSO, Luis Alberto, *Biblioteca Nacional: “El Día”, Bibliografías analíticas, 78 a 103*. Montevideo, 1996, pp. 25-27.

N. de V. L.¹¹³¹, “Bienvenida a Tobío”, 8-IX-1989, p. 5.

NEIRA, Xoán, “Á memoria de Lois Tobío”, *Heraldo de Vivero*, 21-III-2003, p. 5.

NEIRA RÍO, Luis, *A Cultura Galega en Buenos Aires: 1950-1960. Discurso lido o día 17 de novembro de 2001, no acto da súa recepción polo ilustrísimo señor don Xosé Neira Vilas e resposta do excelentísimo señor don Xesús Alonso Montero*. A Coruña, Real Academia Galega, 2001, pp. 13 e 25.

—, “O meu derradeiro adeus a Lois Tobío”, *Heraldo de Vivero*, 21-III-2003, p. 5.

¹¹³⁰ Estudo adicado polo autor a Lois Tobío.

¹¹³¹ Lamentablemente descoñecemos a quen pertencen ditas siglas.

- , “O regreso á Ría de Lois Tobío”, *Heraldo de Vivero*, 11-VII-2003, p. 4.
- NEIRA-BROCHS, Klaudia¹¹³², “Lois Tobío: un bule e rebule de case 100 anos”, *El Progreso*, 17-VI-2001.
- NEIRA VILAS, Xosé, *Memorias da emigración, 1º vol.* Sada, Ediciós do Castro, 1994, pp. 26, 49 e 55.
- , *Memorias da emigración, 2º vol.* Sada, Ediciós do Castro, 1995, pp. 279-286.
- , *Crónicas Galegas de América (Rolda primeira)*. Sada, Ediciós do Castro, 2001, p. 11.
- , *Crónicas Galegas de América (Rolda terceira)*. Sada, Ediciós do Castro, 2001, pp. 263, 297, 319, 378.
- , *Cartas de vellos amigos 1959-1998*. Vigo, Editorial Galaxia, 2010, pp. 9, 555-559.
- NIKOLOV, Venceslav¹¹³³, *Luis Tobío: un diplomático español en Bulgaria. Recuerdos. Versión bilingüe Español-Búlgaro*. Sofía, Editorial Tangra TanakRa, 2007.
- NÓS, *BOLETÍN MENSUAL DA CULTURA GALEGA*, “O Seminario de Estudos Galegos”, nº 32, ano VIII, Ourense, 15-VIII-1926, pp. 13, 14 e 15.
- , “Do Seminario d’Estudos Galegos” nº 35, ano III, Ourense, 15-XI-1926, p. 16.
- , “Unha conferencia do Tobío en Berlín”, nº 75, ano XII, Ourense, 15-III-1930, p. 67.
- NUEVO CAL, Carlos, “Lois Tobío e o mar de Viveiro”, *Heraldo de Vivero*, 21-III-2003, p. 8.
- NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manuel...[et al.], *O exilio galego de 1936, política, sociedade, itinerarios*. Sada, Ediciós do Castro, 2007, pp. 27, 150, 277, 293.
- OTERO CARVAJA, JOSÉ ENRIQUE, “La destrucción de la ciencia en España. Las consecuencias del triunfo militar de la España franquista”, *Historia y comunicación social*, nº 6. Madrid, Servicio de publicaciones Universidad Complutense, 2001, p. 179.
- OTERO PEDRAYO, Ramón, *Polos vieiros da saudade*. Vigo, Editorial Galaxia, 2º edición ano 2001, p. 304.
- , *Cartas á nai, 1905-1950*. Vigo, Editorial Galaxia, 2007, p. 471.
- PAREDES, Carlos Sixirei, *Galeguidade e cultura no exterior*. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1995, p. 191.

¹¹³² Recollido no *Heraldo de Vivero* o 22-VI-2001, p. 5.

¹¹³³ Tradución da partes das Décadas dedicada á estadía de Tobío como diplomático en Bulgaria.

- PASCUAL ABAL, D. *Lois Tobío: unha aproximación biográfica*. Val Miñor, R.E.M. (Revista de Estudos Miñoranos), 2001.
- PAZ ANDRADE, Valentín, *Castelao na luz e na sombra*. Sada, Ediciós do Castro, 1982, pp. 441 e 473.
- PELLITERO RAMILO, Laudelino...[et al.], “Lois Tobío, crónica viva dun século”, *Tempos Novos*, nº 47 (abril 2001), pp. 18-25.
- , “Lois Tobío e/en Gondomar”, *R.E.M.* (Revista de Estudos Miñoranos), nº 2, 2002, pp. 129-136.
- PEREIRA CAAMAÑO, Fernando, “A audición radial de Montevideo. Sempre en Galiza”, *Boletín de la Real Academia Gallega*, nº32/357, 1975, p. 102.
- PÉREZ RUÍZ, José Luis, *Las depuraciones de la carrera diplomática española: (1931-1980)*. Burgos, Editorial Dossoles, 2005.
- PERNAS, Ramón: “Alpuxarra”¹¹³⁴, *Heraldo de Vivero*, 13-I-1995, portada.
- PRIMEIRO CONGRESO DA EMIGRACIÓN GALEGA: 24 ao 31 de Xulio de 1956. Bos Aires, Editorial Nós, 1956, pp. 10, 13-20 (“Manifesto, Temario e Regulamento”), 23, 27, 29, 38, “Iconografía” (1 e 7), 191, 198, 206 e 219.
- PRAZA DAS LETRAS, “Lois Tobío, 1906-2003”. Nº 2, decembro de 2006, pp. 13-16.
- QUINTANA GARRIDO, Xosé Ramón, “Da cantiga á arenga. Xénese e desenvolvemento do nacionalismo galego (1916-1936): as Irmandades da Fala e o Partido Galeguista”, *Tempos de Sermos. Galicia nos séculos contemporáneos*. Vigo, Universidade de Vigo, 2002, p. 207.
- REBOLO VÁZQUEZ, Mónica, *Bos días galegos. Eiquí Sempre en Galiza*. Santiago de Compostela, Edicións Laiovento, 2002, pp. 24-27, 34, 36, 39, 40, 44, 45, 69-74, 84, 107, 130, 131, 154-178, 185-190, 192, 200, 268, 274, 281-289.
- , “A voz dos galegos nas ondas uruguaias, Sempre en Galiza”, *O exilio galego de 1936, política, sociedade, itinerarios*. Sada, Ediciós do Castro, 2007, pp. 1198-1206.
- RÍOS, Xulio, “Recoñecimento para Lois Tobío, *Faro de Vigo*, 26-IV-1991.
- , *Plácido Ramón Castro del Río. Humanista, liberal, cosmopolita: símbolo da universalidade do nacionalismo galego*. Vigo, Ir Indo, 1997, pp. 40 e 45.
- , “Lois Tobío, entre nós”. *Eco*, nº 123, agosto de 2001, p. 35.

¹¹³⁴ Sobre o vocábulo alpuxarra que aparece mencionadas nas *Décadas de T.L.*

- , *O diplomático que quixo e soubo exercer de galego no mundo*. Vigo, Ir Indo, 2004.
- , “O universalismo de Lois Tobío”, *Galicia Hoxe*, 11-III-2004, pp. 6-7.
- ROCA DÍAZ, Fina, “Luis Tobío (ciencia enteira) e o Seminario de Estudos Galegos (I)”, *Heraldo de Vivero*, 28-X-1994, portada e p. 4.
- , “Luis Tobío (ciencia enteira) e o Seminario de Estudos Galegos (e II)”, *Heraldo de Vivero*, 4-XI-1994, p. 8.
- ROJO LEYVA, Gabriel, *Las Españas. Historia de una revista del exilio (1946-1963)*. México, Centro de Estudios Lingüísticos y Literarios, 1999, p. 465.
- ROMERO, Marga, “Conversa con Lois Tobío”, *Galicien Magazin*, nº 8, (novembro 1999), pp. 36-44.
- SALGADO, Xosé Manuel, “O grupo ‘Nós’, o Seminario de Estudos Galegos”, *Coloquio. Letras*, nº 137-138, xullo de 1995, p. 112.
- SAMUELLE, Cristina, *Conversas con Manuel Meilán. Épica, amor e memoria do galeguismo emigrante*. Vigo, Edicións Xerais, 1993, limiar e pp. 132, 136, 143, 157, 158, 159 e 163.
- SANTORO DE MEMBIELA, Jaime, “Presencia de Rilke en Galicia”, *Grial*, xaneiro-marzo, tomo XXXVI, 1998, pp. 67-68.
- , “Rilke, Lois Tobío, traducción ó galego e a cortesía”. *Galicien Magacin*, nº 18 (novembro de 2006), pp. 39-41.
- SEMINARIO DE ESTUDOS GALEGOS, *CATÁLOGO DE PUBRICACIÓNS (1923-1935)*. Santiago de Compostela, Seminario de Estudos Galegos, 1935.
- SEMINARIO DE ESTUDOS GALEGOS, *DEZ CURSOS DE TRABALLOS (1923-1934)*. Santiago de Compostela, Seminario de Estudos Galegos, 1934.
- SEMINARIO DE ESTUDOS GALEGOS, *REGLAMENTO DEL SEMINARIO DE ESTUDIOS GALLEGOS DE SANTIAGO*. Santiago de Compostela, Seminario de Estudos Galegos, 1932, pp.5-11.
- SEMINARIO DE ESTUDOS GALEGOS, *TERRA DE MELIDE*. Sada, Edicións do Castro, p. 1978, pp. 5, 94, 96, 98, 103, 106, 108 e 322.
- SEMINARIO DE ESTUDOS TERRA DE VIVEIRO, “Lois Tobío, viveirés universal”, *Heraldo de Vivero*, 4-VII-2003, pp. 4 e 8.

SOTO, Juan, “Tobío”¹¹³⁵, *El Progreso*, 11-VI-2001.

TIMIRAOS CASTRO, Ricardo, “O xogo dos sinónimos: a Don Luis Tobío con agradecemento”, *Heraldo de Vivero*, 9-VII-1991, p. 6.

TOBÍO SOLER, Constanza, “La pluralidad intelectual de Loís Tobío”. *Madrygal. Revista de Estudios Gallegos*. Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 2006, pp. 175-183.

TORO SANTOS, Antonio Raúl de, *Galicia desde Londres: Galicia, Gran Bretaña e Irlanda nos programas galegos da BBC (1947-1956)*. A Coruña, Editorial Tambre, 1994, pp. 200-205.

TORRES QUEIRUGA, Andrés [et al.], *Diccionario Enciclopedia do Pensamento Galego*. Vigo, Edicións Xerais de Galicia, 2008, pp. 448, 449 e 618.

VILAS NOGUEIRA, Xosé, *O Estatuto Galego*. A Coruña, Edicións do Rueiro, p. 138.

VILAVEDRA, Dolores, “Entrevista a Luís Tobío Fernández”, *Fermín Bouza-Brey: Día das Letras Galegas 1992*. Santiago de Compostela, Universidade, Servicio de Publicacións e Intercambio Científico, 1992, pp. 133-139.

—, *Diccionario da Literatura Galega. II Publicacións Periódicas*. Vigo, Editorial Galaxia, 1997, pp. 172, 214, 224, 258, 259, 334, 347, 361, 370, 411, 438, 447, 511.

VILLARES, Ramón, *Galicia século XX*. A Coruña, La Voz de Galicia, 2004, pp. 99, 136, 150, 195, 239.

—, *Historia de Galicia*. Vigo, Editorial Galaxia, 2004, pp. 390 e 392.

—, “Un mecenato porteño para a cultura galega: A Historia de Galiza de Otero Pedrayo”, *Buenos Aires Gallega: Inmigración, pasado y presente*. Bos Aires, Comisión para la Preservación del Patrimonio Cultural de la Ciudad Autónoma de Buenos Aires, 2007, pp. 285-286.

VILLAYERDE, María Victoria, “Lois Tobío, tan galego e tan amigo”, *Galicien Magazin*, nº. 10 (dezembro 2002), pp. 26-27.

VIVEIRO MOGO, Prudencio, *O Estatuto Galego durante a II República*. Sada, Edicións do Castro, 2007, p. 55.

ZUBILLAGA, Carlos Alberto, *El problema nacional de Galicia: Génesis y estructura del Estatuto Autonómico de 1936*. Montevideo, Edicións do Patronato da Cultura Galega, 1974, pp. 53, 99.

¹¹³⁵ Recollido no *Heraldo de Vivero*, 15-VI-2001, p. 4.

- , “El Consello de Galiza en la estrategia del nacionalismo gallego en la postguerra”, *Anuario del Centro de Estudios Gallegos*. Montevideo, Universidad de la República, Facultad de Humanidades y Ciencias de la Educación, 2000, pp. 216.
- , “El exilio republicano gallego en Uruguay”, *Anuario del Centro de Estudios Gallegos*. Montevideo, Universidad de la República, Facultad de Humanidades y Ciencias de la Educación, 2003, pp. 76-77.
- , *Castelao y Uruguay: etapas de una relación entrañable*. Montevideo, Universidad de la República, Facultad de Humanidades y Ciencias de la Educación, Centro de Estudios Gallegos, 2004, pp. 31,32,40,43,44 e 54.

10.4. Bibliografía non tobiana sobre o Conde de Gondomar

ALBA, Duque...[et al.], *Documentos inéditos para la historia de España*, Vols. I e II. Madrid, Tipografía de Archivos, 1936-1957.

ÁLVAREZ BLANCO, Rosario e RODRÍGUEZ MONTEDERRAMO, Xosé Luís, “Escrita epistolar en Galego: “A correspondencia de Don Diego Sarmiento de Acuña, I conde de Gondomar (1567-1626) (I) e (II)””, *Boletín da Real Academia Galega*, nº. 365, 2004, pp. 253-291; nº. 366, 2005, pp. 225-304.

ÁLVAREZ DE LA BRAÑA, Ramón, “Una dedicatoria con datos biográficos é históricos”, *Galicia diplomática*. Santiago de Compostela, 1882.

ASTON, Trevor, *Crisis en Europa: 1560-1660*. Madrid, Alianza Universidad, 1983.

BARTOLOMÉ BENITO, Fernando, *Don Diego Sarmiento de Acuña, conde de Gondomar: el Maquiavelo español*. Gijón, Trea, 2005.

BATAILLON, Marcel, *Erasmus y el Erasmismo*. Barcelona, Editorial Crítica, 1978.

—, *España y Erasmo, Estudios sobre la historia espiritual del siglo XVI*. México, Fondo de Cultura Económica, 1966.

BOUZA-BREY, Fermín, “Un embaixador galego na corte inglesa: Don Diego Sarmiento de Acuña”, *Grial*, nº. 12, 1966, pp. 233-235.

CANTIMORI, Delio, *Humanismo y religiones en el Renacimiento*. Barcelona, Editorial Península, 1984.

CARTER, Charles, “Gondomar: Ambassador to James I”, *The Historical Journal*, vol. 7, nº. 2, 1964, pp. 189-208.

CASTRO DEL RÍO, Plácido, “Un galego na corte dos estuados”, *Galicia desde Londres: Galicia, Gran Bretaña e Irlanda nos programas galegos da BBC, 1947-1956*. A Coruña, Dirección Xeral de Política Lingüística, 1994, pp. 521-525.

CASTROVIEJO, José María y FERNÁNDEZ DE CÓRDOBA, Francisco de Paula, *El conde de Gondomar, un azor entre ocasos*. Madrid, Prensa Española, 1967.

DURÁN LÓRIGA, Juan Jacobo, *El embajador y el rey: El Conde de Gondomar y Jacobo I de Inglaterra*. Madrid, Ministerio de Asuntos Exteriores y Cooperación, 2006.

EGIDO, Teófanos, *Testamento del conde de Gondomar, don Diego Sarmiento de Acuña*. Valladolid, Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Bienestar Social, 1991.

- ESCAPA, Pablo Andrés e RODRÍGUEZ MONTEDERRAMO, Xosé Luís, “Manuscritos y saberes en la librería del Conde de Gondomar”, *El libro español IV, coleccionismo y bibliotecas: (siglos XV-XVIII)*. Salamanca, Universidad de Salamanca, 1996, pp. 13-81.
- ESPINOSA FEIJOO, José María, “Gallegos ilustres: Gondomar”, *Lareira*, nº 3, decembro 1953, pp. 24-25.
- FELIPE ORTS, Amparo, “Monarquías rivales. Francia (1610-1661) y España (1598-1665)”, *Historia Moderna Universal*. Barcelona, Ariel, 2002, pp. 361-381.
- FERNÁNDEZ DE CÓRDOBA Y PARRELLA, Francisco de Paula, “El conde de Gondomar y las reliquias de unos mártires ingleses”, *Museo de Pontevedra*, tomo nº 6, 1951, pp.43-53.
- FERNÁNDEZ DEL RIEGO, Francisco, “O Conde de Gondomar”, *Galicia no espello*. Bos Aires, Ediciones Galicia del Centro Gallego de Buenos Aires, 1954, pp.43-46.
- FRAGA IRIBARNE, Manuel, *Don Diego Saavedra y Fajardo y la diplomacia de su época*. Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 1998.
- , “El parlamento inglés visto por el conde de Gondomar a principios del siglo XVII”, *Escorial: Revista de Cultura y Letras*, (XX), 1949, pp. 901-928.
- GARCÍA GARCÍA, Bernardo José, “La guerra de los treinta años y otros conflictos asociados”, *Historia Moderna Universal*. Barcelona, Ariel, 2002, pp. 383-409.
- , *La pax hispánica: política exterior del duque de Lerma*. Leuven, Leuven University Press, 1996.
- GARCÍA ORO, José, *Don Diego Sarmiento de Acuña, conde de Gondomar y embajador de España (1567-1626). Estudio biográfico*. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1997.
- GIL PUJOL, Xavier, “Las Provincias Unidas (1581-1650). Las Islas Británicas (1603-1660)”, *Historia Moderna Universal*. Barcelona, Ariel, 2002, pp. 337-359.
- HUME, Martin, “Un gran diplomático español. El conde de Gondomar en Inglaterra”. *Espanoles e ingleses en el siglo XVI*. Madrid, 1903.
- LAFAYE, Jacques, *Por amor al griego. La nación europea, señorío humanista (siglos XIV-XVII)*. México, Fondo de Cultura Económica, p. 268.
- LOOMIE, Albert, “Bacon and Gondomar: An Unknown Link in 1618”, *Renaissance Quaterly*, vol. 21, nº. 1, primavera de 1968, p. 1-10.

- *Spain and the Jacobean Catholics. Volume II: 1613-1624*. Norfolk, Catholic Record Society, 1978.

MANSO PORTO, Carmen, *Don Diego Sarmiento de Acuña, conde de Gondomar (1567-1626): Erudito, mecenas y bibliófilo*. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1996.

MARTÍNEZ TENREIRO, Fernando, “El conde de Gondomar”, *Ferrol Análisis*, nº 9, 1996, pp. 150-153.

MICHAEL, Ian, “O primeiro Conde de Gondomar (1567-1626): home e imaxe”, V *Xornadas Mar por medio: unha visión de Galicia desde o Reino Unido: do 30 de xullo ó 1 de agosto de 1997*. Lugo, Servicio de Publicaciones, Diputación Provincial de Lugo, 2000.

MICHAEL, Ian e AHIJADO MARTÍNEZ, José Antonio, “La Casa del SOL: la biblioteca del Conde de Gondomar en 1619-23 y su dispersión en 1806”, *El libro en palacio y otros estudios bibliográficos*. Salamanca, Universidad de Salamanca, 1996, pp. 185-200.

MIDDLETON, Thomas, *Una partida de ajedrez*, traducción de Ángel Luis Pujalte. Universidad de Murcia, Cátedra de Teatro, 1983.

PELLITERO RAMILO, Laudelino...[et al.], “Lois Tobío, crónica viva dun século”, *Tempos Novos*, nº 47, abril 2001, pp. 18-25.

— “Lois Tobío e/en Gondomar”, *R.E.M. (Revista de Estudos Miñoranos)*, nº 2, 2002, pp. 129-136.

PÉREZ BUSTAMANTE, Ciriaco, *El conde de Gondomar y su intervención en el proceso, prisión y muerte de Sir Walter Raleigh*. Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1928.

—, “El conde de Gondomar y su proyecto de invasión de Inglaterra”, *Escorial: Revista de Cultura y Letras*, tomo nº. 2, enero 1941, pp. 17-29.

PURSELL, Brennan, “The end of the Spanish Match”, *The Historical Journal*. Cambridge University Press, 2002, pp. 699-726.

REDWORTH, Glyn, *El príncipe y la infanta: una boda real frustrada*, Madrid, Taurus Historia, 2004.

RICO, Francisco, *El sueño del humanismo (De Petrarca a Erasmo)*. Madrid, Alianza Universidad, 1993.

SALAMANCA, Universidad de, *Erasmus en España: la recepción del humanismo en el primer Renacimiento español*. Madrid, Sociedad Estatal para la Acción Cultural Exterior, 2003.

SÁNCHEZ CANTÓN, Francisco Javier, *Don Diego Sarmiento de Acuña, Conde de Gondomar: 1567-1626*. Madrid, Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia 1935.

SANZ CAMAÑES, Porfirio, “Burocracia, corte y diplomacia: el Conde de Gondomar, Embajador de España”, *Letrados, juristas y burócratas en la España Moderna*. Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2005.

—, *Diplomacia hispano-inglesa en el siglo XVII: razón de estado y relaciones de poder durante la Guerra de los Treinta Años (1618-1648)*. Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2002.

VILLA-URRUTIA, Wenceslao Ramírez: *La embajada del Conde de Gondomar a Inglaterra en 1613*. Madrid, Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia, 1913.

10.5. Bibliografía xeral

ALONSO GIRGADO, Luís, *Galicía (Revista del Centro Gallego)*. Caracas, 1952-1954. Xunta de Galicia, Secretaría Xeral de Política Lingüística. Centro Ramón Piñeiro para a investigación en Humanidades, 2006.

ALONSO MONTERO, Xesús, *Cancioneiro da loita galega*. Sada, Ediciós do Castro, 1996.

A NOSA TERRA, “O nacionalismo galego e o momento actual”, ano XV, nº 183, 1-V-1931, pp. 2-3.

—, “Seminario de Estudios Gallegos, ano VII, nº 195, 1-XII-1923, p. 3.

—, “Seminario de Estudios Gallegos, ano XIII, nº 200, 1-V-1924, p. 7.

—, “Os estudos que son precisos en Galicia”, ano VIII, nº 202, 1-VII-1924, pp. 2-3.

—, “O Seminario de Estudos Galegos, ano IX, nº 217, 1-X-1925, p. 9.

—, “Biblioteca do SEG”, ano IX, nº 219, 1-XII-1925, p. 6.

—, “Homenaxe a Carolina Michaelis”, ano XI, nº 223, 1-IV-1926, pp. 7-8.

—, “Pacifismo e nazionalismo”, ano X, nº 227, 25-VII-1926, p. 2.

—, “A laboura do SEG, ano X, nº 227, 25-VII-1926, pp. 12-13.

—, “Semana galega”, ano XI, nº 232, 1-I-1927, pp. 8-9.

—, “A Universidá de Sant-Yago e o SEG”, ano XI, nº 239, p. 3.

—, “Seminario de Estudos Galegos”, ano XII, nº 248, 1-V-1928, p. 9.

—, “Arquivos do Seminario de Estudos Galegos”, ano XII, nº 250, 1-VII-1928, pp. 6-7.

—, “A VI Asambleira”, ano XIV, nº 271, 1-V-1930, pp. 6-9.

—, “Política do Seminario de Estudos Galegos”, ano XIV, nº 274, 25-VII-1930, p. 17.

—, “A ideoloxía do nacionalismo exposto en esquema”, ano XV, nº 280, 1-II-1931, pp. 2-6.

—, “Nazionalismo e federalismo”, ano XV, nº 286, 25-VII-1931, p. 2.

—, “Encol do galeguismo”, ano XV, nº 286, 25-VII-1931, p. 5.

—, “O estatuto galego”, ano XV, nº 287, 1-IX-1931, pp. 3-6.

—, “Estatuto galego”, ano XVI, 1-XI-1931, pp. 3-4.

—, “Propaganda galeguista”, ano XVI, nº 300, 1-I-1932, pp. 3-7.

—, “Partido galeguista”, ano XVI, nº 292 1-1-1932, pp. 1-6.

—, “A posición do Partido Galeguista diante do Estatuto galego”, ano XVI, nº 294, 15-V-1932.

- , “A posición do Partido Galeguista diante do Estatuto”, ano XVII, nº 298, 24-VI-1933, pp. 3-7.
- , “Como vive e actua o Partido Galeguista”, ano XVII, nº 300, 9-VII-1933, pp. 1-16.
- , “Estatutos do Partido aprobados na II Asamblea”, ano XVII, nº 301, 16-VII-1933.
- , “Laboura do Partido Galeguista”, ano XVII, nº 302, 25-VII-1933, p. 5.
- , “O Partido Galeguista ao país galego”, ano XVII, nº 309, 11-IX-1933.
- , “Programa de acción para os grupos aprobados na II asamblea de 1933”, ano XIX, nº 364, 4-V-1935.
- , “IV Galicia, célula de universalidade”, ano XIX, nº 368, 1-VI-1935.
- , “Ideas que defende e fins que se propón o Partido Galeguista”, ano XIX, nº 377-379, 10-VIII-1935.
- , “Galicia célula de universalidade”, ano XX, nº 419, 19-VI-1936.
- ANTUÑA SOUTO, Carlos, “Breve estudo do Partido Galeguista e dos grupos galeguistas na provincia de Pontevedra (1931-1936)”, *Aunios*, 2007, pp. 45-51.
- BARREIRO BARREIRO, Xosé Luís, *O Pensamento Galego na Historia*. Santiago de Compostela, Servicio de Publicacións e Intercambio Científico da Universidade de Santiago de Compostela, 1990.
- , *O Pensamento Luso-Galaico-Brasileiro (1850-2000). Actas do I Congresso Internacional*. Lisboa, Universidade Católica Portuguesa, p. 83-130.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, Xosé, “Federalismo e rexionalismo no século XIX, *Grial*, nº 43, xaneiro-marzo, pp. 49-53.
- , “La Universidad gallega entre 1900 y 1936”, *La Universidad de Santiago*. Santiago de Compostela, Secretariado de Publicación de la Universidad, 1980.
- , *De Rosalía a Castela: Galicia (1837-1950)*. Santiago de Compostela, Museo do Pobo Galego, 1985.
- BERAMENDI, Xusto, *Vicente Risco no nacionalismo galego*. Santiago, Editorial do Cerne, 1981.
- , “As percepcións republicanas de Galicia (1868-1936)”, *Terra e Tempo*, nº 9-10, pp. 9-12, 1999.
- , *A autonomía de Galicia*. Santiago, Museo do Pobo Galego, 2005.
- BERTOMEU, María Julia [et al.], *Universalismo y Multiculturalismo*. Bos Aires, Editorial Universitaria de Buenos Aires, 2000.

- BLANCO AMOR, Eduardo, “Apostilla a un recuerdo del Partido Galleguista”, nº 355, marzo de 1934, p. 1.
- BLANCO TORRES, Roberto, “Una gran institución cultural”, *Galicia: revista del Centro Gallego de Montevideo*. Montevideo, vol. 13, nº 158, 1930.
- BÓVEDA, Alexandre, “Diario dun secretario do Partido Galeguista”, *A Nosa Terra*, 1986, pp. 125-132.
- BOUZA ÁLVAREZ Fernando, *La Corte de Felipe II*. Madrid, Alianza Editorial, 1994.
- , *Corre manuscrito. Una historia cultural del Siglo de Oro*. Madrid, Marcial Pons, 2002.
- CARBALLA, Xan, “Vitor Casas, a esquerda do Partido Galeguista”, *A Nosa Terra*, 1996, pp. 49-52.
- CASTRO, Xavier, *O galeguismo na encrucillada republicana*. Ourense, Deputación Provincial, 1985.
- , *Castelao e os galeguistas do interior. Cartas e documentos (1943-1954)*. Vigo, Editorial Galaxia, 2000.
- CÉLTIGA: REVISTA GALLEGA DE ARTE, CRÍTICA, LITERATURA Y ACTUALIDADES, “O Seminario d’estudos galegos de Santiago”, 25-I-1926.
- , “A xuntanza anual do Seminario de Estudos Galegos”, 10-VI-1927.
- , “Una visita al Seminario de Estudios Gallegos”, 25-I-1928.
- , “Seminario de Estudios Gallegos”, 10-VIII-1928.
- , “Las vacaciones del Seminario de Estudios Gallegos”, 10-I-1929.
- , “La cooperación que las colectividades gallegas de América pueden prestar al Seminario de Estudios Gallegos”, 10-X-1929.
- CHAO ESPINA, Enrique, *Historia de Vivero*. Sada, Edicións do Castro, 1988.
- CONGRESO PLÁCIDO CASTRO E O SEU TEMPO. Actas das xornadas realizadas pola Dirección Xeral de Creación e Difusión Cultural na Coruña, os días 16, 17 e 18 de novembro do 2005 en Concurbión. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, Consellería de Cultura e Deporte, 2006.
- CONGRESO SOBRE XAQUÍN LORENZO. Xunta de Galicia, Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo, 2004.
- CONSTENLA BERGUEIRO, Gónzalo e DOMÍNGUEZ CASTRO, Luís, *Tempos de Sernos. Galicia nos séculos contemporáneos*. Vigo, Servicio de Publicacións da Universidade de Vigo, 2002.

- CULTURA GALLEGA, “Seminario de Estudos Galegos. Fructíferas actividades”, ano 1, nº 9-10, agosto de 1936, pp. 4-5.
- DE JUANA, Jesús e PRADO, Julio, *Historia Contemporánea de Galicia*. Barcelona, Ariel, 2005.
- , *Lo que han hecho en Galicia. Violencia política, represión y exilio (1936-1939)*. Barcelona, Crítica, 2006.
- DORADO, Honorato, “A ñorancia e o galeguismo”, *Raza Celta: órgano del Comité Autonomista Gallego de Montevideo*, nº 6, 1934, p. 16.
- FERNÁNDEZ DEL RIEGO, Francisco, “Encol do Seminario de Estudos Galegos”, *Grial*, nº 32, 1971, pp. 231-234.
- , “Actividad Galeguista”, *Galicia internacional*, nº 10, 1996, pp. 44-46.
- FERNÁNDEZ SALGADO, Benigno, *Actas do IV Congreso Internacional de Estudios Galegos. Volume II, Literature & History*. Oxford, Centros de Estudos Galegos de Oxford, 1997.
- FILGUEIRA VALVERDE, Xosé, “Lago González”, *La Noche: Suplemento del Sábado*, nº 9, 1949, p. 5.
- , “Na morte de Ricardo, cas lembranzas”, *Galicia en Madrid*, nº 9, xaneiro-marzo de 1990, pp. 4-5.
- FOUCE, “A laboura do Seminario”, ano 2, nº 42, outono de 1931, p. 1.
- FUENTES ALLENDE, Xosé, “A ‘Real Academia’, ‘Nós’ e o ‘Seminario’. Aportacións á literatura popular”, *Museo de Pontevedra*, vol. 47, 1993, pp. 277-292.
- GARCÍA NEGRO, Pilar, *Arredor de Castelao*. Vigo, A Nosa Terra, 2001.
- GONZÁLEZ PÉREZ, Clodio, “Xaquón Lorenzo e Compostela: do Seminario de Estudos Galegos ó Museo do Pobo Galego”, *Raigame: revista de arte, cultura e tradicións populares*, nº 19, maio de 2004, pp. 25-35.
- GONZÁLEZ, Xoán Xesús, “Las vacaciones del Seminario de Estudios Gallegos”, *Eco de Galicia*, ano 13, nº 346, 15-II-1939, p. 29.
- HOMENAXE A XAIME ISLA COUTO. Vigo, Editorial Galaxia, 2006.
- MAÍZ, Ramón, *A idea de nación*. Vigo, Edicións Xerais, 1997.
- MARTÍNEZ ARANCÓN, Ana, *Discursos sobre la primera década de Tito Livio*. Madrid, Alianza Editorial, 1987.
- MATO, Alfonso, “Castelao no Seminario de Estudos Galegos”, *Casa da gramática*, nº 6, decembro de 1999.

- MEIJIDE PARDO, Antonio, “A laboura de Filgueira Valverde na súa mocidade. Através do Seminario de Estudos Galegos”, *Galicia en Madrid*, vol. 7/26, 1988, pp. 17-20.
- MORALES MOYA, Antonio, *Las claves de la España del siglo XX. Nacionalismo e imagen de España*. Madrid, Sociedad Estatal España Nuevo Milenio.
- MURGUÍA, *REVISTA GALEGA DE HISTORIA*, “Programa do Partido Galeguista diante da súa constitución. Pontevedra, decembro do 1931”, nº7/8, maio-decembro 2005, pp. 13-15.
- NÚÑEZ BÚA, Xosé, “El Seminario de Estudios Gallegos”, *Galeuzca*, nº 3, 1945, pp. 103-107.
- NÚÑEZ DÍAZ, Gerino, *Los periódicos de Vivero*. Escuela Oficial de Periodismo, 1974.
- NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manuel, *O galeguismo en América. 1879-1936*. Sada, Edicións do Castro, 1992.
- PÉREZ REY, Nancy, “Breves apontamentos do desenvolvemento do galeguismo na emigración (1880-1950s)”, *Murguía, Revista Galega de Historia*, nº7/8, maio-decembro 2005, pp. 17-44.
- POZUELOS YVANCOS, José María, *Poética de la ficción*. Madrid, Editorial Síntesis, 1993.
- PRADO FERNÁNDEZ, Otilia, “El Seminario de Estudios Galegos: Génesis, aportación y desaparición”, *La cristalización del pasado: génesis y desarrollo del marco institucional de la arqueología en España*. Málaga, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Málaga, 1997, pp. 457-461.
- RAZA CELTA: ÓRGANO DEL COMITÉ AUTONOMISTA GALLEGO DE MONTEVIDEO, “O Partido Galeguista a todol-os galegos”, nº 1, 1934, pp. 10-11.
- , “Algo más sobre el Partido Galleguista, nº 12, 1935, pp. 3-5.
- REI LEMA, Xosé María, “A fundación do Seminario de Estudos Galegos, segundo Francisco Romero Lerma”, *Trabe de ouro*, nº 37, xaneiro-marzo de 1999, pp. 93-99.
- RÍOS, Xulio, Plácido Castro del Río
- TABOADA CHIVITE, Xesús, “Añoranza del Seminario de Estudios Gallegos”, *Lar*, nº 260-262, 1955, p. 30.
- VELASCO SOUTO, Carlos, *Galiza na II República*. Vigo, Promociones Culturales Galegas, 2000.

VILLARES PAZ, Ramón, “La emigración americana como un factor de transformación de Galicia”, *Anuario del Centro de Estudios Gallegos*, Montevideo, Universidad de la República, 1998, pp. 85-98.

—, “A invención do celtismo”, *Entre Nós. Estudos de Arte, xeografía e historia en homenaxe ó profesor X. M. Pose Antelo*. Santiago de Compostela, Universidade de Santiago, 2001, pp. 539-567.

—, “Sobre a identidade histórica de Galicia”, *Galicia, unha luz no Atlántico*. Vigo, Edicións Xerais, 2001, pp. 46-75.

VIVEIRO MORGO, Prudencio, *O Estatuto Galego durante a II República*. Sada, Edicións do Castro, 2007.

XORNALISTAS CON OPINIÓN. ESCOLMA DE TEXTOS. Vigo, Editorial Galaxia, 2007.

XORNADAS SOBRE XULIÁN MAGARIÑOS. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia. Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo, 2004.

ZUBILLAGA, Carlos, *A prensa galega de inmigración en Uruguai*. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1996.